

VISNYK OF THE LVIV UNIVERSITY

Series
**Philosophical
Political studies**

Issue 65

Scientific journal

Published since 2011

Ivan Franko
National University of Lviv

ВІСНИК ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія
**Філософсько-політологічні
студії**

Випуск 65

Збірник наукових праць

Видається з 2011 року

Львівський національний
університет імені Івана Франка



Видавничий дім
«Гельветика»
2026

Включено до переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
з філософських та політичних наук (спеціальності: В10 «Філософія», С2 «Політологія»)
відповідно до Наказу МОН України від 14.05.2020 № 627 (Додаток 2).

Друкується за ухвалою Вченої Ради
Львівського національного університету імені Івана Франка
№ 7/5 від 28.05.2026 р.

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України
з питань телебачення і радіомовлення № 1877 від 30.05.2024 року, № 3109 від 07.11.2024 року.

Ідентифікатор медіа R30-04908

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Львівський національний університет імені Івана Франка
(вул. Університетська, буд. 1, м. Львів, 79000; zag_kan@lnu.edu.ua; тел. +38 (032) 239-41-11)

Збірник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща):
DOI: 10.30970/PPS.2026.65

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com
від польської компанії Plagiat.pl.

Висвітлено актуальні проблеми методології політичної науки, проаналізовано стан розвитку політичної науки та сучасні теоретико-методологічні напрями дослідження політичних процесів та інститутів в Україні. Розкрито форми та особливості розвитку сучасних філософських напрямів дослідження природи та суспільства, актуальні проблеми соціогуманітарних вимірів буття людини.

The current problems of the methodology of the Political Science were highlighted. The development of the Political Science and modern theoretical and methodological approaches of the research of political processes and institutions in Ukraine were analysed. The forms and features of the development of modern philosophical trends in the study of nature and society, actual problems of socio-humanitarian dimensions of human being were examined.

Редакційна колегія:

Вдовичин І. Я., доктор політичних наук, професор, професор кафедри теорії та історії політичної науки, Львівський національний університет імені Івана Франка (головний редактор); Андрущенко Т. В., доктор політичних наук, професор, учений секретар, Національна музична академія України; Дорош Л. О., кандидат політичних наук, професор, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»; Івасечко О. Я., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Інституту гуманітарних і соціальних наук, Національний університет «Львівська політехніка»; Ковальчук М. В., доктор філософії, доцент, Львівський національний університет імені Івана Франка; Романюк А. С., доктор політичних наук, професор, в.о. декана філософського факультету, Львівський національний університет імені Івана Франка; Турчин Я. Б., доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»; Астремович-Лейк Т., доктор політичних наук, професор, професор кафедри політичних та безпекових наук, Інститут політичних наук, Факультет соціальних наук, Вармінсько-Мазурський університет в Ольштині (Польща); Вербова (Струк, Кордонська) О., доктор суспільних наук, ад'юнкт кафедри політичних та безпекових наук, Інститут політичних наук, Факультет соціальних наук, Вармінсько-Мазурський університет в Ольштині (Польща); Прокоп М., доктор філософії з політичних наук, ад'юнкт кафедри політичних та безпекових наук, Інститут політичних наук, Факультет соціальних наук, Вармінсько-Мазурський університет в Ольштині (Польща).

Адреса редколегії: Editorial office address:

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, кім. 204,
79000, Львів, Україна,
тел.: (38) (032) 2394462

Ivan Franko National
University of Lviv,
Universytetska Str., 1, room 204,
79000, Lviv, Ukraine,
tel.: (38) (032) 2394462

Редактор Д. КАРПИН
Редактор (англ. анотацій) С. БЕКАР
Технічний редактор С. ВОЗНЯК
Комп'ютерний макет С. БЕКАР
Коректор Д. КАРПИН

Видавництво і друкарня –
Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

Дата розміщення онлайн – 29.05.2026 р.
Дата друку – 30.05.2026 р.
Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 45,00.
Тираж 100 прим. Зам. 0526/519

© Львівський національний
університет імені Івана Франка, 2026

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

<i>Наталія Анацька, Ірина Кравченко, Наталія Франко</i> ТВОРЧИЙ ПІДХІД ДО СПАДКУ АРІСТОТЕЛЯ ЩОДО ПІЗНАННЯ ФІЛОСОФІЇ ПРИРОДИ	13
<i>Любомир Андрусів</i> ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК СУБ'ЄКТА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ У ЧАСІ ВІЙНИ.....	23
<i>Роман Барало</i> ПІДХОДИ ДО ОСМИСЛЕННЯ СУТНІСНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ТА КОНТЕКСТУ ЕТИЧНОГО ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ У ПУБЛІЧНІЙ СФЕРІ.....	29
<i>Володимир Будз</i> САМООРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА: СПІВВІДНОШЕННЯ ОНТОЛОГІЧНОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО АСПЕКТІВ.....	36
<i>Ярослав Гнатюк</i> ЛОГІКА ЯК НОРМАЛЬНА І РЕВОЛЮЦІЙНА НАУКА.....	43
<i>Ірина Григорків-Коротчук, Ігор Руснак</i> АРХІТЕКТУРА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ АВТОНОМІЇ: КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ ЯК ЕТИЧНА ПРАКТИКА ТА ПЕДАГОГІЧНИЙ ІМПЕРАТИВ.....	56
<i>Василь Грицюк</i> МЕЖІ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ.....	67
<i>Юлія Доброносова</i> ІПОСТАСІ МОВЧАННЯ В ЕПІСТОЛЯРНОМУ ДИСКУРСІ ВАСИЛЯ СТУСА.....	75
<i>Михайло Жилін</i> КРИТИКА ЕПІФЕНОМЕНАЛІЗМУ КРІЗЬ ПРИЗМУ НЕЙРОБІОЛОГІЧНИХ ДОКАЗІВ АКТИВНОЇ УЧАСТІ СВІДОМОСТІ В ПРИЙНЯТТІ РІШЕНЬ.....	85
<i>Петро Ізуїта, Сергій Женжера</i> ІДЕАЛ ВОІНА У СВІТОГЛЯДІ ТА ПРАКТИЦІ НАРОДІВ НА ПРАУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ.....	95
<i>Сергій Карастан</i> ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА ЯК ФЕНОМЕН СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ.....	104
<i>Олег Каськів, Ігор Опацький</i> ІСТОРИЧНО-ЮРИДИЧНИЙ РОЗВИТОК ВІДПУСТОВОГО МІСЦЯ У С. МАРІЯМПІЛЬ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ АРХІЄПАРХІЇ (1989–2025 РР.).....	115
<i>Олексій Кийков</i> ГІБРИДНІСТЬ ЯК ФІЛОСОФСЬКО-ОСВІТНІЙ ІМПЕРАТИВ ХХІ СТОЛІТТЯ.....	122
<i>Олександр Ковальов</i> ЕВОЛЮЦІЯ ЕПІСТЕМОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ У ФІЛОСОФІЇ НАУКИ ТА ОСВІТИ: ВІД КЛАСИЧНОЇ ПАРАДИГМИ ДО ЕПІСТЕМІЧНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ.....	132

<i>Ірина Коломоєць, Валентина Воронкова</i> ЦИФРОВИЙ ГУМАНІЗМ 2.0 ЯК ПОСТМОДЕРНІСТСЬКА ПАРАДИГМА ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ.....	139
<i>Ігор Комісар</i> ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВИМІР НАВЧАННЯ У ПРОЦЕСІ КОНСТРУЮВАННЯ ЗНАНЬ.....	150
<i>Андрій Кулик</i> ОНТОЛОГІЯ ДОМУ В КОНТЕКСТІ ФІЛОСОФІЇ ЖИТТЯ: МІСЦЕ ЯК ЖИВА РЕАЛЬНІСТЬ	157
<i>Олександр Мартиненко</i> НАУКА ЯК СИСТЕМА: КАНТІВСЬКА АРХІТЕКТОНІКА І МЕЖІ ЕПІСТЕМІЧНОЇ РЕЛЯТИВНОСТІ	165
<i>Володимир Мельник</i> БЛЕЗ ПАСКАЛЬ І ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА ПРО РОЛЬ РОЗУМУ Й СЕРЦЯ В ПРОЦЕСІ ПІЗНАННЯ.....	175
<i>Вікторія Мельничук</i> ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ГІДНОСТІ ЯК ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦІННОСТІ.....	186
<i>Олена Мішалова, Ольга Гордійчук</i> ПОМИЛКА ГАНТІНГТОНА: РОСІЯ ЯК ДЕРЖАВА ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ РОЗЛОМІВ ТА КРИЗИ КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....	193
<i>Олена Моргун</i> ОНТОГНОСЕОЛОГІЧНА ЕВОЛЮЦІЯ БУТТЯ В НООСФЕРНОМУ ПРОСТОРІ.....	205
<i>Людмила Непіпенко</i> ФІЛОСОФСЬКА СКЛАДОВА ПРОЦЕСУ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ.....	212
<i>Тетяна Пирогова</i> ЕСТЕТИЧНЕ ПЕРЕЖИВАННЯ ЯК АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ЗАПОБІЖНИК У МИСТЕЦЬКОМУ ВИХОВАННІ ЕПОХИ АЛГОРИТМІЧНОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ.....	224
<i>Андрій Порубянський</i> ГОЛОДОМОРНИЙ СИНДРОМ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ КОЛЕКТИВНОЇ ТРАВМИ ТА ЕКЗИСТЕНЦІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....	231
<i>Сергій Рик, Микола Рик</i> ВИТОКИ І ДЖЕРЕЛА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ.....	243
<i>Олена Романова</i> УКОРОЧЕНИЙ БІЖЕНЕЦЬ: СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЛІМБО УКРАЇНСЬКОГО ПЕРЕМІЩЕННЯ.....	253
<i>Тамара Руденко</i> ГЕНДЕРНІ ОБРАЗИ ЯК ФОРМА РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ЦИФРОВОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	260

<i>Надія Руско, Михайло Палагнюк</i> РЕЛІГІЙНА НАБОЖНІСТЬ УКРАЇНЦІВ ТА ГАЛИЧАН У СВІТЛІ ХУДОЖНЬОГО ДОСВІДУ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА («ЗАЧАРОВАНА ДЕСНА»): ТРАДИЦІЯ, ВІРА, ІДЕНТИЧНІСТЬ.....	269
<i>Валентина Санжаровець</i> ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ПРАВНИЧОЇ СФЕРИ.....	275
<i>Ігор Усатюк, Оксана Петінова</i> «ЕКОНОМІЧНА ЛЮДИНА» ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКО-ЕКОНОМІЧНОГО АНАЛІЗУ В ПОГЛЯДАХ УКРАЇНСЬКИХ МИСЛИТЕЛІВ.....	282
<i>Людмила Швидун</i> ФІЛОСОФСЬКО-ОСВІТНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ.....	290
<i>Ольга Шимченко</i> ОНТОЛОГІЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В УМОВАХ ЦИФРОВИХ ІНФРАСТРУКТУР.....	297
<i>Svitlana Shyroka, Heorhii Piven</i> THE AXIOLOGICAL DIMENSION OF UNIVERSITY BRANDING IN THE DIGITAL AGE THROUGH THE CONTEXT OF DEIRDRE MCCLOSKEY'S HUMANOMICS.....	305

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

<i>Роман Бандурович</i> БАР'ЄРИ СУСПІЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ: СОЦІАЛЬНІ ТА КУЛЬТУРНІ ВИКЛИКИ ДЛЯ ПРЕДСТАВНИКІВ РОМСЬКОЇ ГРОМАДИ У СЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ.....	315
<i>Роман Брилинський</i> ВІД ЦИФРОВОЇ ВИДИМОСТІ ДО МІЖНАРОДНОЇ ПІДТРИМКИ УКРАЇНИ: АЛГОРИТМІЧНА СОЛІДАРНІСТЬ І РЕКОМЕНДАЦІЙНІ СИСТЕМИ КОРОТКОГО ВІДЕО.....	324
<i>Людмила Валюх</i> ПРОБЛЕМА ЛЕГІТИМНОСТІ ВЛАДИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІДКЛАДЕНИХ ВИБОРІВ.....	334
<i>Володимир Волков</i> СПІВПРАЦЯ КАЗАХСТАНУ ТА РФ ПІСЛЯ 2022 РОКУ: ПОЛІТИЧНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТИ.....	341
<i>Віталій Воронцов</i> СУТНІСТЬ ДЕЛІБЕРАЦІЇ У МІСЦЕВОМУ САМОВРЯДУВАННІ.....	348
<i>Serhii Gerasymchuk, Oleksandr Kraiev</i> NEW APPROACHES OF THE USA FOREIGN POLICY TO CENTRAL AND EASTERN EUROPE: CASE STUDY OF THE BOARD OF PEACE	355
<i>Lesia Dorosh, Anastasiia Tereshkevych</i> SMART POWER AS AN INSTRUMENT OF SAUDI ARABIA'S FOREIGN POLICY.....	362

<i>Олександр Зінько</i> «М'ЯКА СИЛА» УКРАЇНИ : КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ТА ПОТЕНЦІАЛ.....	374
<i>Ольга Івасечко, Зоряна Крохмальна</i> ГОЛОВНІ АСПЕКТИ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ КИТАЮ, США ТА РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ЗА ВПЛИВ НАД АФРИКАНСЬКИМ КОНТИНЕНТОМ.....	381
<i>Михайло Комарницький, Владислав Мережко</i> ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРНОЇ ДИПЛОМАТІЇ США ПІД ЧАС ПРЕЗИДЕНТСТВА БАРАКА ОБАМИ.....	391
<i>Інна Костиця</i> КУЛЬТУРНА ТА ЗНАННЄВА ДИПЛОМАТІЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ КРИЗЬ ПРИЗМУ «М'ЯКОЇ СИЛИ» І НОРМАТИВНОЇ БЕЗПЕКИ.....	400
<i>Дмитро Лях, Олена Меженська</i> ІРАНСЬКА МОДЕЛЬ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ: РОЛЬ КВІР ТА ПРОКСІ-ГРУП У РЕГІОНАЛЬНІЙ СТРАТЕГІЇ ІРАНУ.....	406
<i>Тетяна Мадрига</i> ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ ВОЛОНТЕРСТВА В ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ.....	413
<i>Оксана Онищук</i> ДИПЛОМАТИЧНИЙ ЕТИКЕТ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ: ТРАНСФОРМАЦІЯ НОРМ І ПРАКТИКИ.....	426
<i>Ігор Осадчук</i> АТИПОВА ПРЕЗИДЕНТСЬКА СИСТЕМА ПРАВЛІННЯ В РЕСПУБЛІЦІ ЧИЛІ (1946–1964, 1970–1973 РР.): ІНСТИТУЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ, ПОЛІТИЧНІ Й ЕКОНОМІЧНІ ЕФЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ.....	434
<i>Павло Попов</i> АДАПТАЦІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ ДО УМОВ ВІЙНИ: СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ ТА ІНСТРУМЕНТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТІЙКОСТІ.....	443
<i>Марія Поправка</i> ВПЛИВ ГІБРИДНИХ ВІЙН НА СТІЙКІСТЬ ДЕМОКРАТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ.....	456
<i>Каміль Примаков</i> МЕДІАТОР У СТРУКТУРІ ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ	463
<i>Юрій І. Присяжнюк, Юрій Ю. Присяжнюк, Аріна Пінчук, Юрій Федунь</i> МІЖНАРОДНИЙ ТЕРОРИЗМ І ПРОБЛЕМИ ГЛОБАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В СУЧАСНОМУ СВІТІ.....	471
<i>Ніна Ржевська, Олег Клименко</i> ТРАНСФОРМАЦІЯ ВІЙСЬКОВОЇ ДИПЛОМАТІЇ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.....	481
<i>Ростислав Романюк, Наталія Романюк</i> РЕКОНФІГУРАЦІЯ ДИПЛОМАТІЇ: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД У ФОРМУВАННІ СУЧАСНИХ ГЛОБАЛЬНИХ ПРАКТИК.....	489

<i>Михайло Сізокрилов</i> ЕВОЛЮЦІЯ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ГРУЗІЇ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	502
<i>Ольга Соколовська</i> МІНІЛАТЕРАЛІЗМ ТА «КОАЛІЦІЇ ОХОЧИХ» ЯК ВІДПОВІДЬ НА КРИЗУ КОЛЕКТИВНОЇ БЕЗПЕКИ: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ КОНТЕКСТУ ВІЙНИ В УКРАЇНІ.....	510
<i>Богдан Хмельницький</i> СЕК'ЮРИЗАЦІЯ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ ЧЕЧЕНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ У ВІДНОСИНАХ З РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ.....	517
<i>Ігор Цигвинцев</i> ПОЛІТИЧНІ ІНФЛЮЕНСЕРИ ЯК АЛЬТЕРНАТИВНІ ГЕЙТКІПЕРИ: ВИКЛИКИ ДЛЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО ДИСКУРСУ.....	524
<i>Андрій Чередніченко</i> БЕЗПЕКОВИЙ ВИМІР ТАЙВАНСЬКО-ЯПОНСЬКИХ ВІДНОСИН.....	536
<i>Сергій Шкірчак</i> ПРОБЛЕМА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ГРОМАДСЬКОЇ САМООРГАНІЗАЦІЇ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ МИКИТИ ШАПОВАЛА.....	543

CONTENTS

PHILOSOPHY SCIENCE

Nataliia Anatska, Iryna Kravchenko, Nataliia Franco

A CREATIVE APPROACH TO ARISTOTLE'S LEGACY IN RELATION
OF LEARNING THE PHILOSOPHY OF NATURE..... 13

Liubomyr Andrusiv

PHILOSOPHICAL AND ANTHROPOLOGICAL FOUNDATIONS
OF THE FORMATION OF PERSONALITY AS A SUBJECT OF NATIONAL
SECURITY IN TIMES OF WAR, LIUBOMYR ANDRUSIV..... 23

Roman Baralo

APPROACHES TO UNDERSTANDING THE ESSENTIAL
CHARACTERISTICS AND CONTEXT OF ETHICAL DECISION-MAKING
IN THE PUBLIC SPHERE..... 29

Volodymyr Budz

SELF-ORGANIZATION OF SOCIETY: THE RELATIONSHIP BETWEEN
ONTOLOGICAL AND POLITICAL ASPECTS..... 36

Yaroslav Hnatiuk

LOGIC AS A NORMAL AND REVOLUTIONARY SCIENCE..... 43

Iryna Hrigorkiv-Korotchuk, Ihor Rusnak

THE ARCHITECTURE OF INTELLECTUAL AUTONOMY:
CRITICAL THINKING AS AN ETHICAL PRACTICE
AND A PEDAGOGICAL IMPERATIVE..... 56

Vasyl Hrytsyuk

THE LIMITS OF POLITICAL SOCIALIZATION
IN THE PROCESS OF FORMING CIVIC CONSCIOUSNESS..... 67

Yuliia Dobronosova

THE HYPOSTASIS OF SILENCE IN THE VASYL STUS'S
EPISTOLARY DISCOURSE 75

Mykhailo Zhylin

CRITIQUE OF EPIPHENOMENALISM THROUGH THE PRISM
OF NEUROBIOLOGICAL EVIDENCE OF THE ACTIVE ROLE
OF CONSCIOUSNESS IN DECISION-MAKING..... 85

Petro Izuita, Serhij Zhenzhera

THE IDEAL OF THE WARRIOR IN THE WORLDVIEW AND PRACTICE
OF THE PEOPLES OF THE PRE-UKRAINIAN LANDS..... 95

Serhiy Karastan

THE SHADOW ECONOMY AS A PHENOMENON
OF THE SOCIO-CULTURAL SPHERE..... 104

Oleg Kaskiv, Igor Opatskyi

HISTORICAL AND LEGAL DEVELOPMENT
OF THE PILGRIMAGE SITE IN THE VILLAGE OF MARIYAMPIL,
IVANO-FRANKIVSK ARCHIEPARCHY (1989–2025)..... 115

<i>Oleksiy Kyikov</i> HYBRIDITY AS A PHILOSOPHICAL-EDUCATIONAL IMPERATIVE OF THE 21ST CENTURY.....	122
<i>Oleksandr Kovalev</i> EVOLUTION OF EPISTEMOLOGICAL APPROACHES IN PHILOSOPHY OF SCIENCE AND EDUCATION: FROM THE CLASSICAL PARADIGM TO EPISTEMIC PLURALISM.....	132
<i>Irina Kolomoets, Valentyna Voronkova</i> DIGITAL HUMANISM 2.0 AS A POSTMODERN PARADIGM FOR SOCIAL TRANSFORMATION IN THE CONTEXT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE.....	139
<i>Ihor Komisar</i> EXISTENTIAL DIMENSION OF LEARNING IN THE PROCESS OF KNOWLEDGE CONSTRUCTION.....	150
<i>Andrii Kulyk</i> THE ONTOLOGY OF HOME WITHIN THE CONTEXT OF THE PHILOSOPHY OF LIFE: PLACE AS LIVING REALITY.....	157
<i>Oleksandr Martynenko</i> SCIENCE AS A SYSTEM: KANT'S ARCHITECTONIC AND THE LIMITS OF EPISTEMIC RELATIVITY.....	165
<i>Volodymyr Melnyk</i> BLAISE PASCAL AND HRYHORIY SKOVORODA ON THE ROLE OF MIND AND HEART IN THE PROCESS OF COGNITION.....	175
<i>Viktoriia Melnychuk</i> PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING OF DIGNITY AS A EUROPEAN VALUE.....	186
<i>Olena Mishalova, Olha Hordiichuk</i> HUNTINGTON'S MISTAKE: RUSSIA AS A STATE OF CIVILIZATIONAL CLEFTS AND CULTURAL IDENTITY CRISIS.....	193
<i>Olena Morhun</i> ONTOGENESEOLOGICAL EVOLUTION OF BEING IN THE NOOSPHERIC SPACE.....	205
<i>Liudmyla Nepipenko</i> THE PHILOSOPHICAL COMPONENT OF THE PROFESSIONALIZATION PROCESS OF FUTURE OFFICERS OF THE NATIONAL GUARD OF UKRAINE	212
<i>Tetyana Pirogova</i> AESTHETIC EXPERIENCE AS AN ANTHROPOLOGICAL PROTECTION IN ARTISTIC EDUCATION IN THE ERA OF ALGORITHMIC RATIONALITY.....	224
<i>Andrii Porubianskyi</i> FAMINE SYNDROME: A PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF COLLECTIVE TRAUMA AND EXISTENTIAL DEFORMATION OF NATIONAL IDENTITY.....	231
<i>Serhii Ryk, Mykola Ryk</i> ORIGINS AND SOURCES OF HRYHORII SKOVORODA'S SOCIO-POLITICAL VIEWS.....	243

<i>Olena Romanova</i> A SHORT-TERM REFUGEE: THE SOCIO-POLITICAL LIMBO OF UKRAINIAN DISPLACEMENT.....	253
<i>Tamara Rudenko</i> GENDER IMAGES AS A FORM OF PERSONALITY REPRESENTATION IN DIGITAL SOCIETY.....	260
<i>Nadiia Rusko, Mykhailo Palahniuk</i> RELIGIOUS WORSHIP OF UKRAINIANS AND HALICIANS IN THE LIGHT OF THE ARTISTIC EXPERIENCE OF OLEKSANDR DOVZHENKO (“THE ENCHANTED DESNA”): TRADITION, FAITH, IDENTITY.....	269
<i>Valentyna Sanzharovets</i> PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF THE LEGAL SPHERE.....	275
<i>Ihor Usatiuk, Oksana Petinova</i> “HOMO ECONOMICUS” AS A SUBJECT OF PHILOSOPHICAL-ECONOMIC ANALYSIS IN THE VIEWS OF UKRAINIAN THINKERS.....	282
<i>Liudmyla Shvydun</i> PHILOSOPHICAL AND EDUCATIONAL PRINCIPLES OF FORMING CIVIC COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS.....	290
<i>Olga Shymchenko</i> ONTOLOGY OF INTELLECTUAL CAPITAL IN THE CONDITIONS OF DIGITAL INFRASTRUCTURES.....	297
<i>Svitlana Shyroka, Heorhii Piven</i> THE AXIOLOGICAL DIMENSION OF UNIVERSITY BRANDING IN THE DIGITAL AGE THROUGH THE CONTEXT OF DEIRDRE MCCLOSKEY’S HUMANOMICS.....	305

POLITICAL SCIENCE

<i>Roman Bandurovych</i> BARRIERS TO SOCIAL INTEGRATION: SOCIAL AND CULTURAL CHALLENGES FOR REPRESENTATIVES OF THE ROMA COMMUNITY IN THE SLOVAK REPUBLIC.....	315
<i>Roman Brylinsky</i> FROM DIGITAL VISIBILITY TO INTERNATIONAL SUPPORT FOR UKRAINE: ALGORITHMIC SOLIDARITY AND SHORT-FORM VIDEO RECOMMENDER SYSTEMS.....	324
<i>Lyudmila Valyukh</i> THE PROBLEM OF THE LEGITIMACY OF POWER IN UKRAINE UNDER POSTPONED ELECTIONS.....	334
<i>Volodymyr Volkov</i> COOPERATION BETWEEN KAZAKHSTAN AND THE RUSSIAN FEDERATION AFTER 2022: POLITICAL AND ECONOMIC ASPECTS.....	341
<i>Vitalii Vorontsov</i> THE ESSENCE OF DELIBERATION IN LOCAL SELF-GOVERNMENT.....	348

<i>Serhii Gerasymchuk, Oleksandr Kraiev</i> NEW APPROACHES OF THE USA FOREIGN POLICY TO CENTRAL AND EASTERN EUROPE: CASE STUDY OF THE BOARD OF PEACE	355
<i>Lesia Dorosh, Anastasiia Tereshkevych</i> SMART POWER AS AN INSTRUMENT OF SAUDI ARABIA'S FOREIGN POLICY.....	362
<i>Oleksandr Zinko</i> UKRAINE'S «SOFT POWER»: CONCEPTUAL APPROACHES AND POTENTIAL.....	374
<i>Olha Ivasechko, Zoriana Krohmalna</i> KEY ASPECTS OF THE GEOPOLITICAL COMPETITION BETWEEN CHINA, THE UNITED STATES AND THE RUSSIAN FEDERATION FOR INFLUENCE OVER THE AFRICAN CONTINENT.....	381
<i>Mykhaylo Komarnytskyi, Vladyslav Merezhko</i> SPECIFIC FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE U.S. CULTURAL DIPLOMACY DURING THE PRESIDENCY OF BARACK OBAMA.....	391
<i>Inna Kostyrya</i> CULTURAL AND KNOWLEDGE DIPLOMACY OF UKRAINE IN WAR CONDITIONS: FROM «SOFT POWER» TO NORMATIVE SECURITY.....	400
<i>Dmytro Liakh, Olena Mezhenka</i> THE IRANIAN MODEL OF HYBRID WARFARE: THE ROLE OF IRGC AND PROXY GROUPS IN IRAN'S REGIONAL STRATEGY.....	406
<i>Tetiana Madryha</i> THEORETICAL AND CONCEPTUAL UNDERSTANDING OF THE PHENOMENON OF VOLUNTEERING IN POLITICAL SCIENCE.....	413
<i>Oksana Onyshchuk</i> DIPLOMATIC ETIQUETTE UNDER MARTIAL STATE: TRANSFORMATION OF NORMS AND PRACTICES.....	426
<i>Ihor Osadchuk</i> THE ATYPICAL PRESIDENTIAL SYSTEM OF GOVERNMENT IN THE REPUBLIC OF CHILE (1946–1964, 1970–1973): INSTITUTIONAL FEATURES, POLITICAL AND ECONOMIC EFFECTS OF ITS FUNCTIONING.....	434
<i>Pavlo Popov</i> ADAPTATION OF UKRAINE'S ECONOMIC POLICY TO WARTIME CONDITIONS: STRATEGIC PRIORITIES AND RESILIENCE ENHANCEMENT INSTRUMENTS.....	443
<i>Mariia Popravka</i> IMPACT OF HYBRID WARS ON THE RESILIENCE OF DEMOCRATIC INSTITUTIONS.....	456
<i>Kamil Primakov</i> MEDIATOR IN THE STRUCTURE OF POLITICAL CONFLICT.....	463
<i>Yuriy Prysiazhniuk, Yuriy Yu. Prysiazhniuk, Arina Pinchuk, Yuriy Fedun</i> INTERNATIONAL TERRORISM AND GLOBAL SECURITY PROBLEMS IN THE MODERN WORLD.....	471

<i>Nina Rzhavska, Oleh Klymenko</i> TRANSFORMATION OF MILITARY DIPLOMACY IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR.....	481
<i>Rostyslav Romaniuk, Nataliia Romaniuk</i> RECONFIGURING DIPLOMACY: UKRAINE’S ROLE IN SHAPING CONTEMPORARY GLOBAL PRACTICES.....	489
<i>Mykhailo Sizokrylov</i> EVOLUTION OF EUROPEAN INTEGRATION PROCESSES IN GEORGIA: PROBLEMS AND PROSPECTS.....	502
<i>Olha Sokolovska</i> MINILATERALISM AND “COALITIONS OF THE WILLING” AS A RESPONSE TO THE CRISIS OF COLLECTIVE SECURITY: A POLITICAL SCIENCE ANALYSIS OF THE CONTEXT OF THE WAR IN UKRAINE.....	510
<i>Bohdan Khmelnytskyi</i> THE SECURITISATION OF THE COLLECTIVE MEMORY OF THE CHECHEN REPUBLIC IN ITS RELATIONS WITH THE RUSSIAN FEDERATION.....	517
<i>Ihor Tsyhvyntsev</i> POLITICAL INFLUENCERS AS ALTERNATIVE GATEKEEPERS: CHALLENGES FOR DEMOCRATIC DISCOURSE.....	524
<i>Andrii Cherednichenko</i> THE SECURITY DIMENSION OF TAIWAN-JAPAN RELATIONS.....	536
<i>Serhii Shkirchak</i> CIVIL SOCIETY AND PUBLIC SELF-ORGANIZATION IN THE CREATIVE LEGACY OF MYKYTA SHAPOVAL.....	543

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 101:2-1(27)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.1>

ТВОРЧИЙ ПІДХІД ДО СПАДКУ АРІСТОТЕЛЯ ЩОДО ПІЗНАННЯ ФІЛОСОФІЇ ПРИРОДИ

Наталія Анацька

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,
факультет соціології і права, кафедра філософії
проспект Берестейський, 37, 03056, м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-3958-4093>*

Ірина Кравченко

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,
факультет соціології і права, кафедра філософії
проспект Берестейський, 37, 03056, м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-2582-444X>*

Наталія Франко

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,
факультет соціології і права, кафедра філософії
проспект Берестейський, 37, 03056, м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-1145-7220>*

У представленому дослідженні висвітлено філософський спадок Арістотеля щодо розуміння ним натурфілософії і його вплив на становлення європейської філософії, культури, науки, адже розв'язок відносин «людина – природа» відповідає за вдосконалення самої людини, її творчих здібностей.

Необхідно зауважити, що практика повсякденного життя збагачувала знання людей про природу, які на ранніх етапах були досить стихійними, але з часом поступово збагачувалися практичним досвідом. Утім своєрідність натурфілософії античності полягала в тому, що в основі її була космологічна ідея гармонії людини та природи – «мікрокосма» та «макрокосма». Такий зв'язок людини з природою описав у своїх творах Арістотель.

Слід зазначити, що за часи античності було зібрано велику кількість натурфілософських знань, які досліджували широкий спектр проблем. Систематизував ці знання Арістотель, а тому його творчий спадок охоплює безліч галузей знань. Великою заслугою Арістотеля було створення понятійного апарату для вивчення філософії, а отже, і для глибокого пізнання, і розуміння природи. Тож ми підходимо до вивчення творчого спадку Арістотеля з позицій сучасного його розуміння.

Зроблено висновок, що Арістотель дає визначення природи як початку руху і таким чином започатковує природознавство, формуючи новий напрям у натурфілософії. Філософія природи Арістотеля щодо вивчення процесу виникнення космосу – космології пояснюється змішуванням п'яти стихій: води, землі, вогню, повітря, ефіру. Його вчення про те, що у центрі Всесвіту знаходиться Земля, навколо якої розташовані сфери, отримало визнання на багато століть, а в європейській науці затвердилися чіткі знання про геоцентричну будову Всесвіту.



© Анацька Н., Кравченко І., Франко Н., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

У результаті визначено, що надзвичайно важливим є те, що знання Арістотеля про природу стали систематизованими і протягом тисячоліть служили розвитку та творчому викладу філософії природи. Проте прогресивний розвиток сучасного суспільства, його соціального життя залежить від рівня загальної культури, моральних якостей і найбільше – від загальноосвітньої підготовки людей – активних і мислячих учасників історичної творчості, оскільки творчість вважається одним із невід’ємних атрибутів людини. Отже, розвиток відносин «людина – природа» – це вдосконалення самої людини, її творчих умінь. У такий спосіб природа і людина перебувають у складному взаємозв’язку, що являє собою два боки одного життєвого процесу.

Ключові слова: античність, Арістотель, філософія природи, натурфілософія, космоцентризм, буття, матерія, пізнання, гносеологія, епістемологія, мислення, свідомість, мораль, творчість.

Вступ та постановка проблеми. Тематика статті на сучасному етапі її дослідження розглядає філософський спадок Арістотеля щодо пізнання філософії природи в контексті її впливу на становлення європейської філософії, культури, науки. Вагомим підґрунтям для цього постали його гносеологічні погляди, тому що проблема гносеології посідала важливе місце у філософії Арістотеля. Він увів у філософію поняття «теорія пізнання» і назвав її «епістемологія». «Пізнання – це процес здобуття знань... пізнання досліджує загальні передумови пізнавального процесу, умови достовірності знання, критерії його істинності, форми та рівні пізнання тощо» [1, с. 74]. Витоки історії пізнання можна знайти у спадщині давньогрецьких філософів, які велику увагу надавали тому, щоб пояснити зміст та процес пізнання. У пізнанні природи вони одноголосно вбачали призначення і смисл життя людини. Згаданих проблем не оминав жоден філософ, а на ці загальні для всіх питання щодо пізнання, щодо першооснов світу вони давали неоднозначну відповідь. Так, наприклад, «Фалес, засновник такої філософії, каже, що це вода (а тому він проголошував, що і земля розташована на воді), імовірно, зробивши такий висновок зі спостереження, що їжа всіх істот є вологою, і саме тепло народжується з вологи та від неї залежить (а те, з чого все виникає, і є начало всього). Отже, ось чому він дійшов такої думки, а ще тому, що сім’я всіх речей має вологу природу, тоді як вода є началом природи вологих речей» [2]. Натомість інший філософ – Анаксагор заявляв, що начал безмежно багато, що майже всі гомеомерії, точнісінько як вода і вогонь, виникають та руйнуються, тільки поєднуючись та роз’єднуючись і ніяк інакше. Вони не виникають і не знищуються, а натомість перебувають вічно [2].

Зв’язок людини з природою описав у своїх творах і Платон. Одним із його творів, де він викладає своє вчення про природу та описує виникнення Всесвіту, є діалог «Тімей». Платон пише: «Він улаштував розум у душі, а душу в тілі і таким чином побудував Всесвіт, маючи на увазі створити творіння найпрекрасніше і за природою своєю найкраще» [3]. Так він підходить до розуміння того, що природа – це втілення прекрасного, тому що вона створена й управляється Богом. Платон першим намагався показати новий, саме естетичний підхід до натурфілософії щодо походження природи і призначення всіх її елементів, згідно з чим творчість завжди спричинена засадами істини, добра, краси, їх синтезом – духовністю [4].

Арістотель у праці «Фізика» аналізує існування Розуму в природі, розглядаючи поняття «простір», «час», «рух», «безкінечність», «необхідність», «випадковість» та ін. «Оскільки природа є початок руху і змін, а предметом нашого дослідження є природа, то ніяк не можна залишати нез’ясованим, що таке рух, адже незнання руху необхідно тягне за собою незнання природи» [5]. Слід відзначити, що за часи епохи античності була зібрана велика кількість натурфілософських знань, які досліджували широке коло проблем, і саме Арістотель систематизував ці знання. Заразом його великою заслугою було створення понятійного апарату для вивчення філософії природи, а отже, для більш глибокого її розуміння.

Відповідно, на розвиток європейської філософії і культури Арістотель зробив такий вплив, як усі філософи античності разом узяті. Він створив і вдосконалив той стиль мислення, що пізніше одержав назву арістотелізму, який постійно домінував і дотепер домінує у європейській культурі, філософії та науці.

Метою статті виступає філософська рефлексія натурфілософії Арістотеля. Водночас філософія природи проявляється і як історична форма пізнання світу, і як сучасна філософська рефлексія щодо її значення у теперішньому людському бутті. Разом із тим досягнення Арістотеля в натурфілософії полягають у тому, що він систематизував та узагальнив уявлення про природу і спромігся закласти основи природничих наук, а також започаткував природознавство, без якого не можна собі уявити ні науку, ні філософію, ні європейську культуру взагалі.

Аналіз публікацій. Сучасні науковці, філософи все більше уваги приділяють філософському осмисленню поглядів із приводу трактування філософії природи епохи античності, зокрема в творчості Арістотеля. Дослідженням його філософської спадщини займалося не одне покоління філософів, істориків, науковців, серед них: Теофраст, Ф. Аквінський, Г. Гегель, Б. Рассел, А. Макінтайр, Г.-Г. Гадамер, А. Боннар, Б. Вілліамс, Ж.-П. Вернан, М. Нуссбаум та ін.

Серед українських філософів, які вивчали і дотепер вивчають творчий спадок Арістотеля: Й. Кононович-Горбацький, І. Гізель, Ф. Прокопович, М. Козачинський, Г. Драч, Г. Кониський, І. Бойченко, Є. Дулуман, В. Кондзьолка, В. Лубський, А. Синиця, Н. Хамітов, Л. Філіпович та ін. У результаті вивчення теоретичного матеріалу було розглянуто філософію природи Арістотеля та її значення для сьогодення. У сучасному просторі останніх досліджень і публікацій приваблюють увагу розробки про вміння і бажання зберігати природу, якій ми завдячуємо нашими життями, а тому її охорона і є основою для збереження людського буття в майбутньому, тож ці питання необхідно досліджувати.

Виклад основного матеріалу. В античному світі, зокрема у Арістотеля, наука і філософія вважалися найвищою формою людської діяльності, тобто найдосконалішою формою людської мови та людського пізнання. Зародження і розмаїття поглядів на пізнання варто розпочати із суджень перших грецьких мислителів, які були зосереджені на проблемах дослідження і розуміння природи. Ранні філософи майже єдиновірно вважали, що знання відображають і містять у собі дійсність та відповідають реальності. Сумніви у правдивості такого розуміння почали виникати пізніше, ідеологічно вони були навіяні розбіжностями між філософами з приводу першооснов природи та стосовно кардинальних її атрибутів і реальності. Скажімо, філософ Парменід уважав, що основні сутності та реальності природи незмінні, сталі, а Геракліт казав, що вони знаходяться у постійному русі і зміні. Демокріт припускав, що першооснови – атоми і порожнеча – мають фрагментарну величину і рухаються в силу своїх власних особливостей. Водночас філософ Анаксагор учив, що першооснови природи – невизначені сутності і назвав їх «апейрон», які приводяться в рух нематеріальними силами. Однак історично першим творцем філософської гносеології слід визнати філософа Демокріта, твори про природу якого намагалися знищити його опоненти. «Вирішення цих завдань викликало серед софістів сумніви (скепсис) і готувало ґрунт до поширення в майбутньому філософського скептицизму. Опозиційні до софістів Демокріт, Сократ, Платон і Арістотель відстоювали силу розуму в пізнанні достовірної істини, всебічно аналізували можливості людського пізнання і тим самим поклали початок філософській теорії пізнання» [6, с. 59], яку згодом Арістотель нарік епістемологією.

Арістотель народився у 384 р. до н. е. у Фракії (територія сучасної Болгарії). Після прибуття в Афіни він учився в Академії Платона, але розійшовся в поглядах зі своїм

учителем, піддавши критиці теорію анамнезису Платона. Арістотель був переконаний, що в почуттях людини відображаються конкретні речі та явища, хоча справжню істину про них можна виразити лише в поняттях – безпосередніх продуктах не почуттів, а розуму. Тож він заснував свою філософську школу, що одержала назву Лікею (за назвою храму Аполлона Лікейського на околиці Афін), або школи перипатетиків. Проте філософія Арістотеля не обмежується рамками його школи. Вона мала велетенський вплив на всю теоретичну філософію Заходу – від Середньовіччя до наших днів [7, с. 59]. Вплив Арістотеля був настільки великий, що його називали «Філософом з великої літери», а під час цитування говорили: «Як сказав Філософ», що було найвищим визнанням його авторитету.

Пізнаючи природу і приймаючи вічність матерії, Арістотель уважав її інертним, пасивним елементом Всесвіту, яку в рух приводить форма. «А оскільки сутність природи подвійна: з одного боку, [вона виступає] як матерія, з іншого – як форма, вона ж мета, а заради мети існує решта, то вона [форма], і буде причиною «заради чогось»» [5]. Арістотель уважав, що люди пізнають оточуючі їх речі, які являють собою єдність застиглої матерії та активної форми. Речі ж під впливом активності форми постійно змінюються. Завдання полягає у тому, щоб досягнути у цій змінюваності сутність самої речі, тобто істину про неї. Саме форма розкриває сутність предмета і надає свідомості поняття про цей предмет. Знання мають справу лише з поняттями, які містять у собі істотні визначення предмета, і навпаки, якщо ми абстрагуємося від поняття, то з усього змісту самого предмета залишиться те, що вже в жодному сенсі не може стати предметом знання. Арістотель істину розглядає як вищу форму буття природи, «...щоб показати, що від пізнання рухів, які спостерігаємо в речах, можна дійти взагалі до пізнання першоруху, тобто до того, від чого рух бере початок, а він сам є нерухомим... усе, що рухається, має причину руху в іншому, отже, таким чином, із необхідністю доходимо до якоїсь першої рушійної сили, що все приводить в рух, а сама є нерухомою та її ніщо не приводить в рух... бо, дійсно, все, що рухається, приводиться в рух іншим» [8]. Тут Арістотель доводить, що першоруху має вічну, нерухому, нематеріальну форму та чисту енергію, яка є кінцевою метою, джерелом руху та існуванням його у природі. Людина, яка намагається досягнути істину, наближається до досконалого буття природи, долаючи на цьому шляху багато труднощів, «тому якщо хтось має загальне пояснення, але не має досвіду, і пізнає загальне, не знаючи одиничного, що обіймається цим загальним, той часто помилятиметься... Окрім того, жодне з чуттів ми не вважаємо мудрістю, хоча саме вони є найважливішими для пізнання одиничного, але чуття не пояснюють причину жодного предмета, як-от чому вогонь є гарячим, а вказують лише, що він гарячий» [2]. Тут слушно сказати і те, що філософія – це і знання про істину. «Також правильно, що філософія називається знанням істини. Адже метою уможлидного знання є істина, а практичного = дія. Справді, практичні люди, навіть коли вони займаються спостереженнями, міркують не про вічне, а у зв'язку з чимось конкретним і насущним. Адже ми не знаємо істини, не знаючи причин. А в кожному окремому випадку істинним найбільшою мірою серед речей є те, завдяки чому також іншим речам властива певна якість із тією самою назвою (наприклад, вогонь найгарячіший, і він – причина тепла для інших речей). Отож і найістинніше – причина істинності подальшого. Тому початок вічно сущого з необхідністю завжди є найістиннішими, а бувають істинними лише іноді, і причиною їх буття не є щось інше, а натомість вони є причиною для іншого. Отже, наскільки кожна річ причетна буттю, настільки ж вона причетна істині» [2]. Насправді мета уможлидного знання – істина, а мета знання, що стосується діяльності – практика, яка активно впливає на світ природи.

Арістотель одним із перших чітко поставив філософське питання про співвідношення розуму і почуттів у процесі пізнання природи. Він ставив питання про те, на основі чого будується пізнання людини про світ природи, тобто на основі емпіричного досвіду чи в результаті розумової діяльності, тому що буття само по собі не виникає і не знищується, бо воно має змогу виникати з чогось. «Дослідження істини є водночас і складним, і легким. Справді, з одного боку, ніхто не в змозі досягнути істину цілком, проте з іншого – всі разом не обманюються. Кожен висловлює якісь судження про природу, і хоча поодиночки ми додаємо до істини мало або нічого, усе вкупі дає певну значну величину» [2]. Отже, відповісти на питання, що таке буття природи саме по собі і в дійсності, можна лише щодо суті його, а не властивості. «Отож слід навчати того, як сприймати кожний доказ, оскільки безглуздо водночас шукати знання і спосіб засвоєння знання, бо навіть одне з двох засвоїти нелегко. Математичної точності не потрібно вимагати в усьому, а лише там, де немає матерії. А тому цей спосіб не підходить для природи, адже, імовірно, вся природа є матеріальною. Отже, спочатку треба розглянути, що таке природа, адже так стане ясно і те, про що говорить наука про природу, і те, одна наука чи декілька вивчають причини й начала» [2]. Природа матеріальна і лише завдяки активності форми із субстанції матерії утворюються всі предмети, тобто має існувати форма усіх форм, яка і створює усю природу.

Арістотель, перейшовши від міфологічного до емпіричного та логічного вивчення філософії природи через спостереження і чотири причини сущого (матерія, форма, причина, мета), визначив природу як систему, що розвивається. «Чотири стихії разом утворюють без якісну сутність – матерію. Вогонь – це тепло, вода – вологість, повітря – холод, а земля – сухість; але і в повітрі знаходиться щось із останньої стихії... Потім іде повітря, потім вода і врешті земля – основа всього, знаходиться у центрі всього» [4]. Досліджуючи природу, Арістотель відділяє живу природу від неживої і вважає, що жива природа має три різновиди душі: «Рослинна душа, яка відповідає за функції харчування і розмноження, притаманна рослинам, чуттєва душа, притаманна тваринам, і прибавити до цих функцій відчуття, і розумна душа, притаманна лише людині, яка володіє функціями мислення і пізнання» [4]. Природа – це динамічна система, яка розвивається, де кожен її складник несе своє навантаження, яке є процесом реалізації її внутрішнього потенціалу.

Проблему щодо релігійного походження природи Арістотель не розглядав, проте не зміг остаточно позбавитися релігійного світогляду. Визнаючи вічність матерії, Арістотель уважав її інертним, пасивним елементом Всесвіту, у рух яку приводить форма. Формою усіх форм, першорушієм Всесвіту він визнавав Нерухомого Бога. «Далі, якщо існує матерія (адже вона є тим, що не виникає), то ще більше підстав уважати, що існує сутність, якою матерія стає у кожному окремому випадку, адже якщо не буде ні сутності, ні матерії, то не буде нічого взагалі. Проте оскільки це неможливо, то необхідно має існувати щось окрім цілого: кшталт і форма» [2]. Однак Арістотель під теологією розумів філософське вчення про найвищі проблеми: буття і сутності, початок і кінець тощо. Дані філософські абстракції самого високого гатунку Арістотель називав Богом. Тож він створив релігійну концепцію – деїзм.

У світоглядних питаннях Арістотель був досить послідовним, стояв на позиціях філософського мислення і розробив свою систему наук. «Однак Арістотель робить порівняно зі своїм учителем важливий крок: він першим в історії розподіляє філософію (науку) на окремі дисципліни. Кожна наукова дисципліна різниється власним предметом дослідження і специфічним дослідницьким підходом (методологією)» [9, с. 51]. Зокрема, Арістотель ділив філософію на теоретичну, практичну і творчу. Практична філософія спрямована на мораль як практичну діяльність і дає керівні ідеї для поведінки людини

у суспільстві. У творчих наук «джерело творчості знаходиться в тому, хто творить, а не в тому, що створюється. Такою творчістю є чи то мистецтво, чи то якась інша здібність. Отже, у науках про діяльність рух здійснюється не у виконаній справі, а скоріше в тих, хто її здійснює» [6, с. 70].

Теоретичні науки Арістотель ділить на «першу філософію», математику і фізику. «Існує стільки ж частин філософії, скільки видів сутностей, тому якась із них має бути першою і якась подальшою. Оскільки суще і єдине безпосередньо поділяються на роди, кожному з них відповідатиме одна наука. Тому філософ у цьому відношенні подібний до того, кого називають математиком; математика також має частини, і в ній є якась перша і друга наука та інші подальші» [2].

У центрі натурфілософських досліджень Арістотеля головною і за значенням, і за впливом на всю історію філософії природи була саме його «перша філософія», якій він присвятив близько чотирнадцяти книг, яку називали «Метафізика». Термін «метафізика» виник у першому столітті нашої ери, увів його в обіг учень філософа Андронік Родоський, який усі філософські твори Арістотеля розмістив останніми, після фізики, а тому і назвав їх «Метафізика», що дослівно означало «після фізики». Згодом цей термін ввійшов у новітню філософію і отримав досить широке вживання, щоправда, в абсолютно іншому значенні [10, с. 189].

Трактат «Метафізика» складається з 14 книг, які різняться за змістом і за тематикою. Багато актуальних думок і цінних досліджень для сучасних науковців можна віднайти у цьому трактаті, який містить учення про першопочатки і причини всього сущого. У ньому, по суті, подається метатеорія фізики (природознавства), яка включає і загальну теорію природи, і теорію пізнання. Там обговорюються найбільш загальні поняття, якими оперує наука: матерія і форма (з яких складаються всі речі), причини речей (матеріальна, формальна, діюча і кінцева), види рухів (тобто змін узагалі), елементи тощо [11]. Інші твори Арістотеля щодо питань філософії природи: «Фізика», «Про небо», «Про частини тварин», «Про душу» тощо, де він закладав основи екології, розглядаючи природу як цілісну систему зі своєю внутрішньою метою, яку назвав «ентелехія». Надзвичайно важливим є те, що його екологічні знання стали систематизованими і служили розвитку й чіткому викладу екологічної думки. Світ уже не залишається у спокої, його змінюють: наука вже не є без наслідків, вона тепер має такі результати, за які повинна нести відповідальність.

Із плином часу екологічні знання античності все далі й далі відходять від природи та її розуміння. Цьому також сприяв і процес урбанізації, який, своєю чергою, призвів до негативних тенденцій у зміні стану навколишнього середовища. Суспільство все менше зважало на природу і свою активність усе більше спрямовувало на власні потреби, зокрема у містобудуванні, будівництві рудників, водопроводів, що призводило до втрат природних територій, на яких розташовувалися поля, сади, виноградники. Інтенсивне будівництво негативно впливало на загальний вигляд природних ландшафтів. Окрім цього, такі зміни призводили до інших наслідків: до зміни трав'яного покриву, тваринного світу і клімату. Описаний антропогенез без поєднання людини з природою може лише поглиблювати цивілізаційні розломи і поставити людство перед загрозою його існування [4].

Не можна сказати, що негативні екологічні тенденції розвитку суспільства залишалися абсолютно непоміченими. У явній або прихованій формі вони отримали відображення як у повсякденній свідомості епохи, так і в творах багатьох відомих античних філософів. Усе це дало новий напрям в екологічних знаннях, що свідчив про руйнування в античному світогляді традиційного єднання людини й природи.

Еволюція екологічного знання античності свідчить про те, що на підставі первинних знань про довкілля античні філософи створили загальне вчення про природу: «Тож у питаннях пізнання природи думки античних філософів варті не більше, ніж кмітливості дітей для дорослих» [12, с. 80]. У відношеннях із природою людина намагалася зрозуміти сутність життя, його форми й умови існування. У цей період в екологічних знаннях було сформульовано космологічно цілісний підхід пізнання світобудови, закладено основи аналітичного методу й методу аналогій під час вивчення природи. Також відбулося відокремлення філософсько-екологічних знань від знань інших наук. Узагалі античні екологічні знання – це пошуки в природі, запитання і відповіді. А геній Арістотеля виявив себе не лише у пізнанні філософії природи, а й у всіх сферах духовного життя і не лише античності. «У 2016 р. виповнилося 2 400 років зі дня народження Арістотеля – геніального давньогрецького філософа і вченого, внесок якого у розвиток людської цивілізації неможливо переоцінити. Логіка, фізика, біологія, політологія, соціологія, правознавство, педагогіка, психологія, етика, естетика – ось неповний перелік наук, історія яких починається з праць Арістотеля. Він і філософію, яка була сукупністю багатьох вчень, перетворив на науку – систему знань про природу, суспільство і пізнання, що ґрунтується і розвивається на єдиних принципах. Власне, саме він сформулював і застосовував у своїх роботах ті принципи, якими наука відрізняється від ремесла, мистецтва чи релігії» [11]. Екологічні знання пізніх античних філософів провідною ідеєю вважали можливість досягнення блага, живучи в злагоді з природою і за законами природи, лише таке життя є гідним поваги. «Арістотель починає іншу науково-філософську традицію, доброзичливу і чуйну до інтересів живих істот» [14, с. 45]. Отже, природа у Арістотеля отримує самоцінність, а тому її збереження і є основою для збереження людського буття в майбутньому. Головним у методології філософії природи Арістотеля є те, що природа з об'єкта діяльності перетворюється на носія найвищої цінності – цінності життя.

Висновки. У статті увагу авторів зосереджено на пізнанні основних ідей філософії природи Арістотеля, які носять системний характер: «Пізнати річ, предмет означало насамперед пізнати їхню форму... поняття будь-якої речі охоплює ті її властивості та ознаки, що виражені в дефініції. Остання ж, як відомо, завжди виражає лише сутнісне, головне, визначальне, спільне багатьом речам і предметам, тобто їхню форму» [10, с. 195–196]. Знання про природу виступають сукупністю рухомих та живих тіл, заснованих на ієрархії форми над матерією.

Заслуги Арістотеля у філософії природи полягають у створенні першої наукової картини світу. Він обґрунтував кулястість Землі, пояснив природні явища як фізичні процеси. У природі кожна річ має свою мету, тобто ентелехію, яка спрямовує її розвиток. Арістотель також класифікував і виокремив шість видів руху: виникнення, знищення, зміна, збільшення, зменшення та переміщення. «Арістотель являє собою найбагатше джерело знань; він спеціально й ґрунтовно вивчав древніх філософів і, головним чином, на початку своєї «Метафізики», так само як багаторазово також і в інших своїх творах, він говорить про них в історичній послідовності; він настільки ж філософічний, як і вчений, і ми можемо на нього покластися», – пише Г. Гегель у роботі «Лекції з історії філософії» [13].

Слід зауважити, що більше ніж за тисячу років еволюції натурфілософського знання античності свідчать про те, що на підставі первинних знань про довкілля Арістотель створив загальне вчення про природу, що дало початок природознавству, а також раціоналістичному типу світогляду, а це заклало фундамент для багатьох наук: біології, екології та інших природничих галузей знань, спостерігаючи та описуючи дійсну природу. У відношеннях

«людина – природа» намагався зрозуміти сутність життя, його форми й умови існування з наукового погляду.

У період античності було сформульовано космологічно-цілісний підхід до пізнання світобудови, закладено основи аналітичного методу й методу аналогій під час вивчення філософії природи. Неоціненне філософське та епістемологічне значення в історії розвитку філософії природи має створення Арістотелем категорій філософського мислення. Підводячи підсумок розвитку філософії свого часу, Арістотель уперше систематизував філософські категорії, десять з яких виголосив основними і необхідними для будь-якої філософської думки.

Прогрес для Арістотеля був можливий саме в науках, пізнання яких ґрунтується виключно на чуттєво здобутих емпіричних даних та на раціональному висновку. Адже прогрес – це специфічна форма пізнання чи науки, які мисляться за типологією природничих наук, під час вивчення яких досвід та розум є єдиним джерелом істини.

Новизна дослідження полягає у філософській рефлексії натурфілософії Арістотеля, яке проходить через призму часу, адже пізнання повинне безперервно збільшуватися. Тут недоречно посилання на традицію як на авторитет для нових знань. Природа розкриває свої таємниці лише у плині часу і через тривалі експериментальні дослідження. Хоча природа завжди лишається тією ж самою, щоразу вона в різні часи і різними філософами пізнається по-різному.

Узагалі антична натурфілософія – це пошуки в природі, це творча діяльність людини, яка сприяла розвитку людської особистості, людської культури, а найголовніше – гармонії з природою. Розвиток відносин «людина – природа» – це вдосконалення самої людини, її творчих здібностей. Міра цього вдосконалення визначає розуміння людством ступеня своєї відповідальності, що є найвищим елементом творчої доцільності в людській діяльності й у тому, щоб цьому процесу надати гуманістичного спрямування.

Список використаної літератури

1. Синиця А. Філософія : навчально-методичний посібник. Львів : ЛДУФК, 2014. 180 с.
2. Арістотель. Метафізика. <https://readukrainianbooks.com/844-metafizika-aristotel.html#part1> (станом на 07.02.2026).
3. Платон. Тімей. <http://psylib.org.ua/books/plato01/27timei.htm> (станом на 07.02.2026).
4. Анацька Н.В. Екологічна освіта: знання і життєво-ціннісні орієнтації сучасної людини : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.10. Київ, 2016. 220 с.
5. Арістотель. Фізика. <https://readli.net/chitat-online/?b=228787&pg=2> (станом на 07.02.2026).
6. Дулуман Є.К., Анацька Н.В. Філософія : курс лекцій. Київ : НТУУ «КПІ», 2013. 236 с.
7. Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С. Історія філософії: проблема людини та її меж: Вступ до філософської антропології як мета антропології : навчальний посібник зі словником. 4-е вид., перероб. та доп. Київ : Центр навчальної літератури, 2016. 396 с.
8. Прокопович Ф. Філософські твори. Том II. Натурфілософія. Частина I. Книжка V. <http://litopys.org.ua/prosor/proc209.htm> (станом на 07.02.2026).
9. Баумейстер А. Вступ до філософських студій, або Інтелектуальні подорожі до країни філософії : науковий посібник. Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2017. 238 с.
10. Кондзьолка В. Нариси історії античної філософії : підручник. Львів : Університет ім. І. Франка, 1993. 260 с.
11. Арістотель – творець філософських першооснов науки. <https://kpi.ua/aristotle> (станом на 07.02.2026).

12. Етика майбутнього : збірник статей / за ред. Т. Майєра і С. Міллер ; пер. з нім. Київ : Основні цінності, 2003. 262 с.
13. Гегель Г.В.Ф. Лекції з історії філософії. Книга 1. https://royallib.com/read/gegel_georg_vilgelm_fridrih/lektsii_po_istorii_filosofii_kniga_pervaya.html#0 (станом на 07.02.2026).
14. Філософські проблеми відношення людини до природи : навчальний посібник. Вінниця : ВНАУ, 2017. 140 с.

A CREATIVE APPROACH TO ARISTOTLE'S LEGACY IN RELATION OF LEARNING THE PHILOSOPHY OF NATURE

Nataliia Anatska

*National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»,
Faculty of Sociology and Law, Department of Philosophy,
37, Prosp. Beresteysky, Kyiv, Ukraine, 03056
<https://orcid.org/0000-0003-3958-4093>*

Iryna Kravchenko

*National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»,
Faculty of Sociology and Law, Department of Philosophy,
37, Prosp. Beresteysky, Kyiv, Ukraine, 03056
<https://orcid.org/0000-0002-2582-444X>*

Nataliia Franco

*National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»,
Faculty of Sociology and Law, Department of Philosophy,
37, Prosp. Beresteysky, Kyiv, Ukraine, 03056
<https://orcid.org/0000-0002-1145-7220>*

The presented research highlights Aristotle's philosophical legacy regarding the understanding of the philosophy of nature and its influence on the formation of European philosophy, culture, and science. After all, the development of the «man – nature» relationship is responsible for the improvement of man himself and his creative abilities.

It should be noted that the practice of everyday life enriched people's knowledge of nature, which in the early stages was quite spontaneous, but over time was gradually enriched by practical experience. However, the originality of the natural philosophy of ancient was that it was based on the cosmological idea of the harmony of man and nature – «microcosm» and «macrocosm». Aristotle described such a connection between man and nature in his works.

It should be noted that over the two centuries of antiquity, a large amount of natural philosophical knowledge was collected, which explored a wide range of problems. Aristotle systematized this knowledge, and therefore his creative heritage covers many branches of knowledge. Aristotle's great merit was the creation of a conceptual apparatus for the study of philosophy, and therefore, for its deep knowledge and understanding. Therefore, we approach the study of Aristotle's creative heritage from the standpoint of modern understanding.

It is concluded that Aristotle defines nature as the beginning of movement and thus initiates natural science, forming a new direction in natural philosophy. Aristotle's philosophy of nature regarding the study of the process of the emergence of the cosmos – cosmology – is explained by the mixing of five elements –

water, earth, fire, air, ether. His teaching that the Earth is at the center of the Universe, around which spheres are located, has been recognized for many centuries, and clear knowledge about the geocentric structure of the Universe has been established in European science.

As a result of the presented research, it was determined that it is extremely important that Aristotle's knowledge of nature became systematized and for two millennia served the development and creative presentation of the philosophy of nature. However, the progressive development of modern society, its social life depends on the level of general culture, moral qualities and most of all – on the general educational training of people – active and thinking participants in historical creativity, since creativity is considered one of the essential attributes of a person. Therefore, the development of the relationship «man – nature» is the improvement of the person himself, his creative abilities. Thus, nature and man are in a complex relationship, which represents two sides of one life process.

Key words: antiquity, Aristotle, philosophy of nature, natural philosophy, cosmocentrism, being, matter, cognition, epistemology, thinking, consciousness, morality, creativity.

Дата першого надходження статті до видання: 24.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 141.319.1:351.86

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.2>

ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК СУБ'ЄКТА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ У ЧАСІ ВІЙНИ

Любомир Андрусів

*Івано-Франківський національний університет нафти і газу,
кафедра суспільних наук
вул. Карпатська, 15, 76019, м. Івано-Франківськ, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-4192-9452>*

У статті здійснено історико-філософський аналіз поняття «особистість», яка в умовах сучасної російсько-української війни виступає не лише об'єктом захисту, а й активним суб'єктом національної безпеки. Обґрунтовано, що сутність людини слід розглядати ширше за психологічний підхід, зведений до фізіології. Особистість – це людина, яка здійснює пізнавальну діяльність свого внутрішнього світу, виражаючи свої цінності назовні, у суспільне життя, звертаючись до фундаментальних категорій буття: свободи, ідентичності, духовності та мови.

Виявлено, що осердям такої особистості є концепт «внутрішньої людини» (Г. Сковорода, П. Юркевич), що становить етичну та духовну базу для спротиву агресії. Важливим аспектом реалізації свободи особистості є «перебування-при-собі» (за В. Малаховим) як здатності зберігати автентичність та критичне мислення в полі маніпулятивних технологій «постправди». У дослідженні проведено паралелі між класичними українськими традиціями (кордоцентризм, софійність) та сучасними концепціями лідерства, зокрема теорією У О. Шармера. Доведено, що «сліпою плямою» національної безпеки є ігнорування внутрішнього стану суб'єкта; безпека держави починається з розвитку та уваги до внутрішнього життя людини, урахування його смислового наповнення.

Відзначено, що філософсько-антропологічний аналіз дає змогу розглянути особистість у контексті національної безпеки не як статичну одиницю громадянського суспільства, а як динамічний об'єкт, який самовизначається, пізнає себе самого і виражає свою позицію будучи у згоді із самим собою, своїми цінностями, своєю ідентичністю. Досліджено, що суб'єктність у сфері безпеки визначається рівнем самоусвідомлення особистості, яка через пізнання «свого краю» та «самої себе» стає рушієм трансформаційних змін у всьому соціокультурному просторі України.

Ключові слова: особистість, свобода, ідентичність, філософська антропологія, національна безпека, кордоцентризм, теорія U, внутрішня людина, російсько-українська війна.

Постановка проблеми. У контексті розвитку України, зокрема в період російсько-української війни, важливим питанням залишається проблема розвитку цілісної особистості, яка є запорукою перемоги та національної ідентичності. Актуальним є виокремлення антропологічних засад сучасної української особистості, яка, спираючись на колективне несвідоме українського народу та культурні надбання української еліти, протистоїть викликам війни та шукає подальшого свого самовизначення. Історичні надбання розкривають важливі ментальні аспекти українського народу щодо прояву національної безпеки: перевага духовних цінностей (кордоцентризм, гуманізм), прояв екзистенційної сміливості перед загрозою смерті (свободолюбивість), діалогічність, софійність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню філософсько-антропологічних засад особистості присвячено праці київської філософської (світоглядно-антропологічної) школи В. Шинкарука, І. Бичко, В. Табачковського, які обґрунтували світоглядний, екзистенційний характер діяльності людини. У працях С. Кримського, М. Поповича, В. Лісового ґрунтовно проаналізовано формування особистості крізь призму софійності



© Андрусів Л., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

та кордоцентризму. У їхніх розвідках духовність людини становить основу особистості, її самовизначення, самотворення, формування ідентичності. Українськими мислителями особистість розглядається крізь призму «внутрішньої людини», «істинної людини» (Г. Сковорода, П. Юркевич), що становить джерельну базу для аналізу цілісної особистості як суб'єкта національної безпеки. У контексті дискурсу національної безпеки проблеми людського фактора висвітлюються переважно з психологічного аспекту, як питання психологічної стійкості, резильєнтності, зрілості особистості. Таким чином, розгляд формування особистості з погляду філософської антропології є не до кінця висвітленим у сучасних умовах війни, зокрема таких її понять, як «свобода» та «ідентичність».

Метою дослідження є історико-філософський аналіз філософсько-антропологічних засад, що впливають на формування цілісної особистості як суб'єкта національної безпеки.

Розгляд особистості крізь призму філософської антропології показує цінність самої людини, важливість її внутрішнього світу (віра, смисли, світовідчуття), а також здатність до творчості як можливість до подолання травми, посттравматичного зростання. Особистість є не лише продуктом соціально-культурного простору, частиною системи, а й тією, яка творить систему і здатна до трансформації через внутрішні здібності (відповідальність, співпереживання, сміливість тощо). На жаль, каталізатором пошуків смислу, самовизначення української особистості часто ставали травматичні події: втрата свободи, близьких, дому, мови. У філософії поняття «особистість» розглядається з погляду внутрішнього світу людини, який реалізується через самотворення та самопізнання [1, с. 457–458]. Особистість пов'язана з поняттями «індивід», «індивідуальність», «особа». Особистість – це особа, яка усвідомлює себе, свої сильні боки та зони розвитку, схильності, свою неповторність. Іншими словами, особистість – це людина, яка пізнала і пізнає себе, здійснює пізнавальну діяльність свого внутрішнього світу. Існує взаємозалежний пропорційний зв'язок із пізнанням Іншого і пізнанням себе: Іншого можна пізнати настільки, наскільки особисто пізнав свої внутрішні процеси, наскільки присутня здатність усвідомлювати свої емоції, думки, цінності, перебуваючи у стосунках з іншим.

Представники персоналізму розглядають особистість як цілісну, самостійну, унікальну, духовну людину, яка має свої переконання, принципи, цінності, погляди на життя, уявлення про світ. Для особистості БУТИ означає проявляти себе і БУТИ СОБОЮ, творити.

Прикладом особистості у сучасному українському суспільстві є воїни, волонтери – чоловіки та жінки, які свідомо стали на захист, оборону України ще від початку російсько-української війни 2014 р. Суспільна роль особистості є надзвичайно важливою в умовах війни, оскільки кожна окрема особистість виступає гарантом національної безпеки, рушієм трансформаційних змін у соціальному житті.

Особистість у перекладі з латинської мови «persona» означає «маска» і походить від назви масок, які одягали актори у грецьких та римських театрах для зображення голосів жінок чи богів, оскільки тоді акторами могли бути лише чоловіки. Персона є зв'язком між внутрішнім та зовнішнім світом. Вираження свого внутрішнього світу назовні, самореалізація особистості стає зрозумілою через поняття «індивід», що означає «той, що не може бути поділений», грецькою «a-tomos». Індивід є цілісним і неподільним у своїй внутрішній сутності. Виявляючи назовні свій внутрішній світ: погляди, цінності, переконання, людина проявляє свою унікальність – індивідуальність. Свідомий прояв індивідуальності людини, відповідність її внутрішнього світу із зовнішнім самовираженням є характеристикою цілісної особистості як суб'єкта національної безпеки.

Філософська антропологія вивчає сутнісні ознаки та характеристики людини, осмислюючи її природу. Проте філософсько-антропологічний підхід до дослідження людини

також показує відхилення людини від «істинної природи». Мислителі ХХ ст. часто відзначають відхід людини від самої себе, механістичний підхід у стосунках з іншим. Людина може грати роль, мати маску, проте занедбувати чи викривлено дбати про свій справжній внутрішній світ. Філософська система Г. Сковороди чітко показує це розходження між внутрішнім і зовнішнім, а творчість І. Франка через символ каменярів, які «лупають скалу душі», акцентує на необхідності самовиховання, самопізнання. Х. Ліврага, видатний аргентинський філософ, засновник Міжнародної культурної організації «Новий Акрополь», розглядає унікальність кожної людини ще від народження, говорячи про вроджені здібності кожного – «очевидно, щось нам дається, а щось ми маємо в собі зроду» [2, с. 168]. Таким чином, відхилення людини від своєї справжньої природи можна пояснити через занедбання процесів пізнання та виховання свого внутрішнього світу, заміну внутрішніх потреб зовнішніми благами.

Осердям особистості, окрім психофізіологічних та культурних аспектів, є «щось внутрішнє, духове, що є вищим за її психологічні чинники» (Х. Ліврага) [2, с. 167]. Філософсько-антропологічний підхід є значно глибшим у розумінні поняття «особистість», аніж психологічний. Сучасна психологія здебільшого зводить усі психічні, ментальні, генетичні й духовні аспекти до фізіологічних складників. Звідси формується теорія расизму. Людина хоч і належить до так званої першої природи – усіх живих організмів, проте творить свою власну «другу» природу. Вона далеко виходить за межі своєї фізіологічної природи, виступаючи творцем свого буття (М. Гайдеггер). Статус людини є рівним статусу буття, людина володіє буттєвістю, екзистенцією. Влучними у цьому контексті є погляди про будову людської особи Е. Штайн, відомої німецької мислительки, учениці Е. Гуссерля, яка вважає, що «людське буття спрямоване всередину, відкрите для себе самого» і водночас «спрямоване назовні і відкрите буття, яке може прийняти в себе певний світ» [3, с. 25–26].

Серед філософсько-антропологічних засад формування особистості як суб'єкта національної безпеки у часі війни, на нашу думку, слід відзначити такі основні її аспекти: свобода, ідентичність, духовність. У нашому дослідженні розглянемо перші дві філософсько-антропологічні засади.

Феномен свободи слід розглядати не лише як прояв свободи «для» – свободу проявлення сутнісних сил людини, свободу творчості. Як відзначає В. Малахов, людина в такій реалізації свободи опиняється заручником активізму і посередником розгортання власної діяльності [4, с. 282–284]. Опановуючи світ тільки з погляду діяльнісного підходу, людина «принципово не в змозі опанувати саму себе», вона «загружає у хаосі пробуджених її ж активністю, але принципово не контрольованих і не завбачуваних нею буттєвих напружень і зв'язку...» [4, с. 283]. Тобто важливим аспектом свободи людини є її зусилля самоопанування, звільнення від «сліпої» активності. Виявом справжньої свободи є взаємозв'язок внутрішнього саморозвитку і зовнішнього прояву.

Волонтерство, боротьба за збереження цілісності території та життя постають також як прояв свободи творчості, що опирається на минулий глибинний досвід української історії, наприклад об'єднання вільних людей (козаків) для протистояння проти ворога. З одного боку, постає певне повторення історії, а з іншого – зміна цих «уроків історії» [5]. Свобода передбачає відповідальність, життя згідно із заявленими цінностями, усвідомленість, що характеризується критичним мисленням. У контексті формування громадянського суспільства свобода особистості постає як усвідомлений феномен. В. Малахов, аналізуючи свободу як невимушеність, доходить важливого висновку взаємозв'язку внутрішнього і зовнішнього – «перебування-при-собі» в «процесі будь-яких зрушень і пошуків, будь-якого звернення до Іншого», відкритості до світу [4, с. 288]. Така внутрішня

взаємоузгодженість дає змогу бути собою – проявити свою впевненість, ідентичність, у тому числі громадянську, ідентичність українця. Без усвідомлення, переосмислення історії, де тільки за період радянської ідеології намагалися стерти, викривити, осліпити ментальні, інтелектуальні, мовні коріння ідентичності українця, неможлива перемога українського суспільства над ворогом, а в першу чергу трансформація українського суспільства.

Реалізація людиною свободи як «перебування-при-собі» і відкритість світові є прототипом перебування «вдома». Тема «дому» є природно закономірною як тема сталості, безпеки, внутрішнього простору, «приватності домашнього існування» (М. Малахов). Звідси постає тема українського дому, «ідея української хати» (А. Шептицький).

В історії української філософії свобода є невід’ємною частиною буття людини, як її онтологічною підставою, так і в соціально-політичному контексті – як незалежність від панування інших народів (Г. Сковорода, П. Куліш, Т. Шевченко, М. Шлемкевич, В. Стус, С. Кримський та ін.). У контексті російсько-української війни актуальною є не лише зовнішня свобода, а й внутрішній вимір свободи. У творчості Г. Сковороди свобода як соціально-політичний аспект описана у поезії «De Libertate» («Сад божественних пісень»), де оспівується українська національно-визвольна боротьба під проводом Богдана Хмельницького. Свобода є ціннішою за будь-яке золото, протиставляється матеріальним благам. Важливішою для Г. Сковороди за свободу тіла є «свобода духу», що характеризує справжню свободу – панування над своїми пристрастями, самовладання, регуляцію своїх імпульсів [6, с. 29–91]. Таким чином, свобода як філософсько-антропологічна засада формування особистості відображає взаємоузгодженість внутрішнього світу та зовнішнього прояву людини, реалізує її автентичність, індивідуальність, що підкреслює роль однієї особи в творенні українського громадянського суспільства.

Іншим важливим аспектом особистості є її ідентичність, яку з погляду філософської антропології «можна визначити як стан спорідненості людини і спільноти», тобто ідентичність відображає зв’язок людини зі спільнотою, передусім із близькими людьми [7, с. 109]. Відчуття приналежності формується через когнітивний, емоційний, поведінковий рівні. Ми звертаємо увагу на індивідуальні, внутрішні процеси формування ідентифікації особистості. Наприклад, російсько-українська війна показує, що одним із важливих критеріїв приналежності до України є українська мова, яку останні два століття росія намагалася всіляко знищити, знецінити, заперечити. Національна ідентифікація особистості відбувається на культурно-онтологічному рівні, де українська мова виступає самоідентифікацією як «дім буття» за М. Гайдеггером.

Підґрунтям процесу ідентифікації є усвідомлений вибір, який можливий лише в демократичному суспільстві. У тоталітарних, авторитарних суспільствах ідентичність є нав’язаною, декларативною. Звідси виникає явище «подвійної поведінки». У таких суспільствах особистість є фасадом, формальністю для пануючої ідеології, знаряддям у системі. Звідси моральну поведінку можна описати як лицемірну, лукаву, обманливу, штучну, така мораль стає відірваною від людяності.

В умовах глобалізаційних процесів навіть у демократичних суспільствах виникає трудність із вибором ідентичності, оскільки існує так званий «феномен постправди». Н. Хамітов у цьому контексті говорить про «феномен постправди – маніпулятивної системи, яка відволікає від фактів і придушує критичність мислення через акцент на емоціях і враженнях...» [7, с. 109]. Таким чином, відбувається трансформація свідомості світогляду і самого процесу ідентифікації у демократичних суспільствах, відбувається зміна акценту з факту на переживання, драматизацію, що впливає на вибір ідентичності. Далі Н. Хамітов визначає, що до вибору ідентичності здатна людина із самостійним, критичним, цілісним

мисленням. Вибір ідентичності мислитель також пов'язує з автентичністю людини, яка тісно взаємопов'язана з «перебування-при-собі» (В. Малахов).

Рівень самоусвідомлення, здатність критично мислити, приймати рішення і нести відповідальність є одними з ключових навичок сучасної людини, які неодноразово підкреслюються у звітах економічного форуму в Давосі за останні 10 років. Застосування критичного мислення для людського самовизначення ґрунтується на внутрішній свободі та знанні своєї ідентичності на особистісному та суспільному рівнях. Критичне мислення протистоїть сферам, де застосовують шаблони, стандарти, алгоритми. Особистість без навиків критичного мислення не може виступати гарантом національної безпеки. Соціальний аспект критичного мислення чітко пов'язаний із відповідальністю, зокрема, як зазначає М. Ліпман, «когнітивною відповідальністю» – мислити причинно-наслідковим способом, аргументуючи свої думки [8, с. 1023–1025].

Ще одним аргументом цінності внутрішніх якостей людини – сучасного лідера, особистості – є теорія У. О. Шармера. Розглядаючи питання діяльності лідера, мислитель ставить питання про «сліпу пляму» – з якого внутрішнього стану людина виконує свої дії. У контексті філософсько-антропологічних засад цілісної особистості як суб'єкта національної безпеки важливим є сформована ідентичність українського громадянина, адже національна безпека починається з мотивів, із «внутрішнього стану», із якого діє громадянин. Сліпою плямою нашої національної безпеки є ігнорування антропологічних засад формування особистості. Рівень активного слухання, на жаль, тільки формується у соціокультурному просторі України. Важливим процесом, який впливає на формування особистості, є освіта, зокрема гуманітарного спрямування. Наприклад, пізнання свого краю, своєї історії, самого себе, до якого закликає Г. Сковорода, стосується питань «хто я?», «чий я?» і дає можливість знайти відповідь на питання «куди я йду?».

Отже, філософсько-антропологічний аналіз дає змогу розглянути особистість у контексті національної безпеки не як статичну одиницю громадянського суспільства, а як динамічний об'єкт, який самовизначається, пізнає себе самого і виражає свою позицію, будучи у згоді із самим собою, своїми цінностями, своєю ідентичністю. Тільки особистість, яка здатна реалізувати свободу через «перебування-при-собі», володіє навиком самоопанування, соціальною відповідальністю, чіткою ідентичністю, може виступити проти інформаційних маніпуляцій та феномену постправди. Завдяки свободі особистість може проявити унікальні власні здібності, ідеї, що сприяють досягненню перемоги над російським агресором. Тоді національна ідентичність трансформується з декларативної форми у смислове наповнення таких цінностей, як українська мова, «український світ», патріот, воїн.

Переосмислення історії української культури є процесом прояву внутрішнього світу особистості на зовнішній – соціальний простір. Таким чином, цілісність особистості, що ґрунтується на свободі та ідентичності, є фундаментальною гарантією безпеки держави, оскільки саме внутрішній стан суб'єкта визначає мотивацію його соціальних дій та здатність до посттравматичного зростання як джерела подальшої трансформації українського суспільства в умовах війни.

Список використаної літератури

1. Філософський енциклопедичний словник / редкол. В.І. Шинкарук (гол.) та ін. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
2. Ліврага Х.А. Плисти проти течії. Філософські роздуми. Київ : Новий Акрополь, 2015. 298 с.
3. Штайн Е. Будова Людської особи: лекція з філософської антропології / пер. з нім. І. Терзової. Жовква : Місіонер, 2011. 192 с.

4. Малахов В. Право бути собою. Київ : Дух і Літера, 2008. 336 с.
5. Маринович М. Як Україні виростити крила: виступи, статті, доповіді, інтерв'ю (2018–2021 рр.). Київ : Дух і Літера, 2021. 272 с.
6. Сковорода Г. Найкраще / пер. М. Кашуби, Г. Сварник, Н. Федорака. Львів : Terra Incognita, 2024. 320 с.
7. Ідентичність людини: філософсько-антропологічний аналіз : монографія / В.П. Загороднюк та ін. Київ, 2023. 296 с. URL: https://fsusgum.mdpu.org.ua/wp-content/uploads/2025/04/identychnist_lyudyny_filosofsko_antropologichnyj_analiz.pdf
8. Андрусів Л.З. Поняття «критичне мислення» у поглядах М. Лібмана: історико-філософський аналіз. *Вісник науки та освіти. Серія «Філологія», Серія «Педагогіка», Серія «Соціологія», Серія «Культура і мистецтво», Серія «Історія та археологія»*. 2025. Вип. № 5(35). С. 1015–1026.

PHILOSOPHICAL AND ANTHROPOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE FORMATION OF PERSONALITY AS A SUBJECT OF NATIONAL SECURITY IN TIMES OF WAR

Liubomyr Andrusiv

*Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas,
Department of Social Sciences
15 Karpatska St., 76019, Ivano-Frankivsk, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-4192-9452>*

The article presents a historical and philosophical analysis of the concept of personality, which in the context of the contemporary russian–Ukrainian war, acts not only as an object of protection but also as an active subject of national security. It is argued that the essence of the human being should be considered more broadly than a psychological approach reduced solely to physiology. Personality is understood as a human being engaged in the cognitive exploration of the inner world, expressing their values in social life while appealing to the fundamental categories of existence: freedom, identity, spirituality, and language.

The study reveals that the core of such a personality is the concept of the «inner human» (H. Skovoroda, P. Yurkevych), which forms the ethical and spiritual foundation for resistance to aggression. An important aspect of the realization of personal freedom is «being-with-oneself» (according to V. Malakhov), understood as the ability to preserve authenticity and critical thinking within the sphere of manipulative «post-truth» technologies. The study draws parallels between classical Ukrainian traditions (cordocentrism, sophianity) and contemporary leadership concepts, in particular Otto Scharmer's Theory U. The article demonstrates that a «blind spot» in national security is the neglect of the subject's inner state; the security of the state begins with the development of and attention to the inner life of the individual and the consideration of its meaningful content.

It is noted that philosophical–anthropological analysis makes it possible to consider personality in the context of national security not as a static unit of civil society, but as a dynamic entity that determines itself, comes to know itself, and expresses its position while remaining in harmony with itself, its values, and its identity. The study shows that subjectivity in the field of security is determined by the level of an individual's self-awareness; through knowledge of «one's native land» and «oneself», the person becomes a driving force of transformative changes throughout the entire socio-cultural space of Ukraine.

Key words: personality, freedom, identity, philosophical anthropology, national security, cordocentrism, Theory U, inner human, russian–Ukrainian war.

Дата першого надходження статті до видання: 25.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 174:35.08

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.3>

ПІДХОДИ ДО ОСМИСЛЕННЯ СУТНІСНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ТА КОНТЕКСТУ ЕТИЧНОГО ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ У ПУБЛІЧНІЙ СФЕРІ

Роман Барало

*Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
вул. Пирогова, 9, 01601, м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0009-0002-0804-0480>*

У статті здійснено комплексний теоретико-методологічний аналіз сутнісних характеристик та багаторівневого контексту етичного прийняття рішень у системі публічного управління. Актуальність дослідження зумовлена парадигмальним зсувом у сучасному державному управлінні, що супроводжується відходом від класичної веберіанської моделі жорсткої ієрархічної підпорядкованості на користь ціннісно-орієнтованого врядування. У таких умовах державний службовець постає не просто як технічний виконавець інструкцій, а як повноцінний автономний моральний агент, здатний брати на себе відповідальність за складні вибори в умовах суспільних криз та інституційної турбулентності. Метою статті є визначення сутнісних характеристик процесу етичного прийняття рішень у публічній сфері та концептуалізація багаторівневого контексту конфліктів відповідальності, що формують межі етичної автономії сучасного публічного службовця. Методологічну основу розвідки становить поєднання методу порівняльного концептуального аналізу, що дав змогу зіставити західну парадигму «відповідального адміністратора» з вітчизняними підходами до розуміння особистісного виміру публічної служби, а також герменевтичного, системного та структурно-функціонального методів. У результаті дослідження систематизовано ключові теоретичні підходи до вивчення етичного вибору, які згруповано у чотири магістральні напрями: нормативно-особистісний, контекстуально-поведінковий, інституційно-управлінський та критично-комунікативний. Доведено, що етичне прийняття рішень є динамічним процесом пошуку балансу між об'єктивними посадовими обов'язками та суб'єктивними внутрішніми цінностями індивіда, що найбільш гостро проявляється у ситуаціях класичних етичних дилем. Зроблено висновок, що дієва інституціоналізація етичних норм є ключовою передумовою для формування високого рівня суспільної довіри до влади, забезпечення стабільності державного механізму та успішної європейської інтеграції України. Перспектива подальших наукових досліджень у цьому напрямі вбачається у розробленні прикладних механізмів захисту публічного інтересу та підтримки етичної стійкості державних органів у процесі їх масштабної повосенної модернізації.

Ключові слова: публічне управління, етичне прийняття рішень, відповідальний адміністратор, етична дилема, конфлікт відповідальності, етична автономія, інституціоналізація етики, суспільний інтерес, організаційна культура, державна політика.

Вступ. Сучасна система публічного управління переживає глибоку світоглядну трансформацію, відходячи від класичної веберіанської моделі жорсткої ієрархії та суто технічної раціональності. Сьогодні державний службовець постає не просто як безликий виконавець інструкцій, а як повноцінний моральний агент, здатний своїми діями впливати на долі людей та загальний суспільний розвиток. Цей зсув зумовлений стрімким зростанням складності соціальних процесів, де стандартні бюрократичні процедури часто виявляються безсилими перед нестандартними викликами. У таких умовах на перший план виходить проблема довіри громадян до державних інституцій, яка безпосередньо залежить від рівня доброчесності конкретних управлінців.



© Барало Р., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Феномен етичного прийняття рішень розкривається повною мірою лише в ситуаціях так званих конфліктів відповідальності, коли посадовець опиняється під перехресним тиском різних лояльностей. У своїй щоденній практиці публічний службовець одночасно відповідає перед нормами права, вказівками керівництва, потребами громадян, стандартами професії та власним моральним компасом. Коли вимоги цих інстанцій вступають у пряму суперечність, виникає класична етична дилема, яка за визначенням не має простого, зручного чи абсолютно бездоганного вирішення. Наприклад, наказ прямого керівника може бути формально легітимним, але при цьому суперечити довгостроковим інтересам громади або порушувати базові принципи рівності.

Розуміння сутнісних характеристик цього прихованого внутрішнього процесу дає змогу нарешті побачити в чиновнику живу людину, яка сумнівається і мислить, а не просто гвинтик сліпої бюрократичної машини. Отже, системний аналіз природи етичних дилем стає необхідним ключем до проєктування більш стійкої, гуманної та ціннісно-орієнтованої архітектури публічної влади.

Мета статті – визначити сутнісні характеристики етичного прийняття рішень у публічній сфері та проаналізувати багаторівневий контекст конфліктів відповідальності, що формують межі етичної автономії державного службовця.

Методологія дослідження базується на комплексному поєднанні загальнонаукових та спеціальних філософсько-управлінських методів пізнання, що дає змогу всебічно розкрити багаторівневу природу етичного вибору. Провідним у роботі є метод порівняльного концептуального аналізу, за допомогою якого зіставляються західна парадигма «відповідального адміністратора» та вітчизняні підходи до розуміння особистісного виміру публічної служби. Для глибокого прочитання та контекстуальної інтерпретації класичних і сучасних фахових текстів застосовано герменевтичний метод, що дає змогу виокремити глибинні смисли етичних дилем, приховані за формальними управлінськими процедурами.

Основна частина. Сучасне осмислення етичного прийняття рішень у системі публічного управління неможливе без звернення до фундаментальної концепції «відповідального адміністратора», яка заклала базові координати для розуміння ролі державного службовця. Як зазначає Т. Купер, адміністративна роль не є простою сукупністю посадових інструкцій, а являє собою складний комплекс моральних зобов'язань перед суспільством, що вимагає постійної рефлексії та внутрішньої роботи [9, с. 88]. У своїх ранніх працях дослідник переконливо доводить, що ієрархія та чесноти не завжди перебувають у гармонійному поєднанні, адже формальне підпорядкування часто вступає у конфлікт із нормативною етикою та персональними цінностями індивіда [8, с. 324]. Цей розрив між формальною вимогою та внутрішнім переконанням формує той специфічний простір етичної напруги, у якому щоденно перебуває кожен публічний службовець незалежно від рівня його посади чи сфери компетенції.

Розуміння механізмів етичного вибору вимагає глибокого аналізу джерел, на які спирається індивід у публічному секторі під час прийняття складних рішень, що визначають вектор розвитку державних інституцій. М. Ван Варт пропонує комплексну класифікацію цих джерел, серед яких виокремлює суспільні цінності, правові норми, професійні стандарти, організаційну культуру та особисті переконання службовця [15, с. 529]. Кожне із цих джерел має свою специфічну вагу і часто вступає у конкуренцію з іншими, створюючи багатовимірну матрицю етичних координат, у якій доводиться орієнтуватися сучасному адміністратору. У повсякденних робочих ситуаціях цей конфлікт джерел проявляється особливо гостро, оскільки брак часу та інформації змушує управління приймати рішення інтуїтивно, спираючись на найглибші, іноді неусвідомлені ціннісні установки [11, с. 288].

Як показують дослідження М. Гай, саме рутинні, здавалося б, дрібні вибори формують реальне етичне обличчя організації, адже вони створюють прецеденти та встановлюють неформальні правила гри, які часто виявляються сильнішими за офіційні кодекси поведінки. Відповідно, процес прийняття рішень слід розглядати не як одноразовий акт, а як безперервний потік моральних компромісів, де кожна наступна дія зумовлена попереднім досвідом та існуючим контекстом.

Дослідження етики публічних організацій тривалий час розвивалося у двох паралельних традиціях – американській та європейській, кожна з яких пропонує свій унікальний погляд на природу адміністративної відповідальності та інструменти її забезпечення. Європейська перспектива, детально проаналізована А. Лоутоном та А. Дойгом, робить значно більший акцент на інституційних механізмах, традиціях державної служби як особливого покликання та колективній відповідальності за підтримку суспільної довіри [12, с. 18].

Натомість американський підхід традиційно фокусується на індивідуальних правах, запобіганні корупції через жорстке регулювання та вирішенні конкретних етичних дилем, що виникають на перетині публічного і приватного секторів. Утім, як слушно підкреслює Д. Мензел у своєму ґрунтовному огляді розвитку цієї галузі знань, сьогодні спостерігається інтенсивна конвергенція обох традицій, що зумовлено глобалізацією управлінських викликів та поширенням універсальних стандартів доброго врядування [14, с. 355].

Цей синтез дає дослідникам та практикам змогу поєднувати найкращі здобутки обох шкіл, створюючи більш гнучкі та стійкі до криз етичні інфраструктури, здатні адаптуватися до швидких соціально-економічних змін. Водночас еволюція наукової думки засвідчує поступовий перехід від суто карального, обмежувального розуміння етики як набору заборон до більш позитивного підходу, який стимулює проактивну моральну поведінку та ціннісно-орієнтоване лідерство.

У центрі будь-якої теоретичної дискусії про етику публічної служби незмінно постає концепт «суспільного інтересу», який, попри свою позірну абстрактність, слугує головним легітимізаційним критерієм для дій усього державного апарату. За переконанням К. Льюїс, прагнення до суспільного інтересу не є простою фігурою мови, а являє собою жорсткий нормативний імператив, що вимагає від службовця здатності підпорядковувати вузькокорпоративні чи особисті мотиви вищим цілям загального блага [13, с. 698].

Цей процес підпорядкування ніколи не є автоматичним; він потребує постійної етичної пильності та інституційної підтримки, оскільки спокуса підмінити суспільний інтерес приватним завжди залишається надзвичайно високою в умовах нерівномірного доступу до ресурсів та влади. У цьому контексті надзвичайної ваги набуває поняття доброчесності, яке Дж. Добел розглядає як ключову характеристику публічного службовця, що дає йому змогу зберігати вірність конституційним цінностям навіть під шаленим тиском політичної кон'юнктури [10, с. 360].

Доброчесність діє як внутрішній запобіжник, що не дозволяє адміністратору перетворитися на сліпе знаряддя в руках політичних еліт, гарантуючи, таким чином, стабільність і передбачуваність державного механізму. Ба більше, саме доброчесність окремих індивідів виступає тією невидимою силою, яка зшиває розрізнені бюрократичні структури в єдиний надійний та дієздатний організм, якому беззастережно довіряють громадяни.

Проте сучасний контекст функціонування державних інституцій створює безпрецедентні загрози для збереження етичної автономії та організаційної доброчесності, що зумовлено агресивним проникненням ринкових механізмів у сферу публічного управління. Г. Адамс та Д. Балфур переконливо демонструють, як надмірне захоплення концепціями ринково-орієнтованого уряду призводить до поступового, але невідворотного занепаду

організаційної етики, оскільки логіка бізнесу методично витісняє традиційні цінності суспільного служіння [5, с. 620].

Коли громадянин починає розглядатися виключно як «клієнт», а ефективність роботи державного органу вимірюється суто кількісними показниками рентабельності, моральний вимір адміністративної діяльності неминуче маргіналізується та знецінюється. У такій системі координат етичні дилеми втрачають свою філософську глибину і зводяться до банального розрахунку витрат і вигод, що відкриває шлях до легалізації так званого «адміністративного зла», коли формально законні дії призводять до деструктивних суспільних наслідків. Службовець, який працює в умовах такого жорсткого технократичного пресингу, поступово втрачає здатність до глибокої етичної рефлексії, перетворюючись на слухняного виконавця, головна мета якого – досягнення індикаторів ефективності за будь-яку ціну.

Відповіддю на ці системні загрози може стати цілеспрямоване формування культури етичної комунікації та підвищення соціальної відповідальності публічного управління на всіх його структурних рівнях. Як зазначають Ш.А. Катане та А. Станку, сучасна держава не може дозволити собі працювати в режимі закритої системи, вона зобов'язана вести постійний, прозорий та етично бездоганний діалог із громадянським суспільством, аргументовано роз'яснюючи мотиви своїх рішень [7, с. 112].

Ця комунікативна відкритість виступає потужним антикорупційним інструментом, оскільки робить дії адміністраторів видимими та підконтрольними, що суттєво звужує простір для кулуарних домовленостей та зловживань владними повноваженнями. Однак справжня етична комунікація вимагає від посадовців не просто формального оприлюднення інформації, а готовності до чесної розмови про власні помилки, об'єктивні виклики та конфлікти інтересів, які є супутниками будь-якої масштабної реформи. Зберігати відданість цим принципам особливо важко в періоди політичних криз та соціальної турбулентності, коли виснажене суспільство вимагає швидких рішень, а не складних етичних рефлексій. Тим не менше Дж. Боуман та К. Нокс наголошують, що навіть у найтемніші часи суспільних потрясінь етика в уряді залишається тим єдиним надійним маяком, який здатний вивести державу з кризи і запобігти інституційному колапсу [6, с. 630].

Т.Е. Василевська у своїй фундаментальній монографії переконливо доводить, що вирішення проблеми доброчесності в Україні лежить не так у площині процедурних реформ, як у глибокому переформатуванні особистісних вимірів етики державного службовця [1, с. 145]. Дослідниця справедливо акцентує увагу на складних морально-психологічних викликах, із якими щоденно стикається вітчизняний управлінець, розриваючись між застарілими патерналістськими моделями поведінки та сучасними вимогами європейського врядування. Цей гострий внутрішній конфлікт цінностей часто призводить до феномену «подвійної моралі», коли формально задекларовані європейські принципи підміняються неформальними правилами виживання в бюрократичному апараті.

Звісно, розв'язання цієї надскладної проблеми не може обмежуватися виключно закликами до морального вдосконалення індивідів; воно потребує створення потужної інфраструктури, яка б підтримувала етичну поведінку на організаційному рівні. М.І. Рудакевич слушно зауважує, що професійна етика державних службовців має формуватися системно, спираючись на надійні механізми інституціоналізації та демократичного контролю, які б об'єктивно мінімізували корупційні ризики [2, с. 210].

Це означає, що етичні стандарти повинні бути не просто формально зафіксовані в кодексах, а органічно і нерозривно вплетені в усі процедури кадрового менеджменту – від відбору персоналу до оцінювання результатів діяльності. Ба більше, дієва інституціоналізація етики обов'язково передбачає наявність захищених каналів для повідомлення

про порушення та надійних правових гарантій для тих працівників, які мають сміливість викривати неетичні практики.

Саме фактор якісного лідерства відіграє вирішальну роль у процесі трансформації організаційної культури публічних інституцій та забезпечення реального дотримання етичних норм у складних турбулентних умовах. Досліджуючи цей феномен, І.Г. Сурай наголошує на винятковій важливості формування етичного лідерства в державному управлінні, розглядаючи його як ключовий методологічний аспект підготовки еліти нового покоління [3, с. 56].

Справжній етичний лідер – це не просто талановитий менеджер, який ефективно розподіляє ресурси, це візіонер, здатний надихати підлеглих власним щоденним прикладом безкомпромісної відданості принципам суспільного блага. Такий керівник ніколи не боїться брати на себе особисту відповідальність за непопулярні рішення, якщо вони об'єктивно продиктовані міркуваннями вищої справедливості та стратегічними інтересами держави. У ситуаціях гострих конфліктів відповідальності підлегли завжди психологічно орієнтуються на реакцію свого безпосереднього керівника: якщо він толерує порушення, уся архітектура організаційної етики миттєво руйнується.

Підсумовуючи, слід підкреслити, що індивідуальні етичні вибори, помножені на організаційну культуру та якість лідерства, у сукупності визначають ефективність та легітимність усього процесу управління. Цей макрорівневий масштаб блискуче розкритий у фундаментальних працях В.В. Тертички, який детально аналізує державну політику як складний цикл, де кожна стадія наскрізь пронизана гострими етичними дилемами [4, с. 412].

Отже, сучасний український апарат потребує не просто висококваліфікованих вузькопрофільних технократів, а відповідальних та етично зрілих державних діячів, здатних мислити стратегічно і діяти бездоганно. Лише органічний синтез передових західних концепцій відповідального адміністратора з найкращими здобутками вітчизняної школи управління дасть змогу сформувати ту ціннісну основу, яка необхідна державі. Ця синергія глибокої теорії та відповідальної практики є тією ключовою передумовою, що здатна забезпечити успішне завершення інституційних реформ та повноцінну європейську інтеграцію.

Таблиця 1

Основні теоретичні підходи до дослідження етичного прийняття рішень у публічному управлінні

Назва підходу	Основний дослідницький фокус та ключові концепти	Представники
Нормативно-особистісний підхід	Фокусується на індивідуальній моральній автономії, чеснотах та внутрішньому компасі службовця. Ключові концепти: відповідальний адміністратор, особистісний вимір етики, індивідуальна доброчесність.	Т. Купер Т. Василевська Дж. Добел
Контекстуально-поведінковий підхід	Досліджує повсякденну практику прийняття рішень та вплив середовища. Ключові концепти: джерела етичного вибору, рутинні етичні дилеми, конфлікти лояльності, пріоритет суспільного інтересу.	М. Ван Варт М. Гай К. Льюїс
Інституційно-управлінський підхід	Розглядає етику через призму організаційного дизайну, лідерства та державної політики. Ключові концепти: інституціоналізація етичних норм, цикл публічної політики, етичне лідерство, управлінські традиції.	М. Рудакевич В. Тертичка І. Сурай А. Лоутон, А. Дойг Д. Мензел

Продовження таблиці 1

Критично-комунікативний підхід	Аналізує системні загрози для публічної етики (зокрема маркетизацію) та шляхи їх подолання у кризові періоди. Ключові концепти: «адміністративне зло», етична комунікація, організаційна стійкість.	Г. Адамс, Д. Балфур Дж. Боуман, К. Нокс Ш. А. Катане, А. Станку
--------------------------------	---	--

Висновки. Отже, феномен етичного прийняття рішень у публічному управлінні розкривається як складний багаторівневий процес, що далеко виходить за межі механістичного дотримання посадових інструкцій, вимагаючи від сучасного державного службовця глибокої моральної автономії та безперервної ціннісної рефлексії. Синтез ключових теоретичних підходів доводить, що збереження цієї автономії в умовах неминучих конфліктів відповідальності та інституційної турбулентності неможливе, якщо спиратися винятково на особистісні чесноти управління; воно критично залежить від цілеспрямованого проектування етичного організаційного середовища та розвитку відповідального лідерства. Імплементація західної парадигми «відповідального адміністратора» у вітчизняний контекст набуває практичної дієвості лише тоді, коли індивідуальний моральний вибір органічно влітається у загальний макрорівневий цикл розроблення та реалізації державної політики, перетворюючись із абстрактної філософської категорії на дієвий інструмент забезпечення суспільного блага.

Перспектива подальших наукових розвідок у межах даної проблематики пролягає у площині детального дослідження механізмів інституціоналізації етичних норм та розроблення прикладних інструментів захисту публічного інтересу під час повоєнної модернізації державної служби України.

Список використаної літератури

1. Василевська Т.Е. Особистісні виміри етики державного службовця : монографія. Київ : НАДУ, 2008. 336 с.
2. Рудакевич М.І. Професійна етика державних службовців: теорія і практика формування в умовах демократизації державного управління : монографія. Тернопіль : Астон, 2007. 399 с.
3. Сурай І.Г. Сучасне лідерство в державному управлінні: методологічні аспекти формування знань, умінь та навичок. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2015. № 1. С. 54–59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadu_2015_1_9
4. Тертичка В.В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні : монографія. Київ : Основи, 2002. 750 с.
5. Adams G.B., Balfour D.L. Market-based government and the decline of organizational ethics. *Administration & Society*. 2010. Vol. 42, No. 6. P. 615–637.
6. Bowman J.S., Knox C.C. Ethics in government: No matter how long and dark the night. *Public Administration Review*. 2008. Vol. 68, No. 4. P. 627–639.
7. Catană Ș.A., Stancu A. Ethical Communication and Responsibility in Public Administration. *The Social Responsibility of Public Administration* / ed. by P. D'Anselmi, A. Chymis, C. Paun, A. Stancu. Cham : Palgrave Macmillan, 2025. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-99335-0_5
8. Cooper T.L. Hierarchy, virtue, and the practice of public administration: A perspective for normative ethics. *Public Administration Review*. 1987. Vol. 47, No. 4. P. 320–328.
9. Cooper T.L. The responsible administrator: An approach to ethics for the administrative role. John Wiley & Sons, 2012.

10. Dobel J.P. Integrity in the public service. *Public Administration Review*. 1990. Vol. 50, No. 3. P. 354–366.
11. Guy M.E. Ethical decision making in everyday work situations. *Public Administration Review*. 1990. Vol. 50, No. 3. P. 285–291.
12. Lawton A., Doig A. Researching ethics for public service organizations: The view from Europe. *Public Integrity*. 2006. Vol. 8, No. 1. P. 11–33.
13. Lewis C.W. In pursuit of the public interest. *Public Administration Review*. 2006. Vol. 66, No. 5. P. 694–701.
14. Menzel D.C. Research on ethics and integrity in public administration: Moving forward, looking back. *Public Integrity*. 2015. Vol. 17, No. 4. P. 343–370.
15. Van Wart M. The sources of ethical decision making for individuals in the public sector. *Public Administration Review*. 1996. Vol. 56, No. 6. P. 525–533.

APPROACHES TO UNDERSTANDING THE ESSENTIAL CHARACTERISTICS AND CONTEXT OF ETHICAL DECISION-MAKING IN THE PUBLIC SPHERE

Roman Baralo

*Dragomanov Ukrainian State University,
Pirogova St., 9, 01601, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0002-0804-0480>*

The article presents a comprehensive theoretical and methodological analysis of the essential characteristics and multi-level context of ethical decision-making in the public administration system. The relevance of the study is due to the paradigm shift in modern public administration, which is accompanied by a departure from the classical Weberian model of rigid hierarchical subordination in favor of value-oriented governance. In such conditions, a civil servant appears not simply as a technical executor of instructions, but as a full-fledged autonomous moral agent, capable of taking responsibility for difficult choices in conditions of social crises and institutional turbulence. The aim of the article is to determine the essential characteristics of the process of ethical decision-making in the public sphere and conceptualize the multilevel context of conflicts of responsibility that form the boundaries of the ethical autonomy of a modern public servant. The methodological basis of the investigation is a combination of the method of comparative conceptual analysis, which allowed comparing the Western paradigm of the «responsible administrator» with domestic approaches to understanding the personal dimension of public service, as well as hermeneutic, systemic and structural-functional methods. As a result of the study, key theoretical approaches to the study of ethical choice were systematized, which are grouped into four main areas: normative-personal, contextual-behavioral, institutional-managerial and critical-communicative. It is proven that ethical decision-making is a dynamic process of finding a balance between objective job responsibilities and subjective internal values of the individual, which is most acutely manifested in situations of classical ethical dilemmas. It is concluded that effective institutionalization of ethical norms is a key prerequisite for the formation of a high level of public trust in government, ensuring the stability of the state mechanism and successful European integration of Ukraine. Prospects for further scientific research in this direction are seen in the development of applied mechanisms for protecting the public interest and supporting the ethical stability of state bodies in the process of their large-scale post-war modernization.

Key words: public administration, ethical decision-making, responsible administrator, ethical dilemma, conflict of responsibility, ethical autonomy, institutionalization of ethics, public interest, organizational culture, state policy.

Дата першого надходження статті до видання: 25.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 316.42: (111 + 32)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.4>

САМООРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА: СПІВВІДНОШЕННЯ ОНТОЛОГІЧНОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО АСПЕКТІВ

Володимир Будз

Центр досліджень Державної спеціальної служби транспорту,
вул. Далека, 18А, 49106, м. Дніпро, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-9245-7571>

Статтю присвячено виявленню сутнісних ознак суспільної самоорганізації. *Об'єктом* дослідження виступає феномен суспільної самоорганізації, а *предметом* – виявлення сутнісних особливостей суспільної самоорганізації крізь призму співвідношення її політичного та онтологічного вимірів. *Метою* роботи є розкриття сутнісної природи суспільної самоорганізації на основі порівняння її політичного та онтологічного вимірів. *Методологія дослідження* побудована на основі використання компаративного методу та синергетичного, панантропологічного, феноменологічного та аксіологічного підходів, які дали змогу проаналізувати співвідношення між політичним та онтологічним вимірами суспільної самоорганізації та виявити її сутнісні основи. На основі цих підходів з'ясовано, що вихідними засадами суспільної самоорганізації є антропологічні фактори, що проявляються як антропологічні об'єктивації, які мають феноменологічний зміст, який, своєю чергою, є підґрунтям для синергетичних вимірів суспільної самоорганізації, а саме: динамічності, стохастичності, недетермінованості. У *результатах* статті розкрито специфіку суспільної самоорганізації, яка розгортається на основі антропологічних чинників, які є похідними від синергії тіла, душі та духу як субстанційних засад людини. Показано, що синергія тіла, душі та духу закладає онтологічні параметри людського буття, визначає специфіку існування людини у суспільстві та створює підґрунтя спонтанності та випадковості суспільної самоорганізації. Суспільну самоорганізацію протлумачено як онтологічну необхідність, яка відбувається мимовільно на основі антропологічних чинників, які спонукають людей до об'єднання, комунікації, домовленостей, консенсусу, договору та розмаїтих способів суспільного управління та самоуправління. У статті доведено, що антропологічні об'єктивації трьох типів (тілесного, психічного та духовного) синхронно та автопоезисно пов'язані між собою та проявляються на феноменологічному рівні в контексті їхньої інтенційної природи. *Наукова новизна дослідження* полягає у тому, що в ньому обґрунтовано залежність спонтанності суспільної самоорганізації від феноменологічного підґрунтя антропологічних об'єктивацій, які за своєю природою є надзвичайно мінливими, випадковими та непередбачуваними. Феноменологічна синхронність антропологічних об'єктивацій тілесного (вітальні потяги, бажання, пристрасті, інстинкти), психічного (воля, афекти, емоції, почуття) та духовного (думки, ідеї, смисли, цінності) типів створює засади спонтанності суспільної самоорганізації, яка має яскраво виражені тенденції до стохастичності, непрогнозованості, динамічності, недетермінованості, нелінійності, імовірнісності та некерованості суспільних взаємодій.

Ключові слова: синергія тіла, душі та духу, антропологічний вимір суспільної самоорганізації, антропологічні об'єктивації, спонтанність суспільної самоорганізації, стохастичність суспільної самоорганізації, самоуправління.

Постановка проблеми. У працях, які присвячені самоорганізації суспільства, науковці часто підходять до розуміння поняття суспільної самоорганізації із соціально-політичного боку. Вони розуміють суспільну самоорганізацію зазвичай як *навмисну раціональну та керовану дію*; як самодисципліну; соціальну згуртованість; як домовленість або суспільний



© Будз В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

договір, які спрямовані на раціонально-дискурсивні методи впорядкування суспільних відносин на основі *самоуправління* (самоврядування) громадян через їхні моральні принципи та особистісні риси характеру або через створення різних соціальних інститутів. Такий підхід є одним із можливих способів розуміння природи суспільної самоорганізації, коли громадяни, усвідомлюючи певний рівень спільних проблем та небезпек, *навмисно* вирішують самостійно їх подолати, організовуючи для цього спільними зусиллями заходи задля їх подолання. Однак такий соціально-політичний підхід до розуміння суспільної самоорганізації, який ґрунтується на ідеї *навмисних* та *керованих* дій громадян на основі їхніх активності та моральних якостей, не дає повного розкриття категорії «суспільна самоорганізація», оскільки упускає її *спонтанне онтологічне підґрунтя, яке має антропологічні засади*, які, власне, і є фундаментальною причиною суспільної самоорганізації та від яких залежить специфіка функціонування всіх суспільних сфер та суспільних процесів.

Стан дослідження проблеми. У наукових розвідках, які присвячені проблемним аспектам суспільної самоорганізації, простежується тенденція її тлумачення крізь призму її соціально-політичної природи як *навмисного самоуправління*, при цьому часто відбувається отождолення понять «самоорганізація» та «самоуправління». Також нерідко висловлюються думки щодо оптимізації суспільної самоорганізації через удосконалення суспільних сфер або створення тих чи інших соціальних інститутів, що вказує на розуміння самоорганізації як керованого процесу. Наприклад, В. Андрущенко розвиває концепцію самоорганізованого суспільства на основі моралі та права, засадами яких є гуманізм, раціональність і справедливість [1]. Я. Любимий наголошує на самоорганізації сучасного суспільства як самоорганізації соціальних мереж [2]. Н. Мельник [3] та М. Кельман [4] аналізують теоретичні аспекти самоорганізації народу в контексті розвитку громадянського суспільства. І. Гоян досліджує можливість оптимізації процесів самоорганізації молоді через соціально-психологічні засади [5]. А.-Ю. Каралаш розвиває ідею людиномірності самоорганізації у контексті усвідомленості, цілеспрямованості та керованості індивідуальних і колективних дій у локальному та глобальному вимірах [6]. Г. Краєвська вивчає особливості самоорганізації населення у контексті розвитку соціального капіталу [7]. Т. Мадрига окреслює соціальну самоорганізацію українського суспільства крізь призму особистих якостей громадян [8].

У вище названих дослідженнях, на жаль, не розкриваються особливості онтологічного виміру суспільної самоорганізації, зокрема така її характеристика, як спонтанність. *Спонтанність* суспільної самоорганізації та її основні параметри властиві всім можливим типам суспільств, оскільки вона ґрунтується на антропологічних засадах, проте не всі суспільства будуть успішно та прогресивно розвиватися на основі навмисного самоуправління громадян. У цьому контексті доцільно дослідити онтологічний та політичний аспекти суспільної самоорганізації у їх співвідношенні.

Мета дослідження полягає у порівнянні політичного та онтологічного вимірів суспільної самоорганізації та виявленні її сутнісної природи. **Об'єктом дослідження** є феномен суспільної самоорганізації. **Предметом дослідження** є виявлення сутнісних особливостей суспільної самоорганізації крізь призму співвідношення між її політичним (навмисним) та онтологічними (спонтанним) вимірами. **Методологія дослідження** розгортається на основі використання компаративного методу та синергетичного, панантропологічного, феноменологічного та аксіологічного підходів, на засадах яких аналізується співвідношення між політичним та онтологічним вимірами суспільної самоорганізації. Така методологія дала змогу виявити сутнісні основи суспільної самоорганізації, які розвиваються в контексті її вихідної панантропологічної природи, оскільки всі суспільні явища

самоорганізуються виключно на антропологічних факторах, які проявляються передусім як *антропологічні об'єктивзації*, які зазвичай мають феноменологічний зміст та аксіологічний складник, який є їх квінтесенцією.

Виклад основного матеріалу. Політичний вимір суспільної самоорганізації розглядається зазвичай як такий, що ґрунтується на раціонально-дискурсивних домовленостях громадян щодо способів реалізації основних потреб та цінностей [1; 6], на їхніх особистих якостях [7; 8] або ж на основі розвитку тих чи інших суспільних сфер та соціальних інститутів [2–5]. Дослідники, які є прихильниками політичного виміру самоорганізації, висловлюють погляди щодо можливості керування та управління самоорганізаційними процесами у суспільстві, закликаючи громадян до самодисципліни, соціальної згуртованості, вдосконалення моральних та особистісних якостей та ініціюючи розвиток соціальних інститутів, зокрема громадянського суспільства [1–8]. Однак, на нашу думку, самоорганізацію суспільства доцільно тлумачити на основі панантропологічного підходу [9], який дає можливість розкрити її сутнісні риси, що виходять поза межі навмисних раціональних та керованих дій, бо людина – це не лише моральна, розумна та соціальна істота, а й біологічна, яка змушена задовольняти основні антропологічні потреби, котрі зазвичай є вихідними мотиваціями життєдіяльності людини та часто не піддаються моральному та раціональному контролю.

На основі панантропологічного підходу [9] суспільну самоорганізацію можна тлумачити як онтологічну необхідність, яка відбувається *мимовільно* та незалежно від навмисних зусиль людини. В основі первинної суспільної самоорганізації перебувають скоріше не раціонально-дискурсивні методи, а антропологічні закономірності, які діють навіть тоді, коли домовленостей, договорів, норм та правил у суспільному просторі ще або вже не існує і навіть тоді, коли ще не існує самої раціональності. Інакше кажучи, суспільства першопочатково виникають не *навмисно*, наприклад на основі раціонально-дискурсивних домовленостей, договорів та самоуправління, а на основі антропологічних чинників, які, власне, і спонукають людей *мимовільно* об'єднуватися у первинні спільноти, комунікувати, домовлятися, шукати консенсус, створювати договори та шукати способи суспільного управління (у тому числі самоуправління).

Суспільні домовленості та договори є, як правило, засобами самоорганізації та функціонування «зрілих» суспільств, які ґрунтуються зазвичай на ідеї егалітарності прав і обов'язків громадян, ідеях гуманізму та демократизму. Однак спільноти і суспільства можуть виникати та формуватися також на емоціях та почуттях, наприклад страху, вигоди, поклоніння авторитету, віри, міфологічних віруваннях щодо богообраності влади та її монархічній спадковості. У такому разі засадами суспільної самоорганізації є ті ж самі антропологічні чинники, які, однак, можуть бути дієвими причинами суспільної самоорганізації незалежно від її раціонально-дискурсивних вимірів. У такому ракурсі, наприклад, антропологічними чинниками, що перебувають в основі суспільної самоорганізації, є соціальні емоції та почуття, які є фундаментальними антропологічними об'єктивациями, що не є тісно пов'язаними з раціонально-дискурсивними принципами суспільної самоорганізації. При цьому навіть якщо суспільства самоорганізуються виключно раціонально-дискурсивним шляхом, то соціальні емоції і почуття здатні посилювати чи послаблювати дискурсивні виміри самоорганізації суспільств та навіть інколи домінувати, перетворюючи раціонально-дискурсивні принципи на стереотипні, фанатичні та фундаменталістські ідеї.

Антропологічні чинники є необхідними онтологічними передумовами суспільної самоорганізації. Усі явища суспільної самоорганізації залежать від особливостей людської природи, де поєднується ірраціональне та раціональне, біологічне та соціальне. Своєю

чергою, співвідношення між біологічним та соціальним у людині найбільш чітко проявляється на аксіологічному рівні, де соціально визнані цінності на рівні дискурсивних систем моралі й права суттєво «корелюють» біологічні потреби. У цьому ракурсі людина є *аксіологічною* істотою, оскільки через аксіологічну сферу вона долає у собі біологічне та навмисно контролює його, трансформуючись тим самим у соціальну істоту. Водночас *аксіологічність людини є «похідною» від антропологічних чинників*, оскільки всі цінності корелюються з антропологічними потребами, тобто цінностей, які б виходили поза природу людини, не існує. Тим самим навіть раціонально-дискурсивні системи цінностей є когерентними до антропологічних можливостей людини, залежними від тих субстанційних засад, які є основою її існування. На цій основі формуються *антропологічні межі керованості суспільств*, оскільки якщо антропологічні потреби суттєво обмежуються, то суспільства стають некерованими та непрогнозованими.

Субстанційними засадами людини є тіло, душа та дух, які перебувають у синергії. Синергійна єдність складників субстанційних основ людини (тіла, душі та духу) на її видовому рівні закладає *онтологічні параметри* людського буття та визначає специфіку існування людини у суспільстві, а водночас впливає на *спонтанність* та *випадковість* суспільної самоорганізації.

Синергія тіла, душі та духу як субстанційних засад людини є основою автопоезису антропологічних чинників, котрі є підґрунтям суспільної самоорганізації, наприклад волі, емоційності та раціональності, на основі яких відбуваються суспільні взаємодії. Усі суспільні сфери (наприклад, політика, економіка, право, наука, мистецтво, релігія) та всі суспільні процеси як форми суспільної взаємодії (наприклад, виробничий, екологічний, урбанізаційний, історичний, науково-технічний, культурний, цивілізаційний, глобалізаційний, війни та миру, демографічний, у тому числі самоуправління та самоорганізації) ґрунтуються на антропологічних чинниках.

В основі онтологічних засад суспільної самоорганізації перебувають антропологічні чинники, які виникають на основі синергії тіла, душі та духу. Антропологічні чинники предметно проявляються як антропологічні об'єктивації. Оскільки ж існує синергія тіла, психіки та духу, то антропологічні об'єктивації перебувають в *автопоезисному* зв'язку, проявляються синхронно та взаємно визначають одні одних. Загалом на основі синергії тіла, душі та духу формуються антропологічні чинники суспільного буття, які предметно виражаються як антропологічні об'єктивації трьох типів (тілесного, психічного та духовного), які *синхронно та автопоезисно пов'язані між собою*. У такому ракурсі *тілесні антропологічні об'єктивації* (вітальні потяги, бажання, пристрасті, інстинкти), *психічні антропологічні об'єктивації* (воля, афекти, емоції, почуття) та *духовні антропологічні об'єктивації* (думки, ідеї, смисли, цінності) є тими основними антропологічними чинниками, що перебувають в основі суспільної самоорганізації. Оскільки тіло, душа та дух перебувають у синергії, то антропологічні об'єктивації трьох типів є синхронними, тобто проявляються одночасно і мають таку властивість, як *стохастичність*, тобто є випадковими та непрогнозованими у часі свого виникнення, у їх експресивності та їх розмаїтих комбінаціях.

Антропологічні об'єктивації трьох типів, які оприявлені із синергії тіла, психіки та духу, функціонують, на нашу думку, на *феноменологічному* рівні, оскільки вони за своєю природою, незважаючи навіть на своє, наприклад, тілесне походження, є *інтенційними*, тобто мають свій конкретний предметний вимір і стосуються конкретного предметного світу, себто проявляються стосовно «чогось». Безпредметних антропологічних об'єктивацій тілесного, психічного та духовного типів не буває. У такому сенсі *суспільна самоорганізація має у своїй суті онтологічні засади на рівні синергії тіла, душі та духу, яка проявляється через антропологічні об'єктивації, що мають феноменологічний зміст*.

Інтенційність антропологічних об'єктивацій трьох вище названих типів я розумію у контексті тлумачення інтенційності Е. Гусерлем, який визначає її як універсальну фундаментальну властивість свідомості – бути свідомістю чогось [10, с. 33]. Унаслідок синергії тіла, душі та духу всі антропологічні об'єктивації мають феноменологічний зміст, тобто є з необхідністю інтенційними (предметними) та певною мірою усвідомленими, бо навіть якщо це інстинкт, то він є предметним та раціонально ідентифікованим тією чи іншою мірою на рівні своєї предметності, наприклад інтенційній (предметній) спрямованості до виживання чи статевого потягу.

На основі феноменологічного змісту трьох типів антропологічних об'єктивацій та їх синхронності суспільна самоорганізація має тенденції до спонтанності, а саме – динамічності та стохастичності суспільних явищ. Загалом динамічність та спонтанність суспільної самоорганізації залежать від її феноменологічного підґрунтя, яке є надзвичайно мінливим, випадковим та непередбачуваним, оскільки існує синхронна єдність тіла, душі та духу як субстанційних засад людини.

Спонтанність та стохастичність суспільної самоорганізації ґрунтуються на тому, що *антропологічні чинники*, які є її онтологічним підґрунтям та які проявляються у формі антропологічних об'єктивацій: тілесних, психічних та духовних, *функціонують синхронно та мають фундаментальну властивість проявлятися непрогнозовано у розмаїтих комбінаціях* (оскільки існує синергія тіла, психіки та духу як субстанційних засад людини). На цій основі всі антропологічні об'єктивації унаслідок синергії тіла, душі та духу мають тенденцію до синхронності і водночас до інтенційності, тобто мають феноменологічний зміст, який, своєю чергою, має характеристики випадковості, стохастичності, динамічності, недетермінованості, імовірнісності.

Феноменологічна основа антропологічних об'єктивацій є надзвичайно динамічною, а тому розвиток суспільства неможливо передбачити, оскільки антропологічні об'єктивації трьох типів перебувають у синхронній єдності (унаслідок синергії тіла, душі та духу) та проявляються *імовірно*, тобто їх неможливо спрогнозувати та піддати *статистичному* аналізу, тим більше керувати ними. Унаслідок цього суспільні явища та процеси отримують самоорганізаційний характер, тобто мають вимір *спонтанності, випадковості, стохастичності, нелінійності та некерованості*, хоча вони за своєю природою й мають феноменологічний зміст і є певною мірою раціональними. Інакше кажучи, жодні суспільні явища, навіть ті, які нібито мають суто раціональні засади, не можуть мати детермінований характер, їх неможливо точно означити, визначити чи описати.

Звідси раціонально-дискурсивні процеси управління суспільством мають тільки тенденцію до впорядкованості відносин. Навіть якщо розуміти суспільну самоорганізацію у контексті самоуправління та самоврядування, то вони все одно не можуть бути ефективними засобами впорядкування відносин у контексті стохастичності прояву антропологічних об'єктивацій, тим більше у разі внутрішньої та зовнішньої соціально-політичної нестабільності, конфліктів та війн. Саме тому, наприклад, ніхто не в змозі висловити валідні прогнози щодо способів і наслідків завершення повномасштабної російсько-української війни, оскільки сукупні антропологічні об'єктивації соціальних суб'єктів, які безпосередньо чи опосередковано беруть участь у цій війні, є динамічними, стохастичними та непрогнозованими.

Висновки. Суспільна самоорганізація внаслідок феноменологічності антропологічних об'єктивацій із необхідністю має спонтанний вимір, бо її засадами є антропологічні чинники, які є наслідком *синергії* тіла, душі та духу, внаслідок якої відбувається синхронний прояв антропологічних об'єктивацій. Феноменологічна синхронність антропологічних

об'єктивацій створює підстави для стохастичності і випадковості їх прояву у соціальних діях. Тому кожна спільнота та кожне суспільство є унікальними, з унікальним «набором» антропологічних об'єктивацій, зокрема соціальних емоцій і почуттів, смислів і цінностей, які, власне, й визначають характер того чи іншого суспільства.

Навіть якщо антропологічні об'єктивації проявляти і продукувати навмисно та цілеспрямовано, то така навмисність і цілеспрямованість, ураховуючи сукупність проявлених антропологічних об'єктивацій громадян спільноти чи суспільства, буде впливати на спонтанність суспільних взаємодій у межах спільноти, бо кожен проявлятиме їх випадково, недетерміновано, на свій власний розсуд. Тому загалом розвиток суспільних подій та інтерсуб'єктивних відносин передбачити неможливо, що вказує на спонтанність суспільної самоорганізації та на некерований, динамічний та непередбачуваний характер суспільного розвитку.

Список використаної літератури

1. Андрущенко В.П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу : монографія. Київ : Атлант ЮЕМСі, 2006. 502 с.
2. Любимий Я. Самоорганізація мережевого суспільства як соціально-комунікативного феномена. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2016. № 5–6(153–154). С. 18–32. DOI: <https://doi.org/10.35423/2078-8142.2016.5-6.02>
3. Мельник Н.В. Сутність, види та рівні самоорганізації народу в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2016. Вип. 40. Т. 1. С. 11–14. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/68188c62-8f65-4d83-8070-995f6e62eb60/content>
4. Кельман М.С., Мельник Н.В. Самоорганізація народу як фактор формування громадянського суспільства в Україні : монографія. Львів : Растр-7, 2018. 212 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/2818>
5. Гоян І.М. Соціально-психологічні основи самоорганізації молоді в умовах суспільних змін : монографія. Київ : ПБТ «LAT&K», 2021. 320 с.
6. Каралаш А.-Ю.І. Соціальна самоорганізація в умовах глобалізації: соціально-філософський аналіз : дис. ... д-ра філос. : 033. Житомир, 2023. 248 с. URL: <https://eprints.zu.edu.ua/38387/1/dys-Karalash.pdf>
7. Краєвська Г.О. Самоорганізація населення в контексті розвитку соціального капіталу України. *Демографія та соціальна економіка*. 2020. № 4(42). С. 143–159. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2020.04.143>
8. Мадрига Т. Соціальна самоорганізація українського суспільства в особистих наративах волонтерів (на матеріалах книги «Єдності сила»). *Вісник Прикарпатського університету. Серія «Політологія»*. 2026. Вип. 22. С. 177–185. DOI: <https://doi.org/10.32782/2312-1815/2025-22-22>
9. Будз В.П. Панантропологічна парадигма суспільної самоорганізації. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософські науки»*. 2019. Вип. 23. С. 12–18. URL: <https://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/filos/article/view/10601/10683>
10. Husserl E. Cartesian Meditations: An Introduction to Phenomenology / seventh impression; transl. by D. Cairns. Hague: Martinus Nijhoff Publisher, 1982. 157 p. URL: <https://ia600101.us.archive.org/15/items/CartesianMeditations/12813080-husserl-cartesian-meditations.pdf>

SELF-ORGANIZATION OF SOCIETY: THE RELATIONSHIP BETWEEN ONTOLOGICAL AND POLITICAL ASPECTS

Volodymyr Budz

Research Center of the State Special Transport Service,

Daleka Str., 18 a, 49106, Dnipro, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7571>

The article is devoted to identifying the essential features of social self-organization. *The object* of the study is the phenomenon of social self-organization, while the *subject* is the identification of essential characteristics of social self-organization through the prism of the correlation of its political and ontological dimension. *The goal* of the article is to reveal the essential nature of social self-organization based on the comparison of its political and ontological dimensions. *The methodology of the research* is built upon the usage of comparative method alongside synergetic, pan-anthropological, phenomenological and axiological approaches, which enabled the analysis of the correlation between political and ontological dimensions of social self-organization and identify its essential foundations. Based on these approaches it was established that the starting principles of social self-organization are anthropological factors, which are manifested as anthropological objectifications. These objectifications have phenomenological nature, which, in turn, is the basis for synergetic dimensions of social self-organization, specifically dynamism, stochasticity, non-determinism. The *results* of the article reveal the specifics of social self-organization, which is unfolded based on anthropological factors derived from the synergy of body, soul and spirit as substantial foundations of a human being. It is shown that the synergy of body, soul and spirit establishes the ontological parameters of human existence, determines the specifics of human existence in society and creates grounds for the spontaneity and randomness of social self-organization. Social self-organization is interpreted as an ontological necessity that occurs spontaneously based on anthropological factors that prompt people toward unification, communication, agreements, consensus, contracts, and diverse methods of social management and self-governance. The article proves that anthropological objectifications of three types (corporeal, psychic, and spiritual) are synchronously and autopoietically interconnected and are manifested at the phenomenological level in the context of their intentional nature. *The scientific novelty of the research* lies in the substantiation of the dependence of social self-organization's on the phenomenological foundation of anthropological objectifications, which are by nature extremely volatile, accidental, and unpredictable. The phenomenological synchronicity of anthropological objectifications of the corporeal (vital drives, desires, passions, instincts), psychic (will, affects, emotions, feelings) and spiritual (thoughts, ideas, meanings, values) types creates the basis for spontaneity of social self-organization. This process exhibits pronounced tendencies to stochasticity, unpredictability, dynamism, non-determinism, non-linearity, probability, and the unmanageability of social interactions.

Key words: synergy of body and soul, anthropological dimension of social self-organization, anthropological objectification, spontaneity of social self-organization, stochasticity of social self-organization, self-governance.

Дата першого надходження статті до видання: 23.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 16:316.423.3-021.432

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.5>

ЛОГІКА ЯК НОРМАЛЬНА І РЕВОЛЮЦІЙНА НАУКА

Ярослав Гнатюк

*Карпатський національний університет імені Василя Стефаника,
факультет психології, кафедра філософії, соціології та релігієзнавства
вул. Шевченка, 57, 76000, Івано-Франківськ, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-1340-1922>*

У статті об'єктивується логічна комунікація як предмет дослідження й предметний світ теорії логіки, задаються її парадигмальні структури, виокремлюються їхні нормальні концептуальні настановлення й революційні програмні зрушення. Постулюється теза про логічну комунікацію як комунікативну інформаційну взаємодію між нелогічними термінами у структурі логічних речень. Аналізуються дефініція та дефінітивна специфікація як дві головні форми логічної комунікації. Зазначається, що концептуальна структура дефініції містить категорію місця й категорію тотожності, а концептуальна структура дефінітивної специфікації – категорію місця, категорію тотожності, категорію переходу, категорію відображення й категорію перетворення. Абстрагуються такі вихідні принципи і форми подання логічної комунікації, як предикативність і дефініція в атрибутивній логіці, модифікативність і дефінітивна специфікація у діалектичній логіці, композиційність і пропозиційна функція у предикативній логіці, інтерактивність і модифікативна фіксація у комунікативній логіці. Атрибутивна логіка як базова логічна теорія вважається нормальною наукою, а діалектична логіка й предикативна логіка як альтернативні щодо неї логічні теорії – революційними науками. Своєю чергою, діалектична і предикативна логіки у перспективі їх зіставлення з комунікативною логікою як наступною щодо них логічною теорією постають нормальними науками, а сама комунікативна логіка стосовно них – революційною наукою.

Атрибутивна логіка слугує нормальною наукою структурної парадигми логіки, діалектична логіка – нормальною наукою процесуальної парадигми логіки, предикативна логіка – нормальною наукою функціональної парадигми логіки, а комунікативна логіка – нормальною наукою інформаційної парадигми логіки. Перехід від атрибутивної логіки до діалектичної логіки спричинила перша логічна революція, перехід від атрибутивної логіки до предикативної логіки – друга логічна революція, а перехід від діалектичної і предикативної логік до комунікативної логіки – третя логічна революція.

Ключові слова: логіка, логічна комунікація, дефініція, дефінітивна специфікація, парадигма логіки, логічна революція.

Концептуалізація нормального й революційного епізодів розвитку логіки як наукової дисципліни, яку ініціював і популяризує автор пропонованої статті, дає змогу виокремити в історичній перспективі поставання логічної теорії серію парадигм логіки, що послідовно змінюють одна одну. За авторською концепцією, парадигмами логіки як нормальними науковими концептуальними настановленнями постають структурна парадигма логіки Арістотеля, процесуальна парадигма логіки І. Гегеля, функціональна парадигма логіки І. Фреге та інформаційна парадигма логіки Я. Гнатюка – автора цієї аналітичної статті. Перехід від структурної до процесуальної парадигми логіки спричинила логічна революція І. Гегеля, перехід від структурної до функціональної парадигми логіки – логічна революція І. Фреге, а перехід від процесуальної й функціональної парадигм логіки до інформаційної парадигми логіки – логічна революція Я. Гнатюка. Перша логічна революція І. Гегеля й друга



© Гнатюк Я., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

логічно революція Г. Фреге – винахід німецької культури і філософії, а третя логічна революція Я. Гнатюка – витвір української культури та філософії. Процесуальна парадигма логіки Г. Гегеля замінила логіку філософією логіки, а функціональна парадигма логіки Г. Фреге замістила логіку філософією металогіки. Інформаційна ж парадигма логіки Я. Гнатюка перетворила філософію логіки процесуальної парадигми логіки і філософію металогіки функціональної парадигми логіки на метафілософію логіки та металогіки.

Ідея логіки у поєднанні з ідеєю комунікації, на думку автора статті, перетворює логічну теорію на теорію логічної комунікації. Логічна комунікація – авторське поняття Я. Гнатюка. Воно виокремлює можливий вид наукової комунікації як об'єкт теоретичного дослідження. Логічна комунікація – це комунікативна інформаційна взаємодія між нелогічними термінами у структурі логічних речень. Логічними реченнями називаються твердження, тлумачення, висловлювання, пропозиції, формули, нелогічними термінами – суб'єкт і предикат, дефінієндум і дефінієнс, аргумент і функція, терм і предикатор, предикатор і квантифікатор, партикулярія й універсалія, феномен й ейдос, загальне, часткове й одиничне.

Авторська концепція логічної комунікації Я. Гнатюка розрізняє дві головні форми логічної комунікації – дефініцію і дефінітивну специфікацію. Концептуальна структура дефініції у теорії дефініцій формальної логіки містить категорію місця і категорію тотожності. Під час проведення процедури дефініції термінів і понять суб'єктний термін ототожнюється з предикатним терміном. При цьому суб'єктний термін залишається на своєму суб'єктному місці, а предикатний термін – на своєму предикатному місці. Концептуальна ж структура дефінітивної специфікації у теорії дефінітивних специфікацій діалектичної логіки включає категорію місця, категорію тотожності, категорію переходу, категорію відображення і категорію перетворення. Під час проведення процедури дефінітивної специфікації категорій і понять суб'єктний термін ототожнюється з предикатним терміном, переходить із суб'єктного місця на предикатне місце й на предикатному місці суб'єкт відображається у предикаті та перетворюється на нього, набуваючи його статусу і значення. Дефініція і дефінітивна специфікація як форми логічної комунікації узагальнюються категорією твердження у теоріях тверджень формальної і діалектичної логіки. Комунікативна природа тверджень логічної теорії виражається через комунікативну специфіку дефінітивних тверджень формальної логіки й комунікативну специфіку дефінітивно-специфікативних тверджень діалектичної логіки.

Логіка, за інтерпретацією К. Твардовського, – це наука про речення. За такої інтерпретації речення, твердження, судження, тлумачення і висловлювання вважаються однопорядковими, концептуально еквівалентними термінами. Розглядаючи з погляду теорії речень теорію логіки, К. Твардовський зазначав, що «ніхто не заперечує, що зі значенням логіки більш-менш тісно пов'язане твердження, що в ній ідеться про розгляд умов, за яких людський розум досягає істинного пізнання. Розрізнення істини і хибі є немовби тлом, на якому розвивається уся побудова логіки». Доповнюючи свою думку, він стверджував, що «ті розумові акти, котрим ми приписуємо ознаки істини чи хибі, є немовби віссю, довкола якої обертаються всі дослідження зі сфери логіки. Цими актами є судження» [1, с. 476]. Однак, зауважував він, «про те, чим є судження, філософи не тільки по-різному говорять, а й по-різному думають. Тут існує настільки багато теорій, що якщо б хтось захотів точно дізнатися про те, що таке судження, то він міг би засумніватися у можливості вирішення цієї проблеми» [1, с. 478].

Речення, на думку М. Поповича, слугують основними одиницями міркувань й основними поняттями логіки як теорії міркувань. Логіка, наголошував він, «виходить із судження (речення) як основної одиниці: поняття та інші елементи речення послідовніше

розглядаються як неповні речення, що їх слід доповнити і розвинути до судження» [2, с. 45]. Тож речення й, відповідно, твердження, судження, тлумачення чи висловлювання як види речень постають основними одиницями міркувань, а теорія речень – основною теорією логіки, на підставі якої розвиваються інші її логічні теорії.

Логіка як теорія речень, на думку А. Конверського, давня наука і має історичний характер [3, с. 107]. Вона, за концепцією Я. Гнатюка, розподіляється на традиційну логіку як теорію граматичних речень, сучасну символічну логіку як теорію математичних речень і сучасну філософську логіку як теорію комунікативних речень. Теоретичним фундаментом традиційної логіки слугує теорія граматичного синтаксису, сучасної символічної логіки – теорія математичних функцій, сучасної філософської логіки – теорія логічної комунікації.

В історії розвитку парадигм логіки, на думку автора статті, можна виокремити періоди нормальної науки і періоди революційної науки. Атрибутивна логіка структурної парадигми логіки має усталений статус нормальної науки. Діалектична логіка процесуальної парадигми логіки і предикативна логіка функціовальної парадигми логіки мають змінні статуси. Діалектична і предикативна логіка стосовно атрибутивної логіки посідають статус революційної науки, а щодо комунікативної логіки – статус нормальної науки. Комунікативна ж логіка інформаційної парадигми логіки стосовно діалектичної і предикативної логіки посідає статус революційної науки, а щодо майбутньої революційної логіки потенційної парадигми логіки – статус нормальної науки.

Функцію нормальної науки у структурній парадигмі логіки Арістотеля виконує його атрибутивна логіка. Терміни «атрибутивна логіка», «формальна логіка», «традиційна логіка» і «логіка категоричних висловлювань» у контексті структурної парадигми логіки вважаються концептуально еквівалентними. Концепт Арістотелевої логічної системи поданий поняттям предикативності. Предикативність виражається процедурою тлумачення невідомого суб'єкта граматичного суб'єктно-предикативного речення через приєднання до нього відомого предиката. Відомий предикат характеризується як типовий предикат і розуміється як клас предикатів. Класи предикатів формалізуються у граматичній системі категорій Арістотеля. Вона слугує резервуаром концептів, якими послуговуються під час побудови граматичних речень суб'єктно-предикативної структури шляхом приписування певних типових предикатів відповідним дискретним індивідам. Звідси граматичний стиль логічного синтаксису й елементарний суб'єктно-предикативний тип логічного синтаксису атрибутивної логіки Арістотеля.

Граматичний стиль логічного синтаксису Арістотеля – це граматичний спосіб побудови і читання думки. Граматичний спосіб побудови висловлювання про поняття суб'єкта шляхом приєднання до нього деякого предиката полягає у наслідуванні граматичного способу побудови розповідного двоскладного речення шляхом приєднання до вихідного граматичного підмета якогось граматичного присудка. У такий спосіб логічно конструюється граматичне речення суб'єктно-предикативної структури – основна одиниця міркувань атрибутивної логіки Арістотеля. Граматичний спосіб побудови поняттєвого висловлювання через приєднання до логіко-граматичного суб'єкта логіко-граматичного предиката збігається з граматичним способом його читання зліва направо – від логічного підмета до логічного присудка: «Суб'єкт є предикат» [4, с. 255].

Елементарний суб'єктно-предикативний тип логічного синтаксису Арістотеля – це логічний синтаксис граматичного суб'єктно-предикативного речення, логіко-граматичну основу якого становлять логіко-граматичний суб'єкт зі значенням логічного підмета і логіко-граматичний предикат зі значенням логічного присудка. Концептуальна структура логіко-граматичного суб'єктно-предикативного речення подається загальною схемою: «S – P»,

де символ «S» – логіко-граматичний суб'єкт, символ «P» – логіко-граматичний предикат, знак « $\leftrightarrow$ » – стверджувальна зв'язка «є» чи «не є». Логіко-граматичний суб'єкт – це ліва частина граматичного суб'єктно-предикативного речення, у якій виокремлюється предмет думки, логіко-граматичний предикат – права частина граматичного суб'єктно-предикативного речення, у якій стверджується про наявність (зв'язка «є») чи відсутність (зв'язка «не є») певних ознак у предмета думки.

Елементарний суб'єктно-предикативний логічний синтаксис в атрибутивній логіці Арістотеля доповнений її кавзальною логічною семантикою. Вихідним принципом кавзальної логічної семантики Арістотеля слугує припущення непорожнечі універсуму міркування. Воно забороняє виражати логіко-граматичний суб'єкт і логіко-граматичний предикат порожніми термінами і поняттями, обсяги яких містять класи предметів, що ніколи не існували й зараз не існують. Порожнеча і повнота нелогічних термінів та понять граматичного суб'єктно-предикативного речення визначаються на підставі головних причин кавзальної семантики Арістотеля – формальної і матеріальної. Форма і формальна причина у вченні Арістотеля про чотири види причин (формальну, матеріальну, ефективну і фінальну) – це актуальність матерії, кінцева мета оформлення, набуття матерією формальних контурів, матерія і матеріальна причина – невизначений субстрат буття, деяка можливість, потенційність існування форми.

Суб'єкт і предикат граматичного суб'єктно-предикативного речення, за реалістичною настановою атрибутивної логіки Арістотеля, повинні мати формальну і матеріальну причину свого існування. Така реалістична настанова слугує вихідним онтологічним принципом атрибутивної логіки Арістотеля. Якщо суб'єкт чи предикат граматичного суб'єктно-предикативного речення має лише формальну причину, але не має матеріальної причини, він вилучається з універсуму міркування (царини розгляду, множини об'єктів, що слугують значеннями нелогічних термінів). Припущення непорожнечі у поєднанні з припущенням двозначності, яке передбачає, що граматичне суб'єктно-предикативне речення може відповідати дійсності або не відповідати їй, бути істинним або хибним, утворюють кавзальну логічну семантику атрибутивної логіки Арістотеля.

Функцію нормальної науки у процесуальній парадигмі логіки І. Гегеля виконує його діалектична логіка. Терміни «діалектична логіка», «динамічна логіка», «генетична логіка» і «неформально-генетична логіка» у контексті процесуальної парадигми логіки вважаються концептуально еквівалентними. В атрибутивній логіці Арістотеля як численні загальних імен граматичне суб'єктно-предикативне речення має статус дефініції і дефінітивного твердження. У діалектичній логіці І. Гегеля числення загальних імен розвивається до числення загальних, часткових й одиничних імен, а граматичне суб'єктно-предикативне речення унаслідок розвитку його логічного синтаксису набуває вигляду дефінітивної специфікації і дефінітивно-специфікативного твердження. Загальні імена у граматичному суб'єктно-предикативному реченні дефінітивно-специфікативної структури діалектичної логіки конкретизуються і дефінітивно специфікуються частковими й одиничними іменами. Загальне, часткове й одиничне в онтологічній, гносеологічній й онтогносеологічній логіці як частинах діалектичної логіки І. Гегеля мають автономні специфіковані статуси. В онтологічній логіці «загальне – часткове – одиничне» перетворюється на «ціле – частину – елемент», у гносеологічній логіці – на «єдине – множинне – усяке», в онтогносеологічній логіці – на «рід – вид – індивід».

Елементарний суб'єктно-предикативний логічний синтаксис атрибутивної логіки Арістотеля у діалектичній логіці І. Гегеля набуває вигляду конверсивного дефінітивно-специфікативного логічного синтаксису. Абстрактна схема елементарного суб'єктно-предикативного

логічного синтаксису Арістотеля – «суб'єкт є предикат» категоріально й концептуально переописується конкретною схемою конверсивного дефінітивно-специфікативного логічного синтаксису І. Гегеля – «суб'єкт перетворюється на предикат, і предикат перетворюється на суб'єкт», яка конкретизується за такого переописування численними детальними модифікованими схемами конверсивних логічних операцій: «Одиничне перетворюється на загальне, як і навпаки», «Загальне перетворюється на часткове, як і навпаки», «Часткове перетворюється на одиничне, як і навпаки» [5, с. 297].

Наведені схеми тверджень діалектичної логіки І. Гегеля можна переописати схемами тверджень комунікативної логіки Я. Гнатюка, перетворивши традиційну діалектичну логіку І. Гегеля на його модерну діалектичну логіку. Одинично-загальне твердження можна записати схемою: « $S(x) - P(z)$ », де символ « $S(x)$ » – суб'єктна функція, символ « $P(z)$ » – предикатна функція. Вона читається: «Функцію суб'єкта (S) виконує одиничне (x), функцію предиката (P) – загальне (z), одиничне ($S(x)$) перетворюється на загальне ($P(z)$)». Загально-часткове твердження можна записати схемою: « $S(z) - P(y)$ », де символ « $S(z)$ » – суб'єктна функція, символ « $P(y)$ » – предикатна функція. Вона читається: «Функцію суб'єкта (S) виконує загальне (z), функцію предиката (P) – часткове (y), загальне ($S(z)$) перетворюється на часткове ($P(y)$)». Частково-одиничне твердження можна записати схемою: « $S(y) - P(x)$ », де символ « $S(y)$ » – суб'єктна функція, символ « $P(x)$ » – предикатна функція. Вона читається: «Функцію суб'єкта (S) виконує часткове (y), функцію предиката (P) – одиничне (x), часткове ($S(y)$) перетворюється на одиничне ($P(x)$)».

Концепт Гегелевої логічної системи, який удосконалює предикативність, дефініцію і дефінітивне твердження логічної системи Арістотеля, позначається поняттям модифікативності. Модифікативність модернізує предикативність, дефінітивна специфікація – дефініцію, дефінітивно-специфікативне твердження – дефінітивне твердження. Вона подає процедуру тлумачення дефінітивно специфікованого логіко-граматичного суб'єкта граматичного суб'єктно-предикативного речення у статусі загального, часткового чи одиничного через перетворення на дефінітивно специфікований логіко-граматичний предикат у статусі загального, часткового чи одиничного засобами логіко-синтаксичної дефінітивної специфікації і логіко-семантичної фактичної інтерпретації.

Модифікативність формує історичний стиль і конверсивний дефінітивно-специфікативний тип логічного синтаксису діалектичної логіки І. Гегеля, а також її фактичну логічну семантику. Історичний стиль логічного синтаксису І. Гегеля зберігає концептуальну основу граматичного стилю логічного синтаксису Арістотеля, його логічний підметово-присудковий склад, але вдосконалює спосіб побудови граматичного суб'єктно-предикативного речення шляхом переходу від абстрактного до конкретного, замінюючи дефініцію дефінітивною специфікацією. Конверсивний дефінітивно-специфікативний тип логічного синтаксису І. Гегеля модифікує і модернізує концептуальну структуру елементарного суб'єктно-предикативного типу логічного синтаксису Арістотеля, переструктурує дефінітивне твердження у дефінітивно-специфікативне твердження й трансформує формальний алгоритм числення загальних імен у неформальний алгоритм числення загальних, часткових й одиничних імен. Фактична логічна семантика діалектичної логіки І. Гегеля розвиває принцип непорожнечі кавзальної логічної семантики атрибутивної логіки Арістотеля через принцип тотожності мислення і буття, синтезуючи при цьому логічний зміст філософії логіки із фактичним змістом історії філософії.

Перехід від атрибутивної до процесуальної парадигми логіки спричинила перша логічна революція І. Гегеля. Арістотелевий лівосторонній спосіб побудови і читання думки зліва від логіко-граматичного суб'єкта направо до логіко-граматичного предиката

у концептуальній структурі граматичного суб'єктно-предикативного речення Гегелева логічна революція залишила незмінним, доповнивши його численними онтологічними переходами, гносеологічними відображеннями і логічними перетвореннями, завдяки яким формальна логіка набула статусу філософії неформальної логіки. Але вона при цьому замінила логіко-граматичні суб'єктні й логіко-граматичні предикатні терміни зі значеннями загального на дефінітивно специфіковані логіко-граматичні суб'єктні й дефінітивно специфіковані логіко-граматичні предикатні терміни зі значеннями загального, часткового й одиничного, і в такий спосіб конкретизувала їхні загальні назви.

Задум філософії неформальної логіки Г. Гегеля, що має вигляд філософії онтологічної, гносеологічної й онтогносеологічної логіки, які формують метафізичну систему діалектичної логіки, тривалий час залишався незрозумілим, незважаючи на численні спроби його збагнути. Ситуація нерозуміння була спричинена тим, що новаторські ідеї Г. Гегеля, з одного боку, випереджали розвиток логіки Нового часу, а з іншого боку, повільний розвиток новочасної логічної термінології значно відставав від швидкості динамічно-еволюційного мислення Г. Гегеля. Лише з розвитком сучасної теорії логіки ситуація прояснилася. Цьому посприяли нові публікації з тем і проблем логіки в аналітичній філософії, передусім книга В. Квайна «Філософія логіки», яка вийшла друком у 1970 р., і стаття Х. Перельмана «Формальна логіка і неформальна логіка», яка була надрукована у 1989 р. [6; 7]. Вигадливі новостворені терміни «філософія логіки» і «неформальна логіка» дали змогу адекватно проінтерпретувати Гегелеву «Філософську пропедевтику» (Популярну логіку), «Енциклопедію філософських наук» (Малу логіку) й «Науку логіки» (Велику логіку).

Функцію нормальної науки у функціювальній парадигмі логіки Г. Фреге виконує його предикативна логіка. Терміни «функціювальна логіка», «предикативна логіка», «квантифікативна логіка», «логіка предикатів», «логіка кванторів» і «логіка пропозиційних функцій» у контексті функціювальної парадигми логіки вважаються концептуально еквівалентними. У предикативній логіці Г. Фреге математичне аргументно-функціювальне речення посіло місце граматичного суб'єктно-предикативного речення як основної одиниці міркування атрибутивної логіки Арістотеля й набуло вигляду пропозиційної функції. Фрегеанська пропозиційна функція замінила Арістотелевий граматичний присудок-предикат на математичну функцію-предикат та радикально змінила саму структуру і перспективу висловлювання, спосіб його побудови і читання. Логічна форма граматичного суб'єктно-предикативного речення має вигляд: «S є P». Спосіб її побудови і читання зліва від логічного підмета направо до логічного присудка: «Суб'єкт є предикат». Логічна ж форма математичного аргументно-функціювального речення має цілком інший вигляд, аніж логічна форма граматичного суб'єктно-предикативного речення, зворотну щодо неї перспективу: «F(x)». Спосіб її побудови і читання справа від аргументу наліво до функції: «Для предметної змінної x притаманна деяка властивість F» [8, с. 126].

Предикативна логіка Г. Фреге може бути подана теоріями першого і другого порядків. Теорія першого порядку як логіка предикатів першого порядку вивчає предикати першого порядку, а теорія другого порядку як логіка предикатів другого порядку, відповідно, – предикати другого порядку. Предикат першого порядку містить функцію-константу й аргумент-змінну. Аргумент-змінна визначає функцію-константу і характер предиката першого порядку. Тому предикат першого порядку називають предикатною змінною. Його загальна схема – «P(x)». Способи її читання: «Білий(x)», «Солодкий(x)», «Холодний(x)». Предикат другого порядку містить функцію-змінну й аргумент-змінну. Завдяки своїм складникам предикат другого порядку також називають предикатною змінною. Його загальна схема «X(x)». Способи її читання: «Якийсь(x)», «Невідомий(x)», «Невизначений(x)».

Концепт Фрегеанської логічної системи поданий поняттям композиційності. Композиційність фіксує однозначну залежність значення висловлювання як семантичного цілого від значень його синтаксичних частин у вигляді атомів міркування: термів і предикаторів, предикаторів і квантифікаторів та їхніх значень істинності. Композиційність зумовлює математичний стиль і стандартний пропозиційно-функціональний тип логічного синтаксису функціональної логіки Г. Фреге, а також детермінує її алгоритмічну логічну семантику. Математичний стиль логічного синтаксису Г. Фреге – це математичний спосіб побудови і читання думки. Він полягає у наслідуванні під час синтаксичної побудови висловлювань зі структурною схемою «індивід – предикатор» предикативної логіки чи структурною схемою «предикатор – квантифікатор» квантифікативної логіки структурної схеми «аргумент – функція» функціональної логіки, яка співставляє з елементами множини царини визначення значень аргументу відповідні елементи царини значень функції.

Математичний стиль логічного синтаксису Г. Фреге формує його стандартний пропозиційно-функціональний тип логічного синтаксису та алгоритмічну логічну семантику. Стандартний пропозиційно-функціональний тип логічного синтаксису Г. Фреге – це логічний синтаксис математичного аргументно-функціонального речення, синтаксичні частини якого мають статуси терма і предикатора чи предикатора і квантифікатора й характер антисиметричних лівосторонніх відношень від предикатора до терма чи від квантифікатора до предикатора. Ці антисиметричні лівосторонні відношення розуміються за аналогією з відношенням акт-потенція Арістотеля, де акт – функція, потенція – аргумент. Алгоритмічна логічна семантика Г. Фреге – це логічна семантика, яка алгоритмічно інтерпретує формальні вирази мови логіки предикатів за допомогою правил редукції аналітико-табличної семантики на підставі результатів побудованих аналітичних таблиць.

Перехід від атрибутивної до функціональної парадигми логіки ініціювала друга логічна революція Г. Фреге. Вона замінила граматичний стиль логічного синтаксису й елементарний суб'єктно-предикативний тип логічного синтаксису Арістотеля на математичний стиль логічного синтаксису і стандартний пропозиційно-функціональний тип логічного синтаксису Г. Фреге, кавзальну логічну семантику Арістотеля – на алгоритмічну логічну семантику Г. Фреге. Вона також спричинила перехід від об'єктної логіки до філософії металогіки, яка в контексті функціональної парадигми логіки набуває статусу філософії мови логіки. Унаслідок другої логічної революції Г. Фреге постала сучасна символічна логіка. Сучасна символічна логіка – це не логіка, а металогіка, яка вивчає мову логіки, її логічний синтаксис і логічну семантику.

Функцію нормальної науки в інформаційній парадигмі логіки Я. Гнатюка виконує його комунікативна логіка. Терміни «комунікативна логіка», «логіка комунікації історичних логік», «логіка комунікації логічних синтаксисів», «логіка комунікації логічних семантик» і «логіка модифікованих фіксацій» у контексті інформаційної парадигми логіки вважаються концептуально еквівалентними. У специфікативному генетично-функціональному типі логічного синтаксису комунікативної логіки математичні аргументно-функціональні речення у вигляді суб'єктної і предикатної функцій включені до підметово-присудкового складу концептуальної структури граматичного суб'єктно-предикативного речення й посідають місця його граматичного підмета й присудка, набуваючи статусу логічного підмета і присудка. Унаслідок комунікативної інформаційної взаємодії модерного конверсивного дефінітивно-специфікативного типу логічного синтаксису Г. Гегеля, концептуалізованого його модернізованою дефінітивною специфікацією побічної дії у вигляді предиката першого порядку із фіксованими значеннями суб'єктної і предикатної функції та загального, часткового й одиничного аргументу, зі стандартним пропозиційно-функціональним типом

логічного синтаксису Г. Фреге, концептуалізованого його класичною першопорядковою пропозиційною функцією із фіксованими значеннями функції-константи у статусі загального імені й аргументу-змінної у статусі одиничного імені, формується специфікативний генетично-функціовальний тип логічного синтаксису Я. Гнатюка, його дефінітивно специфіковані суб'єктні й предикатні функції.

Серед комунікативних інформаційно-інтерактивних речень специфікативного генетично-функціовального типу логічного синтаксису можна виокремити твердження з двома, трьома і чотирма комунікантами. Твердження з двома комунікантами записується схемою: «S(a) – P(b)», де символ «S(a)» – суб'єктна функція, символ «P(b)» – предикатна функція. Вона читається: «Функцію суб'єкта (S) виконує перший комунікант (a), функцію предиката (P) – другий комунікант (b), перший комунікант (S(a)) комунікативно інформаційно взаємодіє з другим комунікантом (P(b))». Місце першого і другого комунікантів можуть посідати річ і сутність, річ і якість, річ і кількість, загальне і часткове, часткове й одиничне, одиничне і загальне, феномен й ейдос. Твердження з трьома комунікантами записується схемою: «S(a) – P(bc)», де символ «S(a)» – проста суб'єктна функція, символ «P(bc)» – складена предикатна функція. Вона читається: «Функцію суб'єкта (S) виконує перший комунікант (a), функцію предиката (P) – другий комунікант (b) і третій комунікант (c), перший комунікант (S(a)) спочатку комунікативно інформаційно взаємодіє з другим комунікантом (P(b)), а згодом – із третім комунікантом (P(c))». Місце першого комуніканта може посідати річ, а другого і третього комунікантів – якість і кількість, місце першого комуніканта – одиничне, а місце другого і третього комунікантів – часткове і загальне, місце першого комуніканта – феномен, а місце другого і третього комунікантів – перший ейдос і другий ейдос. Твердження з чотирма комунікантами записується схемою: «S(a) – P(bcd)», де символ «S(a)» – проста суб'єктна функція, символ «P(bcd)» – складена предикатна функція. Вона читається: «Функцію суб'єкта (S) виконує перший комунікант (a), функцію предиката (P) – другий комунікант (b), третій комунікант (c) і четвертий комунікант (d), перший комунікант (S(a)) спочатку комунікативно інформаційно взаємодіє з другим комунікантом (P(b)), згодом – із третім комунікантом (P(c)) і насамкінець – із четвертим комунікантом (P(d))». Місце першого комуніканта може посідати річ, місце другого, третього і четвертого комунікантів – сутність, якість і кількість, місце першого комуніканта – всезагальне, місце другого, третього і четвертого комунікантів – загальне, часткове й одиничне, місце першого комуніканта – феномен, місце другого, третього і четвертого комунікантів – перший ейдос, другий ейдос й третій ейдос. У контексті специфікативного генетично-функціовального типу логічного синтаксису Я. Гнатюка комунікативно інформаційно взаємодіють логічні синтаксиси модерної метафізичної логіки Арістотеля, модерної діалектичної логіки Г. Гегеля й модерної феноменологічної логіки Е. Гусерля. Унаслідок цього комунікативна логіка Я. Гнатюка набуває вигляду його метафілософської логіки – комунікативної інформаційної взаємодії модерних філософських логік.

Суб'єктні й предикатні функції комунікативних інформаційно-інтерактивних речень специфікативного генетично-функціовального типу логічного синтаксису постають у ході логічної комунікації. Сама ж логічна комунікація розуміється як граматична деконструкція, процедура розкладання граматичних суб'єктів і предикатів логічних речень на логічний підмет і логічний присудок та їх перескладання у структурі математичних функцій у вигляді відповідних аргументів (логічних підметів) і функцій (логічних присудків). Процес формування суб'єктних і предикатних функцій, їх генерування у структурі комунікативних речень дефінітивно-специфікативної структури специфікативного генетично-функціовального типу логічного синтаксису можна схематизувати низкою

термінологічних перетворень, усталених їхньою фіксувальною логічною семантикою, й подати такою металогічною схемологією: « $S - P - S(p) - P(s) - S(a) - P(b)$ », де символ « S » – граматичний суб'єкт, символ « P » – граматичний предикат, символ « $S(p)$ » – логічний підмет, символ « $P(s)$ » – логічний присудок, символ « $S(a)$ » – суб'єктна функція, символ « $P(b)$ » – предикатна функція. Наведена металогічна схемологія описує структуру дефінітивної специфікації побічної дії Я. Гнатюка, яка слугує модернізацією дефінітивної специфікації прямої дії І. Гегеля засобами пропозиційної функції першого порядку І. Фреге. Вона на підставі пропозиційної функції першого порядку перетворює суб'єкт і предикат на суб'єктну і предикатну функції через низку дефінітивних специфікацій прямої дії.

Ідея логічної комунікації у комунікативній логіці як нормальній науці інформаційної парадигми логіки концептуально еквівалентна з поняттям модернізованої дефінітивної специфікації побічної дії, що має статус і значення модифікованої фіксації. Модифікована фіксація – це спосіб удосконалення дефінітивної специфікації прямої дії І. Гегеля шляхом організації її структури за аналогією зі структурною схемою предиката першого порядку І. Фреге. У діалектичній логіці І. Гегеля нелогічні терміни граматичного суб'єктно-предикативного речення дефінітивно-специфікативної структури подані двома низками категорій: «суб'єкт – предикат» і «загальне – часткове – одиничне». Схематично наведені концептуальні структури можна записати так: « $S - P - U - P - I$ », де символ « S » – суб'єкт, символ « P » – предикат, символ « U » – загальне, символ « P » – часткове, символ « I » – одиничне, схема « $S - P$ » – абстрактне, схема « $U - P - I$ » – конкретне. Звідси логіко-діалектична схема одинично-загального твердження: « $S - I - P - U$ », де розділений символ « $S - I$ » – суб'єкт-одиничне, розділений символ « $P - U$ » – предикат-загальне. Звідси й логіко-діалектична схема загально-часткового твердження: « $S - U - P - P$ », де розділений символ « $S - U$ » – суб'єкт-загальне, розділений символ « $P - P$ » – предикат-часткове. Звідси також логіко-діалектична схема частково-одиничного твердження: « $S - P - P - I$ », де розділений символ « $S - P$ » – суб'єкт-часткове, розділений символ « $P - I$ » – предикат-одиничне. За таких обставин координація між розпоточеними низками логічних і діалектичних категорій та розділеними логіко-діалектичними дефінітивно специфікованими суб'єктними й предикатними термінами у Гегелевій дефінітивній специфікації прямої дії технічно ускладнена. Її ефективність практично зведена до мінімуму. Дуалізм нелогічних і діалектичних термінів надзвичайно сповільнює рух логічних і діалектичних категорій, їхні навхресні категоріальні взаємоперетворення, перетворює Гегелеве діалектичне мислення на повільне мислення, що слугує великою вадою у добу Інтернету, штучного інтелекту й швидкого мислення, та робить застосування діалектичного методу як засобу системного аналізу філософського дискурсу максимально енергозатратним й виснажливим для автора діалектичної дії. Однак завдяки теорії пропозиційної функції першого порядку І. Фреге вади дефінітивної специфікації прямої дії І. Гегеля, у якій суб'єктний і предикатний терміни внаслідок її застосування одразу набувають вигляду загального, часткового чи одиничного імен, можна виправити, а ефективність самого діалектичного методу суттєво покращити.

При цьому потрібно зазначити, що теорія пропозиційної функції першого порядку І. Фреге, яка слугує інтерпретативною теорією для теорії дефінітивної специфікації прямої дії І. Гегеля як базової теорії, також логічно недосконала. У структурі предиката першого порядку оператор предикації, який позначає процедуру приписування предиката індивіду, символічно ніяк не виражений, що ускладнює розуміння специфіки логічного синтаксису предиката першого порядку й характеру функціонування нелогічних і логічних термінів у ньому. Предикати першого порядку зазвичай подаються схемами « $P(x)$ », « $Q(y)$ », « $R(z)$ », де великі літери « P », « Q », « R » позначають функції-предикати, малі літери « x »,

«у», «z» – аргументи-терми. Такі схеми варто було б доповнити оператором предикації «R» та подати у такому вигляді: « $P(x)R(x)$ », « $Q(y)R(y)$ », « $R(z)R(z)$ ». Завдяки уточненій подачі, деталізації їхньої логіко-синтаксичної структури вони могли б стати більш прозорими для розуміння. Відсутність же у логічній структурі першопорядкової пропозиційної функції такого важливого елемента, як символ оператора предикації для позначення процедури приписування предиката індивіду, слугує підставою для відмови у претензії першопорядкової логіки предикатів Г. Фреге на статус детального аналізу логічного синтаксису математичного аргументно-функціовального речення сучасної символічної логіки.

Логічний синтаксис і логічна семантика комунікативної логіки Я. Гнатюка формуються засобами логіки комунікації логічних синтаксисів і логіки комунікації логічних семантик. Логіка комунікації логічних синтаксисів задає соціологічний стиль логічного синтаксису через комунікативну інформаційну взаємодію граматичного стилю логічного синтаксису Арістотеля з математичним стилем Г. Фреге за медіаторства історичного стилю логічного синтаксису Г. Гегеля. Вона також задає специфікативний генетично-функціовальний тип логічного синтаксису Я. Гнатюка через комунікативну інформаційну взаємодію традиційного елементарного суб'єктно-предикативного типу логічного синтаксису Арістотеля з класичним стандартним пропозиційно-функціовальним типом логічного синтаксису Г. Фреге за медіаторства модерного конверсивного дефінітивно-специфікативного типу логічного синтаксису Г. Гегеля. У логічних синтаксисах модерних логік Арістотеля і Г. Гегеля, які формуються унаслідок комунікативної інформаційної взаємодії традиційних логік Арістотеля й Г. Гегеля на підставі класичної логіки Г. Фреге, суб'єктними й предикатними термінами слугують суб'єктні й предикатні функції з відповідними аргументами і значеннями.

Соціологічний стиль логічного синтаксису Я. Гнатюка – це інформаційні інтеракції між стилями і типами логічних синтаксисів історичних логік Арістотеля, Г. Гегеля і Г. Фреге. Він зумовлює специфікативний генетично-функціовальний тип логічного синтаксису комунікативної логіки Я. Гнатюка та її фіксувальну логічну семантику. Специфікативний генетично-функціовальний тип логічного синтаксису Я. Гнатюка – це логічний синтаксис комунікативного інформаційно-інтерактивного речення, у структурі якого дефінітивно специфіковані суб'єктні й предикатні терміни граматичного суб'єктно-предикативного речення традиційної діалектичної логіки Г. Гегеля комунікативно інформаційно взаємодіють із фіксованими іменами математичного аргументно-функціовального речення класичної логіки предикатів першого порядку Г. Фреге.

Логіку комунікації логічних синтаксисів доповнює логіка комунікації логічних семантик, яка задає фіксувальну логічну семантику через комунікативну інформаційну взаємодію модерної кавзальної логічної семантики з модерною фактичною логічною семантикою. У модерній кавзальній логічній семантиці логічні категорії, а у модерній фактичній логічній семантиці діалектичні категорії мають модерну інтерпретацію. Логічні категорії суб'єкта і предиката у кавзальній і фактичній логічних семантиках існують у статусах суб'єктної і предикатної функцій, аргументами яких слугують відповідні модернізовані діалектичні, метафізичні й феноменологічні категорії з фіксованими значеннями. Фіксувальна логічна семантика комунікативної логіки Я. Гнатюка – це фіксація модифікацій значень нелогічних термінів логічних речень у вигляді відповідних значень суб'єктних і предикатних функцій. Аргументні місця суб'єктних і предикатних функцій модерної діалектичної логіки заповнюють і замінюють категорії «загальне», «часткове» й «одиничне», модерної метафізичної логіки – категорії «річ», «сутність» (вид чи рід), «якість» і «кількість», а модерної феноменологічної логіки – категорії «інтенція», «феномен» та «ейдос».

Модерна діалектична логіка як базова логічна теорія й модерні метафізична і феноменологічна логіки як метабазові логічні теорії утворюють метафілософську логіку Я. Гнатюка.

Метафілософська логіка – це теорія організації комунікативних речень зі значеннями дефінітивних специфікацій прямої дії за аналогією із пропозиційними функціями першого порядку задля структурування досвіду філософських рефлексій. Вона формується у ході логічної комунікації модерної метафізики Арістотеля з дефінітивно специфікованими функціями, модерної діалектики Г. Гегеля – із дефінітивно специфікованими функціями й модерної феноменології Е. Гусерля – із дефінітивно специфікованими функціями. Метафілософська логіка як числення має вигляд логіки комунікації логічних синтаксисів, яка доповнена логікою комунікації логічних семантик. Логіка комунікації логічних синтаксисів постає логічною комунікацією граматичної форми дефінітивного висловлювання Арістотеля, дефінітивної специфікації прямої дії Г. Гегеля й пропозиційної функції першого порядку Г. Фреге, які набувають значень суб'єктних і предикатних функцій у комунікативній логіці Я. Гнатюка. Логіка комунікації логічних семантик – логічною комунікацією модернізованих метафізичних категорій Арістотеля, модернізованих діалектичних категорій Г. Гегеля й модернізованих феноменологічних категорій Е. Гусерля, які набувають значень модифікованих фіксацій у комунікативній логіці Я. Гнатюка.

Перехід від процесуальної парадигми логіки і функціовальної парадигми логіки до інформаційної парадигми логіки ініційований третьою логічною революцією Я. Гнатюка. Її задум полягає у подоланні логічного догматизму аналітичної філософії Б. Расела, що спричинений утопічним уявленням про логічну досконалість стандартного пропозиційно-функціовального логічного синтаксису Г. Фреге та його уточненої засобами фіксації алгоритмічної логічної семантики й невизнанням реальних логічних можливостей і спроможностей конверсивного дефінітивно-специфікативного логічного синтаксису Г. Гегеля з його фактичною логічною семантикою, та відмові від такого хибного уявлення. Замість ідеальної конструкції у вигляді досконалого логічного синтаксису третя логічна революція Я. Гнатюка, відповідно до реалістичної настанови в теорії логіки, пропонує тільки покращений логічний синтаксис у вигляді специфікативного генетично-функціовального логічного синтаксису, який через свої спадкоємні вади від попередніх логічних синтаксисів не може претендувати на досконалий статус. Специфікативний генетично-функціовальний логічний синтаксис Я. Гнатюка не заперечує чи частково відкидає, а навпаки, повністю зберігає автономію і специфіку конверсивного дефінітивно-специфікативного логічного синтаксису Г. Гегеля через його модернізацію й стандартного пропозиційно-функціовального логічного синтаксису Г. Фреге засобами логічної комунікації. Він постає логічною комунікацією між функціовально вдосконаленою дефінітивною специфікацією побічної дії й пропозиційною функцією першого порядку, а не їх логічним синтезом чи логічною еклєктикою, як це виглядає за поверхового сприйняття чи упередженої оцінки.

Комунікативна логіка Я. Гнатюка з її специфікативним генетично-функціовальним логічним синтаксисом і фіксувальною логічною семантикою замінює протистояння граматичного, історичного й математичного стилів логічного синтаксису на погодження між ними у межах соціологічного стилю. Завдяки цьому вона частково нейтралізує вади логічних синтаксисів і логічних семантик історичних логік континентальної й аналітичної філософій шляхом їх доповнення і взаємопідсилення через логічну комунікацію. Комунікативна логіка Я. Гнатюка також замінює змагальність за досконалий статус логічного синтаксису і логічної семантики довершеної Логіки, яка існує між елементарним суб'єктно-предикативним, конверсивним дефінітивно-специфікативним і стандартним пропозиційно-функціовальним логічними синтаксисами та кавзальною, фактичною й алгоритмічною логічними

семантиками, на співпрацю між ними, конфронтацію між історичними логіками континентальної й аналітичної філософії на кооперацію між ними у контексті сформованого їхньою комунікативною інформаційною взаємодією специфікативного генетично-функціонального логічного синтаксису і фіксувальної логічної семантики.

Третя наукова логічна революція Я. Гнатюка вдосконалює дефінітивну специфікацію прямої дії І. Гегеля на підставі пропозиційної функції першого порядку І. Фреге у межах граматичного суб'єктно-предикативного речення Арістотеля. У такий спосіб вона синхронізує символічне існування історичних логік Арістотеля, І. Гегеля і І. Фреге у концептуальному просторі логічної культури. Третя наукова революція у логіці, ініційована Я. Гнатюком, завдяки якій постала інформаційна парадигма логіки, зберігає і покращує здобутки й напрацювання першої наукової революції у логіці І. Гегеля та другої наукової революції в логіці І. Фреге засобами логічної комунікації, яка спроможна нейтралізувати їхні вади й посилити наявні переваги. Вона оновлює сучасну логічну теорію шляхом налагодження логічної комунікації між історично існуючими логічними синтаксисами і логічними семантиками. Вона також відкриває нові теоретичні й методологічні перспективи для розроблення логіки гуманітарних наук і для розвитку логіки природничих наук.

Список використаної літератури

1. Твардовський К. Вибрані твори. Харків : Фоліо, 2018. 670 с.
2. Попович М. Бути людиною. Київ : Києво-Могилянська академія, 2011. 223 с.
3. Конверський А.Є. Логіка (традиційна та сучасна). Київ : ЦУЛ, 2004. 535 с.
4. Арістотель. Метафізика. Київ : Темпора, 2022. 848 с.
5. Гегель І.В.Ф. Наука логіки. Енциклопедія філософських наук. Мала логіка : навчальний посібник / упоряд. Б.О. Лис. Київ : Ліра-К, 2023. 372 с.
6. Quine W.O. *Philosophy of Logic*. Englewood Cliffs, New York. Prentice-Hall. 1970. 109 p.
7. Perelman Ch. *Formal Logic and Informal Logic. Metaphysic to Rethoric*. Dordrecht. 1989. P. 9–14.
8. Гнатюк Я.С. Комунікативний потенціал культурної предикації. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2019. 304 с.

LOGIC AS A NORMAL AND REVOLUTIONARY SCIENCE

Yaroslav Hnatiuk

*Vasyl Stefanyk Carpathian National University,
Faculty of Psychology, Department of Philosophy, Sociology and Religious Studies,
57 Shevchenko St., 76000, Ivano-Frankivsk, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-1340-1922>*

The article objectifies logical communication as both the subject of research and the object-domain of the theory of logic, establishes its paradigmatic structures, and distinguishes their normal conceptual orientations and revolutionary programmatic shifts. It postulates the thesis of logical communication as a communicative informational interaction between non-logical terms within the structure of logical sentences. Definition and definitional specification are analyzed as the two principal forms of logical communication. It is noted that the conceptual structure of a definition contains the category of place and the category of identity, whereas the conceptual structure of definitional specification comprises the category of place, the category of identity, the category of transition, the category of reflection, and the category of transformation. Such fundamental principles and forms of representation of logical communication are abstracted as predicativity and definition in attributive logic, modificativity and definitional specification in dialectical logic,

compositionality and propositional function in predicative logic, and interactivity and modificative fixation in communicative logic.

Attributive logic as a basic logical theory is considered a normal science, while dialectical logic and predicative logic, as alternative logical theories in relation to it, are regarded as revolutionary sciences. In turn, dialectical and predicative logics, in comparison with communicative logic as a subsequent logical theory, appear as normal sciences, whereas communicative logic itself functions as a revolutionary science in relation to them. Attributive logic serves as the normal science of the structural paradigm of logic, dialectical logic as the normal science of the processual paradigm of logic, predicative logic as the normal science of the functional paradigm of logic, and communicative logic as the normal science of the informational paradigm of logic. The transition from attributive logic to dialectical logic was caused by the first logical revolution; the transition from attributive logic to predicative logic by the second logical revolution; and the transition from dialectical and predicative logics to communicative logic by the third logical revolution.

Key words: logic, logical communication, definition, definitional specification, paradigm of logic, logical revolution.

Дата першого надходження статті до видання: 24.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 1:17.02:159.955

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.6>

АРХІТЕКТУРА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ АВТОНОМІЇ: КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ ЯК ЕТИЧНА ПРАКТИКА ТА ПЕДАГОГІЧНИЙ ІМПЕРАТИВ

Ірина Григорків-Коротчук

*Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
філологічний факультет, кафедра філософії та культурології
вул. Коцюбинського, 2, 58012, м. Чернівці, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-5379-4818>*

Ігор Руснак

*Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
філологічний факультет, кафедра філософії та культурології
вул. Коцюбинського, 2, 58012, м. Чернівці, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-4513-9300>*

У статті здійснено комплексну аналітичну реконструкцію критичного мислення як багатовимірного феномену, що виходить за межі суто когнітивної освітньої навички. Натомість критичне мислення розглядається як динамічна індивідуальна практика, що розгортається в межах історично сформованих форм знання та соціальних інституцій, а також передбачає взаємодію пізнавальних, комунікативних і ціннісних вимірів мислення.

Уведено в обіг поняття «епістемосистема» як інтегровану когнітивну матрицю, яка має власні мовні, логічні та категоріальні засоби й виконує нормативно-пояснювальну функцію, структуруючи поле можливих інтерпретацій реальності.

Констатовано, що критичне мислення не зводиться до набору формалізованих процедур або технік аналізу, а передбачає включеність суб'єкта у ширший контекст виробництва, легітимації та трансляції знання. Така редукція до інструментального рівня призводить до втрати рефлексивного виміру мислення, зокрема здатності ставити під сумнів епістемні засади власної світоглядної позиції, когнітивні упередження та джерела авторитету. Установлено, що ключовою умовою його формування є середовище інтелектуальної автономії, що постає водночас і важливою причиною появи критичного мислення, і його наслідком, за принципом коеволюції.

Показано відмінності між практикою колективної автономії в античності, автономією індивідуального суб'єкта в межах інституційної колективності науки та освітнім середовищем, яке має здебільшого інституційно-нормативну природу і, на думку авторів, недостатньо спрямоване на забезпечення практик взаємної критики. В античному контексті критичність реалізується як діалогічна практика спільного пошуку істини, де істина постає як результат публічного зіставлення позицій. У науковій традиції модерну акцент зміщується на автономію дослідника, яка водночас функціонує в межах жорстких процедур перевірки, рецензування та методологічних стандартів. Натомість сучасне освітнє середовище часто орієнтується на відтворення знання та відповідність нормативним вимогам, що обмежує простір для проблематизації, сумніву та інтелектуального ризику.

Ключові слова: автономія мислення, епістемосистема, інтелектуальна автономія, критичне мислення, методологія, освіта, свідомість.

Постановка проблеми. Сьогодні світ ставить перед людиною значну кількість викликів, пов'язаних із когнітивними практиками, зокрема здатністю до критичного мислення. Алгоритмічні загрози поширення дезінформації, стандартизовані освітні підходи,



© Коротчук І. Г., Руснак І., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

що не здатні забезпечити формування у носія сучасної освіти стійкого несприйняття фейків та пропаганди, нові етичні проблеми, що пов'язані з деградацією класичних цінностей, – усе це свідчить про системну кризу когнітивної автономії сучасної людини. У цих умовах критичне мислення постає не лише як одна з інтелектуальних навичок, а й як здатність до рефлексивного дистанціювання від нав'язаних смислів і механізмів впливу. У такому разі проблема формування та підтримки критичного мислення набуває не лише освітнього, а й соціально-політичного та етичного вимірів, вимагаючи переосмислення як принципових підходів до розбудови системи освіти, так і більших кластерів, що пов'язані з практиками виробництва знання.

Термін «критичне мислення» вперше було запроваджено американським філософом і педагогом Джоном Д'юї у праці «Як ми мислимо», опублікованій у 1910 р. Хоча він частіше використовував поняття «рефлексивне мислення» (*reflective thinking*) і розумів його як «активне, наполегливе і ретельне обмірковування будь-якого переконання чи можливої форми знань у світлі доказів, що їх підтримують, і подальших висновків, до яких ті призводять» [1, с. 64]. Із того часу було закладено фундамент для сучасного його розуміння як інструменту захисту від зовнішніх маніпуляцій та епістемічних атак. Однак не в кожному суспільстві критичне мислення є соціальною цінністю, адже існують такі системи, що намагаються підтримувати і відтворювати нормативні механізми владних відносин та не вітають практику їх критичної оцінки й перегляду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Критичне мислення є об'єктом вивчення експертів багатьох сфер – від гуманітарних до технічних. Нині актуальним є впровадження програм із його розвитку як для молоді, так і для фахівців-практиків. Однією з ключових сучасних робіт у цьому напрямі є дослідження Дж. Хейбера. Основною ідеєю Дж. Хейбера, викладеною у його праці, є те, що критичне мислення – не вроджений талант. Це комплексна навичка, яку можна і потрібно цілеспрямовано розвивати через практику та навчання. Ба більше, як зазначає автор, у сучасному світі, перенасиченому дезінформацією, критичне мислення стає «наступним рівнем» еволюції людства. І найбільшою проблемою сьогодні є не відсутність інструментів, а недостатнє практикування [2].

В українському науковому дискурсі над теоретичними і методичними аспектами критичного мислення працює О. Тягло [3], який запропонував один із перших посібників із критичного мислення, спеціально розроблених для вищої школи, де основну увагу зосереджено на формуванні здатності до чіткого, логічно послідовного мислення та аргументованого викладу позиції, орієнтованого на конкретного адресата. Варто зазначити, що посібник має яскраво виражений міждисциплінарний характер, у якому інтегровано логіку, риторику, герменевтику, епістемологію та теорію композиції, що дає змогу розглядати мислення не лише як формальну процедуру, а й як складник раціональної комунікації та наслідок середовища, де можлива повноцінна інтелектуальна автономія. Посібник має ідейну практичну спрямованість: він зорієнтований на формування стійких навичок мислення й письма, зокрема через використання алгоритму з критичних запитань для аналізу та оцінювання міркувань. Автор окремо наголошує на етичному вимірі критичного мислення, зокрема на значенні толерантності та здатності до самокритики як його невід'ємних складників.

С. Терно у праці [4] обґрунтовує необхідність розвитку критичного мислення як наукового типу мислення, орієнтованого на ухвалення зважених рішень. Автор поєднує теоретичний аналіз когнітивних операцій із методологічною критикою релятивістських підходів. Запропонована методика має практичний характер і передбачає використання алгоритмів, логічних схем, проблемних завдань і чітких критеріїв оцінювання мислення.

Таким чином, критичне мислення передбачає не лише володіння когнітивними операціями, а й здатність самостійно застосовувати їх у ситуаціях невизначеності, оцінювати підстави суджень і приймати рішення, орієнтуючись на критерій обґрунтованості. Це імпліцитно вимагає інтелектуальної автономії.

У своїх дослідженнях О. Пометун зазначає, що критичне мислення є не просто набором інтелектуальних операцій, а цілісним педагогічним феноменом, що забезпечує свідоме та відповідальне ставлення людини до інформації та власних дій. Авторка виділяє три взаємопов'язані аспекти: когнітивний (уміння аналізувати, синтезувати, оцінювати факти та висувати альтернативи), емоційно-ціннісний (упевненість у собі, повага до думок інших та готовність до виправлення власних помилок) та поведінковий (здатність приймати свідомі рішення та діяти на їх основі) [5]. Основною ідеєю статті Н. Козаченко є аналіз та зіставлення двох ключових підходів до розуміння критичного мислення: філософського та педагогічного [6].

Більшість дослідників, таким чином, розглядає критичне мислення як таке, що формується в освітньому процесі та має комплексну структуру. Водночас недостатньо уваги приділяється аналізу тих епістемних умов, які уможливають його появу та функціонування, що й зумовлює актуальність подальшого дослідження.

Мета дослідження. Метою статті є аналіз механізмів виникнення інтелектуальної автономії та сприятливих умов для функціонування критичного мислення, насамперед, як елемента системи етичних зобов'язань перед членами суспільства, а не просто інтелектуальної навички, яка може бути ізольованою від соціального простору та редукованою до однієї з компетенцій. Такий підхід вимагає ставлення до критичного мислення як до інтелектуальної практики, що передбачає відповідальність за способи інтерпретації, оцінювання та поширення знань.

Методи дослідження. Методологічним ґрунтом дослідження поклали: концептуальний аналіз, який було використано для уточнення таких понять, як «критичне мислення», «інтелектуальна автономія»; порівняльно-історичний метод дав змогу проаналізувати природу автономії різних історичних епох; системний підхід дав змогу розглянути критичне мислення як частину ширшого культурного середовища, що включає у себе знання, інституції та нормативні практики; дискурс-аналіз дав можливість проаналізувати те, яким чином у соціальних та освітніх практиках конструюються нормативні типи мислення.

Наукова новизна полягає у тому, що критичне мислення розглядається не як ізольована когнітивна навичка чи початкова точка на шляху до істини, а як невід'ємна частина ширшого культурного та соціального середовища, без якого воно не здатне формуватися і функціонувати як повноцінна когнітивна практика, що може протистояти упередженням і дезінформації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття автономії від початку стосувалося політичного і колективного, оскільки постулювало здатність полісу самостійно визначати зовнішню та внутрішню політику. «Грецьке *αὐτονομία* «самостійність, незалежність» складається з основ слів *αὐτός* «сам» і *νόμος* «закон» і пов'язане з *νέμω* «наділяю, привласнюю, обробляю, пасу» [7]. Перехід від розуміння автономії як колективної практики до індивідуальної властивості не є лінійним і містить у собі фундаментальну проблему для сучасної системи освіти. Критична практика як реалізація автономії у межах полісної демократії починається як колективна процедура. Новий час сприяє атомізації індивіда, породжує автономний суб'єкт і водночас створює інституційний діалог у межах науки. Таким чином, критичне мислення виникає колективно, наука – найпотужніша колективна форма критики, і, здається, що освіта також є колективною інституцією.

Однак, незважаючи на схожі риси, ці типи колективності відмінні один від одного. Сократичний діалог постає як взаємне випробування суджень на міцність. Незважаючи на існування певного алгоритмічного зв'язку та структури (іронія – маєвтика), ця колективність існувала поза інституціалізованою владою та поза стандартизованими процедурами верифікації. Новітні дослідження підважують усталені уявлення про класичний демократичний устрій Афін на користь положення про «дикастичну демократію». Ревізія усталених уявлень починається з того, «що ставить під сумнів два основні принципи сучасного тлумачення афінської демократії: по-перше, вона ґрунтувалася на концепції «мудрості натовпу», подібній до тієї, яку сьогодні висувують епістемні демократи, і, по-друге, вона була «дорадчою», тобто масове обговорення політичних питань відігравало визначальну роль» [8]. Агора в будь-якому разі була складною, синергійною ареною політичних баталій, судових вироків та публічних дискусій, де практика автономного судження існувала лише завдяки публічному простору, який служив каталізатором для індивідуальної думки.

Наукова колективність передбачає інституціалізовану критику: критичний пошук присутній, науковець постає як суб'єкт, однак критика проходить крізь систему правил, що вибудовує спільнота (критичний раціоналізм К. Поппера, CUDOS Р. Мертона тощо). Ч. Пірс розвиває концепт «спільноти дослідників» (community of inquiry) [9]. Цей підхід розглядає знання як продукт колективної взаємодії, у якій істина формується через процес колективної критики, перевірки та перегляду переконань. Визнання вад пізнання є ключовим принципом цього підходу. Окрема людина помиляється: індивід обмежений власною перспективою, когнітивними упередженнями на настановами, що зумовлені соціальними практиками, тому жодне з переконань не може бути претендентом на остаточну істинність поза процедурою інтерсуб'єктивної перевірки. Наукова спільнота виконує не допоміжну, а конститутивну функцію, саме вона забезпечує механізми групової критики, які дають змогу коригувати й трансформувати індивідуальні судження.

Природа освітньої колективності є переважно інституційно-адміністративною: сучасна освіта, залишаючись колективною за формою та організацією, недостатньо зорієнтована на забезпечення практик взаємної критики. Натомість значною мірою домінують механізми стандартизації та вимірювання знань, у межах яких критичне мислення редукується до індивідуальної навички. Унаслідок цього інституційні процедури оцінювання можуть обмежувати простір для реалізації форм колективної критики, наближених до моделі спільноти дослідників.

Витоки критичного мислення як практики автономії глибоко вкорінені у філософському середовищі – від сократичної традиції діалогічних форм пошуку істини до Просвітницької емансипації інтелектуального, що втілене в кантівському «май мужність користуватися власним розумом» («Sapere aude» Горация). Щоб зрозуміти формування автономії, необхідно здійснити вихід за межі індивідуальних метрик та вимірювання рівня компетенцій і розглянути питання конкретних інтелектуальних традицій та соціальних структур як умов її формування. Для досягнення дослідницької мети необхідно означити ключові дефініції, що дасть змогу уникнути як методологічної, так і концептуальної невизначеності, забезпечивши узгодженість термінологічного апарату та коректність подальшого аналізу.

Автономія мислення має процесуальний характер, у якому постійно відбувається коригування, аналіз і уточнення. Це здатність людини мислити самостійно, не піддаючись маніпуляціям чи груповому тиску. Постаючи інструментом незалежності розуму, вона показує ЯК обробляються дані.

Інтелектуальна автономія є ширшим поняттям, що скеровує нас не лише до індивідуальних рис особистості, а й навіть до етично-правової позиції, оскільки тут ідеться

і про відповідальність, і про впевненість, і про внутрішню стійкість, про інтелектуальну смиренність та усвідомлення перспективи. Інтелектуальна автономія демонструє те, наскільки суб'єкт пізнання є незалежним у своїх методах, підходах і висновках. Інтелектуальна автономія передбачає дотримання стандартів раціональності й ціннісно-сміслових домінант і не приймає некритичних переконань. «Лише інтелектуальна автономія повністю відповідає практиці критичного мислення» [10, с. 2]. Інтелектуальна автономія перетворює окремі акти самостійного мислення на сталу характеристику суб'єкта. Вона свідчить не про заперечення всього світу, а про те, щоб бути автором власного світогляду. Таким чином, завдяки інтелектуальній автономії суб'єкт здатен досягти того рівня, на якому критичне мислення не розглядається виключно як формальна навичка, а постає реальною практикою з метою вдосконалення власних когнітивних стратегій, що забезпечують відповідальне ставлення до оцінки і поширення знань.

Критичне мислення є інструментарієм, що забезпечує процес мислення необхідними когнітивними навичками (аналіз, синтез і оцінка) з метою протистояти «епістемним нападкам» (пропаганда, особисті упередження, примари розуму, ілюзії, обман). Уміння перевіряти факти, виявляти приховані маніпуляції, вибудовувати логічні аргументи і сумніватися в популярній інформації – усе це є технічним боком навичок. Вони мають позитивний вплив на автономію мислення, позаяк із розвитком цих навичок зростає і здатність суб'єкта вчитися та мислити самостійно. Інтелектуальна автономія, таким чином, робить можливою критику, а критика розширює автономію за принципом коеволюції.

Здатність до критичного оцінювання чужих думок чи ситуацій виникає, без сумніву, як колективна практика. Сократичний діалог – не просто інструментальна спроба пошуку істини, а форма «громадянської відповідальності», що пов'язана насамперед з удосконаленням індивіда через самопізнання. Таким чином, критичне мислення зароджується не лише як колективна практика, йому надається морально-етичне забарвлення, оскільки це вдосконалення є безпосереднім обов'язком громадянина.

Джонатан Метісон описує характер епістемної автономії як набір таких диспозицій: «1) когнітивна – здатність приймати правильні рішення про те, як і коли покладатися на власне мислення, а також коли покладатися на мислення інших; 2) поведінкова – здатність проводити дослідження згідно із власними судженнями; 3) мотиваційна – здатність робити це, оскільки людина любить істину і належним чином піклується про епістемні блага» [11]. Позиція Дж. Метісона, на нашу думку, констатує тісний генетичний зв'язок між автономією мислення, філософським середовищем, яке є необхідною умовою його зародження та критичним мисленням, що виникає як необхідний наслідок.

Таким чином, проблема сучасного освітнього середовища полягає у тому, що воно часто не враховує того факту, що критичне мислення здатне формуватися не просто у формі окремої навички, а потребує специфічного толерантного та плюралістичного середовища – якостей, які може забезпечити філософія. Критичне мислення не може формуватися будь-якою навчальною дисципліною, яка здатна ставити перед студентами нестандартні завдання. Для цього, насамперед, потрібне формування специфічного способу мислення, що ґрунтується на здатності індивіда використовувати пізнавальні інструменти не як фіксований набір процедур, а як відкриту систему рефлексивних операцій, що передбачає перманентне переосмислення власних обґрунтувань, пошук альтернативних підходів та принципову здатність до перегляду усталених уявлень, що можуть бути не лише індивідуальними, а й колективно-інституційними. Саме такий спосіб мислення не може бути зведений до тренування окремих когнітивних навичок, оскільки він передбачає формування середовища, де сумнів, аргументація та інтерпретація є не винятком, а нормою.

Філософія, таким чином, виконує не допоміжну, а конститутивну функцію: вона формує епістемний простір, у межах якого критичне мислення стає можливим як практика. Без наявності філософського типу мислення освітнє середовище відтворює лише формальні елементи критики без забезпечення умов для виникнення інтелектуальної автономії.

Передумовою автономії мислення є епістемна уразливість – усвідомлення того, що навіть внутрішні переконання можуть бути лише нашими упередженнями. Оцінювання нової інформації відбувається згідно з певними критеріями, як, наприклад, логічна послідовність, точність, релевантність. А ще постійно демонструються протистояння конформізму, готовність відстоювати обґрунтовану позицію навіть перед ірраціональною критикою.

Отже, критичне мислення – один зі засобів, за допомогою якого відбувається практика реалізації автономії мислення, а суб'єкт досягає інтелектуальної автономії як стану свободи розуму.

Критичне мислення виникає у площині історичної епістемології, тобто воно формується за певних культурно-соціально-епістемічних умов як реакція на кризу авторитетів. Це дає підстави стверджувати, що ревізія знань забезпечує ефективну міжособистісну взаємодію. І фактично це перетворює суперечку на спільний пошук істини. Критичне мислення також слугує інструментом для фільтрації, оновлення знань та налагодження конструктивного діалогу.

Генезу критичного мислення традиційно починають із маєтики Сократа. Саме у Сократа філософія постає «особливим способом свідомого творення норми життєвої і інтелектуальної діяльності» [12, с. 353]. Допитливість і неупередженість античного мислителя, а також здатність до постановки запитань і критичного перегляду як загальноприйнятих, так і власних переконань засвідчують формування елементів критичного мислення та орієнтацію на виявлення логічних суперечностей. Сократівський спосіб послідовного осягнення істини, що ґрунтується на діалозі, постановці уточнювальних запитань і виявленні суперечностей, трансформується у XX ст. на ефективний метод розв'язання складних інтелектуальних і практичних завдань. Його значущість полягає не лише в історико-філософському вимірі, а й у здатності структурувати мислення в умовах невизначеності, стимулюючи рефлексію та критичний перегляд вихідних припущень. Парадоксально, що практика критичної перевірки докси та пошуку обґрунтованого знання з часом інституціоналізувалася у формі освітньої технології.

Критичне мислення є інструментальною настановою філософського розуму і постійно вимагає свого розвитку й становлення. З індивідуального характеру мислення суб'єкта, його особистої відповідальності за перевірку інформації починається критичність і вихід за межі прийнятої епістемосистеми. Епістемосистема – це цілісна інтелектуальна структура (матриця знань), яка має свої мову, логіку, категорії і владу пояснювати реальність, тобто визначає нормативні засади інтерпретації реальності. Система не просто описує світ, а й привласнює право на істину. Вона колективна і постійно вимагає самопідтвердження, позбавляючи водночас індивідуальної відповідальності. Тому вихід за її межі сприймається системою як загроза її цілісності. Критичне мислення діє як злам усередині системи, оскільки знаходить логічні суперечності, які система намагалась ігнорувати чи ховати за авторитетами

Про філософські витоки критичного мислення зазначає і Дж. Хейбер, професор із Массачусетського технологічного університету. Він визначає критичне мислення як поєднання взаємопов'язаних знань, умінь та особистих якостей. Його концепція базується на таких «китах»: структуроване мислення/логіка, мовні навички й аргументи, креативність та індивідуальні схильності [2, с. 51]. Логічні системи (формальні та неформальні)

використовуються для організації думок, аналізу аргументів та перевірки обґрунтованості переконань. Мовні навички передбачають здатність до перекладу повсякденної мови на чіткі логічні структури й розпізнавання маніпуляції чи неточних формулювань. За таксономією Блума креативність є найвищим рівнем мислення, оскільки передбачає здатність створювати нові ідеї, концепти та рішення. До інтелектуальних схильностей автор відносить інтелектуальну скромність, інтелектуальну хоробрість, інтелектуальну емпатію, інтелектуальну автономність, інтелектуальну чесність, інтелектуальну витривалість, віру в розум і неупередженість. Отже, людина з критичним мисленням – цікава, володіє емпатією, творча особистість, яка застосовує весь свій потенціал у реальному житті.

Окрім зазначеної Дж. Хейбером авторської моделі критичного мислення, існують й інші. Традиційно внутрішня структура критичного мислення формується у процесі інтерференції певних навичок та настанов. Вони не просто накладаються, а саме посилюють дію один одного. До навичок, як уже зазначалося, ми відносимо аналіз, синтез та оцінку. Як і в Сократа, першою сходинкою когнітивного зусилля є розбір аргументів на менші тези, припущення, факти і докази. Далі йдуть збір і формування нової цілісної картини, не фрагментарної, а узгодженої системи. Останнім етапом є неупереджена оцінка достовірності джерел інформації, цілеспрямована верифікація коректності висновків та свідоме прийняття рішення і передбачення наслідків.

Під настановами ми розуміємо інтелектуальну скромність, гнучкість і здоровий скептицизм. Інтелектуальна скромність засвідчує свідоме розуміння меж власного знання і визнання обмеженості. Ми розуміємо, що наші судження можуть бути нашими ж упередженнями. Таке усвідомлення супроводжується готовністю сумніватися у своїй правоті, відмовою від виняткових прав на істинну й ваганнями щодо її повноти. Навіть найменші підозри в уразливості вихідної позиції відкривають перед нами нові можливості. Сприйнятливість до інших аргументів і поглядів переважає над страхами втратити авторитет. Ця настанова сприяє ефективнішому навчанню, адаптації до непередбачуваних ситуацій і конструктивному вирішенню завдань. Когнітивна гнучкість як спритність розуму є вмінням адаптуватися до нових, непередбачуваних умов і бачити різні варіанти розв'язку під тиском нових фактів. Скептицизм, передусім, є неприйняттям тверджень без належних доведень чи перевірки.

Основою дилемою нашого дослідження є суперечливість між уявленням про критичне мислення як індивідуальну тренувальну техніку чи як результат епістемі (структури знання). Популярне сьогодні твердження, що критичне мислення можна і потрібно розвивати, зіштовхується із внутрішнім протиріччям: універсальність навичок протистоять глибині знань. Тут ідеться про те, чи є критичне мислення самостійною технікою, набором універсальних інструментів нашої логіки чи воно є частиною конкретної теми, базою контексту. У першому випадку ми схилиємося до думки, що мислення можна фільтрувати й очищувати від зайвих упереджень чи маніпуляцій. І критичне мислення є методичною правдою для тренування інтелекту.

Другий варіант виходить із гіпотези про те, що сама можливість «критикувати» закладена у структурі знання: вибір наукового методу, плюралізм ідей, гіпотез, теорій, наявність публічного простору для критики. Без публічного обговорення знання може перетворитися на інструмент маніпуляції або владної ідеології. Без цих умов суб'єкт, навіть володіючи кришталевою логікою, не може бути «автономним», бо його категорії мислення наперед задані як самою мовою, так і культурою загалом. Тобто критичне мислення є результатом соціокультурного процесу, його продуктом. І чим більше відкрите суспільство, тим більше суб'єкт може бути некомфортним і незалежним у своїх міркуваннях.

Викликає певний сумнів, що знання правил і вміння їх застосувати достатні для розпізнавання маніпуляцій у якійсь темі, яка поза межами нашої компетенції. У М. Поповича є дуже глибока думка про те, що технічне вміння керуватися готовими інтелектуальними інструментами своєї епохи – це лише грамотність. А ось здатність розуміти ці правила та свідомо їх застосовувати й ідентифікувати їх із моральними цінностями – культура мислення. Там, де закінчується грамотність, починається критичне мислення та відповідальність за свої смисли. Як захист від маніпуляцій із боку влади воно сприяє розрізненню істини від пропаганди і стереотипів. Без критичного аналізу власних мотивів свобода перетворюється на свавілля. Для творчості українського мислителя був показовим той факт, що демократичне суспільство тримається на людях, які вміють сумніватись і йти всупереч загальноприйнятому [див. 12]. Там, де суб'єкт здатний поставити під сумнів самі підстави того, що його епоха вважає «очевидним» або «науковим». Навіть якщо ми не можемо мислити критично, не спираючись на інтелектуальні традиції нашої культури, то наша здатність дистанціюватися від них якраз і робить мислення «критичним».

Автономія мислення є основою критичного мислення. Вона існує у формі «епістемного зазору» між соціальним порядком і формами знання. Усередині тоталітарної епістемосистеми вона не може виникнути. Умовою є конкуруючі способи опису реальності з вірогідними поясненнями чи логічними, моральними, релігійними обґрунтуваннями. І при цьому необхідність вибирати є усвідомленою самим суб'єктом. Автономний акт тут сприймається не як відсутність впливу (наприклад, релігії, економіки, політики), а як здатність зробити цей вплив об'єктом аналізу. Автономія мислення неможлива без готовності суб'єкта нести моральну й правову відповідальність за наслідки своїх висновків (особливо якщо вони суперечать думці більшості). «Гарний учений – це той, хто може надати найкращі обґрунтування для цих суперечливих доказів і хто рішуче налаштований просувати теорію настільки далеко, наскільки це можливо» [10, с. 2].

Справжня інтелектуальна автономія – це активний процес самостійного мислення, який вимагає відмови від пасивного прийняття чужих переконань на користь критичного переосмислення основ власного знання. Декарт використовує аналогію зі зведенням будинку. А радикальний сумнів – руйнування старих, потенційно хибних уявлень із метою закладання нового міцного фундаменту через критичний аналіз. «Подібно до того, як будинок потребує міцного фундаменту, так само незалежна думка вимагає ретельної переоцінки найосновніших, прийнятих як належне припущень, що веде до створення міцніших і аргументованих переконань» [13]. У І. Канта інтелектуальна незрілість є наслідком покладання на авторитети. Звідси він бачить основну місію Просвітництва – не накопичення фактів, а здатність розуму діяти незалежно від суспільних чи культурних догм.

Інтелектуальна автономія – це баланс між правом на власну думку та відповідальністю за її якість і наслідки. «Інтелектуальна автономія – це чеснота характеру, пов'язана із самоповагою та недомінуванням в інтелектуальному житті» [10, с. 4]. Головний ризик, пов'язаний із нею, – перетворення автономії на сліпе заперечення експертної думки.

Концепція автономії, що базується на самоповазі, має класичне кантівське коріння. У його практичній філософії незалежність та недоторканність до інших не є фундаментальними для особистої автономії, а радше автономія полягає в адекватній реакції на власні сили розуму. Це робить її схожою з характеристикою критичного мислення М. Ліпмана.

У постмодернізмі така автономія залежить ще й від «мовленнєвої ситуації», тобто аргументи мають силу самі по собі незалежно від статусу мовця. Якщо суб'єкт ризикує своїм статусом заради критичного висловлювання чи незгоди з офіційною доктриною, це переводить нас із площини «логіки» у площину «екзистенції».

Серед сучасних викликів для розвитку критичного мислення є домінування надвеликих баз даних, постійного зростання інформації та розвиток штучного інтелекту або скоріше некритичне ставлення до його результатів. Усе це разом значно звужує простір для індивідуального сумніву. З'являється ілюзія, що альтернативних онтологій немає і якась одна інтелектуальна чи культурна парадигма сприйматися як «один із варіантів», тобто єдиним природним порядком речей. Оскільки простір для маневрів цієї «бульбашки» обмежений, то й уява закривається, позбавляючи нас здатності бачити в ньому не лише те, що «є», а й те, що «могло би бути». У такому разі критичне мислення – це динамічний процес «зламу» системи знань самим суб'єктом. Окрім того, технології значно полегшують доступ до даних, але послаблюють когнітивні навички: пам'ять, увагу, аналіз. Суб'єкт перетворюється на пасивного користувача. Чим більше ми делегуємо функції мислення алгоритмам, тим уразливішими стаємо до маніпуляцій і втрачаємо звички до глибокої рефлексії. Це виявляє і нові етичні виклики: перекладання відповідальності з особистості на «систему», а це вбиває саму суть автономії.

Проблема не в тому, що ми делегуємо частину мислення гаджетам чи алгоритмам, а в тому, наскільки ці інструменти валідні та об'єктивні. Якщо інструмент надійний, він підсилює нашу автономію, звільняючи час для складніших роздумів. Якщо ж він упереджений, то ми стаємо уразливими до маніпуляцій. Освіта та цифрова грамотність є головними інструментами захисту інтелектуальної автономії у сучасному маніпулятивному світі. Головне завдання вправ на критичне мислення – перетворення із пасивної навички фільтрації на активну практику епістемічної свободи та стимуляція соціальної довіри.

Інтелектуальна автономія – це динамічна рівновага між мужністю думати самостійно та мудрістю використовувати колективний розум людства.

Висновки. Критичне мислення не повинне зводитися до низки когнітивних операцій, оскільки його реалізація передбачає перебування в середовищі інтелектуальної автономії як здатності до незалежного й обґрунтованого судження. Водночас інтелектуальна автономія не виникає спонтанно, а формується в межах специфічного епістемного середовища, характерною рисою якого є філософське налаштування на пошук істини, проблематизацію та рефлексію. Отже, вища освіта, позбавлена філософського компонента, не здатна забезпечити формування повноцінного критичного мислення, обмежуючись його формальною імітацією.

Автономія не є лише індивідуальною рисою, а інституційно та культурно опосередкованою практикою, яка підтримується нормами відкритості, аргументативної відповідальності та допустимості незгоди. Водночас відсутність такого середовища обмежує можливість формування критичності навіть за наявності розвинених когнітивних навичок. Така інституційна конфігурація сприяє формуванню адаптивного, але не обов'язково рефлексивного мислення, і потребує переорієнтації на практики, що стимулюють аргументовану незгоду, інтерпретаційну множинність та критичне осмислення власних когнітивних установок.

Перспективним напрямом подальших досліджень, з огляду на визначальну роль автономного інтелектуального середовища, є питання про те, чи здатне критичне мислення ефективно протистояти впливу алгоритмічних механізмів соціальних мереж, якщо саме ці механізми дедалі більшою мірою конституують середовище його формування. У цьому контексті особливої уваги потребує аналіз взаємозв'язку між структурою цифрового медіапростору та можливостями збереження інтелектуальної автономії суб'єкта.

Список використаної літератури

1. Dewey J. Experience & education. Collier Books, 1953. URL: https://dn720204.ca.archive.org/0/items/experienceeducat00dewe_0/experienceeducat00dewe_0.pdf
2. Хейбер Дж. Критичне мислення. Київ : ArtHuss, 2023. 236 с.
3. Тягло О.В. Критичне мислення. Харків : Основа, 2008. 186 с.
4. Терно С.О. Критичне мислення – сучасний вимір суспільнознавчої освіти. Запоріжжя : Просвіта, 2009. 268 с.
5. Пометун О.І. Критичне мислення як педагогічний феномен. Український педагогічний журнал. 2018. № 2. С. 89–98.
6. Козаченко Н. Критичне мислення: філософія та педагогіка. Актуальні проблеми духовності. 2021. Вип. 22. С. 251–271.
7. АВТОНОМІЯ – ЕТИМОЛОГІЯ | Горох – українські словники. Про сайт | Горох – українські словники. URL: <https://goroh.pp.ua/Етимологія/автономія> (дата звернення: 30.03.2026).
8. Cammack D.L. Rethinking athenian democracy : thesis. 2012. URL: <http://dissertations.umi.com/gsas.harvard:10724> (дата звернення: 30.03.2026).
9. Maughn Rollins G. Charles peirce and the community of philosophical inquiry. *Analytic teaching and philosophical praxis*. 2022. Т. 42. № 1. URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1452774.pdf>
10. McPhee R., Cox D. Intellectual autonomy as the aim of critical thinking. *Educational philosophy and theory*. 2024. Р. 1–11. URL: <https://doi.org/10.1080/00131857.2024.2412759> (дата звернення: 30.03.2026).
11. Matheson J. The virtue of epistemic autonomy. *Epistemic autonomy*. New York, 2021. Р. 173–194. URL: <https://philpapers.org/rec/MATTVO-7>
12. Попович М.В. Філософія свободи. Харків : Фолю, 2018. 523 с.
13. Laghari R. Intellectual autonomy. <https://medium.com/>. URL: <https://medium.com/@riazleghari/intellectual-autonomy-34971539d9a4> (дата звернення: 30.03.2026).

THE ARCHITECTURE OF INTELLECTUAL AUTONOMY: CRITICAL THINKING AS AN ETHICAL PRACTICE AND A PEDAGOGICAL IMPERATIVE**Iryna Hrigorkiv-Korotchuk**

*Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
Faculty of Philology, Department of Philosophy and Cultural Studies,
Kotsiubynskoho str., 2, 58012, Chernivtsi, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-5379-4818>*

Ihor Rusnak

*Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
Faculty of Philology, Department of Philosophy and Cultural Studies,
Kotsiubynskoho str., 2, 58012, Chernivtsi, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-4513-9300>*

The article offers a comprehensive analytical reconstruction of critical thinking as a multidimensional phenomenon that extends beyond the confines of a purely cognitive educational skill. Critical thinking is conceptualized as a dynamic individual practice that unfolds within historically constituted forms of knowledge and social institutions, and entails the interaction of cognitive, communicative, and axiological dimensions of thought.

The notion of an «epistemosystem» is introduced as an integrated cognitive matrix endowed with its own linguistic, logical, and categorical apparatus, performing a normative-explanatory function by structuring the field of possible interpretations of reality.

It is argued that critical thinking cannot be reduced to an individual skill within standardized educational practice. It does not amount to a set of formalized procedures or analytical techniques, but presupposes the subject's embeddedness in a broader context of the production, legitimation, and transmission of knowledge. Such a reduction to the instrumental level entails the loss of the reflexive dimension of thinking, including the capacity to question one's own presuppositions, cognitive biases, and sources of authority. It is established that a key condition for its formation is an environment of intellectual autonomy, which functions both as a cause of the emergence of critical thinking and as its consequence, according to a principle of co-evolution.

The article delineates the differences between the practice of collective autonomy in antiquity, the autonomy of the individual subject within the institutional collectivity of science, and the contemporary educational environment, which is predominantly institutional-normative in character and, in the authors' view, insufficiently oriented toward sustaining practices of mutual critique. In the ancient context, criticality is understood as a dialogical practice of the shared pursuit of truth, in which truth emerges through public confrontation of positions. In the modern scientific tradition, the emphasis shifts toward the autonomy of the researcher, which nevertheless operates within stringent procedures of verification, peer review, and methodological standards. By contrast, the contemporary educational environment is often oriented toward the reproduction of knowledge and compliance with normative requirements, thereby limiting the space for problematization, doubt, and intellectual risk-taking.

Key words: autonomy of thought, epistemosystem, intellectual autonomy, critical thinking, methodology, education, consciousness.

Дата першого надходження статті до видання: 31.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 141:37.014:323.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.7>

МЕЖІ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ

Василь Грицюк

Український державний університет імені Михайла Драгоманова

вул. Пирогова, 9, Київ, 01601, Україна

<https://orcid.org/0009-0007-6005-3453>

У статті здійснено філософський аналіз проблеми розмежування концептів політичної соціалізації та політичної освіти в контексті формування громадянської свідомості. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю подолання концептуальної плутанини щодо механізмів відтворення демократичного суспільства, де стихійна адаптація часто помилково отождоюється із цілеспрямованим вихованням вільного суб'єкта. Метою статті є теоретичне окреслення меж політичної соціалізації та з'ясування її співвідношення з процесом формування усвідомленої громадянської позиції, спираючись на здобутки західної філософії освіти. Методологічну основу розвідки становить комплексний підхід, що поєднує інструментарій соціальної філософії та філософії освіти, зокрема методи концептуального, компаративного та герменевтичного аналізу. У результаті дослідження критично зіставлено ключові західні парадигми розуміння громадянського становлення особистості (Дж. Дьюї, Г. Арендт, Е. Гутман, Г. Біста, М. Нуссбаум, П. Фрейре). Доведено, що політична соціалізація виступає базовим, здебільшого консервативним механізмом входження індивіда в соціум, що забезпечує засвоєння панівних норм і підтримку інституційної стабільності. Однак вона має чітко виражені межі, оскільки зупинка лише на етапі пасивного засвоєння соціальних патернів неминує веде до конформізму. Обґрунтовано, що подолання цих меж вимагає системного переходу до політичної освіти, яка функціонує не як інструмент державного конструювання чи підготовки зручного для ринку працівника, а як простір емансипації, суб'єктизації та розвитку сократівського мислення. Зроблено висновок, що повноцінна громадянська свідомість виникає не як наслідок лінійної трансляції суспільних традицій, а саме в точці усвідомленого подолання стихійної соціалізації. Демократичний суб'єкт формується лише тоді, коли індивід здобуває здатність до критичного дистанціювання від нав'язаних установок, перетворюючись із об'єкта впливу на відповідального творця політичної реальності.

Ключові слова: політична соціалізація, політична освіта, громадянська свідомість, філософія освіти, демократичний суб'єкт.

Вступ. Сучасні трансформації демократичних суспільств гостро ставлять питання про механізми відтворення та оновлення політичної культури. Традиційно ключову роль у цьому процесі відводять інститутам, що забезпечують передачу суспільного досвіду новим поколінням. Проте в умовах інформаційного перенасичення та ціннісних криз звичні моделі трансляції норм виявляються недостатніми для формування стійкої демократичної позиції. Дослідники все частіше звертають увагу на те, що пасивне засвоєння правил гри не гарантує активної участі громадянина в житті держави. Саме тому виникає необхідність глибокого філософського осмислення тих процесів, які лежать в основі громадянського становлення особистості. Політична соціалізація як базовий механізм входження індивіда у соціум забезпечує первинну адаптацію та засвоєння панівних наративів. Вона формує фундамент лояльності та розуміння базових інституційних структур суспільства. Однак залишається відкритим питання про те, наскільки цей процес здатний продукувати не лише



© Грицюк В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

ляльного, а й критично мислячого суб'єкта. Відповідно, актуалізується потреба з'ясувати, де саме пролягають межі адаптивних механізмів у вихованні особистості. Це вимагає звернення до теоретичної спадщини західної політичної філософії та філософії освіти.

Проблема полягає у тому, що поняття політичної соціалізації часто ототожнюється з ширшим концептом політичної освіти, що призводить до термінологічної та концептуальної плутанини. Соціалізація здебільшого носить стихійний, адаптивний характер, спрямований на збереження існуючого статус-кво та інтеграцію індивіда в наявну систему координат. Вона діє через родину, медіа, оточення та приховані навчальні плани освітніх інституцій, часто без глибокої свідомої рефлексії самого суб'єкта. Натомість громадянська свідомість у її розвиненому демократичному розумінні вимагає здатності до критичного дистанціювання від нав'язаних норм. Справжній громадянин повинен не лише знати правила, а й мати здатність їх оцінювати, переглядати та змінювати шляхом вільної політичної дії. Якщо соціалізація зупиняється виключно на етапі адаптації, вона неминуче обмежує потенціал особистості, перетворюючи її на об'єкт суспільного впливу.

Таким чином, виникає об'єктивна необхідність концептуально розмежувати ці два виміри людського становлення. Межі політичної соціалізації стають очевидними саме там, де виникає потреба в усвідомленому виборі та відповідальності за спільне благо. Без доповнення цілеспрямованою політичною освітою процес повноцінного входження у соціум залишається незавершеним. Отже, виявлення та концептуалізація цих меж є ключем до розуміння природи справжньої громадянськості.

Мета статті полягає у теоретичному окресленні меж політичної соціалізації та з'ясуванні її концептуального співвідношення з процесом формування усвідомленої громадянської позиції, спираючись на здобутки західної філософії освіти.

Методологічну основу дослідження становить комплексний філософський підхід, що поєднує інструментарій соціальної філософії та філософії освіти для системного аналізу процесів громадянського становлення особистості. Провідним у статті виступає метод концептуального аналізу, який дав змогу деконструювати та чітко розмежувати змістове наповнення феноменів політичної соціалізації та усвідомленої громадянської позиції, виявивши їхні межі, внутрішні суперечності й точки перетину.

Основна частина. Розмірковуючи над природою сучасного демократичного суспільства, неминуче стикаємося з фундаментальною проблемою розмежування політичної соціалізації та політичної освіти. Традиційно соціалізація розглядається як ширший процес інтеграції індивіда в суспільство через засвоєння панівних норм, цінностей та поведінкових патернів. Натомість політична освіта передбачає цілеспрямоване формування рефлексивної позиції, яка дає змогу не лише засвоювати, а й критично оцінювати ці норми. Якщо соціалізація забезпечує стабільність та відтворення існуючого порядку, то освіта відкриває простір для його трансформації. Змішування цих двох понять часто призводить до нерозуміння того, як саме формується активний демократичний суб'єкт. У стихійному процесі соціалізації людина виступає радше об'єктом впливу різноманітних інституцій – від родини до медіа. Формування ж громадянської свідомості вимагає переходу від стану пасивного реципієнта до статусу активного творця політичної реальності.

Саме тому філософський аналіз має зосередитися на виявленні тих меж, де завершується проста адаптація і починається усвідомлена громадянськість. Порівняння ключових західних парадигм дає змогу простежити цю еволюцію поглядів на природу суспільного відтворення та виховання.

Одним із перших глибоких досліджень співвідношення соціального відтворення та освіти стала прагматична концепція Джона Дьюї. У своїй класичній праці він розглядає

освіту не як підготовку до майбутнього життя, а як сам процес життя, невіддільний від соціалізації [3, с. 45]. Для Дьюї межа між стихійним засвоєнням норм і свідомим навчанням є досить розмитою, оскільки будь-який спільний досвід уже має виховний характер. Він стверджує, що в демократичному суспільстві політична соціалізація не може зводитися до простої передачі традицій від старшого покоління до молодшого [3, с. 112]. Навпаки, справжня демократія вимагає постійної реконструкції суспільного досвіду через активну взаємодію вільних індивідів. Таким чином, школа у філософії Дьюї постає не просто транслятором знань, а мініатюрною моделлю ідеального суспільства, де формуються демократичні звички [3, с. 201].

Проте такий оптимістичний погляд таїть у собі певну небезпеку повного розчинення індивіда в колективному досвіді більшості. Якщо соціалізація є тотальною, виникає обґрунтоване питання про можливість виникнення критичної дистанції щодо самого цього суспільства. Тому прагматична модель потребує додаткових механізмів, які б гарантували здатність особистості до вільного самостійного політичного судження.

Розвиваючи ідеї прагматизму в сучасних умовах, Аксель Гоннет пропонує поглянути на концепцію Дьюї через призму теорії соціального визнання [6, с. 765]. Він інтерпретує демократію як форму рефлексивної кооперації, де політична соціалізація відбувається через постійний відкритий діалог та взаємодію. На думку Гоннета, процес формування громадянина не обмежується інституційними рамками, а глибоко охоплює усю сферу повсякденних соціальних взаємин [6, с. 770].

Соціалізація стає успішною лише тоді, коли індивід здобуває беззаперечне соціальне визнання своєї унікальності та практичної значущості для спільноти. Це визнання є необхідною передумовою для формування впевненості у власних силах, що дає змогу брати повноцінну участь у демократичних процедурах. Однак Гоннет застерігає, що сучасні капіталістичні суспільства часто спотворюють ці природні механізми кооперації, перетворюючи їх на інструменти прихованої експлуатації [6, с. 778].

У таких спотворених умовах стихійна соціалізація може призводити не до очікуваної емансипації, а до глибокого засвоєння хибних ідеологічних установок. Відповідно, політична освіта має виступати потужним корективом, який дає змогу виявляти та успішно долати ці небезпечні соціальні патології. Вона озброює суб'єкта аналітичними інструментами для критичної рефлексії над тими владними процесами соціалізації, у які він неминуче залучений.

Кардинально інший, екзистенційний підхід до проблеми пропонує Ганна Арендт, яка чітко і концептуально розводять сфери політики та освіти [1]. На її тверде переконання, сутність освіти полягає у її консервативному характері, адже вона має ввести дитину в уже існуючий, структурований старий світ. Водночас політика для Арендт є простором абсолютної свободи, плюралізму та унікальної здатності починати щось принципово нове [1, с. 192].

Із цього радикального розмежування випливає фундаментальний освітній парадокс, який потребує глибокого теоретичного осмислення. Він полягає у тому, що через консервативний процес освіти суспільство має підготувати людину до вільної, абсолютно непередбачуваної політичної дії. Арендт категорично заперечує проти використання школи як інструменту прямого політичного конструювання або нав'язливої державної індоктринації [1, с. 195]. Якщо держава необережно стирає межу між вихованням дітей і управлінням дорослими, вона неминуче руйнує саму суть вільного плюралістичного суспільства. Політична соціалізація у школі повинна суворо обмежуватися захистом дитини від жорстокості публічного світу та захистом самого світу від руйнівної енергії нових поколінь [1, с. 202].

Лише після органічного завершення цього захищеного етапу людина набуває законного права на вільну публічну дію, виходячи за вузькі межі первинної соціалізації.

Зіставлення філософських позицій Дьюї та Арендт дає змогу максимально чітко окреслити дві діаметрально протилежні парадигми розуміння громадянського становлення особистості. Прагматизм розглядає школу як органічну та невід'ємну частину демократичного суспільства, де поступово стираються жорсткі кордони між навчанням і реальним політичним життям [3, с. 215]. Натомість екзистенційно-феноменологічний підхід наполягає на критичній необхідності суворої автономії освітнього простору від будь-якої поточної політичної кон'юнктури [1, с. 198].

Для Дьюї соціалізація є природним безперервним процесом розширення спільного досвіду, який плавно і невідворотно перетікає в активну громадянську діяльність. Арендт же вбачає в такому передчасному злитті пряму онтологічну загрозу як для нормального розвитку дитини, так і для самої політичної свободи дорослих. Таким чином, межі політичної соціалізації у цих двох видатних мислителів пролягають у абсолютно різних концептуальних площинах: епістемологічній у першого та онтологічній у другої. Якщо Дьюї оптимістично фокусується на ефективних методах формування демократичних звичок, то Арендт тривожно акцентує увагу на збереженні безпечного простору для появи унікальної особистості. Незважаючи на ці глибокі світоглядні розбіжності, обидва філософи концептуально погоджуються, що проста механічна трансляція минулого досвіду не здатна забезпечити життєздатність суспільства. Справжня громадянська свідомість виникає виключно тоді, коли індивід знаходить крихкий баланс між засвоєнням традиції та здатністю до її радикального критичного переосмислення.

Сучасна ліберально-демократична парадигма, яскраво і системно представлена Емі Гутман, пропонує переконливий синтез цих крайнощів через оригінальну концепцію свідомого соціального відтворення [5]. Гутман ставить перед філософією освіти ключове нормативне питання про те, хто саме володіє легітимним правом цілеспрямовано контролювати процес громадянського виховання молоді. Вона послідовно й аргументовано відкидає авторитарні моделі монопольного контролю з боку централізованої держави, закритої родини або виключно вузької групи професіоналів-освітян. На її глибоке переконання, справжня демократична освіта завжди є результатом складного суспільного компромісу, в якому рівноправно беруть участь усі зацікавлені соціальні сторони [5, с. 5].

Відповідно до цієї теорії, межі допустимої політичної соціалізації жорстко визначаються двома фундаментальними моральними принципами: невідомності та нерепресивності. Принцип нерепресивності суворо забороняє державі чи будь-якій впливовій групі використовувати освіту для штучного обмеження здатності до раціонального обміркування різних концепцій блага [5, с. 7].

З іншого боку, принцип невідомності надійно гарантує, що жодна дитина не буде несправедливо позбавлена базових знань, необхідних для повноцінної участі в демократичному політичному процесі. Таким чином, політична освіта за Гутман ніколи не є цілком нейтральною, адже вона цілеспрямовано і свідомо прищеплює базові демократичні чесноти всім громадянам. Однак вона обов'язково залишає вільний простір для їх конструктивної критики, що дає змогу уникнути індоктринації, водночас забезпечуючи необхідний рівень соціальної згуртованості суспільства [5, с. 8].

Новий, надзвичайно важливий теоретичний вимір у дискусію про межі адаптивної соціалізації вносить сучасний дослідник Герт Біста, радикально деконструюючи саму мету освітнього процесу [2]. Він пропонує комплексно розглядати освіту через постійну динамічну взаємодію трьох її фундаментальних функцій: професійної кваліфікації, нормативної

соціалізації та унікальної суб'єктизації. Якщо кваліфікація суто прагматично відповідає за передачу знань і навичок, то соціалізація плавно вводить індивіда в уже існуючі соціальні, політичні та культурні порядки. При цьому Біста критично наголошує, що будь-яка соціалізація завжди об'єктивно несе в собі значний ризик повного підпорядкування людини зовнішнім жорстким структурам і правилам [2, с. 62].

Саме тому абсолютно ключовою для повноцінного формування громадянської свідомості стає функція суб'єктизації, яка активно протистоїть загрозі тотальної соціалізації індивіда. Суб'єктизація означає складний екзистенційний процес становлення автономного індивіда, здатного свідомо діяти незалежно від тих порядків, у які він був попередньо соціалізований [2, с. 88]. Отже, справжня межа політичної соціалізації пролягає саме там, де виникає гостра суспільна потреба в появі цього незалежного, критичного та відповідального політичного суб'єкта. Здорове демократичне суспільство повинно не лише успішно та безконфліктно соціалізувати своїх членів, а й інституційно залишати широкий простір для їхньої непередбачуваної вільної суб'єктивності. Без постійного процесу суб'єктизації будь-яка демократія швидко перетворюється на бездушне механічне відтворення правил, назавжди втрачаючи життєво необхідну здатність до оновлення.

Детально порівнюючи концептуальні підходи Бісти та Гутман, можна чітко помітити суттєві глибинні відмінності в їхньому філософському розумінні природи громадянського становлення [2, с. 102; 5, с. 6].

Гутман переважно зосереджується на формальних інституційних механізмах та забезпеченні процедурної справедливості в процесі свідомого і контрольованого соціального відтворення нації. Вона щиро вірить, що правильно налаштовані, прозорі демократичні інститути цілком здатні гарантовано забезпечити стійкий баланс між суспільною соціалізацією та індивідуальною свободою вибору. Натомість Біста радикально зміщує дослідницький фокус на екзистенційний, непередбачуваний вимір утворення суб'єкта, указуючи на принципову онтологію неможливості повного інституційного контролю над цим процесом [2, с. 115]. Для нього поява справжньої, дієвої громадянської свідомості завжди нерозривно пов'язана з певним неминучим ризиком, який неможливо повністю прорахувати жодними політичними процедурами.

Якщо Гутман розглядає принцип нерепресивності як надійний правовий запобіжник від індоктринації, то Біста шукає глибинні екзистенційні можливості для активного особистісного опору системі. Проте обидва ці впливові підходи переконливо демонструють, що базова політична соціалізація є лише необхідним фундаментом, який сам по собі ще не створює повноцінного вільного громадянина. Вони одноставно підкреслюють, що справжня політична освіта завжди і неминуче містить у собі певний елемент свідомого розриву з існуючою соціальною традицією заради кращого майбутнього. Саме це філософське усвідомлення дає змогу набагато глибше зрозуміти концептуальну обмеженість тих сучасних освітніх політик, які примітивно зводять громадянське виховання виключно до патріотичної адаптації.

Важливий і надзвичайно актуальний внесок у сучасну критику надмірної інструменталізації політичної соціалізації робить Марта Нуссбаум у своєму палкому захисті класичної гуманітаристики [7, с. 25]. Вона переконливо і на великому емпіричному матеріалі демонструє, як сучасні освітні системи глобально орієнтуються на формування економічно вигідних працівників, а не вільних критичних громадян. Такий вузький технократичний підхід є формою дуже глибокої, але прихованої неліберальної соціалізації, яка жорстко підпорядковує розвиток особистості виключно вимогам глобального капіталістичного ринку [7, с. 42].

Згідно з філософською позицією Нуссбаум, жодна демократія не може довго вижити, спираючись виключно на корисні технічні навички та суху економічну раціональність своїх громадян. Справжня здатність до глибокого критичного мислення, постійного сократівського самоаналізу та щирої емпатії формується переважно через системне вивчення традиційних гуманітарних дисциплін [7, с. 60].

Вона доводить, що без цілеспрямованого розвитку наративної уяви людина назавжди залишається в тісних межах свого вузького досвіду і є абсолютно нездатною зрозуміти позицію іншого. Тому жорсткі межі економічно детермінованої соціалізації повинні постійно і свідомо долатися державою за рахунок широкої, універсальної та доступної політичної освіти. Повноцінна громадянська свідомість, на думку Нуссбаум, безальтернативно вимагає розвиненої здатності мужньо протистояти сліпому підкоренню авторитетам та масовим емоційним маніпуляціям суспільної більшості. Це фундаментальне розуміння робить якісну гуманітарну освіту не елітарною розкішшю, а найголовнішою базовою умовою збереження самого демократичного устрою у складну епоху глобальних викликів [7, с. 88].

Найбільш радикальне концептуальне розмежування пасивної адаптивної соціалізації та активної визвольної політичної освіти остаточно оформлюється в критичній педагогіці Пауло Фрейре [4]. Він надзвичайно жорстко і безкомпромісно критикує так звану банківську концепцію освіти, яка принизливо розглядає учнів як пасивні порожні об'єкти для накопичення чужої інформації. Ця поширена освітня модель є класичним філософським прикладом репресивної соціалізації, головна і єдина мета якої полягає у надійній підтримці існуючих соціальних ієрархій та статусу-кво [4, с. 175].

На протигагу цьому деструктивному явищу Фрейре пропонує інноваційну проблемно-орієнтовану освіту, що завжди базується на щирому рівноправному діалозі між усіма без винятку учасниками процесу. Абсолютно центральним поняттям його визвольної філософії є консентизація, яка глибоко трактується як безперервний процес розвитку критичного усвідомлення навколишньої соціальної реальності [4, с. 182].

Справжнє подолання жорстких меж політичної соціалізації відбувається саме у цей переломний момент консентизації, коли людина раптом усвідомлює себе вільним і повноправним суб'єктом історії. Дослідник переконливо доводить, що справжня громадянська свідомість ніколи не може бути просто подарована владою зверху, адже вона завжди здобувається у складному процесі спільної активної дії. Таким чином, справжня політична освіта за Фрейре виступає як щоденна практична реалізація свободи, яка свідомо спрямована на докорінну трансформацію несправедливого світу, а не на просту адаптацію до нього [4, с. 188].

Синтезуючи всі розглянуті західні парадигми, можна впевнено стверджувати, що фінальною межею політичної соціалізації завжди є та критична точка, де починається усвідомлена, вільна і самостійна дія громадянина.

Висновки. Підсумовуючи результати аналізу, можна стверджувати, що розмежування політичної соціалізації та політичної освіти є не просто термінологічною умовністю, а фундаментальним вододілом у розумінні природи громадянського становлення особистості. Якщо політична соціалізація, діючи через механізми адаптації та соціального відтворення, забезпечує первинну інтеграцію індивіда в існуючу систему суспільних координат і гарантує базову стабільність інституцій, то її межі неминуче оприявнюються там, де виникає об'єктивна потреба в критичній рефлексії. Спираючись на доробок західної філософської традиції, стає очевидним, що зупинка виключно на етапі пасивного засвоєння норм несе загрозу конформізму, суттєво обмежуючи здатність демократичного суспільства

до оновлення. Подолання цих меж вимагає цілеспрямованого переходу до політичної освіти, яка функціонує не як інструмент державної індоктринації чи підготовки зручного для ринку працівника, а як захищений простір емансипації, «суб'єктивації» та розвитку сократівського критичного мислення.

Отже, формування зрілої громадянської свідомості не є результатом лінійної трансляції традицій; воно відбувається саме в точці усвідомленого подолання стихійної соціалізації, де індивід набуває здатності до вільного вибору та відповідальної дії, остаточно перетворюючись із об'єкта суспільного впливу на повноправного творця спільної політичної реальності.

Список використаної літератури

1. Arendt H. The crisis in education. *Entre el pasado y el futuro*. 1996. P. 185–208.
2. Biesta G. J. *Beautiful risk of education*. Routledge, 2015.
3. Dewey J. *Democracy and education*. New York : Free Press, 2000. 394 p.
4. Freire P. *Pedagogy of the Oppressed* / trans. by M. B. Ramos. New York : Herder, 1972. P. 167–191.
5. Gutmann A. Democracy & democratic education. *Studies in Philosophy and Education*. 1993. Vol. 12, iss. 1. P. 1–9.
6. Honneth A. Democracy as reflexive cooperation: John Dewey and the theory of democracy today. *Political theory*. 1998. Vol. 26, iss. 6. P. 763–783.
7. Nussbaum M. *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities*. 2016.

THE LIMITS OF POLITICAL SOCIALIZATION IN THE PROCESS OF FORMING CIVIC CONSCIOUSNESS

Vasyl Hrytsyuk

*Drahomanov Ukrainian State University,
9 Pyrohova St., Kyiv, 01601, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0007-6005-3453>*

The article carries out a philosophical analysis of the problem of distinguishing the concepts of political socialization and political education in the context of forming civic consciousness. The relevance of the study is due to the need to overcome conceptual confusion regarding the mechanisms of reproducing a democratic society, where spontaneous adaptation is often mistakenly identified with the purposeful upbringing of a free subject. The aim of the article is to theoretically outline the limits of political socialization and clarify its relationship with the process of forming a conscious civic position, based on the achievements of Western philosophy of education. The methodological basis of the investigation is a comprehensive approach that combines the tools of social philosophy and philosophy of education, in particular the methods of conceptual, comparative and hermeneutic analysis. As a result of the study, key Western paradigms of understanding the civic formation of an individual are critically compared (J. Dewey, G. Arendt, E. Gutman, G. Bista, M. Nussbaum, P. Freire). It is proven that political socialization is a basic, mostly conservative mechanism of an individual's entry into society, which ensures the assimilation of dominant norms and the support of institutional stability. However, it has clearly defined limits, since stopping only at the stage of passive assimilation of social patterns inevitably leads to conformism. It is substantiated that overcoming these limits requires a systematic transition to political education, which functions not as a tool for state construction or training a market-friendly employee, but as a space for emancipation, subjectification and the development of Socratic thinking. It is concluded that full-fledged civic consciousness arises not as a consequence of the linear translation of social traditions, but precisely at the point of conscious overcoming of spontaneous socialization. A democratic subject is formed only

when an individual acquires the ability to critically distance himself from imposed attitudes, transforming from an object of influence into a responsible creator of political reality.

Key words: political socialization, political education, civic consciousness, philosophy of education, democratic subject.

Дата першого надходження статті до видання: 24.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 141.319.8

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.8>

ІПОСТАСІ МОВЧАННЯ В ЕПІСТОЛЯРНОМУ ДИСКУРСІ ВАСИЛЯ СТУСА

Юлія Доброносова

*Національний транспортний університет,
факультет економіки та права, кафедра філософії та педагогіки
вул. Михайла Омеляновича-Павленка, 1, 02000, м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-5891-8226>*

Авторка обґрунтовує необхідність міждисциплінарного пізнання творчої спадщини поета і дисидента Василя Стуса та представляє філософський аналіз його розуміння екзистенційних аспектів людського життя. Метою дослідження є виявлення особливостей осмислення феномену мовчання в епістолярному дискурсі Василя Стуса. Статтю присвячено розгляду розуміння поетом мовчання як специфічної форми комунікації та з'ясуванню значення його іпостасей у листах до друзів і рідних. В епістолярному дискурсі Василь Стус представляє зразок неакадемічного філософування та пізнає антропологічні феномени, актуалізовані в екзистенціальній європейській традиції філософії ХХ ст., причому всі іпостасі мовчання в його епістолярії етично та екзистенційно зумовлені. Авторка акцентує на цінності для Василя Стуса свободи вибору мовчати або вибору не мовчати на прикладі його життя й листів до рідних і друзів 1960–1980-х років, розглядаючи практику листування як медіа. Із 1960-х років у його епістолярному дискурсі присутнє розуміння амбівалентності мовчання як екзистенціалу та міркування про суть репресивного мовчання. У 1978–1979 рр. у листах Василя Стуса розмежовує екзистенційно цінне мовчання та мовчання, пов'язане з комунікативними дистанціями між ним та його адресатами. Він часто розглядає феномен мовчання як екзистенціал, а в мовчанні вдвох із цінним Іншим представляє його як інтерекзистенціальний смисл. В епістолярному дискурсі Василя Стуса мовчання постає як вибір, фронтір самоздійснення та наслідок переживання граничних ситуацій. Екзистенціальна аналітика феномену мовчання в листах поета дає змогу вписати його філософування у лінію екзистенціальної європейської філософії. У майбутніх дослідженнях авторка планує представити зв'язки між різними екзистенціалами в епістолярному дискурсі Василя Стуса.

Ключові слова: медіалистування, епістолярний дискурс, неакадемічне філософування, мовчання, екзистенціал, іпостасі мовчання.

Вступ. Найновішу хвилю інтересу науковців до творчої спадщини письменника, перекладача і дисидента Василя Стуса можна спостерігати з 2022 р., що засвідчують підвищення уваги до його поезії у світі, публікації її перекладів різними мовами та використання результатів актуальних досліджень у підготовці виставкових проєктів «STUS» в Інституті Пілецького у Берліні (жовтень 2024 р.) та «Поки ми тут, усе буде гаразд» в Мистецькому Арсеналі в Києві (грудень 2025 – лютий 2026 р.). Міждисциплінарне пізнання його художніх творів і перекладів дає змогу увиразнити його роль у розвитку української культури 1960–1980-х та помітити зв'язки між висловленим ним і пошуками українцями джерел екзистенційної сили в умовах російсько-української війни, але повноцінна реактуалізація його творчості неможлива без розгляду його розуміння екзистенціалітету людського життя, представленого в листуванні з друзями та рідними.

Мета дослідження – виявлення особливостей осмислення феномену мовчання в епістолярному дискурсі Василя Стуса. Її реалізація передбачає розгляд розуміння мовчання як специфічної форми комунікації та з'ясування значення різних його іпостасей у його листах до друзів і рідних. Виконання цих завдань дасть змогу продемонструвати



© Доброносова Ю., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

специфіку прояву в епістолярії Василя Стуса єдності екзистенційної та етичної перспектив осмислення людського життя та увиразнити зв'язок між філософсько-антропологічною та етичною лініями у його міркуваннях.

Огляд новітньої наукової рецепції епістолярію поета засвідчує, що продуктивне пізнання представленої у ньому смисложиттєвої проблематики помітне в міждисциплінарних дослідженнях. Більшість науковців окреслює філософський горизонт світоглядних пошуків Василя Стуса, але рідко аналізує окремі антропологічні феномени. У дослідженнях його листування [1–6] та психологічних аспектів творчості [7–10] згадки про мовчання присутні на берегах розгляду його орієнтації на діалог. Наявні також поодинокі праці, присвячені значенню цього антропологічного феномену в його поезії. Маргарита Єгорченко [11] аналізує ідею «творчої тиші», пов'язуючи її з ідеєю усамітнення та ідеєю «вслухання» у буття. Марія Янкова наголошує на значенні образу мовчання у творах Василя Стуса та перетворенні цього феномену на «стійку міфологему, що є віддзеркаленням тоталітарної дійсності» [12, с. 309], розрізняє види мовчання, паралельно розкриваючи роль образів німування і тиші.

Мізерна кількість досліджень, присвячених осмисленню розуміння поетом мовчання, спонукає до пошуку методологічних ключів до його пізнання. Ми виходимо з того, що цей феномен у його епістолярному дискурсі можна продуктивно проаналізувати, застосовуючи філософську методологію – екзистенціальну та інтерекзистенціальну аналітику. Такий підхід зумовлений екзистенційно-сисловою щільністю його листів та необхідністю активізації діалогу між філософською й літературознавчою лініями у їх науковому осмисленні. Екзистенціальна аналітика феномену мовчання в епістолярії формує перспективу розгляду, яка увиразнює можливість вписування висновків поета у річище екзистенціальної європейської філософії без установки на розміщення їх у рамки конкретних напрямів. Запропоноване дослідження пов'язане з нашими попередніми публікаціями, у яких ми послідовно впроваджуємо ідею осмислення листування як специфічного медіа [13; 14], значущого для альтернативних дисидентських мереж комунікацій радянської доби.

Виклад основного матеріалу. У полілогічному епістолярному дискурсі Василя Стуса присутнє його зацікавлення в постановці смисложиттєвих запитань з акцентом на цінності самого акту запитування. У листах він творить зразок неакадемічного філософування, виходячи на перспективи розуміння феноменів, актуалізованих в екзистенціальній європейській традиції філософування у ХХ ст. та в близькій до неї поезії. У структурі практик комунікації поета із цінними Іншими з кола друзів і рідних у 1960–1980-ті роки листування присутнє як унікальне медіа, що забезпечує обмін повідомленнями й інформацією та є способом творення, оформлення і поширення смислів, альтернативних тим, які транслювали радянські мас-медіа для підтримки радянської конструкції реальності. Осмислення науковцями філософських ідей у поезії та листуванні Василя Стуса зазвичай передбачає пошук зв'язків між висловленим ним та працями філософів, концепціями яких він цікавився, або «полювання» на паралелі між його висновками й ідеями представників напрямів філософії ХХ ст., проте цих дослідницьких тактик недостатньо для реактуалізації специфіки його філософування. Михайло Жилін [15] пов'язує філософічність його поезії не з трансляцією філософських ідей, а з тим, що об'єднує філософію та поезію як специфічні способи пізнання. Із такої перспективи варто підходити і до філософування у його епістолярному дискурсі. Більшість висновків Василь Стус формулює у горизонті філософської антропології з акцентом на комунікативних спрямуваннях людського життя, але його епістолярій сповнений переходів між етичною та філософсько-антропологічною проблематиками, тому увага до філософсько-запитальних інтенцій у його листах допоможе здолати інерцію репрезентації його творчої спадщини.

Мацей Пьотровський [16] наголошує на присутності в рецепції творчості Василя Стуса в Польщі з кінця 1980-х і до нашого часу перетягування каната між агіографами й прихильниками його поетичного генія та солідаризується з перекладачем Марціном Гачковським, який пропонує представити його як живу людину та як європейця і герметичного, складного поета. Подібне спостереження помітне і в міркуваннях Олега Покальчука [17], який наголошує, що в Україні досі триває процес творення «ікони Стуса» та нині в умовах російсько-української війни українці можуть опинитися у фазі між прихованою боротьбою з уявним ідолопоклонством (іконоклазмом) та палімпсестом. Поява знакового для поета образу палімпсесту показова, адже він може виступити ключем до можливостей наукової рецепції різних річищ його спадщини, звільненої від ідолопоклонства, і нам видається прийнятною можливість застосувати цей ключ до розуміння філософської щільності його епістолярію. Листування Василя Стуса часто є фіксацією граничного антропологічного експерименту, у якому запитування домінує над формулюванням відповідей, тому його листи сповнені свідчень про прагнення цілісності самості з указівкою на рух, а не на досягнутий стан. Філософсько-антропологічна лінія у його листах – серія епізодів стабільності у річищі нестабільності та фіксація переходів від цілісності до переживання фрагментації самості. Він часто описує особливості людського існування в горизонті граничних ситуацій, що помітно і під час осмислення ним мовчання. Для розуміння смислу цього антропологічного феномену для Василя Стуса варто усвідомлювати, що мовчання постає у його листах у розмаїтті видів, тому його аналіз передбачає урахування кількох концептуальних положень. По-перше, мовчання варто репрезентувати не як відсутність комунікації, а як специфічну його форму, що має особливий екзистенціальний статус та вказує на інтерсуб'єктивність людського існування. Ми розглядатимемо мовчання як комунікативну дію, яка пов'язана з добровільним або вимушеним утриманням від висловлювання та може виражати і духовну зосередженість людини, орієнтацію на пізнання світу та самопізнання і свідчити про травматичні переживання, самотність та відчуження [18]. Його амбівалентність пов'язана з динамікою відкритості/закритості людського існування, тому його можна представити і як екзистенціал.

По-друге, мовчання має етичний і пізнавальний смисл, тому нерідко факт мовчання або його додання свідчить про результати смислотворення. Відмова від мовчання та вибір мовчання як відповіді розгортаються у просторі етичного, але започатковуються у пізнанні особою свого комунікативного потенціалу. І мовчання як мітка орієнтації на дискomунікацію, і відмова від мовчання як прагнення висловити прихильність до чеснот у термінології Томаса Ренча [19] можуть бути представлені як свідчення інтерекзистенціалітету людського існування, комунікативно, інтерсуб'єктивно й етично вкоріненого. Вибір мовчати або не мовчати започатковується у діалозі особи із самою собою та свідчить про можливість відповідей на запити, які вона здатна сформулювати, комунікуючи з Іншими.

По-третє, мовчання може свідчити про оберігання людиною її ідентичності та відстоювання незалежності способів пізнання світу і самопізнання, а опозиція мовчання/свідчення дає змогу виокремити його репресивні та емансипативні види.

Усі іпостасі мовчання в епістолярному дискурсі Василя Стуса етично, екзистенційно й інтерсуб'єктивно зумовлені та пов'язані з екстралінгвістичними умовами його полілогу з цінними Іншими з місць радянської «волі», місць ув'язнення і заслання. Більшість згадок про мовчання у його листах пов'язані з усвідомленням виняткового значення в житті людини можливості як вибору мовчати, так і вибору не мовчати, у яких завше йдеться про єдність факту та цінностей. Характеристики тих, хто знав Василя Стуса, містять указівки на цілісність його особистості. Його образ у Левка Лук'яненка [20, с. 142] заснований на

ідеї самодостатності як викінченості особи, у Івана Дзюби він постає моральним максималістом вольового типу. [20, с. 234], а в Семена Глузмана – як людина без шкіри. Останній образ видається нам найближчим до розуміння життєвих спрямувань Василя Стуса, що проявлявся в динаміці відкритості/закритості та наближення/віддалення, виразної у його листуванні. На це вказує й опис Генріха Дворка [21, с. 101], який акцентує, що до першого ув'язнення він був дуже стриманим і навіть мовчазним, тож у його спогадах виникає образ двох Василів, перший з яких був спокійний, витриманий, делікатний, неазартний, уважний до Інших і готовий їм допомогти, а другий – подібний до стиснутої пружини: «Я думаю, що Василь нікого не пускав у свій внутрішній світ. Це була його фортеця. Василь мав тверді моральні принципи, хоча ніколи не розводився про них» [21, с. 101–102]. На винятковий смисл свободи мовчати чи не мовчати у його житті вказують і спостереження Дмитра Горбачова: «Тобто він придивлявся, він щось вивчав, він усе перетравлював мовчки. А в останню зустріч він мені видався більш інтровертним, говорив більше, більш активно ставився до оточення свого» [20, с. 204]. Микола Горбаль наголошує, що «мовчати і слухати – це характер Василя, а не його фізичний стан» [21, с. 91]. Оповідь про опір Василя Стуса радянській конструкції реальності може бути представлена як історія про розгортання ідеї існування відмінного від радянського життєсвіту, виняткову роль у можливості якого відіграють два моменти з його життя, пов'язані з розумінням мовчання як фронтиру людського існування. Здатність мовчати або не мовчати для нього засвідчує можливість свободи людини, усвідомлення гідності й потреби в турботі про кордони самості.

Із середини 1960-х років життєву позицію Василя Стуса формує вибір не мовчати, що в радянському життєсвіті може бути проінтерпретований як відхилення від норми. Натомість під час другого слідства і суду у 1980-му він увиразнює вибір мовчати, численні згадки про що зафіксовані в документах слідства як відмова від відповіді на запитання [22]. Рух від не мовчати (у 1960–1970-х) до мовчати (у кінці 1970-х – на початку 1980-х) може видаватися рухом від одного до іншого смислового полюсу, та в обох випадках ідеться про свідомий комунікативний розрив із радянським життєсвітом, здійснений у двох формах вибору, кожен із яких стосується розуміння мовчання як фронтиру самоздійснення. Відмова від мовчання стає осереддям його етичної позиції із середини 1960-х. Дмитро Стус [23, с. 190–192] акцентує, що виступ Василя Стуса в кінотеатрі «Україна» був проявом вибору не мовчати як єдності мовлення-діяння, на що вказує і його фраза «Я не міг мовчати» з пояснювальною записки, написаної на вимогу дирекції Інституту літератури, та констатація того, що мовчання є злочином. Етичний смисл відмови від мовчання тут пов'язаний із загостренням відчуття несправедливості, прагненням захисту життєсвіту в горизонті Ми-зв'язків із цінними Іншими та турботи про здатність до вибору бути присутнім у світі в певний, етично, екзистенційно та комунікативно зумовлений спосіб. Отже, репресивне мовчання, запропоноване в радянській конструкції реальності як норма, долається індивідуальним мовленням-діянням, що увиразнює відмінність мовця-дієвця від поширених у соціумі зразків поведінки, і прагнення знайти в Ми-зв'язку цінних Інших, котрим теж буде притаманна «патологічна» неспроможність мовчати [23, с. 196].

Парадоксальними проявами вибору не мовчати можна вважати і листи Василя Стуса до радянських очільників чи органів влади, хоча кожен із них є прикладом дискомунікації, зумовленої поглибленням комунікативних розривів, підставою для появи яких була етична позиція автора, втілена у відмові від мовчання. Водночас у них він окреслює межу і вказує на те, чим не може поступитися [23, с. 260]. Пов'язаний із усвідомленням власної гідності вибір не мовчати проявився і під час заслання, коли Василь Стус вибирав право на листування та спробував захистити себе після виходу статті «Друзья и

врази Василя Стуса», яка продемонструвала підходи радянських мас-медіа до конструювання реальності. І в листах, і в записах «З таборового зошита» йшлося про вибір не мовчати, зумовлений потребою зберегти почуття гідності, свідчення про що містить лист до дружини від 03.03.1978. Зв'язок відмови від мовчання з уявленням про честь, гідність і справедливість передбачали для Василя Стуса усвідомлення того, що таким же проявом цієї позиції за кілька років може стати вибір мовчати, коли мовчання ставатиме дінням. Про етичний смисл цього вибору мовчання, виразного в протоколах слідства [22], свідчить і те, що Світлана Кириченко, яку викликали як свідка на суд над Василем Стусом 1980 р., відмовилася брати участь у ньому та відповідати на будь-які запитання [22, с. 558], а в спогадах зазначала: «Коли мене судили за відмову свідчити на його новому процесі 1980 року, я побудувала самозахист на поясненні своєї моральної правоти – при формальному порушенні букви закону, – спираючись на кодекс моралі Махатми Ганді. Василь про це вже не дізнався» [24, с. 16].

У серії присвячених психотипу Василя Стуса публікацій Ольга Пуніна [8–10] наголошує на смисловій домінанті інакшості у прижиттєвому та посмертному сприйнятті його особистості та характеризує його життєву позицію як оборонну з домінантою етичного спрямування. Із такої перспективи і вибір мовчання, і відмова від мовчання можуть бути розглянуті як частина етичної стратегії, а не як тактичні ходи, зумовлені обставинами життя. Обидва вибори були способами засвідчити його життєву позицію, базовану на етиці чеснот та етиці вибору, і постали як прояви єдності екзистенційних та етичних спрямувань.

Однак епістолярний дискурс Василя Стуса засвідчує і те, що така цілісність не завше була монолітна, бо в ній проступало усвідомлення амбівалентності впливу вибору мовчати або не мовчати на комунікацію із цінними Іншими і збереження Ми-зв'язків. Навіть усвідомлення того, що мовчання може бути формою опору радянській реальності, підсилює тугу за іншою його іпостасю, пов'язаною з необхідністю в мовчанні увиразнити творчі спрямування. Уже в ранніх листах Василя Стуса до друзів кінця 1950-х – початку 1960-х йдеться про амбівалентність мовчання як екзистенціалу, необхідного пошуку шляхів до себе і до інших. На початку 1960-х він уперше фіксує цінність мовчання, необхідного для самовизначення, та пише про його смисл, пов'язаний із потребою турботи про самість, у зверненні до Бориса Дорошенка 05.02.1960. У листуванні з друзями Василь Стус відкриває, що мовчання може свідчити про комунікативні дистанції між ним та цінними Іншими (листи до Анатолія Лазоренка від 04.11.1959, 01.10.1962 та 25.01.1963, до Бориса Дорошенка від 05.02.1960 та до Віктора Дідківського від 10.02.1963), але й наполягає на цінності пауз у комунікації. Тоді ж він фіксує у листах і те, що мовчання може бути формою комунікації. Свідчення про це містить навіть лист до Андрія Малишка від 16.02.1963, у якому йдеться про мовчання як мітку неможливості Ми-зв'язку там, де Василь Стус сподівався його знайти. У його листуванні 1960-х років динаміка мовчання адресата та адресанта може вказувати і на потребу в мовчанні як способі увиразнення думок та ідей. Поява цього феномену як специфічної форми комунікації натякає на парадокси сили-слабкості епістолярної комунікації, що присутнє у зверненнях до Володимира Вербиченка (Буца) від 03.12.1963 та від 22.1.1964. У листах до Анатолія Лазоренка від 25.01.1963 та до Віктора Дідківського від 10.02.1963 Василь Стус часто перепрошує за мовчанку та вказує на неunikність мовчання як свідчення людського способу присутності у світі. У його листах до друзів у 1960-ті роки з'являється також усвідомлення потреби в мовчанні тоді, коли йдеться про прагнення комунікації із цінними Іншими. Навіть тоді, коли у його житті вже оформлюється вибір не мовчати, у листуванні про нього йдеться нечасто, але ото-тоження замовчування та неправди з'являється у листі до колеги-перекладачки Зінаїди

Йоффе від 25.04.1968, у якому він окреслює смисл опору репресивному мовчанню, поширеному в радянській конструкції реальності. У кінці 1960-х у листах він розкриває відмінності між екзистенціалом мовчання, мовчанням-перепоною в комунікації та репресивним мовчанням, що межує зі страхом. Він увиразнює це в датованому 1969 р. листі до Василя Скрипки, коли рецензує його викривальний есеїстичний трактат «Пісні гідропонним способом» та вживає образ глухонімого народу. Перехід від мовчання до німування та втрати споможності вільного мовлення і діяння для Василя Стуса етичний за суттю.

У його листах до друзів із місць неволі у 1970-ті роки з'являється і мовчання, пов'язане з прагненням репресивних радянських інституцій позбавити його епістолярної комунікації та розірвати Ми-зв'язки з колом друзів. За його означенням, ішлося про «особливий епістолярний режим», у горизонті якого з'явилося мовчання-покарання, про яке він пише у листах до Світлани Кириченко від 22.09.1974, до Христини Бремер від 09.10.1978, до Олега Орача від 14.08.1977. Натяк на це містить і лист до Василя Захарченка, датований орієнтовно 1975–1976 рр., який починається зверненням «Куме мій мовчазливий!».

У 1978–1979 рр. у листах до друзів та рідних присутнє чітке розмежування Василем Стусом екзистенційно цінного мовчання як частини самотності, необхідної для самовідновлення й оборони самості, та обтяжливого мовчання, за яким проступає загроза втрати Ми-зв'язків. Перша іпостась мовчання пов'язує його філософування з лінією екзистенційальної європейської філософії, у якій мовчання постає як феномен, неunikний у розгортанні унікальності екзистенції. Для Василя Стуса мовчання як екзистенціал є необхідним складником обґрунтованого ним самособоюнаповнення, бо без нього неможливі ні самоактуалізація, ні досвід переживання єдності мовлення і діяння. Він рухається в річищі екзистенційальної філософії та філософії діалогу ХХ ст. та пропонує у листах своєрідні «рубрики» для міркувань, співмірні з осмисленням мовчання у Мартіна Гайдеггера і Мартіна Бубера, особливо коли йдеться про інтерсуб'єктивний (за суттю інтерекзистенціальний) аспект мовчання вдовх.

Розглядаючи ідею «творчої тиші» як складову частину онтології та аксіології поетичної творчості Василя Стуса, Маргарита Єгорченко [11, с. 93–94] наголошує на її присутності у його поезії, листуванні та літературно-критичних текстах, причому в 1977 р. у його листах до рідних і друзів часто постають образи, у яких опис «творчої тиші» пов'язаний із продуктивним усамітненням. Дослідниця вказує, що мотив «творчої тиші» з'являється у нього задовго до ув'язнення, адже у статті «Серед грому і тиші» (1966) він пов'язує усамітнення в тиші з етичною гігієною, необхідною для митця, а пізніше ця ідея постає у його статтях, присвячених творчості Володимира Свідзінського та Віктора Кордуна. Маргарита Єгорченко [11, с. 96–97] акцентує, що потреба в «творчій тиші» не свідчить про пріоритет закритості як життєвої позиції митця, а передбачає динаміку закритості/відкритості його до реальності.

У листах до друзів згадки про пов'язане з «творчою тишею» мовчання, неunikне в самопізнанні, часто присутні поруч із міркуваннями щодо позитивного смислу самотності, що засвідчують звернення до родини Довганів від 24.04.1977, до дружини від 01.06.1975, до дружини і сина від 15.01.1984, до рідних від 04.11.1984. В останньому зі згаданих листів Василь Стус окреслює зв'язок між вибраною самотою, нетотожною ізоляцією, та самозосередженням.

Ольга Пуніна [10, с. 26–27] акцентує, що в листах до родини 1974–1978 рр. часто йдеться про голод на самотність і тишу. Зв'язок між «творчою тишею» та спрямуванням на усамітнення в епістолярному дискурсі Василя Стуса засвідчує усвідомлення ним потреби динаміки закритості/відкритості, про що йдеться в полілісті до дружини, сина

і друзів від 31.12.–01.01.1978. Фіксуючи близькість екзистенційного мовчання, у якому оформлюються цінні смисли і постають начерки творчих ідей, до «творчої тиші» варто акцентувати на нюансах розуміння обох феноменів: першому притаманна виразна антропологічність, а другий указує на долаття меж індивідуального існування. Мовчання стає одним із ключів до «творчої тиші», а розкриття його онтологічного потенціалу засвідчує динаміку відкритості/закритості людського існування. Прагнення мати вільний вибір мовчання та вибір відповідати мовчанням мають спільні витoki у його розумінні того, що шлях від існування до буття індивідуальний, як і шлях від мовлення до мовчання і в зворотному напрямі. Факт акту мовчання або його долаття свідчить у листах Василя Стуса про результати як самопізнання, так і пізнання світу. Саме тому всі іпостасі мовчання у його епістолярному дискурсі мають стосунок до сфери етичного, а увиразнення розуміння їхньої ролі в індивідуальному самоздійсненні (в означенні поета самособоюнаповненні) пов'язане з рухом від його розуміння як екзистенціалу до припущення його інтерекзистенціальної природи, і це дає йому змогу показати, що «етичне не можна визначати поза конституцією світу людини» [19, с. 331].

Василь Стус в епістолярії завше відрізняє продуктивне усамітнення у мовчанні від переживання тотальної ізоляції, зумовлене перешкодами в епістолярній комунікації. У його листах часів «особливого епістолярного режиму» присутній образ мовчання цінних Інших як прикмета загроженості стосунків із ними. У перший рік першого терміну ув'язнення у листі до дружини і сина від 23.12.1972 він пише про переплетіння позитивних переживань і болю у переживанні віддаленості тих, із ким у нього є Ми-зв'язок, та характеризує їх як «безіменних майже, безмовних» і «невпізнаних у новому часі, у нових водах» і згадує про передчуття майбутніх загроз появи комунікативних і смислових дистанцій. Найбільше згадок про мовчання цінних Інших містять листи до рідних 1973–1974 рр., що супроводжується у зверненнях до дружини від 15.10.1973 та 15–16.11.1974 підсиленням переживань відстаней між адресатом та адресантами, і згодом це повторюється на початку 1980-х у листах до рідних. У листах до дружини від 15.03.1983 і від 24.10.1984 та до рідних 06–10.05.1984 рядки про мовчання свідчать про появу розривів між ним і цінними Іншими та загрозу відчуження від самого себе, яке він описує як «відвикання від самого себе». Водночас ще до його вибору мовчати, утіленого під час другого слідства та другого судового процесу над ним, у його листах до друзів із кінця 1970-х з'являються поради щодо необхідності усамітнення і мовчання як способів зберегти самих себе (листи до Василя Овсієнка від 21.05.1979, до Семена Глузмана від 02.07.1979, до Олеся Сергієнка від 10.08.1979 та до Євгена Сверстюка від 29.02.1980). Натомість у листах до рідних присутні поодинокі згадки про особливий різновид мовчання вдвох, розділеного із цінними Іншими.

Згадуючи про друзів, Василь Стус акцентує не лише на цінності діалогу, а й на смислі мовчання, інтерсуб'єктивного за суттю. Показова фраза з листа до дружини від 22–30.09.1976, у якому він передає вітання Івану Світличному та пише, що мав із ним та іншими цінними Іншими у його домі «стільки теплих розмов і мовчань», увиразнює ту іпостась мовчання, у якій воно постає як справжній інтерекзистенціал, тобто комунікативна життєва форма. Акт мовчання вдвох засвідчує взаєморозуміння та вкоріненість людського існування у горизонті комунікації, без якої немає окремих суб'єктів. Згадки про спільне мовчання з друзями, у якому відбувається самопізнання та світопізнання, виводять Василя Стуса на усвідомлення того, що в термінах інтерекзистенціальної аналітики звучало б як те, що людиною можна стати лише у попередньо комунікативно влаштованому світі [19, с. 34].

Екзистенційну роль у житті людини інтерсуб'єктивно вкоріненого мовчання як форми комунікації варто розглядати і в горизонті розуміння поетом медіального потенціалу мовлення-діяння та мовчання-діяння, що засвідчують його міркування про медіум мовного Я в аналізі твору Паскаля Лене «Вишивальниця», у якому теж проступає єдність екзистенційної та етичної перспектив розуміння людського життя.

Висновок. Багатолікість мовчання в епістолярному дискурсі Василя Стуса представлена різними його іпостасями, які мають як конструктивне, так і деструктивне значення для збереження екзистенційної стійкості в різних граничних ситуаціях. Більшість із них пов'язана з етичним вибором не мовчати та вибором мовчати, прояви яких виразні й у життєвій історії поета. Для розкриття специфіки філософського дискурсу в епістолярії Василя Стуса цінні передусім ті іпостасі мовчання, які дають змогу розкрити його екзистенційну природу або вказати на діалогічний потенціал мовчання вдвох із цінним Іншим. В його епістолярному дискурсі мовчання постає як вибір, фронтір самоздійснення та наслідок переживання граничних ситуацій. Розмаїття його іпостасей, презентоване в листах до рідних і друзів різних років, указує на характерну орієнтацію поета на увиразнення єдності екзистенційної та етичної перспектив розуміння людського життя, осмислення якої ми плануємо представити в майбутніх дослідженнях, присвячених зв'язкам між різними екзистенціалами у його листуванні.

Список використаної літератури

1. Глушковецька Н.А. Епістолярій Василя Стуса як синтез поетичної, літературно-критичної та перекладацької творчості : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Черкаси, 2014. 20 с.
2. Загоруйко Н.В. Листи Василя Стуса як феномен епістолярної творчості. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна». 2011. Вип. 21. С. 185–196.
3. Коткова Л. Концептуальна картина світу в епістолярній спадщині Василя Стуса. Освіта Донеччини: історія, сьогодення та майбутнє. Вінниця : ГО «Європейська наукова платформа», 2023. С. 209–244.
4. Кузнецов В.О. Етико-естетична максима епістолярію Василя Стуса : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Київ, 2011. 22 с.
5. Мазоха Г. Екзистенційні мотиви в епістолярній спадщині В. Стуса. *Теоретична і дидактична філологія*. 2011. Вип. 10. С. 223–233.
6. Несвіт С. Морально-етичні домінанти Василя Стуса в епістолярії. Молода нація: альманах. Василь Стус: двадцять років після смерті: сучасне сприйняття і переосмислення. 2006. № 1(38). С. 229–240.
7. Михайлова Т. Музичний світ поезії Василя Стуса. *Стусознавчі зошити: науковий альманах. Зошит п'ятий*. Вінниця : Простір літератури, 2019. С. 78–100.
8. Пуніна О. Людина без шкіри. Психотип Василя Стуса: розвідка-нарис. Брустури : Дискурс, 2022. 160 с.
9. Пуніна О. Оборонна система Василя Стуса: етика і творчий процес. *Актуальні проблеми української літератури і фольклору*. 2019. Вип. 27. С. 137–146.
10. Пуніна О. Психотип Василя Стуса. Стусознавчі зошити: Зошит шостий. *Науковий альманах*. Вінниця : Простір Літератури, 2020. С. 5–31.
11. Сторченко М.О. Концепція поетичної творчості Василя Стуса: контексти розуміння : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Київ, 2021. 182 с.
12. Янкова М. Поетика мовчання у творчості В. Стуса та Ю. Гудзя. Наукові записки. Серія «Філологічна». 2013. Вип. 32. С. 308–316.

13. Доброносова Ю.Д. Опір дисконунікації та збереження Ми-зв'язків в епістолярному дискурсі Василя Стуса. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософсько-політологічні студії»*. 2024. № 55. С. 64–72.
14. Доброносова Ю.Д. Розмаїття мовних ігор як прояв медіамережевої специфіки епістолярного дискурсу Василя Стуса. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософські науки»*. 2021. Вип. 28. С. 40–47.
15. Жилін М. Природа філософічності лірики Василя Стуса. *Стусознавчі зошити: Науковий альманах. Зошит другий*. Вінниця : Простір Літератури, 2016. С. 79–95.
16. Пьотровський М. Стус у Польщі: перетягування каната (дата звернення: 20.03.2026). URL: <https://cultura.pl/ua/stattia/stus-u-polshchi-peretyahuvannya-kanata> (дата звернення: 20.03.2026).
17. Покальчук О. Василь Стус. Від ікони до палімпсесту. URL: <https://theukrainians.org/vasyl-stus> (дата звернення: 20.03.2026).
18. Доброносова Ю.Д. Мовчання. *Велика Українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua/Гармонія> (дата звернення: 20.03.2026).
19. Ренч Т. Конституція моральності. Трансцендентальна антропологія і практична філософія / пер. з нім. В. Приходька. Київ : Дух і Літера, 2010. 348 с.
20. Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах. Ч. 2. Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. 320 с.
21. Василь Стус: Поет і Громадянин. Книга спогадів та роздумів. Київ : Кліо, 2013. 684 с.
22. Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР / уклад. В. Кіпіані. Харків : Віват, 2019. 688 с.
23. Стус Д. Василь Стус. Життя як творчість. Київ : Дух і Літера, 2015. 384 с.
24. Кириченко С. Птах піднебесний. Спогади про Василя Стуса. Київ : Смолоскип, 2016. 160 с.

THE HYPOSTASIS OF SILENCE IN THE VASYL STUS'S EPISTOLARY DISCOURSE

Yuliia Dobronosova

National Transport University,

Faculty of Economics and Law, Department of Philosophy and Pedagogy,

Omelyanovycha-Pavlenka str., 1, 02000, Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0001-5891-8226>

The author justifies the need for interdisciplinary research of Vasyl Stus's creative heritage and presents a philosophical analysis of his understanding of the existential aspects of human life. The purpose of the study is to identify the features of understanding the phenomenon of silence in Vasyl Stus's epistolary discourse. The article is devoted to examining the features of the poet's understanding of silence as a specific form of communication and clarifying the meaning of its hypostasis in his letters to friends and family. In his epistolary discourse Vasyl Stus presents a non-academic philosophizing and explores anthropological phenomena actualized in existential European tradition of philosophizing in the 20th century. All hypostases of silence in his epistolary writings are ethically and existentially conditioned. The author emphasizes the value for Vasyl Stus of the freedom to choose to be silent or not to be silent on the example of his life and letters to family and friends in the 1960s-1980s and examines the practice of correspondence as a media. Since 1960s his epistolary discourse has already included an understanding of the ambivalence of silence as existential, the necessary search for ways to oneself and to Others, and reflections on the essence of repressive silence. In 1978–1979, in his letters, Vasyl Stus distinguishes between existentially valuable silence and silence associated with communicative distances. In Vasyl Stus's epistolary discourse silence appears as a choice, a frontier of self-realization and a consequence

of experiencing limit situations. Existential analytics of the silence in the poet's letters allows us to place his philosophizing in the line of existential European philosophy. In the future studies the author plans to present the connections between different existentials in Vasyl Stus's epistolary discourse.

Key words: media of correspondence, epistolary discourse, non-academic philosophizing, silence, existential, hypostasis of silence.

Дата першого надходження статті до видання: 22.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 159.9:612.82:165

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.9>

КРИТИКА ЕПІФЕНОМЕНАЛІЗМУ КРІЗЬ ПРИЗМУ НЕЙРОБІОЛОГІЧНИХ ДОКАЗІВ АКТИВНОЇ УЧАСТІ СВІДОМОСТІ В ПРИЙНЯТТІ РІШЕНЬ

Михайло Жилін

*Одеський національний морський університет,
кафедра практичної психології
вул. Мечнікова, 34, м. 65029, Одеса, Україна,
<https://orcid.org/0000-0003-2898-4403>*

У статті проаналізовано проблему епіфеноменалізму в контексті сучасних нейробіологічних досліджень свідомості. Об'єктом дослідження є епіфеноменалізм як одна з основних концепцій філософії свідомості, у межах якої свідомі стани інтерпретуються як побічний продукт нейронних процесів, позбавлений причинної здатності впливати на формування поведінки. Предметом дослідження є аналіз сучасних нейробіологічних даних, що підтверджують активну участь свідомості в процесах ухвалення рішень. Актуальність дослідження зумовлена зростанням інтересу до проблеми взаємодії філософії свідомості та сучасної нейронауки, що відкриває нові можливості для переосмислення класичних концепцій, зокрема у філософії розуму. Метою статті є критичний аналіз епіфеноменалізму та обґрунтування тези про каузальну роль свідомості на основі здобутків сучасної когнітивної нейронауки. Методологія дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході, що поєднує філософський аналіз, нейрофілософію та інтерпретацію емпіричних даних нейронауки. Особливу увагу приділено сучасним дослідженням мозкових механізмів ухвалення рішень, ролі префронтальної кори, мережі значущості та систем прогнозування мозку, які відображають складну взаємодію свідомих і несвідомих процесів. Показано, що сучасні нейробіологічні моделі, зокрема підходи predictive processing та active inference, дають змогу трактувати свідомість як функціонально значущий компонент когнітивної діяльності. Результати сучасних нейронаукових досліджень указують на необхідність перегляду редукціоністських підходів до пояснення свідомості та відкривають нові можливості для міждисциплінарного аналізу взаємодії нейронних і когнітивних процесів. Наукова новизна дослідження полягає у філософській інтерпретації сучасних нейробіологічних даних як аргументу проти епіфеноменалістської концепції свідомості, а також формулюванні підходу, що розглядає свідомість як активний елемент процесів ухвалення рішень. Отримані результати розширюють можливості філософського осмислення взаємодії свідомих і нейронних процесів та сприяють подальшому розвитку міждисциплінарних досліджень у галузі філософії свідомості та когнітивної нейронауки.

Ключові слова: свідомість, епіфеноменалізм, нейробіологія, ухвалення рішень, нейрофілософія, предиктивна обробка інформації, активний інференс.

Постановка проблеми. Проблема природи свідомості посідає центральне місце у сучасній філософії розуму, а епіфеноменалізм є однією з найбільш дискусійних і впливових концепцій. У межах цього підходу свідомість тлумачиться як побічний продукт нейронних процесів, позбавлений каузальної ефективності. Вона розглядається як феномен, що супроводжує активність мозку, проте не має реального впливу на формування рішень чи регуляцію дій.

Водночас розвиток когнітивної нейронауки та нейробіології істотно ускладнив таке розуміння. Емпіричні дослідження мозкових механізмів ухвалення рішень, функціонування префронтальної кори, мережі значущості та інших нейронних систем засвідчують



© Жилін М., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

складну інтеграцію свідомих і несвідомих процесів. Це спричиняє переорієнтацію наукового дискурсу до розгляду свідомості як функціонально значущого елемента когнітивної діяльності та актуалізує потребу філософського переосмислення епіфеноменалізму з урахуванням новітніх нейробіологічних даних.

Основним теоретичним вузлом цієї проблеми є ментальна каузальність. У межах епіфеноменалізму заперечується казуальний вплив свідомих станів на фізичні процеси, що цілком узгоджується з принципами редукціоністського фізикалізму. Проте така позиція породжує низку концептуальних труднощів: незрозумілим залишається механізм зв'язку свідомого досвіду з ухваленням рішень, формуванням намірів і регуляцією поведінки. Це зумовлює суперечність між теоретичними припущеннями та емпіричними даними й актуалізує проблему пояснення систематичної відповідності між свідомістю та поведінкою, яка в межах епіфеноменалізму набуває парадоксального характеру.

Додатковим аргументом проти цієї концепції є проблема пояснювальної надлишковості: якщо поведінка повністю детермінована нейронними процесами, свідомість утрачає пояснювальну цінність, що суперечить принципу економії теоретичних побудов. Натомість сучасні дані нейронаукових досліджень указують на участь свідомості в інтеграції інформації, оцінці альтернатив і формуванні поведінкових стратегій. За таких умов інтерпретація свідомості як епіфеномена знижує пояснювальну адекватність, що уможливорює розгляд епіфеноменалізму як концептуально нестійкого підходу, неузгодженого із сучасними емпіричними результатами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема природи свідомості та її ролі в когнітивних процесах активно досліджується як у філософії свідомості, так і в сучасній когнітивній нейронауці. У класичних філософських підходах свідомість часто трактується як явище, що супроводжує нейронні процеси, але не має власної причинної ефективності. Однак актуальні міждисциплінарні дослідження дедалі частіше піддають сумніву таке тлумачення.

У сучасній філософії розуму значна увага приділяється так званій «важкій проблемі свідомості», що стосується пояснення природи суб'єктивного досвіду та його співвідношення з нейронними процесами. Як зазначають Л. Меллоні (L. Melloni), Л. Мудрік (L. Mudrik), М. Піттс (M. Pitts) та К. Кох (C. Koch), дослідницька парадигма поступово зміщується від суто абстрактних дискусій до емпіричного аналізу нейронних механізмів, які зумовлюють свідоме сприйняття [1].

Важливим напрямом сучасних досліджень є вивчення когнітивних і нейронних механізмів ухвалення рішень. Зокрема, Т. Акам та колеги (T. Akam et al.) обґрунтовують роль передньої поясної кори та інших структур мозку, що беруть участь у прогнозуванні станів середовища та розробленні адаптивних поведінкових стратегій [2]. Ці результати підтверджують складну організацію когнітивних процесів, у яких взаємодіють свідомі та несвідомі механізми.

Вагомий вплив на сучасну нейронауку мають моделі, що трактують мозок як прогностичну систему. У межах парадигми predictive processing мозок постає як ієрархічна архітектура обробки інформації, яка постійно генерує передбачення щодо сенсорних сигналів і мінімізує помилку прогнозу. Зокрема, К. Фрістон та колеги (K. Friston et al.) розвивають модель sophisticated inference, що описує когнітивну діяльність як процес безперервного оновлення внутрішніх моделей світу [3].

Подальший розвиток ці ідеї знаходять у концепції active inference, яка розглядає поведінку організму як результат активної взаємодії із середовищем для мінімізації помилки передбачення. У своїх працях М. Аллен (M. Allen), А. Леві (A. Levy) та К. Фрістон

(К. Friston) доводять, що інтеграція інтероцептивної та сенсорної інформації є важливим чинником у формуванні суб'єктивного досвіду [4]. К. Гесп та співавтори (С. Hesp et al.) обґрунтовують, що емоційні стани формуються в межах механізмів глибинного активного інференсу, де афективні переживання виникають унаслідок інтеграції інтероцептивних сигналів організму та когнітивних моделей передбачення [5]. З огляду на це, емоції трактуються не лише як реакції на зовнішні стимули, а й як частина складної системи регуляції поведінки, що забезпечує адаптацію організму до змін середовища. Такий підхід дає змогу інтерпретувати свідомі переживання як компонент багаторівневої системи передбачення, у якій взаємодіють когнітивні, емоційні та фізіологічні механізми.

Таким чином, у межах цієї моделі свідомість розглядається як елемент системи ментальної каузальності, у якій внутрішні стани організму впливають на поведінку через механізми прогнозування та регуляції. Свідомі процеси не лише супроводжують нейронну активність, а й беруть участь у її організації, що прямо суперечить епіфеноменалізму.

Окрему увагу в сучасній науці приділяють ролі пам'яті як активного когнітивного ресурсу. Досліджуючи механізми «мовчазної робочої пам'яті» (activity-silent working memory), А. Бойкерс (А. Boeckers) зі співавторами доводять її тісний зв'язок з епізодичною пам'яттю та процесами реконструкції досвіду [6]. Ці результати вказують на те, що когнітивні репрезентації можуть зберігатися в латентних станах нейронних мереж, що дає змогу мозку гнучко відновлювати контекст для ухвалення рішень. Такі результати підкреслюють важливість інтеграції різних когнітивних систем (пам'яті, уваги та прогнозування) у формуванні поведінкових стратегій.

Значний інтерес також викликають дослідження соціальної когніції та міжособистісної взаємодії. На основі метааналізу нейровізуалізаційних досліджень Ч. Фен та колеги (С. Feng et al.) обґрунтовують, що соціальне мислення пов'язане з функціонуванням складних нейронних мереж мозку, які забезпечують розуміння намірів інших людей, інтерпретацію їхньої поведінки та формування стратегій соціальної взаємодії [7]. Зокрема, до таких мереж належать ділянки префронтальної кори, темпоро-парієтального вузла та медіальної префронтальної системи, що беруть участь у процесах менталізації та прогнозування поведінки інших агентів. У своїх працях ці дослідження розвивають М. Шурц та співавтори (М. Schurz et al.). Вони пропонують ієрархічну модель соціального пізнання, згідно з якою соціальне мислення організоване як багаторівнева система когнітивної обробки інформації – від базових процесів сприйняття соціальних сигналів до складних форм інтерпретації намірів та мотивацій інших людей [8]. Такі результати засвідчують, що свідомість є необхідною умовою моделювання соціальної реальності та прогнозування поведінки інших агентів, що свідчить про її активну функціональну роль і суперечить уявленню про неї як побічний продукт нейронної активності.

Окрім того, сучасні дослідження соціального навчання показують, що когнітивні процеси ухвалення рішень охоплюють складні механізми оцінки невизначеності та прогнозування поведінки інших людей. Як зазначають О. Фельдман-Голл (О. Feldman-Hall) та М. Нассар (М. Nassar), соціальне навчання потребує постійної актуалізації очікувань щодо дій інших агентів і верифікацію соціальної інформації, що надходить із середовища [9]. У межах таких процесів людина формує когнітивні моделі поведінки інших осіб, які дають змогу адаптувати власні рішення до змінних умов соціальної взаємодії. З огляду на це, Д. Беркей (D. Berke) та А. Дженкінс (А. Jenkins) зазначають, що соціальне мислення пов'язане з формуванням складних когнітивних репрезентацій можливих сценаріїв взаємодії, що передбачає активну участь свідомих процесів у прогнозуванні поведінки інших людей і виборі оптимальних стратегій соціальної поведінки [10].

Це підтверджує, що свідомість виконує функцію підтримання когнітивного контексту, а отже, має причинне значення у формуванні поведінкових стратегій, що не узгоджується з епіфеноменалістським підходом.

Метою статті є критичний філософський аналіз епіфеноменалізму крізь призму сучасних нейробіологічних досліджень, а також обґрунтування тези про активну роль свідомості в процесах ухвалення рішень.

Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання:

- 1) проаналізувати епіфеноменалізм у контексті проблеми ментальної каузальності та редукціоністських підходів у філософії свідомості;
- 2) дослідити сучасні нейробіологічні та когнітивно-нейронаукові моделі ухвалення рішень, зокрема механізми предиктивної обробки інформації та активного інференсу;
- 3) обґрунтувати казуальний статус свідомості в когнітивних процесах шляхом інтеграції філософського аналізу та емпіричних даних нейронауки.

Виклад основного матеріалу. Епіфеноменалізм у філософії свідомості традиційно розглядається як концепція, згідно з якою свідомі стани є побічним продуктом нейронних процесів і не мають власної причинної ефективності щодо поведінки [1]. У межах цього підходу свідомість розглядається як «супутнє явище» нейрофізіологічної активності, позбавлене впливу на формування рішень чи регуляцію поведінки. Упродовж тривалого часу така позиція здавалася переконливою з погляду редукціоністського фізикалізму. Проте новітні здобутки когнітивної нейронауки розкривають значно складнішу картину взаємодії нейронних механізмів та свідомих процесів.

Одним з основних напрямів роботи є аналіз нейронних механізмів ухвалення рішень. Зокрема, вивчення передньої поясної кори мозку доводить, що ця структура відіграє важливу роль у прогнозуванні наслідків дій і виборі адаптивних стратегій. Т. Акам та колеги (Т. Akam et al.) продемонстрували участь передньої поясної кори у формуванні моделей майбутніх станів середовища, що забезпечує модельноорієнтований вибір. Така складна когнітивна архітектура ставить під сумнів трактування свідомості як пасивного супроводу нейронної активності [2].

Подальший розвиток нейронаукових досліджень сприяє формуванню нових теоретичних моделей функціонування мозку. Однією з найвпливовіших є теорія предиктивної обробки інформації, згідно з якою мозок функціонує як система, що постійно генерує прогнози щодо станів світу та коригує їх на основі сенсорних даних. Когнітивна діяльність у межах цієї моделі полягає у безперервному процесі мінімізації помилки передбачення, підкреслюють К. Фрістон та співавтори (К. Friston et al.). Це сприяє адаптації організму до змін середовища [3]. У такій системі свідомість виконує інтегративну функцію, забезпечуючи координацію складних когнітивних процесів.

Із філософського погляду такі моделі змінюють розуміння статусу свідомості. Якщо мозок функціонує як система активного передбачення, то свідомість не є пасивним епіфеноменом. Вона бере участь у відборі гіпотез, оцінці помилки передбачення та узгодженні когнітивних процесів. У межах такого підходу свідомість набуває ознак причинної ефективності, що суперечить епіфеноменалістській тезі про її каузальну незначущість.

З огляду на це, особливо важливим є питання про можливість зворотного впливу свідомих станів на нейронні процеси. Сучасні нейронаукові дослідження підтверджують, що когнітивні стани, пов'язані з увагою, намірами та очікуваннями, можуть модулювати нейронну активність, зокрема змінювати значущість сенсорних сигналів і впливати на процеси ухвалення рішень. Свідомість є не лише відображенням нейронної динаміки, а й чинником її організації.

Із позиції нейрофілософії це уможливило інтерпретацію свідомості як рівня каузальної організації, що реалізується через інтеграцію інформації та координацію когнітивних процесів. Такий підхід передбачає, що причинна ефективність свідомості є залежною від нейронних процесів і виникає у межах їх організації, що дає змогу уникнути як редукціонізму, так і дуалістичних інтерпретацій.

Розвитком цієї ідеї стала концепція активного інференсу, яка розглядає поведінку організму як результат проактивного формування моделей світу. Згідно із цією концепцією, мозок не просто реагує на зовнішні стимули, а й генерує гіпотези щодо структури реальності, коригуючи дії відповідно до цих моделей. Як доводять М. Аллен (M. Allen), А. Леві (A. Levy) та К. Фрістон (K. Friston), інтеграція інтероцептивної та сенсорної інформації є важливою умовою формування суб'єктивного досвіду і свідомих станів [4]. У межах цього підходу внутрішні сигнали організму відіграють важливу роль у регуляції когнітивних і емоційних процесів, забезпечуючи узгодження між фізіологічними станами та когнітивними моделями середовища. Такі ідеї реалізуються в дослідженнях глибинних афективних процесів. Як демонструють К. Гесп та співавтори (C. Hesp et al.), емоційні стани формуються внаслідок складних прогностичних механізмів, у яких мозок інтегрує інтероцептивні сигнали організму з когнітивними моделями навколишнього світу [5]. У такій інтерпретації афективні переживання розглядаються як результат процесів активного інференсу, що відображають оцінку організмом власного стану та умов середовища. Це уможливило розгляд емоцій та свідомих переживань як важливих елементів системи когнітивної регуляції поведінки.

У цьому контексті особливого значення набуває принцип вільної енергії (free energy principle), запропонований К. Фрістоном (K. Friston), згідно з яким мозок є системою, що прагне мінімізувати невизначеність через постійне оновлення внутрішніх моделей світу. Когнітивні процеси інтерпретують як різновид байєсівського інференсу, у межах якого організм формує гіпотези щодо причин сенсорних сигналів та коригує їх у процесі взаємодії з середовищем. З огляду на це, свідомість розглядають як один із механізмів інтеграції інформації, що узгоджує різні рівні когнітивної обробки інформації [3].

Із філософського погляду підхід predictive processing надає нові можливості для осмислення проблеми взаємодії свідомості та мозкових процесів. Якщо в межах класичних редукціоністських концепцій свідомість розглядається як побічний продукт нейронної активності, то в сучасних моделях мозок є активною системою побудови моделей реальності. У такій системі когнітивна діяльність не зводиться лише до пасивної обробки сенсорних сигналів, а передбачає постійне формування гіпотез щодо структури світу та їх корекцію в процесі взаємодії із середовищем.

У цьому контексті свідомість розглядають як механізм, що забезпечує інтеграцію інформації з різних когнітивних рівнів та підтримує узгодженість між внутрішніми моделями організму й сенсорними даними. Така інтерпретація дає змогу по-новому оцінити проблему причинної ролі свідомості, оскільки свідомі стани виконують функцію координації складних когнітивних процесів, пов'язаних із плануванням дій, оцінкою альтернатив та формуванням поведінкових стратегій.

Важливу роль у сучасних дослідженнях відіграє також аналіз пам'яті та когнітивних репрезентацій. Дослідження так званої activity-silent working memory показують, що когнітивні процеси охоплюють як активні, так і латентні нейронні стани, які взаємодіють із системами епізодичної пам'яті. Робоча пам'ять тісно пов'язана з механізмами реконструкції досвіду та контекстуальної інтеграції інформації [6]. Це доводить, що свідомі процеси відіграють важливу роль у підтриманні когнітивного контексту.

Із позиції нейрофілософії ці результати мають велике значення для переосмислення ролі свідомості в когнітивних процесах. Якщо робоча пам'ять пов'язана з механізмами реконструкції досвіду та інтеграції інформації з різних когнітивних систем, то свідомість є механізмом організації цього процесу. У цьому разі свідомі стани виконують функцію підтримання цілісності когнітивного контексту, що дає змогу людині враховувати попередній досвід, поточні умови середовища та можливі наслідки власних дій. Це підтверджує, що свідомість відіграє активну роль у формуванні поведінкових стратегій, а не є лише побічним ефектом нейронної активності.

Важливим напрямом сучасної нейронауки є також дослідження соціального мислення та взаємодії між людьми. Зокрема, Ч. Фен та колеги (C. Feng et al.) на основі метааналізу нейровізуалізаційних досліджень доводять, що соціальна когніція пов'язана з функціонуванням складних мереж мозку, які забезпечують розуміння намірів інших людей, інтерпретацію їхньої поведінки та формування стратегій соціальної взаємодії [7]. До таких мереж, зокрема, належать медіальна префронтальна кора, темпоро-парієтальний вузол та інші структури, пов'язані з процесами менталізації та прогнозування соціальної поведінки. Подальший розвиток цього напрямку представляють М. Шурц та співавтори (M. Schurz et al.), які пропонують ієрархічну модель соціального пізнання. Соціальне мислення організоване як багаторівнева система когнітивної обробки інформації, що поєднує основні процеси сприйняття сигналів зі складними формами інтерпретації намірів та мотивацій інших людей [8].

Такі результати підтримуються також дослідженнями соціального навчання та міжособистісної взаємодії. Як демонструють О. Фельдман-Голл (O. Feldman-Hall) та М. Нассар (M. Nassar), соціальне навчання вимагає складних механізмів оцінки невизначеності та прогнозування поведінки інших людей [9]. У процесах соціального мислення мозок формує складні когнітивні моделі можливих сценаріїв взаємодії, що передбачає участь свідомих процесів у формуванні поведінкових стратегій [10]. У цьому сенсі свідомість постає механізмом формування та оновлення когнітивних моделей соціальної взаємодії, що уможливорює розгляд її як компонента ментальної каузальності.

Нині зростає значення дослідження так званої «другоособової нейронауки», яка вивчає механізми безпосередньої соціальної взаємодії. Вона охоплює складні процеси взаємного прогнозування та координації поведінки між індивідами [11]. Як зазначають Д. Боліс (D. Bolis), Г. Дюма (G. Dumas) та Л. Шильбах (L. Schilbach), міжособистісна взаємодія передбачає механізми нейронної синхронізації, які забезпечують узгодження поведінки між учасниками соціальної комунікації [12].

Окрім того, сучасні дослідження демонструють, що когнітивні процеси ухвалення рішень пов'язані з механізмами рекурсивного мислення, які дають змогу людині враховувати наміри інших агентів у стратегічних ситуаціях. Як стверджують С. Чжень (S. Zhen) та Р. Ю (R. Yu), ці процеси пов'язані з активністю специфічних ділянок мозку, відповідальних за соціальне прогнозування та стратегічне мислення [13].

У сучасних дослідженнях когнітивної нейронауки зростає значення аналізу фундаментальних принципів організації мозкових процесів. Зокрема, у межах сучасних теоретичних підходів формується уявлення про мозок як систему, що функціонує на основі байєсівських принципів обробки інформації. З огляду на це, науковці пропонують концепцію так званої «байєсівської механіки», згідно з якою когнітивні системи інтерпретують як структури, що формують і оновлюють переконання щодо причин сенсорних сигналів та станів середовища [14]. Такий підхід підкреслює активну роль внутрішніх моделей у регуляції поведінки та формуванні когнітивних стратегій.

Важливим напрямом сучасних досліджень є також вивчення нейронних механізмів предиктивної обробки інформації у різних ділянках мозку. Дослідники демонструють, що порушення механізмів прогнозування пов'язане з дисфункцією певних мозкових структур, зокрема правого темпоро-парієтального вузла, який є важливим чинником у процесах соціального пізнання та інтерпретації поведінки інших людей [15]. Це засвідчує, що предиктивні механізми є важливими елементами когнітивної архітектури мозку.

Окрім того, результати сучасних нейрокогнітивних досліджень переконливо свідчать, що складна мережева організація мозку є фундаментальною передумовою функціонування когнітивних процесів. Науковці доводять, що їх ефективність визначається насамперед ступенем інтегрованості різних функціональних систем мозку, яка забезпечує цілісність і скоординованість перебігу когнітивної діяльності, зокрема у вимірах пам'яті, емоційної регуляції та соціального пізнання [16].

Особливий інтерес викликають дослідження мотиваційних механізмів пізнання. Зокрема, Г. Слінгер (G. Slinger) підкреслює, що пізнавальна активність людини визначається насамперед механізмами дослідницької поведінки та когнітивної цікавості, які стимулюють пошук нової інформації та сприяють формуванню адаптивних стратегій взаємодії із середовищем [17]. З огляду на це, свідомість розглядається як важливий компонент системи когнітивної регуляції, що забезпечує інтеграцію мотиваційних, емоційних і когнітивних процесів.

Ці дослідження не лише описують кореляції між свідомими та нейронними процесами, а й указують на їхню функціональну взаємодію. Це дає змогу поставити під сумнів основне положення епіфеноменалізму про відсутність причинної ролі свідомості та перейти до її інтерпретації як активного елемента когнітивної архітектури.

Аналіз сучасних нейробіологічних і філософських підходів дає змогу стверджувати, що епіфеноменалістська інтерпретація свідомості не здатна пояснити її функціональну роль у когнітивних процесах. Натомість свідомість доцільно розглядати як компонент системи ментальної каузальності, що бере участь у формуванні поведінкових стратегій та організації нейронної активності.

Узагальнення сучасних філософських та нейробіологічних підходів до проблеми ролі свідомості в когнітивних процесах дає змогу виокремити принципові відмінності між епіфеноменалістською інтерпретацією свідомості та сучасними нейронауковими моделями. Для наочності ці відмінності представлено в табл. 1.

Сучасні нейробіологічні дослідження не лише підтверджують функціональну значущість свідомості, а й піддають сумніву основне положення епіфеноменалізму про відсутність її причинної ролі. Якщо в межах епіфеноменалістської концепції свідомість розглядають як пасивний супровід нейронної активності, то сучасні підходи демонструють її залученість до процесів формування поведінкових стратегій та ухвалення рішень.

Із філософського погляду це означає, що проблема ментальної каузальності не може бути розв'язана в межах редукціоністського фізикалізму. Дані когнітивної нейронауки засвідчують, що формування поведінкових стратегій, оцінка альтернатив і прогнозування можливих наслідків дій пов'язані з інтеграцією різних когнітивних систем, у яких свідомість виконує не лише описову, а й функціонально-каузальну роль.

Сучасні нейронаукові моделі дедалі частіше розглядають когнітивну діяльність як результат взаємодії багаторівневих систем обробки інформації. Формування поведінкових стратегій, ухвалення рішень та оцінка можливих наслідків дій передбачають інтеграцію сенсорних сигналів, емоційних станів, пам'яті та соціального досвіду. Свідомість у такій системі є механізмом координації цих процесів, забезпечуючи узгодженість між різними когнітивними рівнями, що свідчить про її причинну ефективність.

Таблиця 1

**Порівняння епіфеноменалістської та нередукціоністської інтерпретацій
ролі свідомості**

Характеристика	Епіфеноменалізм	Нередукціоністські підходи (нейрофілософські інтерпретації)
Статус свідомості	Побічний продукт нейронної активності	Функціонально значущий компонент когнітивних процесів
Причинна роль	Відсутня	Має причинну ефективність у формуванні поведінки
Взаємодія з мозком	Одностороння залежність від нейронних процесів	Двостороння каузальна взаємодія між свідомими та нейронними процесами
Ухвалення рішень	Рішення формуються тільки нейронними процесами	Свідомість бере участь у прогнозуванні та виборі поведінкових стратегій
Теоретичні засади	Редукціоністський фізикалізм	Нередукціоністські та нейрофілософські моделі (predictive processing, active inference)
Роль когнітивних систем	Мінімальна або відсутня	Інтеграція пам'яті, емоцій, соціального мислення

Джерело: узагальнено автором на основі [3–5; 14–17]

Особливої значущості у цьому контексті набувають сучасні теоретичні підходи, зокрема predictive processing та active inference. У межах цих моделей мозок постає як система активного передбачення, що постійно генерує гіпотези щодо майбутніх станів середовища і коригує їх на основі сенсорної інформації. Свідомість у такій системі є механізмом інтеграції інформації з різних когнітивних рівнів і бере участь у регуляції поведінки, що не узгоджується з епіфеноменалістською тезою про її каузальну незначущість.

Здійснений аналіз дає змогу констатувати, що сучасні нейробіологічні та нейрофілософські підходи пропонують цілісне розуміння ролі свідомості в когнітивній діяльності людини. Свідомість постає не лише супроводом нейронної активності, а й важливим елементом когнітивної архітектури мозку, що має причинне значення для інтеграції інформації, формування прогнозів та регуляції поведінки.

Таким чином, процеси ухвалення рішень та соціального пізнання ґрунтуються на складній взаємодії свідомих і несвідомих механізмів. Це дає підстави стверджувати, що свідомість є дієвим чинником ментальної каузальності, а епіфеноменалістська інтерпретація теоретично обмежена й потребує перегляду крізь призму новітніх досягнень когнітивної нейронауки.

Висновки. Аналіз сучасних нейробіологічних досліджень дає змогу зробити висновок про необхідність перегляду епіфеноменалістської інтерпретації свідомості у філософії розуму. Отримані результати підтверджують, що когнітивні процеси ухвалення рішень, формування поведінкових стратегій та соціальної взаємодії пов'язані зі складною інтеграцією нейронних, когнітивних і афективних механізмів, у якій свідомість виконує функціонально значущу роль.

Із філософського погляду це означає, що проблема ментальної каузальності не може бути адекватно пояснена в межах епіфеноменалізму та редукціоністського фізикалізму. Дані сучасної когнітивної нейронауки підтверджують, що свідомі стани беруть участь у формуванні когнітивних моделей, інтеграції інформації та регуляції поведінки, а отже, мають причинну ефективність у когнітивних процесах.

Сучасні теоретичні підходи, зокрема predictive processing та active inference, дають змогу розглядати мозок як систему активного прогнозування, у межах якої свідомість є механізмом координації та інтеграції багаторівневих когнітивних процесів. З огляду на це, свідомість постає не як побічний продукт нейронної активності, а як елемент когнітивної архітектури, що має каузальне значення.

Отже, епіфеноменалістська концепція свідомості є теоретично обмеженою, оскільки не здатна пояснити роль свідомих процесів в ухваленні рішень, формуванні поведінкових стратегій та соціальному пізнанні. Це обґрунтовує необхідність переходу до нередукціоністських підходів, у межах яких свідомість розглядається як елемент системи ментальної каузальності.

Перспектива подальших досліджень полягає у розвитку міждисциплінарних підходів, що поєднують філософський аналіз, нейрофілософію та емпіричні дані нейронауки з метою глибшого розуміння природи свідомості та її причинної ролі в когнітивній діяльності людини.

Список використаної літератури

1. Melloni L., Mudrik L., Pitts M., Koch C. Making the hard problem of consciousness easier. *Science*. 2021. Vol. 372, № 6545. P. 911–912. DOI: <https://doi.org/10.1126/science.abj3259>
2. The anterior cingulate cortex predicts future states to mediate model-based action selection / T. Akam et al. *Neuron*. 2021. Vol. 109. № 1. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.neuron.2020.10.013>
3. Friston K.J., Da Costa L., Hafner D., Hesp C., Parr T. Sophisticated inference. *Neural Computation*. 2021. Vol. 33. № 3. P. 713–763. DOI: https://doi.org/10.1162/neco_a_01351
4. Allen M., Levy A., Parr T., Friston K.J. In the body's eye: The computational anatomy of interoceptive inference. *PLoS Computational Biology*. 2022. Vol. 8. № 9. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pcbi.1010490>
5. Hesp C., Smith R., Parr T., Allen M., Friston K.J., Ramstead M.J.D. Deeply felt affect: The emergence of valence in deep active inference. *Neural Computation*. 2021. Vol. 33. № 2. DOI: https://doi.org/10.1162/neco_a_01341
6. Beukers A.O., Buschman T.J., Cohen J.D., Norman K.A. Is activity-silent working memory simply episodic memory? *Trends in Cognitive Sciences*. 2021. Vol. 25, № 4. P. 284–293. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tics.2021.01.003>
7. Common brain networks underlying human social interactions: Evidence from large-scale neuroimaging meta-analysis / C. Feng et al. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*. 2021. Vol. 126. P. 289–303. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2021.03.025>
8. Toward a hierarchical model of social cognition / M. Schurz et al. *Psychological Bulletin*. 2021. Vol. 147. № 3. P. 293–327 DOI: <https://doi.org/10.1037/bul0000303>
9. FeldmanHall O., Nassar M.R. The computational challenge of social learning. *Trends in Cognitive Sciences*. 2021. Vol. 25. № 12. P. 1045–1057. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tics.2021.09.002>
10. Berkay D., Jenkins A.C. A role for uncertainty in the neural distinction between social and nonsocial thought. *Perspectives on Psychological Science*. 2023. Vol. 18, № 2. DOI: <https://doi.org/10.1177/17456916221112077>
11. Lehmann K., Bolis D., Friston K., Schilbach L., Ramstead M.J.D., Kanske P. An active-inference approach to second-person neuroscience. *Perspectives on Psychological Science*. 2023. Vol. 19, № 6. P. 1–21. DOI: <https://doi.org/10.1177/17456916231188000>
12. Bolis D., Dumas G., Schilbach L. Interpersonal attunement in social interactions. *Philosophical Transactions of the Royal Society B*. 2023. Vol. 378. № 1870. DOI: <https://doi.org/10.1098/rstb.2021.0365>
13. Zhen S., Yu R. Neural correlates of recursive thinking during interpersonal strategic interactions. *Human Brain Mapping*. 2021. Vol. 42, № 7. P. 2128–2146. DOI: <https://doi.org/10.1002/hbm.25355>

14. On Bayesian mechanics: A physics of and by beliefs / M. J. D. Ramstead et al. *Interface Focus*. 2023. Vol. 13, № 3. DOI: <https://doi.org/10.1098/rsfs.2022.0029>
15. Masina F., Pezzetta R., Lago S., Mantini D., Scarpazza C., Arcara G. Disconnection from prediction: The role of right temporoparietal junction in predictive processing. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*. 2022. Vol. 138. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2022.104713>
16. Slinger G., Otte W.M., Braun K.P.J., van Diessen E. An updated systematic review and meta-analysis of brain network organization in focal epilepsy: Looking back and forth. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*. 2022. Vol. 132. P. 211–223. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2021.11.028>
17. Whalley K. Investigating curiosity. *Nature Reviews Neuroscience*. 2021. Vol. 22. P. 386–387. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41583-021-00469-1>

CRITIQUE OF EPIPHENOMENALISM THROUGH THE PRISM OF NEUROBIOLOGICAL EVIDENCE OF THE ACTIVE ROLE OF CONSCIOUSNESS IN DECISION-MAKING

Mykhailo Zhylin

*Odesa National Maritime University,
Department of Practical Psychology,
Mechnikova str., 34, 65029, Odesa, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0003-2898-4403>*

The article presents a philosophical analysis of epiphenomenalism in the context of contemporary neurobiological research on consciousness. The object of the study is epiphenomenalism as one of the fundamental concepts in the philosophy of mind, within which conscious states are interpreted as a byproduct of neural processes, lacking causal efficacy in influencing the formation of behavior. The subject of the study is the analysis of modern neurobiological data indicating the active involvement of consciousness in decision-making processes. The relevance of the research is determined by the growing interest in the interaction between the philosophy of mind and contemporary neuroscience, which creates new opportunities for reconsidering classical theories of consciousness. The aim of the article is to critically examine epiphenomenalism and substantiate the thesis of the causal role of consciousness based on findings from cognitive neuroscience. The research methodology is based on an interdisciplinary approach combining philosophical analysis, neurophilosophy and interpretation of empirical neuroscientific data. Particular attention is paid to contemporary research on the neural mechanisms of decision-making, including the role of the prefrontal cortex, the salience network, and the brain's predictive systems, which reflect the complex interaction between conscious and unconscious processes. Contemporary theoretical models, especially predictive processing and active inference, allow consciousness to be interpreted as a functionally significant component of cognitive activity. The results of neuroscientific studies indicate the necessity of revising reductionist interpretations of consciousness and support the view that conscious states play an integrative role in the formation of cognitive models, behavioral strategies and human decision-making. The study contributes to the development of interdisciplinary research at the intersection of philosophy of mind, neurophilosophy and cognitive neuroscience. These findings also highlight the importance of integrating philosophical reflection with empirical neuroscientific evidence in contemporary studies of consciousness.

Key words: consciousness, epiphenomenalism, neurobiology, decision-making, neurophilosophy, predictive processing, active inference.

Дата першого надходження статті до видання: 24.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 355.1: 141: 340.12

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.10>

ІДЕАЛ ВОІНА У СВІТОГЛЯДІ ТА ПРАКТИЦІ НАРОДІВ НА ПРАУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Петро Ізуйта

*Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»,
Інститут права та суспільних відносин,
кафедра галузевого права та загальноправових дисциплін
вул. Львівська, 23, 03115, м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-9851-3434>*

Сергій Женжера

*Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»,
Інститут права та суспільних відносин,
кафедра галузевого права та загальноправових дисциплін
вул. Львівська, 23, 03115, м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0009-0000-8154-1164>*

У статті зроблено спробу виокремити ключові риси того, що можна назвати ідеалом воїна, типовими рисами людей військового фаху та спрямування, примітні особливості культури ведення воєнних дій у давніх народів, що населяли нинішні українські землі, передусім Північне Причорномор'я. Як матеріал дослідження використовуються джерела історичного, історико-культурного, порівняльного історичного, історико-філософського характеру.

Серед народів, свідчення про воєнну культуру яких проаналізовано, є скіфи, кіммерійці, давні греки. Як доповнення звернено увагу на глибоку спорідненість між індоаріями (зокрема, кастою воїнів-кшатріїв) та військовими традиціями давніх русів, а згодом запорізьких козаків. Також згадано перспективні напрями подальших розвідок.

Результати дослідження є важливими для філософії права, оскільки ідеали (в ідеалі) мають впливати на характер документів, що регламентують відповідну професійну діяльність та підготовку фахівців.

Загальне спрямування статті не є суто історичним, але переслідує методологічну мету – практичне використання або визнання неактуальними тих чи інших ідеалів та зразків поведінки воїнів минулого для формування зразкового сучасного українського військового. Тому низка моделей розглядається у контексті війн XX–XXI ст., зокрема оборонна та наступальна стратегія, ідея непрямих дій, геополітичне самовизначення, позиціонування, яке Україна активно змінює та формує просто зараз.

Автори дослідження не претендують на те, аби давати поради професійним військовим або категорично відкидати ті чи інші ідеали. Важливим є продовження систематизації, концептуалізації та практичного використання знань про ідеали народів, які були предками українців або вплинули на шляхом безпосереднього спілкування. Також автори закликають старанно уникати некритичної рецепції результатів історичного та теоретичного аналізу у виконанні представників іноземних шкіл філософсько-воєнної думки, оскільки використання ідеалів та моделей поведінки має відбуватися на основі національних та державних інтересів.

Ключові слова: ідеал воїна, філософія воєнної справи, змагальна культура, філософія спорту, скіфи, стратегія, діалектика.



© Ізуйта П., Женжера С., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Постановка проблеми. Ця розвідка продовжує дослідження питання, поставленого авторами у попередній статті «Ідеал воїна як вектор дослідження української філософії воєнної справи та філософії права» [1]. Послідовний аналіз вимагає вирішення або формулювання чіткої позиції стосовно іншої проблеми: безпосередньої тягlosti сучасної української нації від народів, які проживали на праукраїнських землях. Від цього питання залежить принаймні символічна точка відліку для накопичення досвіду воєнної справи, накопичення еталонних прикладів, ідеалів, які можна вважати дуже віддалено своїми.

Такого роду вектор дослідження стає дедалі популярнішим. Проте не варто випускати вектор певної професійної ангажованості, а саме, очевидних переваг історико-філософських відсилок до історії скіфів та паралельних подій, пов'язаних із генезою античного мислення й культури взагалі та давньогрецької філософії зокрема. Усе це дає змогу значно подовжити історію української філософії, надати їй відчутно більшої ваги під час порівняльного аналізу історії, філософії культури інших народів, націй, етносів.

Водночас, ураховуючи вищезазначене, ми зосереджуємося не на суто історико-філософському, а на прикладному аспекті – філософії воєнної справи. Тому принциповий акцент зробимо на тому, чи є сенс запозичити деякі узагальнені моделі поведінки, відношення до війни, воєнного мистецтва та підготовки воїна в тих народів, що проживали праукраїнських землях, навіть у тому разі, якщо зрештою з'ясується, що не всі вони можуть бути охарактеризовані як наші культурні чи біологічні предки.

При цьому важливо уникати своєрідного поділу на «наших» і «не наших» або корисні та шкідливі впливи тих чи інших народів на українців або праукраїнців. У цьому сенсі важко беззастережно погодитися зі змішаним історико-методологічним аналізом Ю.А. Шилова (явно схильного до поетичного типу мислення) щодо автохтонної цивілізації степів Північного Причорномор'я: «Ця споконвічна цивілізація, вся культура її була насичена *суттю і полем*, а значить, духовністю, але все це було життєстійким лише в умовах *образно-інтуїтивного* світосприйняття. Елліни ж і нащадки їх – греки та візантіїці – виплекали цивілізацію, засновану на *логіко-аналітичному* світосприйнятті, яке породжує пріоритет *форми і речовинних* виявів матерії» [Цитата згідно з 2, с. 94].

Логіку і методологу відразу спадає на думку, що як протиставлення двох типів мислення тут скоріше подано два його етапи. Цивілізація, яка не проявила свої надбання у логіко-аналітичному оформленні, побудувати складне ієрархізоване суспільство і державу як таку, не здатна. Тому скоріше варто вести мову про те, що елліни вже встигли пройти етап образно-інтуїтивного світосприйняття, який у них міг бути коротшим, не таким багатим, не таким цікавим саме для їхньої первісної культури тощо.

Ба більше, схеми, що протиставляють «наших» із розвиненою інтуїцією, «примітивно-раціоналізованому Заходу» типові не для українського світосприйняття, а для східно-імперського візантійсько-російського. Не виключено, що сама Велесова книга, яку очевидно цінує Ю.А. Шілов, була написана та «знайдена» якраз із метою підтримання «першоджерелами» якраз згаданого вектору.

Нині очевидно логічніше та конструктивніше підкреслювати подібність праукраїнської та давньої західноєвропейської культури, а не протиставляти їх. Як і зазначають згодом автори цитованої монографії, «античні міста стали органічною складовою частиною всього північно-чорноморського світу. Саме тому [...] історія культури Північного Причорномор'я античної доби має розглядатися як органічна й невіддільна частина давньої історії культури півдня України...» [2, с. 103].

Наприклад, професор Петро Крालюк здійснює та продовжує послідовну розбудову вектору аналізу філософських ідей на території праукраїнських земель. Цікаво виглядає

термінологічний хід, коли замість словосполучення «давньоукраїнські філософи» вживається «любомудри прадавньої України» [3], що дає змогу встановлювати зв'язок, перекидати місток до будь-яких античних авторів і не тільки. Інший оригінальний хід – погляд на соціальні групи як на «суперетноси» [4, с. 13–22], що діяли на певній території (у нашому випадку у причорноморських та приазовських степах від Волги до Дунаю). Суперетнос формується та підживлюється в результаті певних історичних подій, а отже, дає змогу встановлювати органічні зв'язки, зокрема у сферах інтелектуальній, філософській, духовній, із традиціями дуже далекими, давніми тощо. Відповідно, філософування українських козаків може нести в собі риси тюркської культури, а також будь-якої іншої, представники якої «гуляли» по наших нинішніх степах.

Проте ми спочатку зосередимося на ідеалі воїна у філософській думці тих народів та їхніх представників, які очевидно і безпосередньо мешкали на праукраїнських землях.

Отже, **метою дослідження** є аналіз особливостей розуміння ідеалу воїна у народів, які населяли праукраїнські землі або безпосередньо взаємодіяли з ними. Характер цієї розвідки є передовсім методологічним, орієнтованим не на формування історичної чи історико-філософської картини, а на фіксацію тих аспектів філософсько-воєнної справи, що можуть бути використані сучасними українськими військовими, воєнними психологами та педагогами. Також результат є важливим з огляду на проблематику філософії права, оскільки ідеали (в ідеалі) мають впливати на характер документів, що регламентують відповідну професійну діяльність та підготовку фахівців.

Відповідно, план дослідження є сенс зорієнтувати залежно від таких завдань: (1) констатувати особливості скіфської та античної традиції сприйняття ідеалу воїна; (2) теоретично можна співвіднести обидва з «менталітетом сучасного українця» (умовно припустивши коректність подібного узагальнення для населення нашої країни з різноманітною культурою та звичками), хоча цей пункт для цієї статті вважатимемо допоміжним; (3) із філософсько-методологічного та військово-практичного погляду важливіше виокремити корисні моделі й методи прийняття рішень під час ведення бойових дій та вишколу майбутніх воїнів; (4) зазначити інші давні традиції, що могли мати вплив на формування ідеалу воїна на праукраїнських землях.

Зважаючи на обмежений обсяг нашої статті-розвідки, групуватимемо матеріал згідно з характерними рисами сприйняття воїна скіфами на відповідному контрасті з еллінами та сучасним вітчизняним баченням проблеми. Не варто забувати впливів раннього християнства, юдео-християнства, але вони потребують окремого дослідження. У даній розвідці ми торкнемося лише можливих запозичень зі Східної Азії.

1. Неприйняття ігрового мислення; буквальність, наочність, витривалість (невитонченість, брутальність). Цей аспект порівняльного аналізу менталітету еллінів та скіфів перевірити досить важко, але низка свідчень дає змогу скоріше погодитися щодо подібного відношення мешканців тодішніх праукраїнських степів до спортивних змагань. І хоча Йоганн-Фрідріх Шіллер (1759–1804) співвідносив грецьку античність із «наївною» природною грою (на противагу «сентиментальній», що через свідому творчість шукає ідеальні способи наслідування природи), порівняно зі світоглядом скіфів давні греки чудово усвідомлювали сенс ігрового компоненту культури. Він виконував не лише роль навчання молоді (що характерно не лише для людини, а й для багатьох видів тварин). Змагання та Олімпійські ігри, під час яких зупинялися війни, свідчать, що гра піднімалася вище за питання життя і смерті та міжполісній політичній інтриги (які на той час для цивілізованого елліна, який бачив навколо себе лише варварів, фактично прирівнювалися до сучасної геополітики).

Реакція скіфа Анахарсіса (освіченого та шляхетного за мірками свого часу) на тренування та змагання дійшли до нас на прикладі його дискусій із Солоном, наприклад у переданні Діогена Лаертського: «Diog. Laert.1.103. «θαυμάζειν τε ἔλεγε πῶς οἱ Ἕλληνες νομοθετοῦντες κατὰ τῶν ὑβρίζοντων, τοὺς ἀθλητὰς τιμῶσιν ἐπὶ τῷ τύπτειν ἀλλήλους» («Дивно, – казав він, – як це елліни видають закони проти жорстокості, а борців нагороджують за те, що вони б'ють один одного» [5, с. 164]. Тут ми бачимо, що представник кочового народу з більш жорсткими умовами виживання протестує проти (1) витрачання сил для небезпечних змагань між собою, а також (2) витрачання часу на розваги замість справжніх тренувань – підготовки воїна та мисливця чи кочівника.

Уже у переданні Плутарха («Вислови царів і полководців») такий стиль вишколу гарно переданий під час перемовин із Філіппом II. Скіфський цар Атей (загинув 339 до н. е.) у листі Філіппу II Македонському: «Ти володарюєш над македонцями, навченими воювати з людьми, а я – над скіфами, які можуть боротися і з голодом, і зі спрагою» [6, с. 169]. Лише така боротьба, боротьба за виживання, була варта витрачених зусиль.

Відповідно, культура поведінки на війні також набувала дуже конкретного забарвлення, де враховувалася не так загальна стратегія, кмітливість, мистецтво полководця, як персональна звитяга. Як свідчить Геродот (книга IV «Мельпомена»): «Щодо їхніх звичаїв на війні, то встановлено таке: у першого ворога, якого вб'є скіф, він випиває кров, а скількох інших він ще вб'є у битві, то приносить до царя їхні відтітати голови. За кожен голову йому дозволяється одержати щось із трофеїв, а якщо не принесе голови, це йому не дозволяється» [6, с. 213].

Якщо переносити подібний стиль на вітчизняні реалії військового вишколу та ведення війни, варто відзначити: (1) бойові якості сучасного офіцера не вичерпуються кількістю знищених ворогів, тому обмежитися суто скіфським налаштуванням навряд чи варто; (2) з іншого боку, суворість та готовність до боротьби не на життя, а на смерть просто зараз вигідно відрізняють кранців від цілої низки представників «благополучних» та «цивілізованих» країн і спільнот; (3) уміння цінувати спортивні змагання явно було на якомусь етапі запозичене нами з європейської культури, яка зберегла цю давньогрецьку традицію. Стосовно останнього моменту автори були би набагато щасливішими проводити дослідження змагальної культури в мирний час на спортивних прикладах. І на нашу думку, спорт у майбутньому має бути використаний як засіб психологічної компенсації жаги до міжнародних змагань та виступати певним запобіжником збройних конфліктів. Тому у цьому аспекті українцям варто орієнтуватися скоріше на еллінів, аніж на скіфів.

2. Один з аспектів ідеалу суспільного життя, що розповсюджується на ідеал воїна (а судячи із конкретного прикладу, навіть витікає з нього), є установка на те, аби (2.1) діяти спільно. Як зазначає Плутарх у «Висловах царів і полководців», цар скіфів Скілур (прибл. 130–114/113 до н. е.) «...залишив вісімдесят синів, перед смертю пропонував кожному зв'язку дротиків та наказував переламати її. Коли ж усі відмовилися, він сам, виймаючи дротики поодиночі, легко переламав усі, пояснюючи синам, що, діючи спільно, вони залишаться сильними, а розділившись і ворогуючи один з одним, будуть слабкими» [6, с. 170]. Цей приклад у різних версіях характерний для міфів та повчань різних народів. Він відомий і в українській культурі. Хоча реальна настанова на спільне досягнення мети (2.2) для вітчизняного менталітету є скоріше завданням. Як показав досвід нинішньої війни, навіть у критичній, екзистенційній для країни ситуації знаходяться люди, що намагаються заробити шляхом фінансових махінацій навколо війська (а іноді й усередині нього).

Особливо повчальною у цій ситуації є історія, наведена Геродотом стосовно витіснення скіфами кіммерійців. Вона гарно демонструє катастрофу, яка спіткає суспільство

через розкол між умовною благородною меншістю та пасивною чи наляканою більшістю. Бажання других уникнути боротьби перетворює прагнення перших на своєрідний абсурд, коли вони починають знищувати одне одного: «...країна, де зараз живуть скіфи, кажуть, що за давніх часів була кіммерійською... Кіммерійці, коли побачили, що проти них виступило велике військо, почали радитися, що їм робити... Найдостойнішою була думка царів, а міркування більшості зводилося до того, що їм вигідніше піти, ніж залишившись наражатися на небезпеку та чинити опір численним ворогам... Хоч як там було, ні більшість не хотіла послухатися царів, ні царі – більшості. Отже, перші вирішили без бою покинути країну загарбникам і тікати від них, а царі подумали, що краще бути вбитими і похованими на батьківщині, але не тікати з більшістю, згадавши, як їм було добре тут і які страждання спіткають їх, якщо втечуть разом із більшістю. Приймаючи такі рішення, вони розділилися, обидві їхні частини стали однаковими чисельно і вони почали битися між собою. Усіх, кого в битві було вбито, кіммерійці поховали поблизу річки Тірасу... і після того вони покинули країну» [6, с. 199–200]. Оскільки цей міф-переказ зберігся в античній історії, можна припустити, що скіфи зробили серйозний висновок зі згаданих подій. Сучасним українцям також варто пам'ятати, що відсутність реальної єдності (філософською мовою, єдності кількісних та якісних аспектів) нівелює героїзм окремо взятих лідерів націй – у кращому випадку призводить до створення таємних та маргінальних груп, яких влада чергової імперії підштовхує до взаємознищення.

3. Ідеал воїна також може мати тісний зв'язок із прийняттям геополітичних рішень. У цьому сенсі повчальною і корисною для сучасної України є реакція скіфів (промова скіфського посла) на прихід у їхні землі війська Олександра Македонського (356–323 до н. е.). По-перше, акцентуємо на (3.1) принципово неагресивних засадах ведення перемовин, що гарно корелює з вітчизняними традиціями та менталітетом: «Звідки в нас із тобою вороженча? Ми ніколи не ступали ногою на твою землю. Хіба в наших просторах лісах нам не дозволено бути в незнанні? Хто ти та звідки прийшов? Ми не можемо нікому служити та не бажаємо володарювати» (як передає це Квінт Курцій Руф у VIII главі VII книги своєї «Історії Олександра Великого Македонського») [6, с. 259].

По-друге, тут присутній уже суто геополітичний проєкт, ідея (3.2) «охоронців Азії та Європи», а не, приміром, одностороннього захисту Європи від Азії: «Нікому не потрібен друг, у вірності якого сумніваєшся. Утім, ти будеш мати в нас охоронців Азії та Європи. Якби нас не відділяв Танаїс, ми б стикалися з Бактрією, за Танаїсом ми населяємо землі аж до Фракії, а з Фракією, кажуть, межує Македонія. Ми – сусіди обох твоїх імперій. Поміркуй, кого ти хотів би в нас мати – ворогів чи друзів» [6, с. 261]. На жаль, піднести цю ідею як загальноновизнану геополітичну місію Україні досі не вдалося (ба більше, її завжди готові запозичити та видати себе за друзів і партнерів деякі спритні сусіди).

4. Якщо не спрацює геополітична стратегія, воїну слід бути готовим проявити себе на оперативнo-стратегічному й тактичному рівнях. Згадавши зустріч скіфів з Олександром Македонським, цілком логічно буде перейти до тих бойових дій, на які він наважився, але які так і не сталися через нескінченний перманентний відступ скіфської кінноти, що уникала генеральної битви, заманоючи та вимотуючи опонента подорожами у диких причорноморських степах. Цей оперативнo-стратегічний маневр є дуже відомим сюжетом в історії війн та методології боротьби. Також не можна не помітити явних аналогій із повзучим наступом російських військ протягом 2024–2025 рр. на Донбасі та діями українських воїнів, які відмовилися від побудови суцільної лінії фронту, маневруючи у «сірій зоні», уникаючи концентрованих ударів вогнем та ближнього бою з більш численним опонентом та завдаючи ворогу втрат вогнем артилерії та дровових військ.

(4.1) Непрямі дії, непрямий вплив. Популярним методологічним поясненням відмови від прямого зіткнення є ідея англійського військового історика Безіла Ліделл-Харта [7]. Переосмислюючи досвід Другої світової війни та матеріали допитів полонених гітлерівських генералів, цей британський офіцер прагнув обґрунтувати максимально гнучку стратегію ухиляння з-під ударів потужного опонента. Можна сказати, що тактичну схему обхідного маневру (який і на цьому рівні є допоміжним), він розповсюдив на оперативний та стратегічний, уявивши всю війну, весь процес бойових дій та логістики як нескінченне вислизання від прямих ударів. Психологічно цей висновок можна зрозуміти: він спрацьовує для британських колоніальних воєн (коли театром бойових дій є окремо взятий чужий острів, від якого завжди можна відплисти та згодом висадитися в іншому зручному місці), для протистояння окремих корпусів у африканській пустелі (або у скіфському степу), де відсутня лінія фронту, також для бліцкригу 1941 р., коли німецьким військам часто протистояли ізольовані радянські корпуси та армії, і залишались широкі неприкриті ділянки, які давали змогу обійти вузли спротиву та укріпрайони. Але за умов континентальної війни та нормативної щільності військ ситуація стає діалектичною: фронт рухається, і вислизати немає сенсу – або здаватися, або гинути, або битися.

(4.2) Діалектичний підхід, що враховує безпосереднє протистояння, у філософії та методології воєнної справи, яскраво представлений американським військовим аналітиком Едвардом Люттваком [8]. Із міркувань ідеологічного характеру він постійно вживає формулу «парадоксальна логіка війни», хоча рівень діалектичності тексту його класичної праці «Логіка війни та миру», під час нинішньої повномасштабної війни перекладеної українською мовою [9], на методологічному рівні не поступається найвідточенішим зразкам радянської діалектичної філософської традиції.

До ідей Безіла Ліделл-Харта Едвард Люттвак звертається обережно, у підтекстових примітках, не йдучи на конфлікт. Але помітно, що він не поділяє думку стосовно ефективності м'яких, непрямих дій (критикуючи пораду завжди вибирати парадоксальне рішення у главі 1 «Свідоме застосування парадоксу на війні» частини 1 «Логіка стратегії»). Проблема в тому, що в усього є своя ціна. Війну не можна обманути. Чим складніший план, тим більшим є «організаційне тертя»; чим оригінальніший та несподіваний для ворога задум, тим важче домогтися його досконалого виконання від власних солдат, які теж будуть спантеличені; чим секретнішою є зброя, тим далі вона опиниться від місць бойового застосування та тим менша кількість осіб демонструватиме хоча б достатню вправність у володінні нею тощо.

Виходячи з такої логіки, можемо зробити висновок, що відступ начебто зберігає техніку та забезпечує особовий склад, але має негативний психологічний ефект, потребує складної логістики, залишає ворогу ресурси (особливо сьогодні, коли тактика випаленого скіфського степу або мало реальна, або має місце там, де українські міста перетворилися на суцільні руїни), а головне – до рук ворога віддається оперативна ініціатива, його генерали самі вибирають напрямки ударів, тоді як солдати армії, що відступає, фактично доручають офіцерам та солдатам парировати випадки опонента. У певний момент ситуація починає образно нагадувати боксерський поєдинок, де один учасник безперервно б'є, тоді як інший виключно ухиляється, маневрує та захищає обличчя й корпус. Другий насправді виконує більш складну роботу, бо захищатися завжди важче, ніж нападати, але шанс завдати нокаутуючого удару є лише в першого, крім того, він же справляє позитивне враження на суддів та спостерігачів – виглядає, наче «всі карти у нього в руках».

Тому, по-перше, оборона принципово не може бути пасивною, боєць має завжди шукати шанс для зустрічного удару (а генеральний штаб та командування високого рівня

завжди мають мислити категоріями оперативних контрударів та остаточного перехоплення ініціативи – оборонна фаза для них є не приводом заспокоїтися, але часом для того, аби придумати власний активний хід, часом, який купується кров'ю солдат). А по-друге, як уже було зазначено, непрямий вплив, гнучкі, м'які дії припустимі там, де існує політична свобода маневру, наприклад у колоніальних війнах на чужих островах, тоді як континентальна війна із суцільним фронтом на власній території такої можливості не дає (у цьому сенсі запозичити буквально досвід скіфів українці собі дозволити не можуть).

5. Додатковим аспектом дослідження, скоріше за часом, аніж за географічною локацією, може виступити індоарійський контекст. Це вже питання не так праукраїнських земель, як праукраїнських народів, до того ж проблематичне. Ми не висловлюємося стосовно принципової можливості довести пряму тяглість між індоаріями та населенням сучасної України. Проте є комплекс спостережень та аргументів, пов'язаних з очевидними паралелями між військовою підготовкою та культурою запорізьких козаків та представників індійської касты воїнів. Цей момент дуже послідовно розгортає у своїх дослідженнях Тарас Каландрук стосовно бойових мистецтв [10] та детальніше у праці, присвяченій характерникам [11]. І якщо врахувати показану ним тяглість традиції через добу князівської Русі, можна зробити висновок, що аналогії, які збереглися у добу козацьку, мали базуватися на ще більш потужному підґрунті, аби витримати таку перевірку часом та численними політичними подіями й культурними впливами, що мали місце на наших землях.

Передусім йдеться про примітні риси подібності козаків та кшатріїв-раджпутів [11, с. 15–19]. Навіть наочно можна прослідкувати аналогії між козацьким «бойовим гопакком» та «каларіпаяту», військовим танцем індійських кшатріїв [10, с. 128]. Додамо від себе, що коли аналізу підлягає бойове мистецтво, яке складалося протягом низки поколінь (імовірно, не однієї сотні років), а потім так само поколіннями трансформувалося на рівні культури в національний танок, спільне коріння традиції має бути дуже давнім та навряд чи випадковим.

Також цікавою є комплексна тема встановлення арійських коренів характерництва [10, с. 26–37], у якій конкретний бойовий вишкіл переплітається із цілою низкою історичних та легендарних оповідань, зв'язок, що перетворилися на міфи, народні казки – тим самим послідовний дослідник має торкатися не лише історичних та культурних, а й питань чаклунства, магії, альтернативної науки тощо. Усе це відкриває додаткові вектори дослідження вже на суто вітчизняному ґрунті, водночас потребуючи серйозної концептуалізації та системного підходу.

Таким чином, за результатами проведеного дослідження можна зробити такі висновки:

1. Праукраїнські традиції, зокрема у сфері військового мистецтва та воєнної справи, є складним, досі детально не дослідженим поняттям, а їхній зв'язок із менталітетом сучасного українця неоднозначним.

2. Проте запозичення позитивного досвіду у сфері філософії воєнної справи (а іноді в галузі філософії змагання в сенсі філософії спорту) можливе та практично зустрічається.

3. Особливо це стосується військових традицій скіфських племен та індоаріїв.

4. При цьому філософська та методологічна аналітика воєнної справи взагалі та бойових дій зокрема додатково переосмислює відповідні ідеї і на сучасному рівні. Ці питання потребують подальшого дослідження систематизації, концептуалізації та практичного використання.

Як пропозиції можна зазначити, що є сенс (1) використовувати досвід наших прямих предків, а також народів, що хоча би жили на праукраїнських землях, одночасно (2) уникаючи некритичної рецепції результатів історичного та теоретичного аналізу у виконанні

представників іноземних шкіл філософсько-воєнної думки, оскільки для них відповідні приклади розкриваються залежно від культурно-історичного досвіду, менталітету, геополітичних устремлінь їхніх народів та держав.

Список використаної літератури

1. Ізуїта П., Женжера С. Ідеал воїна як вектор дослідження української філософії воєнної справи та філософії права. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософсько-політологічні студії»*. 2025. Вип. 63. С. 126–134. DOI: <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.14>
2. Бондар С.В., Кралюк П.М. Біля витоків української мудрості: філософська та релігійна думка народів Північного Причорномор'я VII ст. до н. е. – II ст. н. е. Київ : Світ Знань, 2009. 272 с.
3. Кралюк П.М. Любомудри прадавньої України. Антична філософія на українських землях. Харків : Фоліо, 2024. 189 с.
4. Кралюк П.М. Козацька філософія. Філософська та історіософська думка України XVII–XVIII ст. Харків : Фоліо, 2025. 398 с.
5. Туренко В. Переклад «Апофтегм» Анахарсіса Скіфського. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2023. № 2(34). С. 160–165.
6. Давньоскіфська філософія. Збірка античних джерел. Київ : Орієнтир, 2019. 304 с.
7. Liddell Hart, Basil. *The Strategy Of Indirect Approach*. London : Faber And Faber Limited London, 1967. 316 p. <https://archive.org/details/strategyofindire035126mbp>
8. Edward N. Luttwak. *The Logic of War and Peace, Revised and Enlarged Edition*. London : Harvard University Press. 2002. 354 p.
9. Люттвак Е. Стратегія: логіка війни та миру. Київ : КНТ, 2024. 523 с.
10. Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. Львів : Піраміда, 2007. 304 с.
11. Каляндрук Т. Загадки козацьких характерників. Львів : Піраміда, 2007. 288 с.

THE IDEAL OF THE WARRIOR IN THE WORLDVIEW AND PRACTICE OF THE PEOPLES OF THE PRE-UKRAINIAN LANDS

Petro Izuita

*Open International University of Human Development «Ukraine»,
Institute of Law and Public Relations,
Department of Industry Law and General Legal Disciplines
Lvivska street, 23, 03115, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-9851-3434>*

Serhij Zhenzhera

*Open International University of Human Development «Ukraine»,
Institute of Law and Public Relations,
Department of Industry Law and General Legal Disciplines
Lvivska street, 23, 03115, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0000-8154-1164>*

The article attempts to identify the key features of what can be called the ideal of a warrior, typical features of people of military profession and orientation, notable features of the culture of conducting military operations among the ancient peoples who inhabited the present-day Ukrainian lands, primarily the northern Black Sea region. The research material uses sources of historical, historical-cultural, comparative historical, historical-philosophical nature.

Among the peoples whose military culture has been analyzed are the Scythians, Cimmerians, and ancient Greeks. In addition, attention is drawn to the deep kinship between the Indo-Aryans (in particular, the caste of warriors-Kshatriyas) and the military traditions of the ancient Ruthenians, and later the Zaporozhian Cossacks. Promising directions for further research are also mentioned.

The results of the study are important for the philosophy of law, since ideals (ideally) should influence the nature of documents regulating the relevant professional activities and training of specialists.

The general direction of the article is not purely historical, but pursues a methodological goal – the practical use or recognition as irrelevant of certain ideals and models of behavior of soldiers of the past for the formation of an exemplary modern Ukrainian military. Therefore, a number of models are considered in the context of the wars of the 20th-21st centuries, in particular, defensive and offensive strategy, the idea of indirect actions, geopolitical self-determination, self-positioning, which Ukraine is actively changing and forming right now.

The authors of the study do not claim to give advice to professional military personnel or categorically reject certain ideals. It is important to continue the systematization, conceptualization and practical use of knowledge about the ideals of the peoples who were the ancestors of Ukrainians or influenced them through direct communication. The authors also call for careful avoidance of uncritical reception of the results of historical and theoretical analysis performed by representatives of foreign schools of philosophical and military thought, since the use of ideals and models of behavior should be based on national and state interests.

Key words: ideal of a warrior, philosophy of war, competitive culture, philosophy of sports, Scythians, strategy, dialectics.

Дата першого надходження статті до видання: 26.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 330.341.42:316.7

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.11>

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА ЯК ФЕНОМЕН СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ

Сергій Карастан

Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

вул. Старопортофранківська, 26, 65200, м. Одеса, Україна

<https://orcid.org/0009-0009-2040-3855>

Статтю присвячено комплексному соціально-філософському аналізу тіньової економіки як невід’ємного елементу соціокультурного простору. Автор досліджує історичну еволюцію економічних відносин, підкреслюючи, що тіньова економіка супроводжує ринкові механізми з найдавніших часів, проявляючись у формах, пов’язаних із моральними, релігійними та культурними обмеженнями господарської діяльності. *Мета та завдання дослідження* полягають у соціально-філософському аналізі тіньової економіки як феномену соціокультурного простору через призму її історичної еволюції, а також у виявленні ролі моральних норм, культурних уявлень та інституційних обмежень у формуванні неформальних економічних практик. *Методологія дослідження* має міждисциплінарний характер і ґрунтується на поєднанні соціально-філософського, історико-філософського та інституційного підходів. Соціально-філософський підхід використано для інтерпретації тіньової економіки як соціокультурного феномена та індикатора стану суспільних відносин; історико-філософський метод – для аналізу її еволюції від античності до сучасності; компаративний аналіз – для зіставлення різних моделей господарювання та моральних оцінок економічної діяльності. Інституційний і культурно-антропологічний підходи дали змогу розкрити роль формальних і неформальних норм, а також повсякденних практик у формуванні тіньового сектору. Діалектичний і системний підходи забезпечили виявлення внутрішніх суперечностей і розгляд тіньової економіки як цілісної підсистеми соціально-економічних відносин. *Результати дослідження*. Через аналіз поглядів мислителів різних історичних періодів та класиків політичної економії автор демонструє, що економічна діяльність завжди взаємопов’язана з етичними та соціальними нормами, а відхилення від них є індикатором розвитку тіньових практик. У статті також розглядаються історичні приклади інституційних парадоксів, коли державні інститути самі сприяли поширенню девіантних економічних практик, та досліджується роль неформального сектору в сучасних умовах, особливо в країнах, що розвиваються. Підкреслено, що тіньова економіка не є лише економічним явищем чи кримінальним відхиленням, а виступає соціокультурним індикатором, що відображає трансформацію суспільних цінностей, моральних норм і ефективність державних та ринкових інститутів. Завдяки соціально-філософському підходу дослідження дає змогу краще зрозуміти неформальні економічні практики як інтегральний складник суспільного життя та визначити чинники, що формують їхню динаміку та поліморфність у різних історичних і сучасних контекстах. Автор робить висновок про те, що тіньова економіка є історично зумовленим феноменом соціокультурного простору, який супроводжує розвиток товарно-грошових відносин від моменту їх виникнення, що виникає на перетині економічних інтересів, моральних норм, інституційних обмежень і владних практик. Її поява пов’язана не лише з недосконалістю правових механізмів чи економічних інститутів, а й із трансформацією ціннісних орієнтацій суспільства.

Ключові слова: тіньова економіка, соціокультурний простір, неформальні економічні практики, морально-етичні норми, інституційна дезорганізація, неформальний сектор, економічна девіація, суспільні цінності, феномен, цінності.



© Ізуйта П., Женжера С., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Вступ. Актуальність дослідження тіньової економіки як феномена соціокультурного простору зумовлена зростаючим впливом неформальних економічних практик на розвиток сучасних суспільств. У глобалізованому світі тіньовий сектор набуває дедалі більшої масштабності, проникаючи у різні сфери соціально-економічного життя – від ринку праці та підприємництва до фінансових і цифрових економічних практик. Це явище суттєво впливає на функціонування державних інститутів, соціальну справедливість, рівень довіри у суспільстві та стабільність економічних систем. Особливої актуальності ця проблематика набуває в умовах трансформаційних процесів, економічної нестабільності та інституційних змін, коли значна частина економічної активності переміщується у неформальний сектор. У таких умовах тіньова економіка стає не лише економічною проблемою, а й важливим соціокультурним явищем, що відображає специфіку ціннісних орієнтацій, рівень правової культури, суспільні уявлення про справедливість, легітимність влади та допустимість порушення формальних правил. Водночас більшість досліджень тіньової економіки зосереджено переважно на економічних або правових аспектах, тоді як її соціально-філософський вимір залишається недостатньо розкритим. Розгляд тіньових економічних практик у контексті соціокультурного простору дає змогу ширше осмислити їхню природу, оскільки вони формуються під впливом історичних традицій, моральних норм, культурних установок і специфіки соціальних інститутів. У цьому сенсі тіньова економіка виступає не лише як відхилення від формальних правил, а й як своєрідний індикатор стану суспільних відносин і трансформації соціальних цінностей. Соціально-філософське дослідження тіньової економіки як феномена соціокультурного простору є актуальним як із наукового, так і з практичного погляду. Воно сприяє глибшому розумінню взаємодії економічних процесів із культурними та моральними чинниками суспільного розвитку, а також дає змогу сформулювати більш комплексне бачення причин виникнення і поширення тіньових практик у сучасному суспільстві.

Мета статті полягає у соціально-філософському аналізі тіньової економіки як феномена соціокультурного простору через призму її історичної еволюції, а також у виявленні ролі моральних норм, культурних уявлень та інституційних обмежень у формуванні неформальних економічних практик. *Завдання дослідження* полягають в аналізі історичних передумов виникнення тіньової економіки, розкритті її морально-етичних та інституційних засад у різні історичні періоди, виявленні ролі культурних і нормативних чинників у формуванні неформальних економічних практик, а також узагальненні сучасних підходів до її розуміння як соціокультурного феномена.

Виклад основного матеріалу. Соціально-філософський аналіз історичної еволюції ринкових відносин дає змогу виявити основні витoki уявлень про тіньову економіку, які сформувалися ще задовго до її наукового концептуального осмислення. Варто зазначити, що поява тіньових практик органічно пов'язана з формуванням товарно-грошових відносин. Власне з моменту, коли обмін продуктами людської діяльності набув форми товару, а його вартість почала виражатися у грошовому еквіваленті, виникли й умови для появи прихованих або неформальних форм господарської діяльності. Таким чином, тіньова економіка не є породженням сучасності, а супроводжує ринкові механізми з найдавніших часів, будучи їхнім органічним «побічним продуктом».

У докласових суспільствах і на ранніх етапах державності регуляцію господарської поведінки забезпечувала релігійна мораль, що компенсувала відсутність правових систем. Морально-релігійні заборони формували межі економічної діяльності й виконували функцію первинної інституціоналізації, виступаючи своєрідним «попередником права». Водночас уже тоді виникала суперечність між прагненням до вигоди та моральними обмеженнями,

що заклала підґрунтя для появи тіньових економічних практик. Історико-філософський аналіз демонструє, що тіньова економіка є не аномалією, а структурним супутником розвитку ринку. На ранніх етапах її регулятивні межі встановлювалися здебільшого моральними приписами релігії, тоді як у сучасних суспільствах ці функції перейняли складні системи права, державного контролю та професійної етики. Проте загальна логіка залишилася тією ж: там, де існує обмін, там завжди виникає спокуса приховати частину доходів, обійти чи трансформувати правила задля досягнення більшої вигоди. Однак із соціально-філософського погляду цікаво подивитися, як саме характер суспільного устрою (із його ціннісно-ідеологічними установками) впливав на концептуалізацію тіньового сектору, постійно збільшуючи його поліморфність.

У філософській традиції античності проблема грошей, багатства та їхнього місця у суспільному житті була осмислена як питання не лише економічного, а й глибинно морального та соціального порядку. Так, Платон, розмірковуючи над сутністю суспільного устрою, висловлював рішуче неприйняття практики накопичення грошей заради самих грошей, особливо лихварства. Для нього гроші могли мати сенс лише як засіб упорядкування обміну, але не як самоціль, що стає джерелом нерівності й моральної деградації [12; 13]. У цьому простежується не лише економічна критика, а й глибокий етичний осуд, який можна розглядати як зародки філософської рефлексії щодо явища, яке пізніше отримає назву «тіньова економіка».

Арістотель, продовжуючи цю лінію, пропонує вже більш системний аналіз господарської діяльності. Його розрізнення між «економікою» та «хрематистикою» має ключове значення не лише для історії економічної думки, а й для соціальної філософії. Під «економікою» Арістотель розумів таку форму господарювання, яка спрямована на забезпечення життєвих потреб дому (ойкосу) та полісу (міста, держави у цілому), тобто Арістотелева економіка була соціально вмотивованою, суспільно виправданою і мала моральний вимір. Хрематистика ж визначалася ним як діяльність, метою якої є збагачення заради самого багатства, тобто нагромадження грошей і капіталу без етичних обмежень. Особливе значення для соціально-філософського аналізу має те, що Арістотель бачив у хрематистиці не просто відхилення від природного стану речей, а фундаментальну загрозу нормальному суспільному життю. Він наголошував, що якщо гроші в економіці постають лише знаком вартості, визначеним законом або звичаєм, то в хрематистиці вони перетворюються на самостійну, квазіонтологічну реальність – форму «неістинного багатства» [6; 7]. У цьому прихована думка про відчуження соціальних відносин: гроші з інструмента взаємного обміну стають самодостатньою метою, породжуючи нескінченне прагнення до збагачення, яке не має розумних меж.

З антропологічного та соціально-філософського погляду тут закладено важливий висновок: поява грошей радикально трансформує структуру суспільних відносин. Там, де економіка орієнтована на потреби й добробут, поступово виникає і хрематистика як «мистецтво робити гроші», що руйнує початкову цілісність господарського життя, створюючи як нові можливості, так і нові соціальні проблеми. Арістотель підкреслював, що у цьому мистецтві (накопичувати гроші) неможливо досягнути межі, адже кінцевою метою є безмежне володіння капіталом. Таке нескінченне прагнення він уважав не лише «проти-природним», а й небезпечним для суспільної гармонії, оскільки воно неминуче породжує соціальну несправедливість та моральну деградацію.

Давньогрецькі мислителі, будучи прихильниками натурального господарства (але тут не варто забувати й про інститут рабовласництва), виступали своєрідними «антиринковими» філософами. Їхня позиція демонструє, що основні категорії ринкової економіки:

гроші, прибуток, відсоток, капітал у їхньому світогляді постають як явища несправедливі й протиприродні. Утім, у такому погляді теж є певні протиріччя: засуджуючи лихварство, надмірне накопичення матеріальних ресурсів, той самий Арістотель водночас не вважав протиприродним та аморальним рабовласництво, експлуатацію рабської праці та позбавлення рабів суб'єктності. Однак якщо абстрагуватися від інституту рабовласництва і зосередитися на моральних оцінках античних мислителів щодо решти соціально-економічних явищ того часу, то можна побачити раннє усвідомлення того, що господарське життя неможливо зводити лише до логіки прибутку: воно завжди повинно співвідноситися з етикою (яка є змінюваною категорією), спільним благом (як воно розуміється в певному соціокультурному контексті) і моральними обмеженнями. Саме у цій опозиції між економікою та хрематистикою ми можемо побачити витоки критики тіньової економіки, яка й у сучасному світі нерідко постає як форма господарської діяльності, що відокремлена від соціальних цінностей і спрямована виключно на самозбагачення. Якщо, скажімо, у Платона ми бачимо моральний осуд грошей як інструмента надмірного накопичення й відриву від потреби у справедливому суспільному устрої, то його позиція передувє сучасним критикам фінансової спекуляції та «паразитарного капіталу». Із соціально-філософського погляду Платон закладає принципову установку: економічна діяльність має підпорядковуватися вищим цілям суспільної гармонії, а не слугувати лише інструментом приватного збагачення одних за рахунок інших. У цьому ми можемо вбачати раннє формулювання того, що пізніше отримало назву «етична межа економіки», яка і сьогодні залишається одним з орієнтирів під час аналізу тіньових практик.

Арістотель, протиставляючи економіку і хрематистику, фактично формулює перший концепт інституціональної критики господарства. Його ідея «неістинного багатства» як результату безмежного накопичення перегукується із сучасним розумінням економічних девіацій та «інституційних пасток», коли шкідливі практики самовідтворюються. Якщо в античності обмежувачем виступала мораль, укорінена в релігії та традиції, то сьогодні – формальні й неформальні інститути (право, культура, етика). Водночас руйнація цих обмежень породжує практики, що виходять за межі суспільного блага, зокрема тіньову економіку. У цьому контексті проблема тіньових процесів постає як глибинно морально-філософська: те, що Арістотель визначав як загрозу хрематистики, нині проявляється у формах глобальних фінансових спекуляцій, олігархічного капіталу та корупції, відображаючи деформацію ціннісних основ суспільства.

У середньовічній християнській філософській думці, мабуть, найбільш систематизованій у трактаті Фоми Аквінського «Сума теології», ми знаходимо подальший розвиток античних уявлень про природу господарства, але вже в контексті християнської антропології та морального богослов'я. Аквінат проводить чітке розмежування між «природним» і «штучним» багатством. До першого належать продукти натурального господарства: хліб, худоба, інші речі, які безпосередньо задовольняють базові людські потреби. Таке багатство є «природним» тому, що воно відповідає сутності людини і спрямоване на підтримку її життя. Натомість «штучне» багатство, втілене у золоті й сріблі, має лише символічну та умовну вартість і саме по собі не здатне зробити людину щасливою (хоча і це теж питання філософського плану) [14; 21]. Цей розподіл, запропонований Аквінатом, закладає філософські підвалини для критики економічної діяльності, яка зосереджується виключно на нагромадженні грошей поза зв'язком із реальними потребами суспільства. Для Аквінського головна мета людського існування не може зводитися до матеріального збагачення. Ідеал його полягає у моральному вдосконаленні людини та спасінні душі, що є найвищим завданням християнського життя. Тому економічні інтереси повинні бути підпорядковані

суспільному благу й гармонії, а діяльність, яка руйнує християнський моральний порядок, автоматично виходить за межі прийнятного.

У середньовічній економічній теорії (це умовний конструкт) немає місця для економічної діяльності, що б не підпорядковувалася моральній меті. Остання ж базується на імперативах християнства. Із позиції соціальної філософії це означає, що економіка вбудовується у ширший нормативний порядок, де домінують духовні та моральні християнські орієнтири. Таким чином, інститути релігії, моралі та господарства (виробництва, торгівлі), а також феодального права утворюють єдину систему, у якій економічна сфера є підлеглою. Із цього випливає й соціально-антропологічний висновок: справжня цінність багатства вимірюється не його кількістю, а тим, наскільки воно сприяє гармонії суспільного життя та моральному вдосконаленню особи (звичайно, це трошки ідеалістичне розуміння, яке відображає скоріш християнське уявлення про те, як має бути, ніж про те, як реально відбувалося за часів, коли інтелектуальну й соціокультурну основу життя становила середньовічна схоластика, а нормативну – феодальне і церковне право). Утім, погляди Фоми Аквінського все ж можна розглядати як ранній прообраз критики тіньової економіки, бо саме там, де накопичення «штучного багатства» стає самоціллю, а економічна діяльність відривається від етичних і суспільних норм, виникає небезпека перетворення господарства на сферу девіантних і тіньових практик.

Упродовж історії держава як ключовий соціальний інститут не завжди була зразком дотримання правових і етичних норм, а в грошовому обігу нерідко сама вдавалася до маніпуляцій. Поширеною практикою було штучне зменшення вмісту дорогоцінних металів у монетах (додавання міді, обточування країв), що фактично перетворювало державу на «фальшивомонетника». Показовими є приклади Філіпа IV Красивого та Генріха VIII, який, знизивши вміст срібла у монетах і карбуючи їх із міді з тонким срібним покриттям, отримав іронічне прізвисько «Мідний ніс» [11].

Із погляду соціальної філософії ми спостерігаємо один з інституційних парадоксів: держава, що покликана бути охоронцем правил і гарантом моральних засад, часто сама виступає їх руйнівником. Простежується ситуація інституційної дезорганізації, коли легальні механізми влади виявляються співзвучними практикам тіньової економіки. Замість того щоб боротися з підробкою та маніпуляціями, вони їх узаконювали на найвищому рівні. Таким чином, виникала подвійна мораль: формально проголошувалися високі цінності порядку і справедливості, але фактично державні еліти діяли за законами вигоди й короткострокового збагачення.

Перехідний період XV–XVIII ст., інколи характеризований як етап первісного накопичення капіталу, став епохою радикальних змін. Це був час, коли канонічне право та його морально-етичні обмеження втрачали своє домінуюче значення. На авансцену виходили провідні європейські держави: Іспанія, Португалія, Нідерланди, Англія. Саме вони активно долучилися до колоніальної експансії, работоргівлі, масового вивезення золота й срібла з Латинської Америки, а також до легітимізації піратства як інструмента економічної й геополітичної боротьби. Ці практики свідчать, що моральні й правові норми свідомо поступалися інтересам накопичення ресурсів, а сама економічна діяльність набувала яскраво вираженого експансіоністського й насильницького характеру. Уже у XIX ст. згаданий історичний період надасть марксистським ідеологам реальні підстави для критики капіталу, експлуатації, ринкової економіки, класової нерівності та самої держави. Важливим соціально-економічним наслідком первісного накопичення стало формування нового соціального прошарку – підприємців. Виникла потреба в новому концепті для осмислення їхньої ролі. Уперше термін *entrepreneur* у науковий обіг увів Р. Кантільон на початку

XVIII ст. Його визначення мало чітко виражений екзистенційно-ціннісний характер: підприємницький дохід розглядався як винагорода за ризик [8]. Ідеться не лише про купців, а й про організаторів воєнних походів, а також навіть про розбійників, піратів, каперів. Усіх їх об'єднувала готовність ризикувати власним життям, майном і становищем заради отримання прибутку. Цей критерій ризику довгий час залишався головним у розумінні сутності підприємництва.

Однак, якщо розглядати це явище із соціально-філософської перспективи, то перед нами постає ще один парадокс. Те, що сьогодні кваліфікувалося б як злочин чи девіантна практика (піратство, силове захоплення майна ворогів, работоргівля), у добу первинного становлення капіталізму вважалося цілком «нормальними» формами надбання первинного капіталу (поряд із торгівлею, ремісництвом, сільським господарством, отриманням земель у нагороду за службу). Таким чином, межа між добросовісною та недобросовісною економічною діяльністю виявлялася надзвичайно рухомою й залежною від конкретного історичного та культурного контексту. Це доводить, що соціальні інститути господарювання не є статичними, вони змінюються під тиском політичних і економічних сил, а етичні критерії легітимності господарської практики мають історично відносний характер.

У працях класиків політичної економії А. Сміта та К. Маркса надзвичайно чітко простежується спільна риса: підкреслення об'єктивного характеру економічних відносин. Обидва мислителі стояли на позиціях своєрідного економічного детермінізму, визнаючи, що економічні процеси мають власні закони розвитку, які не зводяться до волі окремих осіб чи держави. Утім, їхні висновки щодо природи цих процесів кардинально відрізнялися, що, зрештою, визначило два різні напрями подальшої соціально-філософської рефлексії. Для А. Сміта ключовою метафорою стала «невидима рука ринку», яка, за його уявленням, забезпечує гармонізацію індивідуальних та суспільних інтересів. У підприємцеві він бачив не лише носія приватного інтересу, а й невідомого слугу суспільного добробуту, у міру того, як підприємницька діяльність задовольняє існуючий попит та може створювати новий. Вибудовується своєрідна моральна логіка ринкових відносин: прагнучи до власного збагачення, індивід-підприємець підштовхується механізмами ринку до сприяння загальному добру (надання послуг, створення та перерозподіл продукції, створення нових робочих місць тощо). У такій перспективі навіть потенційно тіньові практики могли б вбудовуватися у цілісну систему «суспільної користі», якщо ринок працює належним чином [17]. К. Маркс, навпаки, підкреслював виражений антагоністичний характер підприємницької діяльності. Для нього капітал є формою паразитичного привласнення додаткової вартості, а підприємництво – відносинами експлуатації. У цьому контексті він не бачив потреби відокремлювати «тіньову» й «добропорядну» підприємницьку практику, адже вся система приватного капіталу, за його логікою, має грабіжницьку й антисоціальну природу. Ліквідація антагонізму між капіталом і найманою працею можлива лише через радикальне, насильницьке скасування самої системи приватної власності. Принцип соціальної справедливості у Маркса постає ключовим критерієм оцінки економічної реальності, а держава, яка обслуговує інтереси буржуазії, розглядається ним як класовий апарат пригнічення [10].

Соціально-філософський парадокс XX ст. полягає у тому, що, попри зростання масштабів і багатформність тіньової економіки, економічна наука довгий час її наче ігнорувала. Тіньові практики вважалися «викривленням системи», предметом дослідження кримінології та різних галузей права (кримінального, цивільного, господарського, податкового, адміністративного тощо), але не самої економічної теорії. Лише у другій половині XX ст., починаючи з 1960–1970-х років, інтерес до феномену тіньової економіки почав стрімко зростати всередині економічної науки, а також у середовищі соціальної філософії.

Імовірно, інтерес цей був зумовлений не лише змінами в економічному світогляді, а й глибокими соціально-філософськими викликами.

Дуже важливий поворот у соціально-філософському осмисленні тіньової економіки та її своєрідне перевідкриття не як суто кримінальної практики чи маргінальної аномалії, а як масового соціального явища, властивого передусім країнам, що розвиваються, простежується у роботах К. Харта, Ф. Шнайдера, Е. Сото [9; 15; 16; 2; 18; 19]. Це був момент, коли дослідницькі акценти змістилися від аналізу ринкових структур у розвинених країнах до вивчення життєвих стратегій найбільш уразливих верств населення у так званому «третьому світі». Особливе значення мала робота англійського соціолога К. Харта, який досліджував економічні практики мешканців трущоб у Гані. Його емпіричні спостереження показали, що більшість міського населення країни фактично існувала поза межами офіційної економічної системи. Це відкриття мало не лише економічний, а й соціально-філософський вимір: воно ставило під сумнів саму здатність модерної держави та її інститутів інтегрувати все суспільство в єдиний економічний порядок. К. Харт й увів до наукового дискурсу термін «неформальний сектор», підкреслюючи, що виключені з формальних структур та позбавлені можливостей, люди вимушено винаходять альтернативні, неформальні способи виживання і збільшення доходів. К. Харт у своїх дослідженнях показує фундаментальні суперечності між структурою соціально-економічних інститутів та життєвими практиками людей. Формальні інститути держави і ринку в країнах периферії (він звертається до досвіду Гани) виявилися недоступними або навіть ворожими для широких мас, тоді як реальні практики життя продукували власні правила, норми та способи обміну. Таким чином, неформальний сектор постав як своєрідний контрінститут, що виникає на перетині необхідності виживання і відсутності легітимних соціальних ліфтів [9].

Фундаментальне значення не лише для економічного аналізу, а й для осмислення тіньової економіки як соціокультурного феномену має звіт Міжнародної організації праці «Зайнятість, доходи та рівність: стратегія збільшення продуктивної зайнятості в Кенії» [5]. Він демонструє один із перших системних підходів до розуміння того, що значна частина економічної активності в країнах, що розвиваються, функціонує поза межами формалізованих державних структур. Водночас автори звіту фактично виходять за межі суто економічного трактування, показуючи, що так званий «неформальний сектор» є не просто відхиленням або аномалією, а органічним складником соціального життя, вкоріненим у повсякденні практики, культурні норми та способи взаємодії людей. На нашу думку, особливо важливим для соціокультурного аналізу є те, що у звіті неформальна економіка постає як простір адаптації населення до обмежень формального ринку праці та державних інституцій. Вона формується через мережі довіри, неформальні правила обміну, локальні традиції та практики виживання, які часто виявляються ефективнішими за офіційні механізми. Таким чином, тіньова економіка інтерпретується не лише як економічна категорія, а й як специфічний спосіб організації соціального життя. Окрім того, у документі закладено важливу ідею про те, що межа між формальним і неформальним є умовною та рухливою. Це дає змогу розглядати тіньову економіку як динамічний соціокультурний простір, у якому взаємодіють державні інститути, ринкові структури та повсякденні практики людей. У цьому сенсі звіт можна інтерпретувати як одну зі спроб концептуалізації неформальної економіки не лише як економічного, а й соціокультурного явища, що відображає глибинні суперечності модерного розвитку. Тіньова економіка виступає як форма соціальної саморегуляції, що виникає у відповідь на інституційну неспроможність держави та водночас відтворює культурні патерни взаємодії у суспільстві.

Серед українських дослідників хотілося б відзначити С. Войцехівську, яка здійснила узагальнення наукових підходів до розуміння тіньової економіки та фінансової безпеки держави і розкрила їх взаємозв'язок у контексті національної безпеки. Дослідниця обґрунтувала необхідність комплексної державної політики детінізації як важливого чинника зміцнення фінансової безпеки, особливо в умовах післявоєнного відновлення економіки [1].

Подальші дослідження, проведені під егідою Міжнародної організації праці та Всесвітнього банку у Колумбії, Шрі-Ланці, Кенії та інших країнах, що розвиваються, підтвердили універсальність досліджуваного феномену. Незалежно від культурного чи географічного контексту логіка була подібною: коли офіційна економіка не здатна забезпечити зайнятість і базові умови життя, тоді виникає система альтернативної раціональності, де працюють уже інші, «тіньові», правила. У соціально-філософській перспективі поява терміна «неформальний сектор» мала ще одну важливу функцію: вона легітимувала дослідження тіньової економіки як нормальної частини соціального порядку, а не лише криміналізованої сфери. Це означало розширення горизонту науки – від вивчення лише формально визнаних інститутів до аналізу «живих» практик соціального-економічного виживання, що самовідтворюються і мають власну внутрішню організацію. Специфічний фокус досліджень К. Харта та його послідовників можна розглядати як важливий крок до розуміння тіньової економіки не лише у вузькому господарському, а й у ширшому, соціально-філософському сенсі – як показника глибинної кризи довіри до держави і водночас – як прояв творчої здатності людини адаптуватися до несприятливих умов існування.

Поворотним моментом у новому науковому осмисленні тіньової економіки стали 1970-ті роки, коли з'являються перші комплексні дослідження, що трактують її не лише як маргінальне відхилення, а й як структурний елемент ринкової системи. Одним із найвпливовіших дослідників цього напрямку є Ф. Шнайдер, роботи якого заклали основи сучасного уявлення про масштаби й функції тіньового сектору. Використовуючи економетричні моделі та міждисциплінарні методи, Ф. Шнайдер показав, що приховані форми господарювання не можна розглядати лише як кримінальний феномен, вони давно інтегровані в загальний цикл виробництва та обміну і часто виконують компенсаторні функції для офіційної економіки [16]. Особливе значення мають його підходи до вимірювання масштабів тіньової економіки. Виявлення реальних обсягів «невидимої» економіки дало змогу поставити питання про прозорість суспільних інститутів та ефективність державного контролю. І стало ще більш очевидним, що тіньові практики – це не виняток, а норма виживання для цілих соціальних груп, особливо у кризові періоди. Тобто вони є проявом адаптивності суспільства до надмірних податкових, адміністративних чи правових бар'єрів [15]. Із соціально-філософського погляду роботи Ф. Шнайдера та співавторів продемонстрували, що тенденція до латентних форм економічної активності є універсальною: вона проявляється як у розвинених капіталістичних країнах, так і в постсоціалістичних суспільствах. Це дає змогу розглядати тіньову економіку не лише як соціально-економічний феномен, а й як культурно-антропологічне явище.

У другій половині 1970-х – на початку 1980-х років учені та політики Заходу поступово усвідомлюють, що й офіційна статистика розвинених держав не відображає усієї повноти економічного життя, а невидима частина господарських відносин значно перевищує очікувані межі. Поворотним моментом стали дослідження Е. Фейга, який ще наприкінці 1970-х оцінив масштаби тіньової економіки США у третину офіційного ВВП. Ця цифра викликала справжній інтелектуальний та політичний шок: сама ідея, що найрозвиненіша економіка світу живе на третину «в тіні», ставила під сумнів легітимність статистики, а також прозорість ринкових інститутів. У результаті навіть Конгрес США змушений був

провести спеціальні слухання, а в економічній науці почалося інтенсивне розроблення методів кількісного розрахунку масштабів тіньової економіки [22]. Соціально-філософський вимір цього процесу полягає у зміщенні акценту: тепер тіньова економіка сприймається не як відхилення, а як невід'ємна частина соціальної реальності, яку треба визнати, досліджувати й інтегрувати у систему знань. Ситуація 1990-х років після краху соціалістичних режимів лише підтвердила універсальність досліджуваного феномену. У країнах із «перехідною економікою» масштаби «тіні» досягли критичного рівня, і стало очевидно, що відсутність збалансованих інститутів у момент трансформації відкриває простір для масової тінізації.

Дещо узагальнюючи, можна підсумувати, що історична еволюція від античної критики хрематистики до сучасних дискусій про неформальний сектор демонструє, що тіньова економіка супроводжує розвиток товарно-грошових відносин від самого їх зародження. Вона формує специфічну підсистему соціально-економічних відносин, що існує паралельно з легальною економікою, і слугує своєрідним дзеркалом, у якому суспільство бачить обмеженість власних інститутів [4]. У соціально-філософському сенсі тіньова економіка є не просто економічним явищем, а соціокультурним викликом для суспільства, що виявляє межі державної раціональності та відкриває простір для альтернативних форм соціальної організації.

Висновки. Отже, соціально-філософський аналіз історичної еволюції господарських відносин свідчить, що тіньова економіка не є випадковим або суто сучасним явищем. Вона постає як історично зумовлений феномен соціокультурного простору, який супроводжує розвиток товарно-грошових відносин від моменту їхнього виникнення. Уже на ранніх етапах формування ринкових практик виникла напруга між прагненням до матеріальної вигоди та морально-нормативними обмеженнями, що й створювало передумови для появи прихованих або неформальних економічних практик. Філософська традиція демонструє, що проблема економічних девіацій осмислювалася передусім у морально-етичному вимірі. Критика надмірного накопичення багатства, лихварства чи «хрематистики» у працях античних авторів, а також моральне підпорядкування господарської діяльності духовним цінностям у середньовічній думці відображають прагнення обмежити економічну поведінку нормами суспільного блага. Водночас історичний досвід показує, що межа між легітимними та тіньовими формами економічної діяльності завжди була змінною і залежала від конкретного соціокультурного контексту, політичних інтересів та інституційної організації суспільства. Таким чином, *тіньова економіка може розглядатися як складний соціокультурний феномен, що виникає на перетині економічних інтересів, моральних норм, інституційних обмежень і владних практик.* Її поява пов'язана не лише з недосконалістю правових механізмів чи економічних інститутів, а й із трансформацією ціннісних орієнтацій суспільства. Саме тому ефективне осмислення і подолання тіньових практик потребують не лише економічного чи юридичного аналізу, а й широкого соціально-філософського підходу, що враховує культурні, моральні та інституційні основи функціонування сучасного соціуму.

Список використаної літератури

1. Войцехівська С. Детінізація економіки як запорука фінансової безпеки держави. *Економіка та суспільство*. 2023. № 56. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-56-7>
2. Де Сото Е. Загадка капіталу. Чому капіталізм перемагає на Заході і ніде більше / пер. з англ. М. Климчука. Київ : Наш Формат, 2023. 332 с.

3. Карастан С., Петінова О. Тіньова економіка як соціальний інститут: філософський аналіз на прикладі концепції Ернандо де Сото. *Дόξα / Докса*. 2025. Вип. 2(44). С. 239–248. [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2025.2\(44\).354289](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2025.2(44).354289)
4. Петінова О.Б., Карастан С.К. Тіньова економіка як соціальний інститут: інституціональний аналіз і теоретичні витоки. *Філософсько-освітні студії*. Ч. 2: Статті (за результатами II Міжнар. наук.-практ. конф., м. Херсон, м. Хмельницький, 20–21 листопада, 2025 р.). Херсон : ФОП Вишемирський В.С., 2025. С.110–114. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/24494>
5. Adoho F.M., Doumbia D. Informal sector heterogeneity and income inequality: Evidence from the Democratic Republic of Congo / Poverty and Equity Global Practice Group. Washington: World Bank, 2018. 45 p. URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/984711517510605615/pdf/WPS8328.pdf?utm_
6. Aristotle. *Nicomachean Ethics* / Translated W.D. Ross. URL: <https://classics.mit.edu/Aristotle/nicomachaen.html>
7. Aristotle. *Politics* / Translated by B. Jowett. URL: <https://classics.mit.edu/Aristotle/politics.html>
8. Cantillon R. *An Essay on Economic Theory*. Auburn: Ludwig von Mises Institute, 2010. 252 p. URL: https://cdn.mises.org/An%20Essay%20on%20Economic%20Theory_2.pdf
9. Hart K. Informal income opportunities and urban employment in Ghana. *The Journal of Modern African Studies*. 1973. Vol. 11, № 1. P. 61–89. URL: https://www.collegesidekick.com/study-docs/20178444?utm_
10. Marx K. *Capital: A Critique of Political Economy*. Vol. 1. Hamburg: Otto Meissner, 1867. URL: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1867-c1/>
11. Mayhew N.J. *Sterling: the history of a currency*. 2000. New York : Wiley, 290 p.
12. Plato. *Laws* / Translated by B. Jowett. URL: <https://classics.mit.edu/Plato/laws.html>
13. Plato. *The Republic* / Translated by B. Jowett. URL: <https://classics.mit.edu/Plato/republic.html>
14. Saint Thomas Aquinas. *Summa Theologiae*. Translated by Fathers of the English Dominican Province. URL: <https://logoslibrary.org/aquinas/summa/1001.html>
15. Schneider F., Buehn A. Estimating the size of the shadow economy: Methods, problems and open questions. Linz: Johannes Kepler University, 2013. 42 p. URL: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/97444/1/773137262.pdf>
16. Schneider F., Dominik H. Enste. 2000. «Shadow Economies: Size, Causes, and Consequences». *Journal of Economic Literature*. № 38 (1): pp. 77–114. DOI: 10.1257/jel.38.1.77
17. Smith A. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. London : W. Strahan and T. Cadell, 1776. 540 p. URL: <http://gesd.free.fr/smith76bis.pdf>
18. Soto Hernando de. *The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else*. 2000. New York : Basic Books, 276 p.
19. Soto Hernando de. *The Other Path : The Economic Answer to Terrorism*. 1989. New York: Basic Books. 273 p.
20. Spufford P. *Money and Its Use in Medieval Europe*. 1988. Cambridge: Cambridge University Press, 467 p.
21. *The Summa Theologiæ of St. Thomas Aquinas*. Second and Revised Edition, 1920 Literally translated by Fathers of the English Dominican Province Online Edition Copyright 2017. URL: <https://www.newadvent.org/summa/2002.htm#article1>
22. *The underground economy: Hearing before the Joint Economic Committee, Congress of the United States, Ninety-Sixth Congress, First Session, November 15, 1979*. Washington: U.S. Government Printing Office, 1980. 50 p. URL: https://fraser.stlouisfed.org/files/docs/publications/jec/96c_underground_economy.pdf

THE SHADOW ECONOMY AS A PHENOMENON OF THE SOCIO-CULTURAL SPHERE

Serhiy Karastan

State Institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky»,

26 Staroportofrankivska St., 65200, Odesa, Ukraine

<https://orcid.org/0009-0009-2040-3855>

This article is devoted to a comprehensive socio-philosophical analysis of the shadow economy as an integral element of the socio-cultural sphere. The author examines the historical evolution of economic relations, emphasizing that the shadow economy has accompanied market mechanisms since ancient times, manifesting itself in forms linked to moral, religious and cultural constraints on economic activity. *Purpose and tasks.* The research involves a socio-philosophical analysis of the shadow economy as a phenomenon within the socio-cultural sphere, viewed through the lens of its historical evolution, as well as an examination of the role of moral norms, cultural perceptions and institutional constraints in shaping informal economic practices. *Research methods* is interdisciplinary in nature and is based on a combination of socio-philosophical, historical-philosophical and institutional approaches. The socio-philosophical approach is used to interpret the shadow economy as a socio-cultural phenomenon and an indicator of the state of social relations; the historical-philosophical method is used to analyse its evolution from antiquity to the present day; and comparative analysis is used to contrast different economic models and moral assessments of economic activity. The institutional and cultural-anthropological approaches have made it possible to reveal the role of formal and informal norms, as well as everyday practices, in the formation of the shadow sector. The dialectical and systemic approaches have enabled the identification of internal contradictions and the examination of the shadow economy as an integral subsystem of socio-economic relations. *Research results.* Through an analysis of the views of thinkers from various historical periods and the classics of political economy, the author demonstrates that economic activity is always intertwined with ethical and social norms, and that deviations from these norms serve as an indicator of the development of shadow practices. The article also examines historical examples of institutional paradoxes, where state institutions themselves contributed to the spread of deviant economic practices, and explores the role of the informal sector in contemporary conditions, particularly in developing countries. It is emphasized that the shadow economy is not merely an economic phenomenon or a criminal deviation, but acts as a socio-cultural indicator reflecting the transformation of social values, moral norms and the effectiveness of state and market institutions. Thanks to its socio-philosophical approach, this study provides a better understanding of informal economic practices as an integral part of social life and identifies the factors that shape their dynamics and diversity in various historical and contemporary contexts. The author concludes that the shadow economy is a historically conditioned phenomenon of the socio-cultural space, accompanying the development of commodity-money relations from the moment of their emergence, arising at the intersection of economic interests, moral norms, institutional constraints and practices of power. Its emergence is linked not only to the imperfection of legal mechanisms or economic institutions, but also to the transformation of society's value orientations.

Key words: the shadow economy, socio-cultural space, informal economic practices, moral and ethical norms, institutional disorganization, the informal sector, economic deviance, social values, phenomenon, values.

Дата першого надходження статті до видання: 24.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 27-24(091):271.4(477.86) Маріямпіль
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.12>

ІСТОРИЧНО-ЮРИДИЧНИЙ РОЗВИТОК ВІДПУСТОВОГО МІСЦЯ У С. МАРІЯМПІЛЬ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ АРХІЄПАРХІЇ (1989–2025 РР.)

Олег Каськів

*ПЗВО «Івано-Франківська академія Івана Золотоустого»,
кафедра богослов'я
вул. Софрона Мудрого, 22, 76019, м. Івано-Франківськ, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-1304-9463>*

Ігор Опацький

*ПЗВО «Івано-Франківська академія Івана Золотоустого»,
кафедра богослов'я
вул. Софрона Мудрого, 22, 76019, м. Івано-Франківськ, Україна
<https://orcid.org/0009-0006-8547-9955>*

У статті досліджується історично-юридичний розвиток відпустового місця в с. Маріямпіль, Івано-Франківської архієпархії Української Греко-Католицької церкви. Починаючи з грудня 1989 р. в Україні розпочинаються перші поступові кроки щодо відновлення паломницьких практик, які були до приходу радянської влади в 1939 р. Духовенство та вірні почали організовувати спільні молитовні зустрічі, хресні ходи, відпусти, які згодом переросли у регулярні прощі. У 1992–1999 рр. почали відновлюватися паломницькі місця у Зарваниці, Крилосі, Гошеві, Погогі, а також у Маріямполі. Початковим імпульсом розвитку в Маріямполі стало повернення греко-католицької громади до відкритого церковного життя у 1989 р. Саме у цей час у Маріямполі відновлюється регулярне богослужбове життя, з'являється можливість відкрито організовувати літургійні зібрання, процесії та молитовні зустрічі. Для відпустового місця це мало принципове значення, адже відпуст передбачає не лише наявність святині чи ікони, а й реальну церковну спільноту, здатну приймати паломників і забезпечувати духовний супровід. У перші роки після легалізації УГКЦ відпустовий рух у Маріямполі мав радше локальний характер і був зосереджений насамперед на внутрішньому духовному відродженні громади та паломницькому відпустовому місці. У 2000-х роках відпустове життя в селі набуло впорядкованої форми. Щорічно почали проводитися паломницькі заходи, у яких брали участь не лише мешканці Маріямполь, а й парафіяни з різних деканатів Івано-Франківської архієпархії. Програма таких прощ передбачала богослужіння, сповіді, духовні бесіди та благословення родин. Ці прощі поступово сформували власну структуру і стали невід'ємною частиною життя громади.

Значним етапом розвитку відпустового місця в с. Маріямпіль стало заснування у 2011 р. «Біблійного саду» – тематичного простору площею близько одного гектара, створеного з ініціативи професора Володимира Боцюрка та громадської організації «Комітет із відродження Маріямполь». Сад має духовно-культурне значення: тут встановлено скульптури біблійних сюжетів, створено алеї для молитви і роздумів. Наявність такого простору стала важливим кроком до інституційного зміцнення відпустового місця, адже паломництва отримали не лише духовне, а й культурне наповнення. Із 2010-х років прощі в Маріямполі набули стабільності й стали частиною життя Івано-Франківської архієпархії. Особливою популярністю користується щорічна піша проща родин, яка відбувається у літній період. Ці прощі мають не лише духовне, а й виховне значення, оскільки сприяють зміцненню родинних цінностей, що є однією з ключових пасторальних тем сучасної УГКЦ. Участь місцевих жителів, духовенства, представників органів влади та гостей з інших регіонів свідчить про те, що відпустове місце стало важливим складником громадського життя села.



Формування сучасного паломницького центру відбувалося завдяки спільній роботі трьох головних чинників: Івано-Франківської архієпархії, яка координує духовний складник через Дубівецький протопресвітеріат, Дубівецької сільської ради, котра забезпечує організаційні аспекти, та ініціативних об'єднань, що займаються розвитком інфраструктури і культурного простору. Така взаємодія забезпечила не лише стабільність, а й системність у розвитку відпустових практик.

Ключові слова: Маріямпіль, прощі, відпуст, відпустові місця.

Постановка проблеми. Відродження паломницької культури в сучасній Україні супроводжується посиленням інтересом до історії відпустових місць, які відігравали вагомий роль у духовному житті народу. Одним із таких осередків є село Маріямпіль Івано-Франківської архієпархії – давнє марійське місце, пов'язане з чудотворною іконою Пресвятої Богородиці. Упродовж XVIII–XXI ст. воно пройшло складний шлях від формування культу до занепаду в радянський період і повного відродження після 1989 р. Сьогодні Маріямпіль знову став важливим духовним центром, куди щороку прибувають тисячі паломників із різних куточків України та з-за кордону.

Відновлення відпустових місць в Україні досліджували такі вчені, як: Р.І. Делятинський [7], О.Д. Маслій [15], А.Ф. Жолоб [9], Т.М. Зінковський [9], О.В. Касків [11], Ю. Стецик, І.Я. Райківський, М.В. Кугутяк. Проте, на жаль, як відновлювалося відпустове місце в с. Маріямпіль, не досліджувалося взагалі, тому дана стаття актуалізує дане питання.

Статтю виконано в рамках комплексної теми науково-дослідної роботи кафедри богослов'я, Науково-дослідного інституту канонічного права та богословських наук та Науково-дослідного інституту капеланства Івано-Франківської академії Івана Золотоустого «Богословські аспекти духовного зцілення в контексті кризових ситуацій сучасного українського суспільства», термін виконання – з 01 жовтня 2025 р. по 30 вересня 2030 р. (затверджено Рішенням вченої ради Академії, протокол № 2 від 19.09.2025).

Виклад основного матеріалу. Відродження паломницької культури в сучасній Україні супроводжується посиленням інтересом до історії відпустових місць, які відігравали вагомий роль у духовному житті народу. Одним із таких осередків є село Маріямпіль Івано-Франківської архієпархії – давнє марійське місце, пов'язане з чудотворною іконою Пресвятої Богородиці. 30 березня 1988 р. Папа Римський видає буллу, у якій Маріямпільську чудотворну ікону називає «Переможницею» та надає право кардиналу Генріку Гульбінювичу коронувати ікону короною [3; 1, с. 1–2; 6]. Упродовж XVIII–XXI ст. воно пройшло складний шлях – від формування культу до занепаду в радянський період і повного відродження після 1989 р. Сьогодні Маріямпіль знову став важливим духовним центром, куди щороку прибувають тисячі паломників із різних куточків України та з-за кордону.

Поворотним моментом у відродженні відпустового життя в Маріямполі став 1989 р. – час легалізації Української Греко-Католицької церкви після десятиліть переслідувань. Історія самого населеного пункту тісно пов'язана з культом Богородиці. Ще у XVIII ст. він мав назву Маріямпіль, яка походить від імені Пресвятої Діви Марії, покровительки села. У радянські часи після Другої світової війни, у 1946 р., назву було змінено на «Маринопіль» [2]. Уже на початку XXI ст. громада домоглася повернення історичної назви. 2003 р. мешканці звернулися до органів влади з офіційним проханням відновити назву «Маріямпіль», а в лютому 2004 р. Верховна Рада України ухвалила відповідну постанову [4]. Таким чином, відбулося не лише юридичне, а й символічне відновлення історичної пам'яті та духовної тяглості, що стало складовою частиною ширшого процесу відродження відпустового місця.

У 2000–2010 рр. відпустове життя в Маріямполі набуло впорядкованої форми. Щорічно почали проводитися паломницькі заходи, у яких брали участь не лише мешканці

Маріямполь, а й парафіяни з різних деканатів Івано-Франківської архієпархії. Програма таких заходів передбачала богослужіння, молебні, сповіді, духовні бесіди та благословення родин. Ці прощі поступово сформували власну структуру і стали невід'ємною частиною церковного календаря [8].

Значним етапом розвитку стало заснування у 2011 р. «Біблійного саду» – тематичного простору площею близько одного гектара, створеного з ініціативи професора Володимира Боцюрка та громадської організації «Комітет із відродження Маріямполь». Сад має духовно-освітнє значення: тут встановлено скульптури біблійних сцен, створено алеї для молитви й роздумів. Наявність такого простору стала важливим кроком до інституційного зміцнення відпустового місця, адже паломництва отримали не лише духовне, а й культурне наповнення.

Із 2010 р. прощі в Маріямполі набули стабільності і стали частиною життя всієї архієпархії. Особливою популярністю користується щорічна піша проща родин, яка відбувається у літній період. Її програма включає піший хід до села, спільну Божественну літургію, молитви за родини та благословення подружніх пар. Ці прощі мають не лише духовне, а й виховне значення, оскільки сприяють зміцненню родинних цінностей, що є однією з ключових пасторальних тем сучасної УГКЦ. Участь місцевих жителів, духовенства, представників органів влади та гостей з інших регіонів свідчить про те, що відпустове місце стало важливим складником громадського життя краю [2].

Формування сучасного паломницького центру відбувалося завдяки спільній роботі трьох головних чинників: Івано-Франківської архієпархії, яка координує духовну складову через Дубівецький протопресвітеріат, Дубівецької територіальної громади, та ініціативних об'єднань, котрі займаються розвитком інфраструктури і культурного простору. Така взаємодія забезпечила не лише стабільність, а й системність у розвитку відпустових практик.

Юридичне повернення історичної назви села в 2004 р. закріпило відновлення ідентичності Маріямполь. Назва, культ, паломництва, інфраструктура – усе це стало елементами єдиного ланцюга історичної тяглості. У цьому сенсі відродження відпустового місця – не просто релігійний феномен, а приклад того, як громада, пройшовши крізь період заборон і забуття, зуміла відновити свою духовну основу і зробити її частиною сучасного життя [12].

Сьогодні Маріямпіль – це не лише історичний осередок, а й живий духовний центр, який приймає паломників, проводить прощі, розвиває освітні ініціативи та підтримує культурний зв'язок між Україною і Польщею. Відродження відпустового місця у цьому селі є прикладом успішного поєднання історичної пам'яті, правової віднови, духовного розвитку та громадської ініціативи, що в сукупності створює модель сталого релігійного відродження на локальному рівні [8].

Період від 1989 до 2025 р. став для села Маріямпіль вирішальним у формуванні сучасного вигляду відпустового місця. Якщо попередній історичний етап був позначений перериванням традиції, заборонами та витісненням релігійного життя на маргінес, то кінець XX – початок XXI ст. відкрив нову сторінку, у якій відпустовий рух не лише відновився, а й набув стабільних форм розвитку. Цей процес не був миттєвим, він відбувався поступово, у тісному зв'язку з відродженням Української Греко-Католицької церкви, змінами державного законодавства та внутрішніми трансформаціями місцевої громади [14].

На межі 1990–2000-х років у розвитку Маріямполь чіткіше проявляється міжнародний вимір. До села починають регулярно приїжджати паломники з Польщі – колишні мешканці Маріямполь та їхні нащадки. Ці прощі мали особливий характер, оскільки поєднували релігійний елемент із пам'яттю про втрачений дім і родинні корені. Важливо, що ці зустрічі

відбувалися у душі взаємної поваги та примирення, стаючи прикладом того, як відпустове місце може виконувати не лише духовну, а й суспільно-миротворчу функцію. Згодом цей досвід став одним із символів польсько-українського діалогу на локальному рівні [13].

Важливою особливістю розвитку Маріямполь у 2010–2025 рр. є зростання рівня організованості. Відпустове життя більше не залежить виключно від окремих ентузіастів, а спирається на співпрацю кількох структур: Івано-Франківської архієпархії, Дубівецького протопресвітеріату, парафії с. Маріямпіль, Дубівецької сільської ради та громадських ініціатив. Така модель дає змогу поєднати духовний складник з організаційними й логістичними питаннями, забезпечити безпеку паломників, належний порядок і сталість заходів. У цьому контексті Маріямпіль поступово набуває рис повноцінного паломницького центру.

Суттєвим є те, що розвиток відпустового місця відбувається в умовах нових суспільних викликів. Події після 2014 р., а особливо повномасштабна війна, надали паломництву нового змісту. Відпустові богослужіння в Маріямполі дедалі частіше супроводжуються молитвами за мир, за захисників України, за постраждалих і вимушених переселенців. Таким чином, відпустове місце стає простором духовної підтримки в час національних випробувань, зберігаючи актуальність і відкритість до сучасних потреб вірних.

Упродовж 2020-х років Маріямпіль остаточно утверджується як стабільний відпустовий осередок. Регулярність прощ, участь вірних із різних регіонів, наявність сформованої інфраструктури та публічної комунікації свідчать про завершення етапу становлення і перехід до етапу зрілого функціонування. Відпустове життя більше не сприймається як виняткова подія, а стає звичною і важливою частиною церковного календаря архієпархії [5, с. 32]. Узнявши до уваги прохання пароха парафії о. Романа Дзюбака, стратегію розвитку Дубівецької територіальної громади (звернення сільського голови Павла Андрусика від 07.09.2021, № 4-777), 30 березня 2023 р. Декретом № 206, архієпископ і митрополит Володимир Війтишин установлює і проголошує, що в першу неділю місяця липня у Маріямполі буде проходити щорічна проща [1, с. 8–9].

Важливим складником прощі стала молитва на території «Біблійного саду», який упродовж останніх років перетворився на невід'ємний елемент відпустового простору. Саме тут відбувалися спільні моління та духовні роздуми, що підкреслювало поєднання літургійного і катехитичного вимірів паломницького життя. Окремі символічні жести, зокрема спільна молитва за державу та її захисників, надавали події чітко вираженого духовно-громадського характеру [10].

Паралельно з відпустовими богослужіннями у Маріямполі у цей період відбувався ювілейний, десятий, фестиваль Марійської духовної пісні, який став важливим складником паломницького дня. Фестиваль, що проводиться з 2011 р., об'єднав численні хорові й вокальні колективи з різних громад, зокрема дитячі та молодіжні ансамблі. Виконання духовних пісень, присвячених Пресвятій Богородиці, створювало атмосферу спільної молитви та духовного піднесення, доповнюючи літургійну частину відпусту.

Висновки. Історично-юридичний розвиток відпустового місця в с. Маріямпіль відбувся після 1989 р. Маріямпіль став духовним магнітом Прикарпаття, куди їдуть батьки, діти, старші й молодші, щоб побути наодинці, щоб відвідати єдиний «Біблійний сад» в Україні, де посаджено дерева, які згадуються в Біблії. На розвиток відпустового місця вплинула низка позитивних чинників, таких як створення Дубівецького протопресвітеріату, створення Дубівецької громади, яка визначила Маріямпіль як свій духовний центр та фестиваль духовної пісні, що проводиться в Маріямполі. Відпустове місце перестає бути виключно простором одноразового богослужіння і набуває рис комплексного духовно-культурного центру, у якому поєднуються молитва, пісенна традиція та радість прочан.

Такий підхід сприяє залученню ширшого кола прочан, зокрема молоді та родин із дітьми, що має велике значення для передачі духовної традиції наступним поколінням [13]. Організація паломницьких заходів у Маріямполі демонструє високий рівень координації між духовенством, місцевою громадою та органами самоврядування. Участь представників територіальних громад і громадських ініціатив у підготовці заходів забезпечує належний порядок, логістику та інформаційний супровід. Це свідчить про те, що відпустове місце функціонує не ізольовано, а є інтегрованим у життя регіону [14].

Отже, розвиток відпустового місця в селі Маріямпіль у 1989–2025 рр. є прикладом послідовного природного процесу, у якому поєдналися відновлення церковної свободи, юридичне закріплення ідентичності, розширення форм паломництва та адаптація до сучасних викликів. Маріямпіль пройшов шлях від локального відродження до сталого духовного центру, який зберігає традицію і водночас відповідає на потреби сучасного християнина. Саме ця здатність поєднувати історичну пам'ять із живим духовним досвідом робить відпустове місце в Маріямполі важливим явищем у релігійному житті Івано-Франківської архієпархії та всієї Галичини.

Список використаної літератури

1. Архів курії Івано-Франківської архієпархії, Маріямпіль, № 12.
2. Архів ПЗВО «Івано-Франківська академія Івана Золотоустого», о. Роман Дзюбак (інтерв'ю). Історія відновлення відпустового місця та взаємин між українською і польською громадами Маріямполь. Маріямпіль, Івано-Франківська обл., 2025.
3. Булла Папи Івана Павла II, 30.03.1988.
4. Верховна Рада України. Постанова № 1468-IV «Про відновлення історичної назви села Маріямпіль Галицького району Івано-Франківської області» від 05.02.2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1468-15> (дата звернення: 30.10.2025).
5. Вісник Івано-Франківської архієпархії УГКЦ. № 19 (2022 р. Б.)
6. Вроцлавська архідієцезія. *Koronacja obrazu Matki Bożej z Mariampola (10.09.1989)*. URL: <https://archidiecezja.wroc.pl> (дата звернення: 30.10.2025).
7. Делятинський, Р., Єгрешій, О., Маслій, О. (с. А., Галян, Т., Гресько, А., & Саган, Р. (2023). Біографічний словник духовенства Станиславівської (Івано-Франківської) Єпархії – Митрополії Української Греко-Католицької Церкви (1885–2020). Частина 2: методологія і методика дослідження. Біограми на літеру «А», випуск 2. *Добрий Пастир: науковий вісник Івано-Франківської академії Івана Золотоустого. Богослов'я. Філософія. Історія*, (18), 183–312. <https://doi.org/10.52761/2522-1558.2023.18.16>
8. Дубовецька територіальна громада. Відпустові заходи у Маріямполі. URL: <https://dubovecka-gromada.gov.ua> (дата звернення: 30.10.2025).
9. Зіньковський Т., Жолоб А. (2024). Роль владики Софрона Мудрого у формуванні експозиції історії Церкви в Галичині музею історії Галича. *Добрий Пастир: науковий вісник Івано-Франківської академії Івана Золотоустого. Богослов'я. Філософія. Історія*, (19), 137–144. <https://doi.org/10.52761/2522-1558.2024.19.1.11>
10. Івано-Франківська архієпархія УГКЦ. Відбулася піша проща родин до Маріямпільської чудотворної ікони Матері Божої. URL: <https://ugccif.org.ua/vidbulasia-pisha-proshcha-rodyn-do-mariampilskoi-chudotvornoj-ikony-materi-bozhoi/> (дата звернення: 22.12.2025).
11. Каськів О. Прощі як один із елементів відновлення відпустового місця в селі Крилос 1989–2018 рр. *Добрий Пастир: науковий вісник Івано-Франківської академії Івана Золотоустого. Богослов'я. Філософія. Історія*, (18), 9–19. <https://doi.org/10.52761/2522-1558.2023.18.2>

12. Mariiampil. URL: <https://surl.li/iivitl> (дата звернення: 30.10.2025).
13. Mariiampil (Маріямпіль): історія містечка та демографічні дані громади. URL: <https://myshtetl.org/lvovskaja/mariiampil.html> (дата звернення: 30.12.2025).
14. Маріямпіль. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Mariiampil> (дата звернення: 22.12.2025).
15. Маслій О. (с. А., & Юнгер С. (2024). Сприяння владики Софрона Мудрого ЧСВВ у відновленні та розвитку відпустового місця Крилоської чудотворної ікони Богоматері та архиєпископські візити в с. Крилос. *Добрий Пастир: науковий вісник Івано-Франківської академії Івана Золотоустого. Богослов'я. Філософія. Історія*, (19), 77–82. <https://doi.org/10.52761/2522-1558.2024.19.1.8>
16. У Маріямполі відбулася проща та 10-й ювілейний фестиваль Марійської духовної пісні (фото, відео). URL: <https://versii.if.ua/novunu/u-mariyampoli-vidbulasya-proshha-ta-10-j-yuvilejnyj-festyval-marijskoyi-duhovnoyi-pisni-foto-video/> (дата звернення: 30.12.2025).
17. У Маріямполі відбулася проща родин та фестиваль духовної пісні. *Дубовецька територіальна громада*. URL: <https://dubovecka-gromada.gov.ua/news/> (дата звернення: 30.12.2025).

HISTORICAL AND LEGAL DEVELOPMENT OF THE PILGRIMAGE SITE IN THE VILLAGE OF MARIYAMPIL, IVANO-FRANKIVSK ARCHIEPARCHY (1989–2025)

Oleg Kaskiv

*Ivano-Frankivsk Academy of Ivan Zolotoustyj,
Department of Theology studies
Sofron Mudryy str., 22, 76019, Ivano-Frankivs'k, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-1304-9463>*

Igor Opatskyi

*Ivano-Frankivsk Academy of Ivan Zolotoustyj,
Department of Theology studies
Sofron Mudryy str., 22, 76019, Ivano-Frankivs'k, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0006-8547-9955>*

The article examines the historical and legal development of the pilgrimage (indulgence) site in the village of Mariyampil within the Ivano-Frankivsk Archieparchy of the Ukrainian Greek Catholic Church. Starting from December 1989 Ukraine takes first gradual steps in restoration of the pilgrimage practices, which had existed before Soviet rule's accession to power in 1939. Clergy and believers started organising joint prayer meetings, Cross processions, indulgence feasts which afterwards turned into regular pilgrimages.

During 1992–1999 pilgrimage sites in Zarvanytsya, Krylos, Hoshiv, Pohonya and in Mariyampil, as well, were being restored. The development of Mariyampil was primarily connected with the return of the Greek Catholic community to open church life in 1989. At that time regular liturgical life was being restored and there was an opportunity to organize prayer meetings and gatherings without any fear of being caught. It had a fundamental importance for the pilgrimage site because the indulgence involves not only a church or an icon, but also a living church community capable of welcoming the pilgrims and providing spiritual companionship. During the first few years since Ukrainian Greek Catholic Church became legal the indulgence movement in Mariyampil was rather for locals and was concentrated on inner spiritual revival of the community and the pilgrimage indulgence site. In 2000s pilgrimage-centered life was finally arranged. Different religious events began to take place here annually, and not only villagers were involved but also parishioners from other deaneries of Ivano-Frankivsk Archieparchy. The program of the event like

this included divine liturgies, confessions, spiritual conversations and blessing of the families. Step by step these pilgrimages formed their own structure and have become an essential part of community life.

A significant stage in development of the pilgrimage site in Mariyampil was the establishment of the Biblical garden in 2011. It is a themed space with an area of 1 hectare, designed at the initiative of professor Volodymyr Botsiurko and the non-governmental organization «Mariyampil's revival committee». The garden is of a spiritual and educational significance: there are sculptures that reproduce scenes from The Bible and alleys for thoughts and prayers. The establishment of a place like this has become a significant step towards institutional strengthening of the pilgrimage site, since pilgrimages gained not only spiritual, but also cultural fulfillment. Since the 2010s, pilgrimages in Mariyampil have been stabilized and have become an important part of the life of the Ivano-Frankivsk Archieparchy. The walking pilgrimage of families, that takes place here every summer, is quite popular among people. These events have not only spiritual, but also a profound educational value, as they help strengthen family values, which is one of the key pastoral topics of the modern UGCC. The involvement of locals, clergy, representatives of the authorities and visitors from other regions shows that the pilgrimage site has become an essential component of the village community life.

The formation of the modern pilgrimage centre was based on three main factors: Ivano-Frankivsk Archieparchy, which coordinates the spiritual component; the local government, which ensures organizational aspects; proactive associations, which work on the infrastructure and cultural space development. This cooperation guaranteed not only stability, but also a consistent development of the indulgence practices.

Key words: Mariyampil, pilgrimages, indulgence, pilgrimage sites.

Дата першого надходження статті до видання: 23.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 1:323.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.13>

ГІБРИДНІСТЬ ЯК ФІЛОСОФСЬКО-ОСВІТНІЙ ІМПЕРАТИВ ХХІ СТОЛІТТЯ

Олексій Кийков

*Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
ДП «Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв «Дипсервіс»
вул. Володимирська, 45, Київ, 01034, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-8368-6367>*

Мета дослідження полягає у глибокому філософському осмисленні феномену гібридного менеджменту крізь призму новітньої парадигми освіти ХХІ ст. У статті гібридність розглядається як ключова онтологічна категорія та інструмент для розв'язання складних соціально-економічних і педагогічних суперечностей в умовах глобалізації, цифровізації та Індустрії 4.0.

Методологія. Дослідження ґрунтується на комплексному застосуванні діалектичного, системного та феноменологічного підходів. Це дало змогу всебічно декодувати багатовимірність гібридності, простежити її історико-філософську генезу та обґрунтувати стратегічне значення для архітектури сучасного освітнього менеджменту.

Наукова новизна та основні результати. У статті здійснено системний аналіз еволюції концепту гібридності від античної філософії (вчення Геракліта про єдність протилежностей) та середньовічної діалектики (Тома Аквінський) до сучасних постмодерністських і соціологічних візій. Доведено, що концепція деконструкції Ж. Дерріда та ідея культурної гібридності Г. Бгабхи легітимізують простір для продукування нових академічних смислів через відмову від жорстких бінарних опозицій.

Окрему увагу приділено філософському обґрунтуванню гібридних екосистем на базі акторно-мережевої теорії Б. Латура (де технології та цифрові платформи виступають рівноправними нелюдськими акторами освітнього процесу) та синергетики І. Пригожина (де самоорганізація дисипативних структур стає запорукою виживання інституцій в умовах турбулентності). Досліджено вплив глобалізації та інформаційного суспільства на освітній простір через концепції глобальних «скейпів» А. Аппадуря та мережевих структур М. Кастельса.

Висновки. Доведено, що гібридний освітній менеджмент є неминучою еволюційною відповіддю на експоненційну складність сучасного світу. Він виступає безальтернативним інструментом оркестрування складними, просторово розподіленими системами, вимагаючи від управлінців упровадження гнучких, децентралізованих та адаптивних стратегій. Гібридний підхід дає змогу органічно синтезувати класичні академічні цінності з інноваційними цифровими та мережевими практиками, забезпечуючи сталий розвиток людського потенціалу в глобалізованому макросередовищі.

Ключові слова: гібридність, освітній менеджмент, філософія освіти ХХІ ст., мережеве суспільство.

Вступ. У сучасній парадигмі глобалізованого світу, де стрімка цифровізація та безперервна міжкультурна взаємодія виступають фундаментальними детермінантами суспільного поступу, концепт гібридності набуває безпрецедентної значущості для формування новітньої філософії освіти ХХІ ст. Гібридний освітній менеджмент, який органічно синтезує диверсифіковані управлінські підходи, педагогічні методології та інноваційні практики, постає як адекватна відповідь на багатовимірні виклики епохи Індустрії 4.0, даючи інституціям змогу зберігати структурну гнучкість шляхом інтеграції глибоких традиційних цінностей із новітніми технологічними імперативами. Філософська рефлексія над гібридністю як ключовою онтологічною категорією сучасності відкриває шляхи до системного



© Кийков О., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

осягнення тих глибинних трансформаційних процесів, що невпинно переформатовують як глобальну економіку та культуру, так і саму сутність освітнього простору.

Варто наголосити, що осмислення феномену гібридності живиться потужними інтенціями класичної та постнекласичної філософської думки, починаючи від античних візій Геракліта, який убачав у напруженій єдності протилежностей першооснову світобудови та джерело універсальної гармонії, що сьогодні резонує з потребою балансу в освітніх екосистемах [5]. У площині сучасної філософії Жак Дерріда розгортає концепт гібридності крізь призму деконструкції, де розмивання жорстких категоріальних меж вивільняє безмежний простір для продукування нових академічних смислів та інтерпретативних стратегій, вільних від догматизму [6]. Водночас акторно-мережева теорія Бруно Латура набуває особливого педагогічного звучання, увиразнюючи складну симбіотичну взаємодію людських і нелюдських (цифрових) акторів, які спільно творять гібридні освітні мережі, де технологічний інструментарій стає абсолютно невіддільним від когнітивних і соціальних процесів [20]. Така архітектоніка є іманентною ознакою інформаційного суспільства, ґрунтовно описаного Мануелем Кастельсом, де мережеві форми організації освітнього та наукового досвіду домінують над ієрархічними структурами, а гібридні форми стають нормою [8]. Це також корелює з поглядами Гомі Бгабхи, який доводить, що в умовах тотальної глобалізації формування новітніх культурних та освітніх ідентичностей неминуче відбувається саме на гібридному перетині різнорідних парадигм [15].

Попри очевидну актуалізацію дискурсу гібридності в широкому міждисциплінарному просторі, глибокі філософсько-освітні виміри гібридного менеджменту й досі перебувають на периферії наукової уваги, залишаючи відчутну епістемологічну прогалину, концептуальне заповнення якої є критично необхідним для вдосконалення сучасних стратегій управління знаннями. Цей філософський пошук є життєво важливим інструментом в епоху турбулентностей, оскільки саме гібридна методологія здатна забезпечити плідний міжкультурний діалог та синергетичну інтеграцію, конструюючи середовище, що орієнтоване на абсолютне взаєморозуміння та сталий розвиток людського потенціалу в глобалізованому світі.

Мета дослідження полягає у глибокому філософському осмисленні феномену гібридного менеджменту крізь призму новітньої освітньої парадигми, де концепт гібридності виступає ключовим інструментом для розв'язання складних соціально-економічних та педагогічних суперечностей ХХІ ст.

Методологічним фундаментом розвідки слугують діалектичний, системний та феноменологічний підходи, комплексне застосування яких дає змогу всебічно декодувати багатовимірність гібридності та її стратегічне значення для архітектури сучасного освітнього менеджменту. Імплементация цих наукових інструментів відкриває можливості для осягнення глибинних, неочевидних взаємозв'язків між фундаментальними філософськими концептами та щоденними управлінськими практиками в закладах освіти, тим самим заповнюючи критичну наукову прогалину в теоретичному обґрунтуванні гібридних екосистем та закладаючи міцний базис для подальших перспективних розвідок у цій галузі.

Виклад основного матеріалу. Переходячи до аналізу історичних витоків гібридності, варто наголосити, що хоча сам термін прямо не артикулювався в античній філософській традиції, його ідейні корені, безперечно, простежуються у вченні Геракліта Ефеського, який концептуалізував єдність та боротьбу протилежностей як фундаментальну основу світоустрою, що сьогодні ідеально екстраполюється на баланс між традиційними та інноваційними формами навчання. Гераклітова теза про те, що буття перебуває у стані перманентної динаміки, а протилежності не просто пасивно співіснують, а інтенсивно

взаємодіють задля творення гармонійної цілісності, набуває особливого звучання в епоху безперервних освітніх трансформацій [5]. У його філософській системі категорія Логосу – універсального закону, що впорядковує всесвіт і синтезує полярності (як-от день і ніч, життя і смерть, статика і динаміка) у єдину сутність, – постає як своєрідний прообраз гібридного освітнього середовища, де поєднання контрастних, а часом і конфліктних елементів генерує принципово нову академічну якість [5]. Знаменитий постулат філософа «все тече» (*pánta rhei*) увиразнює ідею безперервної мінливості буття, підказуючи сучасним дослідникам, що інституційна стійкість можлива виключно через синергію протилежностей, які перебувають у стані постійного руху, доводячи, що інновації та нові сенси народжуються саме з гібридного синтезу різнорідних підходів [5].

У координатах середньовічної філософської думки прототип гібридності розкривається через складну діалектику єдності та множинності, розроблену Томою Аквінським, чия масштабна спроба синтезувати християнське богослов'я з раціоналістичною філософією Арістотеля стала еталонним прикладом концептуальної інтеграції, що нині нагадує про необхідність поєднання ціннісно-етичних орієнтирів із прагматичними вимогами освіти [1]. Запроваджуючи концепт «аналогії буття», Аквінський доводив, що, попри спільну онтологічну першооснову, речі мають здатність проявлятися в нескінченній різноманітності, так само як єдина мета освіти може реалізовуватися через множинність індивідуальних траєкторій. Розглядаючи божественну сутність як абсолютну єдність, із якої еманує плюралізм створеного світу, мислитель заклав підґрунтя для розуміння того, як цілісна макросистема здатна генерувати безліч унікальних форм. У своїх ґрунтовних коментарях до арістотелівської «Політики» Тома Аквінський препарує природу соціальних інституцій і держави, розглядаючи їх як системи, що агрегують розрізнені елементи заради досягнення спільного блага, і наголошує на важливості структурної гармонії, де кожна частина, виконуючи свою вузьку функцію, водночас залишається невіддільною клітиною глобального організму [1]. Ця парадигма безпосередньо віддзеркалює ідеологію сучасного гібридного менеджменту – майстерне поєднання диверсифікованих компонентів у єдину життєздатну систему, де діалектична взаємодія частин неминуче призводить до формування складніших і досконаліших рівнів організаційного існування [1].

У координатах сучасної філософії концепт гібридності набуває принципово нового, радикального осмислення завдяки працям Жака Дерріда, одного з ключових репрезентантів постмодерністського дискурсу, чия концепція деконструкції дестабілізує традиційні бінарні опозиції та безжально розмиває жорсткі демаркаційні лінії між ними, що має колосальне значення для подолання догматизму в освітніх системах [6]. Деконструктивна методологія спрямована на виявлення прихованих смислів у текстах і академічних дискурсах, переконливо доводячи, що знання не є статичною даністю, а являють собою безперервний процес становлення та смислової трансформації. Дерріда аргументує, що будь-який наратив (включно з освітнім) містить іманентні суперечності, які не руйнують його, а, навпаки, відкривають невичерпний простір для множинних, багатоваріантних інтерпретацій [6]. Такий епістемологічний підхід підриває традиційні ієрархічні категорії та ригідні структури, легітимізуючи простір для гібридності, яка, за Дерріда, народжується саме як наслідок деконструкції таких звичних бінарностей, як центр і периферія (наприклад, у відносинах між викладачем і студентом), присутність і відсутність, ідентичність і відмінність. Вона легалізує поєднання, здавалося б, абсолютно несумісних елементів, генеруючи новітні форми критичного мислення та когнітивного сприйняття. У площині гібридного освітнього менеджменту ідеї Дерріда слугують потужним каталізатором для переосмислення архаїчних організаційних структур: розмивання жорстких владних вертикалей на

користь упровадження гнучких, адаптивних та партисипативних моделей управління яскраво віддзеркалює постмодерністську інтенцію до деконструкції застарілих академічних норм та принципів [7].

Своєю чергою, Гомі Бгабха, видатний теоретик постколоніальних студій, уводить категорію культурної гібридності як фундаментального ключа до дешифрування сучасних соціокультурних та, екстраполюючи, освітніх процесів, глибоко досліджуючи алгоритми взаємодії різних культур під тиском глобалізації та формування на цьому ґрунті новітніх гібридних ідентичностей і практик [15]. Бгабха конструє Евристичну модель «третього простору» (*Third Space*) – унікальної контактної зони, де відбувається не просто зустріч, а глибинне взаємопроникнення різномірних культурних та освітніх елементів, генеруючи принципово нові смисли, які неможливо редукувати до жодної з вихідних традицій. Цей простір є територією продуктивної амбівалентності та творчої непевності, де традиційні монолітні категорії ідентичності зазнають неминучого розмивання [16]. Культурна (та освітня) гібридність, згідно з концепцією Бгабхи, не є механічною еkleктикою чи простою арифметичною сумою компонентів; вона кристалізується в нову, безпрецедентну якість, що трансцендує межі своїх початкових складників, радикально підриваючи ілюзорні ідеї чистоти та автентичності, натомість акцентуючи на їхній іманентній динамічності та потужному трансформаційному потенціалі [15]. У фокусі гібридного менеджменту закладів освіти ця парадигма імперативно вказує на необхідність інклюзивного врахування культурної та когнітивної диверсифікації: оскільки сучасні університети та школи функціонують у глобалізованому макросередовищі, вони щоденно стикаються з викликами міжкультурної комунікації, на які гібридний менеджмент відповідає розробленням синергетичних стратегій, здатних ефективно інтегрувати різні соціокультурні підходи у єдину дієву модель мультикультурного управління.

Переходячи до глибшого філософського обґрунтування гібридних екосистем, необхідно насамперед актуалізувати потужний потенціал акторно-мережевої теорії (*Actor-Network Theory*) Бруно Латура, яка пропонує радикальну ревізію усталених поглядів на взаємодію між природним (матеріальним) і соціальним (ідеальним) світами. Мислитель безапеляційно стверджує, що класичне дихотомічне розділення реальності на природу та суспільство є штучним конструктом, який абсолютно не релевантний складним процесам сучасності [20; 21]. За Латуром, новітній соціум (і сучасна освіта як його квінтесенція) є тотально гібридним утворенням із розмитими онтологічними межами, де він запроваджує концепт «гібрида» як специфічного об'єкта або розгорнутого в часі процесу, що органічно спаєє у собі елементи природного, технологічного та соціального генезису. Наприклад, такі технологічні артефакти, як смартфони, інтерактивні дошки чи системи штучного інтелекту в освіті, є складним комплексним результатом симбіозу наукових проривів, інженерних рішень та гострих соціальних чи педагогічних потреб [20]. Ця візія колосально розширює горизонти нашого розуміння освітніх процесів, змушуючи включати до соціологічного та управлінського аналізу не лише людські актори (студентів, викладачів, адміністраторів), а й рівноправні нелюдські елементи: цифрові технології, алгоритми, навчальні простори та інфраструктуру, оскільки, як підкреслює Латур, без урахування цих гібридних, матеріально-семіотичних зв'язків досягнути реальність неможливо [21]. У парадигмі акторно-мережевої теорії всі без винятку елементи наділяються статусом акторів (або актантів), що взаємодіють у єдиній мережі на паритетних засадах, засвідчуючи, що ідеї, люди та технології спільно формують архітектуру системи та взаємно детермінують одне одного [20]. Гібриди у цій конфігурації виступають не пасивними трансляторами інформації, а активними трансформаторами взаємодій: так, імплементація новітньої цифрової

платформи (LMS) у навчальному закладі неминує переформатовує не лише суто технічні алгоритми, а й глибинну структуру академічної комунікації, розподіл владних повноважень та саму організаційну культуру [9]. Цей підхід є фундаментальним для філософії гібридного освітнього менеджменту, адже він диктує управлінням імператив урахувати всю повноту акторної мережі; розуміння того, що нелюдські (технологічні) агенти здатні кардинально змінювати організаційну динаміку, відкриває управлінням інноваційні перспективи для максимізації ефективності навчального процесу в умовах тотальної цифровізації.

Не менш вагомий внесок у концептуалізацію гібридності через призму теорії складних систем зробив Ілля Пригожин, видатний філософ науки та фізико-хімік, чия теорія дисипативних структур блискуче пояснює феномен виникнення високовпорядкованих структур у відкритих, нелінійних системах, що функціонують далеко від стану термодинамічної рівноваги – стан, який ідеально описує сучасне турбулентне освітнє середовище [25]. Дисипативні структури формуються у просторово-часовому континуумі завдяки інтенсивній дисипації (розсіюванню) енергії, і на відміну від закритих систем, приречених на зростання ентропії та неминучу деградацію у хаос, відкриті системи (якими є сучасні університети) постійно обмінюються енергією, інформацією та ресурсами із зовнішнім середовищем, що дає їм змогу не лише зберігати, а й еволюційно підвищувати рівень своєї внутрішньої впорядкованості [25]. Пригожин математично і філософськи довів, що в подібних системах неминує виникають точки біфуркації – критичні, переломні моменти, у яких навіть мікроскопічні флуктуації (наприклад, незначна зміна в освітній політиці чи поява нової технології) здатні спровокувати макроскопічні, якісні стрибки в поведінці всієї системи, зумовлюючи її спонтанний перехід до принципово нового, вищого організаційного стану, що є прямим наслідком складної нелінійної взаємодії її гетерогенних компонентів.

Відповідно, концепція самоорганізації, що становить ядро синергетичної парадигми, набуває критичної важливості для декодування гібридних процесів у соціальних та освітньо-управлінських системах. Самоорганізація визначається як іманентна здатність системи автономно, без жорсткого зовнішнього диктату, генерувати впорядковані структури та адаптивні патерни поведінки винятково завдяки внутрішній кооперації та взаємодії своїх елементів [11]. У проєкції на гібридний освітній менеджмент механізми самоорганізації свідчать про те, що заклади освіти здатні виживати та успішно адаптуватися до шоківих змін довкілля (наприклад, під час пандемій чи криз) шляхом еволюційного вирощування новітніх, нешаблонних управлінських і педагогічних процесів, що є життєво необхідним в умовах абсолютної невизначеності, коли класичні ієрархічні, бюрократичні моделі управління демонструють свою повну неспроможність та дисфункціональність [9]. Гібридні процеси в такому управлінському контексті варто трактувати як філігранне поєднання різновекторних підходів: жорсткої централізації з гнучкою децентралізацією, строгої формалізації з креативною неформальністю, прагматичної технократії з ціннісним гуманізмом. Самоорганізація виступає живильним середовищем для кристалізації інноваційних управлінських практик, фундаментом яких є колективний інтелект, безбар'єрна комунікація та висока адаптивність [14]. Застосування синергетичного підходу зобов'язує розглядати освітні інституції як складні нелінійні динамічні мережі, де мінімальні педагогічні чи управлінські флуктуації можуть індукувати глобальні трансформації (так званий «ефект метелика»), що безапеляційно доводить необхідність глибокого розуміння та врахування нелінійної комплексної динаміки в сучасних процесах управління знаннями.

Зрештою, найвиразніше феномен гібридності артикулюється саме в перетині глобальних соціально-економічних та соціокультурних контекстів, що блискуче проаналізовано Арджуном Аппадурасем, впливовим теоретиком глобалізації, який інтегрує поняття

гібридності в канву сучасних культурно-освітніх процесів. Він аргументовано спростовує міф про те, що глобалізація є синонімом тотальної культурної гомогенізації та стандартизації (уніфікації освіти); навпаки, він доводить, що глобальні потоки потужно стимулюють процеси гібридизації, провокуючи синтез та народження безпрецедентних культурних і освітніх феноменів [13]. Аппадурай конструює багатовимірну модель п'яти глобальних ландшафтів, або «скейпів» (етноскейпи, техноскейпи, фінанскейпи, медіаскейпи та ідеоскейпи), які, безперервно перетинаючись і накладаючись один на одного, генерують надскладну, пульсуючу гібридну мережу транснаціональних потоків людського капіталу, новітніх технологій, фінансових ресурсів, інформаційних масивів та ідеологічних концептів, що в сукупності визначають обличчя сучасної глобальної освіти [13].

Мануель Кастельс, видатний соціолог та візіонер інформаційного суспільства, у своїх фундаментальних працях глибоко препарує тектонічні зміни, що відбуваються в соціальній тканині під тотальним впливом інформаційних технологій, що сьогодні слугує ідеальним теоретичним підґрунтям для переосмислення філософії сучасної освіти. Він уводить парадигмальне поняття «мережеве суспільство», де чиста інформація та знання стають не просто ресурсами, а ключовою онтологічною основою буття, тоді як базовою формою інституційної організації включно з освітніми закладами неминуче стають ризоматичні мережеві структури [8]. Кастельс переконливо доводить, що сучасна соціокультурна та освітня реальність здійснює незворотний перехід від жорстких архайчних ієрархічних вертикалей до мережевих конфігурацій, де академічна та управлінська взаємодія ґрунтується виключно на горизонтальних, паритетних зв'язках між різноманітними акторами, створюючи гнучкі, високодинамічні та адаптивні екосистеми, здатні миттєво реагувати на безперервні інноваційні виклики епохи [8].

Ці новітні мережеві структури відзначаються тотальною децентралізацією управління, де відсутність єдиного диктаторського центру влади делегує право автономного прийняття рішень різним вузлам мережі (викладачам, дослідникам, студентам), забезпечуючи їхню здатність до блискучої адаптації в умовах турбулентного зовнішнього середовища. Вони характеризуються абсолютною відкритістю, що гарантує безперешкодний вхід та вихід нових учасників у систему безперервної освіти (*lifelong learning*), а також гіпершвидкістю обміну когнітивними ресурсами завдяки імплементації передових цифрових технологій координації. Саме ці іманентні характеристики виступають каталізатором формування новітніх гібридних освітніх організацій – складних синтетичних структур, що органічно поєднують у собі елементи класичної академічної бюрократії, відкритого ринку освітніх послуг, децентралізованої мережі та локальної спільноти, виникаючи як життєво необхідна еволюційна відповідь на екстремальну складність та динаміку інформаційного суспільства, де традиційні педагогічні та управлінські моделі остаточно втрачають свою дієздатність [8]. Фундаментальними рисами таких гібридних інституцій є синергетичне поєднання різнорідних академічних культур, інтеграція ґрунтовних університетських цінностей із гнучкою стартап-культурою та духом підприємництва, а також інтенсивна інформаційна взаємодія на базі глобальних цифрових платформ, що уможлиблює транснаціональну співпрацю; у цьому контексті гібридний освітній менеджмент постає як безальтернативний інструмент оркестрування такими надскладними, просторово розподіленими системами [9].

Відповідно, мережева архітектура та гібридна природа сучасних освітніх інституцій докорінно руйнують класичні підходи до менеджменту, імперативно вимагаючи від освітніх лідерів формування принципово нових компетенцій та стратегічного бачення. Сучасні управлінці повинні філігранно орієнтуватися в умовах перманентної невизначеності, стрімких епістемологічних зсувів та колосального культурного різноманіття

студентського і викладацького контингенту [3]. Гібридний менеджмент у координатах філософії інформаційного суспільства безпосередньо передбачає: абсолютну адаптивність (здатність миттєво перекалібровувати освітні програми відповідно до технологічних стрибків); безперервну інноваційність (формування екосистеми, що толерує ризик та стимулює креативну генерацію сенсів); глибоку міжкультурну компетентність (критично важливу для управління міжнародними академічними колабораціями); тотальну технологічну інтеграцію задля максимізації комунікативної та дидактичної ефективності.

Підсумовуючи свої рефлексії, Кастельс акцентує увагу на тому, що виживання та успіх організацій в інформаційну епоху прямо пропорційно залежать від їхньої спроможності глибоко інтегруватися в глобальні інтелектуальні мережі та використовувати цифрові технології не як допоміжний інструмент, а як фундаментальний стратегічний ресурс [8]. Ця нова реальність генерує безпрецедентні виклики для управління освітою, які можуть бути успішно подолані виключно через системну імплементацію гібридних підходів; таким чином, концепції мережевого суспільства Мануеля Кастельса надають потужне філософсько-методологічне обґрунтування незворотності трансформації управлінських практик. Гібридний менеджмент перетворюється на той універсальний філософський і прагматичний ключ, який дає змогу освітнім організаціям не просто виживати, а процвітати в умовах глобалізації та інформаційної революції, майстерно синтезуючи найефективніші досягнення всіх відомих управлінських парадигм.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, варто наголосити, що гібридний освітній менеджмент постає не просто як ситуативна реакція, а як фундаментально необхідна, еволюційна відповідь на експоненційну складність та безперервну динаміку сучасного макросередовища, де процеси тотальної глобалізації, стрімкий технологічний прогрес і безпрецедентне культурне різноманіття імперативно вимагають кардинально нових, багатовимірних підходів до управління закладами освіти. Глибоке філософське осмислення феномену гібридності, генезу якого ми простежили від античних візій Геракліта про гармонійну єдність і боротьбу протилежностей до середньовічної діалектики Томи Аквінського, відкриває потужний епістемологічний інструментарій для адекватного розуміння тих глибинних трансформаційних процесів, що нині незворотно переформатовують соціальні, економічні та, насамперед, освітні системи.

Залучення сучасної філософської оптики, зокрема концепції деконструкції Жака Дерріда та ідеї культурної гібридності Гомі Бгабхи, дає змогу концептуалізувати процес невинного розмивання традиційних жорстких академічних категорій і легітимізує простір для продукування принципово нових сенсів через синергетичну взаємодію гетерогенних елементів. Ця філософська інтенція безпосередньо екстраполюється на площину реальних управлінських практик в освіті, де гібридний менеджмент віртуозно акумулює та синтезує різноманітні педагогічні підходи й методології задля радикального підвищення інституційної адаптивності та операційної ефективності освітніх організацій в умовах тотальної невизначеності та перманентних кризових змін.

Своєю чергою, акторно-мережева теорія Бруно Латура та синергетична парадигма Іллі Пригожина формують міцний філософсько-методологічний фундамент для глибинного осягнення природи гібридних екосистем, зміщуючи фокус уваги на рівноправну, паритетну взаємодію між людськими (викладачі, адміністратори, студенти) та нелюдськими (цифрові платформи, штучний інтелект, освітня інфраструктура) акторами, а також актуалізуючи визначальну роль механізмів самоорганізації у надскладних відкритих системах. Такий концептуальний базис створює ідеальні передумови для системного впровадження гібридного освітнього менеджменту, який свідомо враховує усю багатовимірну складність

внутрішніх та зовнішніх взаємозв'язків, філігранно використовуючи їхній потенціал для оптимізації управління навчальними процесами.

У ширших соціальному та гео економічному контекстах концепт гібридності найяскравіше маніфестується через інтенсивні процеси глобалізації та невпинне розгортання інформаційного суспільства, що безпосередньо визначають контури освіти майбутнього. Теоретичні конструкти Арджуна Аппадурая щодо транснаціональних «скейпів» та візії Мануеля Кастельса щодо мережових структур переконливо доводять, що саме гібридні, ризоматичні форми організації освітнього простору стають абсолютно домінуючими в архітектурі сучасного світу, тоді як економічна гібридність, концептуалізована ще в ідеях Карла Поланї про органічне поєднання ринкових і планових інструментів та реінкарнована в новітній моделі економіки спільної участі (*sharing economy*), ставить перед освітнім менеджментом безапеляційну вимогу розроблення принципово нових, адаптивних стратегій управління та інституційного регулювання.

Список використаної літератури

1. Аквінський Т. Коментарі до Арістотелевої «Політики» / пер. з лат. О. Кислюк ; авт. передм. В. Котусенко. 2-е вид. Київ : Основи, 2003. 796 с.
2. Андрущенко В.П., Андрущенко Т.В., Савельєв В.Л. Конституціоналізація освітнього простору Європи: аксіологічний вимір. Київ : МП «Леся», 2014. 460 с.
3. Васильєва Т.А., Боронос В.М., Захаркін О.О., Білоус Ю.Г. Стейкхолдерський підхід до моніторингу діяльності підприємства в системі стратегічного управління. *Вісник СумДУ. Серія «Економіка»*. 2019. № 1. С. 154–158.
4. Габермас Ю. До реконструкції історичного матеріалізму. *Філософія освіти*. 2014. Вип. 2. С. 37–79.
5. Геракліт. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Абрис, 2002. 742 с. http://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskiy_entsyklopedychnyi_slovyk.pdf
6. Дерріда Ж. Цілі людини. Після філософії: кінець чи трансформація? / упоряд. К. Байнес. Київ : Четверта хвиля, 2000. С. 114–145.
7. Єрмоленко В. Дерріда, або Повернення. Далекі близькі. Есеї з філософії та літератури. Львів : Видавництво Старого Лева, 2017. С. 227–246.
8. Кастельс М. Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства / пер. з англ. Київ : Ваклер, 2007. 304 с.
9. Осипенко Л.О. Філософія управління як нова парадигма керування складними соціально-економічними системами. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2013. № 52. С. 189–199.
10. Свириденко Д.Б. Академічна мобільність: відповідь на виклики глобалізації : монографія. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014, 279 с.
11. Солових В.П. Синергетична модель державного управління. *Теорія та практика державного управління*. 2015. № 1. С. 3–8.
12. Терещук С.О. Сучасні освітні ландшафти. Київ : Фенікс, 2016, 309 с.
13. Appadurai A. *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis, 1996. 229 p.
14. Bai C., Dallasega P., Orzes G., Sarkis J. Industry 4.0 technologies assessment: A sustainability perspective». *International Journal of Production Economics*. 2020. DOI: 10.1016/j.ijpe
15. Bhabha H. Unsatisfied: Notes on vernacular cosmopolitanism. *Text and nation: Cross-disciplinary essays on cultural and national identities*, 1996, pp. 191–207.
16. Bhabha Homi K. *Nation and narration*. Routledge, 1990, <http://ereserve.library.utah.edu/Annual/SPAN/4900/Guevara/what.pdf>

17. Fayol Henri. *Administration industrielle et générale*. Paris: Dunod et Pinat. 1917. 174 p.
18. Jonas H. *The phenomenon of life: Toward a philosophical biology*. Northwestern University Press, 2001.
19. Karl Polanyi. Hungarian politician. Britannica. Retrieved 3 August 2022, <https://www.britannica.com/biography/Karl-Polanyi>
20. Latour B. *Science in action: How to follow scientists and engineers through society*, 1987, Harvard university press.
21. Latour B. *We have never been modern*. 2012, Harvard university press
22. Maslow A.H. A Theory of Human Motivation. *Psychological Review*, 1943, 50, pp. 370–396. <https://psychclassics.yorku.ca/Maslow/motivation.htm>
23. Mayo George Elton. *Psychology of Pierre Janet*, London: Greenwood Press, 1972; Routledge, reprint edition 2013.
24. Mayo George Elton. *The Social Problems of an Industrial Civilization*, Routledge, 2007.
25. Prigogine I. *Time, Dynamics and Chaos: Integrating Poincare's «Non-Integrable Systems»*. Center for Studies in Statistical Mechanics and Complex Systems at the University of Texas-Austin, United States Department of Energy-Office of Energy Research, Commission of the European Communities (October 1990), <https://www.osti.gov/biblio/6390561>
26. Taylor Frederick Winslow. *The Principles of Scientific Management*, 1911, <https://archive.org/details/principlesofscie00taylrich/page/n5/mode/2up>
27. Terepyschyi S. Educational Landscape as a Concept of Philosophy of Education. *Studia Warمیньskie*, 2017. Vol. 54. P. 373–383. DOI: 10.31648/sw.78

HYBRIDITY AS A PHILOSOPHICAL-EDUCATIONAL IMPERATIVE OF THE 21ST CENTURY

Oleksiy Kyikov

*Dragomanov Ukrainian State University,
General Directorate for Servicing Foreign Missions «Dipservice»,
45 Volodymyrska St., Kyiv, 01034, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-8368-6367>*

The purpose of the study is to deeply philosophically understand the phenomenon of hybrid management through the prism of the new paradigm of education of the 21st century. The article considers hybridity as a key ontological category and a tool for resolving complex socio-economic and pedagogical contradictions in the context of globalization, digitalization and Industry 4.0.

Methodology. The study is based on the integrated application of dialectical, systemic and phenomenological approaches. This allowed us to comprehensively decode the multidimensionality of hybridity, trace its historical and philosophical genesis, and substantiate its strategic significance for the architecture of modern educational management.

Scientific novelty and main results. The article provides a systematic analysis of the evolution of the concept of hybridity from ancient philosophy (Heraclitus's teaching on the unity of opposites) and medieval dialectics (Thomas Aquinas) to modern postmodern and sociological visions. It is proven that J. Derrida's concept of deconstruction and G. Bhaga's idea of cultural hybridity legitimize the space for producing new academic meanings through the rejection of rigid binary oppositions.

Special attention is paid to the philosophical justification of hybrid ecosystems based on the actor-network theory of B. Latour (where technologies and digital platforms act as equal non-human actors of the educational process) and synergetics of I. Prigogine (where the self-organization of dissipative structures becomes the key to the survival of institutions in conditions of turbulence). The impact of globalization

and the information society on the educational space is studied through the concepts of global «scapes» of A. Appadurai and network structures of M. Castells.

Conclusions. It is proven that hybrid educational management is an inevitable evolutionary response to the exponential complexity of the modern world. It acts as an alternative tool for orchestrating complex, spatially distributed systems, requiring managers to implement flexible, decentralized and adaptive strategies. The hybrid approach allows for the organic synthesis of classical academic values with innovative digital and network practices, ensuring the sustainable development of human potential in a globalized macroenvironment.

Key words: hybridity, educational management, philosophy of education of the 21st century, network society.

Дата першого надходження статті до видання: 24.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 165:378.01:316.32

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.14>

ЕВОЛЮЦІЯ ЕПІСТЕМОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ У ФІЛОСОФІЇ НАУКИ ТА ОСВІТИ: ВІД КЛАСИЧНОЇ ПАРАДИГМИ ДО ЕПІСТЕМІЧНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ

Олександр Ковальов

*Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
педагогічний факультет,
кафедра ЮНЕСКО з наукової освіти
вул. Пирогова, 9, 01601, м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-1743-2366>*

У представлений статті здійснюється комплексний та багатовимірний аналіз генези епістемологічних підходів у філософії науки та освіти. Актуальність дослідження зумовлена тим, що в умовах сучасного інформаційно-цифрового суспільства, тотальної мережевізації та стану постмодерну традиційні уявлення про природу наукового знання, способи його верифікації, трансляції та легітимації зазнають кардинальних трансформацій. Метою роботи є відстеження історичного переходу від класичних фундаменталістських парадигм до сучасного нормативного епістемічного плюралізму, а також обґрунтування інструменталістських та міждисциплінарних стратегій як дієвих засобів подолання епістемологічних конфліктів у новітніх науково-освітніх практиках.

У результаті дослідження доведено, що статус наукового знання у ХХІ ст. безповоротно втратив ознаки статичної, універсальної істини, перетворившись на динамічний контекстно-залежний конструкт. Це вимагає відповідної модернізації системи вищої та наукової освіти, яка має переорієнтуватися на безперервну адаптацію до соціокультурних змін та інтеграцію дослідницьких практик у навчальний процес через тріаду «епістема, техне, творчість». Установлено, що ключовою характеристикою сучасної епістемологічної ситуації є домінування міждисциплінарності як єдиного адекватного та безальтернативного способу розв'язання складних комплексних проблем сучасності.

Водночас акцентується особлива увага на тому, що практична реалізація міждисциплінарних проєктів неминуче супроводжується комунікативними перешкодами та глибокими епістемологічними конфліктами. Спираючись на найновіші західні дослідження (2025–2026 рр.), автор аргументує, що ці конфлікти виникають на локальному рівні через недостатнє усвідомлення дослідниками онтологічної різниці у фундаментальних та нефундаментальних епістемічних благах, притаманних різним академічним традиціям. Напрямок між метою інтеграції та існуючим епістемічним плюралізмом часто призводить до того, що команди керуються несумісними епістемічними передумовами щодо форм досліджень і методологій.

Зроблено висновок, що для подолання зазначених суперечностей найбільш продуктивною методологічною стратегією є відмова від спроб штучної концептуальної уніфікації (монізму) на користь прагматичного інструменталістського підходу. Множинність концептів, методів та підходів розглядається в дослідженні не як недолік, який необхідно звести до єдиного знаменника, а як абсолютно необхідна умова для досягнення різноманітних епістемічних цілей у специфічних практичних контекстах. Отже, сучасна філософія науки та освіти має свідомо працювати з епістемологічними конфліктами, відмовившись від метанаративів на користь побудови гнучких інструментальних моделей взаємодії, здатних забезпечити ефективний розвиток наукової освіти в умовах глобального цифрового суспільства.

Ключові слова: філософія науки, філософія освіти, епістемологія, генеза знання, епістемічний плюралізм, міждисциплінарність, епістемологічні конфлікти, інструменталізм, інформаційне суспільство, наукова освіта.



© Ковальов О., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Вступ. Розвиток філософії науки та освіти нерозривно пов'язаний з еволюцією епістемологічних уявлень про природу знання, способи його формування та роль у суспільстві. Від класичних концепцій виховання до сучасних моделей наукової освіти розуміння того, як здобувається та верифікується істина, зазнало суттєвих трансформацій. Ця генеза відображає поступовий перехід від монодисциплінарних, фундаменталістських підходів до більш гнучких, прагматичних і контекстуальних способів пізнання, що відповідають вимогам часу.

У сучасних умовах інформаційно-цифрової реальності та постмодерну статус наукового знання кардинально змінюється. Наука та освіта стикаються з новими соціокультурними викликами, де на перший план виходить проблема міждисциплінарності. Вирішення складних, комплексних завдань сучасності вимагає залучення різноманітних епістемічних систем. Проте на практиці це часто призводить до епістемологічних конфліктів між дослідниками з різних галузей, що зумовлює гостру потребу в розробленні нових інструменталістських і плюралістичних методологій взаємодії.

Огляд джерел. Аналіз літератури свідчить, що фундаментальні засади сучасної філософії освіти та науки спираються на класичну спадщину та теорії парадигмальних зрушень. Витоки педагогічної епістемології простежуються в ідеях природного виховання Ж.-Ж. Руссо [10] та прагматичній концепції Дж. Д'юї [3], який обґрунтував нерозривний зв'язок між демократією, людським досвідом та освітою. Своєю чергою, розуміння динаміки наукового пізнання було докорінно змінено завдяки концепції наукових революцій Т. Куна [8], що ввела ключове поняття парадигми, та ідеї «особистісного знання» М. Полані [13], який наголосив на важливості неявного, суб'єктивного виміру в епістемології науки.

Наступний етап епістемологічної генези безпосередньо пов'язаний із переосмисленням знання в умовах постмодерну та інформаційного суспільства. Ж.-Ф. Ліотар [9] зафіксував утрату довіри до метанаративів та принципову зміну в легітимації знання, що стало відправною точкою для нових філософських пошуків. Ця ситуація поглибилася з розвитком мережевого суспільства, що докладно описано М. Кастельсом [4], який розкрив нові механізми функціонування соціуму в «Інтернет-галактиці». У вітчизняному науковому дискурсі ці масштабні соціокультурні зміни, просвітницька еволюція розуму та їхній вплив на вищу освіту ґрунтовно проаналізовані у працях В.Г. Кременя [7] та В.П. Андрушенка [1].

Сучасний етап розвитку філософії освіти характеризується підвищеною увагою до концепту наукової освіти в умовах тотальної цифровізації. М.С. Гальченко [2] розкриває сутність наукової освіти через тріаду «епістема, техне, творчість», наголошуючи на необхідності глибокої інтеграції дослідницьких практик у навчальний процес. Водночас О.Г. Ковальов досліджує змінений статус наукового знання у специфічних умовах інформаційно-цифрової реальності [6] та пропонує методологію практичної реалізації сучасних епістемологічних підходів у науковій освіті [5], адаптуючи класичні теорії до потреб сучасного освітнього середовища.

Окремим і надзвичайно актуальним напрямом сучасних досліджень є епістемологія міждисциплінарної взаємодії, яка нині виступає головним інструментом вирішення комплексних проблем. Ф. Каллард, Д. Фітцджеральд та А. Вудс [11] досліджують практичні аспекти міждисциплінарної колаборації, відокремлюючи продуктивний «сигнал» від комунікаційного «шуму». Глибший епістемологічний аналіз цієї проблеми здійснюють М. Талбі та Р. ван Вурден [14], які вказують на наявність неминучих епістемологічних конфліктів у міждисциплінарних командах. Автори переконливо аргументують, що ці труднощі виникають через напругу між метою інтеграції та нормативним епістемічним

плюралізмом, оскільки різні академічні дисципліни спираються на різні епістемічні передумови, методології та цінності.

Вирішення зазначених епістемологічних конфліктів сучасні філософи науки вбачають у відмові від жорсткого монізму на користь інструменталізму та обґрунтованого плюралізму. Зокрема, М. Онгаро, Д. Чіффі та Л. Петріні [12], аналізуючи складні причинно-наслідкові динаміки на прикладі досліджень зсувів ґрунту, обґрунтовують інструменталістський підхід до концепту причинності. Вони доводять, що множинність концептів є необхідною для досягнення різних епістемічних цілей у специфічних контекстах, і ця плюралістична теза може бути екстрапольована на інші галузі. Таким чином, генеза філософії науки та освіти демонструє еволюцію від пошуку універсальної істини до побудови гнучких, контекстно-залежних та багатовимірних епістемічних систем.

Метою статті є комплексний аналіз генези епістемологічних підходів у філософії науки та освіти, що відображає історичний перехід від класичних фундаменталістських парадигм до сучасного епістемічного плюралізму. Окрім того, дослідження спрямоване на обґрунтування інструменталістських та міждисциплінарних стратегій як дієвих засобів подолання епістемологічних конфліктів у новітніх науково-освітніх практиках інформаційного суспільства.

Методологія. Методологічне підґрунтя дослідження базується на комплексному поєднанні історико-філософського, герменевтичного та компаративного методів, що дало змогу простежити еволюцію епістемологічних ідей від епохи Просвітництва до стану постмодерну. Застосування історико-філософського підходу забезпечило розкриття генези ключових концептів науки та освіти в працях класиків та фундаторів постнекласичної раціональності (зокрема, ідей парадигмальних зрушень та неявного знання). Водночас герменевтичний метод був використаний для інтерпретації текстів, присвячених трансформації статусу знання в умовах інформаційно-цифрової реальності, а компаративний аналіз уможливив зіставлення різних моделей виробництва знання у вітчизняному та західному наукових дискурсах.

Для аналізу сучасних викликів наукової освіти та міждисциплінарної взаємодії провідною методологічною оптикою виступили принципи епістемічного плюралізму та інструменталізму. Спираючись на новітні розвідки щодо природи міждисциплінарних досліджень, методологія статті фокусується на діагностиці та способах деконструкції епістемологічних конфліктів, що виникають на перетині різних академічних дисциплін. Такий концептуальний синтез історичної ретроспективи та прагматичного інструменталізму дає змогу не лише описати теоретичну еволюцію філософії науки та освіти, а й запропонувати дієві нормативні рамки для інтеграції різномірних епістемічних систем у практичній площині.

Виклад основного матеріалу. Генеза епістемологічних підходів у філософії науки та освіти бере свій початок із класичних просвітницьких концепцій, де формування знання нерозривно пов'язувалося з природним розвитком людини. Фундаментальним орієнтиром у цьому контексті виступають ідеї Ж.-Ж. Руссо, який обґрунтував концепцію природного виховання, наголошуючи на важливості врахування внутрішніх закономірностей розвитку особистості [10].

Наступний вагомий крок у розвитку освітньої епістемології здійснив Дж. Д'юї, який концептуалізував освіту як процес безперервної реконструкції досвіду, нерозривно пов'язаний із демократичними цінностями та практичною діяльністю індивіда в суспільстві [3].

Розуміння того, як саме функціонує і розвивається наукове знання, зазнало кардинальної трансформації у другій половині XX ст. Визначальною стала концепція Т. Куна, який довів, що розвиток науки відбувається не шляхом лінійного накопичення фактів,

а через зміну парадигм у процесі наукових революцій [8]. Це зруйнувало ілюзію абсолютної об'єктивності наукового пізнання.

Паралельно із цим М. Полані ввів концепт «особистісне знання», переконливо аргументувавши, що в основі будь-якого епістемологічного акту лежить неявний, суб'єктивний вимір, пов'язаний із досвідом та переконаннями самого дослідника [13].

Наступний етап еволюції епістемологічних систем зумовлений переходом до стану постмодерну. Як зазначає Ж.-Ф. Ліотар, головною ознакою постмодерної епістемології стала недовіра до метанаративів великих універсальних теорій, які раніше легітимізували знання [9]. Знання перестало бути самоціллю і перетворилося на ключову продуктивну силу, а критерієм його істинності стали функціональність і здатність генерувати нові рішення в локальних контекстах.

Ці теоретичні зрушення матеріалізувалися з настанням епохи глобальних комунікацій, яку М. Кастельс влучно назвав «Інтернет-галактикою» [4]. Мережеве суспільство змінило саму архітектуру продукування та поширення інформації, перетворивши її на децентралізований процес. Філософія науки та освіти постала перед необхідністю адаптуватися до реалій, де межі між різними формами знання стають прозорими, а швидкість оновлення інформації вимагає принципово нових когнітивних навичок.

У вітчизняному науковому просторі ці соціокультурні зміни глибоко рефлексуються в контексті трансформації вищої школи. В.Г. Кремень наголошує на необхідності модернізації вищої освіти у відповідь на виклики сучасності, де традиційна трансляція знань має поступитися місцем формуванню інноваційного мислення [7]. Своєю чергою, В.П. Андрущенко у своїй праці про «просвітницьку одісею розуму» підкреслює, що сучасна раціональність повинна поєднувати критичність із ціннісними вимірами людського буття, особливо в епоху глобальних криз [1].

У відповідь на ці виклики формується новітня парадигма наукової освіти. Як зазначає М.С. Галychенко, сучасна наукова освіта розгортається у тривимірному просторі «епістема, техне, творчість», де здобуття фундаментальних знань обов'язково супроводжується оволодінням технологічними навичками та розвитком креативного потенціалу [2]. Це означає, що епістемологічний акцент зміщується з пасивного засвоєння на активне продукування нового знання безпосередньо в навчальному процесі.

Цю тезу ми вже аналізували у попередніх статтях. Зокрема, нас цікавив статус наукового знання у специфічних умовах інформаційно-цифрової реальності [6]. За нашими спостереженнями, цифровізація вимагає розроблення та впровадження нових методологій для практичної реалізації сучасних епістемологічних підходів в освіті [5]. Знання нині іманентно пов'язане із цифровими інструментами свого видобутку, обробки та перевірки, що потребує відповідної трансформації дидактичних практик.

Водночас найскладнішим викликом сучасної філософії науки є проблема міждисциплінарності. Ф. Каллард, Д. Фітцджеральд та А. Вудс у дослідженні практик міждисциплінарної колаборації демонструють, що процес спільного створення знання часто є непередбачуваним, вимагаючи постійного відділення корисного «сигналу» від фонового «шуму» [11]. Успішна взаємодія різних дисциплін є не так механічним об'єднанням методів, як складним комунікативним актом.

Цей комунікативний акт неминує супроводжується глибокими суперечностями, що М. Талбі та Р. ван Вурден ідентифікують як епістемологічні конфлікти [14]. Вони доводять, що на локальному рівні (між дисциплінами) дослідники часто не усвідомлюють різниці у (не)фундаментальних епістемічних благах, притаманних різним науковим галузям. Напруга між прагненням до інтеграції та нормативним епістемічним плюралізмом нерідко

призводить до невдач у міждисциплінарних проєктах, оскільки команди керуються несумісними епістемічними передумовами щодо цілей і методологій.

Вирішенням цих конфліктів може слугувати інструменталістський підхід, запропонований М. Онгаро, Д. Чіффі та Л. Петріні на прикладі дослідження зсувів ґрунту [12]. Автори відмовляються від пошуку універсально правильного поняття причинності, стверджуючи, що плюралізм концептів не може бути зведений до монізму. Різні концепти необхідні для різних епістемічних цілей у специфічних контекстах. Ця інструменталістська логіка може бути екстрапольована на ширший філософський контекст: сучасні наука та освіта мають визнати легітимність множинних епістемічних систем і навчитися використовувати їх інструментально, залежно від практичної мети дослідження.

Для більш наочної систематизації історичних та концептуальних трансформацій, що відбулися у способах виробництва та трансляції знання, нами розроблено узагальнюючу матрицю, де відображено генезу епістемологічних підходів від класичних просвітницьких моделей до новітніх концепцій епістемічного плюралізму, що визначають архітектуру сучасної міждисциплінарної взаємодії (табл. 1).

Таблиця 1

Еволюція епістемологічних підходів у філософії науки та освіти

Етап еволюції / Епістемологічна парадигма	Ключові епістемологічні концепти	Статус наукового знання та істини	Роль освіти та науки в суспільстві
I. Просвітницька та прагматична епістемологія (Класичний етап)	Природне виховання; безперервна реконструкція досвіду; раціональність.	Знання як відображення об'єктивної природи; істина як інструмент соціальної адаптації та демократизації.	Природне формування особистості; підготовка індивіда до життя в демократичному суспільстві через практичний досвід.
II. Постпозитивістська / Неявно-парадигмальна епістемологія (XX ст.)	Парадигма; наукова революція; особистісне (неявне) знання.	Відмова від ілюзії абсолютної об'єктивності; знання має суб'єктивний вимір, а істина залежить від панівної парадигми.	Трансляція парадигмальних норм; залучення дослідника до «наукової спільноти» через неявну передачу майстерності.
III. Постмодерна та інформаційно-мережева епістемологія (кінець XX – поч. XXI ст.)	Крах метанаративів; мережеве суспільство; триада «епістема, техне, творчість».	Децентралізація істини; легітимація знання відбувається через його функціональність (перформативність) у локальних контекстах.	Генерація інновацій у цифровому середовищі; просвітницька еволюція розуму; адаптація до глобальних соціокультурних змін.
IV. Епістемологія міждисциплінарності та плюралізму (сучасний етап)	Епістемічний плюралізм; інструменталізм; комунікативний «шум»; епістемологічні конфлікти.	Відмова від уніфікації (монізму); визнання легітимності (не)фундаментальних епістемічних благ різних дисциплін.	Спільне вирішення складних, комплексних проблем; створення гнучких інструментальних моделей взаємодії на перетині галузей.

Висновки. Генеза епістемологічних підходів у філософії науки та освіти є складним еволюційним процесом, що відображає перехід від класичного монізму до парадигмального мислення та сучасного постмодерного плюралізму. Від ідей Ж.-Ж. Руссо та Дж. Д'юї про природність і демократичність досвіду, через усвідомлення парадигмальної природи науки (Т. Кун) та ролі особистісного знання (М. Полані) філософія прийшла до констатації краху метанаративів (Ж.-Ф. Ліотар).

Ця еволюція безпосередньо визначає сучасний ландшафт вищої та наукової освіти. В умовах формування мережевого суспільства (М. Кастельс) статус наукового знання кардинально змінився. Воно втратило ознаки статичної істини, вимагаючи від суб'єктів освіти нових компетентностей на перетині епістемі, техне та творчості (М.С. Гальченко), а також загальної адаптації вищої школи до соціокультурних трансформацій (В.Г. Кремень, В.П. Андрущенко).

Ключовою характеристикою сучасної епістемологічної ситуації є домінування міждисциплінарності як єдиного адекватного способу розв'язання складних проблем. Проте практична реалізація міждисциплінарних досліджень часто зіштовхується зі значними труднощами (Ф. Каллард та ін.). Основною причиною цих невдач є приховані епістемологічні конфлікти, що виникають через зіткнення несумісних епістемічних систем, цінностей та методологій, притаманних різним академічним традиціям (М. Талбі, Р. ван Вурден).

Для подолання цих конфліктів найбільш продуктивною стратегією виявляється відмова від спроб уніфікації знання на користь нормативного епістемічного плюралізму та інструменталізму. Як доводять сучасні розвідки (М. Онгаро та ін.), множинність концептів і підходів не є недоліком, який слід звести до єдиного знаменника; навпаки, вона є необхідною умовою для досягнення різноманітних епістемічних цілей у специфічних практичних контекстах.

Таким чином, сучасна філософія науки та освіти має остаточно перейти від фундаменталістського пошуку єдиної істини до побудови гнучких інструментальних моделей взаємодії. Лише визнання легітимності різних епістемічних благ та свідомою робота з епістемологічними конфліктами здатні забезпечити ефективний розвиток міждисциплінарної науки та формування релевантних освітніх практик у сучасному цифровому суспільстві.

Список використаної літератури

1. Андрущенко В.П. Просвітницька одісея розуму. Київ : Знання України. 2025. 524 с.
2. Гальченко М.С. Наукова освіта: епістема, техне, творчість. Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2022. 336 с.
3. Д'юї Д. Демократія і освіта / пер. з англ. І. Босак. Львів : Літопис, 2003. 289 с.
4. Кастельс М. Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства. Київ : Ваклер, 2007, 304 с.
5. Ковальов О.Г. Методологія та практична реалізація сучасних епістемологічних підходів у науковій освіті. *Культурологічний альманах*. 2024. № 3. С. 228–234. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.3.26>
6. Ковальов О.Г. Статус наукового знання в умовах інформаційно-цифрової реальності. *Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи*. 2023. Вип. 2(31). С. 26–31. [https://doi.org/10.32405/2413-4139-2023-2\(31\)-26-31](https://doi.org/10.32405/2413-4139-2023-2(31)-26-31)
7. Кремень В.Г. Вища освіта в соціокультурних змінах сучасності. *Вища освіта України*. 2007. № 3. С. 9–13.
8. Кун Т. Структура наукових революцій. Київ : Port-Royal, 2001, 228 с.
9. Лютар Ж.-Ф. Ситуація постмодерну. *Філософська і соціологічна думка*. 1995. № 5–6. С. 15–38.
10. Руссо Ж.-Ж. Еміль, або Про виховання. *Історія педагогіки* / за ред. М.С. Грищенко. Київ : Вища школа, 1973. С. 42–47.
11. Callard, F., Fitzgerald, D., & Woods, A. (2015). Interdisciplinary collaboration in action: Tracking the signal, tracing the noise. *Palgrave Communications*, 1(15019), 1–7. <https://doi.org/10.1057/palcomms.2015.19>
12. Ongaro, M., Chiffi, D. & Petrini, L. An instrumentalist approach to causation: The case of landslide research. *Euro Jnl Phil Sci* 16, 18 (2026). <https://doi.org/10.1007/s13194-026-00718-z>

13. Polanyi M. *Personal Knowledge*. Routledge, 2012, 503 p.
14. Talbi, M., van Woerden, R. Reflections on interdisciplinary research in practice: Epistemological conflicts. *Euro Jnl Phil Sci* 15, 66 (2025). <https://doi.org/10.1007/s13194-025-00685-x>

VOLUTION OF EPISTEMOLOGICAL APPROACHES IN PHILOSOPHY OF SCIENCE AND EDUCATION: FROM THE CLASSICAL PARADIGM TO EPISTEMIC PLURALISM

Oleksandr Kovalev

*Dragomanov Ukrainian State University,
Faculty of Pedagogy,
The UNESCO Chair on Science Education
9 Pyrohova St., 01601, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-1743-2366>*

The presented article provides a comprehensive and multidimensional analysis of the genesis of epistemological approaches in the philosophy of science and education. The relevance of the study is due to the fact that in the conditions of a modern information-digital society, total networking and the state of postmodernity, traditional ideas about the nature of scientific knowledge, methods of its verification, translation and legitimation are undergoing cardinal transformations. The aim of the work is to trace the historical transition from classical fundamentalist paradigms to modern normative epistemic pluralism, as well as to substantiate instrumentalist and interdisciplinary strategies as effective means of overcoming epistemological conflicts in modern scientific and educational practices.

As a result of the study, it is proven that the status of scientific knowledge in the 21st century has irrevocably lost the signs of a static, universal truth, turning into a dynamic, context-dependent construct. This requires a corresponding modernization of the system of higher and scientific education, which should reorient itself towards continuous adaptation to socio-cultural changes and the integration of research practices into the educational process through the triad of «episteme, techne, creativity». It is established that the key characteristic of the modern epistemological situation is the dominance of interdisciplinarity as the only adequate and unalternative way of solving complex, complex problems of our time.

At the same time, the article emphasizes that the practical implementation of interdisciplinary projects is inevitably accompanied by communicative obstacles and deep epistemological conflicts. Based on the latest Western research (2025–2026), the author argues that these conflicts arise at the local level due to the lack of awareness by researchers of the ontological difference in fundamental and non-fundamental epistemic benefits inherent in different academic traditions. The tension between the goal of integration and the existing epistemic pluralism often leads to the fact that teams are guided by incompatible epistemic premises regarding research forms and methodologies. It is concluded that to overcome these contradictions, the most productive methodological strategy is to abandon attempts at artificial conceptual unification (monism) in favor of a pragmatic instrumentalist approach. The multiplicity of concepts, methods and approaches is considered in the study not as a drawback that needs to be reduced to a single denominator, but as an absolutely necessary condition for achieving various epistemic goals in specific practical contexts. Therefore, modern philosophy of science and education must consciously work with epistemological conflicts, abandoning metanarratives in favor of building flexible instrumental models of interaction that can ensure the effective development of scientific education in the conditions of a global digital society.

Key words: philosophy of science, philosophy of education, epistemology, genesis of knowledge, epistemic pluralism, interdisciplinarity, epistemological conflicts, instrumentalism, information society, scientific education.

Дата першого надходження статті до видання: 24.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 130.2:004.8:316.77

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.15>

ЦИФРОВИЙ ГУМАНІЗМ 2.0 ЯК ПОСТМОДЕРНІСТСЬКА ПАРАДИГМА ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Ірина Коломоєць

*Запорізький національний університет,
Інженерний навчально-науковий інститут імені Ю.М. Потебні,
кафедра управління та адміністрування
вул. Фанатська, 10, 69006, м. Запоріжжя, Україна
<https://orcid.org/0009-0009-5704-3195>*

Валентина Воронкова

*Запорізький національний університет,
Інженерний навчально-науковий інститут імені Ю.М. Потебні,
кафедра управління та адміністрування
вул. Фанатська, 10, 69006, м. Запоріжжя, Україна
<http://orcid.org/0000-0002-0719-1546>*

У статті розглядається концепція цифрового гуманізму 2.0 як найсучаснішої постмодерністської парадигми трансформації суспільства в умовах штучного інтелекту. **Мета статті** полягає у філософському осмисленні концепції цифрового гуманізму 2.0, що виходить за межі класичного гуманізму та його цифрової інтерпретації початку ХХІ ст. Аналіз останніх досліджень дав змогу зробити висновок, що цифровий гуманізм 2.0 формується як багатовимірною парадигма, яка поєднує етичний, соціальний, політичний та технологічний виміри. Її ключовими завданнями є адаптація суспільства до умов штучного інтелекту, формування нової системи цінностей, у центрі якої людина як автономний, відповідальний і творчий суб'єкт цифрової епохи. Розкрито сутність цифрового гуманізму як ціннісно-нормативної, зокрема розвиток алгоритмічної етики, когнітивної екології та етики співтворення. Методологія дослідження відображає постмодерністське бачення світу як відкритої, нелінійної та багатовимірної реальності, у межах якої цифровий гуманізм 2.0 постає як ціннісно орієнтована парадигма трансформації сучасного суспільства. Інноваційний вимір цієї концепції полягає у формуванні нових аксіологічних орієнтирів, що відповідають викликам генеративної епохи. Ідеться про розвиток концептів «алгоритмічної відповідальності», «цифрової гідності», «когнітивної екології», «етики співтворення», які відображають необхідність переходу системи до активної участі людини у всіх формах співтворення людини і технологій. Окреслено філософське визначення цифрового гуманізму 2.0 як ціннісно-нормативної системи, спрямованої на забезпечення гармонійного розвитку людини в умовах співеволюції з генеративними інтелектуальними системами, де центральним принципом виступає збереження людської гідності та смислотворчої функції людини. Доведено, що цифровий гуманізм 2.0 виступає стратегічним орієнтиром розвитку України, що дає змогу інтегрувати постмодерністське бачення світу з практичними потребами суспільства, формуючи стійку, інклюзивну та інноваційну модель майбутнього.

Ключові слова: цифровий гуманізм 2.0, генеративний ШІ, трансформація гуманістичних орієнтирів, співеволюція людини і технологій.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. *Актуальність теми* не викликає сумнівів, оскільки дана тема є інноваційною, націленою на переосмислення цінностей у добу генеративного штучного інтелекту,



© Коломоєць І., Воронкова В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

зумовлена глибинними трансформаціями сучасної соціальної реальності, що відбуваються під впливом стрімкого розвитку технологій генеративного штучного інтелекту. Якщо попередні етапи цифровізації були пов'язані передусім з автоматизацією процесів та розширенням доступу до інформації, то сучасний етап характеризується якісно новим явищем – здатністю машин до створення смислів, текстів, образів і рішень, які раніше вважалися виключно прерогативою людини. Це зумовлює необхідність глибокого філософського переосмислення базових гуманістичних категорій: суб'єктності, творчості, свободи, відповідальності, автентичності та гідності. Його концептуалізація передбачає інтеграцію людиноцентричних цінностей із новими формами техносоціальної взаємодії, де штучний інтелект виступає не лише інструментом, а й активним учасником комунікативних, когнітивних і креативних процесів. У цьому сенсі відбувається зсув від антропоцентризму до симбіотичного співіснування людини і технології, що формує новий тип онтології – гібридної, мережевої та процесуальної. Як зазначає Luciano Floridi, «ми більше не є ізольованими сутностями...», що свідчить про формування нової інформаційної онтології [2, с. 94].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному науковому дискурсі концепція цифрового гуманізму 2.0 формується на перетині філософії, соціології, права, економіки та технологічних наук. Вона є відповіддю на виклики, пов'язані зі стрімким розвитком штучного інтелекту, генеративних моделей та цифрових платформ, що трансформують базові уявлення про людину, суб'єктність, ідентичність і соціальну реальність. Перші системні підходи до цифрового гуманізму були сформульовані у межах європейської наукової традиції, зокрема у рамках ініціативи Vienna Manifesto on Digital Humanism (2019), яка підкреслює необхідність підпорядкування цифрових технологій людським цінностям, правам і демократичним інститутам [1]. Цей документ став концептуальним підґрунтям для подальших досліджень, у яких акцент зміщується від технологічного детермінізму до людиноцентризму.

Значний внесок у розвиток цифрового гуманізму здійснили такі дослідники, як Luciano Floridi, який обґрунтовує етику інформаційного суспільства та вводить поняття «інфосфера» як нового онтологічного простору існування людини. У його працях цифровий гуманізм постає як етична рамка, що забезпечує баланс між технологічними інноваціями та збереженням людської гідності [2]. Водночас Shoshana Zuboff аналізує ризики цифрової епохи через концепцію «наглядного капіталізму», наголошуючи на небезпеці експлуатації персональних даних та маніпуляції поведінкою користувачів [3]. Її дослідження підсилюють критичний вимір цифрового гуманізму 2.0, який включає не лише етичний, а й політико-економічний аналіз. У контексті постмодерністської парадигми важливими є ідеї Jean Baudrillard та Michel Foucault, які, хоча й працювали до ери ШІ, заклали теоретичні основи для розуміння симулякрів, гіперреальності та владних практик у цифровому середовищі [4]. Сучасні дослідники адаптують ці концепти до аналізу віртуальних реальностей, алгоритмічного управління та цифрових ідентичностей. Новітні дослідження (2020–2025 рр.) акцентують увагу на трансформації суб'єктності під впливом генеративного ШІ. Зокрема, розглядається феномен «розширеного суб'єкта», де людина співіснує з алгоритмічними агентами, делегуючи їм когнітивні функції. У цьому контексті цифровий гуманізм 2.0 інтерпретується як спроба зберегти автономію людини в умовах гібридизації інтелекту. Окремий напрям досліджень пов'язаний із правовими та етичними аспектами ШІ. Учені аналізують проблеми відповідальності алгоритмів, прозорості рішень та забезпечення справедливості. Тут цифровий гуманізм виступає як нормативна рамка для розроблення «людиноорієнтованого ШІ» (human-centered AI), що відповідає принципам інклюзивності, недискримінації та поваги до прав людини.

У межах соціально-економічних досліджень підкреслюється роль цифрового гуманізму у формуванні нових моделей економіки, зокрема платформи, економіки даних та «розумної» економіки. Дослідники наголошують на необхідності етичного регулювання цифрових ринків, захисту праці в умовах автоматизації та забезпечення цифрової рівності. В українському науковому просторі проблема цифрового гуманізму 2.0 набуває особливої актуальності у контексті війни та повоєнного відновлення. Дослідження В. Воронкової, В. Нікітенко, О. Кивлюк, І. Коломось фокусуються на використанні ШІ для відбудови інфраструктури, розвитку цифрового врядування та забезпечення національної безпеки, водночас підкреслюючи необхідність збереження гуманістичних цінностей і соціальної справедливості. Таким чином, аналіз останніх досліджень дає змогу зробити висновок, що цифровий гуманізм 2.0 формується як багатовимірна постмодерністська парадигма, яка поєднує етичний, соціальний, політичний та технологічний виміри. Його ключовим завданням є не лише адаптація суспільства до умов штучного інтелекту, а й формування нової системи цінностей, у центрі якої залишається людина як автономний, відповідальний і творчий суб'єкт цифрової епохи.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Попри значну кількість досліджень, присвячених цифровізації, штучному інтелекту та гуманістичним трансформаціям сучасного суспільства, низка ключових аспектів проблеми цифрового гуманізму 2.0 залишається недостатньо розробленою та потребує подальшого філософського осмислення. Передусім недостатньо дослідженим є питання концептуалізації цифрового гуманізму 2.0 саме як постмодерністської парадигми. У науковому дискурсі переважають або технократичні підходи до аналізу штучного інтелекту або класичні гуманістичні інтерпретації, тоді як інтеграція постмодерністських ідей (фрагментарність, децентралізація суб'єкта, множинність істин) у контексті цифрової реальності та алгоритмічних систем залишається фрагментарною. По-друге, потребує поглиблення проблема трансформації людської ідентичності в умовах взаємодії із системами штучного інтелекту. Недостатньо вивченими є процеси формування «гібридної суб'єктності», коли людина співіснує та співдіє з алгоритмічними агентами, що впливає на автономію, відповідальність і свободу вибору. Третім невирішеним аспектом є аксіологічний вимір цифрового гуманізму 2.0. Залишається відкритим питання формування нової системи цінностей у цифровому суспільстві, де поєднуються гуманістичні принципи з логікою даних, ефективності та алгоритмічного управління. Недостатньо досліджено, яким чином ці цінності можуть бути інституціоналізовані в умовах глобальної цифровізації. Окремої уваги потребує проблема етичного регулювання штучного інтелекту в межах цифрового гуманізму 2.0. Наявні етичні кодекси та принципи не завжди враховують постмодерністську невизначеність і складність соціальних систем, що ускладнює їх практичне застосування. Окрім того, недостатньо розробленим є питання впливу цифрового гуманізму 2.0 на соціально-економічні та політичні трансформації, зокрема в умовах криз, воєн та посткризового відновлення. Відсутній цілісний підхід до аналізу ролі штучного інтелекту як чинника не лише технологічних, а й цивілізаційних змін. Таким чином, актуальність дослідження зумовлена необхідністю комплексного осмислення цифрового гуманізму 2.0 як постмодерністської парадигми, що поєднує філософські, етичні, соціальні та технологічні виміри трансформації сучасного суспільства.

Мета дослідження полягає у комплексному філософському осмисленні цифрового гуманізму 2.0 як постмодерністської парадигми трансформації суспільства в умовах розвитку штучного інтелекту, зокрема у виявленні його сутнісних характеристик, ціннісних засад, соціокультурних вимірів та впливу на формування нової моделі взаємодії людини, технологій і суспільства.

Методологія дослідження. Методологічну основу дослідження становить постмодерністська філософська парадигма, яка передбачає відмову від універсалістських метанаративів та орієнтацію на множинність інтерпретацій, децентрацію суб'єкта і відкритість смислотворення. У цьому контексті цифровий гуманізм 2.0 розглядається не як завершена теоретична конструкція, а як динамічний дискурсивний простір, у якому відбувається взаємодія людини, технологій і соціокультурних практик. Дослідження спирається на поєднання низки взаємодоповнювальних методологічних підходів. Передусім використано деконструктивний метод, що дає змогу критично переосмислити класичні гуманістичні наративи та виявити приховані смислові структури цифрової епохи. Дискурсивний аналіз застосовано для дослідження трансформації понять «гуманізм», «суб'єктність», «відповідальність» у контексті розвитку штучного інтелекту та цифрових технологій. Важливе місце посідає герменевтичний підхід, спрямований на інтерпретацію нових аксіологічних конструктів: «цифрової гідності», «алгоритмічної відповідальності», «когнітивної екології» та «етики співтворення» як смислових форм, що виникають у межах генеративної культури. Феноменологічний аналіз дає змогу розкрити досвід взаємодії людини із цифровими середовищами та штучним інтелектом, акцентуючи увагу на трансформації людської суб'єктності та сприйняття реальності. Окрім того, застосовано системний та міждисциплінарний підходи, які забезпечують розгляд цифрового гуманізму 2.0 як складної відкритої системи, що формується на перетині філософії, етики, соціології, когнітивних наук і технологічних досліджень. Аксіологічний підхід використано для виявлення нових ціннісних орієнтирів цифрової епохи, тоді як синергетичний підхід дає змогу осмислити процеси самоорганізації та емерджентності у взаємодії людини і штучного інтелекту.

Таким чином, методологія дослідження відображає постмодерністське бачення світу як відкритої, нелінійної та багатовимірної реальності, у межах якої цифровий гуманізм 2.0 постає як процесуальна, поліцентрична та ціннісно орієнтована парадигма трансформації сучасного суспільства.

Результати дослідження. Філософське визначення цифрового гуманізму 2.0 можна окреслити як міждисциплінарну ціннісно-нормативну систему, спрямовану на забезпечення гармонійного розвитку людини в умовах співеволюції з генеративними інтелектуальними системами, де центральним принципом виступає збереження людської гідності, автономії та смислотворчої здатності в умовах технологічної медіації реальності. Такий підхід передбачає не лише етичне регулювання використання ШІ, а й переосмислення самої природи людського буття як відкритого, динамічного та взаємопов'язаного з техносферою. Julian Nida-Rümelin & Hannes Werthner відзначають, що «цифровий гуманізм описує підхід, який ставить інтереси людини у центр технологічного розвитку» [5, с. 3].

Інноваційний вимір цієї концепції полягає у формуванні нових аксіологічних орієнтирів, що відповідають викликам генеративної епохи. Ідеться про розвиток концептів алгоритмічної відповідальності, цифрової гідності, когнітивної екології та етики співтворення, які відображають необхідність переходу від пасивного споживання технологій до активної участі людини у їх формуванні та контролі. Водночас цифровий гуманізм 2.0 актуалізує проблему межі між людським і штучним, ставлячи під сумнів традиційні уявлення про унікальність людського інтелекту та творчості. Таким чином, цифровий гуманізм 2.0 постає як відповідь на цивілізаційний виклик, пов'язаний із появою генеративного штучного інтелекту, і водночас як стратегія збереження та розвитку людяності в умовах радикальної технологічної трансформації. Він відкриває нові горизонти для філософського осмислення майбутнього, у якому людина не втрачає своєї ціннісної центральності, але трансформує її у напрямі відкритості, взаємодії та відповідальності. Shoshana Zuboff зазначала,

що «капіталізм спостереження привласнює людський досвід як безкоштовну сировину для перетворення на поведінкові дані» [3, с. 8]. Цифровий гуманізм 2.0 постає як оновлена філософська парадигма, що прагне гармонізувати взаємодію людини і генеративного штучного інтелекту в умовах глибоких цивілізаційних трансформацій. Якщо класичний цифровий гуманізм зосереджувався на захисті прав людини у цифровому середовищі, то його версія 2.0 виходить за межі антропоцентризму, інтегруючи ідеї коеволюції людини й технологій, етичної співтворчості та переосмислення самої природи людської суб'єктності. У добу генеративного ШІ (зокрема, моделей, здатних створювати тексти, зображення, знання) змінюється аксіологічна структура суспільства. Традиційні цінності: авторство, істина, творчість, автономія набувають нових значень, у контексті яких авторство стає розподіленим, істина – контекстуальною та алгоритмічно медійованою, творчість – гібридною (людинамашинною), а автономія – взаємозалежною. Тож цифровий гуманізм 2.0 пропонує не лише захищати людину від технологій, а й формувати нові етичні принципи співіснування з ними. На думку N. Katherine Hayles, «ми вже стали постлюдськими істотами, інтегрованими у технічні системи» [6].

Ключовими принципами цієї концепції є: 1) принцип ко-креативності (людина і ШІ як партнери у створенні знань і культурних форм); 2) принцип відповідальної алгоритмічності (етична підзвітність алгоритмів та їх розробників); 3) принцип цифрової гідності (збереження унікальності людського досвіду в умовах автоматизації); 4) принцип епістемічної прозорості (розуміння джерел і механізмів генерації знань ШІ); 5) принцип ціннісної адаптивності (здатність суспільства переглядати норми у відповідь на технологічні зміни). Таким чином, цифровий гуманізм 2.0 є не просто етичним регулятором технологічного розвитку, а новою формою світогляду, що поєднує гуманістичні ідеали з постнекласичним розумінням реальності, де людина вже не є єдиним центром інтелектуальної діяльності, але залишається носієм смислу, відповідальності та цінностей. Цифровий гуманізм 2.0 постає як складна метапарадигма, що інтегрує онтологічні, епістемологічні та аксіологічні трансформації, спричинені розвитком генеративного штучного інтелекту та як нова форма світогляду. У цьому контексті відбувається радикальне переосмислення самої природи суб'єктності: людина більше не мислиться як автономний і замкнений носій раціональності, а як відкрита, мережева істота, включена у гібридні когнітивні екосистеми, де взаємодія з алгоритмічними агентами стає невід'ємною умовою мислення.

Філософський вимір цифрового гуманізму 2.0 полягає у переході від антропоцентризму до реляційного гуманізму, у якому цінність людини визначається не її винятковістю, а здатністю до відповідальної взаємодії – з іншими людьми, технологіями та середовищем. Це означає, що етика більше не може обмежуватися міжлюдськими відносинами, а повинна охоплювати також відносини «людина – ШІ», «людина – дані» та «людина – цифрові середовища», формуючи новий тип моральної чутливості. Епістемологічний вимір фіксує трансформацію самого знання як процесу, що більше не належить виключно людському суб'єкту, а формується у взаємодії з машинними інтелектами, що веде до розмивання традиційних категорій істини, авторства і раціональності, про що опосередковано свідчать ідеї Yuval Noah Harari щодо алгоритмізації людського досвіду. Епістемологічно цифровий гуманізм 2.0 відкриває перспективу колективного та розподіленого інтелекту, де знання продукується у взаємодії між людським і машинним. Це підриває класичні уявлення про авторство, істину та об'єктивність, натомість утверджуючи принципи прозорості, інтерпретованості та критичної рефлексії щодо алгоритмічних процесів. Водночас виникає потреба у новій формі «цифрової мудрості» – здатності орієнтуватися у надлишку інформації, відрізняти значуще від другорядного та зберігати смислову цілісність

у фрагментованому цифровому світі. Не випадково Nick Bostrom зазначив, що «машинний інтелект може стати останнім винаходом, який людству коли-небудь доведеться створити» [8, с. 22].

Аксіологічний вимір цієї парадигми пов'язаний із переоцінкою базових цінностей: свободи, гідності, автономії та відповідальності. У цифровому гуманізмі 2.0 свобода вже не є лише свободою від обмежень, а стає свободою в умовах алгоритмічного впливу; гідність – не лише властивістю людини, а й принципом, що має бути закладений у саму архітектуру технологій; відповідальність – розподіленою між усіма учасниками цифрових екосистем. Таким чином, цифровий гуманізм 2.0 як філософський світогляд формує нову оптику розуміння людини і світу, де центральним стає не домінування, а співбуття, не контроль, а коеволюція, не ізольований розум, а інтегрована свідомість. Він відкриває можливість для гармонізації технологічного прогресу з гуманістичними цінностями, водночас ставлячи перед людством фундаментальне питання: яким чином зберегти людяність у світі, де інтелект стає множинним і розподіленим. Donna Haraway зазначає, що «межі між людиною і машиною, природним і штучним дедалі більше розмиваються» [9]. У сукупності ці автори формують багатовимірний дискурс, у якому цифровий гуманізм постає як: етична відповідь на алгоритмічну владу; онтологічний зсув від автономного суб'єкта до мережевої суб'єктності; критика цифрового капіталізму; спроба зберегти людську гідність у постгуманному світі.

Цифровий гуманізм у його сучасному вимірі постає як багаторівнева філософська конструкція, що інтегрує онтологічні, епістемологічні, аксіологічні, етичні, соціально-політичні, технологічні та культурно-антропологічні складники у єдину смислову парадигму переосмислення місця людини у світі цифрових трансформацій. Онтологічний вимір виявляє перехід від класичного антропоцентризму до реляційного буття, у якому людина, за інтерпретаціями Luciano Floridi, функціонує як інформаційний агент у межах інфосфери, співіснуючи з алгоритмічними структурами та штучними когнітивними системами [2]. Аксіологічний вимір цифрового гуманізму зосереджується на переоцінці базових цінностей: гідності, свободи, автономії та відповідальності, які в умовах цифрового середовища набувають нових форм і змістів, що особливо критично осмислюється у працях Shoshana Zuboff через призму капіталізму спостереження, де людський досвід перетворюється на ресурс [3].

Етичний вимір, своєю чергою, формує нормативний каркас взаємодії людини і технологій, акцентуючи на необхідності людиноцентричного підходу до розвитку штучного інтелекту, прозорості алгоритмів та їх підзвітності, що знаходить своє відображення у концептуальних підходах Julian Nida-Rümelin і Hannes Werthner, які наголошують на пріоритеті людських інтересів у технологічному поступі [10]. Соціально-політичний вимір розкриває трансформацію владних відносин і появу нових форм цифрового контролю, нерівності та залежності, що піддається критичному аналізу, тоді як технологічний складник відображає амбівалентний характер розвитку штучного інтелекту як джерела як інновацій, так і потенційних ризиків, на чому наголошує Nick Bostrom, підкреслюючи можливі екзистенційні наслідки [8]. Культурно-антропологічний вимір виявляє глибинні зміни у структурі ідентичності, комунікації та досвіду людини, де межі між природним і штучним, реальним і віртуальним стають дедалі умовнішими, що концептуалізується у постгуманістичних підходах Donna Haraway та N. Katherine Hayles, у результаті чого цифровий гуманізм постає не лише як теоретична модель, а й як світоглядна стратегія гармонізації людського буття у контексті стрімкої технологічної еволюції, спрямована на збереження смислової, ціннісної та екзистенційної цілісності людини в умовах формування гібридної цифрової

реальності. Постмодерністська методологія відкриває принципово нову оптику для аналізу феномену цифрового гуманізму 2.0, оскільки відмовляється від універсальних істин, єдиних центрів смислу та стабільних ієрархій цінностей [9]. У контексті генеративного штучного інтелекту ця методологія дає змогу осмислити трансформацію людини, культури і знання як процеси множинності, фрагментації та гібридизації. Згідно з постмодерністською методологією, постмодернізм відкидає класичний гуманізм, який будувався на ідеї автономного, раціонального, цілісного суб'єкта. У цифрову епоху, особливо з появою генеративного ШІ, суб'єкт утрачає свою унікальність як єдиного творця смислів. Генеративні моделі (тексти, зображення, рішення) демонструють, що креативність більше не є виключно людською прерогативою. Отже, у парадигмі цифрового гуманізму 2.0 людина постає не як центр, а як вузол у мережі взаємодій «людина – алгоритм – дані». Методологічно це відповідає концепції децентрації, розробленої Ж. Дерріда [11]. Деконструкція як ключовий інструмент дає змогу виявити приховані ієрархії у дискурсі про ШІ: наприклад, протиставлення «людське – машинне», «природне – штучне», «оригінал – копія». У постмодерністському аналізі ці бінарності розмиваються, а генеративний ШІ виступає як сила, що руйнує традиційні опозиції. Іншим важливим методологічним орієнтиром є концепція «симулякрів» Ж. Бодріара [12]. Генеративний ШІ створює тексти, зображення, голоси, які не мають «оригіналу» в класичному сенсі. Це означає, що ми живемо у світі гіперреальності, де відмінність між реальним і штучно згенерованим стає умовною. У цьому контексті цифровий гуманізм 2.0 має переосмислити критерії істини, автентичності та довіри.

Постмодерністська методологія також спирається на ідею «смерті автора», сформульовану Р. Бартом. У добу генеративного ШІ авторство стає розподіленим: текст чи продукт є результатом взаємодії людини, алгоритму та масиву даних [13]. Це змінює не лише культурні практики, а й правові та етичні підходи до інтелектуальної власності. Важливим є й дискурсивний підхід М. Фуко, який дає змогу аналізувати ШІ як частину владно-знанневих структур [14]. Генеративний ШІ не є нейтральним інструментом, він відтворює, підсилює або трансформує соціальні дискурси, включаючи ідеології, норми та упередження. Тому цифровий гуманізм 2.0 повинен включати критичний аналіз алгоритмічної влади.

Із методологічного погляду можна виділити кілька ключових принципів постмодерністського аналізу цифрового гуманізму 2.0: плюралізм істин – визнання множинності інтерпретацій цифрової реальності; інтертекстуальність – розуміння продуктів ШІ як мережі взаємопов'язаних текстів; гібридність суб'єкта – поєднання людського і машинного у формуванні ідентичності; критика метанаративів – відмова від ідеї ШІ як однозначного прогресу або загрози. У підсумку постмодерністська методологія дає змогу розглядати цифровий гуманізм 2.0 не як завершену концепцію, а як відкритий, динамічний процес переосмислення цінностей. У цьому процесі людина не втрачає значення, але змінює свою роль – від «центру світу» до співучасника складної мережі взаємодій, де етика, відповідальність і довіра стають ключовими орієнтирами. Цифровий гуманізм 2.0 у добу генеративного штучного інтелекту набуває особливої актуальності в контексті постмодерністської методології, яка дає змогу не лише теоретично осмислити трансформацію цінностей, а й сформувати практичні механізми їх реалізації в умовах сучасних викликів, зокрема війни та повоєнного відновлення України. Постмодернізм, відмовляючись від жорстких ієрархій, універсальних істин і стабільних моделей суб'єктності, пропонує розглядати цифрову реальність як динамічну мережу взаємодій, у якій людина, технології та дані утворюють нову конфігурацію соціального буття. У цьому контексті цифровий гуманізм 2.0 постає не як продовження класичного гуманізму, а як його переосмислення, де центральною стає не автономна людина, а відповідальна взаємодія між людиною та алгоритмічними системами [15].

Практичний вимір цієї концепції яскраво проявляється у сфері публічного управління, де ідеї М. Фуко щодо взаємозв'язку влади і знання дають змогу розглядати генеративний ШІ як інструмент формування нових управлінських практик [14]. В умовах України це означає необхідність впровадження прозорих і підзвітних алгоритмічних систем у державні сервіси, зокрема розвиток цифрових платформ на зразок «Дії», де штучний інтелект може використовуватися для персоналізації послуг, аналізу потреб громадян та оптимізації управлінських рішень. Водночас постає питання довіри, що стає ключовою цінністю цифрового гуманізму: громадяни повинні розуміти, як працюють алгоритми, які впливають на їхнє життя, і мати можливість контролювати ці процеси через механізми алгоритмічної прозорості та етичного нагляду. Не менш важливим є практичний вимір у сфері освіти, де концепція «смерті автора», запропонована Р. Бартом, набуває нового значення. У добу генеративного ШІ знання більше не є результатом індивідуальної творчості, а формується у взаємодії людини та алгоритму [13]. Це вимагає трансформації освітніх підходів: замість репродуктивного навчання має утверджуватися модель співтворчості, де студент виступає не споживачем інформації, а активним інтерпретатором і критиком згенерованого контенту. Практично це означає впровадження курсів з етики штучного інтелекту, розвитку критичного мислення, а також створення гібридних освітніх середовищ, у яких ШІ виступає інструментом інтелектуального партнерства.

У сфері економіки постмодерністський підхід, зокрема концепція симулякрів Ж. Бодріара, дає змогу глибше зрозуміти виклики, пов'язані з генеративним ШІ [12]. Сучасні цифрові продукти дедалі частіше не мають чіткого «оригіналу», що ускладнює визначення автентичності та створює ризики поширення фейкової інформації. У таких умовах практичним завданням стає формування економіки довіри, де важливу роль відіграють технології маркування контенту, системи перевірки достовірності та стандарти етичного використання ШІ. Для України, яка перебуває в умовах інформаційної війни, це має особливе значення, оскільки здатність протидіяти дезінформації стає елементом національної безпеки [15].

Культурний вимір цифрового гуманізму 2.0 також набуває практичного значення через ідеї деконструкції Ж. Дерріда, які дають змогу переосмислити ідентичність у цифровому середовищі [11]. У сучасних умовах ідентичність стає гібридною, поєднуючи фізичний і цифровий досвід. Це відкриває нові можливості для розвитку культурної політики, зокрема через оцифрування культурної спадщини, створення віртуальних музеїв та використання ШІ для відновлення зруйнованих культурних об'єктів. В українському контексті це сприяє не лише збереженню національної пам'яті, а й формуванню нових форм культурної дипломатії, орієнтованих на глобальну аудиторію. Особливого значення набуває застосування постмодерністської методології у сфері національної безпеки, де відмова від уявлення про стабільність як норму дає змогу сформувати нові підходи до управління ризиками. Генеративний ШІ може використовуватися для аналізу великих масивів даних, прогнозування загроз і забезпечення кібербезпеки, що є критично важливим у сучасних умовах. Практичним результатом стає формування антикрихких систем управління, здатних не лише витримувати кризи, а й адаптуватися та розвиватися в умовах невизначеності. Етичний вимір цифрового гуманізму 2.0 у постмодерністській парадигмі також зазнає трансформації. Відмова від універсальних моральних норм веде до формування контекстуальної етики, яка враховує конкретні умови застосування технологій. Це означає необхідність розроблення гнучких етичних кодексів для різних сфер використання ШІ, а також залучення міждисциплінарних експертів до оцінки його впливу на суспільство.

У практичному вимірі це сприяє формуванню відповідального підходу до впровадження технологій, де головним критерієм є не лише ефективність, а й соціальна справедливість, безпека та збереження людської гідності [11].

Таким чином, постмодерністська методологія дає змогу перетворити цифровий гуманізм 2.0 з абстрактної філософської концепції на практичну програму дій, орієнтовану на формування нових моделей управління, освіти, економіки, культури та безпеки. Для України це означає можливість побудови цифрової держави, заснованої на довірі, розвитку освіти співтворчості, формування економіки автентичності та забезпечення стійкості суспільства в умовах постійних викликів і трансформацій. У контексті становлення цифрового гуманізму 2.0 в умовах генеративного штучного інтелекту та постмодерністської трансформації цінностей Україні доцільно реалізувати комплекс системних кроків, спрямованих на поєднання технологічного розвитку з гуманістичними орієнтирами [12].

Передусім у сфері публічного управління необхідно забезпечити інституалізацію принципів прозорості та підзвітності алгоритмічних рішень. Це передбачає упровадження механізмів пояснюваного штучного інтелекту, створення незалежних органів етичного аудиту та розроблення нормативно-правової бази, що регулює використання ШІ в державному секторі. Важливим є подальший розвиток цифрових сервісів, зокрема екосистеми «Дія», з інтеграцією інтелектуальних асистентів, орієнтованих на потреби громадян і бізнесу, що сприятиме зміцненню довіри до держави. У сфері освіти ключовим завданням є трансформація освітньої парадигми від репродуктивного навчання до моделі співтворчості людини і штучного інтелекту. Необхідно впроваджувати навчальні програми з етики ШІ, критичного мислення, цифрової грамотності, а також розвивати міждисциплінарні підходи, які поєднують технологічні та гуманітарні знання. Важливо сформувати нову освітню культуру, у якій студент виступає активним суб'єктом інтерпретації знань, що відповідає ідеям Р. Барта про розподілене авторство. В економічній сфері доцільно зосередитися на формуванні економіки довіри та автентичності [13]. Це передбачає розроблення стандартів етичного використання ШІ, упровадження технологій маркування згенерованого контенту, підтримку інноваційних стартапів у сфері цифрової безпеки та боротьби з дезінформацією. В умовах інформаційної війни особливо важливим є створення національних платформ перевірки інформації та використання ШІ для протидії маніпулятивним впливам, що узгоджується з концепцією симулякрів Ж. Бодріяра. У культурній політиці варто акцентувати увагу на цифровізації та збереженні культурної спадщини, використанні технологій для відновлення зруйнованих об'єктів та розвитку культурної дипломатії. Підтримка цифрових архівів, віртуальних музеїв та креативних індустрій сприятиме формуванню сучасної гібридної ідентичності, що відповідає підходам деконструкції Ж. Дерріда. У сфері національної безпеки необхідно інтегрувати ШІ в системи аналізу ризиків, прогнозування загроз і кіберзахисту, а також розвивати антикрихітні моделі управління, здатні ефективно функціонувати в умовах невизначеності [13].

Особливу увагу слід приділити захисту критичної інфраструктури та інформаційного простору, використовуючи потенціал ШІ як інструменту стратегічного передбачення. Етичний вимір потребує розроблення гнучких, контекстуально орієнтованих етичних кодексів використання штучного інтелекту в різних сферах діяльності. Доцільно створити національну платформу етичного діалогу за участю держави, бізнесу, науковців і громадянського суспільства, що дасть змогу узгоджувати інновації з принципами людської гідності, справедливості та відповідальності у дусі ідей М. Фуко щодо критичного аналізу владних практик [14].

Висновки. Цифровий гуманізм 2.0 у постмодерністській парадигмі постає як нова філософсько-практична модель розвитку суспільства, що поєднує технологічний прогрес із гуманістичними цінностями в умовах глибокої трансформації реальності під впливом генеративного штучного інтелекту. Його сутність полягає у відмові від антропоцентричної замкненості та переході до мережевої взаємодії людини, технологій і соціальних інститутів, де ключовими стають довіра, відповідальність, адаптивність і критичне мислення. Для України ця концепція набуває особливого значення, оскільки відкриває можливості не лише для технологічної модернізації, а й для формування нової моделі держави і суспільства в умовах війни та повоєнного відновлення. Реалізація принципів цифрового гуманізму 2.0 сприятиме побудові цифрової держави довіри, розвитку інноваційної економіки, трансформації освіти, зміцненню культурної ідентичності та забезпеченню національної безпеки. Отже, цифровий гуманізм 2.0 виступає не просто теоретичною конструкцією, а стратегічним орієнтиром розвитку України, що дає змогу інтегрувати постмодерністське бачення світу з практичними потребами суспільства, формуючи стійку, інклюзивну та інноваційну модель майбутнього.

Список використаної літератури

1. Vienna Manifesto on Digital Humanism. Vienna : TU Wien, 2019. URL: <https://www.informatik.tuwien.ac.at/dighum/> (дата звернення: 26.03.2026).
2. Floridi L. The ethics of information. Oxford : Oxford University Press, 2013. 353 p.
3. Zuboff S. The age of surveillance capitalism: the fight for a human future at the new frontier of power. New York : PublicAffairs, 2019. 704 p.
4. Baudrillard J. Simulacra and simulation. Ann Arbor : University of Michigan Press, 1994. 164 p.
5. Nida-Rümelin J., Werthner H. Digital humanism: a philosophy for the 21st century. Cham : Springer, 2019. 250 p.
6. Hayles N.K. How we think: digital media and contemporary technogenesis. Chicago : University of Chicago Press, 2015. 224 p.
7. Foucault M. Discipline and punish: the birth of the prison. New York : Vintage Books, 1995. 333 p.
8. Bostrom N. Superintelligence: paths, dangers, strategies. Oxford : Oxford University Press, 2015. 352 p.
9. Haraway D. A cyborg manifesto: science, technology, and socialist-feminism in the late twentieth century. New York : Routledge, 1991. 140 p.
10. Nida-Rümelin J., Werthner H. Title of the work. Place of publication : Publisher, 2015. 200 p.
11. Derrida J. Writing and difference. Chicago : University of Chicago Press, 1978. 320 p.
12. Baudrillard J. Simulacra and simulation. Ann Arbor : University of Michigan Press, 1994. 160 p.
13. Barthes R. The death of the author. Paris : Éditions du Seuil, 1967. 45 p.
14. Foucault M. The archaeology of knowledge. New York : Pantheon Books, 1972. 280 p.
15. Воронкова В.Г., Нікітенко В.О. Філософія цифрової людини і цифрового суспільства: теорія і практика : монографія. Львів ; Торунь : Liha-Pres, 2022. 460 с.

DIGITAL HUMANISM 2.0 AS A POSTMODERN PARADIGM FOR SOCIAL TRANSFORMATION IN THE CONTEXT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Irina Kolomoets

*Zaporizhzhia National University,
Engineering Educational and Scientific Institute named after Yu.M. Potebny,
Department of Project Management and Administration
10 Fanatska St., 69006, Zaporizhzhia, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0009-5704-3195>*

Valentyna Voronkova

*Zaporizhzhia National University,
Engineering Educational and Scientific Institute named after Yu.M. Potebny,
Department of Project Management and Administration
10 Fanatska St., 69006, Zaporizhzhia, Ukraine
<http://orcid.org/0000-0002-0719-1546>*

This article examines the concept of Digital Humanism 2.0 as the most contemporary postmodern paradigm of societal transformation in the context of artificial intelligence. The aim of the article is to provide a philosophical interpretation of the concept of Digital Humanism 2.0, which goes beyond the boundaries of classical humanism and its digital interpretation at the beginning of the 21st century. An analysis of recent studies has led to the conclusion that Digital Humanism 2.0 is emerging as a multidimensional paradigm that combines ethical, social, political, and technological dimensions. Its key task is to adapt society to the conditions of artificial intelligence and to form a new system of values centered on the human being as an autonomous, responsible, and creative subject of the digital age. The study explores the essence of digital humanism as a value- and norm-based framework, specifically focusing on the development of algorithmic ethics, cognitive ecology, and the ethics of co-creation. The research methodology reflects a postmodernist view of the world as an open, nonlinear, and multidimensional reality, within which Digital Humanism 2.0 emerges as a value-oriented paradigm for the transformation of contemporary society. The innovative dimension of this concept lies in the formation of new axiological guidelines that respond to the challenges of the generative era. This involves the development of concepts such as «algorithmic responsibility», «digital dignity», «cognitive ecology», and «ethics of co-creation», which reflect the need for the system to transition toward active human participation in all forms of co-creation between humans and technologies. A philosophical definition of Digital Humanism 2.0 has been outlined as a value- and norm-based system aimed at ensuring the harmonious development of the human being in the context of co-evolution with generative intelligent systems, where the central principle is the preservation of human dignity and the human capacity to create meaning. It is demonstrated that Digital Humanism 2.0 serves as a strategic guideline for Ukraine's development, enabling the integration of a postmodernist worldview with the practical needs of society, thereby shaping a sustainable, inclusive, and innovative model for the future.

Key words: digital humanism 2.0, generative AI, transformation of humanistic guidelines, co-evolution of humans and technologies.

Дата першого надходження статті до видання: 27.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 1: 37.013.73:141.32

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.16>

ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВИМІР НАВЧАННЯ У ПРОЦЕСІ КОНСТРУЮВАННЯ ЗНАНЬ

Ігор Комісар

*Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
соціально-гуманітарний факультет,
кафедра соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики
вул. Пирогова, 9, 01601, м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0009-0007-3904-4026>*

У статті досліджуються екзистенційний вимір навчання та механізми конструювання знань крізь призму онтологічного статусу суб'єкта пізнання. Актуальність проблематики зумовлена об'єктивною необхідністю подолання класичних відчужених гносеологічних моделей, що ґрунтуються на жорсткій суб'єкт-об'єктній дихотомії. В умовах сучасних глобальних криз, технологічної експансії та тотальної алгоритмізації життя виникає гостра потреба у пошуку нових освітніх парадигм, які б повертали людині її втрачену автономію та агентність.

Методологічну основу розвідки становить комплексний синтез екзистенційно-феноменологічного підходу та сучасних парадигм філософії освіти. Застосовано герменевтичний аналіз фундаментальних текстів філософії існування (зокрема, концепцій М. Гайдеггера та С. К'єркегора), компаративний та історико-філософський підходи для глибокого зіставлення класичної європейської дидактичної традиції (Я.А. Коменський) із вітчизняною філософією кордоцентризму (Г. Сковорода). Для оцінки сучасних умов розгортання освітнього процесу залучено просторово-соціальний аналіз у межах концепції освітніх ландшафтів, а також елементи критичного дискурсу-аналізу.

У результаті дослідження доведено, що конструювання знань є не лінійною чи механічною трансляцією інформації, а складним онтологічним актом самоздійснення людини. Процес пізнання концептуалізовано як практичну залученість суб'єкта у світ, що неодмінно вимагає особистісного екзистенційного вибору та глибокої відповідальності. Виявлено, що справжнє розуміння майже завжди супроводжується внутрішніми кризами, станами діалектичної напруги та епістемічної «проблемності» здобувачів освіти. Доведено, що ця проблемність є не педагогічним недоліком, а абсолютно необхідним екзистенційним етапом звільнення суб'єкта від гегемонних догматичних наративів.

Зроблено висновок про необхідність проєктування таких сучасних освітніх ландшафтів, які здатні структурно підтримувати автономію особистості та залишати широкий простір для індивідуальної екзистенційної рефлексії. Обґрунтовано перевагу феноменологічної педагогіки та доведено необхідність цілеспрямованого розвитку навичок екзистенційної комунікації як ключової основи для збереження цілісності людини в епоху глобальної непевності.

Ключові слова: екзистенційний вимір, конструювання знань, онтологічний статус суб'єкта, феноменологічна педагогіка, освітні ландшафти, екзистенційна комунікація, філософія освіти.

Вступ. Умови сучасного світу, що характеризуються тотальною цифровізацією та зміною соціальних парадигм, вимагають кардинального переосмислення природи навчання. Традиційні епістемологічні моделі, які розглядають освітній процес переважно як трансляцію та акумуляцію інформації, виявляються недостатніми для розкриття глибинної сутності пізнання. Виникає необхідність звернення до онтологічних та екзистенційних вимірів, де навчання постає не як відчужений від людини процес, а як фундаментальний спосіб її буття у світі. У цьому контексті конструювання знань є не просто когнітивною



© Комісар І., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

операцією, а актом самоусвідомлення та екзистенційного вибору, що відбувається через безпосередню взаємодію суб'єкта з навколишньою дійсністю, або, послуговуючись термінологією М. Гайдеггера, через його перебування в «околі речей» [1].

Такий перехід від гносеологічної відстороненості до онтологічної залученості стає критично важливим на тлі глобальних викликів сьогодення. Стрімка експансія штучного інтелекту, трансформація звичних соціальних інститутів та загальна непевність майбутнього руйнують ілюзію стабільності, на яку традиційно спиралася класична освіта. У цих умовах навчання перестає бути виключно інструментом підготовки до професійної діяльності, перетворюючись на фундаментальну практику збереження людської цілісності. Суб'єкт пізнання опиняється перед необхідністю не просто засвоювати алгоритми дій у нових технологічних реаліях, але й свідомо визначати своє місце в них, протистояти відчуженню та виборювати власну автономію.

Усвідомлення цієї автономії робить процес конструювання знань глибоко драматичним. Навчання перестає бути комфортним акумулюванням фактів і перетворюється на безперервний екзистенційний пошук, що неминуче супроводжується внутрішньою напругою, епістемічними кризами та необхідністю постійного перегляду власних переконань. Кожен акт справжнього пізнання вимагає від людини мужності відмовитися від нав'язаних догм і взяти на себе відповідальність за сформовані смисли. Таким чином, знання стає не зовнішнім капіталом, яким суб'єкт просто володіє, а внутрішнім осердям, що визначає здатність до осмисленого буття та резонує з емоційним і духовним досвідом особистості.

Водночас цей індивідуальний екзистенційний досвід розгортається у межах конкретних соціально-просторових структур – освітніх ландшафтів, які безпосередньо впливають на онтологічний статус того, хто навчається. Інституційна архітектура, педагогічні практики та панівні дискурси створюють середовище, що може як стимулювати розвиток вільної суб'єктивності, так і пригнічувати її нормативним тиском. Розуміння природи сучасного пізнання неможливе без глибокого аналізу цієї взаємодії між внутрішнім виміром людини та зовнішнім освітнім простором.

З огляду на це, метою цієї статті є дослідження екзистенційного виміру навчання та розкриття механізмів конструювання знань через призму онтологічного статусу суб'єкта пізнання.

Огляд літератури. Проблема природи знання та механізмів його конструювання має глибоку філософську традицію. Сучасний науковий дискурс демонструє виразний поворот від сучасного гносеологічного до екзистенційно-онтологічного розуміння освітніх процесів.

Фундаментальне значення для нашого дослідження має феноменологічна онтологія Мартіна Гайдеггера. У праці «Буття в околі речей» філософ долає класичний суб'єкт-об'єктний дуалізм, стверджуючи, що первинним є не теоретичне споглядання, а практична, життєва залученість людини до світу [1]. За Гайдеггером, річ розкриває свою сутність не через абстрактне визначення, а через її близькість до людського буття, через те, як вона збирає навколо себе світ і визначає місце людини в ньому. Це концептуальне положення закладає методологічну основу для розуміння навчання як процесу конструювання знань через безпосереднє екзистенційне проживання та взаємодію з «речами» в їхньому життєвому контексті [1; 6].

Екзистенційні мотиви конструювання суб'єктивності, які є критично важливими для процесу навчання, розкриваються через діалектику С. К'єркегора [3]. Розгляд станів «страху і трепету» дає змогу трактувати пізнавальний акт не як автоматичний процес, а як складний екзистенційний вибір, що вимагає особистісної відповідальності.

Український контекст досліджуваної проблематики глибоко вкорінений у вітчизняній філософській традиції, зокрема в кордоцентризмі Г. Сковороди [4]. Його концепція «внутрішньої людини» та ідея самопізнання як основи гармонійного буття резонують із сучасними запитами на персоналізацію навчання. О. Забужко [2] вписує цей унікальний український філософський досвід у ширший європейський контекст, що дає змогу розглядати вітчизняну екзистенційну традицію як повноцінний складник світового освітнього дискурсу.

Нарешті, просторові, соціальні та інституційні умови, у яких безпосередньо розгортається сучасне екзистенційне навчання та конструювання знань, ґрунтовно проаналізовано в концепції освітніх ландшафтів С. Терепищого [5]. Цей підхід дає змогу синтезувати класичні екзистенційні наративи із сучасними реаліями організації освітнього простору.

Метою статті є дослідження екзистенційного виміру навчання та розкриття механізмів конструювання знань через призму онтологічного статусу суб'єкта пізнання.

Методологічною основою дослідження виступає синтез екзистенційно-феноменологічного підходу та сучасних парадигм філософії освіти, що дає змогу розглядати процес пізнання як фундаментальний онтологічний акт. Базовим методом слугує герменевтичний аналіз текстів класичної філософії існування, який дає змогу виявити первинні смисли людської залученості у світ та концептуалізувати подолання суб'єкт-об'єктного дуалізму [1; 3]. Залучення методу феноменологічної редукції сприяє переосмисленню освітнього досвіду, виводячи на перший план інтуїтивне та рефлексивне сприйняття замість механістичної трансляції знань [14]. Звернення до вітчизняного кордоцентризму та його осмислення в європейському контексті реалізуються через компаративний та історико-філософський підходи, що забезпечує комплексне бачення процесу формування суб'єктивності [2; 4].

Виклад основного матеріалу. Екзистенційний вимір конструювання знань вимагає докорінного перегляду класичних гносеологічних моделей, що базуються на суб'єкт-об'єктній дихотомії. Звернення до феноменологічної онтології засвідчує, що пізнання є не відстороненим спогляданням, а практичною залученістю людини у світ, її перебуванням в «околі речей» [1]. Ця концепція знаходить історичний контраст у працях Я.А. Коменського, який шукав гармонію між мікрокосмом і макрокосмом через пізнання космічного та божественного порядку [13]. Якщо класична дидактика орієнтує на об'єктивну заданість та освіту як *Bildung* [13], то феноменологія зміщує акцент на конкретну присутність та суб'єктивну екзистенційну відкритість [1].

Конструювання знань у цьому відкритому екзистенційному просторі рідко буває безболісним процесом, оскільки воно неминуче пов'язане з кризами та внутрішніми розломами. Справжнє розуміння вимагає особистісного вибору і відповідальності, що супроводжується станами «страху і трепету» [3]. Цей суб'єктивний тягар пізнання можна концептуально порівняти з феноменологією тривалого болю, який докорінно змінює форму буття-у-світі та впливає на інтенціональність свідомості [11]. Як глибокі тілесні переживання трансформують агентність людини та її екзистенційні можливості [11], так і діалектична напруга у навчанні визначає здатність суб'єкта до справжньої рефлексії [3].

Специфіка такого екзистенційного конструювання знань має глибоке коріння у вітчизняній філософській традиції. Кордоцентризм із його акцентом на «внутрішній людині» пропонує глибоку онтологічну модель самопізнання та пошуку власного шляху [4]. Ця традиція хоч і має унікальне національне забарвлення, не є маргінальною; вона органічно вписується в європейський контекст, доповнюючи світовий екзистенційний дискурс досвідом проживання істини через емоційно-духовне осереддя [2].

Ці складні внутрішні екзистенційні процеси розгортаються у конкретних просторово-соціальних умовах, які формують сучасні освітні ландшафти [5]. Архітектура цих ландшафтів визначає міру свободи суб'єкта у конструюванні знань і створює середовище, де екзистенційні запити можуть бути артикульовані або ж пригнічені інституційними механізмами [5, с. 68]. Саме в таких структурованих просторах відбувається глибока академічна робота та інтелектуальне зосередження, формуючи світогляд нових поколінь.

На рівні педагогічної практики цей екзистенційний вимір постійно стикається з нормативними вимогами інституціоналізованих систем. Викладачі змушені перманентно балансувати між стандартизованими цілями навчальних програм та реальними екзистенційними турботами здобувачів освіти [9]. Часто виникає напруга між формальним змістом та життєвим світом учня, де екзистенційні питання не завжди є очевидними, а конструюються інтерактивно, вимагаючи від педагога методичної гнучкості [9, с. 38].

Нав'язування жорстких нормативних рамок без урахування індивідуальної свободи становить серйозну загрозу для самостійного конструювання знань. Наприклад, використання концепту божественної природи (Fitrah) у формальних документах іранської освітньої системи без критичного осмислення призводить до маргіналізації раціональності та обмеження індивідуального агентства студентів [8]. На відміну від філософії вільної суб'єктивності інституційне закріплення єдиної ідентичності породжує культурну ексклюзивність та нівелює критичне мислення.

Спроби студентів подолати гегемонні освітні практики часто викликають стан так званої «проблемності» (troublesomeness) [12]. Ці труднощі у процесі навчання мають не просто епістемічну, а глибоко екзистенційну та політичну природу, оскільки вони порушують звичні способи буття-у-світі [12, с. 861]. Така проблемність стає не перешкодою, яку слід негайно усунути традиційними методами, а необхідним екзистенційним етапом, що передусє справжньому переосмисленню та звільненню від нав'язаних владних наративів.

Окрім внутрішніх інституційних криз, сьогодні освітній простір функціонує під тиском безпрецедентних глобальних викликів. Сучасні загрози, такі як пандемії, війни, занепад демократії та зміни клімату, набули яскраво вираженого екзистенційного характеру, що вимагає переосмислення базових соціологічних і педагогічних концептів [10]. Освіта повинна адаптуватися до цих «екзистенційних часів», створюючи нові концептуальні інструменти, щоб допомогти суспільствам орієнтуватися в умовах невизначеного майбутнього.

Одними з найгостріших складників цих нових загроз є стрімка алгоритмізація життєсвіту та поширення штучного інтелекту. Забезпечення алгоритмічної прозорості є не так технічною, як когнітивною та освітньою проблемою, яка вимагає глибокого розуміння операційної логіки систем із боку того, хто навчається. Феноменологічна педагогіка, яка робить акцент на інтуїтивному досвіді та розвитку критичного мислення, пропонує значно ефективніший шлях для осмислення штучного інтелекту, ніж традиційні парадигми трансляції знань [14, с. 152].

Надійним інструментом підтримки суб'єкта у процесі конструювання знань та подолання кризових станів виступає навичка екзистенційної комунікації. Дослідження показують, що цілеспрямоване вивчення такої комунікації радикально змінює позицію студентів – від уникнення складних тем до відкритої цікавості щодо життєвих орієнтирів та духовності іншого [7]. Розвиток цієї компетентності розширює горизонти професійної ідентичності та формує чутливий підхід до суб'єктивності людини, що є критично важливим для збереження агентності в епоху глобальних зрушень.

Узагальнюючи виклад основного матеріалу, можна виокремити такі ключові положення щодо екзистенційного виміру конструювання знань:

- подолання гносеологічної дихотомії;
- кризовий характер розуміння;
- значення вітчизняної традиції;
- вплив просторово-соціальних умов;
- евристична цінність «проблемності»;
- відповідь на технологічні виклики;
- роль екзистенційної комунікації.

Важливо підкреслити, що екзистенційний вимір навчання не заперечує значення знання як такого, але змінює спосіб його розуміння. У межах феноменологічної оптики знання постає не як зовнішній об'єкт, що передається від викладача до студента, а як результат смислотворчої діяльності суб'єкта, який інтерпретує власний досвід перебування у світі. Саме у цьому процесі інтерпретації відбувається перехід від пасивного засвоєння інформації до активного формування особистісного смислу. Таким чином, навчання постає не лише як когнітивна діяльність, а й як форма екзистенційного самовизначення людини.

У цьому контексті змінюється і роль викладача в освітньому процесі. Він уже не виступає лише носієм готового знання або транслятором навчального матеріалу, а радше модератором смислового простору, у якому студент може здійснювати власні інтерпретації та рефлексії. Така педагогічна позиція передбачає створення умов для відкритого діалогу, підтримку інтелектуальної автономії та стимулювання здатності до критичного мислення. У результаті освітній процес набуває характеру спільного пошуку смислів, де знання формується у взаємодії між учасниками освітнього середовища.

Окрім того, екзистенційний підхід до навчання дає змогу по-новому осмислити значення освітнього досвіду в житті людини. Освіта перестає розглядатися виключно як інструмент професійної підготовки або соціальної мобільності. Натомість вона постає як простір формування світогляду, відповідальності та здатності до усвідомленого вибору. Саме через досвід навчання людина набуває можливості критично осмислювати власне місце у світі та будувати життєву стратегію в умовах складної та непередбачуваної соціальної реальності.

Висновки. Здійснене дослідження доводить, що навчання принципово не зводиться до лінійної епістемологічної трансляції інформації, а постає глибоким онтологічним актом самоздійснення людини. Конструювання знань неможливе без радикальної зміни онтологічного статусу самого суб'єкта пізнання: від пасивного об'єкта інституційного впливу він має перейти до стану активної, відповідальної присутності у світі. Цей перехід вимагає остаточної відмови від картезіанської відстороненості на користь безпосередньої життєвої залученості, де знання формується як прожита істина, невіддільна від екзистенційного досвіду та внутрішнього духовного осердя індивіда.

Механізми конструювання знань, розкриті через феноменологічну та екзистенційну оптику, оприявнюють свою неминуче кризову, діалектичну природу. Осягнення дійсності здійснюється не через безболісне засвоєння фактів, а через долаття внутрішніх розломів, епістемічного диктату та інституційного відчуження. Відчуття «проблемності», тривоги чи екзистенційного трепету виступає тут не педагогічною перешкодою, а фундаментальним механізмом народження смислу. Знання конструюється саме в точці зіткнення вільної суб'єктивності з нормативними межами освітніх ландшафтів, перетворюючись із зовнішньої даності на результат усвідомленого екзистенційного вибору.

Визнання такого онтологічного пріоритету того, хто пізнає, диктує необхідність переосмислення самої місії сучасної освіти в умовах глобальних загроз. Освітні ландшафти мають відмовитися від гегемонних догматичних наративів і функцій алгоритмічного контролю, повернувши собі статус простору вільної екзистенційної практики. Це означає перехід до педагогіки, що ґрунтується на автентичній комунікації та повазі до автономії людини, де процес пізнання визнається не просто інструментом соціалізації, а найвищим способом людського буття, єдиним надійним опертям перед обличчям непевності світу.

Список використаної літератури

1. Гайдеггер М. Буття в околі речей / Возняк Т. Тексти та переклади. Харків : Фоліо, 1998. С. 332–345.
2. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. Франківський період. Вид. 5-е. Київ : Комора, 2020, 189 с.
3. К'єркегор С. Страх і трепет: Діалектична лірика / пер. з дан. М. Худої. Вид. 2-е, змін. та доп. Львів : Апріорі, 2025. 216 с.
4. Сковорода Г. Літературні твори / упоряд. В. Шевчук. 2-е вид. Львів : Апріорі, 2021. 352 с.
5. Терепиший С.О. Сучасні освітні ландшафти. Київ : Фенікс, 2016, 309 с.
6. Чабанна М. Гайдеггер Мартін. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. Левенець (гол.) та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2011. С. 124.
7. Andersen A.H., Kristiansen M.V., Viftrup D. et al. Educating future psychologists in exploring meaning in life: a qualitative study of existential communication. *Eur. J. Psychol. Educ.* 2025. Vol. 40. P. 101. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10212-025-01002-z>
8. Ebrahimi A., Noaparast K.B., Sajjadih N.S. et al. Evaluation and criticism of the concept of divine nature (Fitrah) in the formal supportive documents of the Iranian educational system. *Discov. Educ.* 2025. Vol. 4. P. 221. DOI: <https://doi.org/10.1007/s44217-025-00629-w>
9. Osbeck C., Lilja A., Fancourt N. RE teachers' ways of balancing children's existential concerns and the curriculum: mirrored through established RE approaches. *J. Relig. Educ.* 2025. Vol. 73. P. 37–56. DOI: <https://doi.org/10.1007/s40839-024-00249-w>
10. Ramos H. Sociology in Existential Times. *Soc.* 2025. Vol. 62. P. 809–820. DOI: <https://doi.org/10.1007/s12115-025-01146-0>
11. Sarkkinen A., Heinämaa S. Prolonged pain as an existential feeling. *Phenom. Cogn. Sci.* 2026. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11097-025-10134-y>
12. Stopford R. Decolonising the curriculum: common sense, threshold concepts, and epistemic injustice. *High. Educ.* 2025. Vol. 90. P. 861–879. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10734-024-01354-3>
13. Velilla-Jiménez H.E. Comenius's Theory of Knowledge: Method, Philosophy, and Education (Bildung). *Stud. Philos. Educ.* 2025. Vol. 44. P. 431–447. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11217-025-09995-2>
14. Yang C., Lu X. Educational pathways for enhancing algorithmic transparency: a discussion based on the phenomenological reduction method. *AI & Soc.* 2026. Vol. 41. P. 151–164. DOI: <https://doi.org/10.1007/s00146-025-02475-8>

EXISTENTIAL DIMENSION OF LEARNING IN THE PROCESS OF KNOWLEDGE CONSTRUCTION

Ihor Komisar

Drahomanov Ukrainian State University,

Faculty of Social and Humanities,

Department of Social Philosophy, Philosophy of Education and Educational Policy

9 Pyrohova St., 01601, Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0009-0007-3904-4026>

The article examines the existential dimension of learning and the mechanisms of knowledge construction through the prism of the ontological status of the subject of knowledge. The relevance of the issue is due to the objective need to overcome the classical alienated epistemological models based on the rigid subject-object dichotomy. In the conditions of modern global crises, technological expansion and total algorithmization of the lifeworld, there is an urgent need to find new educational paradigms that would return to a person his lost autonomy and agency.

The methodological basis of the investigation is a complex synthesis of the existential-phenomenological approach and modern paradigms of the philosophy of education. A hermeneutic analysis of the fundamental texts of the philosophy of existence (in particular, the concepts of M. Heidegger and S. Kierkegaard), comparative and historical-philosophical approaches were applied for a deep comparison of the classical European didactic tradition (J.A. Comenius) with the domestic philosophy of cordocentrism (G. Skovoroda). To assess the modern conditions for the development of the educational process, spatial-social analysis within the concept of educational landscapes, as well as elements of critical discourse analysis, was involved.

As a result of the study, it was proven that the construction of knowledge is not a linear or mechanical translation of information, but a complex ontological act of human self-realization. The process of cognition is conceptualized as the practical involvement of the subject in the world, which necessarily requires personal existential choice and deep responsibility. It is revealed that true understanding is almost always accompanied by internal crises, states of dialectical tension and epistemic "problems" of education seekers. It is proven that this problem is not a pedagogical flaw, but an absolutely necessary existential stage of liberating the subject from hegemonic dogmatic narratives.

The conclusion is made about the need to design such modern educational landscapes that are capable of structurally supporting the autonomy of the individual and leaving a wide space for individual existential reflection. The advantage of phenomenological pedagogy is substantiated and the need for targeted development of existential communication skills as a key basis for preserving human integrity in an era of global uncertainty is proven.

Key words: existential dimension, knowledge construction, ontological status of the subject, phenomenological pedagogy, educational landscapes, existential communication, philosophy of education.

Дата першого надходження статті до видання: 22.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 141.319.8:141.32:111.1

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.17>

ОНТОЛОГІЯ ДОМУ В КОНТЕКСТІ ФІЛОСОФІЇ ЖИТТЯ: МІСЦЕ ЯК ЖИВА РЕАЛЬНІСТЬ

Андрій Кулик

*Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України
вул. Трьохсвятительська, 4, 02000, Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-0977-7767>*

Стаття пропонує переосмислити дім як онтологічний феномен у межах філософії життя: як місце, що не лише вміщує, а й творить людську екзистенцію; як простір, де «інтимність» і універсальність, тіло і світ, пам'ять і майбутнє переплітаються в єдину живу реальність. У такому прочитанні дім перестає бути лише об'єктом – він стає суб'єктом онтологічного досвіду, співучасником людського буття.

Це переосмислення має не лише теоретичне, а й глибоко практичне значення. В умовах, коли мільйони людей переживають насильницьке розлучення з домом – через війну, вимушене переміщення, руйнування цілих міст, – філософське питання про природу домашнього простору набуває особливої уваги. Воно стає питанням про те, що саме руйнується разом із будівлями і що насправді потребує відновлення. Якщо дім є не просто спорудою, а живою структурою людської екзистенції, то його втрата є онтологічною травмою, і його відбудова є не технічним, а екзистенційним завданням: поверненням людині права на вкорінену, осмислену, тілесно пережиту присутність у світі.

Дім – це не лише архітектурний об'єкт чи соціальна функція. У філософському розумінні дім постає як первинний, онтологічно насичений простір, де буття людини набуває своєї найінтимнішої, найконкретнішої форми. Це місце, де людина не лише існує, а й живе – тобто розкривається, переживає, пам'ятає, любить, мріє і творить себе в часі. Саме тут простір перестає бути нейтральним контейнером і стає живою реальністю, що дихає разом із людиною, зберігає її тілесний досвід, емоційну пам'ять та екзистенційну інтенцію.

Філософія життя – від Георга Зіммеля до Вільгельма Дільтея, від Фрідріха Ніцше до Анрі Бергсона, від Мартіна Гайдегера до Хосе Ортега-і-Гассета – завжди поверталася до місця домівки як до того, що передусь будь-якій рефлексії про світ. Дім не є чимось зовнішнім: він є тим «першим світом», у якому людина вперше відчуває себе присутньою, захищеною й водночас відкритою до іншого. Це простір, де онтологія не розчиняється у складних абстракціях, а залишається тілесною, чуттєвою, конкретною. Місце тут не пасивне: воно відповідає, зберігає, резонує, іноді ранить, іноді цілює. Воно має власну пам'ять і власну тишу – і саме у цій тиші людина чує себе як екзистенцію.

Ключові слова: онтологія, дім, філософія життя, реальність, екзистенція, світ, людина.

У сучасному світі, де дім дедалі частіше редукується до функціонального приміщення, до «нерухомості» чи тимчасового притулку, повернення до онтології дому набуває не лише теоретичного, а й екзистенційного значення. Війна, міграція, руйнування, вимушена втрата дому – усе це оголює ту правду, яку філософія життя знала давно: без дому людина втрачає не лише стіни, а й частину свого буття. Дім – це не те, що ми маємо, а те, ким ми є в момент, коли світ ще не став чужим.

У праці «Поетика простору» Гастон Башляр здійснює феноменологічне дослідження «інтимного» простору дому, розглядаючи його як первинний осередок формування людської уяви та екзистенційного досвіду. Філософ наголошує, що ранні переживання, пов'язані з первісною оселею дитинства, набувають статусу архетипових структур, які



© Кулик А., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

продовжують визначати способи сприйняття, емоційного життя та буття-в-світі впродовж усього життя. Дім, за Башляром, функціонує не стільки як матеріальний об'єкт, скільки як резервуар онейричних образів – сховище мрій, фантазмів і глибинних афектів [6].

Саме у цій першій домівці закладаються фундаментальні патерни мислення, пам'яті та тілесної присутності у просторі. Зв'язок із цими ранніми топологічними конфігураціями виявляється настільки міцним, що жодні наступні житла не здатні повністю витіснити чи анулювати його вплив – вони лише модифікують базову модель. Як зазначає Г. Башляр, «загалом рідна домівка вписала в нас ієрархію різноманітних функцій мешкання. Ми є діаграмою функцій мешкання саме в тому домі, а всі інші доми – лише варіації на фундаментальну тему» [6, с. 33]. У ширшому контексті феноменологічної та екзистенційної філософії домашній затишок постає одним із найсуттєвіших вимірів людського буття: він забезпечує відчуття захищеності, слугує умовою вільного розгортання уяви та становить необхідну передумову для автентичного перебування у світі. Таким чином, роздуми Башляра висвітлюють глибокий антропологічний зв'язок між топосом первісного дому та конститутивними структурами суб'єктивності. Але якщо Башляр акцентує на образі та уяві, то філософи життя наголошують на чомусь більш первинному – на тому, що передує образу: на живому переживанні, тілесній пам'яті, вітальному зв'язку між людиною і місцем.

Часто поняття «онтологія» та «метафізика» вживають як взаємозамінні, проте між ними існують певні відмінності. У класичному розумінні, що бере початок від Арістотеля до Крістіана Вольфа, онтологія – це вчення про буття як таке. Тобто вона досліджує саму природу існування. Натомість об'єктно-орієнтовна онтологія (ООО) пропонує зовсім інший ракурс: вона децентрує людину і стверджує, що реальність складається з автономних об'єктів [2]. Для ООО онтологія – це не роздуми про абстрактне існування, а дослідження того, як об'єкти взаємодіють між собою, приховуючи свою справжню сутність один від одного [2]. Деякі мислителі бачать в онтології ядро метафізики, інші ж уважають їх тотожними. Проте метафізика зазвичай має ширший горизонт: вона аналізує не лише сам факт наявності об'єктів, а й такі складні категорії, як причинність, субстанція, природа особистості та взаємозв'язки між явищами. Тому ми будемо дотримуватися саме класичного підходу, розглядаючи онтологію як загальну теорію буття.

Коли Арістотель намагався визначити «першу філософію», він водночас познавав її як універсальну науку – таку, що стоїть окремо від усіх часткових дисциплін. У ХХ ст. певні мислителі теж прагнули створити всеосяжну систему знань, але без прив'язки до емпіричної дійсності. Замість цього вони «спиралися на ідею *mathesis universalis*, яку розвивали Р. Декарт і Г. В. Ляйбніц, де математика займала провідне місце, а логіка йшла слідом за нею» [12, с. 322]. Саме через призму математичного та логічного підходу – а не метафізичного – вони намагалися відродити онтологію вже в ХІХ ст.

Терміни на кшталт «буття» чи «реальність» до того часу значною мірою втратили свою беззаперечну авторитетність, тому виникла потреба в новому понятті, яке б мало універсальну силу, але вже з іншої причини: бо акцент робився не на метафізичному ґрунті й не на безпосередній дійсності. Саме слово «об'єкт» стало тим ідеальним терміном. Воно сприймалося як максимально широке, навіть ширше за «буття», і головне – не обтяжене метафізичними суперечками та історичним багажем. Саме на об'єкті зосередилися філософи науки та логіки, які взялися за побудову нової онтології [12].

Якщо ми уважно поглянемо, як саме сучасні онтологи трактують поняття об'єкта, то стане зрозуміло, наскільки далеко ця нова онтологія відійшла не лише від традиційної класичної метафізики, а й від онтологічних концепцій модерної доби.

На початку слід підкреслити, що застосування терміна «об'єкт» у цьому новому значенні суттєво віддаляється від його класичного тлумачення. Традиційно об'єкт сприймали як певний акт, як відповідник можливостей різних здібностей людини, причому не обмежених лише пізнавальними. Він також не тотожний об'єкту в сенсі «пізнаної речі». Наприклад, ми називаємо щось об'єктом пізнання саме тому, що це суще й річ, яку ми пізнаємо. У сучасному вживанні термін «об'єкт» набуває уже метаоб'єктивного характеру. Тобто річ, яку досліджує наука, отримує назву об'єкта лише вторинно – через те, що саме до неї спрямоване знання. Поняття «буття як річ» указує на те, що саме існує й підлягає пізнанню. Натомість «об'єкт» акцентує річ саме в її відношенні до пізнання – як те, що є відомим. Перше поняття повертає нас до самої дійсності, друге – до процесу й структури знання про цю дійсність.

Реальність поступово зводиться лише до того, що вміщується в межах пізнання. Вона перетворюється на простий об'єкт, тобто на щось, що існує виключно як корелят нашого знання, без жодного врахування того, як цей об'єкт сам по собі пов'язаний із реальністю. Із філософської перспективи це означає, що реальність, перетворена на об'єкт, позбавляється будь-яких рис, які робили б її саме реальністю. Увесь «живий» простір людського пізнання зрештою опиняється під єдиною назвою «об'єкт».

На відміну від цього поняття можливого буття ще зберігало подвійний зв'язок: воно вказувало і на саме буття (адже в ньому присутнє слово «буття»), і на реальність (бо можливість завжди натякає на щось дійсне, справжнє чи актуальне, інакше сенсу вводити таке поняття просто не було б). Натомість поняття об'єкта вже не несе в собі таких внутрішніх посилань. Воно залишається цілком метафізично нейтральним. Саме у цій точці й виникає потреба в альтернативному онтологічному горизонті – онтології домашнього простору.

Мартін Гайдеггер у своїх лекціях звертається до знаменитого вислову Новаліса: філософія – це, по суті, ностальгія, глибока туга за тим, щоб бути вдома скрізь і завжди [11]. Для нього ця туга не обмежується конкретним місцем чи моментом – вона стосується прагнення людини перебувати в гармонії з цілим буттям, не просто «тут» чи «там», а в універсальному, всеохопному сенсі.

Цю думку, я вважаю, можна розвинути й поглибити, звернувшись до ранньої роботи німецького філософа Карла Ясперса – його докторської дисертації 1909 р. «Heimweh und Verbrechen» («Ностальгія та злочин») [13]. У ній молодий психіатр аналізує крайні, патологічні прояви ностальгії, коли туга за втраченим «домом» стає настільки всепоглинаючою, що штовхає людину (найчастіше молодих дівчат-служниць, відірваних від рідних сіл) на страшні вчинки: підпали, дитяче вбивство чи інші акти насильства.

Для Ясперса ностальгія тут не просто сентиментальна туга за минулим, а глибока екзистенційна рана: ідеалізований образ «дому» перетворюється на фіксовану, надцінну ідею, яка повністю підкоряє собі психіку. Злочин стає парадоксальним способом «повернутися додому» – трагічним, руйнівним, але для людини в такому стані єдиним уявним шляхом до відновлення втраченої цілісності [13].

Пізніше, уже як філософ, Ясперс розвинув ідею «межових ситуацій» – тих моментів, коли людина стикається з невідворотними межами існування: смертю, стражданням, провинною, боротьбою [14]. Саме в таких межових точках, на його думку, і проявляється справжня глибина людського буття. Рання робота про ностальгію та злочин фактично стає одним із перших наближень до цієї теми: крайня туга за домом – це теж межева ситуація, де людина переживає абсолютну відірваність від свого коріння, від свого місця-у-світі, і ця відірваність може зіштовхнутися зі спустошеністю – як зовнішнього, так і власного «Я».

Саме ця амбівалентність робить його ранній аналіз таким актуальним для розуміння гайдегерівського прочитання Новаліса [11]. Ностальгуюча філософія – це не солодка меланхолія, а екзистенційна чуйність (уважність серця), що виникає з розриву між тим, де ми є, і тим, де ми повинні бути в найглибшому сенсі. У Ясперса ця туга може перерости в катастрофу, якщо не знайти екзистенційну опору, а в Гайдегера – стати онтологічним поштовхом до мислення про буття як таке. Як удаło пише сучасний український філософ І. Карівець, «дім там, де я відчуваю себе цілісним, гармонійним. Якщо людина відчуває себе вдома будь-де (на роботі, з друзями, у відпустці в іншій країні тощо), то вона досягнула життя загалом» [3, с. 57]. Справді, відчуття цілісності спонукає до іншої свободи – свободи не прив'язуватися до конкретного місця, людей чи обставин як єдиного джерела гармонійності.

У 1918 р. Георг Зіммель виголосив свою відому лекцію, у якій прагнув окреслити духовний стан і культуру своєї епохи [18]. Як зауважував мислитель, упродовж кількох десятиліть поняття життя поступово ставало домінантним у філософії, перетворившись на центральну категорію сучасності [18]. Філософський напрям, про який йшлося, цілком слушно отримав назву «філософія життя». Він переживав розквіт щонайменше п'ятдесят років – приблизно від 1870-х до 1920 р. Зазвичай вважають, що після Першої світової війни філософія життя занепадала: її наївну віру в життєву повноту й творчу силу було зруйновано масовою смертю та глибоким розчаруванням, спричиненими війною. Починаючи з 1920-х років усе справді плідне й інтелектуально вагоме в цьому напрямі поступово інтегрувалося в екзистенціалізм, який, як прийнято вважати, перевершив філософію життя глибиною та концептуальною вишуканістю.

Головними представниками філософії життя, окрім Зіммеля, були Ф. Ніцше, В. Дільтай, Г. Ріккерт, Т. Лессінг, Л. Клягес, А. Мессер та ін. Проте саме Ніцше, Зіммель і Дільтай, безперечно, були творчими та філософськи витонченими посталями свого часу та цього напрямку. Хоча й А. Бергсона часто зараховують до ключових представників філософії життя, хоча його належність до цього напрямку має радше концептуальний, аніж історико-філософський, характер. У центрі його мислення перебуває ідея *élan vital* – творчого життєвого пориву, що становить внутрішній динамізм еволюції та джерело новизни у світі. Життя для Бергсона не зводиться до механістичних або раціоналістичних схем, воно є безперервним триванням (*durée*), яке може бути схоплене не розумом, а інтуїцією. Саме ця апеляція до безпосереднього переживання, до темпальності зближує його з філософією життя, хоча його метафізика має самостійну, оригінальну архітектоніку.

Іспанського мислителя Хосе Ортега-і-Гассет також нерідко розглядають у контексті філософії життя, передусім через його знамениту формулу: «Я є я і мої обставини» [16]. Для нього життя – це первинна реальність, «радикальна реальність», із якого постають мислення, культура й історія. Ортега розвиває концепцію «раціовіталізму», прагнучи поєднати життєву безпосередність із вимогою розуму. На відміну від німецьких представників філософії життя він наголошує на історичності та проєктивності людської екзистенції: життя є завданням, яке людина має здійснити.

Для Вільгельма Дільтая історія – це не статична наука, що лише фіксує факти минулого, а живий спосіб здійснення самого життя, яке розкриває себе в моментах часу. Дія як другий бік феномену життя виявляє себе в історії: реалізується в конкретних подіях, утілюється в різноманітних матеріальних формах і залишає по собі об'єктивований слід культури. Людина, на думку Дільтая, не має історії – вона сама є історією, і лише через неї розкривається те, чим вона насправді є [9].

Дільтай переконував, що справжнім предметом філософського мислення є саме життя – невечірнє джерело, з якого постають усе нові духовні форми і яке невинно

прагне досягнути власну природу та плоди своєї творчості [9]. Філософія, на його думку, не може замикатися у просторі чистих абстракцій – вона покликана повернутися до конкретної людини, до тієї реальності, яку людина проживає, і розглядати цю реальність у нерозривному зв'язку з культурою та історією. Принципово важливим для Дільтає є розуміння людини не як абстрактної схеми, позбавленої часу і місця, а як живої істоти, що цілкомитовно занурена в історичний процес: вона не лише перебуває в історії – вона її творить і через неї розкриває себе [9].

Як пише Ортега, «тисячі речей відбуваються навколо нас, яких ми не здатні пояснити: нас огортає невідоме. Метушня й гамір повсякденного життя можуть заглушити ті невиразні голоси, що долинають невідомо звідки, бо в цій шаленій, гучній круговерті ми часом забуваємо навіть про себе самих і перестаємо чути найінтимніші рухи своєї душі. Але щойно ми залишаємося наодинці – у своєму місці, у своїй домівці, – поруч із нами постає таємниця: мовчазний, похмурий супутник, чиє походження нам невідоме, який іде пліч-о-пліч із нами» [17, р. 29]. Дім у такому розумінні – не просто фізичне приміщення чи місце проживання. Це той рідкісний «інтимний» простір, де людина може одночасно бути «у світі» (бо дім розташований у світі, має адресу, стіни, речі) і «поза світом» (бо в домі вона повертається до себе, відновлює цілісність, виходить із зовнішньої метушні й ролей). Дім – це місце, де інакшість людини не розриває її, а навпаки, примирена: тут «світ» стає «моїм світом», а «поза світом» – не абстрактною трансценденцією, а конкретною можливістю бути собою.

Людина завжди переживає власний домашній простір не нейтрально, а екзистенційно: кожен куток несе в собі слід присутності, кожна стіна пам'ятає дотики. Дім – це матеріалізована пам'ять, кристалізована біографія. Гайдегер говорив про «Wohnen» – проживання – як фундаментальний спосіб буття людини у світі. Бути людиною означає перебувати – не просто знаходитися у просторі, а плекати його, берегти, робити його своїм. Проживання є не функцією, а онтологічною якістю, бо людина є тією істотою, яка перетворює простір на місце. Гайдегер пише: «Не кожна будівля є житлом. Містки й ангари, стадіони й електростанції – будівлі, але не житло. Залізничні станції та магістралі, греблі та торговельні зали будуються, але вони не є місцями проживання. І все ж таки ці будівлі є у сфері нашого проживання» [10, s. 147].

Гайдегерівський уривок із есе «Будувати, мешкати, мислити» (1951) [10] відкриває одне з найпродуктивніших напружень у філософії простору: між будівлею як технічним об'єктом і житлом як онтологічною якістю людського існування. Гайдегер фіксує очевидне, але часто непомічене: мости, стадіони, електростанції – це безсумнівні здобутки людської технічності, але вони не є місцями перебування у повному сенсі. Вони існують у просторі проживання, але самі проживанням не є.

Принципова різниця тут полягає не в матеріалі чи функції, а в характері «присутності». Будівля стає житлом тоді, коли людина не просто перебуває у ній фізично, а вкорінюється – коли простір перетворюється на місце, що несе в собі слід її буття, її турботи, її часу. Гайдегерівське «Wohnen» – це не пасивне розташування в просторі, а активний спосіб бути-у-світі: берегти, плекати, залишати себе у речах і місцях.

Цей філософський розрив між будівлею і житлом набуває особливої гостроти в українському контексті. Руїнування міст: Маріуполя, Києва, Харкова, Авдіївки, Куп'янська, Вовчанська, Бахмута є не лише знищенням матеріальної інфраструктури, а цілеспрямованим знищенням (геноцидом української нації) простору проживання як такого: того виміру, у якому люди були собою, де накопичувалася пам'ять, де існувала тяглість біографічного досвіду. Показово, що навіть цілком неушкоджена будівля, з якої люди змушені

були виїхати, перестає бути житлом у гайдегерівському сенсі, бо проживання є не властивістю стін, а властивістю присутності.

Звідси – і парадокс відбудови: можна відновити будівлю, але не можна механічно відновити місце проживання. Повернення до дому є екзистенційним актом, який потребує часу, пам'яті й того, що Гайдегер називав турботою – фундаментальною структурою людського буття, яка лише і здатна перетворити порожній простір на справжнє місце.

Французький феноменолог Моріс Мерло-Понті пояснював, що тіло – це не об'єкт у просторі, а сам спосіб мати простір [4]. Дім продовжує цю логіку, він є тілесним розширенням, «другою шкірою». Ми знаємо дім так само, як знаємо своє тіло – не концептуально, а кінестетично, мовчазно, до-рефлексивно. Тому втрата дому (руйнування, вимушене переміщення тощо) переживається як тілесна травма. Біженець, вигнанець, людина, що втратила житло через війну або катастрофу, переживає не просто матеріальну втрату – вона переживає онтологічне скалічення, розрив із тим шаром буття, де вона була собою.

Дім дає людині те, що Башляр називав «цінністю інтимності» [6], а Дільтай – біографічний смисл [9]. Для українців сьогодні ця онтологія набуває трагічного виміру. Мільйони людей утратили дім через війну, окупацію, руйнування. Це означає втрату не лише матеріального простору, а й онтологічного ґрунту під ногами: того місця, де людина знала, ким вона є. Тому захист і відбудова дому стають не просто головними завданнями, а екзистенційним актом – поверненням собі повного права на буття, на майбутнє.

Дім – це онтологічна необхідність. Людина без дому – не просто безпритульна фізично: вона онтологічно позбавлена місця у світі, того осередку, звідки розгортається її буття. Мати дім означає мати звідки дивитися на світ, мати куди повертатися, мати де бути собою. Звідси – особлива болючість втрати дому в Дільтаєвому розумінні: це не просто втрата місця, а розрив у тканині біографічного смислу [9], раптова безпорадність перед власним минулим, яке більше немає де зберігати.

Бергсон розрізняв час-простір (вимірюваний, механічний, однорідний) і тривалість – живий, нерозривний потік свідомості, у якому минуле й теперішнє існують одночасно [1]. Дім є, мабуть, найточнішим просторовим аналогом тривання. У домі час не іде лінійно – він згущається. Стара фотографія, запах із кухні, скрип певної дошки на дерев'яній підлозі – усе це не «спогади», а живі вторгнення минулого в теперішнє. Дім є місцем, де пам'ять не згадує, а продовжує існувати. Бергсонівське поняття «образу-спогаду» тут набуває архітектурного виміру: кімната дитинства – це не просто образ у свідомості, це тілесна, просторова пам'ять, яка «вдаряє» раніше, ніж встигає подумати розум [8]. Саме тому повернення до рідного дому буває таким приголомшливим – тіло впізнає раніше за свідомість.

З одного боку, Ніцше бачив у домашньому просторі небезпеку – небезпеку «духу тяжкості», звички, яка приковує людину до малого, до звичного. «Залиш свій дім!» – це ніцшеанський заклик до самоперевернення [5]. Заратустра сходить з гори, залишає печеру, виходить до людей – і це є умовою його величчя. Але з іншого боку, у Ніцше є глибока туга за домом, який неможливо мати – за тим, що він називав «великим здоров'ям» [5], за ґрунтом, з якого можна рости не відриваючись. Його образ «вічного повернення» може бути прочитаний як онтологія дому: якщо все повертається, то кожен момент є водночас відходом і поверненням, і сам світ стає домом, але лише для того, хто це вибирає, а не просто терпить.

Попри відмінності між згаданими мислителями, їхні підходи до домашнього простору сходяться в одному принциповому пункті: місце є живою реальністю, а не нейтральним тлом. Дім не є рамкою, у якій набувається і відбувається досвід, – він сам є частиною досвіду, і досить суттєвою. Він формує тіло, пам'ять, ідентичність; він організовує час і надає смислові орієнтири.

Філософія життя пропонує розуміння дому, яке принципово відрізняється від будь-яких функціональних, соціологічних або архітектурних концепцій. Дім тут є не рішенням практичної проблеми притулку – він є онтологічною умовою людського існування як такого. Без місця, де переживання накопичується і зберігається, де час стає живим, а не абстрактним, де людина може бути не в стані постійного самоперевершення, а просто собою, – без такого місця людина втрачає не комфорт, а саму можливість зв'язної присутності у світі.

Список використаної літератури

1. Берґсон А. Творча еволюція / пер. з фр. Р. Осадчука. Київ : Видавництво Жупанського, 2011, 318 с.
2. Гарман Г. Об'єктивно-орієнтовна онтологія. Нова теорія всього. Львів : Контур, 2025, 288 с.
3. Карівець І. Повсякдення: між трансценденталізмом і дивовижністю. Львів : Львівська політехніка, 2012, 256 с.
4. Мерло-Понті М. Феноменологія сприйняття / пер. з фр., післямова та прим. О. Йосипенко, С. Йосипенко. Київ : Український центр духовної культури, 2001, 552 с.
5. Ніцше Ф. Так казав Заратустра: Книжка для всіх і ні для кого / пер. з нім. А. Онишко, П. Тарашук. Київ : Основи, 2003, 437 с.
6. Bachelard G. La poétique de l'espace. Paris: Presses Universitaires de France, 1957, 214 p.
7. Bergson H. Essai sur les données immédiates de la conscience. Paris: Félix Alcan, 1889, 182 p.
8. Bergson H. Matière et mémoire: Essai sur la relation du corps à l'esprit. Paris: Félix Alcan, 1896, 279 p.
9. Dilthey W. Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften. Hrsg. von Bernhard Groethuysen. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1992. (Gesammelte Schriften, Bd. VII), 392 s.
10. Heidegger M. «Bauen, Wohnen, Denken.» In Vorträge und Aufsätze. Gesamtausgabe, Bd. 7. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 2000. S. 145–164.
11. Heidegger M. Die Grundbegriffe der Metaphysik: Welt – Endlichkeit – Einsamkeit. Hrsg. Friedrich-Wilhelm von Herrmann. Vittorio Klostermann, 2004. (Gesamtausgabe, Bd. 29/30), 564 s.
12. Jaroszyński P. Metafizyka czy Ontologia? Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, 2011, 500 s.
13. Jaspers K. Heimweh und Verbrechen. Splitting Verlag, 2012. (Orig. 1909), 184 s.
14. Jaspers K. Philosophie. Bd. II: Existenzerhellung. Berlin: Springer, 1932, 439 s.
15. Ortega y Gasset J. El hombre y la gente. Madrid: Revista de Occidente, 1957. 318 p.
16. Ortega y Gasset J. Meditaciones del Quijote. Madrid: Ediciones de la Residencia de Estudiantes, 1914. S. 43.
17. Ortega y Gasset J. Obras Completas. Tomo I. Madrid: Revista de Occidente, 1963, 573 s.
18. Simmel G. Lebensanschauung: Vier metaphysische Kapitel. München u. Leipzig: Duncker & Humblot, 1918, 239 s.

THE ONTOLOGY OF HOME WITHIN THE CONTEXT OF THE PHILOSOPHY OF LIFE: PLACE AS LIVING REALITY

Andrii Kulyk

*H.S. Skovoroda Institute of Philosophy,
National Academy of Sciences of Ukraine
4 Tryokhsviatytelska Street, 02000, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-0977-7767>*

The article proposes a reconceptualization of the home as an ontological phenomenon within the philosophy of life: as a place that does not merely contain but actively constitutes human existence; as a space in which intimacy and universality, body and world, memory and future are interwoven into a single living reality. In this reading, the home ceases to be merely an object – it becomes a subject of ontological experience, a co-participant in human being.

This reconceptualization carries not only theoretical but also profoundly practical significance. In conditions where millions of people are experiencing forcible separation from their homes – through war, forced displacement, and the destruction of entire cities – the philosophical question concerning the nature of domestic space acquires particular urgency. It becomes a question about what is destroyed along with the buildings and what genuinely requires restoration. If the home is not merely a structure but a living configuration of human existence, then its loss constitutes an ontological trauma – and its reconstruction is not a technical but an existential task: the restoration of the human being's right to a rooted, meaningful, and bodily inhabited presence in the world.

The home is not merely an architectural object or a social function. In the philosophical sense, the home emerges as a primary, ontologically dense space in which human being assumes its most intimate and most concrete form. It is a place where a person does not merely exist but truly lives – that is, unfolds, experiences, remembers, loves, dreams, and constitutes oneself in time. It is here that space ceases to be a neutral container and becomes a living reality that breathes alongside the human being, preserving its bodily experience, emotional memory, and existential intentionality.

The philosophy of life – from Georg Simmel to Wilhelm Dilthey, from Friedrich Nietzsche to Henri Bergson, from Martin Heidegger to José Ortega y Gasset – has always returned to the place of dwelling as that which precedes any reflection upon the world. The home is not something external: it is the «first world» in which the human being first feels present, sheltered, and at the same time open to the other. It is a space in which ontology does not dissolve into abstract complexity but remains bodily, sensory, and concrete. Place here is not passive: it responds, preserves, resonates, sometimes wounds, sometimes heals. It possesses its own memory and its own silence – and it is in that silence that the human being hears itself as existence.

Key words: ontology, home, philosophy of life, reality, existence, world, human being.

Дата першого надходження статті до видання: 24.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 001.1:165:141.132

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.18>

НАУКА ЯК СИСТЕМА: КАНТІВСЬКА АРХІТЕКТОНІКА І МЕЖІ ЕПІСТЕМІЧНОЇ РЕЛЯТИВНОСТІ

Олександр Мартиненко

*Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
філологічний факультет, кафедра філософії та культурології
вул. Коцюбинського, 2, м. Чернівці, 58012, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-1939-9387>*

У статті досліджено проблему епістемічного релятивізму як питання про статус стандартів наукового обґрунтування і можливість їх метаобґрунтування в умовах диференціації сучасного знання. Показано, що релятивістський висновок набуває переконливості тоді, коли науковість редукується до локальних правил окремих спільнот, а критерії обґрунтування, істинності й раціональної легітимації втрачають претензію на нормативну загальність. Метою дослідження є обґрунтування того, що кантівська архітектоніка задає нормативний критерій науковості як систематичної єдності знання й тим самим окреслює межі допустимої епістемічної релятивності, надаючи можливість відрізнити продуктивний плюралізм від руйнівного релятивізму. Методологія поєднує герменевтичну реконструкцію кантівського тексту, концептуальний аналіз (релятивізм / плюралізм / систематична єдність) і порівняльний коментар сучасних інтерпретацій (зокрема, Г. Гави та Л. Йпі). Доведено, що архітектоніка переводить проблему з площини «будь-якої» множинності в площину системної форми знання: фактичний матеріал, методи й мовні режими є науково прийнятними доти, доки вони можуть бути інтегровані у зв'язне ціле. Уточнено три концептуальні вузли меж релятивності: рівень фактичності (*coarservatio* / *articulatio*), рівень методологічної організації (технічна / архітектонічна єдність) та рівень мовного режиму (*rapsoдія* / система). Показано, що в сучасній реконструкції Л. Йпі системна інтеграція мислиться як «план» розуму, який забезпечує зв'язок когніцій між собою і спрямованість знання на суттєві цілі. Наукова новизна полягає в операціоналізації кантівської архітектоніки як критерію для діагностики ситуацій, коли множинність перестає бути евристичним ресурсом і перетворюється на чинник фрагментації науки. Практичне значення результатів полягає у можливості застосовувати архітектонічний критерій як «тест» науковості до конкретних ситуацій у сучасній науці, виявляючи розриви інтеграції та підміну системної єдності суто технічною координацією.

Ключові слова: релятивізм, епістемічні стандарти, філософія науки, архітектоніка, систематична єдність, науковий плюралізм.

Постановка проблеми. Сучасна філософія науки дедалі виразніше фіксує релятивізацію ключових компонентів наукового знання. «Факти» постають як теоретично навантажені й залежні від пояснювальних схем, методологічний ландшафт визначається множинністю процедур і стандартів доказовості, а мовний рівень науки характеризується гетерогенністю режимів вираження – від природних мов і технічних ідіолектів до формалізмів, моделей і нотацій. За цих умов зростає спокуса тлумачити науковість як суто локальну властивість дисциплінарних практик, тобто як відповідність внутрішнім правилам певної спільноти або школи.

Проблема полягає в тому, що така інтерпретація легко підштовхує до релятивістського висновку: якщо критерії істинності, обґрунтування й раціональної легітимації не мають метапідстав, то «науковість» ризикує редукуватися до конвенції. Водночас сама множинність фактів, методів і мов не є достатньою підставою для релятивізму, якщо



© Мартиненко О., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

зберігається нормативний принцип, здатний інтегрувати знання в ціле й підтримувати раціональне оцінювання. Саме тому потрібен критерій, який не заперечує диференціації науки, але й не дає можливості звести її до сукупності автономних локальних режимів. У статті пошук такого критерію здійснюється в кантівській архітектоніці, що трактує науковість як систематичну єдність знання і тим самим окреслює межі допустимої епістемічної релятивності.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Теоретичну рамку статті формують сучасні дискусії про епістемічний релятивізм, перспективізм і науковий плюралізм, а також кантівська концепція архітектоники як принципу системної єдності знання. Власний досвід автора в проблематиці релятивізму репрезентовано дисертаційним дослідженням [4] і низкою публікацій, присвячених концептуальному аналізу релятивізму та його методологічним наслідкам [2; 3; 5]. У блоці «Релятивізм і науковість» використано праці, що окреслюють межі релятивізму та його співвідношення зі скептицизмом і плюралізмом [7; 8; 9; 10; 12; 18; 22]. Розділи, присвячені архітектоніці, спираються на тексти І. Канта і сучасні реконструкції систематичної єдності та «цілей розуму» [12; 13; 14; 15; 16; 20; 21; 23], що дає змогу обґрунтувати кантівський критерій науковості й окреслити межі релятивності фактів, методів і мов у науці. Окремо звертаємо увагу на статтю О. Шандренко та В. Козаченка [6], у якій автори подають не зовсім профільний для нашого дослідження, проте цікавий і ґрунтовний аналіз поняття «архітектоніка».

Мета дослідження. Показати, що кантівська архітектоніка задає нормативний критерій науковості як систематичної єдності, який окреслює межі епістемічної релятивності й дає можливість відрізнити продуктивний плюралізм від руйнівного релятивізму. Виконанню мети сприятиме досягнення таких завдань: а) концептуально окреслити релятивізм як проблему статусу епістемічних стандартів та їхнього метаобґрунтування в умовах диференціації сучасного знання; б) реконструювати кантівське розуміння архітектоники як «мистецтва систем» і показати її роль у визначенні науковості через систематичну єдність; в) операціоналізувати кантівський критерій системної інтеграції як спосіб встановлення меж допустимої релятивності фактів, методів і мов (*coacervatio / articulatio*; технічна / архітектонічна єдність; рапсодія / система); г) обґрунтувати, що методологічний і мовний плюралізм не є автоматично релятивістським, якщо зберігається принцип системної єдності; г) уточнити евристичний потенціал сучасних реконструкцій кантівської архітектоники (Г. Гава, Л. Йпі) для аналізу релятивізації стандартів науковості в сучасній філософії науки.

Методологія дослідження. Робота ґрунтується на застосуванні кількох взаємопов'язаних підходів. Першочергово здійснюється герменевтична реконструкція кантівського тексту, що передбачає контекстуалізацію ключових фрагментів «Архітектоники чистого розуму» й уточнення смислових опозицій *coacervatio / articulatio* і «рапсодія / система». Концептуальний аналіз понять релятивізму, плюралізму та систематичної єдності дає можливість розмежувати їхні дескриптивні й нормативні аспекти.

Важливе місце посідає порівняльний аналіз сучасних інтерпретацій кантівської архітектоники, зокрема праць Л. Йпі та Г. Гава, що дає змогу виявити їхні методологічні наслідки для філософії науки. Також залучено елементи критичного дискурс-аналізу аргументації релятивізму, завдяки яким виявляються приховані метакритерії та логіка «локальних стандартів». Підсумковим етапом є методологічна операціоналізація архітектонічного критерію як «тесту» системної інтегрованості знання в трьох вимірах – фактичності, методологічної організації та мовних режимів.

Логіка викладу організована як рух від проблематизації релятивізму до нормативного критерію архітектоники, а у фінальній частині цей критерій застосовується до ключових форм сучасної диференціації знання.

Наукова новизна. Запропоновано операціоналізацію кантівської архітекτονіки як нормативного критерію науковості, що дає можливість концептуально задати межі епістемічної релятивності у трьох вимірах (факти / методи / мови) та розрізнати продуктивний плюралізм і релятивістський розпад у філософії науки.

Основна частина. Релятивізм і науковість: актуальне бачення. У сучасній філософії науки релятивізм постає як питання про статус епістемічних стандартів: чи мають критерії обґрунтування, істинності й раціональної легітимзації претензію на об'єктивність, чи вони – внутрішні правила окремих епістемічних спільнот?

Концептуальний простір цієї дискусії чітко окреслюють актуальні теоретичні розвідки, у яких М. Баграмян і А. Коліва систематизують типи релятивізму крізь призму його викликів для істини й раціональності [7], тоді як П. Богосян вибудовує лінію критики релятивістських підходів як таких, що підривають епістемічні норми та позбавляють знання критеріїв помилки чи виправлення [9]. Питання диференціації релятивізму, перспективізму й плюралізму ґрунтовно розкриває Х. Чанг, чия позиція дає змогу локалізувати межі «допустимої відносності» в науковому пізнанні [10]. Соціальну зумовленість стандартів знання висвітлює Д. Блур, безпосередньо пов'язуючи епістемічні норми з конкретними практиками та спільнотами [8], натомість Г. Лонгіно пропонує нормативний вихід із дилеми «множинність – об'єктивність» на засадах критичного контекстуалізму й організованої публічної дискусії [19]. Загальну парадигму наукового плюралізму як легітимної епістемічної стратегії підсумовує збірник під редакцією С. Келлєрта, Г. Лонгіно та К. Вотерса [17], тоді як теза Дж. Дюпре про «неєдність» науки загострює проблему пошуку інтеграційних принципів знання, вільних від механізмів силової уніфікації [11].

У цьому контексті М. Куш формулює центральний для епістемічного релятивізму аргумент: неможливо довести епістемічну перевагу однієї системи стандартів над іншою, уникаючи проблеми вибору самого стандарту, за яким визначається ця «перевага»: «Усі форми епістемічного релятивізму поділяють погляд, що неможливо нейтральним і безколовим способом показати, що одна «епістемічна система», тобто один взаємопов'язаний набір епістемічних стандартів, є епістемологічно вищою за (всі) інші» [18, с. 4688]. Відсутність метаобґрунтування часто тлумачать як заперечення об'єктивності стандартів, а отже, критерій науковості ризикує редукуватися до локальної норми певної традиції обґрунтування [там само]. Саме цей мотив – відсутність нейтрального метакритерію для порівняння епістемічних систем – як одну з базових інтуїцій епістемічного релятивізму окреслюють також М. Баграмян і А. Коліва [7, с. 171–173].

Це особливо відчутно в сучасному ландшафті науки, де множинність фактів, методів і мовних режимів є радше правилом, ніж винятком. Факти теоретично навантажені, методи дисциплінарно специфічні, а мови гетерогенні – від природних мов до формалізмів і технічних ідіолектів. За таких умов раціональність легко описують як множину «локальних раціональностей», а науковість – як відповідність правилам спільноти; тому ключовим стає питання меж: за яких умов множинність зберігає науковість як нормативну форму, а за яких – підштовхує її до конвенційності?

На цій межі виникає напруження між плюралізмом і релятивізмом. У дискусії про науковий плюралізм часто повторюється заперечення, ніби визнання епістемічного релятивізму паралізує оцінювання теорій і методів, оскільки це веде до принципу «все дозволено». С. Вайгль фіксує цю поширену лінію критики так: «Часто стверджується, що якщо науковий плюраліст приймає епістемічний релятивізм, він не зможе виносити судження, оскільки вважає, що «все дозволено»» [22, с. 3485]. Водночас сама авторка заперечує автоматичне отождолення релятивізму з епістемологічною «патологією» і прямо вказує на можливість

сумісності обох установок без шкоди раціональності: «Можна бути релятивістом і плюралістом одночасно. Бути релятивістом-плюралістом не є епістемологічно згубним» [там само, с. 3501]. Із цього можна зрозуміти те, що проблема полягає не в самому факті множинності, а в тому, чи має ця множинність принцип інтеграції та нормативний горизонт, здатний підтримувати раціональне оцінювання теорій, методів і фактів, зберігаючи науковість.

Саме тому сучасна рефлексія над релятивізмом потребує критерію, який, по-перше, не заперечує фактичної диференціації науки, а по-друге, не зводить науковість до волі локальних стандартів без претензії на об'єктивність. Такою оптикою може слугувати архітектоніка: замість пошуку «універсального протоколу» доцільно перевести питання меж релятивності у площину системної форми знання – здатності науки утримувати систематичну єдність за умов множинності фактів, процедур і мовних режимів.

Архітектоніка як «мистецтво систем»: кантівський критерій науковості. Релятивістське тлумачення науки спирається на факт її структурної диференціації: дисципліни розходяться, стандарти конкурують, мови опису стають менш взаємно прозорими. Кантівська перспектива зміщує фокус. Критерієм науковості стає не універсалізація одного методу, а форма систематичної єдності – здатність знання бути організованим як ціле. У «Критиці чистого розуму» І. Кант вводить архітектоніку як таку нормативну оптику, визначаючи її як «мистецтво систем»: «Я розумію архітектоніку як мистецтво систем» [16, с. 748].

Поняття архітектоніки – не зовнішня «композиція», а форма раціональності, що відрізняє науку від уявлення про неї як «банк знань». Наука в кантівському сенсі передбачає впорядкування знання як цілого: положення, поняття й правила доведення значущі через своє місце в системі та відношення до керівної ідеї [там само].

Архітектоніка постає у І. Канта нормативним критерієм – науковість визначається можливістю інтегрувати знання в несуперечливу систему, яка координує множинні перспективи під керівними ідеями розуму й обмежує свавілля локальних стандартів.

Системність, наголошує І. Кант, є умовою існування науки як такої: «Бо саме систематична єдність робить загальне знання наукою, тобто з простого агрегату знань утворює систему» [там само]. Отже, вимога системності відрізняє науку від сукупності часткових і лише локально ефективних практик.

Кантознавча література уточнює, що ця вимога системності не зводиться до «класифікації наук» або композиції викладу. У збірнику за ред. Г. Фулди та Ю. Штольценберга архітектоніка розглядається як внутрішня логіка критичної філософії, де системність задає нормативну форму знання [13]. І. Гой описує архітектоніку як «мистецтво систем», тобто правило, яке перетворює розрізнені положення на впорядковане ціле [15], тоді як П. Манчестер підкреслює її роль у забезпеченні науковості через принцип систематичної єдності [20]. Дж. Гава прямо пов'язує кантівське визначення науки з архітектонікою та «цілями розуму» [14], а А. Нудзо й А. Феррарін, кожен у своєму ключі, підсилюють нормативно-телеологічний горизонт єдності розуму і системи [12; 21]. У реконструкції Л. Йпі цей зв'язок систематичної єдності й цілеспрямованості стає ресурсом для осмислення диференційованої науки як цілого [23]. Звідси випливає робочий критерій у полеміці з релятивізмом: множинність фактів, методів і мов є припустимою доти, доки вона артикульована систематичною єдністю; далі ця межа буде конкретизована на рівні фактичності (*coaservatio / articulatio*), методів (*technical / architectonic unity*) та мовного режиму (*Rhapsodie / System*).

Межі релятивності фактів за І. Кантом: від *coaservatio* до *articulatio*. Релятивність фактів у сучасному науковому дискурсі зумовлена тим, що емпіричний матеріал майже ніколи не постає як самодостатня даність, оскільки він набуває свого значення лише через контекст інтерпретації, пояснювальну схему та включення в розгалужену мережу

обґрунтувань [7; 8; 19]. Така постановка питання створює ризик релятивістської редукції: якщо факти «теоретично навантажені», то вони нібито можуть бути «будь-якими» залежно від перспективи або дослідницької програми [10; 18]. Однак кантівська архітектоніка блокує цей висновок, оскільки переводить питання про факт із площини довільного множення перспектив у площину системної форми знання: факт стає науково релевантним не сам по собі, а як елемент, що має місце й функцію в цілому пізнання [14; 16].

Цей зсув є принциповим. У кантівській логіці проблемою постає не те, що факт потребує інтерпретації (це радше нормальна умова знання), а те, чи може фактичний матеріал бути впорядкований так, щоб підтримувати систематичну єдність і підлягати раціональній критиці. Отже, релятивність фактів не скасовується запереченням їхньої теоретичної навантаженості, а підлягає перевірці внутрішнім критерієм того, чи є факти інтегрованими в систему, чи вони лишаються розрізненим – нагромадженим, неупорядкованим за єдиним принципом єдності – матеріалом.

I. Кант окреслює цю межу, протиставляючи два способи організації знання як цілого – *articulatio* та *coarservatio*. Він підкреслює, що претензія на науковість вимагає не простого нагромадження елементів, а внутрішньо впорядкованої структури: «Отже, ціле є структурованим (*articulatio*), а не нагромадженим (*coarservatio*)» [16, с. 749]. Це твердження має нормативний сенс. Факти набувають наукової ваги лише тоді, коли входять до зв'язної єдності знання, а не додаються один до одного як ізольовані емпіричні одиниці. У цьому плані кантівський критерій коригує інтуїцію кумулятивізму – приріст даних сам по собі ще не гарантує приросту науки, якщо відсутній принцип системної інтеграції [11].

Як бачимо, кантівська архітектоніка задає антирелятивістську рамку для емпіричного досвіду – релятивність фактів є припустимою тією мірою, якою вони можуть бути системно вписані у зв'язну єдність пізнання. Якщо ж фактичний матеріал не допускає такого впорядкування (тобто лишається *coarservatio*), тоді він не формує науки, а лише розширює масив даних. Отже, межа релятивізації фактів проходить не між «об'єктивним фактом» і «суб'єктивною інтерпретацією», а між двома режимами організації знання: між системною формою, де факти є елементами *articulatio*, та агрегативною формою, де вони лишаються випадковим нагромадженням. Саме тому релятивістська загроза виникає тоді, коли факти існують як автономні локальні масиви, що не підлягають координації в цілому пізнання й не можуть бути раціонально співвіднесені з принципами, які забезпечують зв'язність і критичну перевірюваність [8; 19].

Межі релятивності методів: множинність процедур під принципом системної єдності. Релятивність методів у сучасній науці зазвичай постає як наслідок множинності процедур і протоколів, що претендують на статус «раціонально коректних» [17; 22]. До них належать дисциплінарні стандарти доказовості, моделі пояснення, правила верифікації, статистичні та експериментальні підходи, а також герменевтичні й формалізовані техніки аналізу. За цих умов метод легко починає функціонувати як самодостатній критерій науковості. «Правильність» підходу ототожнюється з дотриманням локального протоколу, а конкуренція методологічних програм підштовхує до висновку, ніби науковість є лише відповідністю правилам певної школи або дисципліни. Саме в цьому сенсі йдеться про релятивність методів – не як про наш «метод дослідження», а як про ситуацію, коли множинність процедур стає підставою для розчинення критерію науковості в множині локальних методологічних стандартів.

Кантівська архітектоніка зміщує акцент із процедурної самодостатності на системну форму знання. Метод може бути різним залежно від предметної галузі, однак його легітимність у горизонті науковості визначається не ізольованою ефективністю чи коректністю

техніки, а здатністю підтримувати систематичну єдність пізнання. Тому множинність методів не заперечується. Проблема виникає тоді, коли множинність процедур не підлягає принциповій інтеграції, і «єдність» науки зводиться або до зовнішньої координації, або до набору автономних методологічних технік.

Це розрізнення чітко фіксує Г. Гава у своєму коментарі до «Архітекtonіки чистого розуму». Він підкреслює, що І. Кант визначає науку не як технічну, а як архітекtonічну форму єдності [14, с. 373]. Тому методологічний плюралізм сам по собі не є загрозою. Вона виникає тоді, коли єдність знання набуває суто технічного характеру, тобто тримається на випадковому узгодженні процедур або на їх координації під зовнішні цілі, не будучи частиною єдиної системи.

Ключова межа проходить через питання про цілі, під які підлаштовується процедура організації знання. Якщо єдність науки мислиться технічно, методи можуть узгоджуватися під довільні завдання (ефективність, прикладні запити, локальні програми тощо), не формуючи системи як цілого. Г. Гава враховує цей момент, зазначаючи, що «технічна єдність не бере до уваги суттєвих цілей розуму, а лише цілі довільного характеру» [там само, с. 379]. Отже, методологічний релятивізм починається не там, де існує множинність процедур, а там, де множинність методів організується лише технічно – під довільні цілі – і тим самим перестає працювати на системну організацію науки.

Натомість архітекtonічна єдність потребує іншого типу спрямування. Вона потребує «мети розуму» не як зовнішнього утилітарного критерію, а як внутрішнього принципу формування системи. Г. Гава фіксує це у формулі, яка добре окреслює нормативний сенс кантівського підходу: «Отже, в архітекtonічних єдностях нам, безперечно, потрібна мета розуму, але мета, що має переважно спекулятивний характер» [там само, с. 382]. У контексті нашого дослідження це означає, що множинність методів є припустимою та продуктивною за умови збереження спекулятивного (системотворчого) горизонту науки, коли вона працює на внутрішню узгодженість, зв'язність і взаємну підпорядкованість знань у межах єдиного цілого.

Як бачимо, кантівська архітекtonіка дає можливість переформулювати проблему «релятивності методів» у термінах системної організації знання. Методи можуть бути множинними, однак вони не є остаточним критерієм науковості. Вирішальна межа проходить за лінією інтегрованості процедур у систематичну єдність. За архітекtonічної єдності методологічний плюралізм не руйнує науковість, тоді як за суто технічної єдності множинність процедур легко перетворюється на підставу для релятивізації критеріїв і розпаду науки на сукупність автономних «технік».

Межі релятивності мов: «пізнання не може бути рапсодією». Релятивність мов у сучасній науці проявляється не лише як різноманіття термінологій, а як гетерогенність самих режимів вираження знання. Поряд із природними мовами діють математичні формалізми, логічні нотації, комп'ютерні моделі та технічні ідіолекти окремих дисциплін, а також змішані «гібридні» способи опису. Унаслідок цього наукове знання часто постає як сукупність частково автономних мовних практик, між якими переклад є складним і нерідко супроводжується втратою смислу [11; 17]. У сильній інтерпретації це підживлює релятивістський висновок: якщо наука говорить багатьма «неперекладними» мовами, то вона нібито не має єдиного раціонального горизонту та складається з набору локальних дискурсів.

Кантівська архітекtonіка нейтралізує цю думку, зміщуючи критерій науковості з рівня мовних оболонок на системний рівень. У цій перспективі множинність мов не є аргументом проти науковості доти, доки вона підлягає системній координації в межах єдиного пізнавального процесу. Релятивізація починається тоді, коли мовна гетерогенність

веде до втрати системного принципу, і знання перестає бути внутрішньо зв'язаним. Саме тому І. Кант принципово відкидає фрагментацію знання як допустиму норму раціональності: «Згідно з пануванням розуму, наше знання зовсім не повинно бути рапсодією, а радше має становити систему, в якій воно тільки й може, що підтримувати та сприяти суттєвим цілям розуму» [16, с. 748].

Звідси випливає теза про міру прийнятності мовного плюралізму в науці – він допустимий, якщо не руйнує системної організації знання. Проблема не в різноманітності мовних інструментів як такому, а в тому, чи можуть вони бути співвіднесені між собою в межах цілого так, щоб різноманітність не перетворювала знання на «рапсодію», а працювала як диференційований ресурс системи. У цьому ракурсі переклад між науковими мовами означає не уніфікацію лексики й не зведення всіх описів до одного формалізму, а реконструкцію їхньої функції в системі з огляду на те, що саме додає відповідна «мова» до цілого знання, завдяки чому зберігається її зв'язок з іншими та чи не замикається вона в самодостатній технічній узус [13; 15].

Бачимо, що релятивність наукових мов і не заперечується, і не схвалюється – вона розв'язується через архітектонічний критерій системної інтеграції. Тоді множинність мов постає не як підстава для релятивізму, а як форма диференційованої, проте єдиної раціональності, у межах якої науковість визначається не спільною мовою, а системною єдністю [14].

Сучасна реконструкція кантівської архітектоніки Л. Йпі. Цей критерій системної інтеграції набуває додаткової визначеності в сучасних реконструкціях кантівської архітектоніки, зокрема у Л. Йпі [23]. Її реконструкція дає змогу показати актуальність кантівського підходу для сучасної філософії науки, оскільки архітектоніка в «Критиці чистого розуму» не вичерпується таксономією наук або технікою класифікації знання. Йдеться про принцип системної повноти та зв'язності пізнання, причому не випадкової, а цілеспрямованої, що узгоджується з кантівським розумінням архітектоніки як нормативної форми єдності знання [14; 16; 20].

Л. Йпі формулює тезу про необхідність плану, без якого знання не може претендувати на повноту: «Наукова повнота вимагає «добре впорядкованого та цілеспрямованого плану» на службі зв'язку знань між собою» [23, с. 40]. Ця формула важлива тим, що вона дає можливість зняти хибну альтернативу між релятивістською «множинністю стандартів» і наївною уніфікацією методів або мов. Науковість як нормативна характеристика науки не зводиться до суми локально коректних кроків, а передбачає принцип, який інтегрує когніції між собою в єдине ціле.

Ключовим є те, що Л. Йпі акцентує увагу не лише на формальному «порядку», а й на «цілеспрямованості» плану. Йдеться про принцип, на підставі якого когніції розуму не просто співіснують, а систематично інтегруються й співвідносяться з горизонтом людських цілей. Це видно з іншого її формулювання: «...запропонувати план, на основі якого когніції розуму систематично інтегруються одно з одною та відповідають людським цілям» [там само, с. 41]. Тобто «план» виступає не методичним рецептом у вузькому сенсі й не зовнішньою схемою класифікації, а нормативною рамкою системної єдності, яка одночасно забезпечує інтегрованість знань та їхню орієнтацію на цілі розуму.

У контексті попереднього аналізу це дає змогу уточнити, що кантівська архітектоніка працює як критерій меж релятивності не тому, що забороняє множинність, а тому, що підпорядковує її вимозі плану й системної інтеграції. Множинність фактів може бути науково продуктивною, якщо фактичний матеріал входить в *articulatio*, а не лишається *coacervatio* [16]. Множинність методів є прийнятною, якщо вона зберігає архітектонічну, а не лише технічну єдність [14]. Множинність мов не руйнує науковість, якщо знання не

перетворюється на «рапсодію», а постає системою [16]. У термінах Л. Йпі ці межі зводяться до одного вузла: без «добре впорядкованого та цілеспрямованого плану» знання втрачає принцип, який забезпечує «зв'язок когніцій між собою» і тим самим утримує системну єдність науки [23, с. 40–41].

Таким чином, звернення до аналітики Л. Йпі виконує функцію містка між кантівською тезою про архітектоніку як «мистецтво систем» і сучасними дебатами про релятивізм та плюралізм. Її інтерпретація дає можливість точніше висловити практичний сенс кантівського критерію – у ситуації диференціації науковості не зникає автоматично, але потребує нормативного принципу плану, що інтегрує знання й тим самим відрізняє продуктивну множинність від релятивістського розпаду. Це відкриває можливість застосовувати оптику архітектоніки як тест на науковість – перевірку того, чи зберігається системний план інтеграції, чи єдність підмінюється локальними технічними узгодженнями або автономними мовними режимами без архітектонічного горизонту.

Висновки. У дослідженні релятивізм розглянуто як проблему статусу епістемічних стандартів і насамперед як виклик їхньому метаобґрунтуванню. Показано, що за умов диференціації сучасного знання (теоретична навантаженість фактів, множинність методів, гетерогенність мовних режимів) релятивістський висновок набуває сили тоді, коли критерій науковості редукується до локальних правил і втрачає претензію на нормативну загальність.

Обґрунтовано, що кантівська архітектоніка як «мистецтво систем» переводить проблему релятивізму в площину системної форми знання. У цій перспективі науковість визначається не «конгломератом» результатів і не універсалізацією єдиного методу, а вимогою систематичної єдності, яка організує знання як ціле. Уточнено, що межі допустимої «релятивності» можуть бути задані в трьох вимірах: на рівні фактичності (*coaservatio / articulatio*), методологічної організації (технічна / архітектонічна форма єдності) та мовного режиму (рапсодія / система). Отже, продуктивний плюралізм не тотожний релятивістському розпаду – множинність фактів, методів і мов зберігає науковість доти, доки підлягає принципу системної інтеграції.

Перспективи подальших розвідок. Подальші дослідження доцільно спрямувати на застосування архітектонічного критерію як «тесту» до конкретних кейсів сучасної науки, зокрема там, де координація знання набуває суто технічного характеру та провокує релятивізацію стандартів. Перспективними є також порівняння архітектонічної вимоги системи з альтернативними моделями раціональності в сучасній епістемології та філософії науки, а також уточнення умов перекладності між дисциплінарними мовами як умови збереження системного принципу науковості. Окремим напрямом є розробка методології виявлення «розривів інтеграції» – моментів, коли множинність перестає бути ресурсом розвитку і починає працювати як чинник фрагментації науки.

Список використаної літератури

1. Кант І. Критика практичного розуму / пер. з нім., примітки та післямова І. Бурковського ; наук. ред. А. Єрмоленко. Київ : Юніверс, 2004. 240 с.
2. Мартиненко О. П. Епістемологічний релятивізм та теософія А. Пуанкаре. *Релігія та Соціум*. 2019. № 3–4 (35–36). С. 67–74.
3. Мартиненко О. П. Концептуальний аналіз філософського релятивізму. Науковий вісник Чернівецького університету. *Збірник наукових праць «Філософія»*. 2010. № 534–535. С. 43–48.
4. Мартиненко О. П. Методологічні можливості релятивістської реконструкції динаміки розвитку науки [Текст] : дис. ... канд. філософських наук: 09.00.09 / Чернівці. Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. 2009. 184 с.

5. Мартиненко О. П. Проблема релятивізму в теорії «динаміки наукового знання» Т. Куна та реакція на неї інших авторів. *Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наукових праць «Філософія»*. 2005. № 249–250. С. 132–136.
6. Шандренко О. М., Козаченко В. В. Архітектоніка: слово – поняття – термін. *Актуальні питання культурології*. 2016. № 16. С. 65–70.
7. Baghrmian M., Coliva A. *Relativism*. London : Routledge, 2019. 332 с.
8. Bloor D. *Knowledge and Social Imagery*. 2nd ed. Chicago : University of Chicago Press, 1991. XI, 203 p.
9. Boghossian P. *Fear of Knowledge: Against Relativism and Constructivism*. Oxford : Oxford University Press, 2006. 152 с.
10. Chang H. Relativism, perspectivism and pluralism. In: *The Routledge Handbook of Philosophy of Relativism* / ред. M. Kusch. Abingdon : Routledge, 2020. P. 398–407. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781351052306-43>.
11. Dupré J. *The Disorder of Things: Metaphysical Foundations of the Disunity of Science*. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1993. VIII, 308 p.
12. Ferrarin A. *The Powers of Pure Reason: Kant and the Idea of Cosmic Philosophy*. Chicago : University of Chicago Press, 2015. 325 p.
13. Fulda H. F., Stolzenberg J., ред. *Architektonik und System in der Philosophie Kants*. Hamburg : Felix Meiner Verlag, 2001. X, 418 S.
14. Gava G. Kant's Definition of Science in the Architectonic of Pure Reason and the Essential Ends of Reason. *Kant-Studien*. 2014. № 105 (3). P. 372–393. DOI: <https://doi.org/10.1515/kant-2014-0016>.
15. Goy I. *Architektonik oder die Kunst der Systeme: Eine Untersuchung zur Systemphilosophie der Kritik der reinen Vernunft*. Paderborn : Mentis, 2007. 171 S.
16. Kant I. *Kritik der reinen Vernunft*. Hamburg : Felix Meiner, 1967. 847 .
17. Kellert S. H., Longino H. E., Waters C. K., ред. *Scientific Pluralism*. Minneapolis : University of Minnesota Press, 2006. 272 p.
18. Kusch M. Epistemic relativism, scepticism, pluralism. *Synthese*. 2017. № 194 (12). P. 4687–4703. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11229-016-1041-0>.
19. Longino H. E. *The Fate of Knowledge*. Princeton ; Oxford : Princeton University Press, 2002. X, 233 p.
20. Manchester P. Kant's Conception of Architectonic in its Philosophical Context. *Kant-Studien*. 2008. № 99 (2). P. 133–151. DOI: <https://doi.org/10.1515/KANT.2008.010>.
21. Nuzzo A. *Kant and the Unity of Reason*. West Lafayette, IN : Purdue University Press, 2004. 398 p.
22. Veigl S. J. Notes on a complicated relationship: scientific pluralism, epistemic relativism, and stances. *Synthese*. 2021. № 199 (1). P. 3485–3503. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11229-020-02943-2>.
23. Ypi L. *The Architectonic of Reason: Purposiveness and Systematic Unity in Kant's Critique of Pure Reason*. Oxford : Oxford University Press, 2021. 208 p.

SCIENCE AS A SYSTEM: KANT'S ARCHITECTONIC AND THE LIMITS OF EPISTEMIC RELATIVITY

Oleksandr Martynenko

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Faculty of Philology,

Department of Philosophy and Cultural Studies

2 Kotsiubynskoho St., Chernivtsi, 58012, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-1939-9387>

The article examines epistemic relativism as a problem concerning the status of standards of scientific justification and the possibility of their meta-justification under conditions of contemporary differentiation of knowledge. It is shown that the relativist conclusion becomes persuasive when scientificity is reduced to the local rules of particular communities and when the criteria of justification, truth, and rational legitimation lose their claim to normative generality. The aim of the study is to substantiate that Kantian architectonic provides a normative criterion of scientificity as the systematic unity of knowledge and thereby delineates the limits of acceptable epistemic relativity, making it possible to distinguish productive pluralism from destructive relativism. The methodology combines a hermeneutic reconstruction of Kant's text, conceptual analysis (relativism/pluralism/systematic unity), and a comparative commentary on contemporary interpretations (in particular, those of G. Gava and L. Ypi). It is argued that architectonic shifts the problem from the level of "any" plurality to the level of the system-form of knowledge: factual material, methods, and linguistic regimes are scientifically acceptable insofar as they can be integrated into a coherent whole. Three conceptual nodes of the limits of relativity are specified: the level of factuality (coacervatio/articulatio), the level of methodological organization (technical/architectonic unity), and the level of linguistic regime (rhapsody/system). It is shown that in L. Ypi's contemporary reconstruction, systematic integration is conceived as a "plan" of reason that secures the connection among cognitions and orients knowledge toward essential ends. The scientific novelty lies in operationalizing architectonic as a criterion for diagnosing situations in which plurality ceases to be a heuristic resource and becomes a factor in the fragmentation of science. The practical significance of the results consists in the possibility of applying the architectonic criterion as a "test" of scientificity to concrete situations in contemporary science, identifying breaks of integration and the replacement of systematic unity by merely technical coordination.

Key words: relativism, epistemic standards, philosophy of science, architectonic, systematic unity, scientific pluralism.

Дата першого надходження статті до видання: 26.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК [133.2:2-183]:101.9 Б. Паскаль, Г. Сковорода
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.19>

БЛЕЗ ПАСКАЛЬ І ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА ПРО РОЛЬ РОЗУМУ Й СЕРЦЯ В ПРОЦЕСІ ПІЗНАННЯ

Володимир Мельник

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-5972-9301>*

У статті здійснено порівняльний аналіз поглядів Блеза Паскаля та Григорія Сковороди на роль розуму й серця у процесі пізнання. Вихідною передумовою дослідження є усвідомлення обмеженості суто раціоналістичного підходу до осягнення світу та людини, що дедалі частіше підкреслюється в сучасній філософській думці. У цьому контексті особливої ваги набуває проблема співвідношення раціонального й ірраціонального в пізнавальній діяльності, а також осмислення ролі таких позалогічних чинників, як інтуїція, віра, внутрішній досвід і духовне переживання. На матеріалі філософських концепцій двох видатних мислителів простежено формування традиції, що підкреслює значення внутрішнього світу людини у процесі осягнення істини.

Показано, що для Б. Паскаля, який поєднав природничо-наукові дослідження з глибокою релігійно-філософською рефлексією, ключовим поняттям гносеології стає «серце». Саме воно, на думку мислителя, забезпечує інтуїтивне осягнення першопринципів буття, які не можуть бути доведені суто раціональними засобами. Розум, за Б. Паскалем, відіграє важливу роль у доведенні та систематизації знання, проте його можливості обмежені, оскільки він не здатний самостійно відкрити фундаментальні засади існування. Тому пізнання істини передбачає взаємодію раціонального мислення та «інтуїції серця», яка дає змогу людині відчувати первинні принципи, моральний порядок і присутність Бога. Такий підхід відкриває антропологічний вимір філософії Б. Паскаля, у межах якого людина постає як «мисляча тростина», що поєднує велич розуму і водночас усвідомлення власної крихкості.

Обґрунтовано, що у філософії Г. Сковороди ідея серця набуває дещо іншого змістового наповнення. Український мислитель розвиває концепцію самопізнання, відповідно до якої істинне знання про світ і людину відкривається через пізнання власної духовної природи. Серце у його вченні виступає осередком внутрішнього життя людини, місцем зустрічі з божественною істиною та джерелом мудрості. На відміну від Б. Паскаля, який наголошує на залежності людини від божественної благодаті, Г. Сковорода акцентує на можливості кожної особистості віднайти Бога у власному внутрішньому світі. Через духовне самозаглиблення та відкриття «внутрішньої людини» індивід здатний осягнути гармонію макрокосму й мікрокосму, що становить основу щасливого та морально осмисленого життя.

Доведено, що, попри різні історичні, культурні та інтелектуальні контексти творчості обох мислителів, їх поєднує визнання фундаментальної ролі серця як особливої гностичної здатності людини. Порівняльний аналіз дає змогу виявити спільну гуманістичну традицію європейської та української філософії, у якій пізнання постає як синтез раціонального мислення та духовно-інтуїтивного досвіду. Такий підхід не лише поглиблює розуміння антропологічних засад філософії Б. Паскаля та Г. Сковороди, а й демонструє актуальність їхніх ідей для сучасних дискусій про межі раціональності, духовні виміри пізнання та значення внутрішнього світу людини у формуванні істинного знання.

Ключові слова: Блез Паскаль, Григорій Сковорода, процес пізнання, серце, розум, Божа благодать.



Процес пізнання таємниць природи й людини завжди був у центрі уваги як науки, так і філософії. Нині все більше дослідників схилиються до переконання, що раціональне пізнання надто обмежене й не може надати повну картину розвитку світових процесів, а також не дає можливості скласти уявлення про такий складний феномен, як людина. Варто згадати хоча б концепцію персоналістичного знання М. Полані чи «симулякри» Ж. Бодріяра, що викликають роздуми про роль у процесі пізнання інших, крім розуму, здатностей людини – інтуїції, серця, уяви, пам'яті тощо, саме тих здатностей, які прийнято асоціювати з ірраціональним рівнем пізнання. Йдеться не тільки про наукове пізнання, а й про філософське, ґрунтоване переважно на науковому знанні.

Складний і досить суперечливий процес наукового пізнання як єдності раціональних та ірраціональних чинників на різних етапах еволюції науки й філософії проявляється по-різному. Однак безперечний той факт, що єдність раціонального й ірраціонального є атрибутивною характеристикою науки як специфічної форми освоєння світу і становлення істинного знання. Цим можна пояснити пильну увагу до таких форм пізнавальної діяльності людини, як міфологія, релігія, художня творчість тощо. Нині все більше уваги приділяють художній творчості як формі пізнавальної діяльності, оскільки у творах митці виражають власне ставлення до подій і процесів, до вчинків людини, оцінюють її поведінку тощо. Таке знання й оцінки є інтимними, ірраціональними, що суттєво доповнюють реальну картину, зображену розумовими здатностями. В історії європейської філософської думки наявна традиція визнання ірраціонального фактора в процесі пізнання, яка сягає своїм корінням східної філософської парадигми, а в Новий час виразно представлена міркуваннями Блеза Паскаля. В українській філософській думці до ірраціоналізму схилилися багато мислителів, однак найбільш яскраво виразив таку традицію Григорій Сковорода.

Про єдність раціонального й ірраціонального в пізнанні написано багато, а порівнювали думки Б. Паскаля й Г. Сковороди нечисленні автори, та й то хіба принагідно. Чи не найповніше здійснив спробу такого порівняння В. Ільїн, наголосивши, що думки Паскаля можна вважати джерелом «українського теоретичного гуманізму», а також він засвідчив християнські витоки його моральності, ствердив, що «українська філософська думка є різновидом західноєвропейської» [5]. Торкалася названої проблеми Л. Довга у статті «Пізнай себе» у філософії Григорія Сковороди» [3]. Творчість Б. Паскаля детально досліджують в Україні члени Паскалівського товариства, яке очолює доктор філософських наук О. Хома [10]. Про філософію серця Г. Сковороди писали численні автори, в останні роки, зокрема, Я. Гнатюк [2], Т. Бовсунівська [1], М. Ткачук [9].

Метою статті є аналіз трактування Б. Паскалем та Г. Сковородою розуму й серця як пізнавальних здатностей людини, де можна знайти багато спільного, хоча діяльність філософів розділяє ціле століття.

Історія розвитку людського пізнання засвідчує, що кожна епоха еволюції розуму не просто не відкидає традиції духовно-раціонального способу побутування людини у світі, а й специфічними засобами та крізь призму панівних цінностей свого часу його трансформує. Визначальна риса цих пошуків – прагнення захистити людську духовність від деґуманізуючих соціальних процесів, коли на місце вищих моральних цінностей висувалися цінності прагматичної вигоди, задоволення меркантильних потреб людини та всесилля природних і соціально-історичних закономірностей. З одного боку, людина за допомогою сили розуму, наукової раціональності прагне захистити себе від стихії природи, з іншого – душа людини не просто захищається від засилля раціоналізму, вона постає своєрідним імперативним стримувальним чинником стосовно нього.

Такою ситуацією зумовлена суть гуманістичної традиції взаємодії душі та розуму, коли відбувається просвітлення: не лише одухотворення розуму людини, а й пронизування розуму душею людини. Тоді розум набуває ознак мудрості, оскільки наповнюється морально-ціннісним смыслом, ґрунтованим на позитивному досвіді людського буття. За твердженням М. Гартмана, мудрість – це проникнення почуття цінності в життя, в будь-яке відчуження речей, у будь-яку дію і реагування аж до спонтанного «оцінювання», що супроводжує кожне переживання; осягнення всього справжнього етичного буття з погляду цього буття; зв'язок із цінністю, яка завжди закладена в основі способу дії практичної свідомості.

Водночас варто наголосити: «одухотворення розуму», набуття ним ознак мудрості відкриває не просто нові ґносеологічні горизонти, а робить реальною перспективу оволодіння людиною вищими сенсожиттєвими цінностями, духовними істинами, які возвеличують людське буття. Вони надають йому гуманістичний, життєстверджувальний зміст, допомагають «внутрішнім зором» охопити життєвий простір людського існування в єдності суперечливих начал реально-предметного й метафізичного та часовій актуалізації минулого з відчуттям перспективи майбутнього. За словами С. Кримського, на відміну від раціонального мислення, яке скеровує реальність на актуальне та потенційне, емпіричне й теоретичне, субстанційне й акцидентне, душа дає змогу розглядати пізнання як духовне споглядання, духовне «вбачання», схоже до гетівського «прафеномену», коли самі предмети перебувають у стані істини. Це особливе вміння «бачити духом» і земне, і «надсутнє».

Специфіка та моральна вищість душі полягає не лише в тому, що вона, визначаючи людські цінності й ідеали, не заперечуючи важливість рацію, перешкоджає абсолютизації його ролі в житті людини та визначенні сенсу її буття. Суть справи не в протиставленні, а в поєднанні, оскільки оплодотворені духовністю та практичним досвідом істини розуму стають правдою життя. Тому, незважаючи на дещо зверхнє скептичне ставлення «наукового раціоналізму» до «стихії ірраціонального», саме в ідеї їхнього поєднання окреслюється перспектива ґносеологічних практик.

Раціоналістично-об'єктивістська модель ставлення до світу з опорою на жорстку причинно-наслідкову детермінацію всіх явищ дійсності, редукції складного до простого, можливості досягнення всеохоплювального об'єктивного знання, яке, безумовно, осягатиме істини, виявила обмеженість. Установлення й обґрунтування істин як знання про сутнісні виміри речей і процесів зовнішнього світу, очевидно, пов'язані з особливостями індивідуального споглядальницького охоплення (освоєння) світу, з інтуїтивно-душевною реальністю, яка перетворює процес пізнання на глибоку духовну пристрасть. Завдяки цьому реальність дається, відкривається у своїй неповторності й унікальності, оскільки класичний раціоналізм, хоча й осягає істини, але спрощені, певним чином «омертвілі», «відчужені». Такими вони постають у процесі пізнання внаслідок різних методологічних «ізмів» і «скальпезації» будь-якими методами та прийомами. Нове прочитання нової раціональності вимагає реабілітації ідеї суб'єктивізації, тобто одухотворення ґносеологічної практики, звернення до феномену позалогічної (інтуїтивно-душевної) очевидності як опори життєвого світу людини, своєрідного інобуття розуму. Воно розкриває нову іпостась раціональності як такої, що, за словами М. Мерло-Понті, пориває з об'єктивністю, яка призводить до втрати смислу.

Отже, пізнання розкривається як складний, багатогранний процес, органічно пов'язаний із людською суб'єктивністю. Пошук і встановлення розумом позалюдських абстрактних істин збіднює реальну картину світу, «вихолощує» зі знання духовний зміст людського буття. Тому цілком логічним є висновок, що в історії культури й цивілізації на першому плані духовності поставало «не тільки логічно «очищене» мислення, а й ґностичне, злите

з людською долею пізнання, не тільки логос, а й душа, не тільки об'єктивність як сфера стихійних позалюдських сил, але й як софійність буття і «доцільна матерія» культури. Не завжди пізнання вело до етосу перемагаючого розуму. Діяльність людини виявилася настільки обширною, що приймала не лише одну об'єктивну істину, незалежну ні від людини, ні від людства, але «внутрішню істину», досягну завдяки баченню через «вікно душі» [4, с. 46].

У контексті таких міркувань видається цікавим підхід щодо виявлення й експлікації суперечливої природи пізнання як єдності духовно-образних і логіко-інтелектуальних практик відомих особистостей науки й культури. Прикметними видаються особистості вже згаданих Б. Паскаля та Г. Сковороди, які репрезентують різні історичні епохи та різні етнокультурні світи, мали різні наукові уподобання, їхні мисленнєві концепти характеризуються різним рівнем теоретичності чи абстрактності. Однак детальний аналіз виявляє певний сутнісно-характерний збіг їхніх теоретичних та екзистенційно-персоналістичних життєвих практик. Це проявляється не тільки в асимпатичному поєднанні раціонального й ірраціонального в їхніх філософських концепціях, а й є результатом їхнього особисто-екзистенційного самоствердження. Кожний із них дійшов до своєї кардіогнозії унаслідок саморефлексії над власним драматичним, хресним життєвим шляхом, частим перебуванням у гранично-межовій ситуації. Б. Паскаль про це висловився влучно: «Я схвалюю тільки тих, хто зі стогоном шукає істину».

Філософський світогляд Б. Паскаля має ту особливість, що він формується у процесі та під впливом природничо-наукових досліджень і лише з часом доповнюється антропологічними обґрунтуваннями християнської релігії. Коли донині питання щодо цілісності й завершеності філософської системи Б. Паскаля залишаються дискусійними, то безсумнівний факт визнання його незрівнянної критики філософської практики та рефлексії, розроблення питань методології та філософії науки. Зауважимо, що Б. Паскаль перебував не просто поза межами традиційної метафізики, а й принципово критикував її. Його праці – яскравий приклад подолання меж природничо-наукового пошуку і виходу на проблематику не лише загальнонаукового, а насамперед загальнофілософського звучання та гостроти. «Французький Архімед» на гребені наукової хвилі Нового часу зумів по-новому розглянути проблеми істини й хибності, методу й методології, сутності та філософії науки, природи держави й соціального ідеалу, моралі, вищого блага людини.

На особливу увагу заслуговує розроблення Б. Паскалем філософських основ пізнавальної діяльності, обґрунтування ефективного методу пізнання. У філософсько-методологічних тлумаченнях особливостей процесу пізнання й обґрунтування істинно наукового методу пізнання Б. Паскаль не цілком дотримувався раціоналістичного методу. Він вводить у процес пізнання пов'язане з почуттєвою сферою поняття «серце», яке належить до термінологічної традиції, відкинутої раціоналізмом. Обґрунтовуючи всезагальність істин, отриманих за допомогою і розуму, і почуттів, мислитель подолав методологічну одномірність панівних у його часи емпіризму й раціоналізму: «Принципи відчувають, теореми висновують; і те, і те з певністю, дарма, що різними шляхами; і якби рацію вимагало від серця доказів для його першопринципів, перш ніж згодитися до них пристати, це було б так само даремним і сміховинним, як сміховинність серця, що вимагало б від рацію відчутності всіх теорем, які не доводить, перш ніж згодитися їх прийняти» [7, с. 41]. Наголошуючи на всезагальності та необхідності істин, що відкриваються за допомогою аксіоматико-дедуктивного методу пізнання, обґрунтовуючи гідність людини передусім у думці, Б. Паскаль здійснює синтез двох гносеологічних традицій. Конструюючи філософську концепцію насамперед як раціоналістську, мислитель у своїй логіці визнає необхідність імплантації в структуру гносеологічної концепції ірраціонального чинника – інтуїції, волі, почуттів: «Ми пізнаємо істину лише через

рацію. А ще й через серце. У цей останній спосіб ми пізнаємо перші принципи, і даремно раціональне міркування, не беручи в цьому участі, силкується їх подолати» [7, с. 41].

У Б. Паскаля інтуїція пов'язана зі сферою інтелектуального пізнання. Він визначає її як особливу чуттєву реальність – по суті гносеологія зазнає сенсуалізації та в подальшому – ірраціоналізації. Що більше – суб'єктом інтуїції як атрибутивної властивості пізнавальної діяльності є серце людини. Це принципове нововведення характерне не лише для гносеології, а й для всієї філософської концепції Б. Паскаля. Природне світло розуму людини доводить досконалість лише в «науці доведення» істини, а не у її відкритті. Тому інтуїції серця в філософії Б. Паскаля належить не вторинно-випадкова роль – вона є атрибутивно-необхідним елементом, забезпечуючи «охоплення» й визначення «перших принципів буття». Гносеологічний синтез у теорії мислителя і полягає в тому, що він розширює сферу «природного світла», охоплюючи, крім розуму, «інтуїцію серця» та зовнішніх відчуттів – досвід і експеримент. Таке розширене трактування центральних гносеологічних проблем дало Б. Паскалю змогу вийти за межі вузького емпіризму та раціоналізму, акцентуючи не на «знищенні розуму», а передусім на визначенні меж його застосування, автономності й самодостатності.

Увівши поняття серця в теоретико-пізнавальну концепцію, французький філософ у подальшому надає йому фундаментальну роль у визначенні сутності людини («мислячої тростини»). У гносеології серце є інституцією інтуїтивного пізнання, воно відчуває первинні принципи й аксіоми (у серця своє підґрунтя, якого розум не знає), і цим визначає мораль та порядок; у релігії воно відчуває Бога. Людяність людини визначається її осягненням Бога як синтезом, взаємодією свобідної волі людини, джерелом якої є серце, і божественної благодаті. «Ось чому ті, кому Бог дарував релігію через почуття серця, блаженні й переконані вельми законно; тим же, хто її не має, ми можемо її дати лише через раціональне міркування, очікуючи, доки Бог дасть їм її через почуття серця, без чого віра є тільки людською і безкорисною для спасіння» [7, с. 41–42]. Отже, поняттю серця у філософській концепції Б. Паскаля належить не просто важлива, а визначальна системоутворювальна роль з її характеристиками цілісності й завершеності. Це поняття аж ніяк не довільно і не випадково вводить та використовує філософ – воно радше є логічно обґрунтованим і органічним елементом його системи філософування. Зокрема, щодо осягнення соціогуманітарних питань людської буттєвості, критикуючи надмірні сциєнтистські настрої природодослідників епохи Відродження й Нового часу, Б. Паскаль зауважує, що математичне природознавство не здатне служити фундаментом строгої етики й антропології.

Ця думка цілком солідаризується з інтуїтивним провидінням філософа, який твердив про існування таких явищ, що не піддаються жодному логічному аналізу через складне неосяжне їх різноманіття. До таких явищ і сутностей він відносить насамперед людську свідомість, оцінюючи її як надзвичайно складне явище, у якому прихована таємниця людської природи, її космічний вимір. Б. Паскаль зауважує: фізика і математика ніколи не можуть стати інструментом вчення про людську свідомість, філософської антропології взагалі. Справді, в наш час фундаментальних мегадосліджень фізики наштовхнулися на свої ж принципи у квантовій теорії гносеологічні бар'єри (стіна М. Планка).

Б. Паскалю були чужі прогресистські, сциєнтистські настрої природодослідників його епохи: «Хіба цей прогрес, незважаючи на всі успіхи і досягнення науки, зробив людину щасливою?» – запитував він. «Я витратив багато часу на вивчення абстрактних наук, але втратив до них смак – так мало вони дають знань. Згодом я став вивчати людину і зрозумів, що абстрактні науки чужі їй, і що займаючись ними, я ще гірше розумію, яке маю місце у світі, ніж ті, кому вони невідомі» [7, с. 104].

Звернення до людини, її внутрішнього світу встановило у європейській філософії нехарактерну для неї загалом екзистенційно-антропологічну філософську традицію як одну з провідних у наступні століття. Відкриття Б. Паскалем того факту, що істини моральності й духовності народжуються в царині серця, а не в раціо, по суті, реанімують античну традицію вищості моральних і культурних цінностей у життєдіяльності людини й суспільства. Такі ідеї є сутнісно визначальними для українського мислителя Григорія Сковороди, для всієї української романтично-антропологічної філософії та культури.

Наголосимо, що для Б. Паскаля істинне знання про світ, позбавлене раціоналістичних конструкцій і сутнісних трансформацій, відтворюється «логікою серця». Останній притаманні «перші начала» буття, які володіють можливостями відкривати реальність завдяки «очевидності». Тому цілком логічним є висновок, що в «такому аспекті проблематика Б. Паскаля («внутрішній світ серця», суб'єктивність істини, випадковість людського буття та його суперечливість, «пригніченість» життя перед лицем смерті тощо) наближена і до традиції ірраціонально-містичного світобачення української філософії (П. Могила, Г. Сковорода) і до тенденції екзистенціалізму в сучасній західноєвропейській філософській думці» [4, с. 96].

У філософії серця Б. Паскаля акцентовано на гносеологічних орієнтаціях, зокрема, двох моментах – пізнавальних можливостях «інтуїції серця» та природних начал, до яких філософ зараховує внутрішні й зовнішні відчуття. У філософії ж Г. Сковороди спрямованість філософування на «пізнання себе» окреслює передусім не так гносеологічну орієнтацію, як прагнення до пізнання внутрішнього духовного світу людини (мікрокосму), завдяки чому відкривається прихована сутність Всесвіту (макрокосму).

Загалом філософія серця Б. Паскаля, незважаючи на гуманістичне спрямування, має трагедійно-песимістичне забарвлення: «Людина не знає, у який ранг стати: вона, як це добре видно, заблукала, впала зі свого істинного місця і не може віднайти його. Неспокійно і марно шукає його скрізь, у непроникній пітьмі. Прагнемо істини, а знаходимо в собі тільки непевність. Шукаємо щастя, а знаходимо лише мізерію та смерть. Ми нездібні не прагнути істини й щастя, але не здібні ані до певності, ані до щастя. Це прагнення залишене нам як на те, щоб нас покарати, так і на те, щоб дати нам відчутти, звідки ми впали» [7, с. 134].

На відміну від Б. Паскаля, філософія серця Г. Сковороди пронизана оптимізмом, вірою в щасливу долю людини, а головне – вірою в можливості морально-духовного самовдосконалення кожного християнина. На його погляд, людина здатна розбудити своє серце, яке є джерелом «живого духу»; справжня людина (а «істинний чоловік» містить в собі Бога), завдячуючи цій своїй невидимій сутності, що є вічною і живою, зможе за допомогою Божої благодаті наповнити душу високими духовними цінностями, а своїм вчинкам надати дійсно гуманне, людяне звучання та спрямування.

У такому контексті приходять на думку вже хрестоматійні слова українського Любомира Г. Сковороди: «Кинь Копернікові сфери, глянь в сердечній печери», які визначають кредо його філософії. Він поставив перед собою мету не пояснити світобудову, а вказати людині шлях до щастя в земному житті, допомогти їй знайти ту «рятівну соломинку», яка допоможе відчутти себе щасливою в неспокійному суспільному морі. Цей шлях, вважав Г. Сковорода, пролягає через серце людини, тому основне завдання філософії – пізнати людське серце.

Привертає увагу праця французького дослідника Антуана Ежена Калюжного «Філософія серця Григорія Сковороди», який переконливо підкреслив подібність поглядів Б. Паскаля й українського філософа щодо трактування серця як джерела пізнання: як і Паскаль, Сковорода надає серцю раціональної форми, прирівнюючи іноді думку до серця. Для Паскаля серце справді є джерелом пізнання в такій же мірі, як і когнітивна думка. «Ми

пізнаємо істину не тільки завдяки розумові (міркуванням), а завдяки серцю; саме з допомогою останнього ми пізнаємо перші моральні правила. Розум повинен спиратися на знання серця та інстинкту і на них він повинен створювати основу для своїх міркувань», – цитує дослідник слова мислителя [6, с. 310].

Для Г. Сковороди, який був глибоко віруючим християнином, а Біблію за вмілого прочитання вважав джерелом усіх знань, немає сумніву, що в «тілі людини діє один Ум», але він невидимий, адже асоціюється з Богом, якого мислитель трактує як «Ум всемірний»: «Сей чистїйшій, всемірній, всьх вьков и народов всеобщїй Ум излил нам, как источник, всь Мудрости и Художества, к провозженію Житїя нужныя» [8, с. 215]. Так Г. Сковорода висловив переконання, що Бог дав людині вищу свою Премудрість, яка перевищує інші «розумні духи», через Премудрість діє Бог у тілі людини. Саме Премудрість, яку Сковорода називає «Прекраснейшее Лицо Божїе», робить нас Людьми, відрізняє від звірів милосердям і справедливістю, а від скотини – стриманістю й розумом. Боже Лице, твердить Сковорода, «таємно написане на Серці», воно є «Сила й Правило всіх наших рухів і справ»: «В то время Сердце наше дьлается чистым источником благодѣяній, несказанно Душу веселящих, и тогда-то мы бываем истинными по душ и по тьлу человеками» [8, с. 216].

Отже, справжньою людиною можна стати, коли серце сповнене Божої Премудрості. Коли ж у людини «язичницьке серце», то вона відчуває й бачить тільки плоть, а істину не осягає, бо плоть ніколи не буває істинною. У примітках до твору «Начальная дверь ко Христіанскому Добронравію» Л. Ушкалов стверджує, що «Сковорода отожднює Премудрість із Христом, розглядаючи Христове тіло... як вбрання Логоса...». Уперше докладно це розглянув В. Ерн, «протиставляючи сковородинський Логос як річ питома метафізичну й божественну, прикметному для новочасної західної філософії рацію, як прояву суто людського» [8, с. 226].

Очевидно, що Г. Сковорода не схильний визнавати людське рацію та його роль у пізнанні, як це притаманне європейській філософії Нового часу. Він більше довіряє Премудрості Божій, яка забезпечує людині все необхідне знання, записуючи його в серці. Тому серце людини в його філософських міркуваннях посідає центральне місце. Воно є «істинною людиною» в людині: «Не по Лицу судите, но по Сердцу». «Всяк есть тьм, чіе Сердце в нем. Волчье Сердце есть истинный Волк, хотя Лице Человьчье» [8, с. 232]. Ба більше – наше тіло, жоден його орган не діє самостійно, вони підкоряються думкам, які тотожні серцю. Думка постійно перебуває в русі, хвилюється вдень і вночі, вона розмірковує, радить, визначає, змушує, а тіло (плоть), наче хвіст, мимоволі за нею слідує: «Так вот видишь, что Мысль есть главною нашею Точкою и среднею. А посему-то Она часто и Сердцем называется» [8, с. 236]. У примітці до цього тексту Сковорода наводить слова Цицерона: «Ум Коегождо – Той есть Кійждо». Отсюду у Тевтонов Человьк нарицается Менш, сиречь Mens, тоесть Мысль, Ум. У Еллинов же нарицается Муж Фос, сирьчъ Свьт, тоесть Ум» [8, с. 236].

У діалозі «Наркіс» розмова точиться навколо головних понять – думки, серця, істинної людини; співрозмовники сперечаються про їхню спорідненість та єдність. Наводячи приклади з Біблії, а також ілюстрації з навколишньої природи, вони доходять висновку, що ці поняття не тільки споріднені, а й означають одне єство – істинну людину. Серце, сповнене Божої Премудрості, робить людину «істинним чоловіком». Завдання людського життя – пізнати своє серце, розкрити в собі Бога як повелителя думок і керівника вчинків.

Упорядник останнього повного зібрання творів українського філософа професор Л. Ушкалов підрахував, що слово «серце» зустрічається у працях Г. Сковороди 1146 разів у різних модифікаціях [8, с. 87] – воно якісно відрізняється від усіх попередніх трактувань українськими мислителями, посідає у філософській системі Сковороди важливе місце,

бо дорівнює людині, її глибинній сутності: «Сердце твое есть Голова Внѣшностей твоих. А когда Голова, то Сам ты еси твое Сердце» [8, с. 242]. Тіло людини тлінне, тимчасове, «тінь» «справжнього чоловіка», воно подібне до пороку земного, а серце є справжньою, первинною й незнищеною духовною скарбницею. Людину пізнає той, хто пізнає її серце: «Сердце же Человѣческое есть точным в Человѣкъ Человѣком, находясь Главою и Существом Его, как свидетельствует Библия. И совершенно Человѣка видит Тот, кто видит Сердце его» [8, с. 1010], – повторює філософ своє переконання у вступі-посвяті до Ціцеронового твору «Про старість».

Процес пізнання у філософії Г. Сковороди – це насамперед пізнання людини, людської особистості, адже вона як «мікрокосм» вміщує всі таємниці Всесвіту. Тому, на його погляд, не варто витратити час на пізнання «Копернікових сфер», вони нічого не додають до розуміння людини, її прагнення до щастя, і таке знання не здатне зробити людину щасливою. Мета міркувань українського філософа, як уже було зазначено, – вказати шлях до щасливого земного життя. Щастя можна досягти через пізнання своєї справжньої природи, тобто схильності до певного заняття, «сродної» праці, яка єдина може ошчасливити людину в земному житті. Такий вибір допоможе зробити Бог, Божа благодать, прихована у справжній людині, тобто в серці. Г. Сковорода виплекав образ такої істинної людини – вона живе життям свого серця: «...истинным Человѣком есть Сердце в Человѣкѣ. Глубокое же Сердце и одному только Богу познаваемое не иное что есть, как Мыслей наших неограниченная Бездна, просто сказать Душа, то есть Истое Существо, и Сущая Иста, и самая Ессенция (как говорят), и Зерно наше, и Сила, в которой единственно состоит родная Жизнь и Живот наш, а без нея мертвая Тень есмы. То и видно, коль несравненная Тщета потеряет Себе Самого, хотя бы кто завладѣл всѣми Коперниковыми Мырами» [8, с. 247–248]. У цих словах філософ переконливо заявив, яким він бачить шлях пізнання взагалі – це проникнення в центр серця і душі, пізнання істинної людини, що є справжнім пізнанням прихованого в ній Бога як самого себе.

У процесі такого пізнання головним виступає «глибоке серце». Як видно з міркувань філософа, глибоке серце позбавлене тілесної фігуральності й життєвого сум'яття, воно є Божественною сутністю, що тісно пов'язана з істинною людиною. Згідно з Біблією, таке глибоке серце є таємницею світу й вмістилищем Бога на Землі. У трактуванні Г. Сковороди воно і «думок наших безодня», і душа, і таємна природа світу, і зв'язок з вічністю, непідвладне смерті духовне джерело. Здебільшого Г. Сковорода, коли говорить про серце, має на думці саме таке глибоке серце.

Проте у його діалогах зустрічається ще одне визначення серця – «нове серце», яке щільно пов'язане з глибоким серцем. Характеристику нового серця філософ пов'язує зі самопізнанням людини, точніше з її еволюцією як особистості. На шляху самовдосконалення людина пізнає себе, своє глибоке серце (Бога в собі), тим самим перетворюючись із тлінного праху в духовну особистість, сповнену Божественної благодаті. Така одухотворена істота може жити лише життям серця, її духовне переродження вміщує Божественну істину, яка відкривається новому серцю: «Но если не приблизишься и не сопряжешься с Тѣм, Кой есть твоей Головь Головою, то останешься мертвою Тѣнью и Трупом. Если есть Тѣло над Тѣлом, тогда есть и Голова над Головою и выше Старого Новое Сердце» [8, с. 242–243]. Таким чином, процес пізнання зводиться, на думку Г. Сковороди, до знаходження нового серця, бо переродження старого серця в нове – це духовне переродження людини, під час якого людському спогляданню відкривається таємна глибина серця, що вміщує Божу благодать і є центром Всесвіту.

Г. Сковорода вказав головний напрям діяльності людини – розгортання прихованого змісту серця, що й становить процес пізнання. Таке розгортання неможливе без доторку Божого духа, яким серце прокидається й прозирає, оновлюється, розкриває свої таємні глибини: «И если подунул на твое Сердце Дух Божий, Тогда должен ты теперь усмотрѣть То, Чего ты от Рождения не видал» [8, с. 249]. Занурюючись за допомогою Духа Божого в глибини серця, людина набуває можливості бачити світ по-новому, стає на шлях самопізнання й духовного оновлення, перетворюється з істоти, сотвореної з праху земного, в істоту одухотворену, здатну бачити світло самого Бога. Бог володіє її серцем, з його волі людина може пройти короткий проміжок земного життя й наблизитися до пізнання Божої істини. Таємниця глибокого серця спонукує людину постійно замислюватися над своєю місією у світі, неможливість розкриття цієї таємниці робить процес пізнання безконечним.

Метою шляху пізнання таємниць серця Сковорода визначає стан спокою і тихої радості, «веселіє сердечное» – своєрідний стан нірвани, коли людина опановує глибини свого серця, звільняється від земних клопотів і бажань, від усього матеріального й тілного, а досягає стану духовної рівноваги, наближається до поєднання з Богом. У творі «Бѣсѣда, нареченная Двое: о том, что Блаженным быть легко» філософ переконує, що земне серце перетворює нас у різні «нечисті звірі, скоти й птахи», а дітьми Божими творить нас чисте серце. Отже, щоб відчувати чисте серце, здатне пізнати Бога, людина повинна прагнути сягнути рівня лету сокола й орла, поринути до самого Сонця: «Сердце, парящее на пространство высоты небесныя, любящее свѣтъ и вперяющее Зѣницу Очей во блеск полуденных Лучей, в самое Солнца Солнушко Оное: «В Солнце положи селение свое» [8, с. 405]. Так процес пізнання свого серця вивіщує людину, робить осмисленим її життя, одухотворює її діяльність, дає відчуття щастя та спокою. У цьому вбачає смисл людського життя як процесу пізнання свого серця Григорій Сковорода.

Вибудована Б. Паскалем у європейській філософії кардіософія, поза сумнівом, співзвучна з кордоцентризмом Г. Сковороди. У творчості французького мислителя поряд із прагненнями сягнути глибин людського ества наявні й сумніви щодо можливості здійснити це самою людиною. Б. Паскаль переконаний, що людина повинна очікувати Божу благодать, без якої він не допускає можливості самопізнання. На його погляд, людина, здійснюючи навіть земний подвиг самозречення й служіння, залишається пасивною стороною у спілкуванні з Богом, вона може бажати спілкування, але не може власним волінням наблизитися до Бога. Г. Сковорода ж шукає Бога в самій людині, знаходить його в її серці, навіть саме існування Бога певним чином ставить у залежність від духовного життя людини. Процес пізнання Всесвіту у вченні українського любомудра зосереджується на пізнанні людського серця, яке є місцем перебування істинного чоловіка і Бога водночас. Для досягнення цієї мудрості не потрібні наукові пошуки – досить самозаглиблення й самопізнання.

У контексті зіставлення, хоча й побіжного, філософських міркувань Б. Паскаля та Г. Сковороди про процес пізнання, виникає образ людини у її духовно-сердечній сутності, очевидними є філософсько-антропологічна спрямованість та гуманістичний пафос їхніх ідей, пронизаних глибокою занепокоєністю про долю людини. Попри всі відмінності гносеологічних підходів французького й українського мислителів, спільним для них є безперечне визнання складності пізнавального процесу, сутність якого становить єдність духовно-ментальних (іраціональних) і логіко-інтелектуальних (раціональних) чинників.

Список використаної літератури

1. Бовсунівська Т. Філософія серця Г. Сковороди і українська ментальність / Сковорода Григорій: образ мислителя. *Збірка наукових праць*. Київ : Наукова думка, 1997. С. 84–94.
2. Гнатюк Я. Український кордоцентризм: історико-філософський аналіз : автореферат дис. ... канд. філос. наук. Львів : 2005. 16 с.
3. Довга Л. «Пізнай себе» у філософії Григорія Сковороди / Сковорода Григорій: образ мислителя. Київ : Наукова думка, 1997. С. 56–65.
4. Ільїн В. Апологія ірраціонального. Філософія для тебе. Київ : Вид-во Європейського ун-ту, 2005. 232 с.
5. Ільїн В. Український гуманізм: тотожність раціонального та ірраціонального (три ступені сходження до істини). Київ, 1999. 412 с.
6. Калюжний А. Е. Філософія серця Григорія Сковороди. Філософ без певної системи / пер. з франц. Мелішкевич Л. Р. *Сковорода Григорій: дослідження, розвідки, матеріали*. Київ : Наукова думка, 1992. С. 288–312.
7. Паскаль Б. Думки / пер. з франц. Київ : Дух і Літера, 2009. 704 с.
8. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / за ред. проф. Л. Ушкалова. Харків : Май-дан, 2010. 1400 с.
9. Ткачук М. Дмитро Чижевський і традиція українського «серцезнавства». *Філософська думка*. 2008. № 2. С. 51–60.
10. Хома О. Картезіанські мотиви у творчості Паскаля: сучасне паскалезнавство і стереотипи. *Філософська думка*. 2008. № 5. С. 119–134.

BLAISE PASCAL AND HRYHORIY SKOVORODA ON THE ROLE OF MIND AND HEART IN THE PROCESS OF COGNITION**Volodymyr Melnyk***Ivan Franko National University of Lviv**1 Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine**<https://orcid.org/0000-0002-5972-9301>*

The article provides a comparative analysis of the views of Blaise Pascal and Hryhoriy Skovoroda on the role of mind and the heart in the process of cognition. The study proceeds from the premise that a purely rationalistic approach to understanding the world and the human being is inherently limited – an idea increasingly emphasized in contemporary philosophical thought. In this context, particular attention is paid to the relationship between the rational and the irrational in cognitive activity, as well as to the role of extra-logical factors such as intuition, faith, inner experience, and spiritual insight. Based on the philosophical concepts of these two outstanding thinkers, the article traces the formation of a tradition that emphasizes the significance of the inner world of the individual in the process of grasping truth.

It is shown that for Blaise Pascal, who combined natural scientific inquiry with profound religious and philosophical reflection, the concept of the “heart” becomes a key category of epistemology. According to the thinker, the heart provides an intuitive apprehension of the first principles of being, which cannot be established solely through rational demonstration. Mind, in Pascal’s view, plays an important role in proving and systematizing knowledge; however, its possibilities remain limited, since it is unable by itself to discover the fundamental foundations of existence. Therefore, the knowledge of truth presupposes the interaction of rational thinking and the “intuition of the heart,” through which a person perceives primary principles, the moral order, and the presence of God. Such an approach opens an anthropological dimension of Pascal’s philosophy, within which the human being appears as a “thinking reed,” combining the greatness of mind with the awareness of one’s own fragility.

It is argued that in the philosophy of Hryhoriy Skovoroda the idea of the heart acquires a somewhat different semantic meaning. The Ukrainian thinker develops the concept of self-knowledge, according to which true knowledge of the world and the human being is revealed through the understanding of one's own spiritual nature. In his doctrine, the heart functions as the center of the inner life of the individual, the place of encounter with divine truth and the source of wisdom. Unlike Pascal, who emphasizes the dependence of the human being on divine grace, Skovoroda stresses the possibility for every individual to discover God within one's own inner world. Through spiritual self-reflection and the discovery of the "inner person," the individual becomes capable of grasping the harmony between the macrocosm and the microcosm, which constitutes the foundation of a happy and morally meaningful life.

The article demonstrates that despite the different historical, cultural, and intellectual contexts of the two philosophers, they are united by the recognition of the fundamental role of the heart as a special cognitive faculty of the human being. The comparative analysis reveals a shared humanistic tradition of European and Ukrainian philosophy in which cognition appears as a synthesis of rational thinking and spiritual-intuitive experience. Such an approach not only deepens the understanding of the anthropological foundations of the philosophies of Pascal and Skovoroda but also highlights the relevance of their ideas for contemporary discussions about the limits of rationality, the spiritual dimensions of knowledge, and the importance of the human inner world in the formation of genuine knowledge.

Key words: Blaise Pascal, Hryhoriy Skovoroda, process of cognition, heart, mind, God's grace.

Дата першого надходження статті до видання: 26.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 1: 316.4

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.20>

ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ГІДНОСТІ ЯК ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦІННОСТІ

Вікторія Мельничук

*Поліський національний університет,
факультет права, публічного управління та національної безпеки,
кафедра суспільних наук
бульвар Старий, 7, м. Житомир, 10008, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-1569-3201>*

У статті здійснено дослідження гідності як складової європейського аксіопростору. Розглянуто особливості її інтерпретації у європейській філософській думці в історичній ретроспективі. Констатовано, що осмислення гідності було розпочато античними філософами, зокрема Платоном, який тлумачив гідність як моральну категорію, співвідносив її з особливостями поведінки людини, а також Аристотелем, який пов'язував її із соціальною значущістю людини та політичним життям. Стоїки вважали гідність засобом досягнення внутрішньої гармонії. Середньовічне бачення ґрунтувалося на її розумінні як наданої Богом, а в епоху Відродження вважалося, що гідність твориться самою людиною, визначаючи її самоцінність. Значна увага приділялася аналізу гідності у творах мислителів Нового часу та Просвітництва. Т. Гоббс розглядав її як критерій оцінки людиною самої себе та суспільством, Ж.-Ж. Руссо – у взаємозв'язку зі свободою та рівністю, І. Кант – у контексті морального закону.

Дослідження сучасних науковців зосереджені на тлумаченні гідності як фундаментальної етичної категорії, а також як підґрунтя для формування та реалізації основних прав і свобод людини. Акцентовано увагу на тому, що, незважаючи на різні підходи щодо осмислення сутності гідності, домінуючим є аксіологічний вимір, тобто її інтерпретація як базової цінності, яка визначається усвідомленням людиною своєї самоцінності та можливості самореалізації в різних сферах.

Обґрунтовано, що одним із важливих аспектів євроінтеграційних процесів є формування спільної системи цінностей на міждержавному рівні. Зважаючи на це, значна увага приділяється цінностям, зокрема гідності, не лише у вимірі теоретичного осмислення, але й практичної реалізації, що відображено в документах Європейського Союзу. Гідність розглядається у взаємозв'язку з рівністю, свободою, ненасиллям, заборонаю дискримінації. Доведено, що гідність визначається як базова гуманістична цінність, на основі якої відбувалося подальше творення європейського аксіологічного простору.

Ключові слова: гідність, цінність, європейські цінності, Європейський Союз, самоцінність, аксіологічний простір.

Формування спільного аксіологічного простору є одним із важливих напрямів європейської інтеграції. Значне місце у творенні європейських цінностей посідає гідність, яка є підґрунтям для їх формування та джерелом демократичних прав і свобод людини. Утвердження гідності людини є умовою становлення та збереження спільної системи європейських цінностей, що детермінована самоцінністю особистості. Гідність є невід'ємним атрибутом існування людини, особливо в сучасному світі, де постійно відбуваються соціальні трансформації.

Осмислення аксіологічної сутності гідності у європейській філософській думці розпочалося з Античності та залишалося актуальним в усі наступні історичні епохи, коли відбувалося розширення та поглиблення змісту цього поняття. ґрунтовне дослідження



© Мельничук В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

гідності у європейській філософії здійснив М. Дойчик, проаналізувавши особливості її розуміння філософами різних історичних епох, зокрема такими як Платон, Аристотель, Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант. Українські науковці О. Орловський, М. Бондарук трактують гідність як етично-правову категорію, Д. Усов – як фундаментальну цінність. Н. Заяць, О. Гришук, О. Козинець розглядають гідність як ціннісну основу для утвердження прав і свобод людини. Зауважимо, що для дослідження гідності як європейської цінності доцільним є аналіз таких документів, як Загальна декларація прав людини, Хартія основних прав Європейського Союзу, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Лісабонський договір, у яких вона інтерпретується як підґрунтя для творення європейського аксіологічного простору.

Метою дослідження є філософський аналіз ціннісної сутності гідності як складової європейського аксіологічного простору.

Вивчення генезису гідності як цінності варто розпочати з епохи Античності. У давньогрецькій філософії гідність трактувалася як гуманістична цінність, що розглядалася в контексті самооцінки людини, а також її соціальної значущості [4, с. 186]. Передусім античні філософи звертали увагу на її моральний вимір, стверджували взаємозв'язок з іншими етичними категоріями, зокрема справедливістю, порядністю, розсудливістю, відповідальністю й емпатією. Платон тлумачив гідність як найкращий спосіб поведінки. Такий підхід пов'язаний з існуванням заздалегідь визначених найкращих зразків поведінки у світі ідей, а також із безсмертям людської душі. Це зближує погляди мислителя із християнськими ідеями Середньовіччя [2, с. 28–35]. Таким чином, Платон розглядає гідність в моральній площині, пов'язуючи її зі світом ідей та особливостями поведінки, що свідчить про важливу роль гідності в житті тогочасної людини.

Аристотель осмислював гідність через розумові здібності, правильні вчинки, співвідносячи цінність людини із її соціальною значущістю [4, с. 189]. Філософ розглядав гідність у контексті етичного раціоналізму, тлумачив її як доброчесність. Гідність – це моральна якість, що виникає раціонально в процесі політичного життя. Аристотель розкриває гідність у різних аспектах, зокрема як критерій значущості існування людини та її соціальної цінності згідно з вимогами розуму, які не заперечують систему ціннісних і культурних настанов стародавніх греків – «пайдейї». Особливий акцент він робить на значенні розуму та вільного вибору в процесі формування чеснот, зокрема і гідності, яка аналізується в контексті етичного раціоналізму, євдемонізму та певною мірою прагматизму [2, с. 50–51]. Вищезазначені ідеї давньогрецьких філософів мали вплив на осмислення гідності в добу еллінізму.

Стоїки пов'язували гідність із сумлінністю, відповідальністю й добротою. Вони пропагували гідну поведінку навіть в умовах, коли людина не може контролювати своє життя. Гідність трактується як подолання фаталізму через моральне вдосконалення, як шлях до мудрості, як синонім розумності та самодостатності («автаракії»). Якщо давні греки розглядали гідність як моральну якість чи критерій соціальної значущості людини, то стоїки – як здатність долати пристрасті, бажання та хвилювання. Таким чином, гідність – це свобода від пристрастей, яку можна досягнути через внутрішню стійкість та рівновагу [2, с. 63–64]. Такі ідеї стали підґрунтям для подальшого осмислення гідності. В епоху Середньовіччя гідність трактується як дана Богом і як така, що утверджує верховенство людини над іншими живими істотами. У добу Відродження гідність стала важливою складовою гуманістичного світогляду. Було започатковано утвердження рівності людей, що в подальшому було відображено в ідеях мислителів Нового часу й епохи Просвітництва.

Осмилення гідності в епоху Нового часу відбувалося в контексті утвердження рівності та свободи. Водночас в цей період зміст поняття «гідність» розширюється, додаються нові аспекти, зокрема утилітарні та прагматичні, які постають як критерії соціальної оцінки гідності людини. Гідною вважалася людина, яка може реалізувати свій потенціал, тим самим сприяючи соціальному розвитку. Вона трактувалася в тісному взаємозв'язку зі свободою, що залишається актуальним і до сьогодні. Гідною є не просто людина, яка володіє свободою, а та, яка виявляє у ній свій потенціал. Складовими гідності постають: розвинутий інтелект, свобода, толерантність, відповідальність, відданість добру, індивідуальна ініціатива, орієнтація на успіх [2, с. 199]. Значна увага приділена окресленій проблематиці у працях мислителів Нового часу та Просвітництва. Т. Гоббс трактує гідність «як критерій моральної самооцінки особистості і водночас – як критерій моральної оцінки індивіда суспільством» [2, с. 217]. Ж.-Ж. Руссо тлумачив гідність у взаємозв'язку із свободою, наголошуючи, що гідність – це етична категорія, яка показує ступінь реалізації свободи. Мислитель розвиває ідеї гідності, ґрунтуючись на таких поняттях, як «свободоцентризм» та моральна незалежність людини [2, с. 247–248]. І. Кант розглядав гідність у контексті дотримання внутрішнього морального закону, який сприяє утвердженню автономії людської особистості [4, с. 188]. Таким чином, звертається увага на ще один важливий аспект існування людини – можливість для самореалізації. Важливо не лише мати права та свободи, але й прагнути до їх реалізації, активно діяти.

Подальше осмилення гідності відбувалося в контексті суспільних трансформацій, які зачіпали всі сфери людської життєдіяльності. Хоча зміст поняття «гідність» розширювався, його сутність не зазнавала значних змін, адже гідність завжди залишалася в центрі уваги як етична категорія та фундаментальна цінність.

У Філософському енциклопедичному словнику зазначено: «Гідність – одна з основних позитивних ознак людини як особистості; міра ствердження в людині особистісного начала» [7, с. 119]. Гідність визначає рівень самооцінки і є способом самоконтролю, розмежовуючи допустиме і недопустиме, а також є підтвердженням самоцінності особистості, її можливості та потреби бути моральним суб'єктом [7, с. 119]. Гідність є невід'ємним атрибутом існування людини, уособленням її самосвідомості, самооцінки та індивідуальності. Будь-які соціальні взаємодії повинні розглядатися крізь призму гідності. У філософському осмиленні гідності потрібно враховувати те, що вона є основою для формування особистості. Зважаючи на це, її варто розглядати не лише як моральну категорію, а й як екзистенційну цінність [9, с. 26–27]. Як зауважує Д. Усов, гідність є «інтерекзистенціалом людського буття, сповненого довіри, свободи та відповідальності» [9, с. 27]. Зауважимо, що ціннісний вимір буття людини є важливим у контексті формування демократичного суспільства, а гідність постає як основа цього процесу.

Реалізація гідності є важливим завданням в умовах розвитку соціальної держави, оскільки вона є підґрунтям для реалізації всіх соціальних прав людини, що забезпечують гідне життя людини. Гідність є вагомою антропосоціокультурною цінністю, джерелом права людини на соціальний захист. Тож гідність варто розглядати в таких аспектах: як основоположну цінність щодо всіх інших (рівності, свободи, справедливості); як природне право; як принцип позитивного права; як обов'язок не порушувати прав інших людей; як джерело формування прав та свобод людини, що об'єднує їх, надаючи змістовності та спрямованості [8, с. 132]. Характеристиками гідності є недоторканість (заборона насильства); свобода й автономія (право на вибір, свободу переконань); рівність (заборона дискримінації); повага до інших; справедливість, всезагальність [5, с. 757]. Таким чином, гідність є категорією, яка охоплює різні сфери людського існування, отже, має різні вияви.

Потрібно зазначити, що можна виокремити такі різновиди гідності: особиста, професійна, національна тощо. Проте завжди гідність реалізується через відповідальність, критичність і вимогливість, повагу до себе й інших. Важливу роль відіграє гідність в обґрунтуванні прав людини в теорії і практиці ненасилля [7, с. 119]. Оскільки гідність трактується не лише як етичне, але й правове поняття, у науковій літературі поширеним є її філософсько-правове осмислення. Гідність – це філософсько-правова категорія, що позначає найвищу соціальну цінність людини, яка відображає її особливе ставлення щодо самої себе і визначає відношення суспільства щодо неї [5, с. 757].

Гідність у правовій сфері є важливою складовою, яка спрямовує людину на вибір поведінки, самовизначення, розуміння свого місця в суспільстві та державі. Отже, гідність людини пов'язана з її самооцінкою. Із суб'єктивного боку гідність людини можна розглядати як осмислення нею власної цінності, що ґрунтується на моральній самосвідомості, яка схвалюється в суспільстві. З об'єктивного боку гідність притаманна всім людям, незалежно від їх індивідуальних особливостей.

Людську гідність варто розуміти як самоцінність та її соціальну значущість, що детермінується суспільними відносинами і стосується кожної людини. Вона є основоположною для формування інших цінностей, зокрема свободи, рівності та справедливості. Проблема гідності є особливо актуальною у системі природного права. Людина проєктує у свідомості ідеальну модель суспільних відносин, що і є природним правом, та намагається відповідати їй. Такий взаємозв'язок є ефективним регулятором суспільних відносин [1, с. 13–14]. Права людини є виявом особистісної цінності природного права, а гідність є підґрунтям прав людини, які є найвищою соціальною цінністю, що закріплено вже в позитивному праві. З огляду на це більшість науковців вважають, що гідність потрібно розглядати в контексті як позитивного, так і природного права. Адже гідність є сукупністю прав і свобод, які є невід'ємними складовими існування людини, а також конституційним правом, що забезпечує захист від будь-яких зазіхань. Водночас гідність є природним правом людини і однією з найважливіших цінностей демократичного суспільства [4, с. 197–198]. Важливу роль в інституціоналізації прав і свобод людини, зокрема гідності, відіграє міжнародне право. Непорушність прав і свобод відображає прагнення до подолання насильства, експлуатації, пригноблення. Співіснування має ґрунтуватися на справедливості, демократії та гуманізмі. У цьому контексті важливою є універсалізація прав людини, що полягає у їх поширенні на якомога більшу кількість країн. Саме тому існує тенденція до міждержавної нормотворчості [1, с. 15]. Це є актуальним у контексті творення спільного європейського простору, що виявляється у прийнятті законів, які поширюються на всі країни – члени Європейського Союзу. Це стосується і аксіологічної сфери, що відображено в низці документів.

На рівні міжнародного права гідність визнається універсальною цінністю. На ці процеси впливає те, що кожна країна має специфіку економічного, політичного життя, національні особливості та традиції [1, с. 15]. Проте, незважаючи на певні відмінності, потрібно враховувати те, що гідність є загальнолюдською цінністю, яка є фундаментом для формування цінностей і прав людини. Важливим є їх затвердження на законодавчому рівні.

Варто зазначити, що саме у XX ст. окреслені процеси активізувалися, було закріплено на міжнародному рівні права та свободи людини, зокрема гідність як важливий атрибут для вільного розвитку людини в суспільстві й державі [1, с. 16]. Вищезазначене розкривається в міжнародних правових документах. У контексті нашого дослідження важливим є їх аналіз, зокрема тих, які стали підґрунтям для формування спільного європейського аксіологічного простору.

Зауважимо, що в Преамбулі Загальної декларації прав людини, яка була прийнята і проголошена резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року, зазначено, що «визнання гідності, яка властива всім людям, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру» [3]. Таким чином, серед цінностей першою згадується саме гідність, яка виступає основою для реалізації всіх інших.

У Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (4 листопада 1950 р., м. Рим) гідність не виділена в окремий розділ, проте згадується в контексті забезпечення основних прав і свобод людини. Наприклад: «Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню» (стаття 3) [6]. Це також є важливим, адже досить часто гідність розглядається в контексті ненасилля.

У Хартії основних прав Європейського Союзу, що була проголошена на засіданні Європейської Ради в м. Ніцца 7 грудня 2000 р. і набула чинності у 2009 р., значна увага приділяється європейським цінностям, а саме у статті 1 зазначено: «Людська гідність є недоторканою. Її треба поважати та захищати» [10]. Знову ж таки фундаментальною цінністю визначається гідність, що забезпечує та уможливлює реалізацію інших цінностей – свободи, рівності, толерантності тощо, а також забезпечує дотримання основних прав людини: право на життя (стаття 2), право на недоторканість особистості (стаття 3), заборона тортур та нелюдського або принизливого поводження або покарання (стаття 4), заборона рабства та примусової праці (стаття 5) [10].

Важливе значення в утвердженні основних прав і свобод людини має Лісабонський договір (підписаний 13 грудня 2007 р., набув чинності 1 грудня 2009 р.). Саме в цьому документі значна увага приділялася формуванню спільної системи цінностей. У Преамбулі зауважено, що на основі «культурної, релігійної та гуманістичної спадщини Європи виникають універсальні цінності недоторканих і невід'ємних прав людини, свободи, демократії, рівності та верховенства права» [11]. Таким чином, формується поняття спільних європейських цінностей, серед яких гідність відіграє основоположну роль.

У статті 1 зазначено, що Європейський Союз «заснований на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини, включаючи права меншин. Ці цінності є загальними для держав-членів у спільноті, де панують плюралізм, недискримінація, толерантність, справедливість, солідарність та рівність між жінками і чоловіками» [11]. Гідність є аксіологічною основою для реалізації всіх інших цінностей.

Отже, гідність – це етична категорія, яка є засадничою для формування сучасної системи цінностей. Гідність як гуманістична цінність, що відображає самоцінність людини, обумовлює значущість забезпечення основних прав і свобод, зокрема рівності та свободи. Її суттєвість підтверджується значною увагою вчених від Античності і до сьогодні. Особливу роль відіграла гідність у творенні європейського аксіологічного простору, вона стала фундаментом для формування та реалізації європейських цінностей. Це також відображено на законодавчому рівні, що доводить важливість не лише теоретичного формулювання й осмислення цінностей, але і їх практичної реалізації у Європейському Союзі.

Список використаної літератури

1. Гришук О. Людська гідність у праві: філософсько-правовий вимір. *Вроцлавсько-Львівський юридичний збірник / Wrocławsko-Lwowskie zeszyty prawnicze*. 2013. Вип. 4. Львів – Вроцлав : Львівський національний університет імені Івана Франка. С. 9–30.
2. Дойчик М. В. Ідея гідності в історії європейської філософії : монографія. Видання 2-ге, доповнене. Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2018. 394 с.

3. Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
4. Заяць Н. В. Гідність людини як абсолютна цінність: філософсько-правове розуміння. *Права людини в Україні та у зарубіжних країнах: проблеми теорії та нормативно-правової регламентації*: колективна монографія / За заг. ред. Н. В. Мішиної. Львів – Торунь : Ліга-Прес, 2020. С. 185–207.
5. Козинець О. Г. Філософсько-правове осмислення категорії «гідність людини» в працях мислителів. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2024. № 1. С. 754–758. URL: <https://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/300294/292636>.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
7. Нестеренко В. Гідність. *Філософський енциклопедичний словник* / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін. Київ : Абрис, 2002. С. 119.
8. Орловський О. Я., Бондарук М. І. Людська гідність як фундаментальна цінність та першооснова соціальних прав. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2021. Випуск 67. С. 129–133.
9. Усов Д. В. Феномен людської гідності: сучасний філософський дискурс. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2020. Випуск 1 (171). Том 1. С. 18–30.
10. Хартія основних прав Європейського Союзу. URL: <https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yeuropejskogo-soyuzu/>.
11. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=OJ%3AC%3A2007%3A306%3ATOC>.

PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING OF DIGNITY AS A EUROPEAN VALUE

Viktoriia Melnychuk

Polissia National University,

Faculty of Law, Public Management and National Security,

Department of Social Sciences

7 Boulevard Saryi, Zhytomyr, 10008, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0003-1569-3201>

The article studies dignity as a component of the European axiological space. The features of its interpretation in European philosophical thought are considered in historical retrospect. It is stated that the understanding of dignity was initiated by ancient philosophers, in particular Plato, who interpreted dignity as a moral category, correlated it with the features of human behavior, as well as Aristotle, who linked it with the social significance of a person and political life. The Stoics considered dignity a means of achieving inner harmony. The medieval vision was based on its understanding as given by God, and in the Renaissance it was believed that dignity is created by man himself, determining his intrinsic value. Considerable attention was paid to the analysis of dignity in the works of thinkers of the Modern Age and the Enlightenment. T. Hobbes considered it as a criterion for assessing a person himself and society, J.-J. Rousseau — in connection with freedom and equality, I. Kant — in the context of the moral law.

Research by modern scholars focuses on the interpretation of dignity as a fundamental ethical category, as well as a basis for the formation and implementation of fundamental human rights and freedoms. The emphasis is on the fact that, despite different approaches to understanding the essence of dignity, the dominant one is the axiological dimension, that is, its interpretation as a basic value, which is determined by a person's awareness of his self-worth and the possibility of self-realization in various spheres.

It is substantiated that one of the important aspects of the European integration processes is the formation of a common system of values at the interstate level. In view of this, considerable attention is paid to values, in particular dignity, not only in the dimension of theoretical understanding, but also of practical implementation, which is reflected in the documents of the European Union. Dignity is considered in connection with equality, freedom, non-violence, and the prohibition of discrimination. It is proved that dignity is defined as a basic humanistic value, on the basis of which the further creation of the European axiological space took place.

Key words: dignity, value, European values, European Union, self-worth, axiological space.

Дата першого надходження статті до видання: 25.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК [101:355.01(470+571:477)]:316.356
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.21>

ПОМИЛКА ГАНТІНГТОНА: РОСІЯ ЯК ДЕРЖАВА ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ РОЗЛОМІВ ТА КРИЗИ КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Олена Мішалова

*Криворізький державний педагогічний університет,
кафедра філософії
просп. Університетський, 54, м. Кривий Ріг, 50086, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-5469-6451>*

Ольга Гордійчук

*Державний університет «Житомирська політехніка»,
кафедра журналістики та філософських студій
вул. Чуднівська, 103, м. Житомир, 10005, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-4606-9188>*

У статті наголошується, що однією з ключових причин війни РФ проти України є привласнення нею української культурної традиції та історичної спадщини часів Київської Русі (IX–XIII ст.) та пізніших століть. Росія не задовольняється власною історією (починаючи з XV ст.), оскільки для підтримки і легалізації наративів «величної імперії» та «існування тисячолітньої православної російської цивілізації», вигаданих у середині XIX ст., російська влада потребує привласнення історії та культурної ідентичності колонізованого ними народу – українців (українців-русинів). Вірогідно, це єдиний і безпрецедентний випадок в історії, коли колонізатор (росіяни) прагне видавати себе за тих, кого він колонізував (українців-русинів). Однак привласнення чужого культурного спадку не вирішує внутрішніх проблем росіян із визначенням власної культурної ідентичності. Українські культурна й політична традиції для них були та залишаються чужими й такими, що не відповідають російській ментальності.

Автори стверджують, що Самюеля Гантінгтона можна вважати класичним прикладом кон- троверсійних західних інтелектуалів, які перейняли російські історичні міфи щодо країн і народів Східної Європи та самих «росіян». З одного боку, він мав рацію, що світ рухається в напрямку багатополярності і що в основі конфліктів майбутнього (для нас – сучасності) будуть покладені насамперед питання культурних відмінностей та цінностей, а не питання політики чи економіки. З іншого боку, саме Гантінгтон приписував Україні статус культурно «розколотої» держави, розділеною мовою і вірою, країни, яка або буде поглинута Росією, або розділена нею та західним світом, тобто перетвориться на лінію цивілізаційного зіткнення. У ментальному плані політичні еліти Заходу й самі росіяни були підготовлені до цього сценарію висновками Гантінгтона. Проте реальність виявилася іншою. Сучасна українська держава, незважаючи на всі внутрішні проблеми, є сформованою політичною нацією, представники якої вільно поєднують політико-громадянську ідентичність українців зі своїми етнічними ідентичностями без їхнього протиставлення і не сприймають релігійну різноманітність як привід до розділення. Саме РФ є цивілізаційно «розколотою» та «розірваною» країною, а не окремим цивілізаційним простором, як вважав Гантінгтон. Тому є всі підстави говорити про концептуальну помилку Гантінгтона, яка заклала неправильну оптику сприйняття України, РФ та їхніх взаємовідносин у минулому і теперішньому.

Ключові слова: ідентичність, криза ідентичності, війна за ідентичність, культурна спадщина, цивілізація.



Постановка проблеми. Чи може стати реальністю ситуація, у якій США вважають історію Великої Британії своєю і вимагають, щоб окремі частини Британії, як штати, стали частиною США, лише на тій підставі, що обидві країни говорять англійською мовою, багато колоністів мали британське походження й належали до протестантської церкви, а США, як більша держава з ядерною зброєю, претендують на роль «збирачів англосмовного світу»? Такі ж претензії могли б висунути Канада, Австралія та Нова Зеландія. За тією ж логікою британці мали б шукати свою «історичну Англію» в Індії чи Єгипті, які перебували під колоніальним управлінням Великої Британії. Такий підхід до історичної та культурної спадщини є абсурдним і неможливим у сучасному цивілізованому світі. Проте російське керівництво це безкарно робить щодо України протягом століть: наполегливо просуває дезінформацію як усередині власної країни, так і на міжнародній арені. Абсурдні наративи РФ про Україну як про «нежиттєздатну» державу (failed state), нібито відсутність українців як окремої нації у поєднанні з тезою, що Україна становить загрозу для територіальній цілісності РФ, офіційно використовуються як головна причина для розв'язання так званої спеціальної військової операції проти суверенної демократичної України.

У нашому попередньому дослідженні ми доводимо, що нинішня повномасштабна воєнна агресія РФ проти України є війною нового типу – «війною за ідентичність», оскільки її головна мета – привласнення української історії, зокрема спадщини Київської Русі та доби раннього модерну, які Росія використовує для легітимації власної імперської ідеології та зміцнення внутрішнього авторитарного порядку, мобілізації населення навколо образу зовнішнього ворога, що зменшує увагу до низки внутрішніх проблем [7, с. 167, 170–171; 18].

Актуальність теми кризи російської ідентичності зростає на тлі жорстокої геноцидної війни РФ проти України, що є кричущим актом варварства й абсурдності, зовнішнім проявом невирішеної кризи ідентичності, у якій Росія намагається утвердитися як окрема «цивілізація», протиставляючи себе Заходу й заперечуючи сам факт існування незалежної української культурної та політичної суб'єктності. Вражає безжалісність, з якою російські війська поводяться з полоненими та місцевим населенням на тимчасово окупованих територіях України, масово порушуючи норми міжнародного гуманітарного права. Масові вбивства, зґвалтування, тортури, викрадення й вивезення на територію РФ дітей, мародерство, знищення цивільної інфраструктури та цілеспрямоване знищення культурної спадщини – історичних і художніх музеїв, бібліотек, театрів, церков, монастирів, пам'ятників та меморіальних комплексів, які не мають жодного стосунку до військових об'єктів [5; 20]. Українську спадщину часів Київської Русі й пізніших століть РФ привласнює, а сучасні українські культурні здобутки знищує – винятковий історичний прецедент, де колонізатор (росіяни) століттями намагається видати себе за колонізований ним народ (русини-українці), привласнюючи їхню історію та культурну спадщину.

Виклад основного матеріалу. Московське князівство, як квазідержавне утворення, формується у XV ст., коли воно, як васал Золотої Орди, здобуло право на збір податків на користь хана. Здобута влада базувалася не на праві чи довірі громади, а на примусі й насильстві, що згодом трансформувалося в модель централізованого гноблення – спочатку свого народу, а потім і сусідніх. І ця логіка «збирання данини» й експлуатації зберігається досі. Так, згідно з наявною статистикою, величезні кошти від продажу енергетичних ресурсів таких регіонів, як Сибір та Далекий Схід, витрачаються урядом РФ не для того, щоб сприяти розвитку цих територій та покращенню комфорту життя населення, а спрямовуються на фінансування загарбницької війни, пропаганди, геополітичної експансії [1, с. 137–138].

Російська ідентичність формується не на основі демократичних гуманістичних ідеалів, а шляхом насильницького захоплення, знищення культурного розмаїття та конструювання псевдоісторичних міфів. Тоді як західний світ інвестує в науку, освіту й технології, керівництво РФ робить ставку на милітаризацію, репресії, культивування ворожнечі. Прагнення останніх до переосмислення глобального порядку базується не на діалозі, а на неоімперських амбіціях, запереченні базових принципів міжнародного права.

Розташування на перетині західної та східних цивілізацій сформувало неоднозначну, фрагментовану культурну ідентичність росіян. Їх політична стабільність століттями забезпечується авторитарними й тоталітарними формами управління, а зовнішня політика базується на конфронтації проти Заходу, регулярних військових вторгненнях. Російська держава виявляє незадоволення власним культурним надбанням і постійно намагається інтерпретувати як свою частину історичну спадщину Київської Русі та наступних періодів української історії, щоб надати легітимності імперським амбіціям і виправдати агресивну зовнішню політику.

Сучасний імперський російський наратив був сформований у першій половині XIX ст. після того, як Росія остаточно анексувала Гетьманщину (українську козацьку державу XVII–XVIII ст.) і знищила Запорізьку Січ (1775 р.). Це стало важливою віхою, після якої в офіційній історіографії російської імперії почався процес фабрикування нібито прямого зв'язку між історією Київської Русі, Московського князівства та Російської імперії. Відомі історики того часу, як-от Микола Карамзін, автор багатотомного доробку «Історія держави Російської» (1812–1829 рр.), та Сергій Соловйов, автор праці «Історія Росії з найдавніших часів» (1851–1879 рр.), активно підтримували цей наратив. Соловйов, зокрема, запропонував розділити «Русь» на «Київську Русь» і «Московську Русь», щоб узгодити різницю в назвах і створити ідею політичної та культурної спадковості між Київською Руссю та Російською імперією.

На початку XX ст. український історик Михайло Грушевський у праці «Історія України-Руси» спростував ці російські наративи та претензії на українську історію. Він дослідив історію українських земель, процеси формування української нації в контексті європейської історії, обґрунтував Київську Русь та Галицько-Волинське князівство як праукраїнські державні утворення, акцентуючи увагу на інкорпорації цих земель до Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Також Грушевський зазначив, що до кінця XVII ст. московити не мали значного впливу на ці території. Тільки після поділів Речі Посполитої у XVIII ст. більша частина сучасної України потрапила під владарювання Російської імперії [12].

Проблема з культурною ідентичністю сучасної Росії полягає в тому, що її владі недостатньо історії та культури останніх трьохсот років (від проголошення Російської імперії у 1721 р.) або п'ятисот років (якщо враховувати становлення Московського князівства в XV ст. та Московського царства в XVI–XVII ст.). Вони бажають керувати державою, яка нібито має тисячолітню історію, що починається ще з раннього Середньовіччя, і тому привласнюють українську тисячолітню культуру та історію, у XXI ст. ведуть проти України війну. Через це російська пропаганда масово спотворює історичні факти, маніпулює поняттям ідентичності на внутрішньому та міжнародному рівнях. Утім, спроби асимілювати чужу культурну спадщину не розв'язують кризи культурної ідентичності російського суспільства. Українські культурна й політична традиції, сформовані на основі плюралізму, самоврядності та багатоконфесійності, залишаються принципово чужими для централізованої і авторитарної російської моделі [7, с. 170–172].

Російське керівництво, намагаючись асимілювати українську культурну спадщину, ігнорує глибоку несумісність цієї традиції з власною. Як влучно зауважив Ентоні Сміт,

культурна спадщина ефективно формує національну ідентичність лише тоді, коли вона природно витікає з історичного досвіду тієї чи іншої спільноти [21, с. 21–22]. У цьому контексті показовим є розмірковування російського інтелектуала початку XIX ст. Петра Чаадаєва щодо російської культури: «Ми так дивно посуваємося в часі, що з кожним нашим новим кроком уперед проминула мить щезає для нас безповоротно. Це – природний наслідок культури, цілком ґрунтованої на запозиченні й наслідуванні. У нас зовсім немає внутрішнього розвитку, природного прогресу; кожна нова ідея безслідно витісняє старі, бо не впливає з них, а з'являється до нас бозна-звідки... Ми ростемо, але не дозріваємо; посуваємося вперед, але по кривій лінії, себто по такій, що не провадить до цілі. Ми схожі на тих дітей, який не привчено мислити самостійно; у період зрілості в них не виявляється нічого свого» [4, с. 68].

Підкреслимо: сучасна російська агресія проти України має не лише геополітичний, а й глибокий ідентифікаційний вимір. Привласнення української історичної спадщини виступає інструментом легітимації імперського наративу та способом подолання внутрішньої кризи російської ідентичності. Війна в такому контексті постає як спроба насильницького нав'язування власної версії історії та цивілізаційної належності.

У цьому контексті доцільним є звернення до концепції «зіткнення цивілізацій» Самуеля Гантінгтона, що дає змогу проаналізувати сучасну російсько-українську війну кризь призму цивілізаційних ідентичностей, їхніх меж і конфліктів.

В основі концепції нового міжнародного світопорядку Гантінгтона – ідея протистояння культурних цивілізацій, де найбільш поширеними, важливими й небезпечними будуть конфлікти між народами, що належать до різних культур. У своїй знаковій статті «Зіткнення цивілізацій?» він пише: «Моє припущення полягає в тому, що основне джерело конфлікту в цьому новому світі не буде насамперед ідеологічним чи економічним. Великі розбіжності між людством і домінуюче джерело конфліктів спричинять речі культурного характеру. Національні держави залишатимуться найпотужнішими гравцями у світових справах, натомість головні конфлікти світової політики відбуватимуться між націями та групами різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій буде домінувати у світовій політиці. Лінії розлому між цивілізаціями стануть лініями битв майбутнього» [14, с. 22].

Говорячи про цивілізації, Гантінгтон має на увазі культурні утворення. Села, регіони, етнічні групи, національності, релігійні групи – усі вони мають різні культури на різних рівнях культурної гетерогенності. Культура села на півдні Італії може відрізнитися від культури села на її півночі, але обидві мають спільну італійську культуру, яка відрізняє їх від німецьких сіл. Європейські спільноти, зі свого боку, мають спільні культурні особливості, які відрізняють їх від арабських чи китайських спільнот. Араби, китайці та жителі Заходу, однак, не є частиною жодної ширшої культурної цілісності. Вони утворюють цивілізації. Отже, цивілізація має найвищий рівень культурного угруповання людей і становить собою найширший рівень культурної ідентичності. Вона визначається як спільними об'єктивними елементами, як-от мова, історія, релігія, звичаї, установи, інститути, так і суб'єктивною самоідентифікацією людей. Учений наголошує, що ідентичність людини має багаторівневу структуру: наприклад, мешканець Риму може визначати себе з різним ступенем інтенсивності як римлянин, італієць, католик, християнин, європеець, людина західного світу. Цивілізація, до якої він належить, є найширшим рівнем ідентифікації, з яким він себе ототожнює. Люди можуть переосмислювати свої ідентичності і роблять це, як наслідок, склад і межі цивілізацій можуть змінюватися [14, с. 23–24].

Гантінгтон стверджував, що в майбутньому світ формуватиметься значною мірою під впливом взаємодії між сімома чи вісьмома основними цивілізаціями (західною, конфуціанською, японською, ісламською, індуїстською, слов'яно-православною,

латиноамериканською і, можливо, африканською), а найважливіші конфлікти майбутнього відбуватимуться вздовж культурних розломів, які відокремлюють ці цивілізації одна від одної. До основних обставин, що спричинятимуть ці конфлікти, він відносив таке: (1) те, що відмінності між цивілізаціями є продуктом століть, вони є більш фундаментальними, аніж відмінності між політичними ідеологіями та режимами; цивілізації різняться історією, мовою, культурою, традиціями і найголовніше – релігією; (2) світ стає все «меншим», зростаюча взаємодія між народами різних цивілізацій посилює цивілізаційну свідомість: розуміння відмінностей між цивілізаціями і спільності всередині цивілізацій; (3) процеси модернізації та соціальні зміни в усьому світі віддаляють людей від давніх локальних ідентичностей, послаблюють національну державу як джерело ідентичності; (4) зростання цивілізаційної свідомості посилюється завдяки подвійному впливу Заходу: з одного боку, Захід перебуває на піку своєї могутності, однак водночас і, можливо, як наслідок, серед незахідних цивілізацій спостерігається повернення до своїх витоків; (5) зростання економічного регіоналізму, в основі якого лежить спільність цивілізації, оскільки культура й релігія також формують основу для економічної співпраці; (6) культурні характеристики та відмінності є менш мінливими, ніж політичні чи економічні. У класових чи ідеологічних конфліктах ключовим питанням було: «На чиєму ти боці?», і люди могли обирати. Багаті можуть стати бідними, а бідні – багатими, але в конфліктах між цивілізаціями питання звучить інакше, а саме: «Хто ти є?». Можна бути наполовину французом, наполовину арабом і одночасно навіть громадянином двох держав. Та чи можливо бути напівкатоликом чи напівмусульманином? [14, с. 25–28].

Після Холодної війни світова політика стала багатополлярною та багатоцивілізаційною. Найважливіші відмінності між людьми присутні наразі в культурній сфері, а не в політичній чи економічній, як це було раніше. Культурна ідентичність – це те, що має велике значення для більшості людей [13, с. 20–21]. Погоджуємося з думкою Мануеля Кастельса, що ідентичність є джерелом значень і досвіду людей. Для конструювання ідентичностей потрібні будівельні матеріали з історії, географії, біології, виробничих інституцій, колективної пам'яті й особистих фантазій, апарату влади і релігійних одкровень [10, с. 6–7]. Сьогодні кожна людина має кілька ідентичностей, які можуть конкурувати або підсилювати одна одну: родинні, освітні, професійні, територіальні, інституційні, культурні, ідеологічні, партійні та інші. Ідентифікації в одному вимірі можуть вступати в конфлікт з ідентифікаціями в іншому. Тому культурна ідентифікація різко зростає у своїй важливості порівняно з іншими вимірами ідентичності [13, с. 129]. Гантінгтон зазначає: «Відмінності в матеріальних інтересах можуть бути предметом переговорів і часто вирішуються шляхом компромісу, на відміну від культурних питань. Індуїсти і мусульмани навряд чи вирішать питання про те, чи слід будувати храм або мечеть в Айодх'ї, побудувавши і те, й інше, або ні те, ні інше, або синкретичну будівлю, яка є одночасно і мечеттю, і храмом. Так само нелегко вирішити, здавалося б, просте територіальне питання між албанськими мусульманами і православними сербами щодо Косова або між євреями і арабами щодо Єрусалиму, оскільки кожне з цих місць має глибоке історичне, культурне та емоційне значення для обох народів» [13, с. 129–130].

Безпека світу вимагає прийняття глобальної мультикультурності. У сучасному багатоцивілізаційному світі ми повинні відмовитися від універсалізму, прийняти різноманітність і шукати спільні риси. Замість того щоб просувати нібито універсальні риси однієї цивілізації, умови культурного співіснування потребують пошуку того, що є спільним для більшості цивілізацій. Гантінгтон пропонує дотримуватися правила спільного посередництва (основні держави ведуть переговори одна з одною, щоб стримати або зупинити

війни на лінії розлому між державами або групами, що належать до їхніх цивілізацій) і правила спільності (люди в кожній цивілізації повинні шукати та намагатися розширювати цінності, інститути і практики, які є спільними з людьми інших цивілізацій). Це найнадійніший спосіб запобігти зіткненню цивілізацій, уникнути пов'язаних із цим збитків [13, с. 316–320].

Водночас задана Гантінгтоном оптика є помилковою. Її застосовує російська пропаганда, щоб фальсифікувати минуле і спотворювати сприйняття теперішнього. Вважаємо, що Гантінгтон є класичним прикладом контрверсійних західних інтелектуалів, які перейняли російські історичні міфи щодо країн і народів Східної Європи та самих «росіян» (ким би вони не були). З одного боку, він мав рацію, що світ рухається в напрямку багатополарності і що в основі конфліктів майбутнього (для нас – сучасності) будуть покладені насамперед питання культурних відмінностей та цінностей, а не питання політики чи економіки. З іншого боку, саме він закріпив за Україною статус держави, розділеної мовою і вірою, країни, яка або буде поглинута Росією, або розділена нею та західним світом, тобто перетвориться на лінію цивілізаційного розколу. В ментальному плані політичні еліти заходу й самі росіяни були підготовлені до цього сценарію працями Гантінгтона. Проте реальність виявилася іншою. Сучасна українська держава, незважаючи на всі внутрішні проблеми, є сформованою політичною нацією, представники якої вільно поєднують свою політико-громадянську ідентичність українців з етнічними ідентичностями без їхнього протиставлення і не сприймають релігійну різноманітність як привід до розділення.

Погляди Гантінгтона на взаємовідносини між Україною і РФ є особливо важливими в контексті нашого дослідження. Відповідно до його цивілізаційного підходу, Росія та Україна (принаймні східна частина) належать до однієї цивілізації – слов'янсько-православної. Ці два слов'янські, передусім православні народи, протягом століть мали тісні стосунки, змішані шлюби. Подібно до того, як франко-німецькі відносини є ядром Європейського Союзу, російсько-українські відносини є основою єдності православного світу. Втім, Гантінгтон передбачав три можливі варіанти розвитку подій у відносинах між Україною і Росією. Перший сценарій ґрунтується на тезі про одну слов'янсько-православну цивілізацію, і якщо цивілізація – це те, що має значення, насильство між українцями та росіянами, як він вважав, є малоймовірним. Друга, більш вірогідна, на його думку, можливість полягала в тому, що Україна може розколотися на дві окремі частини, східна з яких об'єднається з РФ. Третій, найбільш вірогідний за Гантінгтоном сценарій: Україна залишиться єдиною, але внутрішньо роз'єднаною, тому, зберігаючи формальну незалежність, загалом буде тісно співпрацювати з РФ. Після того як будуть вирішені перехідні питання щодо ядерної зброї та збройних сил, найсерйознішими довгостроковими проблемами стануть економічні, вирішенню яких сприятимуть частково спільна культура та тісні особисті зв'язки [13, с. 167–168].

Відповідно до цивілізаційної концепції Гантінгтона, у країнах, де проживають значні групи людей, що належать до різних цивілізацій, питання ідентичності відчуватимуться особливо гостро, оскільки ці держави перебувають безпосередньо на лініях цивілізаційних розломів, тому їхні суспільства приречені на конфлікти та розпад. Він стверджував: «Україна є розколотою країною з двома різними культурами. Цивілізаційний розлом між Заходом і православ'ям проходить через її серце, і так було протягом століть. У минулому Західна Україна входила до складу Польщі, Литви та Австро-Угорської імперії. Значна частина її населення була прихильниками уніатської церкви, яка сповідує православні обряди, але визнає владу Папи Римського. Історично західні українці розмовляють українською мовою і мають яскраво виражений націоналістичний світогляд. З іншого боку, населення Східної

України в переважній більшості було православним і здебільшого розмовляло російською мовою» [13, с. 165–166]. Як приклад такого розколу України, Гантінгтон наводить результати президентських виборів у 1994 р.: тоді чинний Президент Леонід Кравчук, який, попри тісну співпрацю з російськими лідерами, ідентифікував себе як націоналіст, переміг у тринадцяти областях Західної України з більшістю голосів, що сягала понад 90 %. Його опонент – Леонід Кучма, який лише під час виборчої кампанії почав брати уроки української мови, переміг у тринадцяти східних областях і став президентом з 52 % голосів. На основі цього Гантінгтон робить висновок, що більша частина українського суспільства в 1994 р. підтвердила вибір Богдана Хмельницького 1654 року. Отже, як стверджує Гантінгтон, така ситуація відобразила не стільки етнічну поляризацію, скільки різність культур [13, с. 166].

На нашу думку, проводити паралелі з XVII ст. було хибною стратегією, яку наполегливо нав'язувала всьому світу російська пропагандистська машина через свої міжнародні засоби масової інформації та псевдоакадемічні інституції. У пізніші століття українці отримали надскладний травматичний досвід, пережили дві світові війни, влаштовані Москвою геноцид голодомором, масові репресії, розстріли, депортації. Тому формальні тези й висновки Гантінгтона, який жодного разу не був в Україні особисто і, вірогідно, засновувався на інформаційних джерелах російського походження, сповнених історичної та культурної пропаганди, були від самого початку фундаментально хибними як стосовно цілісності і єдності українського суспільства, так і щодо стійкості української держави як системи демократичних інституцій.

До подібних висновків і спростування тези Гантінгтона про Україну як «розколоту» в культурному плані державу доходять також Пламен Акалійський та Тім Ріскенс, підкреслюючи, що українці чітко вирізняються своєю національною культурою як від росіян, так і від поляків [9, с. 543]. На основі аналізу світового та європейського досліджень цінностей вони стверджують: «Україна виглядає досить однорідною країною, коли йдеться про підтримку цінностей ЄС, і ми знаходимо мало доказів популярного наративу про те, що вона є глибоко розділеною або “розколотою” країною в культурному плані. У нашому аналізі ми врахували відповідні відмінності всередині української національної держави за кількома параметрами, а саме: географічні, мовні та релігійні відмінності» [9, с. 542–543].

Сформовані історично та роздуті проросійською пропагандою розбіжності й суперечки між різними частинами України (окрім релігійних, ще мовні, світоглядно-ціннісні, економічні) суттєво зменшилися за останні тридцять років завдяки остаточному вибору українцями європейського вектора розвитку [11]. Консолідований опір українського суспільства військовому вторгненню РФ в Україну є цьому найкращим підтвердженням. Тому ми стверджуємо, що насправді не Україна, а Росія є тією країною, яка історично перебуває на лінії зіткнення цивілізацій, має тривалу (хронічну) кризу культурної ідентичності – як конструкта, що побудований на штучно створених міфах і наративах, вкрадений у сусідніх народів історичній спадщині, брехливій пропаганді та маніпуляціях суспільною свідомістю.

Росіяни не можуть визначитися, хто вони є – частиною західного чи східного світу. Це стосується як представників політичної та культурної еліт, так і звичайних громадян. З одного боку, вони активно користуються технологічними здобутками та предметами побутового комфорту західного світу (авто, одяг, послуги тощо), активно купують там нерухомість, лікуються, відпочивають, навчають дітей у західних університетах, вважають себе православними християнами, але політично, ідеологічно та в практиках повсякденного життя більше тяжіють до східних культур авторитарного типу.

Натомість сучасна українська держава, незважаючи на низку внутрішніх проблем, є сформованою самобутньою політичною нацією, представники якої вільно поєднують свою політико-громадянську ідентичність українців з етнічними ідентичностями без їхнього протиставлення. Так, ми можемо говорити про українців польського, кримсько-татарського, російського, угорського, білоруського, німецького, болгарського, грецького, молдавського походження тощо. Український випадок не є унікальним. Такі сучасні розвинені західні країни, як США, Канада, Велика Британія, Франція, також ґрунтуються на політичному розумінні нації [6, с. 202]. На нашу думку, цей засадничо важливий факт російське керівництво не врахувало ані у 2014 р., ані у 2022 р., оскільки політичні еліти путінської росії мислять хибною парадигмою власного виробництва «України, як держави, не існує. Українці і росіяни є одним народом». Як зазначив Тарас Кузіо, більшість росіян ніколи не розглядали Україну та Білорусь як «чужі» країни [17, с. 407].

З початку повномасштабного вторгнення РФ у лютому 2022 р. багато коментаторів вказували на напрочуд сильну та всеосяжну національну ідентичність українців. Особливо великий подив у більшості іноземних спостерігачів викликають випадки, коли проти Росії воюють або здійснюють опір в інший спосіб люди російського походження [16, с. 975]. Україна є частиною європейської цивілізації, культивуючи та відстоюючи зі зброєю в руках демократичні цінності, права та свободи, волелюбність та індивідуалізм. Це свідчить про близькість українців до народів Європи в ментальному та ціннісному вимірі на противагу традиціям деспотизму й авторитаризму, притаманним російській політичній моделі [11, с. 68].

«Несподіваною нацією» назвав українців Ендрю Вілсонсон і ствердив, що поява незалежної української держави в 1991 р. стала для Заходу великою несподіванкою. Адже Україна вважалася маломовірним кандидатом на роль політичної нації через яскраво виражені етнічну, мовну, релігійну та регіональну різноманітність. Вілсон підкреслив, що «несподівана нація все ще залишається нацією – не більше і не менше, ніж багато інших» [22, с. xi]. Те, що українці визначили себе як політичну націю, переконливо засвідчує Декларація про державний суверенітет України (1990 р.), у якій відновлена українська держава ідентифікує себе не лише як етнічне утворення, а як територіальну, політичну, юридичну, культурну одиницю. Хоч громадяни мали різне етнічне походження, різні мови спілкування (основні – українська та російська з регіонально різним співвідношенням), українська держава проголосила, що джерелом влади в ній є «народ України», що, як зазначив Роман Шпорлюк, було «історичним компромісом 1991 року» [8, с. 482, 499].

Традиційна українська історіографія не може пояснити, звідки взявся цей феномен 1991 року. Ярослав Грицак серед багатьох можливих причин виділяє такі: процес націотворення охопив не лише етнічних українців, але й місцеві національні меншини, котрі впродовж існування УРСР у 1920–1980-х рр. почали ідентифікувати себе з українською територією; українські правлячі еліти діяли конструктивно, змогли домовитися й реалізувати раціональний вибір на користь концепції нової політичної нації – «народу України» з метою не порушити рівновагу між різними регіонами з різноманітною історичною, політичною, економічною та культурною спадщиною [3, с. 580–582].

Можемо стверджувати, що складне історичне минуле України – тривале перебування у складі інших державних утворень, репресії, приниження, війни та геноцид, відсутність безперервної державності – мало низку негативних наслідків і відобразилося у колективній пам'яті, ментальності, політичних традиціях тощо [2, с. 28, 33]. Водночас українці набули цінний досвід життя та збереження власної самобутності в різних цивілізаційних системах, а також вміння налагодження міжкультурної та міжрелігійної комунікації і мирної

взаємодії. Як наслідок, сучасна Україна є однією з найдавніших і найбагатших європейських культурних традицій у політичному, етнічному, релігійному та загальнокультурному сенсах, а сучасні українці мають культурний і політичний вибір [6, с. 202, 211]. Історично Україна є частиною християнської цивілізації поза конфесійними поділами, які, на нашу думку, не є настільки визначальними для християнського світу, як вважав Гантінгтон.

Натомість РФ у культурному плані продовжує бути країною цивілізаційних розломів, «розірваною» за термінологією Гантінгтона. Януш Бугайський визначає її «неспроможною державою», вказуючи низку аспектів: незавершеність Росії як національної держави, сфабриковані псевдоісторичні наративи, постійні суперечки щодо ідентичності, ідеологічне безладдя, політика цькування, демографічні нестачі, економічний спад, загрози для довкілля, соціальний тиск, регіональні виклики та міжнародні поразки [1, с. 43, 54]. Він також наголошує, що лівова частина української історії та ідентичності була викривлена або привласнена Москвою, тож війна РФ проти України є відчайдушною спробою врятувати власну крихку історію та розгублену мультиетнічну імперську ідентичність. Погоджуємося з думкою Бугайського, що цей відкритий акт російської агресії засвідчує необхідність деколонізації, щоб повернути минуле поколінням корінних народів, які продовжують зазнавати гноблення та русифікації у складі РФ [1, с. 25–26].

Протягом століть росія активно й послідовно привласнювала українську культурну спадщину, використовуючи її як підґрунтя для створення міфологізованих імперських нарративів про «величну тисячолітню Росію», що нині трансформовані у концепцію так званого русского міра. Ці ідеологеми, ретельно транслиуються засобами масової інформації, освіти та культури, мають на меті не лише легітимізувати зовнішню агресію, а й укріпити внутрішній політичний режим. Саме тому незалежність України становить екзистенційну загрозу, але не для існування Росії як держави, а для збереження й домінування її імперської ідеології та історичних нарративів, що потребує викривленої версії історії виправдання власного існування.

Сучасна РФ продовжує демонструвати кризу власної ідентичності, яка виявляється в кількох ключових аспектах. По-перше, брак об'єктивного осмислення власного минулого – російська історіографія виконує радше функцію пропаганди, ніж науки. По-друге, культурне пригнічення народів, що історично перебували під російською владою, супроводжується політикою уніфікації, русифікації, де «інше» підлягає знеціненню або витісненню. І, по-третє, функціонування жорсткої авторитарної моделі влади, що заперечує цінності діалогу, плюралізму та критичного мислення, призводить до втечі найбільш прогресивних верств суспільства за кордон. Це створює замкнене коло, у якому нація не здатна продукувати альтернативні ідеї розвитку, бо незгодні з режимом маргіналізуються або змушені емігрувати.

Висновки. Війна РФ проти України оголює глибокі внутрішні суперечності російського суспільства: між імперським минулим і модерним глобальним світом, між авторитарною мілітаризованою моделлю влади та демократичними цінностями. Росія є культурно «розколотою» державою, що століттями існує на межі цивілізаційних розломів між західною та східними цивілізаціями. Її територіальна цілісність та політична стабільність забезпечувалися і продовжують забезпечуватися авторитарними й тоталітарними формами управління, а зовнішня політика ґрунтується на конфронтації з країнами Заходу.

Російська держава намагається привласнити історичну спадщину Київської Русі та наступних століть української історії, щоб надати легітимності імперським амбіціям, сформувані міф про «тисячолітню безперервну державність», сконструювати ідею «єдиного народу» та зміцнити внутрішню політичну мобілізацію суспільства навколо образу

зовнішнього ворога. Також це використовується для підриву міжнародної суб'єктності України, делегітимації її права на самостійний історичний розвиток і виправдання військової агресії. Тому російська пропаганда спотворює історичні факти, маніпулює поняттям ідентичності на внутрішньому та міжнародному рівнях. Утім, спроби асимілювати чужу культурну спадщину не розв'язують кризи культурної ідентичності, з якою стикається російське суспільство. Українські культурна й політична традиції, сформовані на основі демократичних цінностей, самоврядності, багатоконфесійності, залишаються принципово чужими для централізованого й авторитарного російського режиму. Розуміння РФ сьогодні можна обґрунтовано назвати «помилкою Гантінгтона», оскільки Гантінгтон помилково вбачав у Росії окремий цивілізаційний простір, закладаючи в такий спосіб хибну оптику для аналізу україно-російських відносин.

Список використаної літератури

1. Бугайський Я. Неспроможна держава. Інструкція з розшматування Росії. Київ : АРК. ЮЕІ, 2022. 480 с.
2. Гордійчук О. Еволюція політичних традицій та ментальності українського суспільства. *Society and Security*. 2024. № 2–3 (3). С. 28–35. [https://doi.org/10.26642/sas-2024-2-3\(3\)-28-35](https://doi.org/10.26642/sas-2024-2-3(3)-28-35).
3. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX ст. Київ : Yakaboo Publishing, 2019. 656 с.
4. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. Київ : Видавництво КОМОРА, 2020. 192 с.
5. Лубінець Д. Музеї, театри, церкви... Що окупантам зробили об'єкти культури? *LB.ua*. 17 серпня 2023. URL: <https://surl.li/snnrpm> (дата звернення: 20.05.2025).
6. Мішалова О. Національна ідея, національна ідентичність та історичний наратив культурної конвергенції. *Актуальні проблеми духовності*. 2021. Вип. 22. С. 195–214. <https://doi.org/10.31812/apd.v0i22.4528>.
7. Мішалова О., Гордійчук О. Війна Росії проти України як «війна за ідентичність». *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2025. Вип. 59. С. 164–175. <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.18>.
8. Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 552 с.
9. Akaliyski P., Reeskens T. Ukrainian values: between the Slavic-Orthodox legacy and Europe's allure. *European Societies*. 2024. Vol. 26. № 2. P. 522–551. <https://doi.org/10.1080/14616696.2023.2206901>.
10. Castells M. *The Power of Identity*. Oxford: Wiley-Blackwell. A John Wiley and Sons, 2011. 592 p.
11. Hordiichuk O., Dekert T., Lysetska Y. Polityczne i mentalne aspekty integracji Ukrainy z Europą. *Przegląd Politologiczny*. 2024. No. 2. P. 59–75. <https://doi.org/10.14746/pp.2024.29.2.5>.
12. Hrushevsky M. *History of Ukraine-Rus'*. Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1997. 602 p.
13. Huntington S. P. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York : Simon and Schuster, 1996. 367 p.
14. Huntington S. P. The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*. 1993. Vol. 72. No. 3. P. 22–49.
15. Huntington S. P. *Who Are We?: The Challenges to America's National Identity*. New York, London, Toronto, Sydney : Simon and Schuster, 2004. 428 p.
16. Kulyk V. What Have We Learned about Ethnonational Identities in Ukraine? *Nationalities Papers*. 2023. Vol. 51. No. 5. P. 975–990. <https://dx.doi.org/10.1017/nps.2023.41>.

17. Kuzio T. National Identity and History Writing in Ukraine. *Nationalities Papers*. 2006. Vol. 34. No. 4. P. 407–427. <https://doi.org/10.1080/00905990600842080>.
18. Mishalova O., Hordiichuk O., Sokolovskyi O. Russia's War in Ukraine as a “War for Identity” and Appropriation of Cultural Tradition. *ETHICS IN PROGRESS*. 2024 Vol. 15. No. 1. P. 73–94. <https://doi.org/10.14746/eip.2024.1.4>.
19. Plokhy S. *Lost Kingdom: The Quest for Empire and the Making of the Russian Nation*. New York : Basic Books, 2017. 432 p.
20. Shcherba Dz. The War on Culture: How Russia is Destroying Ukraine's Cultural Heritage. *UkraineWorld*. February 1, 2023. URL: <https://ukraineworld.org/articles/analysis/war-culture> (дата звернення: 20.05.2025).
21. Smith A. D. *The Cultural Foundations of Nations: Hierarchy, Covenant, and Republic*. Oxford : Blackwell Publishing, 2008. 262 p.
22. Wilson A. *The Ukrainians: Unexpected Nation*. New Haven and London : Yale University Press, 2015. 410 p.

HUNTINGTON'S MISTAKE: RUSSIA AS A STATE OF CIVILIZATIONAL CLEFTS AND CULTURAL IDENTITY CRISIS

Olena Mishalova

*Kyryvi Rih State Pedagogical University,
Philosophy Department*

*54 University Avenue, Kyryvi Rih, 50086, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-5469-6451>*

Olha Hordiichuk

*Zhytomyr Polytechnic State University,
Department of Journalism and Philosophical Studies
103 Chudnivska St., Zhytomyr, 10005, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-4606-9188>*

The article emphasizes that one of the key reasons for Russia's war against Ukraine is its appropriation of the Ukrainian cultural tradition and historical heritage of the times of Kievan Rus (IX–XIII centuries) and later centuries. Russia is not satisfied with its own history (since the 15th century), because in order to support and legalize the narratives of the “great empire” and “the existence of a thousand-year old Orthodox Russian civilization” invented in the mid-nineteenth century, Russian authorities need to appropriate the history and cultural identity of the people they colonized – Ukrainians (Ukrainians–Rusyns). This is probably the only unprecedented case in history when a colonizer (Russians) seeks to impersonate those whom it colonized (Ukrainians–Rusyns). However, the appropriation of someone else's cultural heritage does not solve the internal problems of Russians with defining their own cultural identity. Ukrainian cultural and political traditions have been and remain alien to them and do not correspond to the Russian mentality.

The authors argue that Samuel Huntington can be considered a classic example of controversial Western intellectuals who adopted Russian historical myths about the countries and peoples of Eastern Europe and the “Russians” themselves. On the one hand, he was right that the world is moving toward multipolarity and that the conflicts of the future (for us, the present) will be based primarily on cultural differences and values, not on politics or economics. On the other hand, it was Huntington who assigned Ukraine the status of a culturally “cleft” state, divided by language and faith, a country that will either be absorbed by Russia or divided by it and the Western world, i.e., will become a line of civilizational clash. Mentally, the political elites of the West and the Russians themselves were prepared for this scenario by Huntington's conclusions. However, the reality was different. The modern Ukrainian state, despite all

the internal problems, is an established political nation whose representatives freely combine their political and civic identity as Ukrainians with their ethnic identities without opposing them and do not perceive religious diversity as a reason for division. It is the Russian Federation that is a civilizationally “cleft” and “torn” country, not a separate civilizational space, as Huntington believed. Therefore, there is every reason to talk about Huntington's conceptual mistake, which laid down the wrong optics of perception of Ukraine, Russia and their relations in the past and present.

Key words: identity, identity crisis, identity war, cultural heritage, civilization.

Дата першого надходження статті до видання: 23.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 101 (075, 8)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.22>

ОНТОГНОСЕОЛОГІЧНА ЕВОЛЮЦІЯ БУТТЯ В НООСФЕРНОМУ ПРОСТОРІ

Олена Моргун

*Криворізький національний університет,
факультет інформаційних технологій,
кафедра професійної та соціально-гуманітарної освіти
вул. Віталія Матусевича, 11, м. Кривий Ріг, 50027, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-7916-7265>*

У статті запропоновано авторську концепцію ноосферного проєкту як інтегративної моделі онтогносеологічної еволюції, у межах якої нообуття розглядається як керований континуум об'єктно-суб'єктної реальності. Обґрунтовано, що сучасний розвиток складних систем супроводжується зростанням їхньої нерівноважності, ускладненням структурної організації та переходом до нових форм когнітивної взаємодії. У цьому контексті розроблено типологію онтогносеологічного руху, що передбачає п'ять рівнів – від первинного онтологічного становлення до ноосферно-керованого саморуху, в якому реалізується єдність суб'єкта і об'єкта ($S \leftrightarrow O$).

Визначено систему фундаментальних обмежень онтоєволюції, зокрема межі активації, та перцепції, які задають граничні параметри розвитку як природних, так і когнітивних процесів. Показано, що ці обмеження мають не лише фізичну, але й епістемологічну природу, пов'язану з можливостями суб'єкта пізнання. Доведено, що їх подолання здійснюється через процес менталізації реальності, який передбачає перехід від сенсорно-образних форм відображення до ментально-аперцептивних структур і суб'єктоцентрованого знання. Особливу увагу приділено ролі ноофактора як механізму регуляції онтогносеологічних процесів та формування керованої реальності – ноореалогнозису. Обґрунтовано, що ноосферний рівень розвитку характеризується виникненням «онтологічного суб'єкта», здатного інтегрувати множинність об'єктів у цілісну світореальність і здійснювати її цілеспрямовану трансформацію. Зроблено висновок, що ноосферний підхід відкриває перспективи для створення нових міждисциплінарних моделей пізнання й управління складними системами в умовах глобальних трансформацій.

Ключові слова: ноосфера, онтогносеологія, менталізація, суб'єкт – об'єкт, фундаментальні обмеження, пізнання, еволюція, ноофактор, реальність.

Концепція ноосферного проєкту розглядає нообуття як керований континуум об'єктно-суб'єктної реальності, який функціонує через операційний ноореалогнозис – епістемологічно організований онтос ноосферного знання. У цьому контексті ноознання не лише набуває онтологічного втілення в різноманітних формах реальності, а й безперервно зростає, акумулюється, здобуває науково-когнітивну технологічність та регулюється у сфері креативно реалізованих екстенцій інтенційних ноосуб'єктів. Таким чином, ідеться про процес референтно-інтенційної самореалізації ноосуб'єктів у створюваних ними креативних продуктах, які функціонують як активні ноооб'єкти. У своїй сукупності ці об'єкти формують інтегративну якість операційного ноореалогнозису, тобто керованої реальності. Зазначений процес стає можливим за умови висхідної ноосферної «S–O-активації» сущого – переходу від неактуалізованого стану («онтично сущого») до онтологічно реалізованого стану буттєвого сущого («дійсно сущого»), що супроводжується його розпізнаванням у перцептивних та аперцептивних свідомісно-ментальних об'єктних конфігураціях ноосферної реальності. Така «S–O-активація» здійснюється за умов метакоординаційного залучення ноофактора



© Моргун О., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

як прояву «сильного» антропного принципу, що спрямовує активне оперування онтогносеологічними процесами на засадах ноонаукової методології, ноосферно-синтетичного мислення, ноопізнання та безперервного зростання знання [4, с. 114–215].

Ноосферний проєкт має когнітивно-семіотичну репрезентацію в тому сенсі, що він параметризується за тими самими базовими п'ятьма параметрами когнітивно-креативної онтогносеологічної ідентифікації безперервності світу, що й семіотичний проєкт. Водночас змінюється онтогносеологічний вектор цієї безперервної світової континуальності. У світі природних об'єктів, де суще переходить із «неявленого» стану в «явлений», еволюційне становлення буття відбувається в напрямі його втіленості й опредмеченості, об'єктивації та набуття об'єктності в речових і предметних формах. Це відображає природну активність об'єктно-буттєвого існування світу як стабільної, безперервної та безмежно пролонгованої континуальності, що реалізується на різних масштабах, рівнях і у вимірах сущого. Така континуальність проявляється в модусах різновимірної представленості, конденсації та сублімації, природоздійснення й феноменального розмаїття, охоплюючи метафоричні виміри транснатуральності та метабуттєвості.

Граничною формою цієї реально-буттєвості активності є її перехід у стан метаактивності – коли в метамасштабному та метасистемному сенсі вона набуває ознак гіперактивного процесу об'єктутворення. Зокрема, у межах фізичної просторово-часової реальності нашого «субсвіту», що характеризується трьома базовими вимірами представленості, такою граничною формою виступає «максимон». Через максимонну трансформацію відбувається єдинополюве згортання та масштабна інверсія мікро-, макро- і мега-рівнів реальності в їх інтегроване полеіснування (МММ-реальність). У цьому процесі можливий перехід від гранично мікроскопічного формату до гранично мегамиштного через ефекти «стискання» і «розширення» фізично сущого.

При цьому буттєвісні об'єкти не зникають, а лише долають обмеження чуттєвого сприйняття. Вони репрезентуються у формі суб'єктного екзистування, де суще постає як «суб'єктосуще» – таке, що здійснює саморепрезентацію у формі ментальної екзистенції. У межах цієї метаактивної транснатуралізації сущого формується аперцептивно здатний ментально-рефлектуючий суб'єкт, який сприймає об'єкт буття не чуттєво, а через абстрактно-логічні, понятійні конструкції позачуттєвого мислення. У разі формування сенсорно-необмеженого феномену ментальної суб'єктності первинний «онтологічний рух», спрямований від невтільненого сущого до його об'єктного втілення, трансформується і пролонгується в якісно новий – онтогносеологічний рух. Цей рух набуває двоспрямованого характеру: «втільнений об'єкт → активований суб'єкт» і водночас «активований суб'єкт → втільнений об'єкт». У такій конфігурації він постає як понадскладний процес породження знання, ноознання й метазнання, що реалізується під дією ноофактора через взаємопереходи типу: «актуалізований суб'єкт → когнітивний об'єкт» і «креативний суб'єкт (інтенція) → екстенційний об'єкт (реалізація)». Активність набуває суб'єктно-ментального характеру і постає як ментальна та понадментальна активність ноосферно орієнтованого інтенційного суб'єкта, який здійснює творення й управління екстенційними об'єктами. Процес репрезентується як онтогносеологічний рух «четвертого типу»: «когнітивно-семіотичний суб'єкт → когнітивно-семіотичний об'єкт» [3, с. 203–267]. Подальший розвиток приводить до формування керованого ноосферного саморуху – «руху п'ятого типу»: «креативний ноосуб'єкт → креативний нооб'єкт → операційний ноореалогнозис». Цей «рух знання» має принципово інверсований характер: він орієнтований не лише від об'єкта до суб'єкта ($O \rightarrow S$), але передусім від суб'єкта до об'єкта ($S \rightarrow O$). Водночас він здійснюється у двонапрямній єдності як цілісне $S \leftrightarrow O$ -відношення, що охоплює конекцію, зв'язок і креативний синтез суб'єктного й об'єктного.

Таким чином, ноосферний онтогносеологічний рух цього типу репрезентує вищу форму ментально-творчої активності, що реалізується як єдність «креативний ноосуб'єкт → креативний ноооб'єкт». Він може бути програмований і здійснюваний у межах ноосферного проєкту як керованого процесу суб'єкт-об'єктного творення. У цьому контексті стає можливою інверсія онтогносеологічного руху, за якої вектор «об'єктна екзистенція → суб'єктне буття» трансформується у протилежний – «ноосуб'єкт → ноооб'єкт». Така інверсія відображає розширення реальнісного існування світу в його безперервності через постійне здійснення різних типів онтогносеологічного руху. Відповідні типології можуть бути систематизовані як передумови креативно-синергетичної активації ноосферного проєкту. Тенденція до «менталізації суцього» в процесі реальнісної еволюції та відповідного реальнісного представлення проявляється в напрямі формування дедалі досконаліших об'єктних втілень і ускладнених морфопредметних структур. Як зазначав В. І. Вернадський, біосфера Землі є «стійкою динамічною системою», у якій взаємодія живої та неживої речовини створює цілісну, еволюційно змінну структуру, що незмінно діє у своїх основних рисах протягом геологічного часу. [1]. У цьому процесі простежується наскрізний еволюційний вектор, що розгалужується на комплекси взаємодоповнювальних тенденцій.

Зокрема, протягом приблизно 4,5 млрд років існування біосфери ця тенденція проявилася у формуванні дедалі складніших систем, які потребують тоншої рівноваги із середовищем. Це, зі свого боку, зумовлює ускладнення морфологічної організації, розвиток механізмів моделювання та регуляції поведінки. Згідно із сучасним українським науковим осмисленням, еволюція біосфери проявляється як розвиток інтегрованих складних систем, де нижчі рівні утворень є елементами більш складних структур, і ця динамічна зміна станів пояснює історію розвитку як життя, так і людського суспільства [6]. Таке «окультурене буття» об'єктивно потребує менталізації реальності, оскільки активні об'єктні стани суцього досягають своєї онтологічної межі в рамках матеріальної об'єктності біосферного існування («першої природи»). У цих умовах порушується гомеостаз, стабільні стани змінюються фазами неусталеності, невірноваженості та «режимів із загостренням».

Відповідні рівні онтологічної суб'єкт-об'єктної активності можуть бути представлені у вигляді ієрархії, де найвищий – п'ятий – рівень відповідає ноосферній S–O-активності. Досягнення нового, більш високого рівня гомеостазу в земних умовах передбачає менталізацію буття на вищих рівнях існування – від «менталоіснування» та «культуробуття» до «креатобуття» й «ноосферобуття». У цьому контексті загальний онтологічний рух трансформується в онтогносеологічний і ноосферно-епістемологічний рух, у якому взаємодіють як нементалізована реальність суцього, так і менталізоване буття.

Ця взаємодія реалізується через синхронну, асинхронну та діахронічну дію чотирьох базових онтологічних векторів первинної «онтосволюції»: (1) реальнісне існування в наявності; (2) суще як таке (необ'єктоване суще); (3) суще, об'єктоване в матеріальних формах; (4) менталізоване буття у його співвіднесеності з нементалізованою реальністю. П'ятий онтологічний вектор репрезентує ноосферно керований напрям – регульовану онтогносеологічну автоеволюцію, що охоплює вторинні, третинні та вищі рівні менталізації реальності. Цей процес постає як суб'єктоцентрований метапроцес ноосферогенезу [4, с. 322–415].

Важливою умовою такої прогресуючої еволюції є чергування відносно стабільних періодів, у межах яких накопичується «некорисне розмаїття», та кризових фаз («режимів із загостренням»), під час яких відбувається відбір систем. Для цього потрібне накопичення достатнього ресурсу для зміни стратегій розвитку. У фазах неусталеності кількість можливих сценаріїв розвитку зростає, однак водночас підвищується роль випадковості, що може

призводити як до прогресу, так і до деградації або навіть загибелі системи. Якщо припустити, що концепція нерівноважності систем і зростання їх неусталеності в умовах прогресивної еволюції є коректною, то постає можливість існування синерго-фазових періодичних переходів (у межах запропонованої концепції – періодично-фазових синергопереходів, ПФ-синергопереходів).

Граничною межею цього процесу виступає насичення суцього матеріальною об'єктністю – своєрідна межа його «натуралізації», що реалізується в мікро-, макро- та мега-рівнях єдиної реальності з різними масштабними калібрами та інверсіями масштабності. З іншого боку, паралельно діє протилежна тенденція – дисипація, ентропійне «розпилення» та трансформація об'єктних утворень, що може призводити до їх морфопредметного розпаду. Таким чином, еволюція постає як взаємодія двох протилежних процесів: об'єктного ускладнення й ентропійної деструкції. Ідея метагомеостазу, яку розвивали Альберт Ейнштейн та Олівер Хевісайд, може бути інтерпретована як прагнення до єдинопольового об'єднання реальності в умовах досягнення межі подальшого об'єктного ускладнення. Йдеться про граничність матеріально-об'єктного розвитку суцього в його тілесних і предметних формах. Водночас постає питання про можливість збереження досягнутого рівня об'єктності, тілесності та морфологічної організації у відносно стабільному стані (гомеостазі), що забезпечує тривале буттєве існування, зокрема на вищих рівнях онтопредставленості.

Ще Аристотель обґрунтовував, що для актуалізації суцього потрібна «енергія здійснення» – ентелехія, яка забезпечує перехід від потенційного стану (дюнамис) до актуального (енергейя). У цьому сенсі можна говорити про першу граничну межу – межу активації суцього, що визначає можливість переходу до реальносуцього буття. Водночас ця межу виступає і як фундаментальне обмеження: не вся потенційність може бути реалізована. Якщо ж розглядати процес із позиції «сили дії», виникає друга фундаментальна межу – обмеження інтенсивності реальнісного здійснення. З позицій сучасної фізики це відповідає фундаментальним взаємодіям природи, зокрема сильній, слабкій, електромагнітній та гравітаційній взаємодіям, а також їх інтегративним формам (зокрема, електрослабкій взаємодії), що визначають граничні параметри структурної організації та динаміки фізичної реальності. Фундаментальні обмеження онтоєволюції можуть долатися не лише в межах матеріально-об'єктної реальності, але й на рівні ментально-аперцептивної активності. Йдеться про таку форму ментальної понадактивності, яка перевищує граничні параметри активації та реалізації суцього в межах його об'єктного існування.

На цьому рівні виникає феномен онтологічної цілепокладності – спрямованості онтологічного руху як цілісного процесу. Це зумовлює необхідність появи «онтологічного суб'єкта», який інтегрує множинність об'єктів у єдину холістичну світореальність і детермінує її розвиток. Такий суб'єкт набуває творчого статусу, оскільки здійснює активацію суцього, оперує об'єктами та забезпечує континуальне розширення реальності. Цей суб'єкт постає як онтологічний ноосуб'єкт, що функціонує в системі фундаментального S–O-зв'язку та реалізує ноофактор як механізм стабілізації та розвитку світореальності.

Зазначений метапроцес може бути представлений у вигляді послідовності етапів:

1. Подолання фундаментальних обмежень. Йдеться про зняття двох базових меж: першої – ГМ-активації; другої – ГМ-актантності. Унаслідок цього активність переходить від кількісного до якісного зростання, набуваючи онтологічного статусу та трансформуючись у ментальну гносеоякість.

2. Формування онтогносеологічного руху. Первинний онтологічний рух у своїй натуралізованій формі доповнюється ментальним компонентом, що пов'язано з виникненням свідомості. Це призводить до трансформації онтологічного руху в онтогносеологічний – як єдності існування й пізнання.

3. Перцептивна актуалізація буття. Виникає нова якість – «перцептивне буття», що в антропному вимірі проявляється як сенсорно-образне сприйняття реальності. Воно супроводжується емоційно-афективними станами (широкий спектр переживань), які виступають формою інтеграції досвіду буття.

4. Подолання нефундаментальних перцептивних обмежень. Обмеження, пов'язані з природними можливостями сприйняття, можуть долатися через розвиток перцептивних і когнітивних механізмів. Це передбачає розширення сенсорного досвіду, інтуїтивні та креативні форми пізнання, а також підвищення рівня абстракції мислення. В академічному контексті ці процеси доцільно інтерпретувати як розвиток розширених когнітивних і перцептивних моделей, а не як буквальну «понадчуттєвість».

5. Подолання фундаментальних обмежень позаантропного типу. У випадках взаємодії з неантропними або позалюдськими формами організації реальності виникає потреба у використанні аперцептивних і абстрактно-логічних механізмів пізнання. Це передбачає перехід до багатовимірного мислення й моделювання реальності поза межами безпосереднього сенсорного досвіду. У межах ноосферного підходу така взаємодія може бути інтерпретована як процес формування універсального когнітивного поля, опосередкованого дією ноофактора [4, с. 305].

У процесі ускладнення онтоєволюції постає третє фундаментальне обмеження (ФО), яке можна визначити як граничну межу переходу «впізнавання → розпізнавання → пізнання → фактологічне знання → істиннісне знання». Це обмеження проявляється як граничність перцептивної сенсифікації та пов'язане з досягненням меж розпізнавання й таксономізації реальності. Зазначена межа виникає в умовах виходу пізнання за межі звичних масштабів і форм буття. Для сучасного людства це проявляється, з одного боку, у космічній експансії – освоєнні макрокосмічного простору й усвідомленні місця людини в універсумі, а з іншого – у проникненні в мікросвіт за допомогою високоточних інструментів, що забезпечують дослідження фундаментальних рівнів реальності. Унаслідок цього відбувається зближення мікро- і макромасштабів у межах єдиного реальнісного континууму.

Однак така інтеграція масштабів створює принципові труднощі для пізнання, оскільки виходить за межі безпосередньо доступних перцептивних і когнітивних структур. Це потребує формування нових «світорозумових принципів», які можуть бути інтерпретовані як фундаментальні онтологічні метапринципи. Подолання цієї граничності можливе лише за умови методологічно організованого процесу пізнання, що передбачає перехід до «граничного пізнання» (ГМ-пізнання) і формування позамежового знання. У межах запропонованої концепції такий перехід пов'язується з менталізацією реальності, тобто з підсиленням ролі суб'єкта пізнання, його концентрації та суб'єктоцентрованості знання. Таким чином, третє фундаментальне обмеження (сенсифікаційне) трансформується у четверте – обмеження перцептивного розпізнавання й таксономії. Воно визначає межі формування сенсорних образів та їх когнітивної інтерпретації. У цьому контексті можна говорити про існування двох граничних станів перцепції: надлишкової образності (гіперсенсифікації), коли відбувається перенасичення образними структурами, та редукції сенсорності, коли сприйняття переходить в абстрактно-ментальний або позасенсорний режим.

З позицій сучасної науки такі стани доцільно інтерпретувати через концепції інформаційно-польових процесів і квантово-хвильової природи реальності. Людина може фіксувати 75 «елементів буття» (3 – «постійні», але «непроявлені», 72 – «непостійні», але «феноменальні» і «проявлені»), а загалом маються до 1000 «дхарм» як «одиниць змін» та «елементів буття», що розрізняються як «хвилювання» почуттєвого буття. У цьому сенсі «хвилювання елементів буття» може бути співвіднесене з динамікою складних систем

і процесами обробки інформації. В антропосприйнятті таких «польових хвиль» це має свій «кінець», і тому «хвилювання елементів» поступово заспокоюється та «згасає» разом зі «стражданням» [5]. Водночас нейрофізіологічні дослідження показують, що сенсорні системи людини функціонують як механізми селекції та редукції інформації. Наприклад, зорова система обробляє значно більший обсяг сигналів, ніж усвідомлюється суб'єктом, що зумовлює необхідність фільтрації («сенсорного шумоподавлення») для формування цілісного образу світу. Отже, обмеження пізнання пов'язані не лише з об'єктивними характеристиками реальності, але й з когнітивними можливостями суб'єкта. Ось чому «сенсорна система, котра не володіє здатністю перетворення отриманої інформації у її осмислене усвідомлення, остається сліпою, оскільки «не має критеріїв відділення корисних сигналів від шуму» [2, с. 89]. Подолання цих обмежень можливе через перехід від сенсорно-образного рівня до ментально-аперцептивного, де надлишкова інформація інтегрується, структурується і трансформується у форми глибинного знання.

Таким чином, наша «почуттєва антропосистема» вибірково деактивує і сенсibiлізує тільки необхідні для актуального буття «сенсорні сигнали» поточного існування людини. Але вони можуть значно підсилюватись і «розширюватись» екстрасенсорно та гіперпочуттєво внаслідок величезного «перцептивного діапазону» людського сприйняття та «понадсприйняття» («випереджальна аференція»). Наприклад, піднімати почуттєвість на екстрасенсорний рівень «біоінформаційного сприйняття» з підвищенням швидкості нейросигналів з 100 м/с до швидкості звуку (300 м/с) і вище – до 10 тис. м/сек. Однак ще вищий рівень сенсibiлізації є неможливим, а тому починає формуватись й «конструктивно складатися» механізм «перетворення-преображення» матеріального в ідеальне з відповідними ідеально-ментальними, аперцептивними та свідомісно-мисленнєвими операціями – «згорнутими образами» в абстрагованих поняттях [3, с. 86]. За досягнення четвертої граничної межі «ГМ-сенсibiлізації» людський мозок переходить на ментальний режим «інформаційної обробки» світобуття через його розумово-ноосферне «ГМ-розпізнавання» і «ГМ-таксономії» морфообразів у їх біоінформаційному розмаїтті. А з цим починає працювати ментально-свідомісний механізм «перетворення-преображення» матеріального в ідеальне – причому подібний механізм може працювати в найрізноманітніших режимах і діапазонах [4, с. 208] Ці ментально-свідомісні режими (МСР) постійно ускладнюються, піднімаючись на семантико-семіотичний і ноосферний рівень «обміну – розподілу – комплексування – інтегрування» інформації, що й розглядається у відповідних семантичному та ноосферному проєктах.

Результати дослідження дають змогу стверджувати, що розвиток ноосферного буття в його вищій вдосколеності реалізується через системне впровадження ноосферного проєкту, що поєднує трансформаційно-реконструктивну раціональність із креативним синтезом. Це забезпечує цілісне когнітивне й семіотичне розуміння сутності, її розпізнавання та таксономізацію, створюючи підґрунтя для формування стабільного ноореалогнозису високого рівня буттєвісної екзистенції.

Список використаної літератури

1. Вернадський В. І. Біосфера. Київ : Наукова думка, 1998. 456 с.
2. Гейзенберг В. Фізика і філософія. Частина і ціле / пер. з нім. В. Артеменка. Львів : Астролія, 2011. 336 с.
3. Капіца В. Ф. Гносеологічні перетворення знання і ноуменальне пізнання. Кривий Ріг : Видавничий центр, 2011. 387 с.

4. Капіца В. Ф. Онтологічні виміри буття і філософія онтогенезису. Кривий Ріг : Видавничий центр, 2012. 491 с.
5. Щербак О. С. Стародавня індійська філософія. Київський університет, 2004. 183 с.
6. Protasov A., Barinova S. The Evolutionary System of the Biosphere and the Metameric Concept of Its Evolution: From the Past to the Future. *Encyclopedia*. 2024. Vol. 4 (2). P. 900–914. DOI: 10.3390/encyclopedia4020058.

ONTOGNOSEOLOGICAL EVOLUTION OF BEING IN THE NOOSPHERIC SPACE

Olena Morhun

Kyryvi Rih National University,

Faculty of Information Technology,

Department of Vocational and Social-Humanitarian Education

11 Vitalii Matusevych St., Kryvyi Rih, 50027, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0001-7916-7265>

This article presents the author's concept of the noospheric project as an integrative model of ontognoseological evolution, within which noo-being is viewed as a controlled continuum of object-subject reality. It is argued that the contemporary development of complex systems is accompanied by an increase in their non-equilibrium, a complication of their structural organization, and a transition to new forms of cognitive interaction. In this context, a typology of ontognoseological motion has been developed, comprising five levels—from primary ontological formation to noosphere-controlled self-motion, in which the unity of subject and object ($S \leftrightarrow O$) is realized. A system of fundamental constraints on ontological evolution has been identified, specifically the limits of activation, octantity, cognition, and perception, which define the boundary parameters of development for both natural and cognitive processes. It has been shown that these constraints are not only physical but also epistemological in nature, linked to the capabilities of the knowing subject. It has been proven that these constraints are overcome through the process of mentalization of reality, which involves a transition from sensory-imaginative forms of representation to mental-apperceptive structures and subject-centered knowledge.

Particular attention is paid to the role of the noo-factor as a mechanism for regulating ontognoseological processes and the formation of a controlled reality—noo-realognosis. It is substantiated that the noospheric level of development is characterized by the emergence of an “ontological subject” capable of integrating the multiplicity of objects into a holistic world-reality and carrying out its purposeful transformation. It is concluded that the noospheric approach opens up prospects for the creation of new interdisciplinary models of cognition and management of complex systems in the context of global transformations.

Key words: creativity, self-actualization, self-realization, personality, self-identificat.

Дата першого надходження статті до видання: 26.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 101:378.4:355.233(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.23>

ФІЛОСОФСЬКА СКЛАДОВА ПРОЦЕСУ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ

Людмила Непіпенко

*Національна академія Національної гвардії України,
Навчально-науковий інститут роботи з персоналом,
кафедра соціально-гуманітарних дисциплін
майдан Захисників України, 3, м. Харків, 61001, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-1165-5163>*

У статті досліджено філософське підґрунтя процесу професіоналізації майбутніх офіцерів Національної гвардії України в контексті модернізації військової освіти. Порушено методологічну проблему визначення сутності та змісту філософської основи професійної підготовки офіцерських кадрів у НА НГУ в контексті впровадження модернізованого інтегрованого курсу філософії. Курс зорієнтований на системне включення військово-прикладної тематики до всіх змістових модулів (а саме історії філософії, онтології, гносеології, формальної логіки, філософської антропології, соціальної філософії, історії та теорії вірувань і релігій, філософії війни та миру, естетики та етики) в аспекті осмислення світоглядних, пізнавальних і ціннісних засад військово-професійної діяльності. Доведено, що філософські знання з наскрізним опрацюванням військової проблематики в межах вищезначених модулів курсу мають вагомий евристичний потенціал. Вони сприяють моделюванню цілісного світогляду військовослужбовця як ціннісно-сміслового конструкта, що забезпечує його здатність до рефлексії, критичного мислення, самоорганізації, морально-практичних проявів, прийняття обґрунтованих рішень та ефективної діяльності в умовах сучасних безпекових викликів. Наголошено, що національна філософія, як складова філософського знання, є не тільки квінтесенцією культури певного народу. Вона також визначає теоретичні засади національно-державницької ідеології, виступає одним із важливих чинників державотворення та духовної безпеки суспільства. Методологічний інструментарій дослідження ґрунтується на принципах системності, комплексності та ціннісно-сміслової орієнтованості, а також на застосуванні різнорівневих підходів: філософських (аксіологічного, культурологічного, гуманістичного), загальнонаукових (наукової об'єктивності, логічності), конкретно-наукових (конкретно-історичного, інтегративного, професіологічного), педагогічних (компетентнісного, особистісно-орієнтованого, акмеологічного). Використано такі методи: теоретичний аналіз джерел із проблеми, філософської рефлексії, діалектичний, системно-функціональний, загальнонаукові методи аналізу, синтезу, узагальнення, абстрагування, індукції та дедукції, емпіричні методи спостереження та моніторингу.

Ключові слова: філософія освіти, військова освіта, професіоналізація, майбутні офіцери НГУ, світогляд, ціннісно-смісловий конструкт, критичне мислення, професійна етика, рефлексія.

Актуальність звернення до досліджуваної проблеми зумовлена тим, що філософська освіта виступає теоретико-методологічним фундаментом процесу професіоналізації майбутніх офіцерів у вищих військових навчальних закладах (ВВНЗ). Вона має комплексний характер, інтегруючи світоглядний, пізнавальний, етичний і рефлексивний аспекти становлення високопрофесійного офіцера, оскільки визначає ключові засади формування цілісного світогляду та ціннісно-смілової структури особистості військовослужбовця. Опанування філософськими знаннями сприяє розвитку критичного мислення, аналітичних і рефлексивних навичок, здатності логічно опрацьовувати інформацію, порівнювати



© Непіпенко Л., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

й оцінювати альтернативні варіанти дій, а також приймати обґрунтовані рішення в умовах сучасних безпекових викликів, збройної агресії, гібридних загроз і нестабільної міжнародної ситуації. У цьому контексті посилюється запит на світоглядотворчий потенціал невід'ємної складової духовного життя народу – української філософської думки, яка завдяки своїй природі виступає важливою складовою когнітивного розвитку особистості, формування інтелектуальної вправності мислення й автономії розуму. Йдеться про її здатність сприяти моральному самовизначенню та зростанню особистості через усвідомлене відтворення нею ціннісно-світоглядної української національної своєрідності у найзагальніших поняттях і смислах. Водночас цьому протистоїть гетеронімія особистості, що проявляється в підпорядкуванні зовнішнім впливам та засвоєнні нав'язаних, необґрунтованих власним мисленням цінностей і норм поведінки, зокрема в межах деструктивних ідеологічних концепцій, спрямованих на спотворення української історії та культури. У цьому зв'язку вивчення української філософської спадщини постає одним із потужних чинників формування національної ідентичності та забезпечення духовної безпеки суспільства.

Аналіз наукового доробку з окресленої проблематики, представленої у науково-дослідних роботах різного рівня, свідчить, що, попри її актуальність, вона не отримала цілісного й системного висвітлення у прямому формулюванні. Водночас окремі аспекти та суміжні питання досліджуваної проблеми знайшли відображення в наукових працях, що дає змогу сформувати її теоретичне підґрунтя. Зокрема, у працях, присвячених розвитку системи національної професійної та військової освіти, їх трансформації в умовах війни та євроінтеграції, акцентується увага на оновленні змісту підготовки військових фахівців. Поряд із професійною підготовкою Л. Базиль, Д. Вітер, В. Оліферук, А. Діміч, Л. Петрова, О. Сівік, А. Станішовський наголошують на необхідності посилення її гуманітарної складової, підкреслюючи значення розвитку світогляду, ціннісної мотивації військовослужбовців [1; 2; 3; 4; 5]. С. Мартиненко і М. Кашкаров безпосередньо аналізують теоретичні основи формування готовності курсантів ВВНЗ до професійної діяльності шляхом опанування гуманітарних дисциплін [6]. Активно розробляється в сучасному науковому дискурсі проблематика: сутності, структури та філософського аспекту поняття «професіоналізація», її ролі у формуванні професійної спрямованості особистості майбутнього фахівця; основних напрямів, змісту та перспектив професіоналізації військової освіти в Україні; професіоналізації майбутніх офіцерів-лідерів у системі професійної військової освіти в контексті трансформації сектору безпеки й оборони України та впровадження стандартів НАТО [7; 8; 9; 10]. Дослідження В. Артамошенка, Д. Макуха, Г. Андерсона, М. Кітоторова, А. Пугач, В. Панченка, І. Сидоренко, М. Якобчука, О. Торічного, Є. Денисенка, О. Ільченка, Д. Задорожного, В. Оніпка засвідчують підвищену увагу до формування професійної кваліфікації, професійної ідентичності та військово-професійної культури майбутніх офіцерів, а також до компетентнісного, аксіологічного та гуманістичного вимірів підготовки військових кадрів [11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19]. Підкреслюється, що поряд із пріоритетним завданням ВВНЗ України – професійною підготовкою – не менш значущим є особистісний розвиток офіцера, що інтегрує формування відповідних знань і професійних цінностей, високих морально-етичних і громадянських якостей, гуманітарного мислення, світоглядної та професійної культури. У цьому контексті звертають на себе увагу дослідження Т. Антоненко, О. Москаленко, С. Моткова, В. Чечеля, присвячені аналізу ціннісно-сислової сфери особистості у філософському та психологічному дискурсах [20; 2; 22; 23]. Ця сфера, будучи багатограним феноменом, акумулює ключову інформацію про особливості світогляду та рівень духовного розвитку суб'єкта, його громадянську позицію і спрямованість, специфіку міжособистісної взаємодії в особистому та професійному

житті, а також рівень особистісних життєвих і професійних прагнень. Цінними є міркування О. Жируна щодо різних рівнів розвитку рефлексії, яка виступає механізмом усвідомлення особистісних цінностей та професійних якостей і сприяє формуванню різних рівнів професійного становлення майбутніх фахівців [24].

Безпосередньо філософсько-методологічні засади військової теорії і практики як підґрунтя підготовки військових фахівців у системі вищої військової освіти України розглядає Л. Кримець [25]. Проблему узагальнення поглядів на місце та роль філософії у фаховій підготовці курсантів ВВНЗ, необхідність озброєння майбутніх військових фахівців базовими уявленнями про проблеми й методи філософії, а також можливості використання набутих знань у службовій діяльності висвітлюють Н. Волошина та А. Гангал [26]. Автори наголошують на потребі у визначенні балансу між військово-спеціальною та гуманітарною (у тому числі філософською) підготовкою офіцерів і значущості передбачення тісного взаємозв'язку викладання філософії з профілюючими навчальними предметами. У цьому річизні заслуговує на вагу низка досліджень. Зокрема, С. Холдинська розкриває ключову роль філософії у формуванні критичного мислення здобувачів вищої освіти, забезпечуючи теоретичний фундамент і практичні інтелектуальні інструменти для аналізу інформації в умовах сучасного цифрового середовища [27]. Практичне значення критичного мислення для офіцера висвітлює О. Рибчук [28]. На цьому тлі Ю. Лісовська і П. Лісовський підкреслюють, що філософія виступає ключовим безпечним драйвером у воєнно-оборонному світі України, формує духовні пріоритети, моральність та ціннісні орієнтири, що сприяють консолідації суспільства та підвищенню ефективності державної оборони [29]. Крім того, дослідження К. Кириленко висвітлює роль курсу «Філософія» у формуванні української національної ідентичності у здобувачів вищої освіти за умов воєнного стану [30]. Автор статті [31] акцентує увагу на світоглядотворчому потенціалі української філософської думки в руслі парадигми її тісного взаємозв'язку з ментальністю народу, національною культурою та відображенням у ній характерних рис національного характеру. Тим самим підкреслюється необхідність осмислення української філософської думки як важливого складника професійної підготовки майбутніх офіцерів Національної гвардії України, а не як віддаленого від практичної діяльності феномену.

Аналіз наукових праць засвідчує наявність ґрунтовної теоретико-методологічної бази дослідження процесу підготовки військових фахівців у ВВНЗ, водночас виявляючи недостатню розробленість його філософської складової у контексті професіоналізації майбутніх офіцерів Національної гвардії України, що зумовило наукову зацікавленість автора в її розкритті.

Мета статті полягає у висвітленні сутності, ролі та значущості філософської складової процесу професіоналізації майбутніх офіцерів Національної гвардії України як світоглядно-методологічного чинника формування особистості військового фахівця. Навчально-методичний виклик проблеми полягає в необхідності розробки та впровадження в систему військової освіти Національної академії Національної гвардії України ефективних підходів до інтеграції філософського знання у процес професійної підготовки майбутніх офіцерів. Це сприятиме розвитку їх критичного мислення, моральної відповідальності та здатності до рефлексії в контексті сучасних безпекових реалій. Теоретичний виклик проблеми пов'язаний з осмисленням змісту, структури та функцій філософської складової у процесі професіоналізації, а також із визначенням її впливу на формування світоглядних, етичних, логічних і професійних якостей майбутнього офіцера як суб'єкта військово-професійної діяльності.

У процесі професіоналізації особистості формується повний спектр професійних знань, умінь і навичок, відповідних ціннісних орієнтирів і ідеалів, внутрішніх структур особистості та норм її поведінки. Відповідно до сучасних підходів у професійній освіті, професіоналізація, як один із напрямів загальної соціалізації особистості, являє собою цілеспрямований процес формування в працівника готовності до професійної діяльності. Цей процес має два взаємопов'язані аспекти: об'єктивний, що передбачає опанування знаннями, вміннями, навичками та професійно важливими якостями, і суб'єктивний, який полягає у виробленні усталеної мотивації та внутрішньої готовності до виконання професійних завдань. Отже, професіоналізм є кінцевим результатом означеного процесу, будучи показником його успішності та якісною характеристикою фахівця [8, с. 54–56]. Безперечно, становлення професіонала є складною і багаторівневою проблемою особистісного та соціального розвитку фахівця як суб'єкта соціальної дії [1, с. 8, 12, 16], де «професія надає всьому обрисові людини значну виразність і закінченість» [9, с. 218].

Не випадково Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки визначає метою вищої освіти не лише професійний, а й інтелектуальний та культурний розвиток особистості. У документі підкреслюється, що пріоритетами розвитку вищої освіти, як провайдера цінностей вільного та демократичного суспільства, є формування якісного людського капіталу, орієнтація на всебічний розвиток особистості протягом життя та створення умов для формування міжкультурної свідомості й компетентностей. Реалії сьогодення вимагають від майбутніх фахівців нарівні з професійними ще й загальних компетентностей, серед яких особливе значення надається здатності критично та системно мислити. Тож перед закладами освіти постає завдання оновлення змісту освіти в напрямі розвитку інноваційного та критичного мислення [32].

Відповідно до сучасних підходів до військової освіти сутність процесу професіоналізації майбутніх офіцерів полягає у цілеспрямованому формуванні їхньої професійної компетентності, що охоплює опанування знаннями, вміннями, навичками, професійно важливими якостями та вироблення внутрішньої готовності до виконання службових і бойових завдань, а також розвиток здатності до критичного мислення, моральної відповідальності та рефлексії як складових особистісного і професійного зростання. Процес професійної підготовки майбутніх офіцерів у ВВНЗ є складним і багатоетапним, поєднує дві основні складові – освітню та професійну – і спрямований на індивідуально-професійний розвиток [5, с. 33–34, 72; 7, с. 82; 10, с. 104; 11, с. 34–35, 37]. Водночас військова освіта передбачає формування та розвиток індивідуальних здібностей, поглиблене оволодіння військовою спеціалізацією і набуття комплексу професійних компетентностей. При цьому компетентність розглядається як «динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей» та інших особистісних якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися та здійснювати професійну та/або подальшу навчальну діяльність [11, с. 34–35]. Як зазначає автор дисертаційного дослідження «Модернізація підготовки офіцерів збройних сил України у контексті переходу до стандартів провідних країн НАТО» А. Станішовський, компетентність особистості не обмежується лише сукупністю професійних і світоглядних знань, умінь і навичок, а охоплює також сформовані морально-духовні якості, професійно важливі характеристики й так звані *soft skills* – загальні, неспецифічні для конкретного фаху вміння та якості [5, с. 74]. У цьому контексті особливої ваги набуває взаємозв'язок загальних і фахових компетентностей у процесі професіоналізації офіцерів [5, с. 75–77]. Фахові компетентності пов'язані зі спеціалізованими знаннями, вміннями та навичками, що є критично важливими для виконання військових завдань, тоді як загальні компетентності відображають здатність до ефективної міжособистісної

взаємодії і комунікації, зокрема аналітичного мислення, адаптації до мультикультурного середовища, розвитку емоційного інтелекту, уміння працювати в команді та проявляти лідерські якості.

Виходячи з вищезазначеного, можна стверджувати, що сучасне розуміння професіоналізації майбутнього офіцера у ВВНЗ виходить за межі суто фахової підготовки та постає як процес становлення цілісної особистості військовослужбовця. Він охоплює формування світогляду, ціннісно-сміслових конструктів, здатності до критичного мислення, рефлексії та дотримання професійної етики. У цьому контексті філософська складова набуває визначального значення, виступаючи світоглядно-методологічною основою осмислення професійної діяльності та формування особистості військового фахівця, визначає основні орієнтири та принципи, на яких будується професійне становлення офіцера, і забезпечує гармонійний розвиток усіх складових професійної компетентності.

Роль філософії в розвитку особистості полягає в її спрямованості на створення теоретичного фундаменту світогляду, вирішенні проблеми пізнаності світу, зорієнтованості людини на пошук самореалізації у світі культурних і духовних цінностей, а також на осмислення сенсу життя й усвідомлення свого місця в суспільстві, що є критично важливим для професійного та морального становлення. Філософія сприяє інтелектуальному розвитку людини, у тому числі й науковому. Вона відіграє важливу роль у формуванні методології наукового пізнання, допомагає людині розвивати критичне мислення й аналітичні здібності. Філософський аналіз явищ дійсності націлює на виявлення логічних суперечностей, хибних тверджень, прихованих припущень у міркуваннях. Важливим завданням філософії є формування критичного погляду на навколишню дійсність. У сучасному світі філософія допомагає формувати критичне ставлення до медіа та соціальних мереж, які часто далекі від достовірності й нерідко спекують на пасивному сприйнятті інформації за допомогою різноманітних аргументаційних вивертів. Отже, філософія відіграє фундаментальну роль у формуванні світогляду та ціннісно-сміслових конструктів особистості, закладаючи основу для розвитку критичного мислення, моральної відповідальності, рефлексії та професійної етики як невід'ємних складових професійного становлення майбутнього офіцера.

Світогляд виступає фундаментом для розв'язання ключових проблем соціального буття, адже життєві смисли особистості, її принципи, переконання, ціннісні орієнтації, ідеали, цілі, сподівання формують інтегральну цілісність, яка визначає ставлення людини до навколишньої дійсності. Серцевиною світогляду є не просто знання про світ, а усвідомлення власного місця та самовизначення в культурному та соціальному просторі, що оцінюється через призму перспектив особистісного розвитку. У єдності своїх категорій світогляд створює у свідомості особистості своєрідну модель світу, через яку вона конструює реальність та сприймає дійсність. Ці категорії виступають духовно-практичним проявом світорозуміння, формують уявлення й осмислення навколишнього світу, акумулюють соціальний досвід, що транслюється та передається між поколіннями, стають підґрунтям для подальших дій особистості в процесі її соціалізації.

На основі світогляду формується ціннісно-смістова сфера особистості, яка поєднує її ключові цінності та смисли життєдіяльності, визначає пріоритети, інтереси, сприйняття, цілі, оцінки, установки, потреби, мотивацію та орієнтації у соціальному та професійному житті. Водночас ціннісно-смістова сфера уточнює і конкретизує світогляд особистості, реалізуючи його через усвідомлені цінності, смисли та життєві пріоритети. Будучи епіцентром життєвого світу людини, ціннісно-смістова сфера визначає світогляд, розуміння, переживання, мотиви поведінки та вчинків, загалом «як людина сприймає цей світ, як вона в ньому існує, яким є її ставлення до себе й до інших, чого прагне, які має цілі в житті» [20 с. 83, 87].

Ціннісно-смилова сфера особистості проявляється через ціннісно-смиловий конструкт в усвідомлених рішеннях і професійному самовизначенні. У цьому контексті ціннісно-смиловий конструкт виступає інтегративною структурою, що впорядковує ціннісно-смилову сферу особисті в конкретні орієнтації, переконання, знання, ідеали, уміння та досвід індивіда. Він слугує базою для формування критичного мислення, моральної відповідальності, рефлексії та професійної етики і стає фундаментом процесу професіоналізації майбутніх офіцерів.

Безумовно, «професійне становлення майбутнього фахівця в навчальному закладі — це водночас і процес становлення висококультурної, духовної, інтелігентної людини, й ціннісно-смилове самовизначення, яке супроводжується усвідомленням рівня своїх професійних якостей. Важливим механізмом професійного становлення є рефлексія, завдяки якій майбутній фахівець визначається в своєму внутрішньому світі» [20 с. 86–87].

Аналіз зазначеного дає підстави стверджувати, що ефективна філософська підготовка майбутніх офіцерів відіграє визначальну роль у формуванні кадрів, здатних діяти не лише ефективно у службово-бойовому вимірі, а й відповідально — у правовому, моральному та світоглядному сенсах. Філософія безпосередньо спрямована на моделювання світогляду та ціннісно-смилових конструктів майбутніх офіцерів. Саме у взаємодії теоретичних знань, рефлексивних практик та ціннісно-смилових орієнтацій закладається основа для цілісного розвитку особистості військового фахівця, що здатен усвідомлено діяти у складних соціально-культурних і безпекових умовах.

У цьому контексті відбулися кардинальні оновлення програм із філософії в Національній академії Національної гвардії України, спрямовані на посилення їх практичної та світоглядної значущості для професійного становлення майбутніх офіцерів. Оновлені програми з філософії відображають прагнення подолати традиційне сприйняття філософії як абстрактної та відірваної від практики навчальної дисципліни. Натомість філософська підготовка дедалі чіткіше орієнтується на формування цілісного професійного мислення майбутніх офіцерів-лідерів, здатних до рефлексії, критичного аналізу та прийняття обґрунтованих рішень у складних і нестандартних ситуаціях службово-бойової діяльності.

Змістові модулі програм структуровані таким чином, щоб забезпечити поєднання фундаментальних світоглядних проблем з їх військово-прикладним осмисленням, а також із розкриттям місця і роль філософії в культурі та військовій справі, підкреслюючи методологічне значення філософської картини світу як фундууючої світогляду у військовій діяльності. Прикладами цього є тема семінарського заняття «Філософське знання в контексті завдань формування світоглядної та філософсько-методологічної культури майбутніх офіцерів НГУ», а також включення в контекст історії філософії таких питань, як «Постнекласична філософія та її методологічне значення для військової теорії та практики» та «Національна філософська традиція та її вплив на формування світогляду захисника Батьківщини». Загалом у програмі зроблено акцент на світоглядотворчому потенціалі української філософської думки в межах парадигми тісного взаємозв'язку національної філософії з ментальністю народу та його культурою, а також на прояві у філософських концепціях характерних рис національного характеру.

У межах другого змістового модуля «Онтологічні проблеми та військова справа» акцентовано увагу на розгляді проблем буття, матерії та свідомості крізь призму військово-прикладних завдань. Зокрема, аналізується, як розуміння сутності матеріального й ідеального впливає на оцінку ситуації в бойових умовах, планування операцій, прогнозування наслідків дій підрозділу, ефективне управління особовим складом, а також на формування моральної відповідальності і стратегічного бачення в майбутніх офіцерів

Національної гвардії України (зокрема, у лекційному питанні «Матеріальне та ідеальне у військовій справі»). У межах семінарського питання «Просторово-часовий континуум та його значення для військової справи» осмислення простору і часу як атрибутів матерії безпосередньо пов'язується з особливостями сучасних бойових дій, зокрема з веденням мережево-центричних операцій та динамікою бойового середовища. Водночас аналіз індивідуальної та суспільної свідомості, представлений у семінарському питанні «Свідомість, самосвідомість, суспільна свідомість та військова справа: практичні виміри проблеми», співвідноситься з феноменом військової служби, дисципліни й колективної відповідальності, а також із проблемами смислової та інформаційної війни, формування стійкості особового складу та протидії ворожим інформаційно-психологічним впливам.

Суттєвим нововведенням програм з філософії є посилення гносеологічного компонента, у межах якого пізнання розглядається не лише як теоретична проблема, а як основа воєнно-наукового мислення. Вивчення проблеми істини, співвідношення чуттєвого і раціонального, ролі практики як критерію істинності набуває безпосереднього значення для підготовки офіцерів, діяльність яких часто відбувається в умовах неповної інформації, високих ризиків та швидкоплинності бойової обстановки. Це відображено в таких лекційних питаннях, як «Проблема істини у філософії та у воєнно-науковому пізнанні», «Принципи пізнання у військовій справі», у питаннях, винесених на самостійне вивчення: «Пізнання як творчість. Творчість у військовій справі», «Наукові революції як зміна типів раціональності. Наукові революції та військова справа», а також у питаннях семінарського заняття «Наукове пізнання та військова справа», «Методи наукового пізнання у військово-науковому дослідженні». Особливу увагу приділено діалектичній методології як універсальному інструменту аналізу складних і суперечливих процесів у сфері безпеки й оборони. Це знайшло відображення в розгляді: лекційного питання – «Діалектика як система: принципи, закони, категорії та їх прояв у військовій справі»; теми, винесеної на самостійне вивчення, – «Діалектична методологія у військовій справі», що охоплює питання «Основні категорії та принципи діалектики у воєнно-науковому пізнанні» та «Основні закони діалектики у контексті військово-професійної діяльності», з їх подальшим обговоренням на семінарському занятті.

У змістовому модулі «Формальна логіка: теоретичний та прикладний виміри» оновлені програми з філософії акцентують увагу на формальній логіці та розвитку критичного мислення як необхідних складових професійної компетентності офіцера НГУ (питання лекцій: «Логіка і військова справа», «Логічна компетентність та критичне мислення у військовій сфері»). Формування навичок аргументації, виявлення логічних помилок і ведення коректної професійної дискусії, що відпрацьовується на семінарському занятті «Логіка та критичне мислення у військовій справі», розглядається не лише як інтелектуальна вправа, а як практична потреба управлінської та комунікативної діяльності в умовах сучасної війни.

Важливим елементом філософської підготовки курсантів є розширення антропологічного та соціально-філософського вимірів оновлених програм. Розгляд людини як метафізичної істоти, вплив військової справи на становлення особистості, а також аналіз власне людського буття – проблем сенсу життя, цінностей, трансцендування й культури – безпосередньо пов'язуються з формуванням особистості майбутнього офіцера, розвитком його лідерських якостей, моральної стійкості та здатності протистояти смисловим і психологічним викликам сучасної війни. Особливо цікавим у цьому контексті є семінарське заняття «Філософська антропологія та особистість військовослужбовця у її смисловому полі» з такими питаннями: «Природа і сутність людини, її родова бівалентність: вияви у військовій справі», «Проблема сенсу життя та військова справа», «Культура як міра розвитку особистості військовослужбовця».

Серед лекційних питань змістового модуля «Соціальна філософія у контекстах забезпечення державної безпеки» виділяються «Військова справа у просторово-часових вимірах природної та антропогенної сфер» та «Військова сфера як підсистема суспільства: соціокультурні виміри». Вони дають можливість осмислити місце військової сфери в структурі сучасного українського суспільства, зокрема в контексті проблем «суспільства ризику», інформаційних загроз і цивільно-військових відносин. У подальшому ці питання опрацьовуються на семінарському занятті «Соціальна філософія: від розуміння викликів сучасності до практик забезпечення державної безпеки», де розглядаються чотири питання: «Суспільство ризику та проблеми забезпечення державної безпеки», «Проблеми природи та народонаселення: сутність та актуалізація у контекстах сучасних українських реалій», «Основні сфери життєдіяльності сучасної України: стан та безпекові виклики» та «Філософські моделі сучасного суспільства у контекстах забезпечення державної безпеки».

Особливу актуальність у контексті діяльності Національної гвардії України має оновлення модулів програм із філософії, присвячених релігієзнавству, філософії війни і миру, а також аксіологічним вимірам забезпечення державної безпеки. Осмислення релігійного чинника, військово-капеланської діяльності, етики війни та воїнського етосу – системи моральних, етичних і професійних цінностей, норм і переконань, які формують поведінку військовослужбовця та визначають його ставлення до служби, обов'язку, колег і держави – сприяє формуванню в майбутніх офіцерів цілісного уявлення про духовні та моральні засади військової служби. Особлива увага до етики й етикету як прикладних форм філософського знання безпосередньо впливає на професійну культуру майбутніх офіцерів та розвиток їхніх лідерських компетентностей.

Таким чином, оновлення програм із філософії в Національній академії Національної гвардії України свідчить про переорієнтацію філософської підготовки з формально-теоретичного на практично-рефлексивний рівень, що безпосередньо впливає на процес професіоналізації майбутніх офіцерів НГУ. Актуальні проблеми філософської підготовки полягають у забезпеченні глибокого зв'язку між філософським знанням, зокрема його світоглядною, гносеологічною та аксіологічною складовими, та реальними викликами професійної діяльності. Саме такий підхід формує офіцера нового типу – мислячого, відповідального, ціннісно вмотивованого, здатного проявляти лідерські якості та приймати обґрунтовані рішення у складних і нестандартних ситуаціях службово-бойової діяльності, забезпечуючи цілісність його професійного й особистісного розвитку. У цьому контексті філософська складова виступає теоретико-методологічним і смислоутворювальним чинником процесу професіоналізації майбутніх офіцерів Національної гвардії України, забезпечуючи методологічну основу для інтеграції світоглядних, ціннісно-сміслових, когнітивних та етичних компонентів, що формують цілісну особистість військового фахівця й підвищують ефективність його діяльності в сучасному безпековому середовищі.

Проведене дослідження, його зміст і практична результативність роботи за оновленими програмами з філософії відкривають перспективи для експериментальної перевірки ефективності їх впливу на процес професіоналізації майбутніх офіцерів Національної гвардії України з метою науково-теоретичної та науково-практичної корекції змісту програм.

Список використаної літератури

1. Базиль Л. О. Розвиток національної професійної освіти в умовах війни, повоєнного відновлення та євроінтеграції України : за результатами наукових доповідей на методологічному семінарі НАПН України «Розвиток національної професійної освіти в умовах війни, повоєнного відновлення та євроінтеграції України», 21 листопада 2024 р. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2024. № 6 (2). С. 1–18. URL: <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/504> (дата звернення: 31.03.2026).
2. Вітер Д., Оліферук В. Концепція розвитку системи військової освіти України. *Військова освіта*. 2021. № 2 (44). С. 29–42. URL: <https://doi.org/10.33099/2617-1783/2021-44/29-42> (дата звернення: 29.03.2026).
3. Діміч А. В. Проблеми та шляхи удосконалення військової освіти в Україні під час російсько-української війни. *Аналітично-порівняльне правознавство. Електронне наукове видання*. 2025. № 5 Т. 2. С. 149–158. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/10/24-1.pdf> (дата звернення: 29.03.2026).
4. Петрова Л. О., Сівік О. Б. Військова освіта як важливий інструмент реформування армії: сучасні тенденції розвитку. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил*. 2024. № 2 (80). С. 175–180. URL: <https://journal-hnups.com.ua/index.php/zhups/article/view/1718/1573> (дата звернення: 29.03.2026).
5. Станішовський А. С. Модернізація підготовки офіцерів збройних сил України у контексті переходу до стандартів провідних країн НАТО : дис. ... д-ра філософії : 015.01. Львів, 2024. 298 с. URL: <https://sci.ldubgd.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/15725/1/Дисертація%20Станішовський%20А.С..pdf> (дата звернення: 31.03.2026).
6. Мартиненко С. М., Кашкаров М. О. Теоретичні основи формування готовності курсантів військових інститутів до професійної діяльності засобом вивчення гуманітарних дисциплін. *Наука і техніка сьогодні. Серії Педагогіка, Право, Економіка, Фізико-математичні науки, Техніка*. 2024. № 6 (34). С. 548–560. URL: <https://perspectives.pp.ua/index.php/nts/article/view/12689/12751> (дата звернення: 29.03.2026).
7. Вітер Д., Мітягін О. Професіоналізація військової освіти в Україні: головні напрямки, зміст та перспективи. *Військова освіта*. 2020. № 1 (41). С. 81–90. URL: <https://znp-vo.nuou.org.ua/article/view/203472> (дата звернення: 28.03.2026).
8. Лапшина В. Л. Професіоналізація: сутність та структура поняття. *Український соціум*. 2005. №2–3. С. 54–58. URL: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2005/04/54-58__no-2-3__vol-7__2005__UKR.pdf (дата звернення: 31.03.2026).
9. Левченко Я. Е. Професіоналізація як фактор формування професійної спрямованості особистості майбутнього фахівця. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Педагогічні науки*. 2014. Вип. 66. С. 218–223. URL: <https://ps.journal.kspu.edu/index.php/ps/issue/view/6> (дата звернення: 31.03.2026).
10. Усаченко О. О. Професіоналізація офіцера-лідера у системі професійної військової освіти. *Публічне урядування*. 2022. № 5 (33). С. 103–108. URL: <https://journals.maup.com.ua/index.php/public-management/article/view/2566> (дата звернення: 31.03.2026).
11. Артамощенко В. С. Методологічний аспект формування професійної кваліфікації офіцерів сил оборони на шляху впровадження нових рівнів військової освіти. *Наука і оборона*. 2021. № 2. С. 34–41. URL: <https://nio.nuou.org.ua/article/view/239039/281780> (дата звернення: 26.03.2026).
12. Макух Д. Д., Андерсон Г. Г. Формування професійної ідентичності курсантів вищих військових навчальних закладів. *Педагогічна академія: наукові записки*. 2024. № 7. URL: <https://pedagogical-academy.com/index.php/journal/article/view/134> (дата звернення: 25.03.2026).

13. Ктіторов М. О. Концепція формування та розвитку професійних компетентностей майбутніх офіцерів Національної гвардії України. *Чесць і закон*. 2025. № 2 (93). С. 97–105. URL: <https://chiz.nangu.edu.ua/issue/view/19686> (дата звернення: 28.03.2026).
14. Ктіторов М. О., Пугач А. В. Формування лідерської компетентності майбутніх офіцерів НГУ в контексті нової парадигми військової освіти. *Проблеми правоохоронної та освітньої діяльності*. 2024. № 1. С. 37–45. URL: <https://law-education.kyiv.ua/index.php/journal/article/view/7/5> (дата звернення: 25.03.2026).
15. Панченко В. Ю., Сидоренко І. І., Якобчук М. В. Умови формування професійних компетентностей офіцерського складу Національної гвардії України як одного з компонентів готовності до виконання завдань за призначенням. *Чесць і закон*. 2025. № 3 (94). С. 104–110. URL: <https://chiz.nangu.edu.ua/issue/view/20294> (дата звернення: 28.03.2026).
16. Торічний О. В. Філософсько-методологічні основи формування професійної військової компетентності майбутніх випускників вищих військових закладів. *Вісник Національного університету оборони України*. 2011. Вип. 2. С. 86–91. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnaou_2011_2_19 (дата звернення: 29.03.2026).
17. Торічний О., Денисенко Є. Науково-дослідницька компетентність у системі військово-професійної освіти майбутніх офіцерів. *Українська професійна освіта – Ukrainian Professional Education*. 2022. № 11. С. 142–149. URL: <https://upcpnpu.pnpu.edu.ua/article/view/275575/270725> (дата звернення: 24.03.2026).
18. Ільченко О., Задорожний Д. Розвиток військово-професійної культури майбутніх офіцерів у системі військових ЗВО України. *Витоки педагогічної майстерності*. 2024. Вип. 34. С. 88–94. URL: <https://sources.pnpu.edu.ua/article/view/318002/308592> (дата звернення: 24.03.2026).
19. Оніпко В.В. Професійна культура і компетентність майбутніх офіцерів: взаємозалежність та провідні складники. *Витоки педагогічної майстерності*. 2022. Вип. 29. С. 169–174. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/19305/1/28.pdf> (дата звернення: 24.03.2026).
20. Антоненко Т. Л. Психологічні засади становлення ціннісно-сислової сфери особистості майбутнього фахівця: дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Київ, 2019. 527 с. URL: https://psychology-naes-ua.institute/files/pdf/disertaciya_antonenko_1571767290.pdf (дата звернення: 27.03.2026).
21. Москаленко О. В. Структурні компоненти ціннісно-сислової сфери особистості. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Філософія. Психологія. Педагогіка. 2013. № 1. С. 91–98. URL: <https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/e3c18c38-e163-4532-9ebb-60d3960568d5/content> (дата звернення: 27.03.2026).
22. Мотков С. О. Ціннісно-сислова сфера особистості: роль, структура та функції. *Психологічний часопис*. 2018. № 10. С. 105–128. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psch_2018_10_9 (дата звернення: 27.03.2026).
23. Чечель В. А. Ціннісно-сислова сфера особистості: теоретичні підходи та концептуальні основи. *Наукові записки. Серія: Психологія*. 2025. № 2. С. 165–170. URL: <https://journals.cusu.in.ua/index.php/psychology/article/view/804> (дата звернення: 27.03.2026).
24. Жирун О. А. Рефлексія як дефініція професійного становлення особистості. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Філософія. Психологія. Педагогіка. 2012. Вип. 1. С. 98–101. URL: <https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/934e398f-807c-45c1-b094-076fb9b29812/content> (дата звернення: 26.03.2026).

25. Кринець Л. В. Філософсько-методологічні засади військової теорії і практики як фундамент підготовки фахівців військово-соціального управління у системі вищої військової освіти. *Філософські проблеми гуманітарних наук*. 2018. № 1. С. 22–23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fpgn_2018_1_4 (дата звернення: 28.03.2026).
26. Волошина Н., Гангал А. Вплив вивчення філософії на якість фахової підготовки курсантів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. 2023. № 1 (53). С. 5–9. URL: <https://military.bulletin.knu.ua/uk/article/view/6823> (дата звернення: 31.03.2026).
27. Холодинська С. М. Роль філософії у формуванні критичного мислення здобувачів вищої освіти в умовах інформаційного суспільства. *Вісник Приазовського державного технічного університету : зб. наук. праць. Сер.: Соціально-гуманітарні науки та публічне адміністрування*. Дніпро : ДВНЗ «Приазов. держ. техн. ун-т», 2025. № 14. Т. 1. С. 206–218. URL: https://journals.urau.ua/vsgf_pstu/issue/view/20008 (дата звернення: 31.03.2026).
28. Рибчук О. Критичне мислення офіцера у процесі оперативного планування. *Наука і освіта*. 2024. № 4. С. 56–61. URL: https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2024/4_2024/10.pdf (дата звернення: 26.03.2026).
29. Лісовська Ю. П., Лісовський П. М. Філософія як безпековий драйвер воєнно-оборонного світу у перемозі України над збройною агресією російської федерації. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2023. № 3 (27). С. 41–54. URL: <https://journals.maup.com.ua/index.php/expert/article/view/2814/3273> (дата звернення: 29.03.2026).
30. Кириленко К. М. Формування української ідентичності в процесі викладання курсу «Філософія» в закладі вищої освіти за умов воєнного стану. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2022. № 3. С. 10–15. URL: <https://journals.urau.ua/visnyknakkim/article/view/266066> (дата звернення: 27.03.2026).
31. Непіпенко Л. П. Світоглядотворчий потенціал української філософської думки. Соціальні аспекти військово-професійної діяльності сектора безпеки і оборони: виклики сьогодення : зб. тез доп. II міжнар. наук.-практ. онлайн-конф., м. Харків, 29 листопада 2022 р. Харків : НА НГУ, 2022. С. 101–104. URL: <https://nangu.edu.ua/uploads/files/documenty/Naukova%20diyalnist/naukovu%20forumy/2022/Збірник%20тез%20конференцій%20міжнарод%202022.11.2022.pdf> (дата звернення: 31.03.2026).
32. Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки: схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23.02.2022 № 286-р. Дата оновлення: 06.01.2026. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KR220286?an=14> (дата звернення: 31.03.2026).

THE PHILOSOPHICAL COMPONENT OF THE PROFESSIONALIZATION PROCESS OF FUTURE OFFICERS OF THE NATIONAL GUARD OF UKRAINE

Liudmyla Nepipenko

*The National Academy of the National Guard of Ukraine,
Educational and Scientific Institute of Human Resources Management,
Department of Social and Humanitarian Sciences
3 Defenders of Ukraine Square, Kharkiv, 61001, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-1165-5163>*

The article examines the philosophical foundations of the professionalization process of future officers of the National Guard of Ukraine in the context of the modernization of military education. It addresses the methodological problem of defining the essence and content of the philosophical basis of professional training for officer personnel at the National Academy of the National Guard of Ukraine within the framework of implementing a modernized integrated philosophy course. The course is oriented toward the systematic integration of military-applied topics into all content modules (namely, the history of philosophy, ontology, epistemology, formal logic, philosophical anthropology, social philosophy, the history and theory of beliefs and religions, the philosophy of war and peace, aesthetics, and ethics), with a focus on understanding the worldview, cognitive, and value-based foundations of military-professional activity. It is demonstrated that philosophical knowledge, with a cross-cutting engagement with military issues within the aforementioned course modules, possesses significant heuristic potential. It contributes to shaping a holistic worldview of a servicemember as a value-semantic construct, ensuring their capacity for reflection, critical thinking, self-organization, moral and practical conduct, informed decision-making, and effective performance under contemporary security challenges. It is emphasized that national philosophy, as a component of philosophical knowledge, is not only the quintessence of a particular people's culture, but also determines the theoretical foundations of national state-building ideology and serves as an important factor in state formation and the spiritual security of society. The methodological framework of the study is based on the principles of systemacity, complexity, and value-semantic orientation, as well as on the application of multi-level approaches: philosophical (axiological, cultural, humanistic), general scientific (objectivity, logical consistency), specific scientific (historical, integrative, professiological), and pedagogical (competency-based, personality-oriented, acmeological). The following methods were employed: theoretical analysis of sources on the problem, philosophical reflection, dialectical and systemic-functional methods, general scientific methods of analysis, synthesis, generalization, abstraction, induction and deduction, as well as empirical methods of observation and monitoring.

Key words: philosophy of education, military education, professionalization, future NGU officers, worldview, value-semantic construct, critical thinking, professional ethics, reflection.

Дата першого надходження статті до видання: 31.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 37.015.31:004.8:130.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.24>

ЕСТЕТИЧНЕ ПЕРЕЖИВАННЯ ЯК АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ЗАПОБІЖНИК У МИСТЕЦЬКОМУ ВИХОВАННІ ЕПОХИ АЛГОРИТМІЧНОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ

Тетяна Пирогова

*Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
факультет мистецтв імені Анатолія Авдієвського,
кафедра вокального виконавства
вул. Пирогова, 9, м. Київ, 01601, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-5763-160X>*

У статті досліджується фундаментальна проблема трансформації мистецького виховання майбутніх педагогів в умовах стрімкого розвитку інформаційної цивілізації та експансії генеративного штучного інтелекту. Традиційна парадигма естетичної освіти, яка у вітчизняному філософсько-педагогічному дискурсі ґрунтується на концептах культури, естетичної чутливості та безпосереднього чуттєвого споглядання, стикається з безпрецедентним викликом алгоритмічної раціональності. Дійсно, машинна генерація мистецьких форм здатна створювати досконалі артефакти, проте вона об'єктивно позбавлена внутрішньої інтенціональності та феноменологічної глибини переживання, що створює ризик десуб'єктизації особистості та підміни духовного досвіду поверхневим медіаспоживанням. Мета дослідження полягає в осмисленні зміни онтологічних засад художньої творчості під впливом цифрових технологій та обґрунтуванні нових педагогічних механізмів, здатних захистити гуманістичну суб'єктність студента. На основі синтезу вітчизняних і сучасних зарубіжних досліджень доводиться необхідність переходу до постгуманістичної педагогічної моделі. Ця модель не відкидає технологічні інновації, а використовує їх як простір для загострення рефлексії та формування цифрової емпатії. Обґрунтовано, що в епоху алгоритмічного втручання фокус мистецького виховання має зміститися з оцінки фінального продукту на процес прийняття естетичних рішень та усвідомлення структурних меж комп'ютерних систем. Упровадження алгоритмічної грамотності в процес підготовки вчителя розглядається як інструмент формування естетичного суверенітету, здатності підпорядковувати роботу штучного інтелекту людським ціннісним орієнтирам. Робиться висновок, що в сучасних умовах естетична культура майбутнього педагога перетворюється на ключовий антропологічний запобіжник. Вона дає можливість зберегти екзистенційну стійкість, захистити унікальну інтенціональну природу людського почуття та забезпечити здатність розрізняти механічну імітацію і справжнє мистецьке переживання.

Ключові слова: мистецьке виховання, естетичне переживання, естетична культура, алгоритмічна раціональність, штучний інтелект.

Вступ. Сучасна епоха відзначається стрімким переходом до інформаційної цивілізації, де ключовим фактором суспільних і культурних трансформацій стає алгоритмічна раціональність. Тотальна цифровізація та впровадження систем штучного інтелекту в повсякденні практики докорінно змінюють онтологічні засади людського буття. У цьому новому глобалізованому просторі відбувається поступове зміщення акцентів від традиційного гуманістичного світосприйняття до технократичних, керованих даними моделей взаємодії зі світом, що ставить під загрозу глибину й автентичність індивідуального досвіду.

Не має сумніву, що саме ці цивілізаційні зрушення кидають безпрецедентний виклик системі освіти загалом і філософії мистецького виховання зокрема. Класична педагогічна



© Пирогова Т., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

парадигма, що століттями спиралася на тріаду істини, добра і краси та ставила за мету плекання чуттєвої сфери особистості, сьогодні стикається з феноменом машинної генерації культурних смислів. Мистецтво, створене алгоритмами, пропонує досконалу форму, проте об'єктивно позбавлене внутрішньої інтенціональності та справжнього емоційного проживання, що створює ризик імітації духовного життя та підміни глибокого пізнання поверхневим медіаспоживанням.

За таких умов центральною філософсько-освітньою проблемою стає загроза десуб'єктивації майбутнього педагога. В епоху, коли алгоритми здатні перебирати на себе значну частину творчих функцій, здатність до глибокого естетичного переживання перестає бути суто питанням художнього смаку. Вона перетворюється на фундаментальний антропологічний запобіжник, механізм захисту людської суб'єктності, унікальної емоційної чутливості та здатності до емпатії, які принципово неможливо делегувати обчислювальним системам.

Для розробки дієвих механізмів такого оновленого мистецького виховання критично важливо спиратися на міцний теоретичний фундамент. Вирішення окресленої проблеми потребує комплексного аналізу наявних наукових розвідок, що розглядають феномен естетичної культури крізь призму сучасних цивілізаційних викликів.

Огляд літератури. Трансформація сучасного соціуму вимагає глибокого філософського переосмислення феномену культури як фундаменту формування особистості. У вітчизняному науковому дискурсі поняття культури систематично експлікується як складний, багатовимірний простір смислів. В. Андрущенко ґрунтовно досліджує філософський дискурс культури на рубежі століть [1], нерозривно пов'язуючи його з «просвітницькою одисеєю розуму» [2]. Як зазначає філософ, *«феномен культури не може бути зведеним до одного чи декількох природних або соціальних утворень. Для філософії, яка охоплює світ в цілому, власне, він і є світом людської культури. Крізь призму філософії вона постає в узагальнених характеристиках як форма, результат, спосіб зв'язку людини з дійсністю, утвердження людини, як прояв і утвердження сутнісних сил людства»* [1, с. 7].

Л. Саракун наголошує на необхідності чіткої експлікації цього концепту в сучасній філософії [4]. Таке фундаментальне розуміння створює теоретичне підґрунтя для виокремлення естетичної культури як специфічного, життєво необхідного сегмента професійного становлення вчителя.

У межах вітчизняної філософсько-педагогічної традиції естетична культура розглядається не просто як додатковий елемент підготовки, а як центральна складова процесу «людинотворення». Як ми вже зазначали в попередніх дослідженнях, проблема виховання естетичної культури майбутніх педагогів полягає у формуванні їхньої здатності ціннісно сприймати та перетворювати дійсність за законами краси [3]. Цей процес потребує впровадження спеціальних педагогічних технологій, які б органічно інтегрували естетичні компоненти в загальну систему вищої освіти, перетворюючи університетське середовище на простір культивування духовно-чуттєвих орієнтирів.

Внутрішні механізми естетичного сприйняття, зокрема естетична чутливість і споглядання, стають предметом детального аналізу українських дослідників. М. Шепельова концептуалізує естетичну чутливість як інтегральну властивість особистості, що є необхідною умовою для емпатійної та ціннісної взаємодії зі світом [6]. Водночас Ю. Юхимик розкриває сутність естетичного споглядання та фіксує його модерні трансформації, демонструючи, як традиційне естетичне сприйняття намагається адаптуватися до нових соціокультурних умов [7]. Ці внутрішні інтенціональні властивості формують психологічну й емоційну базу для стійкої естетичної позиції педагога.

Розуміння структури естетичного переживання у вітчизняному полі суттєво поглиблюється через рецепцію класичних європейських естетичних концепцій. Зокрема, К. Шевчук, аналізуючи ідеї С. Оссовського, актуалізує питання естетичної позиції та переживання, виокремлюючи таку рису контемплативного акту, як «життя миттєвістю» [5]. З'ясування ролі інтерпретації, експресії та емоцій у формуванні критеріїв естетичних цінностей надає необхідний теоретичний інструментарій для усвідомлення того, як майбутній вчитель інтеріоризує естетичний досвід і транслює його у власній педагогічній практиці.

Проте сучасні реалії інформаційної цивілізації та тотальна цифровізація суспільства генерують принципово нові виклики, які виходять за межі традиційних парадигм естетичного виховання. Якщо вітчизняні дослідники ґрунтовно розробили класичні засади функціонування естетичної культури, чутливості та споглядання [3; 6; 7], то глобальний алгоритмічний поворот потребує залучення нових пояснювальних моделей. Для комплексного осягнення трансформації естетичного виховання в епоху штучного інтелекту й алгоритмічної раціональності критично необхідно звернутися до сучасного іноземного дискурсу, який концептуалізує зміну природи творчої суб'єктивності та інструменталізацію естетичного переживання під тиском цифрового постгуманізму.

Мета статті полягає в осмисленні трансформації мистецького виховання в умовах експансії генеративного штучного інтелекту й обґрунтуванні педагогічних механізмів збереження людської суб'єктивності, естетичного переживання та гуманістичної суб'єктності на перетині постгуманістичної парадигми і традиційної естетики.

Методологічним підґрунтям дослідження слугує комплексний міждисциплінарний підхід, що поєднує інструментарій філософії освіти, феноменології та сучасної медіа-філософії. Для виявлення глибинних суперечностей між традиційними ціннісними орієнтирами та новими цифровими реаліями застосовано метод компаративного аналізу, який дав змогу конструктивно зіставити вітчизняний дискурс щодо класичної естетичної культури із зарубіжними концепціями постгуманістичної педагогіки. Залучення феноменологічного методу забезпечило розкриття внутрішньої інтенціональної природи естетичного переживання як невідчужуваного акту, тоді як елементи філософської герменевтики дали можливість переосмислити традиційні категорії «істини, добра і краси» в умовах експансії генеративного штучного інтелекту. Такий теоретичний синтез дає змогу вийти за межі суто констатуючого опису технологій та здійснити фундаментальну експлікацію механізмів збереження гуманістичної суб'єктності майбутнього педагога.

Основна частина. Експансія алгоритмічної раціональності у сферу художньої творчості фундаментально змінює онтологічні засади мистецтва, кидаючи виклик базовим парадигмам педагогіки. Як слушно зазначає Ю. Занг, генеративний штучний інтелект стає не просто новим інструментом, а феноменом, що деконструє ядро традиційного естетичного виховання [11, с. 1–2]. Якщо класична освіта спиралася на філософську тріаду «істини, добра і краси», зосереджуючись на чуттєвому досвіді суб'єкта, то ШІ-мистецтво демонструє десьуб'єктивізовані, керовані даними характеристики. Це протиріччя створює епістемологічний розрив між людським переживанням та алгоритмічною генерацією, вимагаючи негайної концептуальної реакції з боку освітніх систем.

Щоб осягнути глибину цієї десьуб'єктивізації, потрібно звернутися до феноменологічних витоків естетичного сприйняття. І це зрозуміло, адже, досліджуючи природу афекту й інтенціональності почуттів від Гуссерля до Гайдеггера, З. Луо нагадує, що людське переживання є глибоко інтенціональним актом, укоріненим у життєвому світі (*Lebenswelt*). Він пише, що *«теорія почуттів Гуссерля інтерпретується як переважно когнітивістська, оскільки він вважає, що інтенціональність почуттів по суті забезпечується обґрунтуванням»*

презентативного сприйняття» [9, с. 331]. Далі З. Луо стверджує, що «трактування Гуссерля пропонує більш чітке пояснення того, як афективні почуття встановлюють епістемічну основу, поєднуючи дотематичний та тематичний шари досвіду» [9, с. 331].

Ми бачимо, що алгоритмічні моделі позбавлені цієї первинної афективної інтенціональності; вони імітують форму, не маючи доступу до екзистенційного змісту. Отже, загроза для мистецького виховання полягає не в технічній досконалості згенерованих зображень, а в можливій підміні живого інтенціонального акту алгоритмічною симуляцією.

Водночас емпіричні дослідження показують, що взаємодія творця з машиною породжує нові форми суб'єктивності, які не можна ігнорувати. Дослідники, аналізуючи досвід користувачів платформ Midjourney та Stable Diffusion, виявили теоретичний механізм: «втручання генеративного ШІ – реконструкція творчого процесу – зміна суб'єктивності». Згідно з їхніми даними, митці понад усе цінують контроль над результатами вираження та технічну доступність, прагнучи зберегти автономію [8, с. 100–101]. Проте цей контроль часто виявляється ілюзорним на ціннісному рівні.

Дослідження [8] фіксує тривожний симптом: творці, зосереджені на технічній кастомізації, виявляють край низький рівень усвідомлення структурних проблем алгоритмів, як-от культурна упередженість навчальних даних або непрозорість нейромереж. Це емпірично підтверджує побоювання Ю. Занг щодо руйнування ціннісної системи мистецтва. Коли суб'єкт не рефлексує над епістемічними межами інструменту, він стає об'єктом алгоритмічної раціональності, втрачаючи свою критичну дистанцію.

Ми спостерігаємо, що саме тут на передній план виходить концептуальна пропозиція К. Войку щодо постгуманістичної педагогіки гуманітарних наук [10, с. 73]. Усвідомлюючи неможливість повернення до доцифрової епохи, дослідник аргументує, що ШІ сигналізує не про занепад гуманітаристики, а про її еволюцію до реляційної та етично відповідальної практики. К. Войку розглядає алгоритмічну сліпоту, емпірично зафіксовану Ю. Занг, як ключовий виклик, подолання якого вимагає формування «алгоритмічної грамотності». Учні повинні навчитися інтерпретувати алгоритмічні процеси як культурні тексти, а не як нейтральні технологічні інструменти.

Алгоритмічна грамотність, за К. Войку, невіддільна від «цифрової емпатії». Цей концепт слугує своєрідним містком між феноменологічним афектом З. Луо та десуб'єктивованою реальністю Ю. Занг, про яких ми писали вище. Тому цифрова емпатія дає змогу суб'єкту зберігати чуттєву включеність у світ, навіть якщо цей світ опосередкований технологіями. Вона виступає запобіжником проти інструменталізації ставлення до Іншого та до самого твору мистецтва, зберігаючи простір для феноменологічного переживання краси.

Крім того, К. Войку запроваджує поняття «критичної співсуб'єктності» (critical co-agency), що дає можливість переосмислити автономію. Якщо емпіричні користувачі ШІ прагнуть одноосібного контролю, то постгуманістична педагогіка вчить діяти відповідально в межах розподілених когнітивних середовищ. Це означає визнання того, що творчий акт тепер є результатом взаємодії людського наміру та машинної обробки, де етична відповідальність залишається суто за людиною.

Зіставлення позицій Ю. Занг і К. Войку виявляє спільний вектор, незважаючи на різність їхніх парадигм. Ю. Занг закликає до «інтеграції та реконструкції», наголошуючи на посиленні «усвідомлення естетичного суверенітету». Це прямо корелює із завданням К. Войку щодо захисту людської суб'єктності через рефлексивну цифрову етику. Естетичний суверенітет у цифрову епоху полягає не у відмові від ШІ, а у здатності підпорядковувати його роботу людським ціннісним орієнтирам та феноменологічній інтенціональності, про яку пише З. Луо.

Важливим аспектом трансформації є подолання метамодерністського коливання між технологічним оптимізмом і культурним песимізмом. Як зазначає К. Войку, необхідна орієнтація, що балансує скептицизм із надією, а критику – з реконструкцією. Це співзвучно з висновками Ц. Цзя та Ц. Чжан [8] про необхідність проектування платформ, які б підтримували різноманітні культурні вираження й оптимізували механізми творчої ідентичності. Технологія має бути редизайнена з урахуванням педагогічних та етичних вимог [8, с. 101].

Не можемо не погодитись із Ю. Занг, який слушно наголошує на реорганізації контекстів естетичної освіти. В епоху, коли генерація зображення займає секунди, фокус педагогічної уваги має зміститися з оцінки фінального артефакту на процес прийняття естетичних рішень і рефлексію. Мистецьке виховання повинно створювати ситуації, де студент аналізує власну інтенціональність (за З. Луо) у момент делегування творчих повноважень машині (за Ц. Цзя та Ц. Чжан).

Отже, традиційні категорії «істини, добра і краси» не скасовуються, а потребують нової герменевтики. Потворна чи упереджена генерація алгоритму стає для педагога матеріалом для розкриття проблем епістемічної несправедливості (Войку) та культурної упередженості (Цзя та Чжан). Мистецький твір, створений у співавторстві з ШІ, має оцінюватися через призму того, наскільки в ньому збережено людяність і чи став він простором етичної уяви.

Таким чином, відбувається зсув від навчання технічних навичок (які ШІ успішно автоматизує) до виховання екзистенційної стійкості. Естетична культура майбутнього педагога, яку досліджує наша робота, стає своєрідним антропологічним захистом. Педагог має володіти здатністю бачити межу між імітацією та справжнім афектом (Луо), передаючи цю навичку своїм учням.

Синтезуючи погляди досліджуваних авторів, можна стверджувати, що виживання мистецького виховання залежить від його здатності стати співтворчим процесом (Войку), який усвідомлює свої структурні детермінанти (Цзя та Чжан), захищає свою ціннісну основу (Занг) та спирається на невідчужувану інтенціональність людського почуття (Луо).

Відповідальність сучасної педагогіки полягає в тому, щоб не дозволити алгоритмам маргіналізувати естетичне переживання. Натомість, використовуючи принципи постгуманістичної парадигми, виховання має інтегрувати ШІ як середовище для загострення людської рефлексії. Зрештою, чим досконалішою стає алгоритмічна раціональність, тим ціннішою і педагогічно значущою виявляється непередбачувана, афективна і глибоко інтенціональна природа людської творчості.

Висновки. Розгортання інформаційної цивілізації та масове впровадження систем генеративного штучного інтелекту докорінно трансформують онтологічні засади мистецького виховання. Класична педагогічна парадигма, зосереджена на безпосередньому емоційно-чуттєвому досвіді та щирому естетичному спогляданні, стикається з викликом алгоритмічної раціональності. Ця нова реальність здатна технічно імітувати художній процес і створювати досконалі форми, проте вона об'єктивно позбавлена внутрішньої інтенціональності та справжнього духовного проживання. У таких умовах пріоритетним завданням підготовки майбутнього педагога стає не лише трансляція культурних зразків, а насамперед захист людської суб'єктивності від знеособлення в технологічно опосередкованому середовищі.

Бачимо, що збереження екзистенційної глибини естетичного переживання вимагає оновленої педагогічної оптики, де фокус уваги зміщується з оцінки фінального мистецького артефакту на глибоку рефлексію самого акту творчості. Ключовими інструментами такого виховання стають розвиток алгоритмічної грамотності та цифрової емпатії. Студент

має навчитися критично осмислювати структурні межі комп'ютерних систем, розуміти їхню природу та можливі упередження. Це дасть змогу майбутньому вчителю не підпорядковуватися диктату алгоритмів, а, навпаки, використовувати технологічний інструментарій, спираючись на власні ціннісні орієнтири й автентичні емоційні реакції.

Отже, мистецьке виховання в цифрову добу перетворюється на фундаментальний антропологічний запобіжник. Естетична культура сучасного педагога постає не просто показником його загальної ерудиції чи художнього смаку, а визначальним мірилом здатності розрізняти механічну імітацію та живе феноменологічне переживання краси.

Переконані, що лише сформувавши такий стійкий естетичний суверенітет, учитель зможе реалізувати місію справжнього «людинотворення», допомагаючи новим поколінням використовувати інновації як простір для етичної співтворчості, а не як заміник власного унікального духовного досвіду.

Перспективи подальших розвідок потребують переходу до фундаментальної онтології цифрового мистецтва та концептуалізації постгуманістичної естетики. Відкритим залишається питання про статус авторства, природу інтенціональності та межі людської суб'єктності у просторі, де художній акт делеговано нелюдським агентам. Перспективним є поглиблений феноменологічний аналіз того, як трансформується екзистенційний досвід особистості, коли об'єктом естетичного споглядання стає алгоритмічний симулякр, позбавлений первинного людського афекту. Зрештою, потребує розв'язання складна філософсько-антропологічна дилема: як саме естетичний суверенітет може слугувати гарантом збереження цілісності людського буття в умовах тотальної інструменталізації культури.

Список використаної літератури

1. Андрущенко В. П. Поняття культури: філософський дискурс на рубежі століть. *Вісник Інституту розвитку дитини. Сер.: Філософія, педагогіка, психологія*. 2014. Вип. 33. С. 5–9.
2. Андрущенко В. П. *Просвітницька одісея розуму*. Київ : Знання України. 2025. 524 с.
3. Пирогова Т. Проблема виховання естетичної культури майбутніх педагогів. *Вища освіта України*. 2019. № 1. С. 75–81.
4. Саракун Л. Експлікація поняття «культура» в сучасному філософському дискурсі. *Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія*. 2011. Вип. 539–540. С. 119–123.
5. Шевчук К. Естетичне переживання і естетичні цінності в концепції Станіслава Оссовського. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія»*. 2015. Вип. 17. С. 92–96.
6. Шепельова М. В. Прояви естетичної чутливості як інтегральної властивості особистості. *Габітус*. 2023. Вип. 52. С. 51–55.
7. Юхимик Ю. Естетичне споглядання: сутність та модерні трансформації. *Людинознавчі студії. Філософія*. 2013. № 28. С. 61–72.
8. Jia C., Zhang, Q. Generative AI Art and Creative Subjectivity: A Mixed-Methods Study Based on Grounded Theory and CRITIC. *Asia-Pacific Journal of Convergent Research Interchange (APJCRI)*. 2025. P. 99–118.
9. Luo Z. Affect and Feeling Intentionality: From Husserl to Heidegger and Back. *Husserl Stud.* 2025. Vol. 41. P. 331–350. <https://doi.org/10.1007/s10743-025-09365-3>.
10. Voicu C. G. Reclaiming Humanistic Agency in the Age of Algorithms: Toward a Posthuman Pedagogy of the Humanities. *Revista de Pedagogie Digitala*. 2025. Vol. 4 (1). P. 73–79. <https://doi.org/10.61071/RPD.2571>.
11. Zhang Y. Impact of AI Art Creation on Traditional Aesthetic Education Values and Countermeasures. *Journal of Modern Education and Culture*. 2025. Vol. 2. No. 4. P. 1–6. <https://doi.org/10.70767/jmec.v2i4.624>.

AESTHETIC EXPERIENCE AS AN ANTHROPOLOGICAL PROTECTION IN ARTISTIC EDUCATION IN THE ERA OF ALGORITHMIC RATIONALITY

Tetyana Pirogova

*Dragomanov Ukrainian State University,
Faculty of Arts named after Anatoly Avdievsky,
Department of Vocal Performance
9 Pirogova St., Kyiv, 01601, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-5763-160X>*

The article explores the fundamental problem of transforming the artistic education of future teachers in the conditions of the rapid development of information civilization and the expansion of generative artificial intelligence. The traditional paradigm of aesthetic education, which in the domestic philosophical and pedagogical discourse is based on the concepts of culture, aesthetic sensitivity and direct sensory contemplation, faces an unprecedented challenge of algorithmic rationality. Machine generation of art forms is capable of creating perfect artifacts, but it is objectively devoid of internal intentionality and phenomenological depth of experience, which creates the risk of desubjectification of the individual and replacement of spiritual experience with superficial media consumption. The purpose of the study is to understand the change in the ontological foundations of artistic creativity under the influence of digital technologies and to substantiate new pedagogical mechanisms capable of protecting the humanistic subjectivity of the student. Based on the synthesis of domestic and modern foreign research, the need to transition to a posthumanistic pedagogical model is proven. This model does not reject technological innovations, but uses them as a space for sharpening reflection and forming digital empathy. It is substantiated that in the era of algorithmic intervention, the focus of art education should shift from evaluating the final product to the process of making aesthetic decisions and realizing the structural boundaries of computer systems. The introduction of algorithmic literacy into the teacher training process is considered as a tool for the formation of aesthetic sovereignty, the ability to subordinate the work of artificial intelligence to human value orientations. It is concluded that in modern conditions the aesthetic culture of the future teacher is turning into a key anthropological fuse. It allows preserving existential stability, protecting the unique intentional nature of human feeling and ensuring the ability to distinguish between mechanical imitation and genuine artistic experience.

Key words: artistic education, aesthetic experience, aesthetic culture, algorithmic rationality, artificial intelligence.

Дата першого надходження статті до видання: 26.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 1:130.2:94(477)«1932/1933»:159.922.4
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.25>

ГОЛОДОМОРНИЙ СИНДРОМ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ КОЛЕКТИВНОЇ ТРАВМИ ТА ЕКЗИСТЕНЦІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Андрій Порубянський

*Мелітопольський державний педагогічний
університет імені Богдана Хмельницького,
кафедра соціології та філософії
вул. Наукового містечка, 59, м. Запоріжжя, 69000, Україна
<https://orcid.org/0009-0008-7374-5165>*

У статті зосереджено дослідницьку увагу на комплексному філософсько-антропологічному тлумаченні Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. як центральної трагедії в ланцюгу колективних історичних травм українського народу у XX ст. Наголошено, що українська ідентичність має глибоке екзистенційне коріння, сформоване багатовіковим вибором між життям і смертю. Розкрито сутність постгеноцидного голодоморного синдрому через дві категорії впливу. По-перше, світоглядну, через деформацію сприйняття себе та світу. По-друге, поведінкову, що знайшло своє втілення в накопиченні харчів, консервації продуктів, недовірі до структур влади, кумовстві, хабарництві.

Особливу увагу приділено кумулятивній травмі, коли досвід Голодомору нашаровується на репресії, примусові виселення й переселення, Чорнобильську катастрофу та сучасну геноцидальну війну Російської Федерації проти України. Наголошено, що, попри антропологічну та демографічну катастрофу, дух нації не був зламаний остаточно завдяки вкоріненості екзистенційних ідей у національній культурі та міцному духовному стрижню. У статті вказано, що сучасний героїчний опір українців є формою подолання постгеноцидної пасивності та повернення суб'єктності у власній історії. Вказано, що визнання, проговорення й інтеграція травматичного досвіду в культуру пам'яті є засадничо важливими для подолання ефекту накопиченої повторної травматизації. Радянській владі шляхом Голодомору не вдалося остаточно знищити українську ідентичність, оскільки потужний світоглядний фундамент народу став надійним підґрунтям для її захисту. Вибір на користь морального спротиву став основою для збереження духовного генофонду й унеможливив спроби нав'язати чужу волю, плекати комплекси меншовартості чи «безбатченківства» як в історії, так і в сьогоденні. Подолання постгеноцидного стану України відбувається не через пасивне забуття, а через героїчні акти спротиву. Травма Голодомору трансформується з тягара в ресурс національної солідарності та волі до перемоги.

Ключові слова: геноцид, Голодомор, історична травма, колективна травма, менталітет, радянська влада.

Постановка проблеми. Голодомор 1932–1933 років в Україні належить до найбільш трагічних подій в історії українського народу. Визнання цього явища як акту геноциду стало об'єктом ретельних наукових досліджень, складних політичних дискусій і міжнародної полеміки.

А. Козицький зазначає, що для переважної більшості українців оцінка Голодомору 1932–1933 рр. як події, свідомо спричиненої радянською політикою, не викликає сумнівів. Водночас ставлення значної частини громадян незалежної України до цієї трагедії протягом тривалого часу залежало від їхніх політичних переконань, а також відчуття культурної та суспільної ідентичності. Сприйняття Голодомору стало для українців своєрідним



© Порубянський А., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

соціокультурним і політичним маркером, що визначав належність людини до певного світоглядного середовища. Особливий приклад заперечення трагічних подій Голодомору можна спостерігати в культурній та освітній політиці, яку російські окупанти впроваджують на тимчасово захоплених територіях України з 2014 р. Зокрема, 16 серпня 2015 р. так звана народна рада ДНР ухвалила рішення про демонтаж пам'ятників, присвячених жертвам Голодомору та політичних репресій на території Донеччини. Одним із перших кроків став знищений пам'ятний знак жертвам Голодомору в місті Сніжне. Практика знищення подібних пам'яток на окупованих територіях тривала й після початку повномасштабної збройної агресії Росії проти України. До того ж згадки про події Голодомору 1932–1933 рр. були повністю вилучені з навчальних програм всіх освітніх закладів, що опинилися під контролем російської окупаційної влади [10, с. 127, 129]. У сучасних умовах повномасштабної війни РФ проти України усвідомлення того, як минула колективна травма деформувала нашу ідентичність і як вона актуалізується сьогодні, є важливим для національної безпеки й духовного та світоглядного одужання суспільства.

Голодомор створив ситуацію, де базові екзистенціали людського буття (їжа, дім, довіра) були перетворені на інструменти терору. Колективна травма призвела до деструкції традиційної етики, коли виживання стає єдиною цінністю, моральні норми нівелюються. Це породило тривалий стан екзистенційної незахищеності та кардинальних змін поведінкових, моральних норм, загалом способу ведення життя українських селян. Відбулася примусова зміна архетипу «хлібороба-господаря» на «радянського колгоспника» (ширше – «радянську людину», «совка»), що, зі свого боку, викликало такі деформації в ідентичності, як соціальна мімікрія, амбівалентне сприйняття держави, порушення комунікацій, коли мовчання й «забування» стало умовою виживання та проживання в тоталітарній державі. Відлуння всіх цих голодоморних впливів відчутні й досі. В умовах війни, що триває, їх аналіз й розуміння є особливо важливими для правильного виходу з травматичного досвіду.

Аналіз публікацій і досліджень. Наукову основу до вивчення Голодомору як геноциду українського народу заклали у своїх публікаціях Р. Лемкін [16], Р. Конквест [12; 13], Дж. Мейс [18; 19], А. Граціозі [4]. На сьогодні накопичено кількатисячний масив наукової та джерелознавчої літератури, у якій з різних кутів дослідницьких візій, із використанням різноманітного наукового інструментарію викладено матеріали, пов'язані із цією жакливою сторінкою історії України й українського народу [5]. Щодо філософського осмислення Голодомору як акту геноциду, що має відлуння й у сьогоденні та кардинальний вплив на ментальні, світоглядні, поведінкові норми та погляди українців кількох поколінь, то відзначимо напрацювання З. Атаманюк [1], О. Предместнікова, А. Порубянського [20], Н. Шолуха [26].

Методологія дослідження. Під час підготовки статті ми звернулися до екзистенційного підходу, тобто до аналізу ситуації полярного вибору. Також використовували міждисциплінарне тлумачення трансгенераційної травми та її прояви в житті нинішніх поколінь українців. Історико-психологічні реконструкції та компаративний аналіз дали змогу зосередитися на різних історичних травмах та їх впливі на ментальні особливості кількох поколінь українців.

Виклад матеріалу. Основні наративи, спрямовані на заперечення геноцидного характеру Голодомору в Україні після 1991 р., зазнали помітних змін із часом. Для проросійських сил це питання завжди було вагомим інструментом для підриву легітимності української державності та дестабілізації внутрішньополітичної ситуації в країні. Типовою тактикою використання заперечення Голодомору з політичних міркувань стало його прив'язування до подій сучасної політичної історії України після здобуття незалежності в 1991 році.

Проросійські політики, пропагандисти та політтехнологи часто підкреслювали, що за часів президентства Віктора Ющенка тема Голодомору 1932–1933 рр. стала однією із засадничих складових гуманітарної політики України. При цьому вони поширювали тезу, що подібний акцент нібито відбувався на шкоду інтересам як внутрішньої, так і зовнішньої політики країни. У їхній риторичній наголошувалося, що прагнення України вшанувати пам'ять жертв Голодомору призвело до погіршення відносин із «головним стратегічним партнером» – Росією. Однією з найпоширеніших форм заперечення Голодомору в Україні наразі є інтерпретаційне заперечення. Воно полягає у спробах трактувати цю трагедію як явище, що не відповідає загальноновизнаним міжнародним критеріям геноциду. Варіантом такого заперечення виступає поставлення під сумнів існування умисних намірів більшовицької влади щодо системного винищення саме українського народу. Прихильники інтерпретаційного заперечення Голодомору в Україні визнають його штучний характер, проте відмовляються приймати тезу про його цілеспрямованість та зв'язок з національною політикою більшовиків [10, с. 129–130].

Як зазначає В. Гудзь, правда про трагедію 1930-х рр. відіграє важливу роль у подоланні історичних стереотипів, що залишилися від тоталітарного минулого. Крім того, вона спрямовує увагу світової спільноти на Україну як повноправного гравця на міжнародній арені. Ця правда дає можливість осмислити ключові питання: чи міг Голодомор бути навмисною зброєю кремля проти українського народу, чому мирне населення загинуло від голоду на землях, що вважаються одними з найродючіших у Європі, чому світова спільнота залишалася байдужою або навіть ворожою до визнання цього геноциду. Також необхідно гідно вшанувати пам'ять невинних жертв Голодомору та продовжувати роботу щодо його офіційного визнання на міжнародному рівні [5, с. 8–9].

Сьогодні Голодомор як геноцид українського народу посідає одне з головних місць у політичній пам'яті сучасної України. Незважаючи на тривалі роки замовчування, політичні маніпуляції та спроби спотворення історичної правди, Голодомор 1932–1933 рр. закріпився в Україні та світі як задокументований акт геноциду. Збереження пам'яті про цю трагедію підтримується науковими дослідженнями, свідченнями очевидців і міжнародним визнанням. Це не лише зміцнює національну ідентичність, а й сприяє єдності українського народу. Зі свого боку, протидія російській пропаганді та її спробам спростувати або дискредитувати історичні факти наголошує на необхідності поширення достовірної інформації. Формування колективної пам'яті виступає важливим елементом у запобіганні повторенню таких злочинів у майбутньому. Із цього приводу влучно висловилися в одному зі своїх інтерв'ю докторка історичних наук Д. Маттінглі: «Колоніальні відносини між кремлем і Радянською Україною необхідно ретельно дослідити, щоб зрозуміти, як виконавці та співучасники радянських злочинів виправдовували свої дії. Такий підхід кидає виклик західній науковій спільноті, яка упродовж більшої частини XX століття ігнорувала або трактувала історію України крізь призму нацистської окупації або колабораціонізму. Лише коли такі вчені, як-от Роберт Конквест, опублікували свої роботи, ситуація почала змінюватися, а сучасна російсько-українська війна знову змусила переглянути довгу історію України в контексті колоніального гноблення» [17].

Але не можна оминати увагою і таку складну проблему, як голодоморний або пост-геноцидний синдром, що суттєво позначився на кількох поколіннях українців, на їхній національній ідентичності та саморепрезентації. У XX ст. українці зазнали три голодомори, серед яких найвідомішим у світі та наукових дослідженнях залишається Голодомор 1932–1933 рр. Водночас голод початку 1920-х рр. і голод 1946–1947 рр., подібно до трагедії Голодомору 1932–1933 рр., також були штучно створеними радянською владою. Вони мали

катастрофічний вплив на український народ, його спосіб життя, господарську діяльність, психічне здоров'я, демографічну ситуацію та культуру пам'яті [7].

А.-Л. Кокора за матеріалами книг Дж. Мейса сформулювала виклад цитат дослідника, які, на наш погляд, дуже добре ілюструють, чим став Голодомор для поколінь українців: «Україна пройшла через агонію. Ті, хто визнає це, – друзі України. Хто ні – просто заперечує її право на власну історію... Незалежність для України означає незалежність насамперед від Росії. Поки Росія поглядає на Україну як на щось втрачене, українська незалежність із почуття самозбереження буде спрямована проти Росії. Те, що українці пасивні, – зручний міф. Насправді український народ – сердитий. Кожна душа – дорогоцінна. Кожна душа, несправедливо та передчасно позбавлена життя, заслуговує, щоб про неї пам'ятали. Ми стали тими, ким ми є, не в останню чергу завдяки пам'яті, завдяки історії. Найпростіші та найзвичайнісінькі люди заслуговують анітрохи не меншого, ніж великі. Пам'ять про те, що було, – це ключ до творення того, що буде» [11].

Філософ С. Грабовський наголошує: українська нація є не лише постколоніальною, а й постгеноцидною. Саме про це неодноразово писав і говорив професор Дж. Мейс, чий внесок у дослідження та розуміння трагедії Голодомору важко переоцінити. За його словами, постгеноцидний статус України характеризується кількома знаковими діями. По-перше, це масштабне «вбивство розуму нації», наслідки якого відчутні й досі. По-друге, люмпенізація українського села, особливо на сході країни. По-третє, слабка національна солідарність між різними суспільними класами, яка на тлі інших народів виглядає недостатньо розвиненою. Це, зі свого боку, сприяє найбільшому в Європі майновому розшаруванню. Проте ключова проблема полягає в іншому. Голодомор спричинив масштабну антропологічну катастрофу, наслідком якої став масовий перехід до моделі виживання за будь-яку ціну, що витіснила прагнення до повноцінного й гідного життя. Головна мета більшовицького керівництва з утвердженням своєї влади в Україні – назавжди зламати опір українського селянства, яке являло собою антропологічний та етнокультурний фундамент розвитку української нації. Восени 1932 р. селяни Наддніпрянської України пережили удар, якого не зазнавали ні раніше, ні пізніше. У новітній історії Європи навряд чи можна знайти подібну концентрацію жаклих подій. Скажімо, Голокост тривав понад п'ять років. Етнічні чистки на Балканах наприкінці ХХ ст., попри їхній глибокий трагізм, не переросли в антропологічну катастрофу тотального масштабу, оскільки були припинені завдяки втручання збройних сил країн НАТО [3].

Метою більшовиків було не просто фізичне знищення «підозрілого» чи відверто ворожого етносу. Йшлося про його підкорення, упокорення та подальше використання. Однак це мало відбуватися вже не в рамках їхньої національної ідентичності як українців, а у формуванні нової категорії «советских людей». Захоплення України було для більшовиків шансом значно зміцнити свою владу й показати іншим союзним республікам, що вони здатні нав'язати будь-які дії чи рішення. Голод 1932–1933 рр. перетворився на інструмент масового біологічного знищення українського народу, завдавши серйозної шкоди його природному генетичному фонду на тривалий період. Це не лише спричинило катастрофічні демографічні втрати, але й суттєво вплинуло на морально-психологічний стан і свідомість нації [21].

Терор голодом виступав для радянської влади інструментом реалізації політики «соціалістичного будівництва». Його запровадження супроводжувалося елементами демонстративності, метою яких було поширення страху та залякування суспільства. Український Голодомор став символом цієї стратегії, поєднуючи масштабні акції розкуркулення, відкриті репресії проти українського селянства, насильницьке вилучення продовольства та зерна, примусову колективізацію і цілеспрямоване формування страху перед неминучістю

голодної смерті. Сталіністський режим системно нищив українське селянство не лише на території УСРР, але й у Кубанському окрузі Північно-Кавказького краю, де більшість населення становили етнічні українці [14].

Система цинічно пропонувала життя не просто в обмін на лояльність, а як плату за активну підтримку політики партії, що передбачало свідоме ігнорування або навіть схвалення Голодомору, а також безпосередню участь у викритті «ворогів народу». Це поступово закріплювало у свідомості мільйонів людей установку на виживання за будь-яку ціну, часто супроводжувану прагненням накопичувати та приховувати навіть найменші запаси. Такий підхід, хоч і міг здаватися морально сумнівним чи нелогічним, став звичною практикою: «Згадаймо незчисленну кількість разів описане в художніх творах «хохляцьке жлобство», коли, скажімо, у класичному і на загал правдивому телефільмі радянського часу «Місце зустрічі змінити не можна» українець-міліціонер не хоче ділитися з товаришами салом; за віком цей міліціонер типово селянського походження мав пережити Голодомор. Але ми дивимося на цього персонажа очима колонізатора (російського режисера-шовініста Говорухіна) і засуджуємо його, а не злочинні організації, якими були «органи» та партія. Тим часом до того часу українське селянство подібними рисами не відрізнялося» [3].

У випадку Голодомору йдеться про системне й цілеспрямоване перетворення українського народу на безлику масу виконавців, готових підкорятися будь-яким наказам. Це було не просто знищення найкращих представників нації, а свідоме руйнування традицій і моральних засад, що визначали її розвиток століттями. Голодомор став широкомасштабною антропологічною катастрофою, яка не лише винищила багатьох, але й у багатьох тих, хто вижив, надовго придушила бажання прагнути до кращого. Східноукраїнське село, яке до того часу слугувало опорою національної моральності й культури, після насильницької соціальної селекції втратило цю роль. Значна частина селян та їхніх нащадків в історично складних умовах змушена була адаптуватися. Однак виживали вони не як єдина нація, а в межах обмежених особистих зв'язків, серед «своїх». Підвалини духовного та правового порядку замінилися лояльністю до близького кола, кума, свата чи сусіда. Замість протистояння ворогу пріоритетом стало виживання будь-якою ціною шляхом компромісів, угод на невідгідних умовах або навіть капітуляції [3].

Суголосні зі словами С. Грабовського й погляди історика Я. Калакури. Як зазначає науковець, у процесі аналізу руйнації та екзистенційної деформації української ментальності важливо враховувати, що цей процес відбувався в умовах загальної маргіналізації та люмпенізації суспільства. Це стало наслідком комунізації, що супроводжувалася впровадженням тоталітарним режимом авторитарної азійської моделі суспільного розвитку. Особливу увагу варто звернути на один із чинників Голодомору, а саме на сплеск українофобії та ненависті до всього українського. Відповідні настрої нав'язувалися й посилювалися у свідомості представників російського більшовизму під час утвердження одноосібної влади та формування культури Й. Сталіна.

Перебіг подій збігся з курсом на колективізацію, згортанням політики коренізації та розгортанням масових репресій, які виправдовувалися боротьбою з українським націоналізмом і сепаратизмом в умовах СРСР. Голодомор став прихованою формою відплати українському селянству за його активний спротив насадженню більшовицького режиму, політиці воєнного комунізму, а також за масову опозицію хлібозаготівельній кампанії та примусовій колективізації. Селяни чинили спротив розселянню всіма доступними засобами й стільки, скільки мали сил. Проте навіть розгалужений і потужний апарат насильства, спрямований проти мирного селянства, виявився неспроможним зламати волю українського хлібороба. Остаточного упокорити Україну вдалося лише завдяки штучно

організованому більшовиками Голодомору 1932–1933 рр. Сталінська влада, зіткнувшись із масовим опором селянства, змушена була відмовитися від планів повного впровадження комун у селах і ліквідації ринкових відносин. Ціною мільйонів людських жертв українське селянство відстояло право на присадибне індивідуальне господарство. Як результат, залишився мінімальний залишок ринку у формі колгоспних базарів [2, с. 29].

Докладний аналіз змін, які зазнала українська ментальність протягом першого десятиліття існування радянського режиму, є необхідним для розуміння, у якому психологічному стані та з яким рівнем моралі й духовності український народ зустрів одну з найтрагічніших сторінок своєї історії. Важливо врахувати, що на той час ще була жива пам'ять про спланований голод початку 1920-х рр.

Під впливом радянської політики зазнали трансформації традиційне середовище проживання й генофонд нації. Цьому сприяли масові репресії, депортації, примусове виселення українців і переселення на територію України представників інших національностей. Суттєвими ударами стали систематичне винищення національної еліти та заможного селянства, насадження комуністичної ідеології, поширення войовничого атеїзму та формування тоталітарної ментальності, що відповідала інтересам радянської влади. Радянські цінності передбачали культ марксистсько-ленінської ідеології, нетерпимість до «класових ворогів», утвердження інтернаціоналізму та радянського патріотизму, підпорядкування індивідуального мислення колективним стандартам.

Усі вищезазначені процеси кардинально змінювали світосприйняття українців, суттєво впливаючи на моральну й духовну складову суспільства. Метою більшовицької політики офіційно оголошувалася побудова безкласового соціалістичного суспільства та формування нової особистості, так званого будівничого комунізму. Проте реалізація такої політики призвела до створення тоталітарного режиму й масового знищення мільйонів людей. Комуністична ідеологія у вигляді більшовицьких директив, гасел, програмних документів та соціально-економічної моделі повинна була стати всеосяжною, витіснивши всі інші елементи соціально-культурного простору. Основними завданнями так званої культурної революції проголошували ліквідацію наявних уявлень, понять, символів і традицій. Якщо це було неможливо, їх намагалися замінити або нав'язати нові, відповідні більшовицькі норми та підходи в усіх аспектах життя. Головним інструментом стало поширення інтенсивної ідеологічної пропаганди. Фактично радянська політика мала на меті не лише створення нового суспільного ладу, а й систематичне пограбування населення країни, його повну залежність від партії та контроль з боку її очільників і репресивних органів. Тих, хто мав сміливість чинити опір цій політиці або хоча б усвідомлював маніпуляції свідомістю і підміну базових понять, чекала сувора розправа: їх ув'язнювали, висилали чи розстрілювали [6, с. 192].

Відбувалося масове порушення прав і свобод громадян, що супроводжувалося бездуховністю, удаваною справедливістю, патерналізмом, деградацією особистості, закріпленням психології підлеглості, поширенням кар'єризму, бідності, корупції, контрабанди та крадіжок. Ідеологічний апарат режиму систематично виправдовував насильство та репресії, наполегливо нав'язуючи суспільству ідею загострення класової боротьби. Він створював образ зовнішніх і внутрішніх ворогів, серед яких були представники світового імперіалізму й так звані антирадянські дрібнобуржуазні та націоналістичні елементи, включно з одноосібними селянськими господарствами.

Таким чином, завдавався удар по традиційному українському індивідуалізму, щоб викоринити у селян почуття власної гідності та впевненість у своїх силах. Відповідаючи на запитання про зміни в суспільній свідомості й поведінці, можна констатувати, що масові репресії та Голодомор стали причиною глибоких деформацій як у ментальності їх ідеологів,

організаторів і виконавців, так і у психології мільйонів жертв, які пережили ці трагічні події, а також їхніх нащадків. Ті, хто організовував і здійснював репресії, стали ще більш самовдоволеними, агресивними та безжальними, готовими до нових злочинів без докорів сумління. Натомість жертви опинилися у стані морального та психологічного придушення, страху й розгубленості, часто виявляючи залежність від влади навіть на рівні підсвідомості. Результатом цієї ментальної травми стали незворотні зміни в колективній свідомості сільського населення. У психіці з'явилися стійкі невротичні розлади, а страх транслювався з покоління в покоління. Сформувалися глибока недовіра до оточення, постійна тривожність, байдужість до чужих страждань, а також відчуття безнадії, розпачу й пригніченості. Світлі емоції, як-от радість, задоволення та відчуття комфорту, надовго зникли зі спільної картини життя. У процесі аналізу наслідків Голодомору не можна ігнорувати навмисне формування у свідомості українців відчуття небезпеки, пов'язаної з їхньою національною ідентичністю. Це спричинило витіснення відчуття українськості, руйнування національної ідентичності та підрив таких важливих людських якостей, як цінність людського життя, віра, совість, милосердя, співчуття до ближніх, побожність і прагнення до добра. Натомість поширилися риси совкової свідомості, русоцентризм, психологія жертви, синдром хронічного невдоволення й заниженої самооцінки. Також закріпилися такі негативні риси, як подвійна мораль, нетерпимість до думок інших і агресивність. Совкова ментальність і досі існує, живучі спогадами про минуле, підтримуючи ідеї сильної руки, демонструючи ворожість до інакодумства, демократії та західних цінностей [9, с. 18–20].

Історик Я. Калакура у 2017 р. безкомпромісно окреслив наслідки Голодомору для української нації саме з погляду деформації національної ідентичності та ментальності: «У чому бачиться наукова і суспільно-політична актуальність означеної проблеми? Вона зумовлюється, з одного боку, посттоталітарним і постгеноцидним синдромом українського суспільства, ускладненим пам'яттю про трагічні жертви сталінських репресій і голодоморів, травмованою ментальністю, яка виявляється в проявах меншовартості, малоросійства, маргінальності, безбожництва, агресивності, а також у відчуттях страху, скривдженості, невпевненості, зневіри тощо. Доля багатьох із тих, хто вижив, їх нащадків нерідко виявлялася не менш трагічною і жахливою, ніж тих, хто помер у муках голодної смерті. Голод знецінював людину, принижував гідність, робив її жорстокою і безбожною. Деякі негативні явища, успадковані від минулого, підживлюються сучасною атмосферою, зумовленою агресією та експансією путінської росії, окупацією нею частини території України, затяжною війною на Донбасі, а також соціально-економічною кризою, корупцією, рейдерством, криміногенною ситуацією тощо» [9, с. 16].

Психолог С. Онуфрів запропонував своє бачення шляхів лікування колективної травми Голодомору для українців. Травматичний досвід, пов'язаний із Голодомором, впливає на три-чотири наступні покоління. Якщо вести хронологічний відлік від 1930-х років, то четверте покоління було народжене вже в незалежній Україні. Ці люди виявляють готовність обговорювати тему Голодомору, приймаючи її як важливий аспект колективної історичної пам'яті. Вони більше не розглядають її як табуовану або таку, що тільки завдає болю. Навпаки, процес вербалізації травматичних переживань сприяє зниженню індивідуального больового порогу і стає дієвим терапевтичним інструментом для подолання наслідків історичної травми.

Українські родини, які зазнали трагедії Голодомору, часто уникали розповідей про цю частину сімейної історії. Це лише ускладнювало проблему. У одних випадках про пережите мовчали, в інших намагалися заперечувати сам факт. Механізм заперечення, що ставав способом захисту психіки, проявлявся у двох формах: або людина відкидала саму подію,

або заперечувала свої емоції, пов'язані з нею. Такі реакції виникали підсвідомо й були зумовлені страхом. Існувала відмінність між східною та західною частинами України.

На сході після розпаду тоталітарного режиму багато людей старшого покоління не могли об'єктивно оцінити радянське минуле, оскільки самі були його частиною. Для деякого жажливі втрати мільйонів життів залишалися абстрактним поняттям, навіть якщо вони знали, що їхні предки загинули під час Голодомору. Переживаючи війну, ми розуміємо, хто є ворогом. Але усвідомлення того, що держава знищувала власний народ, стало значно серйознішою травмою. Це призвело до того, що суспільство довгий час перебувало на стадії заперечення. На заході країни трагедія Голодомору більше закарбувалася в пам'яті. Це призвело до виникнення бар'єра нерозуміння між мешканцями різних регіонів. Травми, що передаються між поколіннями, не зникають безслідно й залишають глибокий відбиток на колективній свідомості. Кожне покоління стикається з різними викликами. Одне покоління зосереджувалося на питанні виживання, інше було змушене мовчати через страх, а наступні покоління прагнуть навчитися говорити про цей досвід, усвідомлювати його й інтегрувати у власну ідентичність. Дослідники виділяють кілька ключових етапів процесу опрацювання історичної психотравми. Перший етап характеризується станом шоку, за яким слідує фаза заперечення травматичних подій. Третій етап передбачає поступове усвідомлення пережитого досвіду, що зрештою веде до фінальної стадії, тобто до відновлення та трансформації. Історична травма потребує належного емоційного відгуку, що передбачає можливість вільно виражати почуття щодо пережитого. Невирішені конфліктні ситуації залишаються болісними, поки суспільство їх повністю не усвідомить. Завдяки поверненню пам'яті та відкритому обговоренню важкого травматичного досвіду українці зрештою матимуть змогу подолати постгеноцидний синдром. Настає момент, коли опрацьована травма перестає бути проблемою і перетворюється на цінний ресурс для окремої людини чи всього суспільства. У «західних» і «східних» українців склалися різні історичні уявлення та спогади. Після відновлення державної незалежності багато людей продовжували жити в містах, де залишалися недоторканими монументи Леніну, а топоніміка зберігала імена діячів, причетних до комуністичних злочинів. Відсутність спільної національної пам'яті стала причиною того, що одні регіони країни зневажали інші. Лише під час Революції гідності відбулася хвиля масового демонтажу пам'ятників Леніну, а з травня 2015 р. почали діяти закони про декомунізацію [15].

Зазначимо, що ситуація почала змінюватися ще з часів Революції на граніті у жовтні 1990 р. Тодішні вимоги студентства органічно вписувались у хвилю демократичних змін і гармоніювали з процесами, ініційованими опозицією в інших республіках СРСР. Імперативи студентського руху стали одним із каталізаторів розпаду Радянського Союзу [22]. Далі були події Помаранчевої революції 2004–2005 рр. Масовий протест українців у 2013–2014 рр., який з Євромайдану переріс у Революцію гідності, принципово переорієнтував державний курс країни. Події останніх років свідчать про те, що українці поступово долають постгеноцидний синдром. Помаранчева революція, Революція гідності та опір російській війні демонструють, як народ звільняється від страху, який тривалий час насаджувався тоталітарним режимом [25, с. 6].

Історія України має глибоке коріння екзистенціалізму, адже протягом століть українцям доводилося постійно обирати між життям і смертю. Цей вибір особливо гостро проявлявся в періоди війн, революцій і голодоморів, що позначили першу половину ХХ ст. Екзистенційна тематика глибоко вкорінена і в український фольклор, звучить у козацьких, чумацьких і повстанських піснях. Виразно вона відображена у творчості таких світоців культури, як Г. Сковорода, Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, В. Винниченко,

В. Підмогильний, Т. Осьмачка, В. Барка. Напевно, тому Голодомор-геноцид не зміг зламати всіх. Найважчим випробуванням для людей ставав вибір: скоритися чи протистояти злу. Серед тих, хто фізично вижив, були й такі, кого не вдалося здолати морально чи духовно незважаючи на те, що вони, як і всі інші, стали свідками жахливих смертей від голоду своїх рідних і близьких, самі неодноразово дивилися смерті у вічі та відчували, як примітивне тваринне начало може опановувати людську душу. Однак Голодомор не зломив їхнього духу та не змусив зректися власної особистості й національної ідентичності. У роки Голодомору в багатьох українців зародилися сильні антирадянські настрої та національно-патріотичні переконання. Частина постраждалих обрала шлях боротьби, хоча ще належало визначити її методи та форми. Архівні матеріали та свідчення тих, хто пережив ці жахливі роки, відображають широкий спектр способів боротьби не лише за виживання, а й проти злочинної системи. Це були селянські заворушення, повстання, бунти та збройні виступи [8, с. 8, 14–15].

Голодомор став однією з найглибших національних трагедій, наслідки якої Україна відчуває і сьогодні. Постгеноцидна нація тривалий час жила в тіні страху і травм. На думку С. Грабовського, зцілити їх можуть лише масштабні національні зрушення або героїчні акти, навіть у ненасильницьких формах. Як приклад, єврейський народ зміг подолати травму Голокосту через боротьбу за створення та збереження держави Ізраїль у складних протистояннях з арабськими режимами та політичними силами. Проте схід України такої можливості не мав. Участь мешканців регіону у Другій світовій війні здебільшого зводилася до використання їх більшовицькою системою як «гарматного м'яса». Така політика радянської влади позбавляла українців суб'єктності у власній історії [3].

Голодомор є яскравим прикладом трансгенераційної травми, тобто такої, що передається між поколіннями, впливаючи на життя нащадків тих, хто пережив це історичне лихо. Аналізуючи наслідки Голодомору, можна виокремити дві основні категорії впливу. Перша категорія охоплює світоглядні зміни, які визначають спосіб сприйняття світу, себе як особистості та інших людей. Такі зміни виявляють здатність транслюватися через покоління, формуючи загальну картину мислення й ідеологічних установок наступників. Друга категорія стосується поведінкових змін, що втілюються у специфічних стратегіях соціальної взаємодії та прийняття рішень.

Природно, що з плином часу віддаленість від травматичних подій може зменшувати їхній вплив на свідомість і поведінку, проте набуті патерни досі залишаються помітними. Варто також зазначити, що історія українського народу пронизана низкою важких випробувань. Голодомор був далеко не єдиною травмою. До нього додаються репресії радянської влади, катастрофа на Чорнобильській атомній станції та інші трагічні події, що ускладнили загальний історичний контекст. Ці травми взаємопов'язані й нашаровують тягар минулого, який впливає на сучасне покоління. Унаслідок цього передаються не лише світоглядні установки, але й особливості поведінкових стратегій, які сформувалися під впливом історичних факторів. На перший погляд може здатися, що вони не мають суттєвого впливу. Однак, якщо замислитися над тим, що ми успадкували від попередніх поколінь, зокрема в контексті подій Голодомору, стає зрозумілим, що ці стратегії тісно пов'язані з пережитими травмами. Наприклад, наша увага до їжі, звичка робити запаси, займатися консервацією чи вести присадибне господарство. Навіть сьогодні багато хто прагне заздалегідь забезпечити себе необхідним на зиму. З історичної перспективи голод для українців часто асоціюється із зимовим періодом і холодом. Ця колективна пам'ять формує звичку накопичувати продукти чи ресурси на майбутнє, прагнучі відчуття безпеки в умовах непередбачуваності [23]. Як свідчить досвід виживання українців в умовах сучасної війни Росії проти України, такі патерни є, на жаль, виправданими. На тлі зазначеного кумулятивного травматичного

досвіду сучасна війна активізує колективну пам'ять про минулі історичні травми, що сприяє виникненню ефекту накопиченої повторної травматизації, яка ускладнює процес її подолання [24, с. 1703]. Як би це жахливо не звучало, але в ХХІ ст. в центрі європейського континенту знову відбувається геноцид української нації. І знову ми виборюємо своє право на життя, державу, мову, культуру, історію, власний спосіб життя та світогляд.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Голодоморний синдром є не просто психологічною проблемою. Він чаїть у собі глибинну онтологічну деформацію, яка викривила вектори розвитку української нації та культури на кілька поколінь уперед. Філософська рефлексія цієї травми дає змогу зрозуміти, що багато сучасних проблем, від корупції як наслідку дефіциту та страху до браку солідарності й довіри до інститутів держави, мають коріння в голодоморах ХХ ст., особливо Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. На історичну колективну травму Голодомору наклалися травми репресій, депортацій, Чорнобильської катастрофи 1986 р. Вона посилилася ще й колективною травмою нинішньої війни Росії проти України й українців. Попри все, українська нація продемонструвала на прикладі трьох революцій та спротиву російським окупантам свою силу духу й прагнення скинути пута нав'язаного, деформованого екзистенційного вибору. Постгеноцидний стан нації вимагає не лише історичної справедливості, а й екзистенційної терапії через усвідомлення та проговорення травми. Ці стадії українці пройшли. Наразі важливо вистояти в боротьбі, здобути перемогу та не перетворити на ентропію позитивні здобутки цього життєво важливого спротиву. Подальші наші розвідки можуть бути зосереджені на вивченні того, як Війна України за Незалежність стає черговим етапом перекодування травми Голодомору, коли новий героїчний чин може зцілити від постгеноцидного голодоморного синдрому.

Список використаної літератури

1. Атаманюк З. Вплив геноцидів на національну самосвідомість українців. *Проблема геноциду: виклики сучасного суспільства : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 23–24 січня 2025 р.)*. Одеса : Університет Ушинського, 2025. С. 46–48. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/jspui/handle/123456789/21725>.
2. Водотика С. Вплив опору селянства часів суцільної колективізації і Голодомору на трансформацію більшовицького проекту побудови комунізму. *Південний архів (історичні науки)*. 2024. № 47. С. 21–31. DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2024-47-3>.
3. Грабовський С. Українське сьогодні у пазах Великого Голоду. *Радіо Свобода*. 6 листопада 2008 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1339202.html>.
4. Граціозі А. Голод в СРСР 1931–1933 та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація? *Український історичний журнал*. 2005. № 3. С. 120–131. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Gratsiozi_Andrea/Holod_u_SRSR_1931_1933_ta_ukrainskyi_Holodomor_chy_mozhlyva_nova_interpretatsiya.pdf.
5. Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні. Мелітополь : ФОП Однорог Т. В., 2019. 1153 с.
6. Драмарецький Б., Толубець Н. «Культурна революція» початку 1920-х рр., як технологія формування радянського менталітету. *Емінак : Науковий щоквартальник*. 2021. № 2 (34). С. 190–199. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2021.2\(34\).527](https://doi.org/10.33782/eminak2021.2(34).527).
7. Іщенко Є. Концепція «місць пам'яті» П'єра Нора в контексті досліджень про колективну пам'ять. *Питання культурології*. 2020. № 36. С. 49–59. DOI: <https://doi.org/10.31866/2410-1311.36.2020.221044>.
8. Калакура Я. Цивілізаційний підхід у дослідженні свободи вибору в умовах Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. *Проблема екзистенційного вибору під час Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.*

- ру-геноциду : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 листопада 2019 р.). Упор.: Батирева І., Коцур Ю. Київ : Видавець Мельник М. Ю., 2020. С. 6–19.
9. Калакура Я. Морально-психологічний і ментальний вимір наслідків Голодомору 1930-х років в Україні. *Історична пам'ять*. 2017. Випуск 37. С. 17–22.
 10. Козицький А. Заперечення Голодомору у незалежній Україні. *Етнічна історія народів Європи*. 2024. Випуск 72. С. 127–131. DOI: <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2024.72.14>.
 11. Кокора А.-Л. «Мені судилася така доля, що ваші мертві вибрали мене». *Gazeta.UA*. 8 грудня 2022 р. URL: https://gazeta.ua/articles/opinions-journal/_meni-sudilasya-takadolya-scho-vashi-mertvi-vibrali-mene/1121541.
 12. Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років. Луцьк : Волинська мистецька агенція «Терен», 2009. С. 9–16.
 13. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. Київ : Либідь, 1993. 275 с.
 14. Левик Б. Сталінська стратегія Голодомору-геноциду в Україні 1932–1933 років. *Національний університет «Львівська політехніка»*. 22 листопада 2022 р. URL: <https://lpnu.ua/news/stalinska-stratehiia-holodomoru-henotsydu-v-ukraini-1932-1933-rokiv>.
 15. Левицька І. Соломія Онуфрів: Нащадки тих, хто пережив Голодомор, втрачають національну ідентичність. *Інтерв'ю з України*. 30 листопада 2017 р. URL: <https://rozmova.wordpress.com/2017/12/29/solomiya-onufriv/>.
 16. Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні (стаття 33 мовами). Ред.: Р. Сербин; упоряд.: О. Стасюк. Київ : Видавець Мельник М. Ю., 2020. 256 с.
 17. Марушевська А. Дарія Маттінглі про Голодомор і нищення спадщини. *Ukrainer*. 22 листопада 2022 р. URL: <https://www.ukrainer.net/daria-mattingly-pro-holodomor/>.
 18. Мейс Дж. Україна: матеріалізація привидів. Київ : Кліо, 2021. 688 с.
 19. Мейс Дж. Штучний голод 1933 р. в радянській Україні: що сталося й чому? *Український історичний журнал*. 2007. № 1. С. 185–200. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2007_1_185t.
 20. Предместніков О., Порубянський А. Вплив постголодоморного синдрому на сучасне світобачення українців. *Вісник гуманітарних наук*. 2025. № 6. С. 1–21. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15335379>.
 21. Рева І. По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій. Науково-популярне видання. 2-ге видання, перероблене і доповнене. Київ : К.І.С., 2019. 272 с.
 22. Революція на граніті. Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності. URL: <https://www.maidanmuseum.org/uk/storinka/revolyuciya-na-graniti>.
 23. Соколівська Я., Назарук Н. «Знання того, що відбулося під час Голодомору, робить нас міцнішими» — докторка психологічних наук Вікторія Горбунова. *Суспільне. Житомир*. 27 листопада 2024 р. URL: <https://suspilne.media/zhytomyr/889255-znanna-togo-sovidbulosa-pid-cas-golodomoru-robit-nas-micnisimi-doktorka-psihologicnih-nauk-viktoria-gorbunova/>.
 24. Столярчук О., Каліщук С., Рева О. Феномен колективної травми українського суспільства в екстремальних подіях війни. *Наукові інновації та передові технології* (Серія «Управління та адміністрування», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Психологія», Серія «Педагогіка»). 2025. № 8 (48). С. 1696–1708. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-8\(48\)-1696-1708](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-8(48)-1696-1708).
 25. Тилішак В. Передмова. Рева І. По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій. Науково-популярне видання. 2-ге видання, перероблене і доповнене. Київ : К.І.С., 2019. 272 с. С. 5–6.
 26. Шолуха Н. Міфи про голод у парадигмі чуттєвого досвіду. *Культурологічний альманах*. 2022. Випуск 4. С. 239–245. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.4.30>.

FAMINE SYNDROME: A PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF COLLECTIVE TRAUMA AND EXISTENTIAL DEFORMATION OF NATIONAL IDENTITY

Andrii Porubianskyi

Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University,

Department of Sociology and Philosophy

59 Naukove Mistechko St., Zaporizhzhia, 69000, Ukraine

<https://orcid.org/0009-0008-7374-5165>

The article focuses on a comprehensive philosophical and anthropological interpretation of the Holodomor-genocide of 1932–1933 as the central tragedy in the chain of collective historical traumas of the Ukrainian people in the 20th century. It is emphasized that Ukrainian identity has deep existential roots, formed by a centuries-old choice between life and death. The essence of the post-genocidal famine syndrome is revealed through two categories of influence. First, worldview, through the deformation of the perception of oneself and the world. Secondly, behavioral, which found its embodiment in food hoarding, food preservation, distrust of government structures, nepotism, bribery.

Particular attention is paid to cumulative trauma, when the experience of the Holodomor is layered on repression, forced evictions and resettlement, the Chernobyl disaster and the modern genocidal war of the Russian Federation against Ukraine. It is emphasized that despite the anthropological and demographic catastrophe, the spirit of the nation was not completely broken due to the ingrained existential ideas in the national culture and a strong spiritual core. The article indicates that the modern heroic resistance of Ukrainians is a form of overcoming post-genocide passivity and the return of subjectivity in their own history. It is indicated that the recognition and discussion and integration of traumatic experience into the culture of memory are fundamentally important for overcoming the effect of accumulated re-traumatization. The Soviet government failed to completely destroy Ukrainian identity through the Holodomor due to the powerful ideological foundation of the Ukrainian people. The choice in favor of moral resistance became the basis for the preservation of the spiritual gene pool and further manifestations of resistance to impose one's will and nurture inferiority complexes and fatherlessness in history and the present. Overcoming the post-genocide state of Ukraine occurs not through passive oblivion, but through heroic acts of resistance. The trauma of the Holodomor is transformed from a burden into a resource of national solidarity and the will to win.

Key words: genocide, Holodomor, historical trauma, collective trauma, mentality, Soviet government.

Дата першого надходження статті до видання: 26.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 316.64:32 Сковорода
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.26>

ВИТОКИ І ДЖЕРЕЛА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Сергій Рик

*Університет Григорія Сковороди у Переяславі,
соціально-психологічний факультет, кафедра філософії і соціальної антропології
імені професора І. П. Стогнія
вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, 08401, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-1115-3876>*

Микола Рик

*Університет Григорія Сковороди у Переяславі,
соціально-психологічний факультет, кафедра філософії і соціальної антропології
імені професора І. П. Стогнія
вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, 08401, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-6813-5628>*

У статті визначено та проаналізовано головні чинники які вплинули на становлення суспільно-політичних поглядів Г. Сковороди, а також розкрито соціально-політичний зміст і значущість основних концептів його філософсько-просвітницького учення.

Серед основних методів, які становили загальну теоретичну й методологічну основу дослідження, можна виокремити насамперед компаративно-аналітичний підхід українських учених, котрі вивчали соціально-філософську спадщину професорів Києво-Могилянської академії, а також елементи історико-філософського та герменевтичного методу сквородинознавців Київської світоглядно-антропологічної школи, на основі яких проведено аналіз філософсько-гуманістичної спадщини мислителя та показано первинний процес зародження й розвитку його суспільно-політичного світогляду.

У статті здійснено комплексний аналіз витоків і джерел формування суспільно-політичних поглядів Г. Сковороди в контексті розвитку української філософської думки. Особливу увагу приділено виявленню ідейно-теоретичних чинників, що вплинули на становлення світогляду мислителя, зокрема спадщині античної, середньовічної та ренесансної філософії, традиціям вітчизняного просвітництва, а також духовним надбанням народної культури. Розкрито роль освітнього середовища Києво-Могилянської академії у формуванні суспільно-політичного мислення Г. Сковороди та розвитку його антропологічних і соціально-політичних ідей.

Обґрунтовано, що філософія мислителя має виразний гуманістичний і антропоцентричний характер, у центрі якого перебуває людина як носій духовності, свободи та моральної відповідальності. Проаналізовано ключові концепти його вчення, зокрема ідеї самопізнання, «сродної праці», внутрішньої гармонії, щастя, свободи та справедливості, які розглядаються як основа формування соціального порядку. Показано, що мислитель пропонує оригінальну модель суспільного устрою, засновану на принципах природної відповідності, духовної рівності та внутрішньої свободи особистості.

З'ясовано, що суспільно-політичні погляди Г. Сковороди формувалися під впливом як європейських інтелектуальних традицій, так і українського культурно-історичного контексту, що зумовило їхню самобутність і актуальність. Наголошено на значенні його ідей для сучасного українського суспільства, зокрема в контексті формування політичної культури, національної ідентичності та духовного розвитку особистості.

Ключові слова: людина, свобода, премудрість, духовність, самопізнання, «сродна праця», свобода, щастя, антропоцентризм, справедливість.



© Рик С., Рик М., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Постановка проблеми. Важливе місце в історії української філософської і суспільно-політичної думки XVIII сторіччя належить Григорію Сковороді. У періоди глибоких цивілізаційних потрясінь, коли в реальному світі жодна істина не вважається остаточною і абсолютною, а соціальні та політичні протиріччя кардинально деформують суспільне життя людства, звернення сучасних філософів і політологів до історичних джерел нашої культурної спадщини може допомогти віднайти адекватні шляхи для розв'язання гострих питань сьогодення. Осмислені свого часу Г. Сковородою філософські концепти самопізнання як основи людського буття, премудрості, «сродної» праці, «горньої республіки», щастя, любові, свободи, кордоцентризму, справжньої віри в Бога, верифікації матеріальних і духовних потреб, гармонійного виховання на національних, християнських засадах, оцінки кожної людини не за походженням, а за її внеском у розвиток суспільства, культури, освіти сьогодні дають новий історичний шанс для подолання українцями філософсько-просвітницьких, соціально-політичних прогалин у пострадянському вітчизняному соціумі. Вважають, що Г. Сковорода за стилем мислення був дуже близьким і зрозумілим народу. Своїми діалогами він легко пробуджував у широких верствах інтерес до таких політико-світоглядних понять, як демократія, справедливість, правда, свобода, гуманізм, правопорядок, які потім стали ключовими категоріями українських соціально-політичних теорій. Тому долучення його філософсько-антропологічних і світоглядних концептів до сучасних соціально-політичних процесів в Україні є вкрай важливим і необхідним елементом формування політичної свідомості й самосвідомості широкої громадськості, утвердження української національної ідеї, культури, ментальності, характеру, ідентичності.

В історію української філософії Г. Сковорода увійшов як видатний мислитель XVIII ст., якому вдалося узагальнити довготривалу еволюцію вітчизняної філософської думки, обґрунтувати цілу низку самобутніх понять і категорій, які до сьогодні не втратили потенціал впливу на розвиток нових форм суспільно-політичного буття і свідомості. Однак для того, щоб глибше зрозуміти зміст цих концептів і хід думки мислителя, на основі яких формувалися його суспільно-політичні погляди на дійсність, потрібно розкрити ті витoki та джерела, які стали світоглядно-теоретичним підґрунтям подальших роздумів нашого мудреця над справедливим і демократичним соціальним устроєм світу. Незважаючи на те що головною книгою його філософування була Біблія, Г. Сковорода уважно читав і посилався на праці багатьох своїх учителів, сучасників та філософів попередніх епох. Тому філософське вчення Г. Сковороди, як зазначають В. Шинкарук та І. Іваньо, «формувалося під впливом багатьох чинників, що і зумовило складний його характер. Окрім багатого життєвого досвіду, що переосмислювався під впливом соціально-економічних факторів, на філософських поглядах Сковороди позначився вплив принаймні трьох ідейно-теоретичних джерел. Це – філософські вчення античності, середньовіччя і Відродження, вітчизняне просвітительство і, нарешті, народна мудрість» [33, с. 31–32]. У цьому контексті Г. Сковорода найбільше нас цікавить як самобутній український просвітник, гуманіст і народний мудрець, через морально-етичне й гуманістично-просвітницьке учення якого яскраво проступає суспільно-політична система упорядкування людського соціуму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Система соціально-політичних поглядів Г. Сковороди досліджувалася в працях багатьох вітчизняних і зарубіжних учених.

Загальнометодологічні підходи щодо оцінки соціально-політичних аспектів філософсько-просвітницької спадщини Г. Сковороди розглядаються в роботах: Д. Багалія [1], В. Горського [7; 8], І. Іваньо [33], О. Мишанича [19], М. Поповича [21], Л. Ушкалова [27], Д. Чижевського [29], В. Шаяна [30], В. Шинкарука [33] та ін. Виходячи з порівняльного аналізу морально-етичних поглядів Г. Сковороди і давньогрецьких філософів, В. Ушак [26]

підкреслює народно-демократичний дух його етики, яка спонукає окрему людину і все суспільство керуватися загальними законами природи. У роботі В. Бови [3] та Л. Левченко [3] досліджено особливості історичної постаті та феномен народної популярності українського любомудра у XIX та на початку XX сторіччя. Соціально-практичні аспекти людиноцентризму та гуманізму у світоглядно-філософському доробку Г. Сковороди розкрито в текстах Я. Василькевича [12], О. Кікінежді [12] та ін. Аналізуючи ідею простоти в елітарному світогляді мислителя, В. Шевчук [32] спростовує різного роду «спекуляції і кривотлумачення» у сковородознавстві щодо розуміння народності філософа та вказує на відмінність духовно обраної людини від бездушної юрби. Розкриваючи роль Києво-Могилянської академії у захисті та збереженні віри, культури й національної ідентичності українського народу, конче необхідних для державно-політичної консолідації українців та згуртування політичної нації, В. Нічик [20] підтвердила вплив киево-могилянських професорів на характер, зміст і напрями філософування Г. Сковороди. Ефективність гносеологічних аспектів філософії Г. Сковороди, заснованих на лекційних курсах професорів Києво-Могилянської академії та спрямованих на пізнання соціально-історичної дійсності, показано в дослідженні О. Кравченко [15]. У продовження розвідок представників Київської філософсько-антропологічної школи важливе значення для поглибленого вивчення становлення суспільно-політичних поглядів українського мислителя має робота В. Литвинова [17], у якій представлено теоретико-метафізичні міркування філософських попередників Г. Сковороди в Україні, на ідеях яких формувалися його критичне мислення й аналітичний погляд на природу суспільно-політичних відносин, а також стаття В. Шевченка [31], де висвітлено постать українського любомудра у свідченнях його сучасників і працях учених першої постсковородинівської генерації, у яких особлива увага звертається на його соціально-політичне життєве кредо та критично-спостережливий погляд на соціальну дійсність. Досліджуючи джерела містичного світогляду Г. Сковороди, І. Валявко [5] відзначає, що в його творчості наявні всі основні складники містики, проте вони не схилили українського філософа на бік будь-якої релігійно-містичної течії і не зіштовхнули його з обраного курсу неупередженого пізнання реальності світу. У роботі Ф. Канака [11] проведено можливі паралелі між суспільством сродної праці Г. Сковороди як одним із варіантів громадянського суспільства та християнської організації суспільного життя в державі. У статтях І. Стогнія [25], Н. Юхименко [34] детально проаналізовані сковородинівські концепти свободи, справедливості та «сродної» праці як прояв соціальних інтересів та потреб особистості.

На виняткову оцінку заслуговують зарубіжні дослідження, зокрема М.-Т. Гандзеля [6] (м. Лодзь, Польща), який вивчає особливості християнської філософії Г. Сковороди та її вплив на європейську філософську та соціально-політичну думку. А також важливе значення мають роботи М. Грація-Бартоліні [2] (м. Мілан, Італія), котра досліджує становлення та розвиток сковородинознавства в Італії, Франції, його зв'язок з окремими напрямками європейської філософії та здійснює порівняльний аналіз філософсько-просвітницької спадщини Г. Сковороди з деякими аспектами соціально-політичних учень представників французького й італійського Просвітництва. Адже на суспільно-політичний світогляд Г. Сковороди впливали не лише навчання в Києво-Могилянській академії, педагогічна діяльність як приватного учителя та реалії соціально-політичного життя тогочасної Російської імперії, а й подорож, перебування та знайомство з культурою європейських країн.

Не можна оминати увагою роботи, присвячені цій проблематиці, фахівців інших галузей суспільно-гуманітарного знання – істориків, політологів, юристів, українознавців тощо. Серед публікацій представників цих наук потрібно відзначити роботу А. Кузьменка

[16], у якій розкрито історико-філософське осмислення Г. Сковородою національної ідеї державності; статтю А. Ключа [13], де розглянуто суспільно-політичний ідеал та концепцію ідеального суспільно-політичного порядку у філософії українського любомудра; дослідження Т. Боевої [4], у якому проведено порівняльний аналіз проблем сучасного українського державотворення та поглядів Г. Сковороди на державний устрій; спільну роботу О. Козинця та Н. Макогін [14], де показано критичне ставлення Г. Сковороди до суспільно-політичних і соціальних порядків, феодального права та судочинства того часу; розвідку О. Донченко [10], у якій здійснено теоретико-правовий аналіз соціально-політичних поглядів Г. Сковороди; роздуми Н. Мазеїної [18] над концепцією національного буття українського народу у світлі творчої спадщини Г. Сковороди на складному суспільно-політичному тлі XVIII ст.; оцінку П. Чаялом [28] епістолярної спадщини українського філософа крізь призму його суспільно-політичної позиції та поведінки.

У ґрунтовній роботі українознавців С. Даниленка, Т. Воропаєвої, М. Дроботенка [9] йдеться про стан досліджень української ідеї у творчій спадщині Г. Сковороди на основі концептів Гідності, Розвитку, Свободи та теорії себепізнання, а також пропонується виділити цю тему в окремий напрям подальших досліджень у сфері українознавства.

Особливий інтерес у колі сковородинознавців викликала збірка статей «Сковорода і Ми» [24], яка присвячена 300-й річниці з дня народження Г. Сковороди. Її автори, серед яких народні депутати України, громадські й культурні діячі, освітяни, мистецтвознавці, публіцисти, журналісти, фольклористи, письменники, етнографи, кінодокументалісти, видавці, дипломати, військовослужбовці, бізнесмени, публічні інтелектуали, намагалися не лише осмислити ідейний спадок Г. Сковороди як відповідь на виклики, що нині стоять перед Україною, а й покласти його ідеї в культурно-історичну платформу консолідації української нації в умовах протистояння російсько-фашистській агресії.

Досить детальний аналіз сучасних різнопланових наукових публікацій обумовив мету статті, яка полягає в продовженні осмислення та конкретизації визначальних чинників формування соціально-політичних аспектів філософського світогляду Г. Сковороди та його вплив на політичну свідомість і культуру українців.

Виклад основного матеріалу. Еволюція філософських і соціально-політичних поглядів Г. Сковороди розпочалася практично паралельно з розвитком теоретичної філософської думки слов'янських народів. Історики філософії вважають, що цей процес розпочинається в XIV ст. і триває до XIX ст. Першим кроком у розвитку професійної філософії в Україні була розробка філософських курсів професорами Києво-Могилянської академії. Діяльність Києво-Могилянської філософської школи поділяється на два етапи. Перший охоплює «час від заснування Академії і до кінця XVII ст., характеризується початком розмежування філософії і теології, поступовою переорієнтацією від богопізнання на пізнання природи і людини, усвідомленням самостійної цінності природи і необхідності пізнання її законів. Філософи, що діють цього часу, здебільшого спираються на античну спадщину, твори представників патристики, схоластики та ідеї діячів доби Відродження» [7, с. 70]. Цей період представлений плеядою видатних мислителів, серед яких – Петро Могила, Йосип Кононович-Горбацький, Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Іоанікій Галятовський та багато інших непересічних особистостей, які започаткували перші теоретичні курси філософії в Україні. Характерною ознакою філософських учень цього періоду було намагання розмежувати розум і віру, відділити філософську проблематику від богословської, вивести філософську теорію з-під релігійного впливу, перенести акцент пізнання з божественного провидіння на пізнання об'єктивного світу, раціонально пояснити природну необхідність і соціальну закономірність, надати окремий статус філософії.

Другий етап, що припадає на «першу половину XVIII ст., позначений зародженням типу мислення, що наближався до тогочасної модерної європейської філософії. Поглиблюється критика властивого філософії попереднього часу авторитаризму і догматизму, зростає увага до проблем гносеології, до раціоналістичної та емпіричної методології, розробляються співзвучні ідеям Нового часу теорії людини й держави. Філософи ширше звертаються до творів сучасних їм представників європейської думки» [7, с. 70–71]. Знаковими постатями цього періоду були: Данило Туптало, Іоасаф Кроковський, Стефан Яворський, Теофан Прокопович, Стефан Калиновський, Георгій Щербацький, Сильвестр Кулябка, Мануйло Козачинський, Георгій Кониський та багато інших яскравих мислителів, які підхопили естафету інтелектуального пізнання людини і природи у своїх попередників. Вони почали розробляти філософію як науку, засновану на вірогідному пізнанні, єдиній методології і принципі очевидності. Для цього вони вміло застосовували й одночасно вдосконалювали пізнавальні можливості формальної логіки.

Однак найважливішим досягненням Києво-Могилянської академії була не тільки розробка ґрунтовних філософських курсів та високий рівень підготовки професійних філософів, але й підвищення статусу філософської думки в процесах соціально-культурного розвитку та суспільно-політичного життя України. Це знаменувало утвердження філософії у складі української ментальності як самостійної галузі знання, мислення й діяльності. Вона поступово почала здійснювати духовно-практичний вплив не лише на світоглядну картину світу, а й на соціально-політичне життя українського народу. Найвизначнішим подвижником цього процесу був вихованець Києво-Могилянської академії, продовжувач її кращих традицій, видатний український мислитель Григорій Сковорода. Успішно пройшовши навчання в попередніх класах, він упродовж 1740–1741 та 1744–1745 рр. студював філософські науки (діалектику, логіку, фізику, метафізику, етику) у професора М. Козачинського, а потім, після тривалої перерви, у 1751–1755 рр. опановував богословські трактати під керівництвом Г. Кониського, який тоді був ректором академії. Особливістю творчого методу Г. Сковороди була тверда опора на академічні знання та життєвий досвід, на книжну й народну мудрість, науку та здоровий глузд, розуміння філософії як форми теоретико-практичного освоєння дійсності. Глибоко гуманістичне, морально-етичне, соціально спрямоване, багатогранне за змістом і предметним інтересом його філософське вчення стало визначним явищем в українській культурі й соціально-політичній думці XVIII ст., яке і сьогодні справляє значний вплив на духовно-культурне й соціально-політичне життя України.

Однак у деяких дослідженнях філософських здобутків Г. Сковороди відзначається, що на тлі морально-етичної критики дійсності він не приділяє належної уваги суспільно-політичній проблематиці. «Проте не слід недооцінювати її суспільного ефекту, – зауважує О. Мишанич. – Феномен Сковороди як народного філософа почався саме з таких його, може, соціально й нерадикальних, зате зрозумілих і прийнятих у народі оцінок і міркувань. Моральна філософія Сковороди суголосна народному світогляду, морально-етичним нормам простого народу. Зовсім несправедливо буде приписувати Г. Сковороді лише пасивний протест проти існуючого ладу» [19, с. 20–21]. Адже особливою рисою українського характеру є загострене відчуття високої моральності, свободи, соціальної справедливості, правди і рівності. Від своїх сучасників Г. Сковорода відрізнявся насамперед аскетичним способом життя, який надзвичайно органічно збігався з його вченням і був живим взірцем «сродного» служіння високим цілям суспільного буття та суворим критиком його негативних проявів. Як згадував М. Ковалинський, Г. Сковорода був перший, хто сказав йому: «что ограничение желаний, отвержение излишеств, обуздание прихотствующей воли, трудолюбие, исправление должности, в которую Промысл Божий поставил кого, не за страх, но за совесть, суть пути к счастью. Сковорода говорил сіе и жил тако» [23, с. 1352].

Велике значення для формування первинних соціально-політичних переконань Г. Сковороди мали лекційні курси з філософських дисциплін, які читали відомі професори Києво-Могилянки протягом усього XVIII ст. Ці курси відзначалися антропоцентричною спрямованістю, використанням теорії природного права, суспільного договору, елементів історизму, еволюціонізму та соціології. Систематизуючи й розвиваючи гуманістичні завоювання своїх вітчизняних і європейських попередників, киево-могилянці виправдовували та реабілітували в людині те, що віками принижувалося християнсько-православним світоглядом. Людині надавалася можливість пізнати світ таким, яким він є, проникати в закони його розвитку, а також пізнати саму себе як його частину. Головною відмінністю людини від інших живих істот, на думку київських філософів, були свобода волі, талант і творчий розум, здатний пізнавати світ. У своїх філософських студіях вони намагалися перенести наголос із проблеми створення людини на проблему її творчої активності, особливо це стосувалося можливостей людського розуму, здатного до нескінченного освоєння дійсності та самопізнання.

Саме ці соціально-гуманістичні традиції, закладені в основу української філософії професорами Києво-Могилянської школи, надовго визначили її проблемне поле та смислову тематику, базові категорії і світоглядну спрямованість. Учення про людину, її щастя, сенс життя, історичну долю, свободу, самопізнання, філософію серця та ін. були широко використані Г. Сковородою і ґрунтовно розвинуті далі його філософським генієм.

Г. Сковорода вважав, що багато можливостей вирішення соціально-політичних проблем зосереджено в самій людині. Адже практично все, що їй потрібно в житті: внутрішня сила і стійкість, характер і воля, інтелектуальний потенціал і віра – даються людині природою. За його вченням людина, як і весь світ, складається з двох натур – духовної і тілесної. Первинність, звичайно, належить духовному еству людини, яке відтворює головні риси чистого всесвітнього розуму, виразником якого вважається Бог. Завдяки цьому людина здатна розуміти світ, природу, істину, пізнавати і вдосконалювати себе. «Сей чистѣйшій, всемірній, всѣх вѣков и народов всеобщій Ум излил нам, как источник, всѣ Мудрости и Художества, к провозженію Житія нужныя. Но ничем Ему так не одолжен всякій народ, как тѣм, что Он дал нам самую высочайшую свою Премудрость, которая природный Его есть портрет и печать» [23, с. 215–216]. Ця божественна премудрість, яка стала людською, на думку Г. Сковороди, повинна стати гарантом спокою, щастя та блаженства як окремих індивідів, так і цілих народів. За своєю природою вона належить до невидимих сутностей, але в дійсності переважає всі розумові поняття тим, що схожа на вправну архітектурну симетрію або форму, яка нечутливо простягається через усі матеріальні й духовні частини світу, об'єднуючи їх у єдиний міцний і стійкий порядок. «Так слово в слово и она, по всѣм членам политическаго корпуса, из людей, не из камней состоящаго, тайно разлившись, дѣлает его твердым, мирным и благополучным», – говорив Г. Сковорода про значення премудрості в облаштуванні політичного ладу суспільства [23, с. 215–216]. Таким чином, уявлення Сковороди про досконалий суспільно-політичний устрій нагадують платонівську модель ідеальної держави, яку український філософ послідовно поєднував з ученням про церкву як містичне тіло Христове та концептами «сродної» праці, «горньої республіки» тощо.

На думку Г. Сковороди, внутрішня схильність людини жити в мудрості, справедливості, бути в гармонії із собою, природою та навколишнім світом є в ній самій та характеризує людську родову сутність. Реалізується вона через процес самопізнання, пошук сенсу життя, свого покликання, щастя. Інтегруючи всі прояви та імена мудрості, людина спрямовує її на подолання емпіричних канонів соціальної дійсності та досягнення справжнього

буття, яке можна здійснити лише у співтворчості з Богом. «Потому что одна она управляет к вѣчному и временному Щастію всѣ Государства, всякія Сожительства и каждого порознь» [23, с. 218].

Тому своє щастя і сенс життя, на переконання Г. Сковороди, індивід повинен шукати не за морями й не на інших планетах, а в законах вічного і царстві Божому, яке є всередині самої людини. «Царствіє Божіє внутрь нас, Щастіє в Сердцѣ, Сердце в Любви, Любовь же в Законѣ вѣчнаго» [23, с. 213]. Реальним засобом досягнення всезагального щастя Г. Сковорода вважав «сродну» працю, вільно обраний любимий вид заняття, до якого індивід відчуває природне покликання та творчі здібності, завдяки якому може не лише реалізувати свою природну сутність, а й відчутти себе частиною соціуму. «Уже саме по собі звернення до праці як шляху духовного визволення людини свідчить про демократичні, простонародні орієнтації українського філософа» [21, с. 221]. Концепт «сродної» праці став не лише актом відкриття людської суб'єктності, а й кроком до усвідомлення людиною своєї внутрішньої сутності та відчуття творчої причетності до власної історичної долі. Віра в людину, її творчі можливості, здатність продуктивно застосовувати результати «сродної» праці постають у Г. Сковороди як своєрідний, самобутній спосіб вирішення проблем соціальної нерівності. «Люди не можуть бути рівними в економічному, інтелектуально-психологічному плані, але цю об'єктивну нерівність можна подолати іншими шляхами. Український мислитель намагається розв'язати означену проблему з позиції наявних у людини здібностей: кожен має займатися тією справою, до якої в нього є хист – це запорака громадського порядку, душевного комфорту, соціального та індивідуального прогресу тощо» [4, с. 175]. У своїх літературних творах він особливо засуджував майнову нерівність, саркастично змальовував звичай панівних верств населення, суворо висловлювався про самодержавно-бюрократичне управління державою.

Г. Сковорода відстоював і прославляв свободу, правду, справедливий правопорядок, соціальну рівність тощо. Незважаючи на численні пропозиції, він не прагнув зайняти якісь казенні вакансії у державних чи релігійних органах влади, які б давали йому можливість отримувати установлені привілеї та вигоди. Натомість він по-філософськи ставився до владних посад і титулів та завжди дотепно відгукувався про їхніх володарів. У своїх творах він не лише викривав, але й засуджував та висміював соціальну несправедливість і жорстоку дійсність епохи, у якій жив. Саме тому його творчість виявилася такою затребуваною.

Висновки. Завершуючи дослідження, варто підкреслити, що старі ідеї, висловлені українським філософом декілька століть назад, сьогодні видаються не такими вже й старими. Час від часу, від епохи до епохи, вони відроджуються, і в кожному такому повторенні висловленого раніше відкриваються нові актуальні контексти. Зрештою, ідеї Г. Сковороди не просто функціонують у соціальному просторі, а й резонують в історичному часі України, знаходять розуміння у свідомості й суголосність у душах українців, єднають українську минувшину і майбуття, історію і сучасність.

Можна впевнено сказати, що суспільно-політичні погляди Г. Сковороди формувалися під впливом складного комплексу ідейно-теоретичних джерел, серед яких провідне місце посідають антична філософія, християнська традиція, ідеї європейського Просвітництва та вітчизняна духовна культура. Визначальну роль у становленні його світогляду відіграло інтелектуальне середовище Києво-Могилянської академії, яке сприяло формуванню антропоцентричного та гуманістичного спрямування його філософії.

Ключові концепти вчення мислителя – самопізнання, «сродна праця», внутрішня свобода та духовна гармонія – не лише становлять основу його соціально-філософської концепції, а й виконують активну методологічну функцію та визначають бачення

справедливого суспільного устрою. Г. Сковорода розглядає людину як життєдіяльного суб'єкта соціального буття, здатного до самореалізації через пізнання власної природи.

І насамкінець важливо наголосити, що філософ пропонує оригінальний підхід до розв'язання проблем соціальної нерівності й установавання суспільної гармонії, який ґрунтується не на зовнішньому примусі, а на внутрішньому вдосконаленні особистості. Актуальність його ідей зберігається і в сучасних умовах, оскільки вони сприяють формуванню духовно зрілої особистості, розвитку політичної культури й утвердженню цінностей свободи, справедливості та відповідальності в українському суспільстві.

Отже, Г. Сковорода заслужено належить до найвидатніших постатей української історії та культури. Як любомудр, що залишив тривкий слід у розвитку суспільно-політичної думки, та мислитель киево-могилянської школи, він заклав основи європейського вектору розвитку вітчизняної філософії. Разом із тим спосіб його життя, дивацтва, глибокий розум та обізнаність наближали великого філософа до широких мас і створювали в народній уяві образ духовного учителя, мудреця й наставника в усіх сферах життєдіяльності.

Список використаної літератури

1. Багалій Д. І. Український мандрований філософ Григорій Сковорода. Київ : Видавництво «Орія» при УКСП «Кобза», 1992. 472 с.
2. Бартоліні М. Пізнай самого себе: неоплатонічні джерела творчості Г. С. Сковороди. Київ : Академперіодика, 2017. 157 с.
3. Бова В., Левченко Л. Григорій Сковорода: дослідження історичної постаті та феномен популярності у XIX – на початку XX ст. *Переяславські Сковородинівські студії*. 2022. Випуск 9. С. 171–180.
4. Боева Т. Українське державотворення та погляди Григорія Сковороди на державний устрій. *Схід*. 2013. № 5. С. 174–177. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Skhid_2013_5_33 (дата звернення 30.03.2026).
5. Валявко І. Джерела містичного світогляду Григорія Сковороди: спроба наукової ретроспективи. *Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність*. Київ, 2003. С. 96–120.
6. Гандзель М. Вплив філософії Григорія Сковороди на персоналізм Чеслава Бартніка. *Переяславські Сковородинівські студії*. Вип. 6. Ніжин, 2019. С. 182–189.
7. Горський В. С. Історія української філософії. Курс лекцій. Київ : Наук. думка, 1996. 287 с.
8. Горський В. С. Філософія в контексті історії української культури Феномен української культури: методологічні засади осмислення. Київ : Фенікс, 1996. С. 192–217.
9. Даниленко С., Воропаєва Т., Дроботенко М. Сучасна українська національна ідея у контексті творчої спадщини Григорія Сковороди. *Українознавчий альманах*. 2022. Том 31 С. 13–25. DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.31.2>.
10. Донченко О. Система суспільно-політичних поглядів Г. Сковороди. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 15–19. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-3/2>.
11. Канак Ф. Суспільство сродної праці Григорія Сковороди як варіант громадянського суспільства. *Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність*. Київ, 2003. С. 212–226.
12. Кізь О. Б., Кікінежді О. М., Василькевич Я. З. Людиноцентризм і гуманізм у світоглядно-філософській спадщині Григорія Сковороди. *Габітус*. 2022. Випуск 44. С. 172–178. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.44.29>.
13. Клюй А. Суспільно-політичний ідеал Г. С. Сковороди. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2015. № 1. С. 75–81. URL: <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/article/view/583/603> (дата звернення 25.03.2026).

14. Козинець О., Макогін Н. Критика суспільно-політичних та соціальних порядків, феодального права і судочинства в працях Григорія Сковороди. *Правові новели*. 2021. № 13. С. 30–35. DOI: <https://doi.org/10.32847/ln.2021.13.04>.
15. Кравченко О. Пізнавальні аспекти філософії Г. Сковороди і професорів Києво-Могилянської академії. *Григорій Сковорода – джерело духовної величі та сучасність*. Тернопіль : Астон, 2007. С. 100–106.
16. Кузьменко А. Історико-філософське осмислення Григорієм Сковородою національної ідеї державності. *Григорій Сковорода – джерело духовної величі та сучасність*. Тернопіль : Астон, 2007. С. 107–115.
17. Литвинов В. Філософські попередники Сковороди в Україні. *Сковорода Григорій: образ мислителя*: збірник наукових праць. Київ, 1997. С. 165–173.
18. Мазеїна Н. Концепція національного буття українського народу на тлі розтерзаной Батьківщини (За творчістю Григорія Савича Сковороди). *Григорій Сковорода – духовний орієнтир для сучасності*: У 2 книгах. Київ, 2007. Кн. 2. С. 116–171.
19. Мишанич О. Григорій Сковорода (1722–1794). *Григорій Сковорода*. Твори у двох томах. Київ : ТОВ «Видавництво «Обереги», 2005. 2-ге вид., виправ. Т. 1. С. 9–35.
20. Нічик В. Києво-Могилянська академія: основні напрями філософування і Г. Сковорода. *Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність*. Київ, 2003. С. 7–29.
21. Попович М. Григорій Сковорода: філософія свободи. Київ : Майстерня Білецьких, 2007. 256 с.
22. Рик М., Рик С. Просвітницько-гуманістичні ідеї в українській філософії XVIII ст. *Вічно сучасний: життя, філософська, педагогічна та літературна творчість Григорія Сковороди* : колективна монографія / керівники авторського колективу і наукові редактори М. Корпанюк, В. Коцур. Київ : Світ Успіху; Чернівці : Друк Арт, 2025. С. 50–62.
23. Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів / за редакцією проф. Леоніда Ушкалова. Харків – Едмонтон – Торонто : Майдан; Видавництво Канадського інституту українських студій, 2011. 1400 с.
24. Сковорода і Ми / упор. Олесь Доній. Київ : Саміт-книга, 2022. 224 с.
25. Стогній І. Г. Сковорода про свободу і справедливість. *Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність*. Київ, 2003. С. 179–193.
26. Ушак В. Сократ і Г. Сковорода: погляди і позиції. До 285-річчя від дня народження Г. С. Сковороди. *Сіверянський літопис*. 2007. № 6. С. 153–155.
27. Ушкалов Л. Духовна «брань» Григорія Сковороди. *Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність*. Київ, 2003. С. 322–335.
28. Чаяло П. Оцінка епістолярної спадщини Григорія Сковороди у світлі його суспільно-політичних поглядів. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2013. № 3. С. 62–66. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdakkkm_2013_3_17 (дата звернення 27.03.2026).
29. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Київ : Вид-во «Орій» при УКСП «Кобза», 1992. 230 с.
30. Шаян В. Сковорода – лицар святої борні (основні ідеї філософії Сковороди). *Сковорода Григорій: образ мислителя* : збірник наукових праць. Київ, 1997. С. 391–402.
31. Шевченко В. Григорій Сковорода у спогадах та перших дослідженнях. *Григорій Сковорода – джерело духовної величі та сучасність*. Тернопіль : Астон, 2007. С. 219–234.
32. Шевчук В. Ідея простоти в елітарному світогляді Григорія Сковороди. *Сковорода Григорій: образ мислителя* : збірник наукових праць. Київ, 1997. С. 12–20.
33. Шинкарук В., Іваньо І. Григорій Сковорода. *Григорій Сковорода*. Повне зібрання творів. Київ, 1973. Т. 1. С. 11–57.
34. Юхименко Н. Григорій Сковорода про «сродну працю» як прояв інтересів та потреб особистості. *Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність*. Київ, 2003. С. 599–607.

ORIGINS AND SOURCES OF HRYHORII SKOVORODA'S SOCIO-POLITICAL VIEWS

Serhii Ryk

*Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav,
Faculty of Social and Psychological Sciences,
Department of Philosophy and Social Anthropology named after Professor I. P. Stohnii
30 Sukhomlynskyi St., Pereiaslav, 08401, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-1115-3876>*

Mykola Ryk

*Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav,
Faculty of Social and Psychological Sciences,
Department of Philosophy and Social Anthropology named after Professor I. P. Stohnii
30 Sukhomlynskyi St., Pereiaslav, 08401, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-6813-5628>*

The article identifies and analyzes the main factors that shaped Hryhorii Skovoroda's socio-political views, and reveals the socio-political content and significance of the key concepts of his philosophical and educational doctrine.

Among the main methods that constituted the general theoretical and methodological framework of the study, particular emphasis is placed on the comparative-analytical approach developed by Ukrainian scholars who studied the socio-philosophical legacy of the Kyiv-Mohyla Academy professors, as well as on elements of the historical-philosophical and hermeneutic methods employed by researchers of Hryhorii Skovoroda within the Kyiv worldview-anthropological school. On this basis, an analysis of the philosopher's humanistic legacy has been conducted, and the initial process of the emergence and development of his socio-political worldview has been demonstrated.

The article provides a comprehensive analysis of the origins and sources of Hryhorii Skovoroda's socio-political views within the context of the development of Ukrainian philosophical thought. Particular attention is paid to identifying the ideological and theoretical factors that influenced the formation of the thinker's worldview, including the legacy of ancient, medieval, and Renaissance philosophy, the traditions of national Enlightenment, and the spiritual heritage of folk culture. The role of the educational environment of the Kyiv-Mohyla Academy in shaping H. Skovoroda's philosophical thinking and the development of his anthropological and socio-political ideas is revealed.

It is substantiated that the thinker's philosophy has a distinctly humanistic and anthropocentric character, focusing on the individual as a bearer of spirituality, freedom, and moral responsibility. The key concepts of his doctrine are analyzed, including self-knowledge, "congenial labor", inner harmony, happiness, freedom, and justice, which are interpreted as the foundation of social order. It is demonstrated that the thinker proposed an original model of social organization based on the principles of natural correspondence, spiritual equality, and individual inner freedom.

The article concludes that H. Skovoroda's socio-political views were shaped by both European intellectual traditions and the Ukrainian cultural-historical context, which determined their originality and relevance. The importance of his ideas for contemporary Ukrainian society is emphasized, particularly in the context of the formation of political culture, national identity, and the spiritual development of the individual.

Key words: man, freedom, wisdom, spirituality, self-knowledge, "congenial labor", freedom, happiness, anthropocentrism, justice.

Дата першого надходження статті до видання: 31.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 141.319.8 : 316.66-055.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.27>

УКОРОЧЕНИЙ БІЖЕНЕЦЬ: СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЛІМБО УКРАЇНСЬКОГО ПЕРЕМІЩЕННЯ

Олена Романова

Київська державна академія декоративно-прикладного мистецтва і дизайну
імені Михайла Бойчука,

кафедра мистецтвознавства і мистецької освіти

вул. М. Бойчука, 32, 01103, м. Київ, Україна

Західний університет Тімішоари (Румунія),

Лабораторія філософії, соціології та політології

бул. В. Парвана, 4, м. Тімішоара, 300223, Румунія

<https://orcid.org/0000-0002-8564-8943>

У статті досліджується статус українських вимушених мігрантів у країнах Європейського Союзу внаслідок повномасштабної війни (2022–2026 рр.) крізь призму філософської антропології, соціальної філософії та політичної теорії. Автор вводить концепт «укороченого біженця» для опису суб'єкта, позбавленого політичної натальності через тимчасовість правового статусу. **Метою** дослідження є аналіз стану *limbo*, в якому опинилися українці, шукаючи притулку на безпечній європейській території під час бойових дій в Україні. **Методологічними засадами** стали: теорія Х. Арендт про становище людини, пов'язане із втрачанням громадянської присутності та права мати права, а також концепція Дж. Агамбена *homo sacer* про нівелювання суверенної позиції і залишення індивіда у стані біоіснування. **Наукова новизна** полягає у введенні у світоглядно-екзистенціальну оптику концептів: укорочений біженець, чужий єврофон, тимчасовий європеець (європеець на годину), екзистенціальне міжкордоння тощо. Особливої уваги заслуговує розкриття в рамках соціально-антропологічного дискурсу проблематики специфічної групи українських біженців (зокрема, жінок), які через потрійну втрату ідентичності потрапили у вимір громадянського небуття. **Висновки.** Обґрунтовані концепції дозволяють констатувати, що в рамках екзистенційного міжмежжя інтелектуальний капітал України ігнорується панівними бюрократичними системами, перетворюючи людину на прекарного індивіда. Обґрунтовано, що подолання стану «укороченого біженства» потребує перегляду європейських стратегій інтеграції, які мають враховувати не лише базові потреби виживання, а й необхідність відновлення професійно-інтелектуальної суб'єктності жінок. Результати дослідження можуть бути використані для розробки моделей соціальної адаптації висококваліфікованих мігрантів у країнах ЄС, що сприятиме трансформації вимушеного переміщення з простору соціальної ізоляції у простір активної кроскультурної взаємодії.

Ключові слова: укорочений біженець, legal limbo, homo sacer, тимчасовий захист, міграція, війна, портативна ідентичність.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення російської армії в Україну 24 лютого 2022 року спричинило безпрецедентну хвилю вимушеної міграції, яка, своєю чергою, кинула виклик класичним уявленням про положення біженця. Тимчасовий статус перебування (*temporary protection*), наданий європейськими країнами, створив нову політико-антропологічну категорію осіб. Це *екзистенційно бездержавна людина*, чий майбутнє штучно обмежене бюрократичними рамками. Проблема полягає у розриві між фізичним порядком (програма виживання) та неможливістю соціально-політичного самопроекування (програма творення). У межах цього дослідження ми використовуємо поняття «лімбо»



© Романова О., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

(*limbo*), відповідно до дефініції Cambridge Dictionary [13] як стану невизначеності, що не піддається власному контролю. Це корелює з описом онтологічної пастки, про яку писала Х. Арендт, аналізуючи примарне існування людини поза межами політичної спільноти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання української міграції та ідентичності в умовах війни нині активно досліджують українські вчені. Зокрема, О. Гомілко [4] розглядає метаморфози української самобутності в межах європейського культурного простору. В. Єрмоленко [5] приділяє увагу екзистенційним вимірам свободи та відповідальності українця в умовах катастрофи. Специфічні аспекти адаптації та втрати соціального капіталу висвітлені у працях С. Макеєва [3]. Проте феномен «укороченого біженця» як суб'єкта, позбавленого здатності до політичної натальності (згідно з теорією Х. Арендт), залишається малодослідженим. Під «політичною натальністю» мається на увазі здатність особи до нового початку, можливості діяти та бути почутим у публічному просторі.

Оскільки основними представниками воєнної міграції є жінки та діти, то слід навести праці сучасних філософів та соціологів, у фокусі яких постає тема інтеграції українських жінок в європейський простір. Нині над зазначеною проблематикою активно працюють: Е. Лібанова, Є. Головаха, Ю. Лащук. Демограф Е. Лібанова [6] зазначає, що міграція жінок-професіоналів є найбільшою загрозою для майбутнього відновлення України, оскільки відбувається «вимивання» ціннісного людського капіталу. У своїх роботах 2024–2025 рр. соціолог Є. Головаха [3] відображає міграційну динаміку, вказуючи на розчарування та водночас адаптивну стійкість українців, які вже кілька років перебувають у стані невизначеності. Соціальний психолог І. Петровська [7] аналізує зв'язок між «національною ідентичністю» та здатністю адаптуватися в Європі для українок, які виїхали за кордон під час війни. Науковиця Ю. Лащук [12], описуючи соціологічні процеси міграції, розкриває складнощі професійної інтеграції в жіночій демографічній групі українських біженців у Євросоюзі.

Проте, попри наявність досліджень та наведення статистичних даних щодо втрати навичок (*skill waste*) у звітах Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD) [14] та Міжнародного центру розвитку міграційної політики (ICMPD) [10], поза увагою дослідників залишається специфічний онтологічний вимір існування української інтелектуальної еліти вікової групи 45–65 років. **Мета статті.** Такий аналіз покликаний доповнити дискурс філософсько-антропологічним концептом з метою підсилення вивчення форм збереження портативної української ідентичності в умовах біологічної пастки європейського ринку праці.

Концепт «укорочений біженець». Насамперед видається за необхідне зазначити, що сучасний український вимушений мігрант у Європі – це не суб'єкт з рівними правами, а особа у статусі «до запитання». Тому доречним буде ввести термін «укорочений біженець» (*le réfugié raccourci* – *фр.*). Це дасть змогу зафіксувати такий модус існування, пов'язаний з обмеженням у часі та просторі, щоб влучніше передати ідею подарованої свободи, яку згодом доведеться повернути. «Свобода міститься тільки у політичній сфері, а необхідність – це дополітичний феномен» [2, с. 40]. Отже, статус українських біженців, згідно з Директивою Ради Європейського Союзу (*Council of the European Union*) про тимчасовий захист (ДТЗ), створює нову політичну категорію на міграційній карті – *укорочений біженець*. Тимчасова свобода (право на роботу, перебування та пересування), що надається, суперечить внутрішній травмі індивіда, для якого майбутнє держави (України в цьому випадку) та його власне майбуття залишаються невизначеними. Про травмування особистості, оповитої війною, що опиняється між вибором любові та вибором ворожнечі, детальніше описано мною у статті 2024 року [8].

Із вказаного вище бачимо, що суперечливість такого положення полягає в тому, що патронат Євросоюзу є обмеженим у часі за формулою: $3 + 1 + 1$ (рік); тобто спочатку дали прихисток на 3 роки, далі по одному року подовжували ще двічі. Така часова градація притулку фактично наклала зобов'язання не використовувати цей період для остаточної інтеграції, адже передусім на меті малося повернення українських біженців до розбитої війною країни. Можна сказати, що тимчасовий статус ніби стверджує: майбутнє для тебе завелике. Тому це буття й виглядає таким, яке навмисно вкоротили, відрізавши можливість планування майбуття. Спираючись на концепт В. Янкелевича «Майже нічого» (*presque rien* – *фр.*) [11], можна сказати, що українці опинилися у ситуації «майже ніде». Але водночас і «майже скрізь». У такому випадку «майже ніде» тотожно «майже скрізь». Акцентую, що з початком війни всі українці були у модусному положенні «буття в розломі». Далі їм довелося зробити вибір, і ті, хто виїхав з країни, здійснили стрибок у невідомість. Таким чином, отримавши експериментальний статус «тимчасовий захист», вони потрапили у громадянську ізоляцію, наче розтягнуті між державами, між кордонами. Утворився модус існування, який можемо назвати як «екзистенційне міжкордоння».

З огляду на концепт біополітики Дж. Агабмена *homo sacer* – це оголена людина, оскільки в представленій фігурі біженця наявним є розірваний зв'язок між людиною та громадянином. «Те, що в політичному порядку нації-держави немає автономного простору для чогось на кшталт чистої людини як такої, стає очевидним бодай з того факту, що навіть у найкращих випадках статус біженця завжди вважався тимчасовим станом» [9, с. 132]. Слід зазначити, що в нашому випадку такий вимір вимушеного *екзистенційного міжмежжя* відображає українку (переважно), що має фізичне тіло (біологічна присутність), але водночас вона позбавлена політичного тіла (права на довгострокову структуру). «Біженець – єдина категорія, яка дозволяє нам нині усвідомити форми й межі політичної спільноти, що перебуває у стані кризи» [9, с. 134].

Як зазначав Стефан Цвейг у праці «Вчорашній світ» [16]: будь-яка форма еміграції неминуче викликає дисбаланс, то у випадку українців ця невідновна неспроможність посилюється *хиткою тимчасовістю*, що до того ж обнуляє право на стабільність. Таким чином, ми можемо сказати, що український біженець, який опинився на безпечній європейській території, зовсім і не біженець із претензією на рівні права. У контексті, що утворився на основі виданого статусу «тимчасове перебування», його політико-антропологічний вимір доречно характеризувати як «укорочений біженець». Щодня стрілки його світоглядного годинника коливаються між питаннями: Жити? Вижити? Затриматись на якийсь час? Залишитися? Повернутись? Туди-сюди-куди?

Стан limbo: політичне небуття. Згідно з описаним вище, правове становище українців можна назвати «екзистенційно бездержавна людина». До того ж, як ми зазначали раніше, із відрізаним майбутнім, тобто без можливості створити потужну базу: соціальну, матеріальну, громадянсько-політичну. В цей самий час статус тимчасового захисту, виданий в якості екстреного механізму ЄС для українців, що втікають від війни, занурює людину у стан *limbo*. Співвідносячи такий концепт з теорією Х. Арендт [2], цей стан характеризується політичною підвішеністю, в якій люди втрачають не лише права (*rightless* – *безправний*), а і своє місце у світі. «Ми стали свідками появи нової категорії людей – тих, хто перебуває у стані повної юридичної та політичної підвішеності, де сам факт людського існування більше не гарантує жодного захисту» [1, с. 290].

Переїдемо до конкретизації зазначених положень. По-перше, людина втрачає правову визначеність і стає об'єктом солідарності, а не суб'єктом закону. По-друге, перекривається «натальність» (*natality*) – здатність людини починати нове, створюючи міцний

фундамент стабільного існування. Для укороченого біженця ця можливість блокується: він існує біологічно, але виключений із простору регуляції власної діяльності, оскільки в нього немає змоги впливати на результат подій. Все це перетворює його натальність на застиглий ресурс без права на реалізацію. Вочевидь, перебування в модусі *limbo* – це не життя, а виживання в очікуванні чергового адміністративного рішення про продовження статусу, його припинення чи можливу депортацію (якщо будуть невиконані якісь зобов'язання чи зафіксовані певні порушення). Додамо, що на прикладі Франції тимчасовий статус («рожевий папірець ідентичності»), виданий для українців, потрібно поновлювати кожні 6 місяців. У зв'язку з цим положення виглядає ще більш хитким, оскільки сновигання по бюрократичному лабіринту робить екзистенційно-правове існування крихким, бо законність перебування перетворюється на ходіння по тонкому льоду, який може тріснути в будь-який момент, як тільки-но емоційно-канцелярська температура вийде із показників європейської норми. І тоді рафіноване «позичене життя» розіб'ється вмиль.

З огляду на дослідження Х. Арендт кардинально інакшим постає становище біженця на новій території, оскільки індивід повністю підпадає під насильницьку стрічку невідзначеності, вразливості та виключеності зі структури суспільного життя, водночас опиняючись сам на сам зі своєю соціальною драмою. «У повністю розвиненій бюрократії не залишається нікого, з ким можна було б сперечатися, кому можна було б висувати претензії або на кого міг би чинитися тиск влади» [1, с. 278]. Зрозумілим стає те, що бюрократична європейська машина – це апарат, механістичний пристрій, якому притаманна хронічна безвідповідальність: тут не прагнуть надавати роз'яснень, а волітимуть передусім покарань. «Бюрократія – це форма правління, в якій кожен позбавлений політичної свободи, можливості діяти; бо правління Нікого – це не відсутність правління, а за певних обставин воно може виявитися однією з найжорстокіших і найтиранічніших його версій» [1, с. 278].

Тож, вочевидь, буття вимушеного українського мігранта фіксується у межах механістичної процедури з інструментарієм, що пригнічує натальність. Людині здебільшого пропонують стати автоматизованим формуляром, підкладеним під потужний тиск авторитарної системи, де влада кабінетів є домінуючою. Як було зазначено раніше, Директива ЄС створює чітку бюрократичну рамку: можеш діяти, але ти повинен перебувати у стані постійного очікування на зміну чи втрату набутого нетривкого статусу. Безперечно, такі коливання вказують на мінливе нестійке положення, яке може розчинитися в будь-яку мить під тиском адміністративного апарату.

«Чужий єврофон» та деконструкція інтелектуального капіталу. Поряд із зазначеним слід додати, що українець як «тимчасовик», опинившись на безпечній території ненадовго, потрапляє в непрописаний розряд «європеець на годину» (тимчасовий європеець) і стає своєрідним «чужим єврофоном», що намагається освоїти невідомий простір влади, аби втриматися в окресленій зоні спасіння. Детальніше таку проблематику описано мною у статті 2023 року [15] на прикладі українських вимушених мігрантів, що тимчасово стають «чужими франкофонами» (*alien francophones*), перебуваючи у Франції.

Однак особливу увагу необхідно приділити високоосвіченим українцям, які становлять інтелектуальний капітал нації. Отже, маючи 2–3 вищі освіти та науковий ступінь, вони стикаються з бюрократичною ієрархією, де їхній культурно-світоглядний актив ігнорується. Система зводить людину до рівня, як вказує Х. Арендт, *animal laborans* [2] – істоти, що лише працює задля виживання. Таким чином, відбувається деконструкція набутого раніше робочого активу (*work-kanimaly*): дипломи та звання обнуляються, перетворюючи інтелектуала на Господаря Ніхто. Окреслене вказує на наявність структурного інструменту політичного відчуження, де публічний простір закритий для тих, хто не має так би мовити «правильної» політичної історії в очах приймаючої держави.

Це свідчить про те, що відбувається конфлікт: людина, яка завжди накопичувала свої знання та навички, змушена знову вириватися в хаотичні, тимчасові дії. Не секрет, що у Європі акцент зроблено на соціальну підтримку сімей з дітьми, лишаючи в ізоляції жінок 45–65 років, які вже виростили дітей і, можливо, деякі з них лишилися в Україні (зокрема, дорослі сини), і можливо, їхні чоловіки вже загинули на війні чи воюють, тобто родинне оточення втрачене повністю. Як бачимо, європейський фокус на *nativity* як здатність до нового початку через соціальні захисні пропозиції орієнтований виключно на біологічну програму (родини, народження дітей, молоді люди), тоді як старшим жінкам відведено *громадянське небуття* на самоті. Поряд з цим варто взяти до уваги статистичні дані Міжнародного центру розвитку міграційної політики (ICMPD) [10]. У їхніх звітах зазначено, що більшість, а саме 55% жінок, які виїхали з України, належать до вікової категорії 35–65 років, що й підтверджує масштаб указаної аудиторії. Як бачимо, група освічених жінок – це унікальний феномен цієї війни.

Отже, наш фокус на жінку 45–65 років: людина з найвищим професійним *work-status* (2–3 дипломи, науковий ступінь тощо) та нульовим соціальним ресурсом (чоловік на війні/або загинув, дорослі діти поза межами країни). Зазначимо, що такій особистості буде найтяжче інтегруватися в європейський тимчасовий простір, перебуваючи на чужині у стані ізоляції. Складність ситуації полягає в тому, що у такої людини за плечима *потрійна втрата* ідентичності. Перша сталася понад 30 років тому, коли настав розпад Радянського Союзу. Далі йшов період відродження незалежності країни й разом з цим набуття української тожсамості. Однак у 2014 році багато українців з Криму, Луганської та Донецької областей стали внутрішньо переміщеними особами, примірявши на себе ідентичність ВПО. А з початком повномасштабної війни на території України вони пізнали особливості «укороченого біженства» за межами країни. Отже, сутність описаного дає змогу відслідкувати динаміку повного екзистенційно-онтологічного «оголення», хоча, насправді, зазначені представниці є носіями портативної інтелектуальної ідентичності. Під таким поняттям маємо на увазі своєрідний «равликовий будинок» – їхні знання вони носять при собі, і це єдине, що ними не може бути втрачено, попри біоконцепт, з яким вони стикаються в рамках бюрократичних програм в умовах тимчасового перебування за кордоном.

До всього вищезгаданого слід додати, що хрупкість існування жінки 45–65 років, не здатної до біологічного відтворення (*nativity*), загострює власне сприйняття себе. Інтро-спективний погляд фіксує поступове зісковзання з набутих екзистенційно-світоглядних горизонтів, а разом з втратою звичних кордонів та соціально-буттєвих опор настає розчарування у власному долетворенні. Тут і зароджується транстравматичний досвід пораненої людини (*l'homme blessé* – *фр.*), який описаний мною у попередній статті [8]. На додачу тривожний стан такого індивіда посилюється нумінозним жахом можливої втрати власної держави, а значить і статусу громадянина незалежної країни – останньої захисної «шинелі». Безсумнівно, ця жінка здатна до інтелектуальної роботи, та у Європі вона виявляється соціально виключеною, непотрібною. Якщо діти виросли, а чоловік на війні, то така жінка в європейському контексті опиняється поза «фокусом турботи». Це і є прямим зведенням людини до біологічного існування з позбавленням прав мати права. Доцільно вказати, що для багатьох переміщених українських жінок наявні вихідні дані жакливі: втрата будинку, роботи, оточення, і найгірше родини – позбавлення психоемоційного складника, що б дозволив відновитися. Тобто повне соціально-громадянське небуття: *існування без можливості створити можливість*.

Резюмуючи, зазначимо, що українська жінка здатна до інтелектуальної праці, але реальний стан речей вказує на те, що вона позбавлена змоги потрапити до «соціальних

ліфтів», які б дозволили їй хоча б трохи піднятися з прірви небуття. Тож наочно продемонстровано, що тимчасовий порятунком для такої категорії часто призводить до стану *голоного життя*, де особистість відчуває себе наче стертою з карти буття. Поки єдиною формою захисту інтелектуальної структури для таких жінок стає боротьба за короточасні наукові гранти та участь у громадянському просторі за допомогою активностей, які створюють різні благодійні асоціації. Все це дозволяє людині свого роду потрапити під «соціальну парасольку» та на деякий час відчутти себе корисною і потрібною, тобто суб'єктом сенсів, а не виключеною із прав мати права.

Висновки. Підсумовуючи, можна стверджувати, що статус тимчасового захисту, наданого ЄС, є суперечливим: рятуючи фізичне тіло, він часто знищує політичного суб'єкта. З огляду на це українці опиняються у стані «майже скрізь» і «майже ніде» – в екзистенційному міжкордонні. Отже, концепт «укороченого біженця» вказує на неспроможність сучасної Європи інтегрувати високий інтелектуальний капітал українських вимушених мігрантів, замінюючи закон солідарною гостинністю. Вихід із цього «лімбо» лежить не в адаптації до низькокваліфікованої праці, а в кардинально інших типах програм, де наявним буде здатність українця стверджувати своє право на майбутнє через збереження та розвиток власної професійної та екзистенційної суб'єктності, всупереч бюрократичному «укороченню».

Список використаної літератури

1. Арендт Х. Джерела тоталітаризму. Київ : Дух і Літера, 2005. 584 с.
2. Арендт Х. Становище людини. / Пер. з англ. М. Зубрицької. Літопис, 1999. 255 с.
3. Головаха Є., Макеев С. Соціологічний моніторинг: українське суспільство в умовах війни. Київ : Інститут соціології НАН України, 2024. 148 с.
4. Гомілко О. Метаморфози ідентичності в умовах війни. *Філософська думка*. 2023. № 2. С. 41–55.
5. Єрмоленко В. Плинні ідеології. Київ : Дух і Літера, 2018. 480 с.
6. Лібанова Е. Демографічні виклики для України: чи є шанс на відновлення? *Демографія та соціальна економіка*. 2024. № 2 (55). С. 3–21.
7. Петровська І. Психологічна стійкість особистості в умовах вимушеної міграції: гендерний аспект. *Габітус*, 2024. Вип. 58. С. 112–118.
8. Романова О. Homme blessé між вибором любові та вибором ворожнечі: контексти війни в Україні. *Traditions and new scientific strategies in the context of global transformation of society : scientific monograph*. Riga, Baltija Publishing (Latvia). С. 343–373.
9. Agamben G. Homo Sacer. Sovereign Power and Bare Life. Stanford University Press, 1998. P. 208.
10. ICMPD. Migration Outlook 2026: Origins, routes and destinations. International Centre for Migration Policy Development. Vienna, 2026. P. 82.
11. Jankélévitch V. Le Je-ne-sais-quoi et le Presque-rien. Tome 1. La Manière et l'occasion. Points Essais, 1981. P. 160.
12. Lashchuk I. Professional integration of Ukrainian women in the EU: from “bare life” to social agency. *Journal of Migration and Integration*. 2025. Vol. 26. No. 1. P. 45–62.
13. Legal limbo. Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/us/dictionary/english/in-limbo> (дата звернення: 10.03.2024).
14. OECD. Skills on the move: Accommodating Ukrainian refugees in European labour markets. OECD Publishing, Paris, 2024. URL: <https://www.oecd.org/ukraine/>.
15. Romanova O. Alien francophones: socio-existential dimensions of being in exile. *Political and economic self-constitution: migration and citizenship education proceedings of the International conference*. Florianópolis : UFSC. Corinth (Greece). June 2023. P. 57–62.
16. Zweig S. Die Welt von Gestern. Erinnerungen eines Europäers. 1943. P. 498.

A SHORT-TERM REFUGEE: THE SOCIO-POLITICAL LIMBO OF UKRAINIAN DISPLACEMENT

Olena Romanova

Mykhailo Boychuk Kyiv State Academy of Decorative and Applied Arts and Design,

Department of Art History and Art Education

32 M. Boychuk St., 01103, Kyiv, Ukraine

West University of Timisoara (Romania),

Laboratory of Philosophy, Sociology and Political Science

4 V. Parvan Bd, 300223, Timisoara, Romania

<https://orcid.org/0000-0002-8564-8943>

The article examines the status of Ukrainian forced migrants in European Union countries resulting from the full-scale war (2022–2026) through the lenses of philosophical anthropology, social philosophy and political theory. The author introduces the concept of the “shortened refugee” to describe a subject deprived of political natality due to the temporality of their legal status. **The study aims** to analyze the state of *limbo* in which Ukrainians find themselves while seeking asylum in safe European territories during the hostilities in Ukraine. **The methodological foundations** include H. Arendt’s theory on the human condition concerning the loss of civic presence and the “right to have rights”, as well as G. Agamben’s concept of *homo sacer* regarding the leveling of the sovereign position and leaving the individual in a state of bio-existence. **The scientific novelty** lies in the introduction of several concepts into the worldview-existential optics: the shortened refugee, the alien europhone, European for an hour and existential borderlands. Particular attention is paid to revealing, within the socio-anthropological discourse, the issues of a specific group of Ukrainian refugees (particularly women) who, due to a triple loss of identity, have fallen into the dimension of civic non-existence. **Conclusions.** The substantiated concepts allow for the assertion that within the existential “in-between” space, Ukraine’s intellectual capital is ignored by dominant bureaucratic systems, turning the human being into a precarious individual. It is argued that overcoming the state of “shortened refugeehood” requires a revision of European integration strategies, which must consider not only basic survival needs but also the necessity of restoring the professional and intellectual agency of women. The research results can be used to develop new models of social adaptation for highly qualified migrants in EU countries, contributing to the transformation of forced displacement from a space of social isolation into a space of active cross-cultural interaction.

Key words: shortened refugee, legal limbo, homo sacer, temporary protection, migration, war, portable identity.

Дата першого надходження статті до видання: 27.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 1.101

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.28>

ГЕНДЕРНІ ОБРАЗИ ЯК ФОРМА РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ЦИФРОВОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Тамара Руденко

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,
факультет соціології і права, кафедра філософії
просп. Берестейський, 37, 03056, м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-2430-2225>*

У статті досліджується проблема гендерних образів як форми репрезентації особистості в умовах цифрового суспільства. Розглянуто еволюцію філософських поглядів на відносини між статтями: від античної традиції – Платон, Арістотель та середньовічної теології до феміністських концепцій XX–XXI століть, які представлені ідеями С. де Бовуар, П. Бурдьє. Розкрито поняття гендеру як соціально-культурного конструкту, гендерної ідентичності та гендерних ролей. Проаналізовано механізми формування і трансляції гендерних стереотипів у сучасному медіапросторі: соціальних мережах, рекламі, відеоконтенті. Визначено, що цифрове середовище одночасно відтворює традиційні гендерні норми й відкриває можливості для їх трансформації. Окремо зазначена специфіка української гендерної культури, а саме кордоцентричність, партнерство статей, поєднання традиційних архетипів з розширенням соціальних ролей чоловіків та жінок у сучасному суспільстві.

Визначено, що гендерні образи є динамічною системою конструювання ідентичності особистості, яка перебуває під постійним впливом культурних норм, медіа та суспільних перетворень, формування нових, рівноправних образів у цифровому просторі є важливою умовою побудови гуманного суспільства, де кожна особистість буде мати рівні права на саморозвиток та самореалізацію у суспільстві незалежно від своєї статі. Особливості сучасного цифрового суспільства, такі як застосування аудіо та відеоконтенту у мережі Інтернет, виступають не просто засобами масової інформації, а потужними чинниками соціальних змін, формуючи наші думки та погляди про людину та світ, серед яких формуються уявлення про гендерні ролі.

Ключові слова: культура, гендер, гендерна ідентичність, гендерні ролі, гендерні стереотипи, людина, чоловіче та жіноче, фемінність, маскуліність, тілесність, особистість, соціальні ролі, соціальна репрезентація особистості, медіапростір, візуальний дискурс, віртуальна реальність, масова культура.

Постановка проблеми. Дослідження пропонує аналіз гендерних образів як форми репрезентації особистості в історико-філософському контексті. Результати дослідження допоможуть розкрити значення репрезентації гендерних образів у сучасному світі. У добу цифрових технологій ця проблема набуває нового виміру: медіапростір, соціальні мережі та відеоконтент стали потужними інструментами формування гендерних образів, які впливають як на індивідуальну, так і на суспільну свідомість. Це дозволить не лише зрозуміти сутність гендерних відносин, а й визначити сучасні орієнтири на побудову демократичного суспільства, де кожна особистість зможе себе реалізувати. Гендерні образи, які поширюються у медіапросторі, впливають на те, як людина сприймає саму себе, яку роль вона відіграє у суспільстві і наскільки вільним є її вибір.

У цифровому суспільстві, коли ідеї про гендерну рівність стають усе більш поширеними, проведене дослідження буде сприяти глибшому розумінню того, як зображення



© Руденко Т., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

гендеру в інформаційному просторі впливає на формування суспільної свідомості, чи трансформує воно уявлення щодо гендерних стереотипів та дискримінації.

Мета статті полягає у систематизації філософських ідей щодо еволюції гендерних репрезентацій, їх представлення у сучасному цифровому суспільстві, здійсненні оцінки їх впливу на формування суспільних наративів та стереотипів, ідентифікації основних тенденцій та змін у гендерній культурі. Дослідження передбачає розкриття понять «гендерні ролі», «гендерна ідентичність», «гендерна культура» та вирішення таких завдань, як визначення впливу сучасних медіа та реклами на формування гендерних образів, розкриття феномену гендерних стереотипів, окреслення загальних аспектів гендерної репрезентації у цифровому суспільстві та виділення основних змін у сучасному українському медіапросторі щодо розширення гендерних ролей та питань гендерної рівності.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Проведене дослідження потребувало звернення до праць таких науковців, як: Жак Ле Гофф, Ентоні Гідденс, Зігмунд Фройд, П'єр Бурдьє, Мішель Фуко, які вивчали проблеми гендеру. Дослідженням гендерної культури, гендерних стереотипів та їх впливу на суспільство присвячені праці вітчизняних науковців, таких як: М. Андрєєва, Г. Бондар, О. Василенко, В. Даніл'ян, К. Дмитренко, В. Кириченко, Н. Клименко, Г. Ковальова, Т. Кравець, І. Святненко, Г. Січкаренко, Т. Сукаленко, Н. Хамітов.

Г. Бондар розглядає соціологію гендеру та поняттєво-категорійний апарат гендерології, соціокультурні засади концептуалізації гендерної нерівності в українському суспільстві. Г. Ковальова та В. Даніл'ян досліджують трансформацію жіночої гендерної ідентичності у сучасному медіапросторі. О. Бучинська, О. Орловська вивчають гендерні образи сучасної реклами. Гендерна диверсифікація в публікаціях онлайн-медіа є темою досліджень Н. Цибулі. Гендерні практики міжнародного досвіду досліджує А. Бахмач.

Гендерні стереотипи у сучасному українському масмедійному дискурсі вивчає Т. Кравець. Дослідниця визначає основні традиційні гендерні уявлення, які представлені у сучасних українських масмедійних текстах, розглядає мовну експлікацію поведінки чоловіка і жінки у соціальному просторі, гендерні стереотипи як історичні і культурні компоненти, їх роль у соціальній практиці.

Гендерним дослідженням присвячені праці В. Кравця, Т. Говорун, О. Кікінежді. Науковці розглядають гендерну культуру як систему соціально-економічних, правових, етнопсихологічних умов існування суспільства, гендерну рівність, стереотипи маскулінності-фемінності, соціальні ролі чоловіка та жінки у суспільстві, проблему цінностей тощо.

Соціальна віртуалізація особистості у цифровому інформаційному просторі досліджується В. Кириченко. Науковець розкриває психологічні проблеми комунікації та формування картини світу особистості у цифрових соціальних мережах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Філософські погляди щодо відмінності чоловічого та жіночого начала формувалися ще у добу Античності, насамперед завдяки ідеям Платона та Арістотеля [2; 14]. Арістотель заклав фундамент ієрархії, де чоловіче начало ототожнювалося з активною «формою», ідеєю – ейдосом, а жіноче – з пасивною «матерією». У трактаті «Політика» мислитель підкреслює, що чоловік за своєю природою панує, а жінка перебуває у підпорядкуванні [2]. У Середньовіччі нерівність між статями отримала теологічне обґрунтування. Французький історик-медієвіст Жак Ле Гофф [26] зазначав, що середньовічна жінка перебувала у соціально підпорядкованому становищі, її образ у межах тогочасного суспільства асоціювався з гріховністю та небезпекою, а християнство нічого не зробило для покращення статусу жінки у суспільстві. За християнським віровченням, на жінку покладалася основна провина за первородний гріх. Англійський

соціолог Ентоні Гідденс, який займався дослідженням впливу релігії на формування стереотипних уявлень про статі, вказує на те, що всі світові релігії і передусім християнство систематично відстороняли жінок від влади та публічного простору, він зазначає, що у релігійній ієрархії, як і в інших сферах суспільного життя, жінки були відсторонені від влади [15]. Символічна система християнства від образу Бога-Отця до виключно чоловічого складу апостолів закріплювала чоловіче начало як універсальне і нормативне. Незважаючи на те, що у біблійних текстах трапляються жіночі образи, які мають мужні риси та представлені як відважні особистості, головні ролі, однак, належать чоловікам. Це не могло залишитись непоміченим учасницями жіночих рухів, насамперед американською громадською діячкою Елізабет Кеді Стентон, яка опублікувала коментарі до священного писання, які отримали назву «Жіноча Біблія» [27]. Е. Стентон однією з перших поставила під сумнів цей «чоловічий» характер священних текстів, зазначивши, що Біблія відображає відповідний соціальний порядок, а не вічну істину. Із настанням доби Нового часу ієрархічне бачення статей не зникло, воно набуло нових форм. Отто Вейнінгер у праці «Стать і характер. Принципове дослідження» стверджував, що чоловіку властиві розум, воля і самодисципліна, тоді як жінці притаманні чуттєвість та емоційність. Праця О. Вейнінгера й досі залишається популярною, вона була написана з натурфілософської позиції і являла собою глобальне дослідження «чоловічого» і «жіночого» начала.

Зігмунд Фройд перетворив біологічні відмінності між статями на психологічну ієрархію, де жіноча психіка розглядалась як менш розвинена порівняно з чоловічою [20]. Подібні сентенції Фройда викликали масу звинувачень у гендерній дискримінації. Згодом ці погляди стали об'єктом гострої критики з боку феміністської думки. Переломним моментом стали 1980-ті роки, коли представники другої хвилі фемінізму чітко розмежували біологічну стать і соціально конструйований гендер, вони стверджували, що саме поняття «стать» має у собі лише відмінності біологічного характеру.

Французький філософ і соціолог П'єр Бурдьє пояснив, чому гендерна нерівність здається людям «природною»: розподіл статей настільки глибоко вкорінений у культурних практиках, соціальних інститутах і самому способі мислення, що сприймається як очевидний і немінучий. Бурдьє наголошував, що біологічні розбіжності між чоловіками та жінками наділяються соціальним значенням та використовуються у якості соціальних ролей, цей розподіл є продуктом суспільної свідомості, яку індивід засвоює у процесі входження у соціум – соціалізації [6].

Для того, аби виокремити соціальну стать, що визначає поведінку людини у суспільстві й те як ця поведінка сприймається, і сформувати базис для дискурсу, у науковий обіг було введено поняття «гендер». Запровадження поняття «гендер» було спричинене необхідністю подолання поглядів на відмінності статевих рис та ролей як вияву «природних» якостей індивіда. Отже, наприкінці XX століття гендерну роль розглядали не лише як вияв заданих природою особливостей, а й як систему соціальних очікувань щодо адекватної рольової поведінки – не як природну стать, а як «соціально-культурний конструкт». Звідси, наприклад, визначаються деякі характерні риси, притаманні жінкам, – емоційність, схильність до самопожертви, орієнтованість на сім'ю і дітей, як характеристики, що сформовані певним типом соціальної системи. Термін «гендерна ідентичність» розглядав Джон Мані, американський психолог, дослідник сексуальної ідентичності людини [23]. У фемінізмі «гендер» розглядається як «соціальна стать», тобто ідентичність, соціальні ролі, сфера діяльності чоловіків та жінок. Проблема гендерної ідентичності посідає одне з головних місць у фемінізмі, значний вплив на дослідження якого здійснила концепція М. Фуко про «всеволоддя влади». Фуко розглядав «владні» технології формування гендеру [28].

На думку Г. Січкаренко, «гендер – це соціокультурна, символічна конструкція, а не «анатомічна», гендерна ідентичність – це переживання власної відповідності гендерним ролям, тобто сукупності суспільних норм і стереотипів поведінки, характерних для представників певної статті (або таким, що приписуються представникам певної статті суспільно-історичною чи соціокультурною ситуацією) [17, с. 46]. «Своєю чергою гендерна ідентичність є базовою структурою соціальної ідентичності особистості, що характеризує індивіда з погляду його належності до чоловічої або жіночої групи» [11, с. 150].

Центральне місце в гендерних дослідженнях посідає проблема соціальної нерівності чоловіків і жінок. Представниця французької екзистенційної філософії Симона де Бовуар була однією з перших, хто ввів поняття гендеру у феміністський дискурс, вона вказує, що жінкою не народжуються, жінкою стають, акцентуючи увагу на штучності такого конструкту. С. де Бовуар стверджувала, що патріархат зробив жінку «іншою», позбавивши її автономії, дослідниця закликала до економічної незалежності жінок, рівної освіти та свободи від сімейних стереотипів [24].

Гендер визначається системою гендерних ролей, він формується у процесі соціалізації, поділу праці, під впливом інституту сім'ї, засобами масової інформації, безпосередньо індивідами – на рівні індивідуальної свідомості (тобто гендерної ідентичності), визначається гендерними ролями, поведінкою, нормами, які функціонують у такому суспільстві. Г. Бондар вказує на методологічне значення поняття гендерної системи, яке полягає у тому, що «воно застосовується стосовно аналізу відносин рівності/нерівності, прийняття/дискримінації, схвалення/несхвалення (осуду, негативного санкціонування), свободи/обмежень тощо між зазначеними групами» [4, с. 26]. Якщо розглядати гендерну систему європейських суспільств, то в них емансипативна поведінка жінок сприймається переважно схвально, підтримується, а на Сході, підкреслює дослідник, «у Китаї та Японії такі поведінкові патерни стримуються на рівні системи соціалізації засобами більш-менш експліцитних негативних санкцій» [4, с. 26]. Гендерна роль визначається соціальними очікуваннями, які культура суспільства «пред'являє» до «правильної» поведінки жінки або чоловіка і яка є критерієм оцінки фемінності або маскулінності індивіда [5].

Гендерні ролі і тим паче орієнтована на них поведінка не обов'язково можуть бути однозначними. У них завжди присутні елементи гри, театралізації. Ці явища були виявлені й описані американським соціологом, антропологом Ірвінгом Гоффманом [25]. Англійська дослідниця Джудіт Вільямсон вказує, що масова культура акцентує увагу на статевій диференціації для того, щоб відвернути увагу від проблеми соціальної нерівності і соціальної напруженості, що лишаються у соціальних відносинах у такому аспекті визначальними, а реклама як продукт масової культури «заперечує реальні процеси виробництва та соціальні відносини, створюючи міфологізовану часопросторову реальність, де продукт набуває надприродних трансформаційних властивостей» [18, с. 192]. У сучасному суспільстві реклама «відіграє значну роль у формуванні суспільної думки, оцінок людей та подій, задаючи стандарти життя та свідомості» [7].

В умовах глобалізації та технічних досягнень у ХХ столітті відбулися значні зміни, пов'язані із розвитком інформаційно-комунікаційних технологій. Такі поняття, як медіапростір, віртуальна реальність, соціальні мережі, стали не винятковими феноменами, а реаліями сучасного буття кожної особистості. Візуальний контент, зазначає Н. Цибуля, залишається сферою, де найвиразніше проявляються традиційні гендерні стереотипи. Здебільшого жінки зображуються в «традиційних» соціальних ролях (вчительки, матері, домогосподарки), а чоловіки – як представники професійних спільнот. Позитивною тенденцією є поява візуальних образів жінок у нетипових ролях (військових, технічних спеціалісток)» [22, с. 474].

Соціальні мережі стали не тільки споживачем, але й генератором медіакультури, трансформації суспільних відносин під впливом медіаконтенту змінюють і суспільну свідомість, зокрема релігійну, національну, особистісну. Нині не залишилося жодної сфери життєдіяльності суспільства, де б не застосовувались цифрові технології, а соціальні мережі є найдинамічнішим осередком соціальних змін, оскільки постійно розширюються й оновлюються, поступово перетворюючись на самостійну інституцію. Отже, унікальність і значущість соціальних мереж полягає у здатності створювати нову реальність через інтерпретацію світових подій, трансляцію та оновлення інформації, гендерні образи у цифровому суспільстві.

Побудова інформаційного контенту відбувається шляхом створення і розповсюдження суспільних стереотипів, які поширюються у соціальних мережах. Це призводить до роз'єднання суспільства за гендерними, національними, віковими особливостями. На сьогодні вплив соціальних мереж на продукування або руйнацію гендерних стереотипів є дуже помітним, вони пронизують усі сфери буття людини. Однак виявити механізми формування і збереження гендерної нерівності у соціальних мережах досить складно. Гендерні стереотипи у соціальних мережах можна подвійно інтерпретувати. Система гендерних стереотипів у соціальних мережах транслює традиційні ролі чоловіка і жінки у суспільстві, вона базується на ознаках маскулінності та фемінності. Маскулінність має активно-творчий, культурний, цивілізаційний початок, а фемінність – пасивно-репродуктивний, природний. Відповідно до цього часто розподіляються і соціальні ролі: для жінки – сімейні, для чоловіків – професійні.

Гендерні образи та стереотипи відіграють особливу роль у масовій культурі. У культурі завжди присутні образи-стереотипи, які виконують роль гендерних ідентифікаторів. Зокрема, у процесі розвитку західноєвропейської культури від античності до XX століття переважали чоловічі образи, які виразно репрезентували кожен історичний період, а саме образ героя, наприклад, в античній культурі, образ лицаря у середньовіччі, у культурі доби Відродження – видатна особистість, яка наділена хоробрістю, творчими здібностями, для доби Нового часу характерним є образ стриманого буржуа або аристократа. На сьогодні масова культура характеризується розповсюдженням стереотипних образів, які часто нагадують образи попередніх періодів. У жіночих образах, позбавлених сакральності, підкреслюється сексуальність, зовнішність та поведінка сучасної жінки часто стає втіленням спокусливості, а образ небезпечної експресивної жінки нерідко відображається в різноманітній візуальній продукції. Відповідно, у масовій свідомості така жінка може уявлятися в образі сексуального символу з гіпертрофованою статевою тілесністю, іноді в образі майже позбавленої статі. Також у масовій культурі простежується тенденція гендерної ідентифікації, яка послаблює тілесно-духовні відмінності між чоловіками і жінками, що може призвести до становлення «одномірної людини». Позбавлення людей гендерної ідентичності робить їх однаковими, взаємозамінними. Але, незважаючи на уявні стереотипи образів у масовій культурі, домінуючими є моделі гендерної ідентичності, які формувалися на основі культурних архетипів. Такі моделі транслюють переважно традиційний образ жіночності, де жінка є носієм інтуїції, емоційності, пасивності, виваженості, тілесної краси, чуттєвості. В українській культурі «домінуючими гендерними чеснотами українців відзначені пошана до жінки та її волі, партнерство статей, індивідуалізація характерів поза статевою належністю, взаємна довіра та «кордоцентричність» в міжстатевих стосунках (Г. Сковорода, М. Максимович, П. Юркевич)» [8, с. 5]. Щодо українського гендерного коду, підкреслюють науковці, прослідковується поєднання «архетипу Матері, культу жіночого начала як носія духовної культури» [8, с. 5]. Г. Святненко вказує, що «гендерні ідентичності чоловіків

і жінок в українській гендерній культурі формуються переважно як розщеплені (трансфігуровані), що відтворює відповідну суперечливість соціогендерної поведінки в аспекті атрибутування в жінок чоловічих прав і обов'язків та відповідних соціальних експектацій гендерної поведінки...» [16, с. 200].

Сучасне цифрове суспільство прагне до нових можливостей контролю формування та ілюстрації гендерних образів, використовуючи при цьому ефективні технології, поширені у масовій культурі, яка є переважно аудіовізуальною за своїм характером. Сучасна реклама та цифровий відеоконтент формує цілу галерею гендерних жіночих образів: образ матері і дружини, хранительки домашнього вогнища через рекламу продуктів харчування, дитячих товарів, образ жінки, яка веде активний спосіб життя, образ бізнес-леді через підвищення соціального статусу жінки у суспільстві. Завдяки таким образам, які представляють рекламний продукт, підкреслює О. Орловська, «складається стереотипне враження, що, використовуючи цю продукцію, інші жінки також стануть чарівними, витонченими та вишуканими» [13, с. 72]. Створення та репрезентація загальноприйнятих гендерних образів у масовій культурі відбувається з використанням віртуального простору, який формує гендерну культуру, яка репрезентує образи мужності та жіночності та створює «нові образи» жінки та чоловіка. Набуття сучасною жінкою таких рис, як самостійність, незалежність, суспільство нині оцінює здебільшого позитивно, як зазначає Тетяна Кравець, це «демонструє тенденцію до зближення мовних портретів чоловіків і жінок» [12, с. 8].

Складником культури суспільства споживання, що склалася нині в більшості країн світу, є те, що її візуальні образи ілюструють загальний культурний образ соціуму. У сучасному цифровому суспільстві людина постійно перебуває під впливом інформації, яка здатна підсилювати гендерні стереотипи у суспільстві, а це впливає на процес позиціонування особистості, на її вільний вибір. Засоби масової інформації, підкреслює Н. Клименко, «активно використовують уже укорінені в людській свідомості гендерні стереотипи, однак сучасні процеси, що відбуваються у суспільстві, впливають на зміну свідомості» і можуть висувати нові ідеали, наприклад, «жіночі ідеали: ділова жінка, сексуальний партнер» [10]. «Із ознакою зовнішності тісно пов'язана сексуальна привабливість жінки. Часто в ЗМІ натрапляємо на приклади, де зображені відомі особистості, які постають еталоном сексуальної привабливості. Такими у свій час були Софі Лорен, Мерилін Монро, Бріжит Бардо та ін.» [19, с. 178–179]. Н. Хамітов утверджує, що «по-справжньому красива жінка космічно довершена, це передусім завершеність душевності. Істинна краса жінки є внутрішнє сяйво, що може змінити зовнішність» [21, с. 70].

Отже, закономірним є підвищений інтерес до гендерних образів у соціальних мережах. Транслюються прийнятні у суспільстві правила поведінки, моральні норми, стиль життя. Звідси походить те, що гендер є однією з характеристик, яка найбільш повно розкриває сутність та місце особистості у соціумі, а гендерна самоідентифікація є основним аспектом її формування, оскільки перебуває на рівні найглибших характеристик особистості. Як утверджують дослідники, «виникнення Інтернету та медіапростору суттєво змінило традиційні уявлення про суспільство і його зв'язки: соціальні мережі охоплюють різні соціальні групи та, слід зазначити, здійснюють значний вплив на соціальні, політичні, економічні, правові та професійні сфери життєдіяльності суспільства» [1]. «Сучасні соціальні мережі стали платформою для повноцінної соціальної репрезентації особистості: політичної, культурної, гендерної, релігійної, а саме головне – для вираження власної індивідуальності» [9].

Також гендер перебуває під постійним впливом культурних норм (які регламентують правила поведінки чоловіків та жінок) та соціальної інформації (яка ілюструє сутєвість відмінностей між чоловіками та жінками). Тому гендерні ролі та стереотипи, які

існують у суспільстві, можуть виконувати роль соціальних орієнтирів для представників тієї чи іншої статі, регламентуючи зовнішній вигляд, навички, поведінку, цілі, самооцінку та самосприйняття особистості. А. Бахмач зазначає, що «використання філософських підходів дозволяє не лише зрозуміти сутність гендерних відносин, а і спрямовує нас на шляхи побудови справедливого та гуманного суспільства, де кожна особа має можливість реалізувати себе незалежно від статевих стереотипів» [3, с. 9].

Сучасний етап розвитку суспільства характеризується достатньою кількістю досліджень, які розкривають гендерні соціальні відносини, які репрезентуються шляхом представлення різноманітних візуальних образів. Через соціокультурні трансформації відбувається зміна соціальних ролей і образів чоловіка та жінки, оскільки гендерні ролі, які відображаються у масовій культурі, можуть змінюватися. Гендерні образи, які є складниками системи конструювання ідентичності особистості, дозволяють людині визначати для себе власну поведінку, стиль життя у суспільстві. У сучасному світі форми репрезентації чоловічих та жіночих образів мають здатність змінюватись. Така динаміка образів маскулінності та фемінності залежить від культури суспільства. Сучасна криза традиційних гендерних образів призводить до появи нових, а нові образи водночас формують нову соціально-культурну реальність.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведений аналіз дослідження дозволяє визначити, що гендерні образи є не природною даністю, а результатом тривалого соціально-культурного конструювання. Від античності до сучасності вони змінювались разом із суспільними системами, відображаючи гендерні відносини своєї доби.

В українському культурному просторі гендерна ідентичність формується, поєднуючи традиційні архетипи – образи жінки-матері, берегині та чоловічі, які репрезентують мужність, свободу, із сучасними соціальними ролями – публічною, активною участю жінок та чоловіків у суспільно-політичному житті, їхньою самостійністю, незалежністю, незламністю. Гендерні образи, безумовно, впливають на самосприйняття особистості, її самооцінку, вибір моделей поведінки та діяльності.

Нині цифрове суспільство і медіапростір стали надзвичайно впливовим середовищем відтворення та трансформації гендерних стереотипів. Соціальні мережі, реклама і відеоконтент одночасно як закріплюють традиційні гендерні ролі, так і відкривають простір для нових гендерних ідентичностей. Динаміка гендерних образів визначається загальною культурною парадигмою: криза традиційних форм неминує породжує нові образи, а нові образи, своєю чергою, формують іншу соціальну реальність. Цифрове середовище є одним із головних майданчиків, де ця динаміка є яскраво вираженою.

Список використаної літератури

1. Андреева М.О., Василенко О.М., Дмитренко К.А. Сучасні гендерні стереотипи в медіапросторі як фактор впливу на соціалізацію молоді. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. Вип. 1 (100), 2021. С. 14–23. DOI: <https://doi.org/10.33216/2220-6310-2021-100-1-14-23>.
2. Арістотель. Політика / Пер. з давньогрецької Олександра Кислюк. Видання третє, Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2005. URL: <https://apls-ua.org/wp-content/uploads/2017/04/Aristotel-1.pdf> (дата звернення: 09.03.2026).
3. Бахмач А. Гендерні практики міжнародного досвіду. *Humanities Studies*. Вип. 18 (95), 2024. С. 9–173. DOI: <https://doi.org/10.32782/hst-2024-18-95-01>.
4. Бондар Г. Гендер та поняттєво-категорійний апарат гендерології, соціології гендеру та гендерних студій: до постановки проблеми. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. Вип. 51, 2011. С. 22–27.

5. Бондар Г.Г. Соціокультурні засади концептуалізації гендерної нерівності в українському суспільстві : дис. канд. соціол. наук : 22.00.01. Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2012. 266 с.
6. Бурдье П'єр. Практичний глузд. Київ : Український Центр духовної культури, 2003. 503 с.
7. Бучинська О. Гендерні образи сучасної реклами. Маркетинг в Україні. *ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»*. Вип. 4, 2018. С. 37–41. URL: <https://ir.kneu.edu.ua:443/handle/2010/26816> (дата звернення: 10.03.2026).
8. Гендерні дослідження : прикладні аспекти : монографія / В.П. Кравець, Т.В. Говорун, О.М. Кікінежді та ін. ; за наук. ред. В.П. Кравця. Тернопіль : Навчальна книга–Богдан, 2013. 448 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/6622/1/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F_1%D0%97_zbor_18.51.58.pdf (дата звернення: 07.03.2026).
9. Кириченко В.В. Соціальна віртуалізація особистості у цифровому інформаційному просторі. *Гармонізація розвитку особистості в сучасних соціокультурних умовах* : збірник наукових статей за матеріалами Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 22–23 квітня 2021, м. Переяслав / за заг. ред. В.А. Вінс, Н.О. Бочаріної. Переяслав (Київ. обл.) : Домбровська Я.М., 2021. С. 159–162.
10. Клименко Н.О. Вербальні й візуальні (ілюстративні) жіночі образи в гендерно маркованих глянцевиx виданнях. Національний університет «Запорізька політехніка». 2006. URL: <https://eir.zp.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ab3a121a-334e-4a7a-a5ff-fed6044fd976/content> (дата звернення: 06.03.2026).
11. Ковальова Г.П., Данілі'ян В.О. Трансформація жіночої гендерної ідентичності в сучасному медіапросторі. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія : Філософія*. Вип. 11, 2011. С. 148–158.
12. Кравець Т.В. Гендерні стереотипи в сучасному українському масмедійному дискурсі : автореф. дис. канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2021. 19 с. URL: <https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2021/12/Avtoreferat-Kravets.pdf> (дата звернення: 09.03.2026).
13. Орловська О.А. Стереотипні жіночі образи в сучасній рекламі. *Соціальна психологія; психологія соціальної роботи*. Т. 32 (71). Вип. 1, 2021. С. 69–74. DOI: <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.1/12>.
14. Платон. Бенкет / переклад з давньогрецької і коментарі Уляна Головач; вступна стаття Джованні Реале. Вид. 2-ге, випр. Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2018. 220 с.
15. Ротар Н. Гідденс Ентоні. Політична енциклопедія. / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2011. С. 174.
16. Святненко І.О. Гендерна культура України: проект програми емпіричного дослідження. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. Вип. 77, 2018. С. 195–202. URL: <https://soctech-journal.kpu.zp.ua/archive/2018/77/23.pdf> (дата звернення: 10.03.2026).
17. Січкаренко Г.Г. Гендерні стереотипи в суспільних дисциплінах. *Науковий журнал «Політикус». Теорія та історія політичної науки*. Вип. 6, 2017. С. 44–47.
18. Слюсар В.М., Венцель Н.В., Вітюк І.К. Семіотичне декодування реклами: філософсько-культурний та естетичний підхід Джудіт Вільямсон. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*. Вип. 98, 2025. С. 185–193. URL: <https://eprints.zu.edu.ua/45704/1/18.pdf>. DOI: 10.35433/Philosophical Sciences.2(98).2025.185-193.
19. Сукаленко Т. Гендерні стереотипи в мові сучасних ЗМІ. *Проблеми гуманітарних наук* : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. *Серія «Філологія»*. Вип. 48, 2021. С. 174–183. DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4565.2021.48.23>.
20. Фрейд З. Вступ до психоаналізу / пер. з нім. Петра Таращука. Харків : КСД, 2015. 480 с.

21. Хамітов Н.В., Крилова С.А. Гендерні виміри краси в життєвому та освітньому просторі: підходи метаантропології й андрогін-аналіз. *Актуальні проблеми філософії та соціології. Нац. ун-т «Одеська юридична академія»*, 2014. С. 69–79. URL: https://apfs.nuoua.od.ua/archive/1_2014/13.pdf (дата звернення: 20.02.2026).
22. Цибуля Н.О. Гендерна диверсифікація в публікаціях онлайн-медіа запорізького регіону. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія : Філологія. Журналістика*. Том 36 (75). Вип. 5. Ч. 2, 2025. С. 470–475. DOI: <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2025.5.2/68>.
23. Brewington Kelly. «Dr. John Money 1921–2006: Hopkins pioneer in gender identity», 2010.
24. Butler Judith. Sex and Gender in Simone de Beauvoir's Second Sex. *Yale French Studies*. № 72, 1986. P. 35–49.
25. Erving Goffman. Stigma: Notes on management of spoiled identity, 1963.
26. Jacques Louis Le Goff. L'Europe est-elle née au Moyen Age? Seuil, 2003.
27. Stanton Elizabeth Cady (Vorwort von Maureen Fitzgerald): The Woman's Bible. Northeastern University Press, Boston, 1993.
28. Foucault M. Histoire de la sexualité. V. 1: La volonté de savoir. Paris : Gallimard, 1976. 224 p.

GENDER IMAGES AS A FORM OF PERSONALITY REPRESENTATION IN DIGITAL SOCIETY

Tamara Rudenko

National Technical University of Ukraine

“Ihor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”,

Faculty of Sociology and Law, Department of Philosophy

37 Beresteyskyi ave., 03056, Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0003-2430-2225>

The article explores the problem of gender images as a form of representation of personality in the conditions of a digital society. The evolution of philosophical views on relations between the sexes is considered: from the ancient tradition – Platon, Aristotle and medieval theology to the feminist concepts of the XX–XXI centuries, which are represented by the ideas of S. de Beauvoir, P. Bourdieu. The concept of gender as a socio-cultural construct, gender identity and gender roles is revealed. The mechanisms of formation and transmission of gender stereotypes in the modern media space are analyzed: social networks, advertising, video content. It is determined that the digital environment simultaneously reproduces traditional gender norms and opens up opportunities for their transformation. The specifics of Ukrainian gender culture are separately noted, namely, cordocentrism, gender partnership, combination of traditional archetypes with the expansion of the social roles of men and women in modern society.

It has been determined that gender images are a dynamic system of constructing the identity of an individual, which is under the constant influence of cultural norms, media and social transformations, the formation of new, equal images in the digital space is an important condition for building a humane society, where each individual will have equal rights to self-development and self-realization in society regardless of their gender. The features of modern digital society, such as the use of audio and video content on the Internet, are not just mass media, but powerful factors of social change, shaping our thoughts and views about man and the world, among which ideas about gender roles are formed.

Key words: gender, gender identity, gender roles, gender stereotypes, man, male and female, femininity, masculinity, gender culture, personality, social roles, social representation of personality, media space, digital society, virtual reality, mass culture.

Дата першого надходження статті до видання: 26.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 821.161.2:27-18(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.29>

РЕЛІГІЙНА НАБОЖНІСТЬ УКРАЇНЦІВ ТА ГАЛИЧАН У СВІТЛІ ХУДОЖНЬОГО ДОСВІДУ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА («ЗАЧАРОВАНА ДЕСНА»): ТРАДИЦІЯ, ВІРА, ІДЕНТИЧНІСТЬ

Надія Руско

*Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу,
кафедра суспільних наук
вул. Карпатська, 15, 76019, м. Івано-Франківськ, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-8962-6004>*

Михайло Палагнюк

*Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу,
кафедра суспільних наук
вул. Карпатська, 15, 76019, м. Івано-Франківськ, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-2512-075X>*

У статті здійснено спробу осмислення феномену релігійної набожності українців та галичан у світлі художнього досвіду, представленого в автобіографічній кіноповісті Олександра Довженка «Зачарована Десна». Хоча твір відображає духовний світ Наддніпрянщини, окреслені в ньому риси народної побожності – синкретизм християнських вірувань і архаїчних уявлень, поєднання сакрального й буденного, глибока емоційність віри – є співзвучними духовній культурі галицького регіону. Досліджено особливості родинної релігійності, роль обрядовості, сакралізацію природи та морально-етичний вимір народної віри. Проаналізовано образи діда, матері, селянської громади як носіїв традиційної духовності. Наголошено, що набожність постає не лише як релігійна практика, а як спосіб світосприйняття, що формує ідентичність спільноти. У статті використано методи культурно-історичного та герменевтичного аналізу. Зроблено висновок, що релігійна набожність галичан, подібно до зображеної Довженком народної духовності, має інтегративний характер, поєднуючи віру, традицію, мораль і національну самосвідомість.

Окрему увагу приділено символіці дитинства як простору первісної чистоти та довіри до світу, де релігійні уявлення засвоюються не через доктрину, а через живий досвід родини. Простежено, як у тексті формується сакральний хронотоп сільського життя: церковні свята, пости, молитви, освячення пасок, образи Страшного Суду – усе це вибудовує моральну вертикаль буття. Показано, що віра у творі не протиставляється праці чи природному циклові, а органічно з ними поєднується, надаючи сенсу стражданням, випробуванням і радості. Зіставлення наддніпрянського матеріалу з галицьким контекстом дозволяє виявити спільні архетипні риси української духовності: пошанування Матері Божої та святих, делікатне ставлення до сакрального, глибоку внутрішню моральність. Таким чином, художній текст постає важливим джерелом для інтерпретації релігійної культури як чинника національної тяглості та духовної самототожності.

Ключові слова: релігійна набожність, Галичина, народна побожність, Олександр Довженко, «Зачарована Десна», духовна культура, традиція, християнство.

У сучасному українському суспільстві проблема духовної ідентичності набуває особливої ваги. Галичина традиційно розглядається як регіон із глибоко вкоріненою християнською культурою, де релігійність визначає не лише приватну сферу, а й громадський уклад життя. Осмислення цього феномену через художній текст дозволяє виявити універсальні риси української народної побожності та простежити її регіональні модифікації.



© Руско Н., Палагнюк М., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Проблематика народної релігійності висвітлювалася у працях І. Огієнка, М. Грушевського, В. Яніва, які розглядали віру як органічний складник української культури. Водночас питання типологічної спорідненості народної побожності різних регіонів України потребує поглибленого аналізу.

Уже з перших рядків твору звучить мотив духовного пробудження: «А сад було, як зацвіте весною...» [3, с. 198]. Весна постає не лише природним явищем, а символом оновлення душі. Ця світла тональність визначає й характер релігійності – теплої, домашньої, природної.

Олександр Довженко у своїй автобіографічній кіноповісті «Зачарована Десна» концептуалізує віру як органічний складник селянського світогляду, невіддільний від повсякденного досвіду, праці та родинної пам'яті. Релігійність у його художній інтерпретації не постає як інституційна чи догматична система, а радше як природний спосіб буття, що формує етичні координати людини традиційної культури [6, с. 112–118]. Показовим у цьому контексті є образ діда Семена, який у свідомості оповідача набуває майже сакрального виміру: «У нас дід був дуже схожий на Бога...» [3, с. 200]. Це порівняння не є богохульним чи іронічним; навпаки, воно засвідчує глибинну інтеграцію біблійної образності у селянське мислення [2, с. 78–82], де Бог мислиться антропоморфно, близько й зрозуміло.

Дід Семен постає як носій архаїчної мудрості, що поєднує християнську традицію з народною конкретністю. Його «письменність по-церковному» свідчить про особливий тип культури, у якій сакральний текст – Псалтир – є не лише богослужбовою книгою, а й духовним дороговказом, джерелом моральної орієнтації [5, с. 54]. Урочисте читання Псалтиря набуває в повісті ритуального значення: воно освячує простір хати, структурує час, впорядковує внутрішній світ слухачів [4, с. 36]. Таким чином, акт читання стає не приватною практикою, а формою колективного переживання віри.

Водночас релігійність діда Семена не замикається у сфері церковного. Його любов до сонця, до «гарної бесіди» [3, с. 202; 204], до людського спілкування свідчить про гармонійне поєднання сакрального й життєвого. Сонце в художньому світі Довженка набуває символічного значення – воно асоціюється з божественною присутністю, світлом істини й життєдайною силою. Дід, який любить сонце, постає як людина, відкрита до космічного порядку, до краси створеного світу. У цьому вимірі його релігійність є не стільки аскетичною, скільки життєствердною.

Особливої уваги заслуговує художня деталь, згідно з якою ікона святого Миколая нагадує самого діда [3, с. 200]. Така паралель не є випадковою стилістичною прикметою оповіді, а виконує глибоку смислову функцію. У свідомості дитини сакральний образ не існує як віддалена, недосяжна постать небесної ієрархії, а набуває конкретних, упізнаваних рис – бороди, погляду, виразу обличчя, що асоціюються з близькою людиною. Цей прийом засвідчує антропоморфізацію святого образу, характерну для народної релігійності: святість не протиставляється людському, а виявляється через нього [1, с. 214]. У такий спосіб відбувається своєрідна «локалізація» сакрального – воно вкорінюється в родинному досвіді, стає зрозумілим і психологічно близьким [4, с. 23].

Промовистою є й побутова деталь, коли дід, підстригши бороду, перед обідом випиває чарку горілки з перцем [3, с. 200]. На перший погляд, ця сцена може здатися профанною щодо святого образу, однак саме в ній розкривається специфіка традиційної народної побожності. Люди не вибудовують різкого бар'єра між святим і буденним; навпаки, вони сприймають святість як таку, що співіснує з повсякденними жестами й звичаями [4, с. 48]. Святий Миколай, подібний до діда, не втрачає своєї сакральності через людські риси, а радше набуває більшої життєвої переконливості. Така простота у ставленні до святих

не означає зневаги, а свідчить про довірливу, «домашню» модель віри, в якій сакральне не ізольоване від реального життя, а природно вписане в нього [6, с. 142]. Саме тому народна релігійність постає як органічна частина щоденного існування, де святе не лякає своєю недосяжністю, а перебуває поруч із людиною.

Релігійність у «Зачарованій Десні» вплетена в тканину щоденності: вона присутня у праці на землі, у спогляданні природи, у родинних оповідях і звичаях. Віра не є окремою сферою, що функціонує за межами побуту; вона становить його внутрішню основу. Саме тому дід Семен не виглядає відокремленим від громади чи зануреним у виключно духовні практики – його святість виявляється у простоті, доброзичливості, внутрішній гідності. У такий спосіб Довженко репрезентує тип селянської побожності, що синтезує біблійні мотиви з національною традицією, формуючи етичний і естетичний ідеал людини.

Отже, образ діда Семена в художній системі Довженка є ключем до розуміння органічної віри українського села. Через поєднання біблійної символіки та народної конкретики автор утверджує думку про нерозривність сакрального й повсякденного, демонструючи, що віра може бути природною формою життя, а не лише сферою обрядовості чи догми.

Подібні риси органічної, щоденної релігійності простежуються і в галицькій традиції, де віра функціонує не лише як конфесійна належність, а як усталений культурний код, що структурує приватний і родинний простір. Домашні молитви, лампадка перед образами, окреслення сакрального кута в хаті – все це формує своєрідну «малу церкву», в межах якої відбувається щоденна комунікація людини з трансцендентним. Йдеться не лише про практику, а про спосіб організації життєвого простору, де сакральне інтегроване в побуту реальність і надає їй сенсової глибини.

Особливого значення набуває феномен сакрального простору хати. Покуть із іконами, прикрашеними рушниками, освячена вода, запалена лампадка – ці елементи виконують не лише декоративну чи обрядову функцію, а виступають знаками постійної Божої присутності. Лампадка, що тихо горить перед образами, символізує безперервність молитви й пам'ять про вищий порядок буття. У такий спосіб повсякденність не профанується, а освячується, набуваючи есхатологічного виміру навіть у найпростіших виявах щоденного життя [4, с. 25].

Характерною рисою галицької побожності є її делікатність і внутрішня стриманість. У народній релігійній свідомості частіше звертаються до Матері Божої та святих покровителів, аніж безпосередньо до Всевишнього. Така практика не означає віддалення від Бога, радше вона засвідчує глибоке відчуття сакральної ієрархії. Бог мислиться як абсолютна, найвища інстанція, до якої не наважуються звертатися з «дрібними» проханнями, аби не «утруджувати» Його повсякденними клопотами [3, с. 209]. Натомість святі та Богородиця постають як ближчі заступники, посередники між людиною і Творцем, здатні зрозуміти конкретні потреби й життєві обставини.

Такий тип релігійності відображає не примітивне уявлення про небесну ієрархію, а сформовану століттями систему духовної культури, в якій поєднуються богословські засади й народна етика. Віра тут не демонстративна і не декларативна; вона радше тиха, інтимна, вкорінена в родинній традиції. Молитва часто має форму довірливої розмови, що поєднує канонічні тексти з особистими проханнями й подяками. У цьому контексті особливу роль відіграє образ Матері Божої як милосердної заступниці, до якої звертаються у хвилини тривоги, хвороби чи життєвої невизначеності.

Водночас делікатність галицької побожності не виключає глибини віри. Навпаки, стриманість і пошанування сакральної дистанції свідчать про усвідомлення трансцендентності Бога та власної обмеженості. Людина не прагне «привласнити» святе, а намагається

зберегти належну міру благоговіння. Це формує особливу духовну чутливість, у якій поєднуються покора, довіра й відповідальність.

Отже, галицька традиція демонструє модель релігійності, де сакральне не протиставляється буденному, а впорядковує його через систему знаків, жестів і практик. У такій системі координат віра постає не як абстрактна доктрина, а як делікатний, але міцний духовний фундамент повсякденного життя.

Показовою для традиційної релігійної культури є наявність у хатньому просторі картини Страшного Суду – іконографічного сюжету, що поєднує есхатологічний зміст із дидактичною функцією [3, с. 215]. З одного боку, така візуалізація останнього Божого суду мала суворий і повчальний характер: вона нагадувала про відповідальність за вчинки, неминучість моральної оцінки та конечність людського життя. З іншого боку, сама присутність цього образу в інтер'єрі селянської хати свідчить про його «оприсутнення» в щоденному досвіді, позбавлене панічного чи травматичного сприйняття. Картина Страшного Суду була звичною частиною сакрального простору, інтегрованою в побутову реальність і сприйнятою як природне нагадування про трансцендентний вимір існування [4, с. 111].

Співіснування страху й надії в цьому контексті формує особливий моральний горизонт життя, у якому есхатологічне застереження не зводиться до залякування, а врівноважується перспективою спасіння. Страх Божого Суду функціонує як етичний регулятор, тоді як надія на милосердя – як екзистенційна опора. Саме ця напружена, але гармонійна діалектика забезпечує внутрішню цілісність народної релігійності: людина усвідомлює суворість божественної справедливості, проте водночас довіряє можливості прощення. Таким чином, образ Страшного Суду не лише репрезентує доктринальний зміст християнської есхатології, а й виконує функцію щоденного морального орієнтира, вписаного в простір родинного життя [6, с. 145].

Дідова сентенція про те, що «в поганих людей нема душі, а тільки пара» [3, с. 225], виразно окреслює етичний вимір народної релігійності, в якій антропологічні уявлення нерозривно пов'язані з моральною оцінкою. Душа в цьому вислові постає не абстрактною богословською категорією, а показником внутрішньої якості людини, її здатності до добра, співчуття й відповідальності [5, с. 60]. Натомість метафора «пари» символізує щось ефемерне, безформне й нестале, позбавлене тривалості та глибинного змісту. Таким чином, моральна вартість особи ототожнюється з наявністю душі як осередку духовності, що відповідає традиційному християнському розумінню людини як істоти, наділеної безсмертним духовним началом.

Ця формула засвідчує, що віра в народному світогляді виконує насамперед нормативну функцію: вона визначає критерії «добра» і «поганості» не лише у соціальному, а й у метафізичному вимірі. Втрата душі означає втрату справжньої людяності, відрив від Божого порядку, а отже, духовну порожнечу. Водночас така категоричність судження не зводиться до осуду; вона радше відображає прагнення зберегти моральну ієрархію світу, у якій духовне має безумовну перевагу над тілесним і минушим. Отже, дідова сентенція концентрує у собі народну етику, де релігійне переконання безпосередньо трансформується в критерій оцінки людської поведінки і сутності.

Народна побожність у Довженка не позбавлена гумору й життєвості: поряд із молитвою звучать прокльони з релігійною лексикою; святе й буденне не протистоять одне одному. Осмислення співвідношення сакрального і профанного у традиційній культурі неможливе без урахування концепції Мірчі Еліаде, викладеної у праці «Священне і мирське». Дослідник наголошує, що для людини традиційного суспільства світ не є однорідним: він структурований через ієрархію значущих точок, у яких «виявляється священне»

і які надають просторові та часові екзистенційної орієнтації. Як зазначає М. Еліаде, «священне і мирське – це два способи буття у світі, дві екзистенційні ситуації, прийняті людиною впродовж її історії» [4, с. 75]. Отже, йдеться не лише про релігійні практики, а про різні модуси переживання реальності.

У цьому контексті сакральний простір хати з іконами та лампадкою можна розглядати як приклад ієрофанії – прояву священного у звичайному середовищі. За Еліаде, «для релігійної людини простір не є однорідним; у ньому є розриви, розлами, є якісно відмінні ділянки» [4, с. 75]. Покуть або місце перед образами виступає саме такою «якісно відмінною ділянкою», що впорядковує навколишній хаос і створює центр, довкола якого організується життя родини. Таким чином, святе не протистоїть повсякденності як зовнішній чинник, а структурує її зсередини, перетворюючи буденний простір на осмислений і символічно насичений [4, с. 68–72].

Водночас концепція Еліаде допомагає зрозуміти, чому навіть у ситуаціях стихійного лиха чи соціальної нестабільності людина зберігає віру: сакральне виступає точкою опертя, що забезпечує онтологічну сталість. Свято, молитва, ритуал повертають людину до «первісного часу», відновлюючи зв'язок із джерелом буття.

Особливу символічну вагу у художній структурі твору має мотив дитинства, окреслений ностальгією формулою: «Ніколи вже не вернеться святість босоногого дитинства...» [3, с. 237]. У цьому вислові святість інтерпретується не як канонічна безгрішність, а як внутрішня чистота сприйняття, безпосередність і гармонійна єдність із природним світом. Дитинство постає станом первісної цілісності, коли людина ще не розірвана суперечностями соціального досвіду, а її світобачення зберігає довіру до буття. Саме тому образ «босоногості» набуває символічного змісту: це знак незахищеності й водночас відкритості до світу, здатності відчувати його красу без посередництва раціональних схем.

Святість дитинства у Довженка невіддільна від циклічного ритму селянського життя. Люди існують у гармонії з природними законами: мерзнуть узимку, потерпають від весняної повені, відчують щедрість літа й тишу осені. Навіть святкування Великодня на затоплених стріхах не виглядає парадоксом, а радше виявом стійкості віри в умовах стихійного випробування. Освячення пасок серед води символізує перемогу духовного над матеріальними обставинами, здатність зберігати сакральний порядок, попри хаос довкілля. Таким чином, випробування не руйнують віри, а підсилюють її, утворюючи глибинну переконаність у сенсовності буття. У цій перспективі дитинство, природа й релігійність утворюють єдиний образ світу, де святість означає внутрішню гармонію людини з ритмом життя та з Творцем. Письменник наголошує: сила страждання вимірюється глибиною потрясіння, а не лише зовнішніми обставинами [3, с. 240–241]. Отже, релігійність – це передусім внутрішній досвід.

Аналіз «Зачарованої Десни» дозволяє стверджувати, що народна побожність, як у наддніпрянській, так і в галицькій традиції, має інтегративний характер. Вона поєднує християнське віровчення з етнокультурними елементами, мораль із повсякденням, страх Божого суду з довірою до Матері Божої та святих.

Релігійність постає не як зовнішній ритуал, а як спосіб буття, що формує ідентичність спільноти. Саме тому «Зачарована Десна» звучить як гімн життю й пам'ять про живу, теплу народну віру, яка і нині залишається важливим складником духовного обличчя Галичини.

Список використаної літератури

1. Воропай О. Звичаї нашого народу: етнографічний нарис. Київ : Оберіг, 1993. 590 с.
2. Грушевський М. Історія української літератури (Т. 1). Либідь. 1991. 392 с.
3. Довженко О. Я родився і жив для добра і любові. Харків : Фоліо, 2025. 429 с.
4. Еліаде М. Священне і мирське. Київ : Основи, 2001. 591 с.
5. Огієнко І. Українська культура. Абрис. 1992. 272 с.
6. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. 2006. 341 с.

**RELIGIOUS WORSHIP OF UKRAINIANS AND HALICIANS IN THE LIGHT OF
THE ARTISTIC EXPERIENCE OF OLEKSANDR DOVZHENKO
("THE ENCHANTED DESNA"): TRADITION, FAITH, IDENTITY****Nadiia Rusko***Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas**Department of Social Sciences**15 Karpatska St., 76019, Ivano-Frankivsk, Ukraine**<https://orcid.org/0000-0002-8962-6004>***Mykhailo Palahniuk***Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas**Department of Social Sciences**15 Karpatska St., 76019, Ivano-Frankivsk, Ukraine**<https://orcid.org/0000-0002-2512-075X>*

The article attempts to understand the phenomenon of religious piety of Ukrainians and Galicians in the light of the artistic experience presented in the autobiographical film story by Oleksandr Dovzhenko "The Enchanted Desna". Although the work reflects the spiritual world of the Dnieper region, the features of folk piety outlined in it – the syncretism of Christian beliefs and archaic ideas, the combination of the sacred and the everyday, the deep emotionality of faith – are consonant with the spiritual culture of the Galician region. The features of family religiosity, the role of ritual, the sacralization of nature and the moral and ethical dimension of folk faith are studied. The images of grandfather, mother, and peasant community as carriers of traditional spirituality are analyzed. It is emphasized that piety appears not only as a religious practice, but as a way of perceiving the world, which forms the identity of the community. The article uses methods of cultural-historical and hermeneutic analysis. It is concluded that the religious piety of Galicians, similar to the folk spirituality depicted by Dovzhenko, has an integrative character, combining faith, tradition, morality and national self-consciousness.

Special attention is paid to the symbolism of childhood as a space of primordial purity and trust in the world, where religious ideas are assimilated not through doctrine, but through the living experience of the family. It is traced how the sacred chronotope of rural life is formed in the text: church holidays, fasts, prayers, the consecration of Easter cakes, images of the Last Judgment – all this builds the moral vertical of being. It is shown that faith in the work is not opposed to labor or the natural cycle, but is organically combined with them, giving meaning to suffering, trials and joy. Comparing the Dnieper material with the Galician context allows us to identify common archetypal features of Ukrainian spirituality: veneration of the Mother of God and saints, a delicate attitude towards the sacred, and deep inner morality. Thus, the literary text becomes an important source for interpreting religious culture as a factor of national continuity and spiritual self-identity.

Key words: religious piety, Galicia, folk piety, Oleksandr Dovzhenko, "Enchanted Desna", spiritual culture, tradition, Christianity.

Дата першого надходження статті до видання: 24.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 101.9

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.30>

ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ПРАВНИЧОЇ СФЕРИ

Валентина Санжаровець

*Державний університет економіки і технологій,
кафедра публічного управління та адміністрування,
вул. Медична, 16, 50005 м. Кривий Ріг, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-5213-9093>*

Правнича сфера у XXI столітті переживає глибоку структурну трансформацію. У статті здійснено теоретико-емпіричну реконструкцію філософського світогляду правничої сфери та визначені його структурні компоненти в умовах постнормативності.

Традиційна модель права як нормативної системи, що функціонує в межах національної держави, поступово втрачає свою онтологічну завершеність. Глобалізація, цифровізація, розвиток алгоритмічних систем прийняття рішень, посилення ролі транснаціональних інституцій та приватних технологічних платформ змінюють саму архітектуру нормативності. Натепер технологічний вимір додає інший рівень до структури правового світогляду: легітимність нині пов'язана не лише з процедурою ухвалення закону, а й з прозорістю алгоритму, підзвітністю системи та можливістю оскарження автоматизованого рішення.

Сучасний правовий стан можна визначити як постнормативний, це не означає заперечення норм, а вказує на те, що норма більше не є єдиним джерелом регуляції. Поряд із законодавством функціонують міжнародні стандарти, рекомендації, корпоративні кодекси, технічні протоколи та алгоритмічні системи. У глобалізованому середовищі право перестає бути виключно продуктом національного законодавця. Транснаціональні організації, фінансові інституції, цифрові платформи створюють власні регулятивні режими, виникає множинність нормативності, яка розвиває класичну модель суверенного правопорядку.

За таких умов право перестає бути лише текстовою конструкцією і дедалі більше функціонує як багаторівнева регулятивна система, у якій перетинаються закон, судова практика, міжнародні стандарти, корпоративні правила та алгоритмічні протоколи. Виникає потреба у філософській реконструкції правового світогляду, тобто способу, у якому право осмислюється як соціально значуща, морально обґрунтована та технологічно реалізована структура.

Ключові слова: мораль, правовий світогляд, справедливість, соціальна філософія, правнича сфера.

Актуальність проблеми зумовлена кризою довіри до інституцій, що спостерігається у багатьох правових системах, де формальна законність дедалі частіше не гарантує прийняття рішень як справедливих. Зазначене означає, що питання легітимності виходить за межі процедур і набуває світоглядного характеру.

Класична нормативна теорія права, що представлена Г. Кельзеном, сформувала уявлення про право як автономну систему норм, логічно організовану та ієрархічно структуровану, її перевагою є чіткість і внутрішня системність, аж до припущеної Grundnorm. Водночас критики зауважували, що така модель абстрагується від соціальної та моральної реальності. Така конструкція забезпечує логічну чистоту й відмежування права від політики та моралі. Однак ця ж чистота створює абстрактність: право існує ніби у власному нормативному вимірі, відокремленому від соціального контексту [1].



Аналітична юриспруденція Г.Л.А. Гарта модифікує цю модель, вводячи поняття та концепцію «правила визнання», він розвинув аналітичну теорію, запропонувавши розмежування між первинними та вторинними правилами, що дозволило включити соціальну практику до структури права, однак мораль залишалася зовнішнім критерієм оцінки. Право більше не є лише текстом норм, воно функціонує як практика їх прийняття і застосування в певній спільноті, проте мораль залишається зовнішнім елементом: право може бути несправедливим, але залишатися правом [2].

Радикальніший перегляд здійснює Р. Дворкін, який заперечує можливість відокремлення права від принципів справедливості, ставлячи під сумнів жорстке розмежування права і моралі, на його думку, право містить принципи, що мають моральний характер, а судові рішення є актом моральної інтерпретації правової традиції. У його концепції право включає не лише норми, а й принципи, що мають моральний характер, судові рішення є інтерпретацією правової традиції у світлі найкращої моральної теорії політичної спільноти. Таким чином, онтологія права розширюється – воно включає аргументаційний та ціннісний виміри [3].

Дж. Ролз у своїй теорії справедливості обґрунтував критерії оцінки правових інституцій з позиції раціональної рівності та компенсації соціальної нерівності, його концепція вплинула на розуміння легітимності як відповідності інституцій принципам справедливості, як раціональні умови організації суспільства. Право не може бути нейтральним щодо розподілу благ [4].

Р. Алексі розвинув тезу про «претензію права на правильність», підкреслюючи, що право завжди заявляє про свою моральну виправданість. Будь-яка правова норма, навіть якщо вона несправедлива, формулюється як така, що претендує на раціональне виправдання, означає, що моральність є внутрішньою структурною характеристикою права, а не зовнішнім критерієм [6].

Ю. Габермас запропонував дискурсивну модель легітимності, у якій право розглядається як результат раціонального комунікативного процесу, що дозволило поєднати нормативність із процедурною раціональністю. Він пропонує іншу перспективу: право як медіатор між фактичністю влади та нормативністю моралі. Легітимність виникає не лише з тексту закону, а з процедур раціонального публічного дискурсу. Право є процесом, у якому соціальні суб'єкти погоджують нормативні очікування [5].

Г. Теубнер, розвиваючи системну теорію, розглядав право як автопоетичну систему, що самовідтворюється через комунікацію [7]. Такий підхід відкрив можливість аналізувати право як автономний, але взаємодіючий із середовищем комплекс.

У сучасній літературі дедалі більше уваги приділяється алгоритмічному регулюванню. М. Гільдебрандт підкреслює, що алгоритми радикально змінюють саму структуру нормативності, перетворюючи код на функціональний регулятор, еквівалент правової норми [8].

Л. Ulbricht та К. Yeung доводять, що нормативність більше не обмежується текстом, вона імплементується у програмні структури, наголошуючи, що алгоритми є одночасно об'єктом і інструментом регулювання. Такий підхід породжує нову форму влади – алгоритмічну, де рішення приймаються на основі обробки даних, право функціонує вже не лише у текстуальному, а й у технологічному вимірі [9].

Попри значний обсяг теоретичних розробок, у науковій літературі не досить досліджено питання, яким чином класичні теоретичні моделі співвідносяться з реальними світоглядними орієнтаціями сучасних академічних груп у суспільстві, чи підтверджується емпірично інтегративний характер правового світогляду, як технологічний фактор впливає на структуру правової рефлексії.

Мета статті – здійснити теоретико-емпіричну реконструкцію філософського світогляду правничої сфери та визначити його структурні компоненти в умовах постнормативності.

Для досягнення мети поставлено такі завдання:

- проаналізувати онтологічні та аксіологічні засади класичних теорій права;
- визначити вплив цифровізації на структуру нормативності;
- перевірити гіпотези щодо світоглядних орієнтацій респондентів;
- побудувати концептуальну модель інтегративного правового світогляду.

Наукова новизна дослідження полягає у поєднанні філософського аналізу з емпіричною перевіркою інтегративної моделі права та обґрунтуванні концепції постнормативності як стану сучасної правничої сфери.

Основна частина. Онтологія права традиційно формулюється як питання про те, що саме становить буття правової реальності. Чи є право виключно системою норм, чи воно включає соціальну практику, моральні принципи та інституційні механізми?

Ці підходи демонструють поступову трансформацію онтології права: від нормативної автономії до структурної багатовимірності, де норма, принцип і комунікація утворюють взаємозалежну систему.

Постнормативність означає також зсув від тексту до процедури і норма все частіше реалізується через алгоритм. Програмний код стає носієм регулятивної функції, у цьому сенсі відбувається технологізація права, що вимагає філософського осмислення. Якщо онтологія відповідає на питання про природу права, то аксіологія визначає його нормативну цінність.

Сучасна правова система стикається з напругою між процедурною та субстантивною легітимністю: перша ґрунтується на дотриманні встановлених процедур, а друга – на відповідності рішень принципам справедливості. У постнормативному суспільстві процедурна правильність більше не гарантує морального прийняття.

На основі розглянутих концепцій нами пропонується сформулювати інтегративну модель правового світогляду, що включає:

- 1) нормативний компонент – формальна визначеність;
- 2) принциповий компонент – моральна аргументація;
- 3) комунікативний компонент – дискурсивна легітимація;
- 4) технологічний компонент – алгоритмічна реалізація.

Інтегративність моделі означає не механічне поєднання, а взаємодію рівнів, норма повинна бути морально обґрунтованою, мораль – процедурно інституціоналізованою, процедура – технологічно адаптованою. Таким чином, сучасний правовий світогляд є багатовимірною структурою, що функціонує в умовах постнормативності та цифрової трансформації.

Наше дослідження має комбінований характер і поєднує: філософсько-теоретичну реконструкцію, емпіричну перевірку світоглядних орієнтацій дорослого населення і статистичну інтерпретацію отриманих результатів. Методологічною передумовою є припущення, що філософський світогляд правничої сфери може бути декомпозований на структурні компоненти та виміряний через систему індикаторів. Йдеться не про редукцію філософії до людини, а про верифікацію теоретичних конструкцій через аналіз рефлексивних установок професійної групи. Ми обмежились 30 респондентами, особами з досвідом взаємодії з правничою сферою (прямим або опосередкованим).

Анкета складалася з 15 запитань, операціоналізовано через чотири вимірювані змінні:

Блок А. Онтологічний – вибір концепції права (позитивістська, природно-правова, соціологічна, інтегративна), визначає уявлення про природу права (норма, принцип, практика). Цей рівень задає рамку інтерпретації всієї правової системи.

Блок В. Аксіологічний – оцінка відповідності права принципу справедливості (шкала Лайкерта 1–5), формує оцінку справедливості та моральної виправданості. Він є індикатором легітимності.

Блок С. Рационально-науковий (інституційний) – необхідність врахування науки у правотворенні (1–5), відображає довіру до процедур, механізмів реалізації та ефективності.

Блок Д. Технологічний – пріоритетність регулювання AI та цифрових ризиків, охоплює алгоритмічну реалізацію норм і цифрове середовище права.

Отримані результати підтверджують теоретичну тезу про постнормативний характер сучасної правничої сфери, а інтегративна онтологія емпірично домінує. Моральна довіра до права є помірною, існує значний розрив між ідеалом науковості та його реалізацією, технологічний вимір на сучасному етапі інтегрується у світоглядну структуру. Домінування інтегративної онтологічної позиції свідчить про те, що сучасне професійне мислення права більше не задовольняється нормативною автономією. Право сприймається як комплекс, що включає норми, принципи та соціальні механізми реалізації. Помірний рівень довіри до справедливості права засвідчує, що легітимність більше не ґрунтується лише на формальній законності і вона потребує морального та раціонального виправдання. Для науковця право стає «живим організмом», що еволюціонує під впливом суспільних ідей, навчання доктора філософії спрямоване на подолання «юридичного догматизму». Здатність поставити під сумнів ефективність чинних інститутів, світогляд дозволяє бачити «білі плями» та колізії, які неможливо розв'язати лише засобами позитивного права.

Сучасний правовий світогляд є раціоналізованим і водночас критичним, формується вимога доказовості, яка не знаходить повного інституційного втілення. Поняття постнормативності вказує на втрату монопольного статусу як єдиного джерела регуляції та легітимності.

У класичній модерній моделі право = норма + процедура. У постнормативній моделі право = норма + принцип + комунікація + технологія.

Модель передбачає взаємодію рівнів:

- онтологія впливає на аксіологію;
- аксіологія визначає вимоги до інституцій;
- інституції реалізують норму через технологію;
- технологія, своєю чергою, трансформує інституційну практику.

Отже, інтегративна онтологія підвищує аксіологічну довіру, право, що мислиться як поєднання норми і принципу, сприймається як більш легітимне, це означає, що світоглядна модель впливає на моральну оцінку системи. Формується доказово-орієнтований правовий світогляд, який вступає у конфлікт із наявними процедурами, що підтверджує тезу про постнормативність – формальна наявність закону більше не гарантує довіри. Чим вищий запит на наукову обґрунтованість права, тим критичніше оцінюється її інституційна реалізація, свідчить, що технологічний вимір уже інтегрований у структуру правового світогляду. Право сприймається як система, що повинна реагувати на алгоритмічні процеси, технологія перестає бути лише об'єктом регулювання – вона стає середовищем реалізації нормативності.

Таким чином, правовий світогляд функціонує як динамічна система, а не як статична доктрина, він свідчить про раціоналізацію правового мислення і одночасно породжує критичне ставлення до інституцій. У філософському сенсі це означає перехід від довіри, заснованої на авторитеті, до довіри, заснованої на аргументації. Легітимність більше не сприймається як даність, вона повинна бути обґрунтована, це підтверджує гіпотезу про зміну структури легітимності у постнормативному суспільстві.

Технологічний вимір змінює сам спосіб реалізації права, якщо раніше легітимність була пов'язана з процедурою прийняття закону, то тепер вона включає прозорість, можливість, підзвітність і захист даних. Легітимність набуває техно-етичного характеру, сучасний філософський світогляд правничої сфери є інтегративною, багаторівневою структурою, що функціонує в умовах постнормативності. Він поєднує: нормативну визначеність, моральну аргументацію, інституційну реалізацію, технологічну адаптацію. Легітимність у такій системі перестає бути одновимірною, вона формується на перетині норми, принципу, процедури й алгоритму.

Проведене дослідження дозволяє сформулювати комплексні теоретико-емпіричні висновки щодо структури філософського світогляду правничої сфери в умовах постнормативності. Аналіз класичних теорій права – нормативізму, аналітичної юриспруденції, інтерпретативної та дискурсивної моделей – засвідчує поступовий відхід від уявлення про право як автономну нормативну систему. Сучасна правова реальність характеризується багатовимірністю, де норма, принцип, комунікація та інституційна практика взаємодіють у межах єдиної регулятивної структури. Емпіричні дані підтверджують домінування інтегративного підходу серед респондентів, що свідчить про світоглядний зсув у професійному середовищі.

Висновки. Отримані результати демонструють, що легітимність права більше не зводиться до процедурної правильності. Помірний рівень довіри до справедливості свідчить про наявність аксіологічної напруги між формальною законністю та моральною виправданістю. Таким чином, сучасна легітимність має щонайменше три компоненти: процедурний, моральний і раціонально-обґрунтовувальний.

Високий показник очікування наукової обґрунтованості права та одночасно низька оцінка її реальної реалізації свідчать про формування доказово-орієнтованої моделі правового світогляду. Ця модель передбачає інтеграцію емпіричних досліджень, аналітики ризиків і міждисциплінарних підходів у процес правотворення. Негативна кореляція між очікуванням та оцінкою реалізації вказує на критичність як структурну характеристику сучасного світогляду.

Включення алгоритмічних систем до переліку ключових викликів засвідчує, що право функціонує не лише як текст, а й як код. Алгоритмічне регулювання трансформує механізми прийняття рішень, змінює уявлення про відповідальність та ставить питання прозорості й підзвітності. Технологічний компонент стає самостійним рівнем у структурі правового світогляду.

Постнормативність не означає занепад права, а характеризує розширення його структурної архітектури. Норма більше не є єдиним джерелом нормативності, вона взаємодіє з принципами, комунікативними процедурами та цифровими механізмами реалізації. Такий стан потребує інтегративної філософської моделі.

Взаємодія цих рівнів визначає динаміку сучасної правової реальності та підтверджує необхідність перегляду одновимірних моделей права та обґрунтовує доцільність інтегративного підходу. Філософія права має враховувати не лише нормативну логіку, а і соціальний, моральний та технологічний складники. Сучасний філософський світогляд правничої сфери є динамічною інтегративною конструкцією, що формується на перетині нормативності, моралі, інституційності та технології.

Список використаної літератури

1. Кельзен Г. Чиста теорія права / пер. з нім. Київ : Юніверс, 2004. 496 с.
2. Hart H.L.A. The Concept of Law. 2nd ed. Oxford : Oxford University Press, 1994. 315 p. URL: <https://www.yakaboo.ua/ua/author/view/hla-hart>.
3. Dworkin R. Taking Rights Seriously. Cambridge : Harvard University Press, 2000. 371 p. URL: <https://scholarship.law.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2438&context=lawreview>.
4. Rawls J. A Theory of Justice. Rev. ed. Cambridge : Harvard University Press, 1999. 624 p. URL: https://www.hup.harvard.edu/file/feeds/PDF/9780674000780_sample.pdf.
5. Habermas J. Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy. Cambridge : MIT Press, 2002. 631 p. URL: <https://teddykw2.wordpress.com/wp-content/uploads/2012/07/jc3bcrgen-habermas-between-facts-and-norms.pdf>.
6. Alexy R. The Argument from Injustice: A Reply to Legal Positivism. Oxford : Oxford University Press, 2009. 254 p. URL: <https://ru.scribd.com/document/491291391/Robert-Alexy-The-Argument-from-Injustice-A-Reply-to-Legal-Positivism-Law-2003-docx>.
7. Teubner G. Law as an Autopoietic System. Oxford : Blackwell, 1993. 388 p. URL: <https://ru.scribd.com/document/864034134/Gunther-Teubner-Law-as-an-Autopoietic-System-Oxford-Cambridge-Blackwell-Publishing-1993-European-University-Institute-Series>.
8. Hildebrandt M. Algorithmic regulation and the rule of law. *Philosophical Transactions of the Royal Society A*. 2018. Vol. 376, Issue 2128. DOI: <https://doi.org/10.1098/rsta.2017.0355>.
9. Ulbricht L., Yeung K. Algorithmic regulation: A maturing concept for investigating regulation of and through algorithms. *Regulation & Governance*. 2022. Vol. 16(1). P. 3–17. DOI: <https://doi.org/10.1111/rego.12437>.
10. Yeung K. Algorithmic regulation: A critical interrogation. *Regulation & Governance*. 2018. Vol. 12(4). P. 505–523. DOI: <https://doi.org/10.1111/rego.12158>.
11. Brownsword R. Law, Technology and Society. Oxford : Oxford University Press, 2019. 272 p. URL: <https://dokumen.pub/law-technology-and-society-re-imagining-the-regulatory-environment-0815356463-9780815356462.html>.
12. Zuboff S. The Age of Surveillance Capitalism. New York : PublicAffairs, 2019. 704 p. URL: https://raggeduniversity.co.uk/wp-content/uploads/2024/08/1_x_Shoshana-Zuboff-The-Age-of-Surveillance-Capitalism_-The-Fight-for-a-Human-Future-at-the-New-Frontier-of-Power-PublicAffairs-Books-2019.pdf.
13. Luhmann N. Law as a Social System. Oxford : Oxford University Press, 2004. 498 p. URL: https://journals.sagepub.com/doi/10.1111/j.1467-954X.2004.00498_2.x.

PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF THE LEGAL SPHERE**Valentyna Sanzharovets**

*State University of Economics and Technology,
Department of Public Management and Administration
16, Medical Street, 50005, Kryvyi Rih, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-5213-9093>*

The legal sphere in the 21st century is undergoing a profound structural transformation. The article carries out a theoretical and empirical reconstruction of the philosophical worldview of the legal sphere and identifies its structural components in the conditions of post-normativity.

The current legal situation can be defined as post-normative – this does not mean the denial of norms, but indicates that the norm is no longer the only source of regulation. International standards, recommendations, corporate codes, technical protocols and algorithmic systems operate alongside legislation. In a globalized environment, law ceases to be exclusively a product of a national legislator. Transnational organizations, financial institutions, digital platforms create their own regulatory regimes, a plurality of norms arises, which erodes the classical model of sovereign legal order.

The traditional model of law as a normative system operating within the boundaries of the nation-state is gradually losing its ontological completeness. Globalization, digitalization, the development of algorithmic decision-making systems, the strengthening of the role of transnational institutions and private technological platforms are changing the very architecture of normativity.

Under such conditions, law ceases to be a mere textual construct and increasingly functions as a multi-level regulatory system in which law, case law, international standards, corporate rules, and algorithmic protocols intersect. There is a need for a philosophical reconstruction of the legal worldview – that is, the way in which law is conceived as a socially meaningful, morally grounded, and technologically implemented structure. For a scientist, law becomes a “living organism” that evolves under the influence of social ideas, and the training of a Doctor of Philosophy is aimed at overcoming “legal dogmatism”. The ability to question the effectiveness of existing institutions and the worldview allows one to see “blank spots” and conflicts that cannot be resolved by means of positive law alone.

Key words: morality, legal worldview, justice, social philosophy, legal sphere.

Дата першого надходження статті до видання: 27.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 141.7:330

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.31>

«ЕКОНОМІЧНА ЛЮДИНА» ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКО-ЕКОНОМІЧНОГО АНАЛІЗУ В ПОГЛЯДАХ УКРАЇНСЬКИХ МИСЛИТЕЛІВ

Ігор Усатюк

Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

*вул. Старопортофранківська, 26, 65200, м. Одеса, Україна
<https://orcid.org/0009-0007-4249-4861>*

Оксана Петінова

Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

*вул. Старопортофранківська, 26, 65200, м. Одеса, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-1871-1201>*

Розвиток та діяльність людини в контексті економічної діяльності є однією з найважливіших засад як добробуту кожної людини, так і держави та сталості життя соціуму загалом. У зв'язку з цим важливим є дослідження ролі економічної людини в контексті розвитку суспільства. Вивчення феномену економічної людини поряд із західними філософами-економістами досліджували і українські філософи-економісти, які аналізували «економічну» людину з різних точок зору. З плином часу концепція економічної людини постійно змінюється, але загалом між собою борються два підходи – «економічна людина» як індивідуаліст та «економічна людина» в рамках суспільних відносин. **Мета та завдання.** Метою статті є аналіз підходів до вивчення «економічної» людини з позицій українських філософів-економістів. **Методи дослідження.** З метою досягнення поставленої мети використовувались такі науково-дослідницькі методи: метод аналізу і синтезу, метод аналогії та порівняння, метод систематизації. **Результати дослідження.** Відповідно до змін суспільно-економічних моделей, які панували в тій чи іншій епосі, змінювались і підходи до вивчення економічної людини. Вони пройшли трансформацію від егоїзму та всебічного розвитку людини-працівника у Середньовіччі до розвитку підприємницьких здібностей, часткового володіння правами на засоби виробництва, фактичного перетворення працівника на оператора комп'ютерної програми, яка керує процесом виробництва у сьогоденні. Проведений аналіз засвідчує, що уявлення про «економічну людину» впродовж історії зазнавали істотної еволюції, відображаючи зміну соціально-економічних моделей, форм господарювання та світоглядних орієнтацій суспільства. Від ранніх уявлень, у яких економічна діяльність людини тісно пов'язувалася з моральними чеснотами, працею як формою служіння спільному благу та підпорядкованістю приватних інтересів суспільним, поступово відбувався перехід до раціоналістичних моделей, що акцентували увагу на індивідуальній вигоді, підприємницькій ініціативі та економічній ефективності. Водночас жоден із цих підходів не може вважатися вичерпним, оскільки людська природа не зводиться до суто економічних мотивацій. Отже, «економічна людина» в українській філософсько-економічній традиції постає як вільний, працьовитий і морально відповідальний суб'єкт, здатний до творчої діяльності та свідомого вибору. Такий підхід не лише розширює методологічні горизонти економічної теорії, а і створює підґрунтя для формування сучасних моделей економічного розвитку, орієнтованих на людину, її гідність і довготривалу суспільну перспективу.

Ключові слова: «економічна людина», творча діяльність, підприємництво, засоби виробництва, егоїзм, праця, конкуренція, трудові та суспільні відносини, розподіл праці, філософія економіки, антропологічний феномен, економічна діяльність.



© Усатюк І., Петінова О., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Вступ. Економічне життя людини постійно еволюціонує, набуваючи нових форм і змістових акцентів. Особливо інтенсивно цей процес проявляється у XXI столітті, коли інформаційні технології, цифрові платформи та глобальні ринки істотно трансформують способи виробництва, обміну і споживання. Унаслідок цього змін зазнають й інші сфери життєдіяльності, на які прямо чи опосередковано впливає економіка, зокрема зайнятість, побут, життєвий уклад, структура потреб людини, культура, система цінностей як індивіда, так і суспільства загалом, а також політичне життя, адже політика нерідко постає продовженням економіки, а в окремих випадках – навпаки. У цьому контексті особливої актуальності набуває філософія економіки та бізнесу, яка зосереджується не лише на аналізі економічних процесів як таких, а насамперед на осмисленні людини як суб'єкта економічної діяльності, носія раціональності, ціннісних орієнтацій, моральних установок і відповідальності. Саме в межах філософії економіки та бізнесу постає питання про природу економічної мотивації, сенси праці, співвідношення прибутку й етики, індивідуального інтересу та суспільного блага, що дозволяє розглядати економіку не лише як систему виробничо-фінансових відносин, а як складний соціокультурний феномен. Сучасні трансформації економічного життя зумовлюють зміну форм трудових відносин, професійної структури суспільства та вимог до фахової підготовки працівників. Зростає роль безперервної освіти, професійної мобільності, володіння іноземними мовами та здатності до адаптації в умовах динамічного ринку праці. Водночас економічна діяльність людини залишається ключовим джерелом формування доходу, який, проходячи механізми перерозподілу, впливає на рівень як особистого добробуту, так і загального соціального комфорту та розвитку інфраструктури.

Не залишалася осторонь цих процесів і українська філософсько-економічна думка. Українські мислителі у своїх працях зверталися до аналізу «економічної людини», її поведінкових моделей, мотиваційних чинників і ціннісних засад, осмислюючи економічну суб'єктність у ширшому філософському, соціальному та культурному контексті. Саме це зумовлює актуальність філософсько-економічного аналізу концепту «економічна людина» в поглядах українських мислителів. Свої дослідження вони почали ще з XV ст.

Виклад основного матеріалу. Економічна людина постає не як механічна сукупність економічних потреб чи інтересів, а як теоретична модель суб'єкта економічної діяльності, що відображає певний тип раціональності, мотивації та поведінкових стратегій у системі господарських відносин. У межах економічної теорії цей концепт фіксує здатність індивіда до усвідомленого вибору, цілепокладання та оптимізації ресурсів, а також поєднання в ньому ролей працівника й власника. Водночас така інтерпретація не вичерпує багатовимірності людської природи, що зумовлює необхідність звернення до філософсько-антропологічного виміру аналізу. З позицій філософської антропології людина розглядається як цілісна істота, в якій економічні мотиви переплітаються з культурними, моральними, соціальними та екзистенційними чинниками. Економічна діяльність у цьому контексті постає не лише як інструмент задоволення матеріальних потреб, а як форма самореалізації, соціальної комунікації та утвердження суб'єктності людини у світі. Тому «економічна людина» втрачає статус універсальної та надчасової моделі й постає як історично й культурно зумовлений образ людини, сформований у межах певного типу суспільних відносин.

Філософсько-антропологічний підхід дозволяє критично переосмислити класичну модель раціонального економічного індивіда, виявивши її обмеженість і редукціонізм. Людська раціональність виявляється не абсолютною, а контекстуальною; економічні рішення залежать не лише від прагнення до максимізації вигоди, а й від ціннісних орієнтацій, соціальних норм, традицій, ідентичності та етичних уявлень. Саме тому у сучасній

філософії економіки та бізнесу зростає інтерес до проблеми економічної суб'єктності як складного антропологічного феномена. Еволюція уявлень про економічну людину тісно пов'язана з трансформаціями соціально-економічних відносин і способів організації праці, що відбуваються у конкретному історичному контексті. У цьому процесі важливу роль відіграють світоглядні та культурні чинники, які визначають уявлення про сенс праці, власності, успіху та відповідальності. Не залишаються осторонь цих теоретичних пошуків і українські вчені, які у своїх працях звертаються до осмислення економічної людини крізь призму філософської антропології, соціальної філософії та етики.

Аналіз поглядів українських мислителів-економістів дає змогу виявити специфіку національної філософсько-економічної традиції, в якій економічна людина постає не лише як раціональний агент ринку, а як соціально відповідальний, культурно вкорінений і ціннісно зорієнтований суб'єкт економічної діяльності. Так, ще на початку XV ст. Станіслав Оріховський-Роксолан (1513–1567 рр.) на противагу ідеям А. Сміта наголошував, що приватновласницькі інтереси особи є похідними та мають підпорядковане значення порівняно із загальним, суспільним інтересом; він вважав, що основою розвитку суспільства та особисто «економічної» людини має бути справедливість, допомога бідним, а не лише гроші. Мислитель осуджував примноження приватного добра за рахунок громадського і високо оцінював турботу багатих про своїх підлеглих, у зв'язку з цим виступав за встановлення оптимальних податків для всіх категорій громадян (за яких сплата частини прибутку не перешкоджала б розумному нагромадженню нерухомого майна).

Ще одним з видатних філософів, який виступав за розвиток рівноправної, чесної «економічної» людини, був Іван Гізель (1600–1683 рр.), який вважав неприйнятним встановлення надмірних повинностей для забезпечення власного паразитичного споживання, неприпустимими незаконні методи збагачення завдяки встановленню високих несправедливих цін, спекуляції називав злочинними, закликав берегти державне добро, боротися з лихварями.

Ректор Києво-Могилянської академії Феофан Прокопович (1681–1736 рр.) відстоював ідеї меркантилізму та називав розвинуту економіку запорукою загального добробуту і злагоди у суспільстві. Прагнучи розкрити рушійні сили діяльності людей, особливо в економічній сфері, стверджував, що такими силами є передусім потреби (кожна людина працює задля чогось, а бажане спонукає її до дії), що втілюються в меті (всі діють із певною метою), що відрізняє людину від тварини; вважав, що місце людини у суспільстві, зокрема економічних відносинах, визначають не привілеї, а чесна праця; засуджував аморальні методи збагачення, розкрадання громадських прибутків. Наголошував, що «економічна» людина повинна бути працювитою, бадьорою, забезпечувати добре господарювання. Семен Десницький (1740–1789 рр.) вважав, що приватна власність призводить до поступового заперечення людинолюбства, що закони не повинні відбивати бажання до праці, про потребу забезпечення вигод для селян з боку поміщиків і визначення для них певного виду власності, про доцільність різних видів податків залежно від рівня багатства (зменшення їх для бідних верств населення), уникнення монополій та ін. Яків Козельський (1729–1795 рр.), філософ-просвітник, вважав працю єдиним джерелом багатства, розмежував необхідну і додаткову працю селянина і ремісника. Першу він назвав «зрівняною» (вона залишалась у виробників), другу – «дарунковою», оскільки вона безоплатно віддавалась власникам засобів виробництва, в тому числі землі. Його погляди просякнуті гуманізмом, він відстоював право людини на продукт своєї праці, на власність загалом, на необхідність створення суспільства рівноправних людей, де не існує гноблення і ненависті, про невиснажливу працю як основу добробуту (обстоював запровадження 8-годинного

робочого дня), про оподаткування багатих та ін. Видатний український філософ Григорій Сковорода (1722–1794 рр.) порівнював суспільство з машиною, якою править божественна сила, а тому воно є всесвітньою Божою економікою. Найбільша цінність в економіці – час і праця, а символ людини-трудівника – працююча бджола. Аналізуючи сутність людини, сенс її життя та щастя, він використовував принцип суперечності. Так, двома основними сторонами людської сутності він вважав внутрішню (тобто духовну і правдиву) і зовнішню (матеріальну або тілесну) та стверджував, що життя людини є передусім процесом її духовного розвитку і має прагнути насамперед до морального вдосконалення. Збагачення, споживання матеріальних благ не може бути метою життя, нею може бути лише праця за покликанням відповідно до природних нахилів людини. «Економічна» людина має бути своєрідним елементом годинникового механізму – «суспільства саду», а першопричиною всього є природа, яку Сковорода розглядав як блаженну в людині сутність, що зміцнює працю, перетворює її на насолоду. Він пропагував рівність усіх видів праці, якщо «вони відповідають природі людини», засуджував гонитву за доходами, паразитизм, марнотратство, дармоїдство, віддаючи перевагу прагненню до знань. Філософ-статистик Дмитро Журавський (1810–1856 рр.) вважав необхідними ліквідацію кріпацтва і надання йому землі без викупу у власність. Він доводив, що вільна наймана праця більше ніж утричі продуктивніша від праці кріпаків, і розвиватися «економічна» людина може лише як вільний працівник [1; 7].

Відомий український економіст і теоретик права Михайло Балудянський (1769–1847 рр.) також виступав за вільну «економічну» людину, зокрема за скасування кріпосного права, за надання державним селянам землі на правах спадкової та безстрокової оренди, обстоював необхідність розвитку фабрик і мануфактур, вільну працю на них вільних робітників, доцільність державного контролю в окремих галузях економіки. Мислитель вважав, що тільки «економічна» людина та її праця створює блага, а всі інші елементи впливають з головного, що капітал приводить у рух праця [6]. Михайло Туган-Барановський (1865–1919 рр.) під час розгляду економічної людини вважав за необхідне враховувати такий чинник, як загальнолюдська моральність, основний принцип якої – рівноцінність кожної людської особистості. Моральні та етичні начала дають змогу розглядати економічну людину не з погляду тієї чи іншої соціальної групи, а з погляду інтересів людини взагалі [2; 5]. Михайло Вольський (1834–1876 рр.) у спеціальній праці «Завдання політичної економії та її співвідношення з іншими науками» стверджував, що для успішного розвитку економічної науки та набуття нею належної ролі необхідно точно визначити її предмет і окреслити те коло питань, яке входить до її компетенції. На його думку, предметом економічної теорії є «економічна» людина та її праця із суспільного погляду, яка охоплює всі сфери матеріальної і духовної людської діяльності. Він розглядав політичну економію як науку насамперед про людину та її діяльність, спрямовану на задоволення матеріальних і духовних потреб.

На особливу увагу заслуговує українська філософсько-економічна думка кінця XIX – початку XX ст., репрезентована іменами Сергія Подолинського (1850–1891 рр.) та Миколи Руденка (1920–2004 рр.). Цікаві ідеї спостерігаються в праці Сергія Подолинського «Праця людини і її ставлення до розподілу енергії». Вони демонструють новітній підхід у методології досліджень, який пізніше буде названий системним підходом [3]. Складниками системи, яку вибудовує вчений, є суб'єкт, об'єкт та Всесвіт загалом. Ці складники є тісно взаємопов'язаними. Ключовим елементом системи є такий об'єкт, як енергія. Досліджуючи його, Сергій Подолинський виходить з того, що сума всесвітньої (вселенської) енергії є незмінною величиною. Водночас в окремих частинах Всесвіту енергія розподілена нерівномірно,

що зумовлює тенденцію до повсюдного її урівноваження та поступового розсіювання. Суб'єктом виступає окрема «економічна» людина, наділена інтелектом, чи людство загалом, який здатний впливати на рух та накопичення енергії. Вплив людини на енергетичні потоки (взаємодія суб'єкта та об'єкта) здійснюється опосередковано через працю і буває, на думку філософа, двох типів: сприятливий, коли праця слугує джерелом забезпечення індивідуального та суспільного збагачення та економічного зростання; несприятливий, що трактується вченим як розкрадання енергії. Сергій Подолинський вважав, що істинним збагаченням людини як космічної істоти може бути і насправді є лише той обсяг сонячної енергії, який вона має можливість накопичити, зберегти та використати з метою задоволення матеріальних і духовних потреб. Як філософ-економіст Сергій Подолинський подає новітню інтерпретацію людської сутності, розглядаючи людину як космічну істоту, наділену інтелектом, що здатна збільшити обсяги енергії на поверхні Землі. Він запропонував ідею антиентропійних функцій індивідів та суспільних інститутів, праця яких забезпечує, з одного боку, накопичення енергії, а з іншого – захист енергії від розсіювання [3].

Подальший внесок у розвиток української філософсько-економічної думки робить Микола Руденко (1920–2004 рр.). Вважаючи і доктрину сталінізму-ленінізму, і вчення А. Сміта догматичними та концептуально помилковими, він ставить перед собою завдання на основі їх критичного осмислення виявити «природні закони економічного життя». Робить це український мислитель, як видно з його праць «Гносис та сучасність (Архітектура Всесвіту)» та «Енергія прогресу», на засадах ідей фізичної економії та синтезу знань зі сфери економіки, філософії, космології, фізики, математики та інших наук. Миколу Руденка цікавить питання, що є рушійною силою цивілізаційного розвитку, джерелом прогресу. Ключовим поняттям у системі поглядів вченого є поняття енергії прогресу. Він розглядає «економічну» людину як єдність фізичного та духовного – це той «фундамент», на якому вчений вибудовує цілісну архітектуру Всесвіту, майстерно «вписуючи» в неї людину [4]. Керуючись ідеями Сергія Подолинського щодо взаємодії суб'єкта (людини, людства загалом) та об'єкта (енергії), Микола Руденко розглядає енергію як прояв впливу суб'єкта на «економічну» людину. Цим суб'єктом у мислителя постає Духоматерія або Першотворець (Бог). Вчений демонструє принципово новий для свого часу підхід до вирішення цивілізаційних проблем розвитку, а саме: домінантою розвитку як людства загалом, так і «економічної» людини зокрема має стати збереження довкілля та середовища, в якому живе людина. Основою економічного розвитку суспільства та «економічної» людини мислитель вважав сільське господарство, бо саме воно здатне накопичувати енергетичні потоки. Він виводить чітку формулу організації господарського життя суспільства, порушення якої, на його думку, неминуче призведе до регресу та занепаду суспільства й людства загалом, а саме: 3/5 продукції аграрного сектору економіки мають залишатися у ньому, стаючи основою суспільно-господарського прогресу (зокрема, 2/5 у вигляді соломи й трави, що використовуються для годівлі худоби та удобрення землі органікою, та 1/5 у вигляді зерна, що залишається у селянства); 2/5 у вигляді зерна можуть споживатися робітниками, військовиками та державними службовцями, що виступають виключно «ентропійними органами суспільства» [4].

Філософ-економіст Анатолій Чухно вважав, що національний інноваційний потенціал характеризується ступенем розвитку трансферу технологій, функція якого полягає у поширенні досягнень науки і техніки, у перетворенні їх на елементи комерційно-виробничої діяльності, які підприємці можуть придбати на ринку й використовувати у виробничому процесі. З цього погляду трансфер технологій – важливий складник системи впровадження науково-технічного прогресу у виробництво, що забезпечує комерціалізацію

науково-технічних розробок і результатів, тобто перетворення їх на ринковий товар. Саме використання в якості елемента господарського механізму інноваційного потенціалу сприяє еволюційному поступу «економічної» людини, розвитку інформаційних технологій, інтелектуалізації праці, поєднанню рис «людини економічної» та «людини творчої» [8–11].

Мислитель-економіст Сергій Дацюк є носієм доволі оригінальних, часто контроверсійних ідей, зокрема теорії перспективи і «нового світу». Він підходить до вивчення «економічної людини з точки зору перспективи її розвитку. Так, він вважає, що перспектива пов'язана з особливим зусиллям щодо її створення. Якщо перспектива спеціально не створюється, то вона сама по собі і не виникає, навіть якщо ми не сидимо склавши руки, а діємо. Крім того, самих дій, навіть орієнтованих на майбутнє, для перспективи не досить: потрібно, щоб такі дії взаємодіяли з майбутнім і збагачували його смислами. Сформульована вище модель економічної людини склалася в ході більш ніж двовікової еволюції економічної науки. За цей час деякі ознаки економічної людини, що раніше вважалися основними, відпали як необов'язкові. До цих ознак належать неодмінний егоїзм, повнота інформації, миттєва реакція.

Висновки. Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що вчення про економічну людину пройшли еволюцію відповідно до еволюції економічної думки. Відповідно до змін суспільно-економічних моделей, які панували в тій чи іншій епосі, змінювались ознаки і економічної людини. Вони пройшли трансформацію від егоїзму та всебічного розвитку людини-працівника у Середньовіччі до розвитку підприємницьких здібностей, часткового володіння правами на засоби виробництва, фактичного перетворення працівника на оператора комп'ютерної програми, яка керує процесом виробництва у сьогоденні. Українські філософи-економісти досліджували та досліджують «економічну» людину не тільки в контексті відомих західних теорій, а й часто мають особисту думку та свої оригінальні ідеї. У своїх теоріях українським філософам-економістам притаманний розгляд «економічної» людини в тісному її переплетенні із суспільним середовищем, але при цьому вони розглядають її насамперед як вільну працюючу людину. Українська філософсько-економічна думка демонструє стійку традицію осмислення економічної людини крізь призму філософської антропології, етики та соціальної відповідальності. У працях українських мислителів економічна людина постає не як абстрактний носій раціональності або функціональний елемент ринкового механізму, а як цілісна особистість, укорінена в культурному, духовному та історичному контексті. Характерною рисою цієї традиції є наголос на моральних засадах економічної діяльності, справедливості, праці як основі добробуту та необхідності гармонізації індивідуальних і суспільних інтересів. Філософсько-антропологічний підхід дозволяє розглядати економічну людину як динамічний, історично змінний образ, що формується під впливом соціальних інститутів, технологічного розвитку, культурних норм і ціннісних систем. У цьому сенсі раціональність економічної поведінки виявляється не універсальною та позачасовою, а контекстуально зумовленою, такою, що включає етичні, світоглядні й екзистенційні компоненти. Саме ця багатовимірність робить концепт економічної людини продуктивним об'єктом міждисциплінарного аналізу в межах філософії економіки та бізнесу. Важливим результатом дослідження є виявлення того, що українські мислителі значною мірою випереджали сучасні тенденції гуманізації економічної науки. Їхні ідеї про працю як форму самореалізації, про відповідальність власника перед суспільством, про безпеку редукції людини до засобу збагачення, а також про необхідність збереження природного та соціального середовища набувають особливої актуальності в умовах глобалізаційних процесів, цифровізації економіки та екологічних викликів.

Список використаної літератури

1. Історія економічних учень : підручник / Л.Я. Корнійчук, Н.О. Титаренко, А.М. Поручник та ін. ; за ред. Л.Я. Корнійчук, Н.О. Титаренко. Київ : КНЕУ, 1999. 564 с.
2. Мочерний С.В., Довбенко М.В. Економічна теорія : підручник. Київ : Видавничий центр «Академія», 2004. 856 с.
3. Подолинський С.А. Вибрані твори / Упоряд.: Л.Я. Корнійчук. Київ : КНЕУ, 2000. 328 с.
4. Руденко М. Енергія прогресу: Нариси фізичної економії. Київ : Молодь, 1998. 527 с.
5. Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії. / наук. ред., автор передм. і вст. ст. С.М. Злупко. Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 628 с.
6. Балудянський М. Про національне багатство. Українська економічна думка : *хрестоматія* / упоряд. С.М. Злупко. Київ : Знання, 2007. С. 86–96.
7. Журавський Д. Про джерела і використання статистичних відомостей. Українська економічна думка : *хрестоматія* / упоряд. С.М. Злупко. Київ : Знання, 2007. С. 98–109.
8. Чухно А.А. Економічна теорія : у 2-х т. Київ : ДННУ АФУ, 2010. Т. 2. 628 с.
9. Яковенко Р.В. Людський капітал та людський потенціал. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки*. 2013. Вип. 24. С. 186–193.
10. Яковенко Р.В., Бобочка Т.В., Линченко М.Д. «Людина економічна» та її еволюція. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки*. Кіровоград : КНТУ. 2015. Вип. 27. С. 129–137.
11. Яковенко Р.В., Бобочка Т.В. Модель «homo economicus». 2015. URL: <https://dspace.kntu.kr.ua/server/api/core/bitstreams/9616e24a-b879-4e05-80ab-e7aa90322c7c/content>

**“HOMO ECONOMICUS” AS A SUBJECT OF PHILOSOPHICAL-ECONOMIC
ANALYSIS IN THE VIEWS OF UKRAINIAN THINKERS**

Ihor Usatiuk

*State Institution “South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky”
26 Staroportofrankivska St., 65200, Odesa, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0007-4249-4861>*

Oksana Petinova

*State Institution “South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky”
26 Staroportofrankivska St., 65200, Odesa, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-1871-1201>*

The development and activity of a person in the context of economic activity is one of the most important foundations of both the well-being of each person and the state and the sustainability of the life of society as a whole. In this regard, it is important to study the role of homo economicus in the context of the development of society. The study of the phenomenon of homo economicus, along with Western philosopher-economists, was also studied by Ukrainian philosopher-economists, who analyzed the homo economicus from different points of view. Over time, the concept of homo economicus is constantly changing, but in general, two approaches are struggling with each other: “homo economicus” as an individualist and “homo economicus” within the framework of social relations. **Purpose and tasks.** The purpose of the article is to analyze approaches to the study of an “economic” person from the positions of Ukrainian philosopher-economists. **Research methods.** In order to achieve the set goal, the following scientific and research methods were used: the method of analysis and synthesis, the method of analogy and comparison, the method of systematization. **Research results.** In accordance with the changes in socio-economic models that prevailed in a particular era, approaches to the study of economic man also

changed. They underwent a transformation from egoism and the comprehensive development of a working person in the Middle Ages to the development of entrepreneurial abilities, partial ownership of the rights to the means of production, and the actual transformation of a worker into an operator of a computer program that controls the production process in the present. The analysis shows that the idea of “homo economicus” throughout history underwent a significant evolution, reflecting the change in socio-economic models, forms of management and worldview orientations of society. From early ideas, in which human economic activity was closely linked to moral virtues, labor as a form of serving the common good and the subordination of private interests to public ones, there was a gradual transition to rationalist models that emphasized individual benefit, entrepreneurial initiative and economic efficiency. At the same time, none of these approaches can be considered exhaustive, since human nature is not reduced to purely economic motivations. Thus, the “homo economicus” in the Ukrainian philosophical and economic tradition appears as a free, hardworking and morally responsible subject, capable of creative activity and conscious choice. Such an approach not only expands the methodological horizons of economic theory, but also creates the basis for the formation of modern models of economic development, focused on man, his dignity and long-term social prospects.

Key words: homo economicus, creative activity, entrepreneurship, means of production, selfishness, labor, competition, labor and social relations, division of labor, philosophy of economics, anthropological phenomenon, economic activity.

Дата першого надходження статті до видання: 25.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 37.012:159.9.01

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.32>

ФІЛОСОФСЬКО-ОСВІТНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ

Людмила Швидун

Комунальний заклад вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти»

Дніпропетровської обласної ради,

кафедра дошкільної та початкової освіти

вул. Володимира Антоновича, 70, 49006, м. Дніпро, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-7286-8103>

Статтю присвячено філософсько-освітньому аналізу процесу формування громадянської компетентності майбутніх педагогів у складних соціокультурних умовах сучасної України. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю переосмислення традиційних підходів до громадянського виховання в умовах глобальних геополітичних трансформацій, системних криз та триваючої військової агресії. Автор наголошує, що в таких екстремальних реаліях громадянська компетентність перестає бути суто набором теоретичних знань про державний устрій, перетворюючись на фундаментальну екзистенційну характеристику особистості вчителя та його ціннісну вертикаль. У межах дослідження використано комплекс методологічних підходів: аксіологічний – для виявлення ціннісних домінант професійної підготовки; феноменологічний – для розкриття сутності громадянськості як особистісного життєвого світу; та метод порівняльного аналізу – для зіставлення вітчизняного досвіду із західними концепціями критичної педагогіки (Г. Жиру) та демократичної культури (М. Нуссбаум). Наукова новизна роботи полягає в обґрунтуванні тези про унікальність українського досвіду формування громадянськості, який стає «майданчиком» для верифікації класичних теорій комунікативної дії та дискурсивної етики в «граничних» ситуаціях. Обґрунтовано доцільність формування громадянської компетентності майбутніх фахівців освіти, що має ґрунтуватися на принципах діалогічності, критичної рефлексії та етичної залученості. Особлива увага приділена ролі вчителя як «трансформуючого інтелектуала» та модератора суспільного діалогу, здатного протистояти деструктивним інформаційним впливам. У висновках констатовано, що ефективність громадянського становлення студента-педагога залежить від створення у вищій школі особливого середовища, яке спонукає до активної соціальної дії та відповідальності за спільне майбутнє. Українська філософія освіти збагачує світовий дискурс концептом «дієвої громадянськості», де пріоритетом є не лише процедурна демократія, а здатність до солідарності та збереження людської гідності в умовах екзистенційних викликів.

Ключові слова: філософія освіти, громадянська компетентність, майбутній педагог, національно-патріотичне виховання, екстремальні ситуації, аксіологія, комунікативна дія, суб'єктність та українські реалії.

Постановка проблеми. У контексті глобальних геополітичних трансформацій та триваючої повномасштабної збройної агресії проти України питання формування громадянської компетентності майбутніх педагогів набуває не лише освітнього, а і стратегічного безпечового значення. Сучасна соціокультурна ситуація характеризується руйнуванням колишніх світоглядних монолітів та виникненням нових викликів, що вимагає від вищої школи підготовки фахівця, здатного до ефективної життєдіяльності в умовах високої невизначеності.

Нині освіта остаточно перестає бути лише механізмом трансляції знань, перетворюючись на фундаментальний простір формування ціннісних орієнтирів, які визначають життєздатність та суб'єктність держави на міжнародній арені, про що свого часу писав Г. Ващенко: «... школа мусить більше уваги звернути на громадське виховання молоді.



© Швидун Л., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Не досить озброїти учнів знаннями, навіть знаннями з історії нашого народу, не досить патріотичного виховання лише через лекції. Крім слова, потрібне ще й діло» [3, с. 196]. Громадянська компетентність у цьому вимірі постає як інтегративна якість особистості, що поєднує національну ідентичність із універсальними демократичними цінностями.

Виникає потреба в педагогах нового покоління, які здатні виховувати свідомих, критично мислячих громадян, що, своєю чергою, зумовлює необхідність глибокого філософсько-освітнього переосмислення самої суті громадянськості. В умовах «плинної сучасності» (за З. Бауманом) та екзистенційних викликів війни громадянськість трансформується з формально-юридичного статусу в ціннісно-етичний імператив та акт свідомого спротиву деструктивним ідеологіям.

Тому нині як ніколи актуалізується проблема пошуку нових концептуальних засад підготовки вчителя, де громадянська компетентність розглядається як життєва стратегія особистості, що гартується в діалозі між традицією національного виховання та вимогами глобального цифрового суспільства. Пошук балансу між індивідуальною свободою педагога та його соціальною відповідальністю перед нацією стає центральною ланкою сучасного філософського дискурсу в Україні.

Водночас аналіз сучасної науково-педагогічної літератури засвідчує наявність суттєвих суперечностей між задекларованою необхідністю формування громадянської компетентності та недостатньою розробленістю її цілісних філософсько-освітніх засад у системі професійної підготовки майбутніх педагогів. Зокрема, спостерігається розрив між нормативно-цінним змістом громадянської освіти та реальними практиками її впровадження в закладах вищої освіти; між потребою у формуванні активної громадянської позиції та домінуванням репродуктивних моделей навчання; між вимогами до педагога як агента громадських змін та відсутністю відповідного методологічного інструментарію його підготовки.

Крім того, у сучасних умовах особливої актуальності набуває проблема осмислення співвідношення національного та універсального у змісті громадянської компетентності. З одного боку, вона має ґрунтуватися на засадах української ідентичності, історичної пам'яті та культурної спадщини, з іншого – відповідати принципам відкритого демократичного суспільства, прав людини та глобальної взаємозалежності. Така подвійність зумовлює необхідність розробки нових підходів до інтеграції цих вимірів.

Не менш важливою є проблема формування внутрішньої мотивації до громадянської участі, що виходить за межі формального засвоєння знань і передбачає становлення особистісної відповідальності, готовності до морального вибору та практичних дій. У цьому контексті постає питання про роль філософії освіти як методологічної основи, здатної забезпечити цілісне бачення громадянської компетентності як феномена, що поєднує когнітивний, аксіологічний та праксеологічний рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з такої теми свідчить, що проблема громадянського виховання та професійної підготовки майбутніх учителів перебуває в центрі уваги як вітчизняних, так і закордонних науковців, що зумовлено її міждисциплінарним характером та високою соціальністю.

Зокрема, філософсько-світоглядні засади розвитку національно-патріотичного виховання розкрито у працях В. Кульчицького, С. Русової, К. Левківського, Л. Медвідя, Ю. Руденко, В. Скуратівського, В. Шинкаренка, які акцентують увагу на історико-культурних, аксіологічних рівнях. Певні розуміння викликів екстремальних ситуацій наявні в роботах О. Єрмоленка, В. Климчука, В. Шинкарука, Р. Кобця, О. Білого, С. Пролеєва, М. Поповича, Н. Радіонової, розглядаються проблеми відповідальності особистості, морального вибору тощо.

У вітчизняному науковому просторі питання формування професійних компетентностей майбутніх фахівців ґрунтовно досліджували М. Бібік, С. Калашнікова, Т. Ладиченко, В. Луговий, О. Овчарук, О. Пометун, Г. Васянович, С. Клепко, В. Огнев'юк. У їхніх працях обґрунтовано сутність компетентнісного підходу, визначено структуру ключових та професійних компетентностей.

Методологічні засади компетентнісної парадигми освіти представлено у класичних дослідженнях Дж. Равена та Б. Оскарссона, які заклали підґрунтя для розуміння компетентності як інтегрованої характеристики особистості, що поєднує знання, навички, цінності та готовність до діяльності. Соціально-філософські аспекти формування громадянської позиції в освіті розробляли західні дослідники Г. Жиру (критична педагогіка), М. Нуссбаум (концепція освіти для демократії), А. Гутман. Науковці наголошують на ролі освіти в розвитку критичного мислення, демократичних цінностей та громадянської відповідальності.

Водночас, незважаючи на значний науковий доробок, у сучасній літературі не досить представленими залишаються філософсько-освітні засади, які б інтегрували класичні уявлення про громадянськість із реаліями цифрового суспільства, глобалізаційних процесів та умовами екзистенційних викликів, зокрема війни.

Окремої уваги потребує уточнення концептуальної моделі взаємодії особистої свободи педагога та його відповідальності перед суспільством. Адже наявна суперечність між декларативним рівнем викладання громадянських дисциплін та необхідністю формування реальної суб'єктної позиції майбутнього вчителя.

Формулювання мети статті. Метою статті є теоретичне обґрунтування філософсько-освітніх засад формування громадянської компетентності майбутніх педагогів та визначення концептуальних підходів до її реалізації.

Виклад основного матеріалу. Громадянська компетентність майбутнього педагога постає не лише як сукупність знань про державний устрій, а як складний антропологічний феномен та фундаментальний спосіб буття особистості у соціумі. Вона інтегрує у собі три рівні: когнітивний (розуміння демократичних механізмів), аксіологічний (внутрішнє прийняття цінностей) та праксеологічний (готовність до дії).

Спираючись на ідеї С. Русової [9] та В. Кульчицького [6] щодо «націоналізації» освіти, ми розглядаємо громадянськість як глибоке духовне вкорінення в культуру свого народу. Проте у сучасних умовах цей фундамент доповнюється концепцією «людського виміру» історії, яку обґрунтовував М. Попович. Філософ зазначає, що людина у ставленні до себе та інших має керуватися принципами «любові до людини» та «відповідальності за власні дії». А громадянська позиція вчителя – це насамперед здатність бути суб'єктом морального вибору, що базується на принципах гуманізму та поваги до гідності іншої людини [7]. В. Кремінь наголошує, що громадянська компетентність набуває статусу однієї з ключових характеристик цілісного розвитку особистості, оскільки передбачає не лише засвоєння соціальних норм, а й формування здатності до самостійного мислення, морального вибору та відповідальної поведінки. Відповідно, громадянин постає не як пасивний носій прав та обов'язків, а як активний суб'єкт громадських процесів, який усвідомлює власну причетність до розбудови держави та громадянського суспільства [5].

Таким чином, філософський вимір громадянськості полягає в переході від «лояльного підданого» до «автономного суб'єкта», що є критично важливим для педагога.

Сучасні українські реалії, позначені досвідом війни, актуалізують філософську рефлексію «граничних / межових станів», про які йдеться у працях М. Поповича, С. Пролєєва та В. Шинкарука. Громадянська компетентність у таких умовах трансформується у стійкість та незламність. Як зазначає С. Пролєєв, у критичні моменти історії саме освіта має стати інститутом, який утримує ціннісний каркас суспільства [8].

Тому ми повністю суголосні з думкою В. Андрущенка, що «... не менш актуальним і проблемним є завдання підготовки учнів і студентів до життя у системі демократичних відносин, що поступово утверджуються в царині політичних, ширше – суспільних відносин сучасної України. Йдеться про формування культури демократичного мислення і поведінки, світовідчуття людини, її повсякденної практики, яка має базуватися на демократичних цінностях» [1, с. 31].

Крім того, варто акцентувати увагу на теорії комунікативної дії А. Єрмоленка [4], що набуває особливого значення у сучасних умовах буття. В умовах кризи громадянська компетентність виявляється у здатності вчителя моделювати раціональний діалог, уникаючи маніпуляцій. Розвиваючи думку В. Шинкарука про призначення людини [10], ми припускаємо, що формування громадянської позиції вчителя – це процес становлення його екзистенційної стійкості. Вчитель постає як постать, що транслює «онтологічну впевненість» (за Р. Кобцем) та володіє «герменевтичним хистом» (за О. Білим), а також здатністю тлумачити складні соціокультурні тексти сучасності, допомагаючи учням вибудовувати власну ідентичність [2].

Філософсько-освітній підхід до формування громадянської компетентності вимагає відмови від авторитарних методів на користь стратегій, що стимулюють суб'єктність студентів. Йдеться про діалогічність, що передбачає створення відкритого простору для дискусій, де студент має право на власну позицію. Крім того, варто звернути увагу на «формування гармонійної, всебічно розвиненої, самодостатньої особистості, здатної «користуватися власним розумом» (Кант), розвиненими почуттями і волею, орієнтуватись у глобальних інформаційних потоках, жити і працювати у світі постійних змін і трансформацій [1, с. 22], розвивати здатність аналізувати медіапотоки та виявляти маніпуляції, що є надзвичайно важливим у час війни. Це можуть бути спеціальні тематичні курси або модулі, сюжетно-рольові ігри, практичні завдання та вправи, проекти, дебати та дискусії, співпраця з громадськими організаціями, волонтерство, приклад учителя тощо.

Отже, громадянська компетентність педагога у сучасних українських реаліях постає як синтез національної ідентичності та універсальних демократичних цінностей, що гартується через осмислення екзистенційних викликів та активну соціальну практику.

Філософсько-освітні засади підготовки майбутніх педагогів в Україні корелюють із провідними західними концепціями «критичної педагогіки» та «демократичної освіти». Зокрема, ідеї Генрі Жиру (Henry Giroux) про вчителя як «трансформуючого інтелектуала» (transformative intellectual) [12] дозволяють розглядати громадянську компетентність не як пасивне засвоєння знань, а як інструмент соціальних змін. У цьому контексті педагог стає моральним агентом, який навчає студентів критично деконструювати дискурси та медіаманіпуляції.

Важливим для нашого дослідження є концепт «демократична культура» Марти Нуссбаум (Martha Nussbaum). У своїй праці «Не заради прибутку» вона наголошує, що гуманітарна освіта є фундаментом демократії, оскільки формує здатність до співпереживання (нарративної уяви) та критичного судження [13]. Це співзвучно з українськими реаліями, де формування громадянської стійкості майбутнього вчителя вимагає не лише фахових знань, а й розвитку «світового громадянства» (cosmopolitan citizenship).

Досвід німецької освіти, зокрема принципи «Бойтельсбаського консенсусу» (заборона індоктринації, представлення альтернативних поглядів), стає методологічним орієнтиром для запобігання авторитарним тенденціям у підготовці педагогів. Також концепція «плинної сучасності» Зигмунта Баумана (Zygmunt Bauman) допомагає зрозуміти складність формування ідентичності в умовах нестабільності, де громадянська компетентність постає як єдиний стабільний якір особистості в мінливому світі [11].

Український досвід формування громадянської компетентності в умовах повномасштабної війни є не просто локальним прикладом кризи, а унікальним засобом для перевірки фундаментальних європейських теорій демократії та освіти. Якщо класичні моделі (наприклад, «освіта для демократичного громадянства» Ради Європи) вибудовувалися в умовах тривалого миру та стабільності, то українська практика змушує переосмислити ці концепції в межах екзистенційної антропології та національного спротиву.

По-перше, український досвід доводить, що громадянська компетентність майбутнього педагога в екстремальних умовах перестає бути «набором інструментів» (toolbox) і стає онтологічною характеристикою особистості. У цьому контексті концепція «критичного мислення» (за Дж. Дьюї чи Р. Полом) в Україні наповнюється новим змістом: це вже не просто логічний аналіз інформації, а здатність зберігати ціннісну суб'єктність під тиском екзистенційної загрози.

По-друге, відбувається верифікація теорії «комунікативної дії» Ю. Габермаса. В українських реаліях «ситуація ідеальної мови» та раціональний дискурс проходять випробування в умовах емоційної травми та граничного буття. Педагог, що формує громадянськість у таких умовах, виступає не лише модератором діалогу, він є носієм національних та загальнолюдських цінностей, етичного імперативу.

Отже, українська філософія освіти нині пропонує світовій спільноті концепт «дієвої громадянськості», де пріоритетом є не лише процедурна демократія, а здатність до солідарності та самопожертви заради спільних цінностей. Таким чином, можемо вважати, що громадянська компетентність гартується через безпосередню залученість її до захисту життєвого світу людини.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у такому науковому напрямі. В результаті проведеного огляду філософсько-освітніх засад формування громадянської компетентності майбутніх педагогів та визначення концептуальних підходів до реалізації такої компетентності можна зробити такі висновки:

по-перше, формування громадянської компетентності майбутніх педагогів у сучасних реаліях є не лише педагогічним завданням, а фундаментальною антропологічною проблемою відтворення суб'єктності нації. Громадянська компетентність майбутнього педагога є інтегративним особистісним утворенням, що поєднує когнітивний, аксіологічний та праксеологічний компоненти та визначає здатність фахівця до усвідомленої, відповідальної та ціннісно орієнтованої професійної та соціальної діяльності;

по-друге, з'ясовано, що ключовим елементом громадянської компетентності є ціннісна вертикаль особистості вчителя, де професійна етика невіддільна від громадянської відповідальності. В умовах сучасних українських реалій (воєнного стану та трансформації ідентичності) громадянськість перетворюється з теоретичного концепту на екзистенційний вибір фахівця.

Крім того, визначено, що ефективність цього процесу залежить від створення діалогічного освітнього середовища, яке спонукає студента до критичного мислення та активної соціальної дії, а не лише до репродукування нормативних знань про державу та право.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у вивченні впливу цифровізації суспільства на трансформацію громадянських чеснот майбутніх педагогів та аналізі досвіду подолання освітніх криз у післявоєнний період.

Список використаної літератури

1. Андрущенко В., Передборська І. Філософія освіти : підручник. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. 329 с.
2. Білий О. Політика ідентичності та герменевтика історичного досвіду. *Філософська думка*. 2015. № 6. С. 6–18.
3. Ващенко Г. Виховний ідеал : підручник для виховників, учителів і українських родин. 2-е вид. Брюссель–Торонто–Нью-Йорк–Лондон–Мюнхен : В-во Центральної управи Співки української молоді. 1976. 208 с.
4. Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія : підручник. Київ : Ліра, 1999. 488 с.
5. Кремень В.Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору. Київ : Знання України, 2009. 520 с.
6. Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. Мюнхен; Львів : УВУ, 1995. 164 с.
7. Попович М.В. Бути людиною. Київ : Києво-Могилянська академія, 2011. 439 с.
8. Пролеєв С.В. Етика як антропологія. Київ : Вид-во гуманітарної літератури, 2005. 348 с.
9. Русова С. Вибрані педагогічні твори : у 2-х кн. Кн. 1. Київ : Либідь, 1997. 272 с.
10. Шинкарук В.І. Вибрані твори : у 3-х т. Т. 1: Філософська антропологія. Київ : Наукова думка, 2003. 400 с.
11. Bauman Z. *Liquid Modernity*. Cambridge : Polity Press, 2000. 240 p.
12. Giroux H.A. *Teachers as Intellectuals: Toward a Critical Pedagogy of Learning*. Westport : Bergin & Garvey, 1988. 249 p.
13. Nussbaum M.C. *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities*. Princeton : Princeton University Press, 2010. 158 p.

**PHILOSOPHICAL AND EDUCATIONAL PRINCIPLES OF FORMING
CIVIC COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS****Liudmyla Shvydun***Communal Institution of Higher Education "Dnipro Academy of Continuing Education"**Dnipropetrovsk Regional Council",**Department of Preschool and Primary Education**V. Antonovycha str., 70, 49006, Dnipro, Ukraine**<https://orcid.org/0000-0002-7286-8103>*

The article is devoted to the philosophical and educational analysis of the process of forming the civic competence of future teachers in the complex socio-cultural conditions of modern Ukraine. The relevance of the research is determined by the need to rethink traditional approaches to civic education in the context of global geopolitical transformations, systemic crises, and ongoing military aggression. The author emphasizes that in such extreme realities, civic competence ceases to be a mere set of theoretical knowledge about the state structure, transforming into a fundamental existential characteristic of the teacher's personality and their value vertical. In the course of the research, a complex of methodological approaches was used: the axiological approach – to identify the value dominants of professional training; the phenomenological approach – to reveal the essence of citizenship as a personal life-world; and the method of comparative analysis – to contrast domestic experience with Western concepts of critical pedagogy (H. Giroux) and democratic culture (M. Nussbaum). The scientific novelty of the work lies in the substantiation of the thesis about the uniqueness of the Ukrainian experience of forming citizenship, which becomes a "platform" for the verification of classical theories of communicative action and discourse ethics in boundary situations. It is proved that the formation of civic competence of future educational specialists should be based on the principles of dialogicity, critical reflection, and ethical engagement. Special attention is paid to the role of the teacher as a "transformative intellectual" and a moderator of social dialogue, capable of resisting

destructive information influences. The conclusions state that the effectiveness of a student-teacher's civic development depends on the creation of a special environment in higher education that encourages active social action and responsibility for a common future. Ukrainian philosophy of education enriches the global discourse with the concept of "active citizenship", where the priority is not only procedural democracy but the ability for solidarity and the preservation of human dignity in the face of existential challenges.

Key words: philosophy of education, civic competence, future teacher, national-patriotic education, extreme situations, axiology, communicative action, subjectivity and Ukrainian realities.

Дата першого надходження статті до видання: 27.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 1:316.42:004

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.33>

ОНТОЛОГІЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В УМОВАХ ЦИФРОВИХ ІНФРАСТРУКТУР

Ольга Шимченко

*Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»,
кафедра філософії*

*вул. Кирпичова 2, 61002, м. Харків, Україна
<https://orcid.org/0009-0001-8514-5596>*

У статті здійснено філософський аналіз трансформації інтелектуального капіталу в умовах розвитку цифрових платформ та інфраструктурних екосистем. Актуальність дослідження зумовлена тим, що сучасні платформенні середовища суттєво змінюють умови формування, циркуляції та відтворення знання, виходячи за межі традиційного розуміння інтелектуального капіталу як індивідуалізованого нематеріального ресурсу або власності. Показано, що в цифровому середовищі інтелектуальний капітал визначається не лише як актив, але як форма соціально організованого знання, що виникає у взаємодії індивідів, інституцій та технологічних систем. Метою дослідження є з'ясування онтологічного статусу інтелектуального капіталу та визначення ролі цифрових інфраструктур у процесах його соціального визнання, видимості, легітимації та включення у мережі комунікації. Методологічну основу становлять підходи соціальної філософії, інфраструктурні студії, а також концепції технічної індивідуалізації та платформеного капіталізму, представлені у працях П. Бурдьє, М. Фуко, Г. Симондона, Б. Стіглера, Н. Сרнічека та Б. Браттона. Обґрунтовано, що цифрові платформи виступають не лише засобами передачі інформації, але і структурними умовами, які визначають можливість участі акторів у соціальних процесах, формують режими видимості та впливають на розподіл знання. Встановлено, що обмежений доступ до інфраструктур або їх нерівномірна доступність призводить до зниження видимості знання та асиметричного розподілу інтелектуального капіталу. У цьому контексті інфраструктура постає як умова соціального існування знання, а технологічна залежність інтерпретується як системна характеристика сучасних соціотехнічних середовищ, що визначає межі участі у цифровому суспільстві. Додатково підкреслюється, що інтелектуальний капітал формується у межах інфраструктурно опосередкованих практик, де його цінність визначається не лише змістом знання, але й умовами доступу, алгоритмічної обробки та включення у цифрові екосистеми, що посилює його залежність від платформених механізмів та інституційних обмежень.

Ключові слова: інтелектуальний капітал, інфраструктура, цифрове суспільство, платформи, видимість знання, соціальна участь, соціотехнічні системи, структурна технологічна залежність.

Постановка проблеми. Сучасні цифрові платформи та платформенні екосистеми суттєво трансформують умови формування, використання циркуляції та відтворення інтелектуального капіталу. У межах традиційної економічної парадигми інтелектуальний капітал зазвичай розглядався як форма нематеріального ресурсу або власності, що накопичується індивідами чи організаціями [16]. Проте розвиток цифрових інфраструктур, мережевих комунікацій та платформених моделей взаємодії ставить під сумнів достатність такого підходу.

У сучасному цифровому середовищі інтелектуальний капітал визначається не лише як нематеріальний актив [12; 14], умови його соціального визнання та включення у мережі комунікації в межах відповідного соціального поля [18]. Як зазначає Н. Сרнічек, цифрові платформи поступово стають базовою інфраструктурою сучасної економіки,



© Шимченко О., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

організовуючи взаємодію між акторами та визначаючи способи циркуляції, видимості та відтворення інформації [27].

У цьому контексті відсутність доступу до ключових інфраструктур або обмежена інтеграція у мережі цифрової комунікації може призводити до зниження видимості знання та обмеження активності. Таким чином, проблема інтелектуального капіталу дедалі більше пов'язується з умовами функціонування інфраструктур, що визначають можливості участі у сучасних соціальних процесах.

У зв'язку з цим постає питання про онтологічний статус інтелектуального капіталу в умовах платформених екосистем, а саме про те, яким чином технологічні інфраструктури впливають на умови його існування, циркуляції та соціального визнання.

Аналіз останніх досліджень і невирішених питань. Проблематика взаємозв'язку інтелекту, капіталу та соціальних структур має тривалу теоретичну традицію у соціальній філософії. Зокрема, у концепції П. Бурдьє інтелектуальний та символічний капітал розглядаються як форми соціального капіталу, що набувають значення лише в межах певного соціального поля та через механізми визнання [17; 18]. Такий підхід підкреслює реляційний характер капіталу та залежність його цінності від структур соціальної взаємодії.

Схожу перспективу розвиває М. Фуко, який розглядає інтелектуальний капітал як елемент владних відносин. У своїх роботах він показує, що знання функціонує в межах певних режимів істини, які визначають, які висловлювання можуть бути визнані легітимними або значущими [20; 21].

У філософії техніки велике значення має підхід Г. Симондона, який розглядає технічні об'єкти не лише як інструменти, а як середовище, що формує процеси соціальної індивідуалізації та когнітивної взаємодії [26]. Цю ідею розвиває Б. Стіглер, який у концепції «третинної пам'яті» підкреслює роль технологій у структуризації колективної пам'яті та передачі знання [30; 31].

У сучасних дослідженнях цифрового суспільства значну увагу приділено платформам як новій інфраструктурній формі організації соціальних та інформаційних процесів. Так, Б. Браттон описує глобальні цифрові системи як багаторівневу архітектуру, що визначає умови ідентифікації, комунікації та управління інформаційними потоками [19], тоді як Н. Срнічек підкреслює інфраструктурний характер платформ у цифровому середовищі [27].

У вітчизняному науковому дискурсі питання трансформації інформаційного суспільства досліджуються у працях В. Сенченко, В. Бебика, О. Бутнік-Сіверського, А. Єрмоленка, В. Андрушенка, О. Шимченко та інших дослідників. У цих роботах аналізуються культурні та соціальні наслідки розвитку інформаційних технологій, зміни у структурі комунікації та роль знання у сучасному суспільстві [1; 2; 3; 4; 16].

Водночас більшість досліджень розглядають інтелектуальний капітал переважно в економічному або соціологічному вимірі. Питання його онтологічного статусу в умовах платформених інфраструктур, а також ролі технологічних систем у формуванні видимості та розподілі інтелектуального капіталу залишаються не досить дослідженими.

Цілі статті. Метою статті є філософський аналіз онтологічного статусу інтелектуального капіталу в умовах цифрових інфраструктур та платформених середовищ. Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання дослідження: 1. Прослідкувати трансформацію поняття інтелектуального капіталу в умовах цифрових інфраструктур. 2. Проаналізувати теоретичні підходи до розуміння інфраструктури у сучасній науковій літературі. 3. Дослідити феномен структурної технологічної залежності як характеристики сучасних цифрових соціальних середовищ.

Переосмислення інтелектуального капіталу. У сучасних дослідженнях інтелектуального капіталу значного поширення набула тричастинна модель, відповідно до якої він поділяється на людський, структурний (організаційний) та реляційний компоненти. Цей підхід був систематизований у працях П. Саллівана, який розглядав інтелектуальний капітал як сукупність нематеріальних ресурсів, що формуються у процесі соціальної та організаційної взаємодії [32]. Подальший розвиток цієї моделі здійснено у працях Й. Руся та співавторів, які підкреслювали взаємозалежність різних форм знання у структурі інтелектуального капіталу [23].

Разом із тим у сучасній науковій літературі звертається увага на концептуальну невизначеність самого поняття інтелектуального капіталу. Як зазначають Б. Мар і К. Мустагфір, відсутність чітких визначень ускладнює формування узгодженого теоретичного дискурсу та обмежує можливості його аналізу [23]. У зв'язку з цим особливого значення набуває аналітична перспектива, з якої розглядається інтелектуальний капітал. Ще Р. Томпсон наголошував, що будь-яке наукове визначення має бути пов'язане з конкретною теоретичною перспективою, яка визначає межі інтерпретації досліджуваного явища [22].

Розвиваючи цей підхід, Б. Мар і К. Мустагфір пропонують розглядати інтелектуальний капітал через взаємозв'язок аналітичної перспективи, функціональної ролі знання та його структурних компонентів. Така інтерпретація дозволяє розглядати інтелектуальний капітал не лише як сукупність нематеріальних ресурсів, а як систему соціальних відносин, у межах яких знання набуває значення.

У цьому контексті інтелектуальний капітал постає як форма соціально організованого знання, що виникає у взаємодії людей, інституцій та організаційних структур. Людський капітал виступає носієм індивідуального досвіду і компетенцій, структурний капітал – формою інституційної пам'яті організацій, тоді як реляційний капітал відображає мережі соціальних зв'язків, у межах яких знання отримує визнання.

Трансформації сучасного суспільства істотно змінюють умови формування цих форм знання. Розвиток інформаційних технологій і глобальних комунікаційних мереж сприяє появі нових організаційних форм, у яких знання функціонує не лише як внутрішній ресурс організацій, а як елемент ширших мережевих структур [12]. У таких умовах знання набуває мережевого характеру, циркулюючи між різними учасниками взаємодії.

Як зазначають А. Москаленко, Л. Губерський та В. Іванов, інформаційна діяльність у сучасному суспільстві має подвійний характер: вона не лише відображає соціальну реальність, а й бере участь у її формуванні та трансформації [9]. У цьому контексті інформація виступає активним фактором соціальних процесів.

Отже, у сучасних умовах інтелектуальний капітал слід розглядати не лише як сукупність нематеріальних ресурсів, а як динамічну форму соціального знання, що формується у взаємодії людей, інституцій та технологічних середовищ і функціонує у межах мережевих структур циркуляції інформації.

Інфраструктура як розширення поняття структури. Розглядаючи поняття інфраструктури, доцільно звернутися до еволюції цього терміна, пов'язаної з розвитком поняття «структура». Етимологічно слово *інфраструктура* походить від латинських *infra* – підстава, фундамент та *structura* – будова, взаєморозташування елементів [6]. Поступово цей термін вийшов за межі суто економічного й технічного вжитку та почав застосовуватися для аналізу ширших соціальних процесів.

Поняття структури стало одним із центральних у працях нео- та постструктуралістів. Л. Альгюссер, М. Фуко, П. Бурдьє та Ж. Дерріда досліджували роль структур у формуванні соціальних процесів і суб'єктності. У цих підходах структура постає не лише як система

взаємопов'язаних елементів, а як механізм, що через інституції, практики та форми влади впливає на формування суб'єкта. Водночас постструктуралістська традиція підкреслює нестійкість і відкритість структур, що виявляється, зокрема, у концепції *différance* Ж. Дерріди, яка акцентує відкладеність значення та неможливість його остаточного закріплення [24]. У цьому контексті дослідники звертають увагу на динамічний характер структурних формацій, їхню історичну змінність і процеси матеріалізації соціальних практик [7].

Деякі сучасні дослідники розглядають поняття інфраструктури як подальшу еволюцію поняття структури. Так, Крістіан Мейер пов'язує виникнення інфраструктур із процесом перетворення людиною навколишнього середовища для забезпечення сталих умов існування. У цьому контексті інфраструктури можна трактувати як результат розвитку людських практик, що узгоджується з «гіпотезою екологічної ніші» Кіма Стерелні [24; 29]. Згодом це поняття набуло більш матеріалізованого значення і почало застосовуватися щодо економічних, транспортних, енергетичних та захисних систем. Водночас такі форми можуть розглядатися як прояв глибших когнітивних і соціальних структур, що стають визначальними для різних типів соціальної організації.

Інфраструктура як умова видимості знання та структурної технологічної залежності. У сучасному філософському аналізі технологій інфраструктура дедалі частіше осмислюється не як нейтральне технічне тло, а як середовище, що формує умови соціальної взаємодії, циркуляції знання та конституції значущості. У цьому сенсі інфраструктура виступає не лише засобом передачі інформації, а умовою, за якої знання може стати видимим і отримати суспільне визнання.

Теоретичні підстави такого підходу містяться у філософії техніки Г. Симондона. У праці *On the Mode of Existence of Technical Objects* [26] він показує, що технічні об'єкти не зводяться до інструментів, підпорядкованих людській діяльності, а формують особливе технологічне середовище (*milieu technique*), у межах якого розгортаються процеси індивідуалізації, пізнання та соціальної взаємодії [26]. Таким чином, технічні системи виступають не лише інструментами діяльності, а середовищем, що визначає умови існування знання.

Подібна перспектива представлена і у соціальній теорії П. Бурдьє. У його концепції символічного та культурного капіталу знання набуває значущості лише в межах певного соціального поля та через механізми визнання [17; 18]. Отже, знання не є самодостатнім ресурсом; його значення формується у системі соціальних відносин. У сучасному цифровому середовищі дедалі більшу роль у цьому процесі відіграють інфраструктурні механізми – алгоритми ранжування, системи індексації та платформи поширення інформації, які визначають умови видимості знання.

Схожу логіку демонструє і М. Фуко, який розглядає знання як елемент владних відносин. У працях *The Archaeology of Knowledge* та *Power/Knowledge* він показує, що будь-яке знання функціонує в межах дискурсивних режимів, які визначають можливість висловлювання та його легітимність [20; 21]. У сучасному цифровому середовищі технологічні платформи дедалі частіше виконують роль таких інституційних механізмів, оскільки саме вони визначають способи поширення, інтерпретації та видимості інформації.

У сучасних дослідженнях цифрового суспільства ця логіка розвивається у концепції платформених інфраструктур. Н. Срічек підкреслює, що цифрові платформи функціонують як інфраструктури, які організовують взаємодію між різними акторами та визначають структуру циркуляції інформації [27]. Своєю чергою Б. Браттон описує глобальну обчислювальну інфраструктуру як багаторівневу архітектуру, що формує умови комунікації, ідентифікації та управління інформаційними потоками у цифровому середовищі [19]. Важливий вимір цієї проблеми відкриває також Б. Стіглер, який у концепції «третинної пам'яті»

підкреслює, що технічні системи організовують колективну пам'ять і увагу, визначаючи способи збереження та передачі знання [30; 31].

Подібні ідеї знаходять розвиток і в українській філософській традиції. Так, В. Андрущенко підкреслює, що інформаційне суспільство створює нові умови соціальної взаємодії, у яких знання та інформація стають ключовими чинниками суспільного розвитку [1]. А. Єрмоленко звертає увагу на трансформацію публічної сфери в умовах цифрових комунікацій та зростаючу роль технологічних медіа у формуванні соціального діалогу [4].

У цьому контексті інфраструктура визначає не лише умови видимості знання, а й можливості соціальної участі. Оскільки комунікація, виробництво знання та професійна діяльність дедалі більше здійснюються через технологічні інфраструктури, включеність у такі системи стає необхідною умовою участі у сучасних соціальних процесах.

У зв'язку з цим виникає феномен структурної технологічної залежності. На відміну від поширених у масовому дискурсі уявлень про залежність від цифрових технологій як психологічну або поведінкову проблему, у соціально-філософському вимірі вона постає як структурна характеристика сучасного соціального середовища. Йдеться не про індивідуальні практики використання медіа, а про те, що технологічні інфраструктури стають базовим середовищем соціальної взаємодії.

Цифрові платформи у цьому контексті виконують функцію інфраструктур, які організовують взаємодію між користувачами, даними та інформаційними сервісами [27]. Відповідно, доступ до таких інфраструктур дедалі більше визначає можливість участі у комунікативних, професійних та культурних процесах сучасного суспільства.

Таким чином, інфраструктура у сучасному цифровому суспільстві виконує не лише технічну функцію підтримки комунікації, а й онтологічну функцію: вона визначає умови існування знання, межі його видимості та можливості соціальної участі. У цьому контексті структурна технологічна залежність постає як системний ефект функціонування інфраструктурних середовищ, що організовують циркуляцію знання та структурують сучасні соціальні процеси.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У статті здійснено філософський аналіз трансформації інтелектуального капіталу в умовах розвитку цифрових інфраструктур і платформених середовищ. Проведене дослідження показало, що сучасні технологічні середовища змінюють умови існування, циркуляції та соціального визнання знання.

Установлено, що інтелектуальний капітал не може розглядатися лише як сукупність індивідуальних знань, компетенцій або нематеріальних ресурсів. Його соціальна ефективність визначається структурою середовища, у якому знання функціонує. У цьому контексті інфраструктура постає не просто технічним засобом комунікації, а умовою соціального існування знання.

Аналіз концепцій Г. Симондона, Б. Стіглера, П. Бурдьє та М. Фуко дав підстави стверджувати, що технологічні системи та соціальні інститути формують механізми видимості, через які знання отримує визнання і суспільну значущість. У сучасному цифровому середовищі цю роль дедалі більшою мірою виконують платформені інфраструктури, що організовують циркуляцію інформації та структурують соціальні взаємодії.

Також виявлено феномен структурної технологічної залежності, що виникає внаслідок включеності соціальних процесів у цифрові інфраструктури. На відміну від поширених у масовому дискурсі уявлень про технологічну залежність як індивідуальну чи психологічну проблему, у філософському вимірі вона постає як системна характеристика сучасного соціального середовища.

Отже, інфраструктура цифрового суспільства визначає умови, за яких знання набуває видимості, соціальної значущості та здатності впливати на суспільні процеси. У цьому контексті інтелектуальний капітал постає як динамічна форма знання, що формується у взаємодії між людьми, інституціями та технологічними системами.

Наукова новизна дослідження полягає у філософському осмисленні інтелектуального капіталу через інфраструктурний підхід. Це дає змогу розглядати інтелектуальний капітал не лише як ресурс або форму нематеріальних активів, а як феномен, що виникає у структурі соціотехнічних середовищ і залежить від умов циркуляції.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з поглибленим аналізом взаємодії інтелектуального капіталу, технологічних платформ та соціальних інститутів, а також із вивченням трансформації форм соціальної участі та відтворення інтелектуального капіталу у цифровому суспільстві.

Список використаної літератури

1. Андрущенко В.П. Освіта і знання в інформаційному суспільстві. *Гілея* : науковий вісник. 2021. № 168. С. 17–21.
2. Бебик В.М. Інформаційне суспільство та трансформація політичної комунікації. *Гілея* : науковий вісник. 2018. № 138 С. 41–49.
3. Бутнік-Сіверський О.Б. Інтелектуальний капітал: теоретичний аспект. *Інтелектуальний капітал*. 2002. № 1. С. 16–27.
4. Єрмоленко А.М. Цифрова комунікація і трансформація публічної сфери. *Філософська думка*. 2020. № 4. С. 6–22.
5. Кебуладзе В.І. Цифрова реальність і трансформація людського досвіду. *Філософська думка*. 2019. № 2. С. 81–95.
6. Кінаш І.П. Суть та зміст поняття «соціальна інфраструктура». *Вісник Хмельницького національного університету*. 2012. № 2. Т. 1. С. 202–204.
7. Малівський А.М. Людина і технології в умовах цифрової цивілізації. *Філософські обрії*. 2022. № 47. С. 34–36.
8. Маркова Н.С. Теоретико-методичні основи формування й розвитку інтелектуального капіталу : автореф. дис. канд. екон. наук. Харків, 2005. 20 с.
9. Москаленко А.З., Губерський Л.В., Іванов В.Ф., Вергун В.А. Масова комунікація : підручник. Київ : Либідь, 1997. 216 с.
10. Міщенко В.І., Шимченко О.В. Інформаційна економіка як «третя реальність». *Вісник НТУ «ХПІ»*. 2025. № 2. С. 50–58.
11. Сенченко В.В. Інтелектуальний капітал в умовах нематеріальної економіки. *Матеріали міжнародної наукової конференції*. Житомир, 2023. С. 182–196.
12. Сенченко В.В., Соловійов В.П. Віртуальні мережеві структури: формування та розвиток нематеріальних активів. Законодавче забезпечення розвитку реального сектору економіки. Київ : Вид-во «Людмила», 2020. С. 114–138.
13. Хаджинов І.В. Методологічні особливості вивчення поняття «інфраструктура» та її функцій. *Економічний вісник НТУУ «КПІ»*. 2013. № 10. С. 38–41.
14. Шевченко Л.С., Грищенко О.А. Нематеріальна економіка: управління формуванням і використанням інтелектуального капіталу. Харків : Право, 2014. 404 с.
15. Шимченко О.В. Взаємозв'язок технологічної та інтелектуальної трансформації сучасної цивілізації. *Вісник НТУ «ХПІ»*. 2023. № 2. С. 38–42.
16. Шимченко О.В. Сучасні погляди на відтворення інтелектуального капіталу. *Вісник НТУ «ХПІ»*. 2024. № 2. С. 75–79.
17. Bourdieu P. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1984. 613 p.

18. Bourdieu P. The Forms of Capital. Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education / Ed. J.G. Richardson. New York : Greenwood, 1986. P. 241–258.
19. Bratton B.H. The Stack: On Software and Sovereignty. Cambridge, MA : MIT Press, 2016. 502 p.
20. Foucault M. Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977. New York : Pantheon Books, 1980. 270 p.
21. Foucault M. The Archaeology of Knowledge. New York : Pantheon Books, 1972. 245 p.
22. Marinelli L., Bartoloni S., Pascucci F., Gregori G.L., Farina Briamonte M. Genesis of an innovation-based entrepreneurial ecosystem: exploring the role of intellectual capital. *Journal of Intellectual Capital*. 2023. Vol. 24, Issue 1. P. 10–34.
23. Marr B., Moustaghfir K. Defining intellectual capital: A three-dimensional approach. *Management Decision*. 2005. Vol. 43, Issue 9. P. 1114–1128.
24. Meyer C. From Structure to Infrastructure: Some Glimpses on a Theoretical Movement in the Social Sciences and Humanities. *Rethinking Infrastructure Across the Humanities*. Bielefeld : Transcript, 2023. P. 31–50.
25. Rifkin J. The Age of Access: The New Culture of Hypercapitalism, Where All of Life Is a Paid-For Experience. New York : Tarcher/Putnam, 2000. 312 p.
26. Simondon G. On the Mode of Existence of Technical Objects. Minneapolis : Univocal Publishing, 2017. 320 p.
27. Srnicek N. Platform Capitalism. Cambridge : Polity Press, 2016. 224 p.
28. Star S.L., Ruhleder K. Steps toward an ecology of infrastructure: Design and access for large information spaces. *Information Systems Research*. 1996. Vol. 7, Issue 1. P. 111–134.
29. Sterelny K. Social Intelligence, Human Intelligence and Niche Construction. *Philosophical Transactions of the Royal Society B*. 2007. Vol. 362. P. 719–730.
30. Stiegler B. *Technics and Time*. Vol. 1: The Fault of Epimetheus. Stanford : Stanford University Press, 1998. 337 p.
31. Stiegler B. *The Automatic Society*. Vol. 1: The Future of Work. Cambridge : Polity Press, 2016. 320 p.
32. Sullivan P.H. Value-Driven Intellectual Capital: How to Convert Intangible Corporate Assets into Market Value. New York : Wiley, 2000. 336 p.
33. Zuboff S. *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York : Public Affairs, 2019. 704 p.

ONTOLOGY OF INTELLECTUAL CAPITAL IN THE CONDITIONS OF DIGITAL INFRASTRUCTURES

Olga Shymchenko

National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute",

Department of Philosophy

2 Kyrpychova St., 61002, Kharkiv, Ukraine

<https://orcid.org/0009-0001-8514-5596>

The article presents a philosophical analysis of the transformation of intellectual capital in the context of the development of digital platforms and infrastructural ecosystems. The relevance of the study is determined by the fact that contemporary platform environments significantly transform the conditions of the formation, circulation, and reproduction of knowledge, going beyond the traditional understanding of intellectual capital as an individualized intangible resource or form of property. It is shown that in the digital environment intellectual capital is defined not only as an asset, but as a form of socially organized knowledge that arises through the interaction of individuals, institutions, and technological systems.

The aim of the study is to clarify the ontological status of intellectual capital and to determine the role of digital infrastructures in the processes of its social recognition, visibility, legitimation, and inclusion in communication networks. The methodological basis consists of approaches of social philosophy, infrastructure studies, as well as concepts of technical individuation and platform capitalism, presented in the works of P. Bourdieu, M. Foucault, G. Simondon, B. Stiegler, N. Srnicek, and B. Bratton.

It is substantiated that digital platforms function not only as means of information transmission, but also as structural conditions that determine the possibilities of actors' participation in social processes, form regimes of visibility, and influence the distribution of knowledge. It is established that limited access to infrastructures or their uneven availability leads to a decrease in the visibility of knowledge and to an asymmetric distribution of intellectual capital. In this context, infrastructure appears as a condition for the social existence of knowledge, while technological dependency is interpreted as a systemic characteristic of contemporary socio-technical environments that determines the boundaries of participation in digital society.

It is additionally emphasized that intellectual capital is formed within infrastructure-mediated practices, where its value is determined not only by the content of knowledge, but also by the conditions of access, algorithmic processing, and inclusion in digital ecosystems, which strengthens its dependence on platform mechanisms and institutional frameworks.

Key words: intellectual capital, infrastructure, digital society, platforms, knowledge visibility, social participation, sociotechnical systems, structural technological dependence.

Дата першого надходження статті до видання: 27.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 17.02:37.01:65.01:004

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.34>

THE AXIOLOGICAL DIMENSION OF UNIVERSITY BRANDING IN THE DIGITAL AGE THROUGH THE CONTEXT OF DEIRDRE MCCLOSKEY'S HUMANOMICS

Svitlana Shyroka

*National Aerospace University "Kharkiv Aviation Institute",
Department of Philosophy and Social Sciences
Vadyma Manka Str., 17, 61070, Kharkiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-2790-5902>*

Heorhii Piven

*National Aerospace University "Kharkiv Aviation Institute",
Department of Philosophy and Social Sciences
Vadyma Manka Str., 17, 61070, Kharkiv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0007-6943-4914>*

The article examines the ethical potential of Deirdre McCloskey's humanomics in the context of forming the moral image of the university and a value-oriented institutional culture. Humanomics is considered a philosophical approach that integrates institutional reflection with the tradition of virtue ethics. In this perspective, the university emerges as a moral community in which the production of knowledge is inseparable from the development of ethical responsibility and respect for human dignity.

The study highlights the role of virtues in shaping the ethical brand of a contemporary technical university. In particular, it explores the philosophical meaning of courage, prudence, moderation, justice, and solidarity in the professional formation of engineers and researchers. Humanomics provides a conceptual foundation for revealing the ethical dimension of institutional reputation and interprets the university brand as an expression of moral culture embodied in daily academic practice. Special attention is given to the humanistic principles of inclusivity and gender equality.

Using the example of National Aerospace University "Kharkiv Aviation Institute", the article demonstrates how the principles of humanomics are implemented in the activities of a technical university, integrating educational, research, and developmental processes into a unified system of value-based branding. The academic environment is portrayed as a space of moral communication, where the values of trust, responsibility, and dialogue are structurally embedded in all aspects of educational and research activity.

The study shows that the ethical image of the university is formed through the combination of intellectual competence, moral reflection, and social responsibility. In this context, the university functions as a cultural institution that produces knowledge while cultivating ethical consciousness in society. Humanomics serves as a philosophical and methodological resource for understanding the moral foundations of contemporary academic institutions and for conceptualizing the university as a living ethical ecosystem founded on virtues, trust, and collective responsibility, realized in practice through the integration of educational, research, and developmental processes into a coherent system of value-based branding.

Key words: humanomics, ethical branding, trust, education, reputational capital, digitalization, virtues, image, communication.



© Shyroka S., Piven H., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Contemporary sociocultural and technological transformations place new demands on universities that extend beyond their traditional educational mission. In conditions of the general accessibility of information, the university acquires the role of a guarantor of the relevance and reliability of knowledge. Such a transformation of its social role determines the increasing importance of the value dimension that ensures the adequate functioning of the institution within the global educational space. Higher education forms a space of trust, responsibility, and academic integrity that is realized through the deliberate formation of an ethical brand of the university as a systematically organized image of the institution that reflects moral values, academic integrity, social responsibility, and a culture of communication integrated into the managerial, communicative, and interactive practices of the educational community.

The university functions as an open intellectual system in which the pursuit of technological excellence is combined with ethical orientations and ensures the sustainable development of the institution while affirming its role as a center of intellectual and moral development. In this context reputational capital and trust become organic outcomes of the interaction between the university and the broader world, and the ethical brand becomes a point of convergence for contemporary educational methodologies, social responsibility, and the moral foundations of the academic community. In this way the issue of developing strategies for the formation of the ethical brand of the university is actualized as a key factor of trust, reputational stability, and social responsibility in the contemporary conditions of rapid transformation of the sociocultural environment and of the educational sphere in particular.

The problem of constructing the public image of an educational institution possesses a profound theoretical foundation that considers ethics as a basis of institutional sustainability. The analysis of the scholarly literature makes it possible to trace the development from a sociological interpretation toward a philosophical understanding of managerial models of ethical branding.

A fundamental contribution to the study of the institutional nature of trust is the approach of Anthony Giddens, who defines trust as a critical element of the stability of any expert systems [1, p. 76]. For a university this means that its public image should be grounded in symbolic signs of reliability. Trust in this context functions as a dynamic process of reflexive confirmation of professional competence and ethical integrity before society. The philosophical orientation of constructing a new mission for academic institutions is presented in the concept of the “ecological university” developed by Ronald Barnett, who emphasizes that under contemporary conditions the university should transcend the limits of purely intellectual autonomy and transform into a subject of ethical action. The formation of the image of such an institution is based on an ethics of care for knowledge and for society, within which responsibility becomes the principal criterion of the authenticity of the university space [2].

The transformation of values in the conditions of informational abundance is examined in detail by Stefana Broadbent and Claire Lobe-Mari, where within the educational context the research emphasis shifts from the possession of information toward the ethics of its verification. The public image of the university is constructed as the image of a moral authority that provides orientation within a complex field of meanings, within which the ethical position of the institution becomes the filter that transforms chaotic data into socially valuable knowledge [3, p. 113].

The managerial model for the implementation of these ideas is proposed by Goran Svensson and Greg Wood, who substantiate that the ethical culture of an organization constitutes its most valuable intangible asset. The construction of a public image through the implementation and communication of ethical codes makes it possible to convert internal integrity into external reputation. Ethical branding therefore appears as an instrument of the capitalization of trust [4, p. 305–307].

The national scholarly interpretation of the problems of higher education through the perspective of institutional reputation is represented in the works of Serhii Kurbatov. In examining the model of the world class university, the author argues that the status of an elite institution of the twenty first century represents the materialization of a high academic idea. The public image of a university reflects its capacity to produce intellectual output together with high moral standards, which determines its role as a leading center of influence within the global educational space [5, p. 12–13].

The problem of the transformation of worldview, thinking, and educational practices within the context of digital culture, examined in the works of Olga Horodyska and Olga Dolska, actualizes the question of the value foundations of the functioning of the university and provides a theoretical basis for understanding the ethical brand as a form of institutional self determination within the conditions of a blended educational reality and the transformational changes of academic communication [6, p. 8]. The importance of strategic positioning is emphasized by Galyna Piatnytska, who defines the brand of higher education as a specific asset grounded in long term trust [7, p. 134].

The practical aspects of the implementation of these strategies are presented in the works of Lidiia Kaliuga and Olena Afanasieva, who interpret the brand as an instrument of success within an oversaturated educational market [8, p. 288]. Particular attention should be given to the approach of Halyna Plysenko, who substantiates ethical branding as a strategy of sustainable growth. The author demonstrates that the capitalization of trust through transparency and social responsibility functions as the principal mechanism for the development of reputational resilience in contemporary conditions [9].

Despite the existence of studies devoted to the ethical branding of educational institutions, the contemporary scholarly discourse continues to be dominated by an instrumental approach to reputation that does not sufficiently consider the role of the internal virtues of the participants in the educational process as the primary source of trust. This circumstance determines the relevance of addressing the methodology of humanomics developed by Deirdre McCloskey, within which the ethical brand of a university is interpreted as a natural consequence of the affirmation of moral virtues and the formation of high-quality academic communication.

The purpose of this study is to identify the potential of the concept of humanomics proposed by Deirdre McCloskey as a conceptual foundation for the development of the ethical brand and the image strategy of the university oriented toward values, trust, and moral leadership.

Today ethical branding no longer functions as an autonomous phenomenon and instead operates as a foundational component of the holistic positioning of an institution of higher education. The relationship between ethical branding and image strategy therefore acquires the character of a complementary synthesis of form and content. While the image strategy determines the instrumental vector of the presence of the university within the information space, ethical branding provides the axiological content of this activity and functions as a source of reputational sustainability. The integration of these components makes it possible to overcome the purely decorative character of the institutional image. Ethical virtues legitimize the marketing efforts of the institution and transform declarative slogans into an authentic reputational asset. The implementation of humanistic management grounded in the ideas of dignity, trust, moral leadership, and shared values strengthens public confidence in the university as a bearer of humanistic values and a culture of dialogue. It also contributes to the formation of a positive reputation of the educational environment within which academic competence and moral responsibility are combined.

Deirdre McCloskey proposes an original perspective on the development of institutions and argues that economic and social success, including academic success, is impossible without

consideration of the human factor in its ethical and rhetorical dimensions. In her theoretical works, particularly in the trilogy devoted to the Age of Virtues, she demonstrates that the sustainable development of any system is based not only on the utilitarian principle of “Max U” or the maximization of utility, but also on a system of virtues among which justice, prudence, hope, and love occupy a central place. For the contemporary university this means that the public image cannot be constructed exclusively on the basis of quantitative indicators of rankings such as citation indexes or the number of research grants. The institution must instead demonstrate its belonging to a world of meanings within which trust arises from ethical consistency and from the capacity for dialogue [10].

The heuristic potential of the axiological model of branding may be examined through the institutional environment of National Aerospace University “Kharkiv Aviation Institute”, where the process of forming the ethical reputation of the institution correlates with the long term personal and professional development of the future specialist. Reference to the experience of this university provides grounds for analyzing the manner in which educational, scientific, and formative practices are integrated into a unified system of value-oriented brand construction within a technical university with a strong engineering tradition. Within the philosophical and axiological coordinates of aerospace engineering the university appears as an intellectual space within which the foundational virtues of the engineer creator are formed. In this context ethical branding may be interpreted as an integrated dimension of everyday educational practice that includes the cultivation of professional honor, prudence, and responsibility, which represent classical qualities that ensure readiness for activity within high technology sectors characterized by an increased level of social significance.

The example of National Aerospace University “Kharkiv Aviation Institute” makes it possible to consider the authenticity of the university brand as a derivative of the value orientations of its academic community. Each graduate in this context represents the university within the professional environment through the combination of technical competence with an awareness of moral responsibility for safety, innovative transformations, and the long term consequences of engineering decisions. In this manner the reputational capital of the university is formed through the humanomics of virtues embodied by the participants of the educational process, which allows engineering education to be interpreted as a strategic practice of responsible design of the future.

The theoretical understanding of the ethical dimension of institutional sustainability of the university can be further deepened through a managerial reflection on the functioning of the institution under conditions of martial law. Such analysis considers the university as a space in which institutional identity, managerial culture, and the moral solidarity of the academic community are tested, emphasizing the preservation of the core values as a strategic condition for the continuity of development [11, p. 14]. Within the context of the present discussion this work provides the possibility of examining how, under conditions of extreme historical tension, the reputational capital of the university is formed on the basis of the consistency of value orientations, the transparency of managerial decisions, and the capacity for moral leadership. Consequently, the experience of National Aerospace University “Kharkiv Aviation Institute”, conceptualized in the aforementioned study, functions as an empirical foundation for the investigation of the axiological model of branding within which the image of the institution acquires the meaning of the result of ethical practice and responsible institutional self determination [11, p. 67].

In this perspective the contemporary technical university appears as an engineering and scientific hub and at the same time as a center of ethical culture capable of communicating an image of an institution that unites technological competence with a humanistic worldview [12, p. 19]. Within the globalized space of competition for attention and trust the system of

value orientations determines the persuasiveness of the university brand, while virtues acquire the status of a fundamental reputational resource. Within this dimension humanomics outlines the intellectual and moral framework for the construction of a holistic image of the university as a community of dignity, openness, and responsibility within which the achievements of aerospace engineering are organically connected with the axiological maturity of their creators.

The theory of humanomics developed by the american economist Deirdre McCloskey is oriented toward overcoming the reductionist tendencies of neoclassical economics through the integration of ethical, rhetorical, and cultural dimensions into the sphere of social analysis. Its conceptual foundations are based on the recognition of the dignity of every individual and on the decisive role of bourgeois virtues such as honesty, responsibility, compassion, and enterprise as factors of social prosperity. In her studies Deirdre McCloskey argues that the economic growth of the modern West is connected with a transformation of the moral and communicative attitudes toward labor, innovation, and freedom, which contributed to the emergence of a new culture of enterprise and trust. In a broader intellectual context humanomics may be considered a worldview paradigm within which ethics, trust, and moral leadership function as foundations of sustainable development and at the same time as resources for the formation of a positive image of institutions, including universities.

The concept of humanistic value management interpreted through the perspective of humanomics outlines a managerial paradigm at the center of which are dignity, trust, and virtues as decisive factors in the formation of the organizational culture of the university [12, p. 22]. Within such a theoretical horizon the university represents a community of moral leadership in which a culture of responsibility and mutual respect determines the character of its public image. The ethical atmosphere of the educational environment ensures the cohesion of the academic community, supports motivational mechanisms, and at the same time affirms the reputation of the university as a space of humanistic values and professional integrity. Value orientations acquire practical realization through communication strategies, managerial decisions, and the style of intra institutional interaction. As noted by Deirdre McCloskey, ethical governance and moral leadership create the conditions for long term prosperity and ensure the sustainability of the positive image of the institution [10].

Within the discourse of humanomics academic integrity is interpreted as a fundamental moral virtue that determines the quality of education and at the same time forms the spiritual identity of the university [13, p. 99]. In this context the emphasis is placed on the cultivation of internal honesty as a mode of existence within the academic world that includes a responsible attitude toward knowledge, truth, and professional duty. Integrity appears as a form of moral self affirmation grounded in personal dignity, mutual trust, and reputation as an expression of the shared moral memory of the university community. Ethical leadership within the framework of the humanomic approach is interpreted as a model of governance based on moral authority, persuasion, and personal example that forms an atmosphere of mutual responsibility and trust. In this interpretation humanomics actualizes the ethical mission of the university connected with the creation of a space of moral development within which integrity becomes the foundation of reputation and reputation functions as a key factor of public trust [13, p. 100].

The combination of managerial influence with moral example, interpreted by Deirdre McCloskey as a harmony of economic rationality and bourgeois virtues, forms the ethical fabric of university life. Such an integration of rational thinking and integrity creates an atmosphere of trust, shared belonging, and common purpose that enables the university community to respond to contemporary challenges with technical competence and moral reflexivity [14]. Humanomics emphasizes the significance of soft factors such as honesty, dignity, respect for freedom of

thought, academic autonomy, and integrity as driving forces of sustainable development. Within this conceptual field the university is understood as both an educational institution and a spiritual and cultural space in which moral continuity becomes the foundation of a shared identity. The ethical culture of the university is manifested in everyday practices of mutual recognition, in responsible speech, and in the readiness to act in accordance with internal convictions. The moral integrity of the university becomes the source of its long-term stability, since an institution endowed with moral meaning preserves public trust under conditions of change and uncertainty.

University traditions that sustain the virtues of cooperation, respect, and openness constitute a significant resource of institutional resilience and contribute to the consolidation of the moral unity of the academic community. Within the framework of humanomics social relations acquire cultural and economic significance because traditions institutionalize virtues that strengthen trust and ensure the reputational stability of the university [14]. The formation of values within the university environment appears as an act of moral creation grounded in dialogue, mutual respect, and trust. The humanomic approach interprets the participants of the educational process as subjects of ethical co creation whose interactions fill institutional life with moral meaning and contribute to the development of a culture of responsible engagement.

Within the context of aerospace engineering these virtues acquire a particular meaning connected with the intellectual capacity to assess risks under conditions of uncertainty and with the awareness of ethical responsibility for safety and for human life. The university brand of National Aerospace University “Kharkiv Aviation Institute” communicates these values through a culture that recognizes the right to make mistakes within the learning process and at the same time affirms zero tolerance toward negligence in real design practice.

The formation of university ethics within the framework of humanomics includes transparency in decision making, dialogical interaction, and moral leadership as a form of service to the common good. The leadership of the university appears as the bearer of administrative responsibility and at the same time as the embodiment of virtues and moral consistency that encourages the academic community toward self improvement. Ethical values of the university develop in interaction with social transformations while preserving an internal stability that sustains trust, unity, and the sense of moral belonging to the community [14].

Humanomics outlines a comprehensive model of ethical governance in which moral principles are integrated with managerial effectiveness. Its practical dimension is realized through ethical codes, educational programs, advisory institutions, a culture of integrity in everyday activity, and through practices of moral self assessment and the development of leadership grounded in dignity and mutual respect. Within this conceptual field the university is interpreted as a community in which humanistic principles determine the rhythm of intellectual life and form a space of moral trust, while management acquires a spiritual dimension and appears as an act of moral self affirmation and collective responsibility.

According to Deirdre McCloskey, ethical culture unfolds as a living process rooted in the everyday experience of the community. Its foundation is the internal disposition of the individual to act responsibly, the readiness to accept the consequences of personal decisions, and the ability to preserve dignity in interaction with others [13]. Institutional structures are capable of supporting this process and providing it with an organizational form, whereas a culture of trust and respect develops within the interpersonal space of communication. Humanistic management is realized in an educational environment characterized by openness, moral autonomy, and recognition of human dignity as the highest value.

Ethical conduct manifests itself in everyday practices that include the acknowledgment of personal mistakes, mutual support, and care for others. Informal mentorship, sincere interest

in the development of colleagues, and openness to dialogue create the living fabric of the moral environment of the university. Communication acquires the character of a trusting exchange of ideas within which a space emerges for emotional and moral reflection and for the recognition of the dignity of every member of the community. Within the context of the aerospace sector, associated with the exploration of new horizons of knowledge and technology, the humanomic approach emphasizes the importance of intellectual courage in the production of unconventional solutions and in their responsible justification. A university brand that supports the innovative courage of students and researchers forms the image of an institution capable of preparing specialists for responsible leadership in global projects related to the exploration of outer space and the development of environmentally oriented air transportation.

In this sense every managerial decision may acquire the character of a humanistic act when it is grounded in compassion, trust, and the aspiration to support others. Even actions of a limited scale that demonstrate moral attention and respect gradually shape a culture within which the truthfulness of expression becomes a stable norm and the university affirms itself as an institution rooted in moral resilience and ethical maturity. Under the conditions of the digital era characterized by the intensity of information flows, the capacity of the future engineer for meaningful and ethically balanced communication acquires the significance of an important professional competence. Humanomics emphasizes that the success of any project is connected with the ability of its participants to achieve mutual understanding on the basis of shared values. As a result, aerospace engineering appears as a field of heightened social responsibility.

In the light of humanomics the formation of university values is interpreted as a moral act of collective creation grounded in dignity, trust, and open dialogue. Every member of the academic community is recognized as a moral subject capable of actively co creating the ethical space of the educational environment. Expanded participation of the actors of the educational process strengthens the legitimacy of virtues and contributes to the establishment of a culture of responsibility. The moral environment is sustained through symbolic and practical expressions of respect and mutual recognition and through the example of humanistic leadership. As emphasized by Deirdre McCloskey, humanity should be understood as a form of being and a mode of existence [15, p. 126].

Within the managerial paradigm of humanomics key virtues acquire a concrete meaning within academic and professional dimensions. Justice as a component of academic and professional integrity constitutes the foundation of the ethical branding of the university because it presupposes objective evaluation of intellectual contribution, honesty of authorship, and transparency of scientific results. Within the sphere of aerospace engineering these principles determine the standards of professional conduct in which the reputation of the specialist is connected with adherence to high norms of scientific and engineering ethics.

Courage and intellectual boldness appear as virtues necessary for activity in a field oriented toward the exploration of new horizons of knowledge and technology. The humanomic approach emphasizes readiness to propose innovative solutions, to defend them through reasoned argument, and to assume responsibility for their implementation. A university brand that supports the innovative courage of students and researchers forms the image of an institution capable of preparing specialists for responsible leadership in global projects related to the exploration of outer space and the development of environmentally oriented air transportation. The traditional bourgeois virtue of moderation and inner balance reflects the capacity to combine innovation with ethical reflection. In aerospace engineering this virtue manifests itself in the responsible assessment of the impact of technologies on the environment and society, in the consideration of

the long-term consequences of technical decisions, and in the awareness of the limits of technological intervention. An ethical university brand formed within the framework of humanomics represents the modern engineer as a professional capable of integrating technical competence with a profound moral understanding of professional activity. Such an approach strengthens trust in the institution and reinforces its social significance.

The gender dimension of humanomics is particularly significant within the context of this study. Deirdre McCloskey, a transgender woman and economist, embodies humanomics as a life project in which equality is not identical with sameness but is expressed through symmetry of moral status and through the right to be heard, recognized, and involved in collective creation. The humanomic approach, grounded in the recognition of the unconditional dignity of the person, naturally presupposes the overcoming of gender bias within the professional environment.

Humanomics proposes a value-oriented vision within which the individual is interpreted as a moral subject endowed with dignity, the capacity for empathy, and responsibility. Such a perspective contributes to the transformation of the institutional environment toward overcoming established hierarchies and hidden limitations, including the phenomenon of the glass ceiling that restricts the professional advancement of women in high technology sectors [16, p. 86]. A university community oriented toward humanomic principles cultivates practices of ethical sensitivity, mutual recognition, and support, thereby creating conditions for the full visibility and realization of the potential of every member.

Within the context of engineering education this orientation presupposes systematic efforts aimed at eliminating structural barriers to career advancement and ensuring equal access to research and managerial positions. Ethical branding of a technical university in this dimension is connected with the formation of an inclusive environment in which intellectual competence, professional integrity, and leadership qualities determine trajectories of success. The axiology of contemporary aerospace engineering presupposes consistent recognition of the contribution of women to the development and management of complex engineering projects and to other critically important domains [16, p. 87]. Attention to this dimension may be considered one of the most significant indicators of the ethical maturity of a university brand.

In conclusion, it should be emphasized that the humanomics of Deirdre McCloskey proposes a systemic ethical renewal of thinking that supports the formation of a positive image of the university as a community that adheres to moral and social standards. Its conceptual goal lies in the recognition of the dignity of every person, which creates the foundation of social trust and reflects the ethical maturity of the institution. Humanomics creates opportunities for building the reputation of the university on the basis of integrity, mutual respect, and moral coexistence. In conditions of sociocultural change, the university functions as a center of knowledge and also as an institution capable of demonstrating high moral standards, maintaining public trust, and shaping a positive social image.

Ethical governance oriented toward values encourages motivation and active engagement of participants in the educational process and supports the development of a culture of trust that becomes a key element of the university's image strategy. Academic integrity, moral leadership, a culture of virtues, and open dialogue function as criteria of the quality of educational and research activity and form the principal components of the institution's reputational capital.

Humanomics also serves as a methodological foundation for overcoming instrumentalism in branding and supports the development of an authentic ethical brand of the university. Within this model the university brand develops through the mechanism of honest and persuasive dialogue and relies on a system of fundamental virtues. Each virtue functions as a source of social trust and strengthens the competitive capacity of the university. In this context the university

appears as a moral ecosystem and as a living symbol of ethical culture in which the stability of development and the attractiveness of the institution in society rest on the harmonious integration of intellectual competence, ethical principles, and social responsibility.

Bibliography

1. Giddens A. The consequences of modernity. Cambridge : Polity Press, 1990. 186 p.
2. Barnett R. The ecological university: A feasible utopia. London ; New York : Routledge, 2017. 228 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315194899>.
3. Broadbent S., Lobet-Maris C. Towards a grey ecology. *The Onlife Manifesto: Being Human in a Hyperconnected Era* / ed. by L. Floridi. Cham : Springer, 2015. P. 111–124. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-04093-6_15.
4. Svensson G., Wood G. A model of business ethics. *Journal of Business Ethics*. 2008. Vol. 77. No. 3. P. 303–322. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10551-007-9351-2>.
5. Курбатов С.В. Університет світового класу як матеріалізація ідеї елітного навчального закладу XXI сторіччя. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2011. № 3. С. 11–18. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/8419/1/TPUSS_2011_3_Kurbatov_Universytet%20svitovogo%20klasu.pdf.
6. Дольська О.О., Городиська О.О. Цифрова культура як детермінанта змін у мисленні, світогляді, освіті. *Вісник Дніпровської академії неперервної освіти. Серія : Філософія. Педагогіка*. 2025. № 1 (8). С. 7–17. URL: <https://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/90379>.
7. П'ятиницька Г. Брендинг вищої освіти. *Scientia fructuosa*. 2021. № 4 (138). С. 118–136. URL: <https://journals.knute.edu.ua/scientia-fructuosa/article/view/112>.
8. Калюга Л., Афанасьєва О. Бренд університету як інструмент успіху на освітньому ринку. *Universum*. 2024. № 15. С. 287–290. URL: <https://archive.liga.science/index.php/universum/article/view/1540>.
9. Плисенко Г.П. Етичний брендинг як стратегія сталого зростання на галузевих ринках. *Економіка. Управління. Інновації*. 2024. № 1 (36). С. 199–211. DOI: [https://doi.org/10.35433/issn2410-3748-2024-1\(36\)-1410](https://doi.org/10.35433/issn2410-3748-2024-1(36)-1410).
10. McCloskey D. Prudence over sustainability. *The Jordan Times*. 2021. URL: <https://www.jordantimes.com/opinion/deirdre-nansen-mccloskey/prudence-over-sustainability>.
11. Литвинов О.М. Забезпечення стійкості прифронтового університету: 15 есе про досвід ХАІ. Харків : Право, 2025. 192 с. URL: <http://dspace.library.khai.edu/xmlui/handle/123456789/9214>.
12. Ferdman A., Ratti E. What do we teach to engineering students: Embedded ethics, morality, and politics. *Science and Engineering Ethics*. 2024. Vol. 30. No. 7. P. 1–26. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11948-024-00469-1>.
13. George A.J.T., Rose S. Ethical decision-making: Virtues for senior leadership in higher education. *Management in Education*. 2023. Vol. 39. No. 2. P. 97–101. DOI: <https://doi.org/10.1177/08920206231172027>.
14. McCloskey D. Balancing economic prudence and sustainability [Interview]. *Henry Stewart Talks*. 2024. URL: <https://hstalks.com/t/5549/balancing-economic-prudence-and-sustainability/>.
15. McCloskey D. How to be human. Though an economist. Ann Arbor : University of Michigan Press, 2000. 299 p.
16. Ушно І.М. Дослідження гендерної рівності у аерокосмічній інженерії: автобіографічний підхід. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ»*. Серія : *Актуальні проблеми розвитку українського суспільства*. 2025. № 2. С. 85–88. URL: <http://aprus.khpi.edu.ua/article/view/351057>.

АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР БРЕНДИНГУ УНІВЕРСИТЕТУ ЦИФРОВОЇ ДОБИ В КОНТЕКСТІ ГУМАНОМІКИ ДЕЙДРЕ МАККЛОСКІ

Світлана Широка

*Національний аерокосмічний університет «Харківський авіаційний інститут»,
кафедра філософії та суспільних наук
вул. В. Манька, 17, 61070, м. Харків, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-2790-5902>*

Георгій Півень

*Національний аерокосмічний університет «Харківський авіаційний інститут»,
кафедра філософії та суспільних наук
вул. В. Манька, 17, 61070, м. Харків, Україна
<https://orcid.org/0009-0007-6943-4914>*

У статті досліджується етичний потенціал гуманоміки Дейдрі Макклоскі у контексті формування морального іміджу університету та ціннісно орієнтованої інституційної культури. Гуманоміка розглядається як філософський підхід, який інтегрує інституційну рефлексію з традицією етики чеснот. У цьому ключі університет постає як моральна спільнота, у якій виробництво знань невіддільне від розвитку етичної відповідальності та поваги до людської гідності.

Робота розкриває роль чеснот у формуванні етичного бренду сучасного технічного університету. Зокрема, досліджується філософський зміст мужності, розсудливості, поміркованості, справедливості та солідарності у професійному становленні інженерів і науковців. Гуманоміка забезпечує концептуальні засади для розкриття етичного виміру інституційної репутації та інтерпретує університетський бренд як прояв моральної культури, втіленої у щоденній академічній практиці. Особлива увага приділяється гуманістичним засадам інклюзивності та гендерної рівності. На прикладі Національного аерокосмічного університету «Харківський авіаційний інститут» демонструється, як принципи гуманоміки впроваджуються у діяльність технічного університету, поєднуючи освітні, наукові та виховні процеси в цілісну систему ціннісного брендингу. Академічне середовище постає як простір моральної комунікації, де цінності довіри, відповідальності та діалогу структурно інтегруються у всі аспекти освітньої та дослідницької діяльності.

Дослідження показує, що етичний імідж університету формується через поєднання інтелектуальної компетентності, моральної рефлексії та соціальної відповідальності. У цьому контексті університет функціонує як культурна інституція, що виробляє знання і водночас культивує етичну свідомість у суспільстві. Гуманоміка стає філософським та методологічним ресурсом для осмислення моральних підвалин сучасних академічних інституцій і концептуалізації університету як живої етичної екосистеми, заснованої на чеснотах, довірі та спільній відповідальності, що реалізується на практиці через інтеграцію освітніх, наукових та виховних процесів у єдину систему ціннісного брендингу.

Ключові слова: гуманоміка, етичний брендинг, довіра, освіта, репутаційний капітал, цифровізація, чесноти, імідж, комунікація.

Дата першого надходження статті до видання: 26.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 323.1(437.6)(=214.58)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.35>

БАР'ЄРИ СУСПІЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ: СОЦІАЛЬНІ ТА КУЛЬТУРНІ ВИКЛИКИ ДЛЯ ПРЕДСТАВНИКІВ РОМСЬКОЇ ГРОМАДИ У СЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Роман Бандурович

*Ужгородський національний університет,
факультет суспільних наук, кафедра політології і державного управління
вулиця Університетська, 14, 88000, Ужгород, Україна
<https://orcid.org/0009-0004-2091-8377>*

Темою наукового дослідження є проблема бар'єрів суспільній інтеграції для представників ромської громади у Словацькій Республіці. Дослідження присвячене комплексному аналізу причин стійкої маргіналізації ромської меншини в Словацькій Республіці. Розглянуто причини виникнення бар'єрів суспільній інтеграції ромів, що зберігаються через історично вкорінену нерівність, негативну позицію суспільства стосовно ромської національної меншини та ставлення до представників ромських громад як стигматизованих елементів суспільства. Особливу увагу приділено факторам національної ідентичності ромської національної меншини та рисам соціального менталітету ромів, що можуть бути суттєвою перешкодою на шляху суспільної інтеграції ромів до суспільного життя у Словацькій Республіці.

Результати дослідження можуть бути корисними в галузі розроблення рекомендацій стосовно ромських громад у Словацькій Республіці у сфері охорони здоров'я та медичних послуг, а також у посиленні профілактики проблем ромського населення у певних сегрегованих районах. Ураховуючи різні типи ромських громад, результати дослідження в рамках системи цінностей ромів та її потенційної різноманітності можуть становити емпірично перевірений критерій етнічної та культурної однорідності досліджуваної етнічної групи в Словацькій Республіці. Вони також можуть сприяти розвіянню стереотипів та упереджень, що мають стосунок до ромського населення.

Розуміння специфіки соціальної поведінки ромів та її потенційних відмінностей у межах окремих типів ромських громад може в майбутньому ініціювати більш масштабні дослідження проблем ромських громад у різних регіонах Словацької Республіки. Можливими перспективними напрямками майбутніх досліджень можуть стати розроблення мультинаціональної стратегії інтеграції ромських громад до соціального життя Словацької Республіки та модернізація існуючих практик державної політики, що стосуються етнічних меншин.

Ключові слова: ромські громади, сегрегація, дискримінація, суспільна інтеграція, національні меншини, політика інклюзії, Словацька Республіка.

Вступ. Інтеграція національних меншин до всіх сфер життя країни є динамічним процесом, що сприяє ефективній участі всіх членів суспільства в економічному, політичному, соціальному й культурному аспектах діяльності держави та підтримує інклюзивне відчуття належності на загальнонаціональному та локальному рівнях усіх членів суспільства.

За умови відсутності належної стратегії політики інтеграції існує небезпека, що різні спільноти, особливо численні та територіально сконцентровані, з часом можуть усе більше відокремлюватися, маючи незначну кількість спільних інтересів або взагалі не маючи їх та не відчуваючи належності до суспільства. Таке розділення на паралельні



та роз'єднанні спільноти є значним ризиком для життєдіяльності та стабільності будь-якої багатонаціональної держави. Цей ризик може бути зменшений завдяки добре скерованому процесу суспільної інтеграції національних меншин, що може відіграти вирішальну роль у попередженні переростання напруги в конфлікт.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню суспільної інтеграції представників етнічних громад загалом та певним його соціально-психологічним аспектам присвячено дослідження вітчизняних учених А.С. Лобанової [1], О.М. Мушинки [2], О.Т. Риндзак [3]. Серед робіт закордонних учених варто відзначити праці R. Džambazović та M. Jurásková [4], R. Filčák [5; 6], A. Ghimisi [7], J. Průcha [8] та інших дослідників.

Дослідження грамотно продуманого та реалізованого процесу інтеграції національних меншин, що є передумовою для побудови рівноправного суспільства, стало основою для формування *мети* даної роботи, а саме: дослідження бар'єрів суспільної інтеграції ромських громад у Словацькій Республіці.

Для досягнення мети необхідним є виконання таких *завдань*:

- здійснення поточного та ретроспективного аналізу суспільного становища ромських громад у Словацькій Республіці;
- дослідження існуючих культурних та соціальних викликів для представників ромських громад у Словацькій Республіці;
- дослідження теоретичних шляхів подолання існуючих суспільних бар'єрів для представників ромських громад у Словацькій Республіці.

Об'єктом дослідження є умови життя ромських громад у Словацькій Республіці.

Предмет дослідження – існуючі соціальні бар'єри та потенційне створення сприятливих передумов для повноцінної інтеграції представників ромських громад до словацького суспільства.

У ході виконання даної роботи використано такі *методи досліджень*: метод ретроспективного аналізу, метод аналізу статистичних даних, історичний та структурний методи аналізу документації.

Виклад основного матеріалу. Згідно з демографічними оцінками та соціографічним картографуванням, здійсненими у 2025 р., Словаччина має одну з найбільших ромських громад у Європі. За оцінками, кількість ромів, що проживають у Словаччині, становить близько 400 тис осіб, або 7% від загальної чисельності населення країни [9].

Роми є водночас найбіднішою та найбільш соціально обмеженою національною меншиною країни, головним чином, через обмежений доступ до сфер освіти та охорони здоров'я, також із причини невідповідного становища з погляду працевлаштування та низького рівня життя.

Стандартна позиція у сприйнятті ромів у минулому (вони були презентовані як недорозвинена спільнота, що повинна «піднятися» або «підвищити свій культурний рівень» до стандартів пересічного населення) переноситься до загального бачення ромів і на сучасному історичному етапі [2].

Значна частина ромського населення Словацької Республіки являє собою уразливі верстви населення. Соціальний контекст поняття «уразливість» указує на те, що вона стосується суспільства, його членів і характеризує незахищеність їхніх соціальних інтересів, а також обмеженість доступу до соціальних і культурних благ [3].

У випадку ромського населення уразливість проявляється в таких аспектах [10]:

- економічне виключення як позбавлення доступу до суспільних можливостей забезпечення належного рівня життя;

- культурне виключення у формі відмови ромським громадам на права, які кожна особа чи соціальна група повинна мати: право брати участь у культурному житті країни та ділитися власними культурними надбаннями;
- символічне виключення, пов'язане зі стигматизацією осіб та груп, які більшість населення країни розглядає як такі, що відрізняються або навіть є девіантними;
- просторове виключення, що проявляється в концентрації осіб або вже виключених соціальних груп у певному обмеженому географічному просторі, зазвичай у деяких сегрегованих поселеннях або районах міст.

Згідно з демографічними даними, приблизно 60% від загальної кількості ромів, які проживають у Словаччині, живуть інтегровано з більшістю населення та рештою суспільства; приблизно 40% проживають у містах або муніципалітетах, поселеннях, розташованих на периферії муніципалітетів та міст, або в поселеннях, які знаходяться далеко від них або відокремлені природним чи штучно створеними бар'єрами [11].

У цих місцевостях постійно спостерігаються явища подвійної або множинної маргіналізації, при цьому множинна маргіналізація стосується переважно ромів, які проживають у маргіналізованих регіонах та сегрегованих маргіналізованих поселеннях [12]. Ефект дезінтеграції та маргіналізації ромського населення проявляється як довгострокова відсутність матеріальної безпеки та життя за межею бідності.

Основними елементами, що впливають на рівень бідності ромського населення, є ступінь сегрегації ромів та рівень концентрації їхніх поселень: чим більш сегрегованою та більшою за чисельністю жителів є ромська громада в сегрегованому поселенні, тим вищим є рівень їхньої бідності. Ступінь сегрегації є важливим елементом із погляду соціальної стратифікації усередині самого ромського населення.

Статус сегрегованих ромів у маргіналізованих регіонах помітно нижчий, ніж статус інтегрованих ромів. Із цієї причини можуть проявлятися різні форми нерівності, з якими ця частина населення стикається протягом тривалого часу: рівень доходу, соціальний статус, рівень споживання, спосіб життя, інтеграція на ринок праці, освіта та ставлення до освіти, нерівність привілеїв та влади суспільних громад, нерівність розподілу політичного впливу та законодавчої влади.

Проблема сегрегації ромського населення в Словацькій Республіці продовжує становити значний виклик, особливо в критичних сферах, таких як освіта та житло [13]. В освіті сегрегація найбільш очевидна в селах із переважно ромським населенням, де школи часто стають повністю сегрегованими через відхід дітей, які не є ромами. Багато батьків, які не є ромами, вибирають записувати своїх дітей у школи за межами цих сіл, зазвичай у районах, де ромські учні відсутні, що ще більше поглиблює розрив.

Це явище широко визнається владою як тенденція негативного ставлення до ромської етнічної меншини, оскільки воно підтримує нерівність та обмежує можливості для повноцінної інтеграції до суспільства. Однак ефективні рішення для протидії цій тенденції залишаються невлловимими, залишаючи проблему без вирішення.

У ромській спільноті думки щодо освітньої сегрегації змішані і часто залежать від соціально-економічного статусу представників громади. Ромські родини, що мають кращий економічний стан, зазвичай віддають перевагу інтегрованим освітнім середовищам, уважаючи їх можливостями для своїх дітей отримати кращі знання та навички, налагодити соціальні зв'язки та покращити свої перспективи на майбутнє.

Навпаки, економічно незабезпечені ромські родини часто висловлюють задоволення сегрегованими класами та школами, сприймаючи їх як більш безпечні, менш конкурентні середовища, де їхні діти менш імовірно зіштовхнуться з дискримінацією або

відчуватимуть себе маргіналізованими. Однак ці родини можуть не помічати довгострокових негативних наслідків такої сегрегації, включаючи зменшений доступ до якісної освіти, обмежену соціальну інтеграцію та менше можливостей для підвищення соціального статусу. Ці наслідки можуть підтримувати **цикли бідності** та виключення із суспільного життя для ромських дітей.

Сегрегація також глибоко вкорінена у сфері житла, де ромські громади часто обмежені відмежованими районами або поселеннями-гетто. Житло, призначене для ромських родин, зазвичай зосереджене в певних місцевостях, що називають «ромським житлом». Ця сегрегація є не лише відображенням соціальної маргіналізації, а й чинником, що впливає на розвиток ініціатив.

Однією зі значних перешкод для вирішення проблеми сегрегації у житлі є небажання місцевих органів влади виділяти землю для ромського житла у центральних районах муніципалітетів [14]. Натомість нові житлові проекти для ромських родин часто переносяться до периферійних частин міст або до місць уже існуючих ромських поселень. Ця практика підтримує просторову сегрегацію, ще більше ізолюючи ромські громади від економічних можливостей, соціальних мереж та основних послуг, доступних для інших громадян.

Стосовно житлового питання національний уряд та місцеві органи влади повинні зобов'язатися до справедливого виділення землі та розвитку змішаних житлових проєктів у центральних районах разом із заходами для боротьби з дискримінаційними ставленнями до ромських жителів. Без свідомих і тривалих зусиль цикл сегрегації продовжить обмежувати можливості та поглиблювати нерівності для ромських громад.

Негативні наслідки такої сегрегації виходять за межі фізичного розділення. В освіті сегреговані школи часто не мають ресурсів для забезпечення якісного навчання, доступних у більш різноманітних або переважно не ромських школах. Це обмежує потенціал ромських дітей у досягненні академічного успіху та інтеграції до суспільства.

У сфері освіти вирішення цього питання може включати:

- перерозподіл навчальних округів;
- розроблення інклюзивних навчальних програм;
- програми залучення громади для сприяння довірі та співпраці між ромськими та не ромськими родинками.

Муніципальні органи влади та їхні представники або не усвідомлюють масштаби цієї проблеми, або схильні зменшувати її значення, що свідчить про тривожний **розрив між інституційними сприйняттями та реальним життям ромського населення**. Роми вказують на часті випадки дискримінації у своїх взаємодіях із державними службами, де вони часто стикаються з нерівним ставленням та системним упередженням. Подібна ситуація спостерігається в медичних закладах та центрах зайнятості, де клієнти-роми стикаються з неналежним обслуговуванням, відсутністю емпатії або навіть відмовою в обслуговуванні порівняно з не-ромами [15].

Проблема виходить за межі державних послуг і включає дискримінацію у приватних закладах, таких як ресторани, кафе та магазини. Прикладом є наявність зарезервованих зон у деяких кафе, де ромські гості «відокремлені» від не-ромських клієнтів. Наведена форма дискримінації, хоча й незаконна, часто залишається без уваги через недостатнє виконання антидискримінаційних законів та суспільну байдужість.

Такі практики підсилюють відчуття виключення та підтримують шкідливі стереотипи стосовно ромів, ще більше закріплюючи соціальне розмежування. Незважаючи на незаконність таких дій, системний характер дискримінації та відсутність проактивних заходів для її вирішення створюють середовище, де нерівне ставлення продовжує існувати.

Зусилля щодо боротьби з дискримінацією повинні включати підвищення обізнаності про права національних меншин серед державних службовців та постачальників послуг, упровадження тренінгів із терпимості та зміцнення виконання антидискримінаційних законів. Створення доступних механізмів для повідомлення про випадки дискримінації та забезпечення своєчасного та ефективного розгляду скарг може допомогти створити атмосферу довіри та відповідальності в суспільстві.

У контексті ізолюваності національної меншини вживається термін «бідність культури як причина соціальної ізоляції», що визначається як: відсутність ефективної участі та інтеграції бідних мешканців в основні інститути суспільства більшості; мінімальна соціальна організація, що перевищує рівень звичайної сім'ї; сильне відчуття маргіналізації та неповноцінності, фаталізм із низьким рівнем амбіцій.

У сучасному суспільстві існують стійкі тенденції інтерпретувати «культуру бідності» як характерну та культурно органічну рису ромської етнічної групи. Не лише мешканці маргіналізованих ромських поселень, а й роми як етнічна меншина сприймаються більшістю населення Словацької Республіки як найбільш «проблематичні» жителі країни [16].

Представники ромських громад стикаються з негативними стереотипами та етнічними упередженнями. Членів цієї конкретної групи зазвичай називають соціально дезадаптованими, такими, що живуть *культурно зумовленим антисоціальним життям* і схильні до повторюваної злочинної діяльності. У більш вузькому розумінні значення терміна йдеться про антисоціальний розлад особистості, якому притаманні ігнорування (зазвичай через неусвідомлення, хоча й раціональне розуміння) соціальних норм і прав інших, імпульсивність, іноді в поєднанні з агресивністю і дуже обмеженою здатністю чи відсутністю інтересу до формування тривалих стосунків [17].

Така ситуація є наслідком історичного розвитку взаємовідносин між ромами і більшістю населення, що також виникла як результат масштабних соціальних та економічних змін, що відбулися в Словацькій Республіці на початку 1990-х років. Через розпад соціалізму та його патерналістської політики і перехід до ринкової економіки жителі ромських громад опинилися в становищі економічно неактивних та соціально залежних жителів від решти суспільства.

Одним з аспектів, що потребує особливої уваги під час дослідження питання повноцінної інтеграції жителів ромських громад до соціального середовища держави, є питання ціннісної орієнтації, що відображає відносну важливість індивідуальних цінностей або цінностей певної соціальної групи [18].

Переважає більшість досліджень, пов'язаних із системою цінностей ромів у Словаччині, впливає з теоретичних знань таких наукових дисциплін, як культурна антропологія, культурологія, та прикладних етнічних досліджень. Існує припущення, що через історичні події минулого століття, асимільовані політичні процеси соціалізму та соціально-економічні зміни протягом останніх двадцяти років, про традиційну культуру ромів у Словацькій Республіці та сусідніх державах згадувати небажано [19].

Традиційна «культура ромів» в історико-ретроспективному розумінні терміна більше не існує або збереглися лише її деякі фрагментарні елементи, часто архаїчного характеру. Їх можна спостерігати у дещо зміненій формі в невеликих осередках частково ізолюваних ромських громад на сході Словаччини.

Сьогодні концепція традиційної культури ромів усе частіше стає джерелом етнічних стереотипів та упереджень більшості населення щодо ромів, тоді як багато актуальних питань, пов'язаних із цими спільнотами, тлумачаться як результат етнічних та культурних відмінностей.

У цьому контексті вищезгаданий термін «культура бідності» частіше обговорюється як значення характерної етнічної риси ромського населення: навіть якщо культура бідності є характерною для великих груп ромів, що проживають у соціально та просторово виключених районах, більшість неналежним чином узагальнює «справжній» образ ромів через зовнішні прояви їхнього способу життя.

З іншого боку, вони не усвідомлюють, що така поведінка щодо ромів чи етнічна ідентифікація не мають жодного зв'язку з етнічним походженням та є справедливою для всіх людей, які постраждали від крайньої бідності та тривалого строку соціальної ізоляції.

Водночас ця концепція традиційної культури ромів, зокрема у випадку пересічної громадськості, пов'язана з припущенням етнокультурної гомогенізації окремих груп ромів і не враховує поточної ситуації [13]. Представники ромських етнічних громад поділяють елементарні культурні цінності, проте їхні культурні форми не є єдиними. Елементарна модель культурного життя ромів є послідовною, але її прояви – ні, оскільки культура ромів є наслідком використання ситуативної поведінки, що є породженням використовуваної ромами стратегії **соціальної мімікрії**.

Існують три основні форми соціальної мімікрії, які розрізняються за своєю ціллювою ознакою [1]:

- мімікрія-захист: змушено-адаптаційна поведінка, спрямована на виживання в несприятливих умовах. Людина маскує свою справжню сутність, щоб уникнути конфлікту або небезпеки;
- мімікрія-газандування (ціледосягнення успіху): маскувальний спосіб досягнення власних цілей, коли людина приховує свої егоїстичні інтереси під маскою дотримання високих суспільних цінностей;
- соціальний міметизм: прагнення якомога точніше копіювати поведінку, образ або стиль життя авторитетних та зразкових людей для досягнення певних соціальних цілей.

Навіть за умови, якщо існує кореляція між цінностями, життєвими стратегіями та культурою окремих етнічних груп ромів, виведення системи цінностей та ціннісних орієнтацій ромів на основі розуміння життєвих стратегій не є правильним способом вирішення проблеми. Це можна розглядати як форму дії шляхом примусу через зовнішні обставини, що не впливають із концепції традиційної культури ромів та не відповідають ситуації, у якій перебуває ромське населення Словацької Республіки.

Однак слід урахувувати той факт, що у разі взаємодії більшості населення країни та взаємодії ромської етнічної групи в Словаччині, безумовно, мається на увазі міжкультурна комунікація. Уважається, що розуміння цінностей або ціннісних орієнтацій ромів, головним чином, тих, хто живе в маргіналізованих умовах, може сприяти підвищенню якості взаємного спілкування та співіснування.

Із погляду ціннісного аспекту конкретної національної групи орієнтоване дослідження може вказати на реальні відмінності. Саме тому передбачається, що цінності або ціннісні орієнтації є однією з основних культурних ознак окремих націй та етнічних груп [8], присутні в кожній сфері суспільства одночасно. Психологічні та соціологічні цінності становлять регуляторний механізм людської поведінки, значущий для конкретного суспільства, та проявляється у спільних стандартах, ставленнях, думках, уподобаннях. Цінності національних та етнічних спільнот є незмінними, оскільки вони передаються з покоління у покоління та стійкі до зовнішнього світу.

З огляду на ці факти, на програмний період Європейського Союзу 2021–2027 рр. уряд Словаччини прийняв «Стратегію рівності, інклюзії та участі ромів до 2030 року» [7], що складається з п'яти пріоритетних сфер: освіта, зайнятість, охорона здоров'я, житло, боротьба з антиромським расизмом та сприяння участі в громадському житті країни.

Плани дій для кожної із цих сфер були розроблені на період 2022–2024 рр. Окрім того, «Плани дій на період 2025–2027 років» були підготовані Управлінням уповноваженого уряду Словаччини з питань ромських громад, що виконує функції як координатора, так і Національного контактного пункту з питань ромів.

Нова Стратегічна програма Європейського Союзу щодо інтеграції ромів на 2020–2030 рр. є великим кроком до вирішення проблеми, яка затягнулася надто довго. Ромське населення, яке є найчисленнішою меншиною в Європейському Союзі, занадто сильно постраждало від дискримінації, неналежного медичного обслуговування чи відсутності належної освіти. Завдяки численним зусиллям Європейський Союз прагне вирішити багато із цих проблем за допомогою нового стратегічного плану, розробленого для належної інтеграції ромів.

Після надходження цього сигналу від Європейського Союзу всі держави-члени повинні відреагувати та зрозуміти момент, скористатися ним та максимально використати кожну ціль. Їм також потрібно буде подбати про вирішення деяких проблем, оскільки ромська громада є розсудливою та повинна довіряти змінам. Важливим чинником, який цього разу добре сформований, є роль неурядових організацій та інших важливих учасників, які тепер мають новий стратегічний план для вивчення та створення належного методу, за допомогою якого заходи будуть впроваджені на їхній відповідній території держави [7].

«Стратегія 2030» була розроблена на основі запиту на концептуальний матеріал, який урахує розвиток ситуації та досвід попередніх восьми років від моменту прийняття Стратегії Словацької Республіки з інтеграції ромів до 2020 р. та відповідного плану дій. Її зміст сприяє виконанню намірів Уряду щодо поліпшення статусу та ситуації ромів, як зазначено в Програмній декларації Уряду Словацької Республіки на період 2020–2024 рр., а також відображає цілі Візії та Стратегії розвитку Словаччини до 2030 р.

Національна стратегія являє собою набір вихідних точок та цілей, спрямованих на припинення сегрегації ромських громад, значний позитивний поворот у соціальній інтеграції ромів, недискримінацію, зміну ставлення до них як національної меншини та покращення співіснування з іншими громадянами Словацької Республіки.

Підготовка «Плану дій» розпочалася у червні 2024 р. і безпосередньо базується на раніше прийнятій «Стратегії 2030» та Планах дій на 2022–2024 рр. У цих документах викладено конкретні заходи та способи їх практичної реалізації з кожної пріоритетної сфери, включаючи їх фінансову кількісну оцінку, що потрібно реалізувати для досягнення поставлених цілей.

Координуючу роль у відношенні до «Стратегії 2030» та реалізації Планів дій виконує Уповноважений Уряду Словацької Республіки з питань ромських громад через Офіс Уповноваженого Уряду Словацької Республіки з питань ромських громад, який також є національною контактною точкою.

Висновки. Сьогодні загальне сприйняття ромських громад у Словацькій Республіці є достатньо негативним. Процеси маргіналізації та дискримінації ромів тривають через системні причини: історично вкорінене уявлення про нерівність та загалом негативне ставлення до ромів владної верхівки та суспільства загалом. Однак для суспільства важливо знайти ефективний баланс між рівнем поділу, необхідним для вільного вираження й розвитку різноманітності національних меншин, з одного боку, та встановленням і зміцненням зв'язків між різними спільнотами, що становлять усе суспільство у цілому, – з іншого.

За умови, якщо зв'язки між громадами недостатньо розвинені, інтеграція національної меншини зустрічає перешкоди, унаслідок чого виникає ризик для згуртованості та стабільності. Належний баланс між цими двома елементами не може бути визначений

заздалегідь: ступінь упевненості спільнот, як більшості, так і меншості, у тому, що їхні права виконуються, та відчуття належності до одного суспільства можуть змінюватися протягом часу та є контекстуальними і залежать від низки чинників, притаманних кожному суспільству, серед яких основними є сформовані інституційні та політичні інститути держави.

Список використаної літератури

1. Лобанова А.С. Соціальна мімікрія як адаптивний спосіб життєдіяльності : автореф. дис. ... д-ра соціол. наук : 22.00.04. Київ, 2005. 36 с.
2. Мушинка О.М. Особливості політичного представництва ромів за результатами виборів до Європейського Парламенту (2019) та Національної Ради Словацької Республіки (2020). *Україна і Центральна Європа: історія, політика, культура* : матеріали V науково-практичної конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів та теми забезпечення прав національних меншин», м. Ужгород, 25 вересня 2020 р. Ужгород, 2020. С. 184–189.
3. Риндзак О.Т. Соціальна уразливість населення та її понятійно-термінологічне забезпечення. *Економіка та суспільство*. 2021. № 33. <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/947/905>. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-33-79>
4. Džambazovič, R., Jurásková, M. Sociálne vylúčenie Rómov na Slovensku. In: M. Vašečka (ed.). *Inštitút pre verejné otázky. Čačipenpal o Roma: súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava. 2002.
5. Filčák, R., Szilvasi, M., Škobla, D. No water for the poor: the Roma ethnic minority and local governance in Slovakia. *Ethnic and Racial Studies*. 2017. 41(7). P. 1390–1407. DOI: <https://doi.org/10.1080/01419870.2017.1291984>
6. Filčák, R., Ficeri, O. Making the Ghetto at Luník IX in Slovakia: People, Landfill, and the Myth of the Urban Green Space. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*. 2021. 57(3). P. 293–313. DOI: <https://doi.org/10.13060/csr.2021.020>
7. Ghimisi A. The new European Union Strategic Framework for Roma Integration 2020–2030: Insights and recommendations for the national strategic frameworks. *Journal of Research and Innovation for Sustainable Society* (Apr 2021). Vol. 3. No. 1. P. 64–68. DOI: <https://doi.org/10.33727/jriss.2021.1.9:64-68>
8. Průcha J. *Interkulturní psychologie : sociopsychologické zkoumání kultur, etnik, ras a národů / 2., rozšířené vyd.* Praha : Portál. 2007. 224 s. ISBN 978-80-7367-280-5. DOI: https://doi.org/10.1007/3-211-37842-1_9
9. Roma Civil Monitor (2025) Civil society monitoring report on the implementation of the national strategic framework for Roma equality, inclusion, and participation in Slovakia. <https://www.romacivilmonitoring.eu/countries/slovakia>
10. Black, D. W. The Natural History of Antisocial Personality Disorder. *Canadian Journal of Psychiatry. Revue Canadienne de Psychiatrie*. 2015. 60 (7). P. 309–314. DOI: [10.1177/070674371506000703](https://doi.org/10.1177/070674371506000703)
11. Korpi, W. Faces of inequality: Gender, class, and patterns of inequalities in different types of welfare state. *Social Politics: international studies in gender, state & society*. 2000. 7(2). P. 127–191. DOI: <https://doi.org/10.1093/sp/7.2.127>
12. Nestorová, D.J. Demographic Changes in Slovak Roma Communities in the New Millennium. *Sustainability*. 2021. 13. 3735. DOI: <https://doi.org/10.3390/su13073735>
13. Škobla, D., Mušinka, A., Majo, J. Bridging the Gap: Roma Access to Public Services in Slovakia. 1 vyd. Bratislava : Institute of Ethnology and Social Anthropology of the Slovak Academy of Sciences. 2025. 185 p. ISBN 978-80-69127-01-2. DOI: <https://doi.org/10.31577/2025.9788069127012>
14. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, October 2020. A Union of Equality: EU Roma strategic framework for equality, inclusion and participation 2020–2030. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/eu_roma_strategic_framework_for_equality_inclusion_and_participation_for_2020_-_2030_0.pdf

15. EU Roma strategic framework for equality, inclusion and participation for 2020–2030. Brussels, 7.10.2020. COM (2020) 620 final. 17 p. https://commission.europa.eu/system/files/2021-01/eu_roma_strategic_framework_for_equality_inclusion_and_participation_for_2020_-_2030_0.pdf
16. Havírová, Ž. Exclusion from the labour market in the context of anti-Roma racism. *UKF: Helping Professions*. 2022. 5(2). P. 40–54. DOI: 10.17846/PP.2022.5.2.40-54
17. Kovats M. Politika romské identity: mezi nacionalismem a chudobou. In: M. Jakoubek (ed.): *Cikáni a etnicita*. Plzeň. 2008. Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s.r.o.
18. Radičová I. Rómovia na prahu transformácie. In: M. Vašečka (ed.): *Čačipenpal o Roma: súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava. Inštitút pre verejné otázky. 2002,
19. Stewart, M. Populism, Roma and the European Politics of Cultural Difference. In: M. Stewart, (Ed.), *The Gypsy «Menace»: Populism and the New AntiGypsy Politics*. London: Hurst & Company. 2012. P. 3–23. DOI: <https://doi.org/10.55271/rp0050>

BARRIERS TO SOCIAL INTEGRATION: SOCIAL AND CULTURAL CHALLENGES FOR REPRESENTATIVES OF THE ROMA COMMUNITY IN THE SLOVAK REPUBLIC

Roman Bandurovych

Uzhhorod National University,

Faculty of Social Sciences, Department of Political Science and Public Administration

14 Universytetska Street, 88000, Uzhhorod, Zakarpattia Oblast, Ukraine

<https://orcid.org/0009-0004-2091-8377>

The scientific research topic is the problem of barriers to social integration for representatives of the Romani people in Slovakia. The research is devoted to a comprehensive analysis of the reasons for the persistent marginalization of the Romani minority in Slovak Republic. The reasons for the emergence of barriers to social integration of the Romani people were analyzed. These social barriers were appeared due to historically rooted inequality, the negative position of society towards the Romani national minority and the attitude towards representatives of the Romani communities as stigmatized elements of society. Particular attention is paid to factors of the national identity of the Roma national minority and features of the social mentality of the Roma, which can be a significant obstacle to the social integration of the Roma into public life in the Slovak Republic.

The results of the study may be useful in the development of recommendations for Romani social communities in Slovak Republic. These scientific results can be used in the field of health care and medical services, as well as in strengthening the prevention of problems of the Romani population in certain segregated areas. Considering the different types of Romani communities, the study results within the framework of the Romani value system and its potential diversity may constitute an empirically tested ethnic and cultural homogeneity criteria of the studied ethnic group in Slovak Republic. They may also contribute to the dispelling of stereotypes and prejudices related to the Romani ethnic groups.

Understanding the value structure of the Romani people, the specifics of their social behavior and its potential differences within individual types of Romani communities may initiate future larger-scale research into the problems of Romani communities in different regions of Slovak Republic. Possible promising areas of future research in this direction may include the development of a multinational strategy for the integration of Roma communities into the social life of the Slovak Republic and the modernization of existing state policy practices related to ethnic minorities.

Key words: Romani communities, segregation, discrimination, social integration, national minorities, inclusion policy, Slovak Republic.

Дата першого надходження статті до видання: 24.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 32:316.77:004.738.5

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.36>

ВІД ЦИФРОВОЇ ВИДИМОСТІ ДО МІЖНАРОДНОЇ ПІДТРИМКИ УКРАЇНИ: АЛГОРИТМІЧНА СОЛІДАРНІСТЬ І РЕКОМЕНДАЦІЙНІ СИСТЕМИ КОРОТКОГО ВІДЕО

Роман Брилинський

*Ужгородський національний університет, факультет суспільних наук,
кафедра політології і державного управління
вул. Університетська, 14, ауд. 233, 88016, м. Ужгород, Україна
<https://orcid.org/0009-0003-3522-4880>*

У статті здійснено концептуалізацію алгоритмічної солідарності як політико-комунікаційного механізму, через який рекомендаційні системи платформ короткого відео перетворюють цифрову видимість наративів про Україну на довіру, емоційне залучення та міжнародну підтримку. Актуальність дослідження зумовлена тим, що в умовах повномасштабної війни підтримка України формується не лише через дипломатичні рішення, традиційні медіа та інституційні канали, а й у платформено організованих цифрових середовищах, де алгоритмічний розподіл уваги визначає, які сюжети стають видимими для глобальної аудиторії. Метою статті є виявлення того, як рекомендаційні системи короткого відео впливають на перехід від видимості контенту про Україну до довіри, залучення й солідарної дії. Методологічну основу становлять концептуальний аналіз, теоретичний синтез і порівняльно-аналітичний підхід, що дає змогу поєднати дослідження платформеної видимості, цифрової політичної комунікації та міжнародної підтримки України. У статті запропоновано аналітичну модель «видимість → емоційний резонанс → довіра → залучення → солідарна дія», яка пояснює проміжний ланцюг між алгоритмічним показом контенту та реальною підтримкою. Обґрунтовано, що коротке відео є специфічною інфраструктурою політичної видимості, у якій поєднуються персоналізація, емоційна інтенсивність, низький поріг входу для виробництва контенту та транскордонна масштабованість. Показано, що український кейс є особливо продуктивним для такої концептуалізації, оскільки поєднує гуманітарний, безпековий, моральний і геополітичний виміри та вже має емпірично зафіксовані мережеві форми онлайн-підтримки. Наукова новизна полягає у перенесенні поняття *algorithmic solidarity* з контексту платформеної праці у сферу політичної комунікації та міжнародної підтримки України, а також у розкритті ролі рекомендаційних систем як інфраструктури селективної видимості. Доведено, що алгоритмічна солідарність має межі: вона є селективною, емоційно оптимізованою, платформено залежною та уразливою до маніпулятивних наративів, інформаційних викривлень і конкуренції за увагу.

Ключові слова: алгоритмічна солідарність, рекомендаційні системи, коротке відео, цифрова видимість, міжнародна підтримка України, політична комунікація, цифрові платформи.

Постановка проблеми. У цифрову добу міжнародна підтримка України формується не лише в межах міждержавної дипломатії, традиційних медіа чи офіційних стратегічних комунікацій, а й у платформено організованих середовищах, де рекомендаційні системи визначають розподіл уваги до політично значущого контенту. За таких умов цифрова видимість перестає бути нейтральною технічною передумовою комунікації і перетворюється на важливий ресурс політичного впливу, оскільки саме вона значною мірою визначає, які наративи про війну, гуманітарні втрати, стійкість, допомогу та безпеку входять до глобального публічного обігу, а які залишаються на периферії інформаційного поля [1; 2].



© Брилинський Р., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Особливого значення ця проблема набуває у середовищі платформ короткого відео, де логіка підписок і стабільних аудиторних зв'язків значною мірою поступається логіці алгоритмічного ранжування та персоналізованої рекомендації. У таких середовищах видимість контенту залежить не лише від наміру автора або суспільної важливості теми, а й від алгоритмічного прогнозу релевантності, що безпосередньо впливає на шанси наративів про Україну стати частиною транснаціональної публічної уваги [2; 3]. Унаслідок цього підтримку України доцільно аналізувати не лише як наслідок ціннісних орієнтацій чи політичних рішень окремих суспільств, а й як результат алгоритмічно опосередкованої циркуляції наративів у цифровому просторі.

Проблемність полягає у тому, що сучасні дослідження достатньо переконливо описують або роботу рекомендаційних систем, або окремі форми цифрової мобілізації та онлайн-підтримки, однак не дають цілісного пояснення того, як алгоритмічно забезпечена видимість переходить у довіру, емоційне залучення та солідарну дію щодо України. Саме цей аналітичний розрив і зумовлює потребу в концептуалізації алгоритмічної солідарності як політико-комунікаційного механізму, що поєднує платформену логіку розподілу уваги з формуванням міжнародної підтримки [1; 4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасний науковий доробок, релевантний до теми статті, доцільно поділити на три основні групи.

До першої належать праці, присвячені рекомендаційним системам і платформеній видимості. У межах цього напрямку дослідники показують, що цифрова видимість є не спонтанним результатом присутності контенту в мережі, а наслідком алгоритмічного відбору, ранжування та персоналізації. Такий підхід дає підстави розглядати рекомендаційні системи не просто як технічний інструмент сортування інформації, а як інфраструктуру селективного доступу до публічної уваги [2; 3].

Другу групу становлять праці, що аналізують солідарність, мобілізацію та взаємодію у платформених середовищах. Особливе значення тут має поняття *algorithmic solidarity*, запропоноване для опису форм взаємодопомоги й колективного спротиву в умовах платформеної праці. У цій оптиці солідарність пов'язується з алгоритмічно організованим середовищем, однак ще не переноситься безпосередньо у площину міжнародної політичної комунікації та підтримки України [4].

Третю групу становлять дослідження онлайн-підтримки України, мережевої мобілізації та цифрових практик солідарності, що виникли у контексті повномасштабної війни. У цих працях зафіксовано, що цифрові мережі можуть виступати середовищем координації, емоційного резонансу, поширення інформації й мобілізації підтримувальних дій. Водночас ці дослідження переважно описують сам факт мережевої підтримки або її комунікаційні прояви, але не пояснюють достатньо чітко механізм переходу від алгоритмічної видимості контенту до довіри та дії [1].

Отже, наявний стан досліджень демонструє важливі напрацювання щодо платформеної видимості, цифрової солідарності та онлайн-мобілізації, однак між цими напрямками залишається аналітичний розрив. У сучасній літературі бракує цілісної моделі, яка б пояснювала, як саме рекомендаційні системи короткого відео опосередковують перехід від видимості наративів про Україну до міжнародної підтримки. Саме заповнення цієї лакуни і становить дослідницьке завдання цієї статті.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Попри активне зростання досліджень, присвячених платформеній видимості, рекомендаційним системам, цифровому активізму та онлайн-підтримці України, у сучасному науковому полі досі бракує цілісного пояснення того, яким чином алгоритмічно організована видимість

нарративів переходить у довіру, залучення та форми міжнародної підтримки. Наявні праці переконливо показують, що рекомендаційні системи короткого відео не є нейтральними інструментами дистрибуції, однак значно рідше простежують політичну траєкторію цього впливу – від алгоритмічного показу до солідарної дії щодо України [1; 3]. Не менш відкритим залишається і питання концептуального перенесення поняття *algorithmic solidarity* у площину політичної комунікації: у наявних роботах воно пов'язується переважно з платформеною працею та колективним реагуванням на алгоритмічне управління, тоді як український кейс ставить проблему іншого типу – чи може алгоритмічно керована видимість у середовищі короткого відео ставати механізмом формування міжнародної підтримки [4]. Наявність цього теоретичного питання визначає те, як розгортається дослідження в роботі.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є концептуалізація алгоритмічної солідарності як політико-комунікаційного механізму та з'ясування того, як рекомендаційні системи короткого відео перетворюють цифрову видимість нарративів про Україну на довіру, залучення й міжнародну підтримку. Для досягнення поставленої мети передбачено:

- 1) проаналізувати основні підходи до вивчення алгоритмічного посередництва, платформеної видимості та рекомендаційних систем короткого відео;
- 2) уточнити зміст поняття алгоритмічної солідарності та відмежувати його від суміжних категорій цифрового активізму, вірусності, платформеної мобілізації й онлайн-підтримки;
- 3) запропонувати аналітичну модель переходу від цифрової видимості до довіри, залучення та солідарної дії;
- 4) показати, чому український кейс є показовим для осмислення алгоритмічної солідарності саме в середовищі платформ короткого відео.

Наукова новизна дослідження полягає у перенесенні поняття алгоритмічної солідарності з контексту платформеної праці у площину політичної комунікації та міжнародної підтримки України, а також у запропонуванні моделі переходу від цифрової видимості до довіри, залучення та дії у середовищі рекомендаційних систем короткого відео.

Методологічні межі дослідження. Методологічно стаття спирається на концептуальний аналіз, теоретичний синтез і порівняльно-аналітичний підхід, що дає змогу поєднати дослідження платформеної видимості, цифрової політичної комунікації та міжнародної підтримки України. Водночас стаття не ставить за мету кількісне доведення прямого причинно-наслідкового зв'язку між алгоритмічним показом контенту та масштабами підтримки України. Її завданням є концептуалізація механізму, через який цифрова видимість у середовищі короткого відео може переходити в довіру, залучення та солідарну дію. Український кейс використовується в роботі як аналітичний ілюстративний приклад, що дає змогу перевірити пояснювальний потенціал запропонованої моделі, а не як велика самодостатня емпірична вибірка.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Алгоритмічна солідарність як теоретична категорія. У межах цієї статті алгоритмічну солідарність пропонуємо розуміти як політико-комунікаційний механізм, через який рекомендаційні системи платформ короткого відео перетворюють цифрову видимість суспільно значущих нарративів про Україну на довіру, емоційне залучення та підтримувальну дію. Таке визначення є авторською концептуалізацією, сформованою на перетині досліджень рекомендаційних систем, цифрової видимості та мережових форм підтримки України [1–4].

Теоретично цей підхід спирається на два вихідні положення. По-перше, цифрова видимість у платформеному середовищі не є нейтральною технічною умовою комунікації, а залежить від алгоритмічного відбору, ранжування та прогнозування релевантності контенту [2; 3]. По-друге, сама по собі видимість ще не означає підтримки: між експозицією до контенту та солідарною дією існує проміжний ланцюг, який включає емоційний резонанс, довіру, залучення та перехід до конкретних форм підтримки [1].

Важливо наголосити, що термін *algorithmic solidarity* уже присутній у науковому полі. У статті Yu, Treré та Bonini він використовується для опису практик взаємодопомоги та спротиву серед китайських *delivery workers* у середовищі платформеної праці [4]. Водночас науковий внесок цієї статті полягає не у введенні самого терміна, а в його перенесенні з контексту платформеної праці у площину політичної комунікації та міжнародної підтримки України.

Щоб поняття залишалось аналітично точним, його слід відмежувати від суміжних категорій. Алгоритмічна солідарність не зводиться до вірусності, оскільки швидке поширення контенту саме по собі ще не гарантує довіри чи переходу до дії. Вона також не тотожна цифровому активізму, бо активістські практики можуть здійснюватися поза рекомендаційними системами або без їхньої визначальної ролі. Не збігається вона і з платформеною мобілізацією, оскільки остання може бути організаційною чи кампанійною, але не обов'язково має солідарний зміст. Отже, специфіка алгоритмічної солідарності полягає у поєднанні трьох елементів: алгоритмічно організованої видимості, довіри до контенту або його носія та потенціалу переходу до підтримувальної дії [1; 3; 4].

Таблиця 1

Відмінність між суміжними поняттями

Поняття	Основний фокус	Відмінність від алгоритмічної солідарності
Цифровий активізм	Онлайн-мобілізація та кампанії	Не обов'язково залежить від рекомендаційних систем
Вірусність	Швидке поширення контенту	Не гарантує довіри й дії
Платформена мобілізація	Координація через цифрові платформи	Не завжди має солідарний зміст
Алгоритмічна солідарність	Конверсія видимості в підтримку	Поєднує алгоритмічний розподіл уваги, довіру та дію

Джерело: складено автором на основі [1–4]

Як видно з табл. 1, поняття алгоритмічної солідарності не зводиться ні до цифрового активізму, ні до вірусності, ні до платформеної мобілізації. Його аналітична специфіка полягає у тому, що воно описує саме перехід від алгоритмічно організованої видимості до довіри та підтримувальної дії.

Від цифрової видимості до міжнародної підтримки: аналітична модель «видимість → емоційний резонанс → довіра → залучення → солідарна дія». Запропонована модель (рис. 1) є авторською аналітичною схемою, побудованою на поєднанні досліджень онлайн-мереж підтримки України [1], описів механіки рекомендаційних систем короткого відео [2], концепту *algorithmic solidarity* [4] та висновків про селективність новинної видимості на TikTok [3]. У межах цієї моделі алгоритмічна солідарність розуміється не як одномоментний акт цифрового співчуття, а як послідовний процес, у якому алгоритмічно організована видимість може переходити в довіру, залучення та підтримувальну дію.

Першою ланкою є видимість. У середовищі короткого відео вона формується не лише інтенцією автора чи суспільною важливістю теми, а насамперед логікою алгоритмічного відбору, ранжування і персоналізації контенту [2]. Саме тому видимість наративів про Україну є політично значущою: рекомендаційна система фактично визначає, які гуманітарні, безпекові, персоналізовані чи символічні сюжети отримують шанс стати частиною глобальної стрічки уваги. Водночас дослідження новинної видимості на TikTok показує, що така інфраструктура не гарантує системного пріоритету суспільно важливого контенту, а отже, видимість України в платформеному середовищі завжди є селективною і контингентною [3].

Другою ланкою в межах моделі виступає емоційний резонанс. У цьому разі йдеться не про універсальну або автоматичну реакцію аудиторії, а про аналітичний етап, на якому візуально інтенсивний, персоналізований і сюжетно стиснений контент отримує шанс перейти від простого показу до значущого сприйняття. Для короткого відео саме цей етап є критичним, оскільки без емоційного зачеплення навіть алгоритмічно видимий контент часто залишається лише епізодом інформаційного контакту. Це положення є авторським елементом моделі, а не прямим висновком одного окремого джерела.

Третьою і центральною ланкою є довіра. У межах цієї статті вона трактується як ключовий аналітичний вузол, що відділяє короткотривалу видимість від потенційної підтримки. Саме довіра визначає, чи буде контент про Україну сприйнятий як автентичне свідчення, релевантне пояснення або морально значущий заклик, чи, навпаки, як випадковий, сумнівний або маніпулятивний матеріал. Отже, довіра у цій моделі не є другорядною психологічною змінною, а виступає механізмом конверсії видимості в підтримувальну готовність. Це також є авторською концептуалізацією, побудованою на перетині попередніх досліджень, а не буквально сформульованою в одному джерелі.

Четвертою ланкою є залучення: вподобайки, коментарі, репости, збереження, переходи за посиланнями та інші форми взаємодії, які в платформеному середовищі виконують подвійну функцію. З одного боку, вони є реакцією аудиторії на контент; з іншого – виступають сигналами для подальшого алгоритмічного підсилення видимості [2]. Саме тому залучення є не просто наслідком довіри, а ще й механізмом повторного включення контенту в цикл рекомендацій.

П'ятою ланкою стає солідарна дія: донати, участь у краудфандингових кампаніях, інформаційна адвокація, волонтерське включення або інші форми підтримки України. Саме цей етап найкраще підкріплюється наявними емпіричними дослідженнями, зокрема показано, що під час російського вторгнення соціальні медіа були пов'язані з поширенням інформації про допомогу, мобілізацією ресурсів і координацією підтримки [1]. Отже, цифрова присутність України в мережі вже має зафіксовані форми переходу до матеріальної, організаційної й символічної підтримки.

Таким чином, запропонована модель пояснює, що між алгоритмічним показом контенту і реальною міжнародною підтримкою існує не прямий, а опосередкований ланцюг. Її головна аналітична цінність полягає у тому, що вона дає змогу поєднати платформену логіку видимості [2; 3], наявний концепт алгоритмічної солідарності [4] та емпірично зафіксовані мережеві форми підтримки України [1] у єдину політико-комунікаційну схему. У такій схемі довіра виконує роль центрального переходу між видимістю та дією, а сама алгоритмічна солідарність постає як інфраструктурно опосередкований механізм міжнародної підтримки.

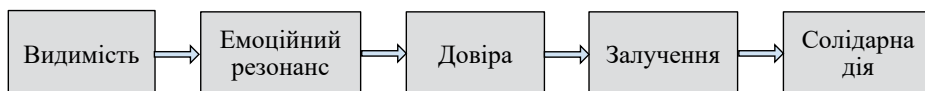


Рис. 1. Аналітична модель алгоритмічної солідарності

Український кейс як приклад алгоритмічної солідарності: рекомендаційні системи короткого відео та міжнародна підтримка. Український кейс є особливо показовим для осмислення алгоритмічної солідарності, оскільки повномасштабна війна перетворила цифрові платформи не лише на простір інформування, а й на середовище глобальної уваги, емоційного залучення та мобілізації підтримки. Емпіричні дослідження онлайн-мереж, пов'язаних із підтримкою України, показують, що соціальні медіа вже виконували функції поширення інформації про допомогу, мобілізації ресурсів і координації підтримувальних дій [1]. Водночас український політичний простір воєнного часу вже осмислюється в академічній літературі як середовище структурних адаптивних змін, що додатково підсилює аналітичну релевантність цього кейсу [5].

У середовищі короткого відео особливою видимістю набувають ті наративи про Україну, які поєднують персоналізацію, візуальну інтенсивність, емоційну стислість і моральну зрозумілість. Такий висновок не випливає буквально з одного окремого джерела, а є авторським узагальненням, побудованим на поєднанні: досліджень механіки рекомендаційних систем [2], висновків про селективність новинної видимості на TikTok [3] та праць про TikTok як простір одночасно політичної контестації, саморепрезентації й дезінформації у контексті війни в Україні [6].

Щоб показати, які саме сюжети найкраще вписуються в логіку алгоритмічної солідарності, доцільно подати авторську аналітичну типологію наративів про Україну в середовищі короткого відео.

Таблиця 2

Авторська типологія наративів про Україну, релевантних для алгоритмічної солідарності

Тип наративу	Основний зміст	Механізм переходу до довіри і дії
Гуманітарний	допомога цивільним, евакуація, медичні та побутові потреби	викликає емпатію, моральну нагайність, готовність до негайної допомоги
Персоналізований	історія конкретної людини, родини, громади	підвищує довіру через індивідуалізацію досвіду і впізнаваність страждання
Наратив стійкості	волонтерство, самоорганізація, опір, витримка	формує повагу, символічне ототожнення і підтримку через образ дієздатності
Безпеково-ціннісний	захист свободи, демократії, європейської безпеки	переводить локальну війну в ширшу рамку спільних політичних цінностей

Джерело: складено автором на основі [1–3; 6]

Як показано в табл. 2, найбільш релевантними для алгоритмічної солідарності є ті типи наративів, які поєднують візуальну виразність, емоційну інтенсивність і моральну зрозумілість. Саме такі сюжети найкраще узгоджуються з логікою короткого відео та мають вищий потенціал переходу від видимості до довіри, залучення і підтримувальної дії.

Такі типи наративів добре адаптуються до формату короткого відео, оскільки поєднують візуальну виразність, емоційну інтенсивність і зрозумілу сюжетну рамку. Якщо цей початковий резонанс підкріплюється довірою – до автора, свідчення, візуального матеріалу або ширшого медійного контексту, – рекомендаційні системи вже не просто підвищують охоплення контенту про Україну, а створюють умови для залучення й переходу до підтримувальної дії [1; 2]. Саме тому український кейс дає змогу розглядати алгоритмічну солідарність як інфраструктурно опосередкований механізм міжнародної підтримки, у якому рекомендаційна система виступає не лише посередником між автором і аудиторією, а й селективним механізмом підсилення окремих типів наративів.

Комерційна логіка платформ та алгоритмічна солідарність. Алгоритмічна солідарність формується не в нейтральному комунікаційному середовищі, а в платформеній інфраструктурі, де розподіл видимості пов'язаний із залученням користувачів, утриманням уваги та прогнозуванням поведінкової реакції. У базовому описі механіки рекомендацій TikTok прямо вказано, що показ контенту залежить від взаємодій користувача, характеристик відео та низки сигналів релевантності [2]. Водночас дослідження новинної видимості на TikTok показує, що така логіка не гарантує пріоритету суспільно важливого контенту і може відтворювати *algorithmic indifference* до новинної тематики [3]. Саме тому підтримка України в середовищі короткого відео частково залежить не лише від моральної сили наративів, а й від того, наскільки вони узгоджуються з платформеною логікою видимості.

У цьому пункті важливо уникнути надмірного детермінізму. Було б неточно стверджувати, що рекомендаційні системи «створені спеціально для монетизації солідарності». Коректніше говорити про інше: в умовах платформеної економіки ті наративи, які викликають інтенсивні реакції, мають вищі шанси на повторне алгоритмічне підсилення, а отже, солідарна увага часто збігається з логікою поведінкової оптимізації [2; 4]. Це твердження є авторським аналітичним узагальненням на основі наявних джерел.

Звідси випливає одна з ключових суперечностей: наративи, що найкраще конвертуються в підтримку України, нерідко є водночас і тими, що найкраще конвертуються в утримання уваги. Саме тому алгоритмічна солідарність у цифровому середовищі не може бути зрозуміла поза політичною економією платформ, де морально значущий контент, емоційна інтенсивність і комерційно вигідна залученість часто перетинаються. Нормативна значущість цієї проблеми додатково підсилюється європейським регуляторним фокусом на прозорості рекомендаційних систем і підзвітності великих платформ [7; 8].

Межі, ризики та суперечності алгоритмічної солідарності. Попри пояснювальний потенціал поняття алгоритмічної солідарності, його не слід трактувати як безумовно позитивний феномен. Якщо рекомендаційні системи короткого відео справді можуть перетворювати цифрову видимість України на підтримку, то ця сама інфраструктурна логіка одночасно визначає й межі такої підтримки. Насамперед ідеться про те, що платформено організований розподіл уваги залишається частково непрозорим і підпорядкованим критеріям релевантності, залучення та поведінкової оптимізації [2; 7; 8].

Першою межею є селективність видимості. Рекомендаційні системи не відображають усю повноту воєнного досвіду України, а радше підсилюють ті сюжети, які легше адаптуються до короткого відео: персоналізовані, емоційно насичені, драматичні або символічно виразні. Унаслідок цього підтримка часто будується навколо найбільш візуально сильних історій, тоді як складніші безпекові, правові чи геополітичні аспекти війни можуть отримувати меншу видимість [3]. Це твердження частково спирається на дослідження селективності рекомендаційних систем.

Другою межею є емоційна нестійкість солідарності. Платформи короткого відео здатні швидко мобілізувати увагу, але не гарантують її тривалого збереження. Алгоритмічне підсилення часто працює хвилями, тому навіть інтенсивний міжнародний інтерес до України може виявлятися короточасним і залежним від конкуренції з іншими темами, кризами й наративами. Тут ми вже маємо не пряме емпіричне доведення саме для України в своєму корпусі джерел, а концептуально обґрунтовану авторську інтерпретацію, яку краще подавати обережно саме в такій формі.

Третім ризиком є одночасне поширення підтримки та дезінформації. Дослідження про TikTok, computational propaganda та вторгнення в Україну показує, що та сама платформа інфраструктура може масштабувати як солідарні, так і викривлені чи маніпулятивні наративи [6]. Отже, алгоритмічна солідарність не існує в «чистому» середовищі підтримки: вона постійно конкурує з дезінформацією, інформаційними викривленнями та контентом, що підриває довіру.

Окрему суперечність становить те, що рекомендаційні системи можуть підсилювати підтримку саме через спрощення складної реальності. Україна як кейс цифрової солідарності ризикує редукуватися до набору морально сильних, але спрощених образів: жертва, герой, руйна, дитина, волонтер, допомога. Такий тип видимості може бути ефективним для мобілізації емпатії й донатів, але недостатнім для глибшого розуміння війни як тривалого геополітичного, правового та безпекового процесу. Це положення є переважно авторським аналітичним висновком, який логічно випливає з попередньої моделі, але не зводиться до одного окремого джерела.

Отже, алгоритмічну солідарність доцільно розглядати одночасно як політично значущий ресурс і як нестійку, платформено залежну форму підтримки, що не гарантує ані довготривалої уваги, ані повноти політичного розуміння. Нормативний вимір цієї проблеми може бути додатково осмислений крізь сучасні підходи до цифрових прав, захисту користувачів і вимог до прозорості платформених середовищ [7–9].

Висновки. У статті обґрунтовано, що рекомендаційні системи платформ короткого відео доцільно розглядати не лише як технічний механізм дистрибуції контенту, а й як інфраструктуру політичної видимості, що впливає на формування міжнародної підтримки України. У цьому контексті алгоритмічну солідарність запропоновано трактувати як політико-комунікаційний механізм, через який алгоритмічно організована видимість наративів про Україну може переходити в довіру, залучення та підтримувальну дію.

Ключовим теоретичним результатом дослідження є аналітична модель «видимість → емоційний резонанс → довіра → залучення → солідарна дія», яка пояснює, що між алгоритмічним показом контенту і реальною підтримкою не існує прямого автоматичного зв'язку. Центральним вузлом цієї моделі виступає довіра, оскільки саме вона відділяє короточасну цифрову експозицію від потенційного переходу до підтримувальної дії.

Показано, що український кейс є особливо продуктивним для осмислення алгоритмічної солідарності, оскільки поєднує гуманітарний, безпековий, моральний і геополітичний виміри. У середовищі короткого відео особливу роль у переході від видимості до підтримки відіграють персоналізовані, гуманітарні, безпеково-ціннісні та пов'язані зі стійкістю наративи. Саме вони найкраще узгоджуються з логікою алгоритмічного підсилення, емоційного резонансу та мобілізації підтримки.

Водночас установлено, що алгоритмічна солідарність не є стабільною або безумовно позитивною формою підтримки. Вона залишається селективною, платформено залежною, емоційно нестійкою і вразливою до спрощення, інформаційних викривлень та дезінформації. Рекомендаційні системи можуть одночасно підсилювати як міжнародну підтримку України, так і викривлені або маніпулятивні інтерпретації війни.

Головний політологічний висновок полягає у тому, що міжнародна підтримка України у цифрову добу формується не лише в площині міждержавної політики, публічної дипломатії чи традиційних медіа, а й у площині алгоритмічно організованої видимості. Перспективою подальших досліджень є операціоналізація алгоритмічної солідарності через аналіз зв'язку між типом наративу, алгоритмічною видимістю, показниками залучення, довірою до джерела та переходом до конкретної підтримувальної дії.

Список використаної літератури

1. Ye J., Jindal N., Pierri F., Luceri L. Online Networks of Support in Distressed Environments: Solidarity and Mobilization during the Russian Invasion of Ukraine. *arXiv preprint*. 2023. arXiv:2304.04327. DOI: 10.48550/arXiv.2304.04327
2. TikTok Support. How TikTok recommends content. URL: <https://support.tiktok.com/en/using-tiktok/exploring-videos/how-tiktok-recommends-content> (дата звернення: 22.03.2026).
3. Hagar N., Diakopoulos N. Algorithmic indifference: The dearth of news recommendations on TikTok. *New Media & Society*. 2025. Vol. 27. No. 6. P. 3449–3469. DOI: 10.1177/14614448231192964
4. Yu Z., Treré E., Bonini T. The emergence of algorithmic solidarity: unveiling mutual aid practices and resistance among Chinese delivery workers. *Media International Australia*. 2022. Vol. 183. No. 1. P. 107–123. DOI: 10.1177/1329878X221074793
5. Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни : монографія / за ред. О.О. Рафальського, О.М. Майборода. Київ : ІПіЕнД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2023. 672 с. DOI: 10.53317/978-617-14-0202-7
6. Bösch M., Divon T. The sound of disinformation: TikTok, computational propaganda, and the invasion of Ukraine. *New Media & Society*. 2024. Vol. 26. No. 9. P. 5081–5106. DOI: 10.1177/14614448241251804
7. European Commission. The Digital Services Act. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/digital-services-act> (дата звернення: 22.03.2026).
8. European Commission. Commission sends requests for information to YouTube, Snapchat, and TikTok on recommender systems under the Digital Services Act. 2024. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/news/commission-sends-requests-information-youtube-snapchat-and-tiktok-recommender-systems-under-digital> (дата звернення: 22.03.2026).
9. Дідух Х.В. Цифрові права: український та європейський досвід. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2024. Вип. 85. Ч. 1. С. 59–65. DOI: 10.24144/2307-3322.2024.85.1.7

FROM DIGITAL VISIBILITY TO INTERNATIONAL SUPPORT FOR UKRAINE: ALGORITHMIC SOLIDARITY AND SHORT-FORM VIDEO RECOMMENDER SYSTEMS

Roman Brylinsky

*Uzhhorod National University, Faculty of Social Sciences,
Department of Political Science and Public Administration
Universytetska St., 14, room 233, Uzhhorod, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0003-3522-4880>*

This article conceptualizes algorithmic solidarity as a political-communicative mechanism through which the recommendation systems of short-form video platforms transform the digital visibility of narratives about Ukraine into trust, emotional engagement, and international support. The relevance of this research stems from the fact that, in the context of a full-scale war, support for Ukraine is shaped not only through diplomatic decisions, traditional media, and institutional channels, but also within platform-organized digital environments, where algorithmic attention allocation determines which stories become visible to a global audience.

The aim of this article is to identify how short-form video recommendation systems influence the transition from the visibility of content about Ukraine to trust, engagement, and solidarity. The methodological framework consists of conceptual analysis, theoretical synthesis, and a comparative-analytical approach, which allows for the integration of research on platform visibility, digital political communication, and international support for Ukraine. The article proposes an analytical model of «visibility → emotional resonance → trust → engagement → solidaristic action». It is argued that short-form video constitutes a specific infrastructure of political visibility, combining personalization, emotional intensity, a low barrier to entry for content production, and cross-border scalability. It is demonstrated that the Ukrainian case is particularly fruitful for such a conceptualization, as it combines humanitarian, security, moral, and geopolitical dimensions and already features empirically documented networked forms of online support. The scientific novelty lies in transferring the concept of algorithmic solidarity from the context of platform labor to the sphere of political communication and international support for Ukraine, as well as in revealing the role of recommendation systems as an infrastructure of selective visibility. It is demonstrated that algorithmic solidarity has limitations: it is selective, emotionally optimized, platform-dependent, and vulnerable to manipulative narratives, information distortions, and competition for attention.

Key words: algorithmic solidarity, recommendation systems, short-form video, digital visibility, international support for Ukraine, political communication, digital platforms.

Дата першого надходження статті до видання: 23.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 321.7:342.8(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.37>

ПРОБЛЕМА ЛЕГІТИМНОСТІ ВЛАДИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІДКЛАДЕНИХ ВИБОРІВ

Людмила Валюх

*Рівненський державний гуманітарний університет,
факультет історії, політології та міжнародних відносин,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. Платова, 31, 33000, м. Рівне, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-0212-5400>*

У статті здійснено комплексний аналіз проблеми легітимності влади в Україні в умовах відкладених виборів, спричинених дією правового режиму воєнного стану. Доведено, що в сучасних українських умовах питання легітимності не може тлумачитися виключно крізь призму календарної періодичності виборів, оскільки повномасштабна війна створила виняткову ситуацію, у якій збереження безперервності функціонування державних інститутів стало елементом конституційного самозбереження держави. Обґрунтовано, що правовий вимір легітимності влади ґрунтується на нормах Конституції України, Закону України «Про правовий режим воєнного стану», Виборчого кодексу України, а також на позиції Конституційного Суду України щодо безперервності здійснення президентських повноважень до вступу на пост новообраного глави держави. Показано, що відкладення виборів в Україні має не довільний політичний, а імперативний нормативний характер, оскільки в умовах воєнного стану проведення президентських, парламентських і місцевих виборів прямо заборонено законом. У статті також розкрито суспільний вимір легітимності, який формується через довіру до державних інститутів, сприйняття справедливості рішень влади, готовність громадян погоджуватися з тимчасовим обмеженням електоральних процедур заради безпеки та збереження державності. На основі соціологічних даних установлено, що більшість громадян України продовж 2024–2025 рр. не підтримувала проведення загальнонаціональних виборів до завершення війни, що свідчить про наявність соціального ресурсу визнання чинного порядку здійснення влади. Окрему увагу приділено міжнародному виміру проблеми. Проаналізовано підходи Європейської Комісії, Ради Європи, Венеційської комісії, ОБСЄ та експертного середовища щодо виборів у кризових умовах. Доведено, що міжнародні стандарти не вимагають механічного проведення виборів під час збройного конфлікту, а натомість акцентують на необхідності забезпечення загальності, рівності, свободи, прямого і таємного голосування, що в умовах війни в Україні повною мірою не гарантується. Аргументовано, що головний ризик для легітимності української влади полягає не у самому відкладенні виборів, а у можливій пролонгації виняткового режиму без чіткої дорожньої карти повернення до повної електоральної конкуренції. У підсумку зроблено висновок, що легітимність влади в Україні в умовах відкладених виборів має змішану природу і спирається на поєднання правової чинності, інституційної безперервності, суспільної довіри та перспективи повоєнного відновлення повноцінного виборчого циклу.

Ключові слова: легітимність влади, вибори, воєнний стан, демократія, політичний режим, конституційна безперервність, Україна, суспільна довіра.

Постановка проблеми. Проблема легітимності влади в умовах війни належить до тих питань політичної науки, у яких формально правові критерії не можуть бути відокремлені від соціальних, безпекових і міжнародних чинників. Для демократичних режимів регулярні вибори виступають базовим механізмом відтворення легітимності, однак



© Валюх Л., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

збройний конфлікт і запровадження надзвичайних режимів змінюють самі умови функціонування представницької демократії. В українському випадку ця проблема набула особливої ваги після запровадження воєнного стану у зв'язку з повномасштабною агресією російської федерації, коли чергові виборчі цикли були фактично зупинені, а питання про межі легітимності діючої влади стало предметом правової, політичної та публічної дискусії [1–3]. У теоретичному вимірі легітимність традиційно пов'язується з визнанням правомірності влади тими, на кого вона поширюється. У сучасній політичній науці усталеним є підхід, за яким легітимність охоплює не лише формальну відповідність правовим нормам, а й суспільне переконання у виправданості правил владарювання та довіру до процедур ухвалення рішень. Саме тому в умовах війни постає питання, чи може відкладення виборів бути сумісним із демократичною легітимністю. Українська ситуація демонструє, що відповідь має бути диференційованою: відсутність чергових виборів сама по собі не означає автоматичної втрати легітимності, якщо продовження повноважень органів влади ґрунтується на Конституції, законі, суспільному прийнятті та тимчасовому характері виняткових обмежень [4; 5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що український науковий та експертний дискурс зосереджений переважно на трьох сюжетах. Перший пов'язаний із конституційно правовою допустимістю не проведення виборів під час воєнного стану та безперервністю діяльності органів державної влади [1; 2; 4]. Другий стосується соціально політичної легітимності такого режиму через рівень довіри до інститутів і ставлення громадян до можливості виборів під час війни [10–13]. Третій охоплює підготовку правової та організаційної рамки для перших повоєнних виборів, які мають поновити повний цикл електоральної легітимності [8; 9; 14; 15]. Водночас у міжнародній літературі акцент робиться на ризиках проведення виборів у кризових умовах, коли базові принципи загального, рівного, вільного і безпечного голосування не можуть бути гарантовані, а отже, формальна процедура здатна знизити, а не підвищити легітимність влади [6; 7; 17; 18].

Метою статті є з'ясування специфіки легітимності влади в Україні в умовах відкладених виборів через поєднаний аналіз її правового, суспільного та міжнародного вимірів.

Виклад основного матеріалу. В українському правовому полі відкладення виборів є наслідком імперативної норми, а не політичного розсуду. Конституція України допускає можливість обмеження окремих прав і свобод в умовах воєнного стану, а Закон України «Про правовий режим воєнного стану» прямо забороняє проведення виборів Президента України, виборів до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування під час дії цього режиму [1; 2]. Водночас воєнний стан в Україні був запроваджений Указом Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64/2022 і надалі неодноразово подовжувався у встановленому законодавством порядку, що забезпечило формальну безперервність дії спеціального правового режиму [3]. Таким чином, відкладення виборів не може оцінюватися як відступ від конституційного ладу, оскільки воно саме впливає з конституційно допустимого механізму захисту держави в умовах збройної агресії.

Окремої уваги потребує питання безперервності президентських і парламентських повноважень. Частина дискусій щодо легітимності влади в Україні була пов'язана з тим, що чергові президентські вибори не відбулися в межах календарного строку. Однак Конституція України встановлює, що Президент України виконує свої повноваження до вступу на пост новообраного Президента України [1]. Цей підхід був підтверджений і Рішенням Конституційного Суду України від 12 травня 2009 р. № 10 рп/2009, у якому наголошено на безперервності здійснення президентських повноважень до набуття повноважень новообраним главою держави [5]. Щодо парламенту, то сама логіка представницької демократії

в умовах воєнного стану вимагає недопущення інституційного вакууму. Верховна Рада України продовжує здійснювати законодавчу та контрольну функції, а в 2025 р. було також спеціально акцентовано на безперервності функціонування представницьких органів місцевого самоврядування в умовах військової агресії [1; 5; 15]. У цьому контексті важливо розрізняти поняття легальності й легітимності. Легальність відповідає на питання, чи діє влада в межах чинного правопорядку. Легітимність же вимагає ширшого аналізу, оскільки стосується сприйняття влади суспільством як виправданої та прийнятної. Саме тут виникає ключовий виклик для України. Формальна відповідність продовження повноважень вимогам Конституції і закону ще не гарантує автоматичного суспільного схвалення. Проте емпіричні дані свідчать, що впродовж 2024–2025 рр. більшість громадян України не підтримувала ідею проведення загальнонаціональних виборів до завершення війни. За даними Центру Разумкова, у червні 2024 р. 59% опитаних негативно ставилися до ідеї таких виборів, а у вересні 2024 р. негативне ставлення зберігалося на рівні 56% [12; 13]. У лютому й березні 2025 р. 46,6% респондентів уважали, що вибори під час війни радше роз'єднують суспільство, тоді як лише 10,7% пов'язували їх зі згуртуванням [11]. Ці показники свідчать, що соціальний фундамент чинного порядку здійснення влади в Україні не є суто примусовим, а спирається на раціонально мотивовану згоду значної частини громадян із тимчасовим відкладенням електоральної процедури [11–13].

Додатково суспільний вимір легітимності проявляється через динаміку довіри до державних інститутів. За даними КМІС, у 2024–2026 рр. рівень довіри до Президента, Уряду і Верховної Ради залишався нерівномірним, однак інституційна підтримка держави у цілому не зникла [10; 14]. У січні 2026 р. КМІС повідомляв про 61% довіри до Президента, тоді як довіра до парламенту та уряду була нижчою, що вказує на персоналізований характер частини легітиміаційного ресурсу [10; 14]. З одного боку, такий стан речей допомагає зберігати керівність держави в умовах війни. З іншого боку, він створює ризик зрушення легітимності до підтримки окремого політичного центру, що для демократичного режиму є недостатнім. Саме тому повноцінна легітимність вимагає не лише довіри до виконавчої вертикалі, а й збереження дієвості парламенту, судового контролю, місцевого самоврядування та автономних механізмів суспільного представництва [10; 14; 20].

Одним із центральних аргументів на користь відкладення виборів є неможливість забезпечити базові демократичні стандарти в умовах триваючої війни. Виборчий кодекс України виходить із презумпції функціонування мирного адміністративного, територіального та комунікаційного середовища, у якому держава здатна гарантувати загальність, рівність і свободу волевиявлення [4]. Проте в умовах широкомасштабного збройного конфлікту ці передумови суттєво порушені. Частина території є окупованою, значна кількість громадян має статус внутрішньо переміщених осіб або перебуває за кордоном, сотні тисяч виборців несуть військову службу, а постійна загроза обстрілів і руйнування інфраструктури не дає змоги гарантувати безпечне голосування, рівний доступ до агітації та належне адміністрування виборів [8; 9; 17]. Тому проведення виборів за формальним календарем могло б створити ще серйознішу кризу легітимності, оскільки результат такої процедури неминуче викликав би питання щодо репрезентативності, інклюзивності та рівності участі. Міжнародний вимір проблеми підтверджує таку оцінку. У звіті Європейської Комісії щодо України за 2025 р. зазначено, що загальна рамка залишається сприятливою для організації демократичних виборів після скасування воєнного стану, коли обставини це дозволять [7]. Отже, інституції Європейського Союзу не розглядають непроведення виборів під час війни як автоматичне свідчення демократичного відступу, а пов'язують їх проведення з наявністю реальних умов для дотримання стандартів виборчого процесу [7]. Подібну логіку

відображають і підходи Ради Європи. У 2026 р. Парламентська асамблея Ради Європи у документах щодо виборів у часи кризи закликала розробляти спеціальні стандарти для кризових ситуацій, а Венеційська комісія наголосила, що як проведення виборів, так і їх перенесення в умовах надзвичайної ситуації пов'язані з ризиками для основних принципів європейської виборчої спадщини [17; 18]. Водночас Венеційська комісія прямо зауважила, що рішення про перенесення виборів у кризі має спиратися на закон, бути пропорційним і не спрямовуватися на підрив демократичного ладу [18]. Українська модель загалом відповідає цим критеріям, оскільки її основою є попередньо встановлена законодавча норма, а не ситуативне рішення правлячої групи [2].

Не менш важливим є порівняльний аспект. Експертні матеріали ОПОРИ, присвячені законодавству держав Групи семи та інших демократій, показують, що більшість сучасних конституцій не містять універсального й детально розробленого алгоритму проведення виборів під час активної фази війни [15]. Це означає, що український випадок не є ознакою виняткової «недемократичності», а радше демонструє межі класичних виборчих моделей у зіткненні з масштабною війною.

Тому в міжнародних дискусіях дедалі частіше наголошується, що демократична якість виборів визначається не самим фактом голосування, а сукупністю умов, які роблять його вільним і конкурентним [15; 18]. Ця теза має для України принципове значення, адже формальна організація виборів без забезпечення участі військовослужбовців, виборців за кордоном, внутрішньо переміщених осіб і жителів постраждалих територій поставила б під сумнів сам зміст демократичного мандата [8]. Разом із тим визнання правомірності відкладення виборів не означає відсутності ризиків для легітимності. Найсерйознішим із них є небезпека нормалізації виняткового режиму. Якщо відкладення виборів не супроводжується чітким баченням умов і порядку повернення до повної електоральної конкуренції, то навіть законний режим може з часом почати сприйматися як політично самодостатній і закритий до оновлення.

Велике значення має діяльність Центральної виборчої комісії та громадянського суспільства з підготовки правової рамки повоєнних виборів. У 2025 р. ЦВК наголосувала, що для виборів потрібні щонайменше дві передумови – безпека та адаптоване до нових реалій законодавство [9]. У 2026 р. було оприлюднено і проаналізовано спеціальний проєкт закону щодо особливостей організації загальнодержавних виборів після припинення чи скасування воєнного стану [8]. Такі кроки мають не лише технічне, а й політичне значення, оскільки демонструють суспільству і міжнародним партнерам, що нинішнє відкладення виборів є тимчасовим, а не безстроковим станом. У цьому сенсі легітимність влади в Україні сьогодні дедалі більше залежить від якості підготовки до майбутнього відновлення демократичного циклу. Дорожня карта ОПОРИ для забезпечення організації повоєнних виборів концентрує увагу на кількох вузлових напрямках: оновленні реєстру виборців, врегулюванні голосування військовослужбовців, забезпеченні участі громадян за кордоном, захисті виборчої інфраструктури, аудиті безпеки громад і запобіганні зовнішньому інформаційному впливу [14].

Усе це свідчить, що легітимність не може розумітися як статичний стан. Вона є процесом, у якому нинішня законність і суспільна довіра мають перейти у майбутню повноцінну процедуру народного волевиявлення. Інакше кажучи, українська влада зберігає легітимність не лише тому, що вибори зараз юридично неможливі, а й тому, що залишається орієнтованою на відновлення їх проведення після усунення об'єктивних безпечових перешкод [8; 14]. Доведенням збереження демократичного ресурсу України є й оцінки міжнародних організацій. Freedom House у звіті Nations in Transit 2024 фіксує, що попри

повномасштабну війну Україна продовжує функціонувати як конкурентна політична система з активним громадянським суспільством, а її демократичні інститути не були згорнуті до рівня авторитарного управління [19]. Це має принципове значення для інтерпретації легітимності. Відкладення виборів саме по собі не тотожне руйнуванню демократії, якщо зберігаються політичний плюралізм, публічна дискусія, незалежні медіа, судовий контроль і громадська участь. Для України нині характерна саме така складна ситуація, коли електоральний цикл тимчасово призупинено, але демократичний режим у ширшому розумінні продовжує існувати [7].

Висновки. Отже, проблема легітимності влади в Україні в умовах відкладених виборів має багатовимірний характер. Її не можна зводити до спрощеної формули про наявність або відсутність чергових виборів. У сучасних українських реаліях легітимність влади формується на перетині чотирьох основних чинників: конституційно правової чинності продовження повноважень, інституційної безперервності функціонування держави, суспільної згоди з тимчасовим відкладенням виборів та наявності реалістичної моделі повернення до повноцінного електорального процесу після завершення воєнного стану. Саме така конструкція дає змогу пояснити, чому відкладення виборів в Україні не означає автоматичної делегітимації влади, але водночас покладає на державу обов'язок зберігати відкритість, підзвітність і готовність до демократичного оновлення.

Список використаної літератури

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96 ВР. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр> (дата звернення: 31.03.2026).
2. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389 VIII. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/389-19> (дата звернення: 31.03.2026).
3. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/64/2022> (дата звернення: 31.03.2026).
4. Виборчий кодекс України : Кодекс України від 19.12.2019 № 396 IX. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/396-20> (дата звернення: 31.03.2026).
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України частини першої статті 17 Закону України «Про вибори Президента України» та Постанови Верховної Ради України «Про призначення чергових виборів Президента України» : Рішення від 12.05.2009 № 10 рп/2009. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v010p710-09> (дата звернення: 31.03.2026).
6. Onuch O., Hale H.E. Why Ukraine's Elections Can Wait. *Journal of Democracy.* 2024. URL: <https://www.journalofdemocracy.org/online-exclusive/why-ukraines-elections-can-wait/> (дата звернення: 31.03.2026).
7. Ukraine Report 2025. European Commission. 2025. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/ukraine-report-2025_en (дата звернення: 31.03.2026).
8. Аналіз проекту Закону «Про особливості забезпечення організації та проведення загальнодержавних виборів після припинення чи скасування воєнного стану в Україні». *Громадянська мережа ОПОРА.* 2026. URL: <https://oporaua.org/vybory/analiz-proyektu-zakonu-pro-osoblivosti-zabezpechennya-organizaciyi-ta-provedennya-zagal-noderzhavnih-vivoriv-pislya-pripinennya-chi-skasuvannya-voyennogo-stanu-v-ukrayini-25928> (дата звернення: 31.03.2026).

9. Олег Діденко, Голова Центральної виборчої комісії України: для виборів потрібні дві передумови, безпека й адаптовані до нових умов закони. *Центральна виборча комісія*. 2025. URL: <https://www.cvk.gov.ua/zmi-pro-tsvk/oleg-didenko-golova-tsentralnoi-viborchoi-komisii-ukraini-dlya-vivoriv-potribni-dvi-peredumovi-bezpeka-y-adaptovani-dopovih-umov-zakoni.html> (дата звернення: 31.03.2026).
10. Довіра суспільним інституціям. *Київський міжнародний інститут соціології*. 2026. URL: <https://www.kiis.com.ua/?cat=reports&id=1578&lang=ukr&page=1> (дата звернення: 31.03.2026).
11. Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів під час війни, віра в перемогу (лютий–березень 2025 р.). *Центр Разумкова*. 2025. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-pid-chas-viiny-vira-v-peremogu-liutyiberezen-2025r> (дата звернення: 31.03.2026).
12. Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів, віра в перемогу (червень 2024 р.). *Центр Разумкова*. 2024. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-vira-v-peremogu-cherven-2024r> (дата звернення: 31.03.2026).
13. Оцінка ситуації в країні та діяльності влади, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, віра в перемогу (вересень 2024 р.). *Центр Разумкова*. 2024. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-ta-diiialnosti-vlady-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-vira-v-peremogu-veresen-2024r> (дата звернення: 31.03.2026).
14. Дорожня карта для забезпечення організації повоєнних виборів в Україні. *Громадянська мережа ОПОРА*. 2025. URL: https://opora.ua/uploads/content/content_file_uk/25705/25705.pdf (дата звернення: 31.03.2026).
15. Чи можливо проводити вибори в умовах війни: законодавство країн Великої сімки та інших держав демократичного світу. *Громадянська мережа ОПОРА*. 2024. URL: <https://opora.ua/vybory/chi-mozhlivo-provoditi-vibori-v-umovah-viinyi-zakonodavstvo-krayin-velikoyi-simki-ta-inshih-derzhav-demokraticznego-svitu-25536> (дата звернення: 31.03.2026).
16. EPR volume 6 issue 3 Cover and Front matter. *European Political Science Review*. 2014. Vol. 6, no. 3. P. f1–f3. URL: <https://doi.org/10.1017/s1755773914000150> (date of access: 31.03.2026).
17. Elections in times of crisis : Recommendation 2301 (2026) / Parliamentary Assembly of the Council of Europe. 2026. URL: <https://pace.coe.int/en/files/35847> (дата звернення: 31.03.2026).
18. Comments to Recommendation 2301 (2026) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe on «Elections in times of crisis». Venice Commission. 2026. URL: <https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD%282026%29009-e> (дата звернення: 31.03.2026).
19. Ukraine: Nations in Transit 2024 Country Report / Freedom House. 2024. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/nations-transit/2024> (дата звернення: 31.03.2026).

THE PROBLEM OF THE LEGITIMACY OF POWER IN UKRAINE UNDER POSTPONED ELECTIONS

Lyudmila Valyukh

Rivne State Humanitarian University,

Faculty of History, Political Science, and International Relations,

Department of Political Science and International Relations

31 Plastova Str., 33000, Rivne, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-0212-5400>

The article provides a comprehensive analysis of the legitimacy of power in Ukraine under postponed elections caused by the legal regime of martial law. It argues that in the current Ukrainian context legitimacy cannot be reduced to the regular electoral calendar alone, because the full scale war has created an exceptional situation in which the continuity of state institutions has become an element of constitutional self preservation. The article demonstrates that the legal dimension of legitimacy is grounded in the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine «On the Legal Regime of Martial Law», the Electoral Code of Ukraine, and the position of the Constitutional Court of Ukraine concerning the continuity of presidential powers until a newly elected President assumes office. It is shown that the postponement of elections in Ukraine is not a discretionary political choice but the result of binding legal rules, since martial law explicitly prohibits presidential, parliamentary and local elections. The social dimension of legitimacy is also examined through public trust in state institutions, perceptions of fairness, and citizens' willingness to accept the temporary suspension of electoral procedures for the sake of security and state survival. Based on sociological data, the article shows that throughout 2024 and 2025 a majority of Ukrainian citizens did not support holding nationwide elections before the end of the war, which indicates the existence of a social resource of recognition of the current exercise of power. Special attention is devoted to the international dimension of the issue. The approaches of the European Commission, the Council of Europe, the Venice Commission, the OSCE related expert environment, and civil society actors are analysed with regard to elections in crisis situations. The article argues that international democratic standards do not require the mechanical holding of elections during an ongoing armed conflict, but rather emphasise the necessity of ensuring universal, equal, free, direct and secret suffrage, which cannot be fully guaranteed in wartime Ukraine. It is further argued that the main risk to the legitimacy of Ukrainian authorities lies not in the postponement of elections as such, but in the possible prolongation of the exceptional regime without a clear roadmap for returning to full electoral competition. The conclusion states that the legitimacy of power in Ukraine under postponed elections has a mixed nature and rests on a combination of legal validity, institutional continuity, public trust, and the prospect of restoring a full electoral cycle after the end of martial law.

Key words: legitimacy of power, elections, martial law, democracy, political regime, constitutional continuity, Ukraine, public trust.

Дата першого надходження статті до видання: 31.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 327.8

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.38>

СПІВПРАЦЯ КАЗАХСТАНУ ТА РФ ПІСЛЯ 2022 РОКУ: ПОЛІТИЧНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТИ

Володимир Волков

*ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»,
відділ історії нових незалежних держав
вул. Леонтовича, 5, 01054, м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-1654-047X>*

У статті розглянуто ключові політичні та економічні аспекти взаємовідносин Казахстану та Росії після початку російського повномасштабного вторгнення в Україну. Висвітлено рівень співпраці країн у сферах енергетики, логістики та торгівлі від моменту початку російсько-української війни в контексті запроваджених санкцій із боку міжнародного співтовариства. З'ясовано, що транзитний енергетичний потенціал Казахстану суттєво допоміг російській економіці в умовах її диверсифікації. Установлено, що протягом ведення бойових дій в Україні через казахстанський ринок російська сторона організувала налагоджене постачання продукції подвійного призначення, чому сприяла взаємointegraція країн у міжбанківському секторі та сфері бізнесу. Розкрито причини стратегічного партнерства РФ та Казахстану, що зумовлено в тому числі взаємодією країн у сфері м'якої безпеки та в широкому сенсі – гуманітарним складником. Обґрунтовано високий рівень інтеграції казахської економіки з російською, що насамперед продиктовано високою залежністю суміжних казахстанських регіонів від енергоносіїв та електропостачання, що імпортується з російської території. Розкрито сутність взаємодії країн у сфері бізнесу, що дає змогу російським дочірнім компаніям легально відкривати підприємства на території Казахстану та ввозити в країну високотехнологічну продукцію, кінцевим бенефіціаром якої виступають російські компанії оборонно-промислового комплексу. Засвідчено, що відносини Казахстану та Росії побудовані на євразійській співпраці, що стимулює вільний обіг товарів та примножує логістичний потенціал Казахстану, створюючи передумови для ввезення товарів із ЄС та США. Узагальнено масштаби співпраці Казахстану та Росії крізь призму обходу санкцій останньою та з'ясовано місце і роль у цьому процесі казахстанської сторони.

Ключові слова: санкції, Казахстан, економіка, м'яка безпека, продукція подвійного призначення.

Після початку збройної агресії РФ проти України та розгортання повномасштабної російсько-української війни на порядку денному міжнародних відносин постало питання об'єктивного оцінювання дій країни, чия агресія перекреслила світовий порядок, установлений у межах функціонування міжнародних інституцій після Другої світової війни. Як наслідок, послідовні санкції з боку держав Європейського Союзу та Західної півкулі стали послідовним кроком у відповідь на грубе порушення норм міжнародного права щодо непопущеності кордонів та територіальної цілісності.

У новій реальності чимало країн, особливо з числа нових незалежних держав на теренах СНД, вибудовували власну лінію зовнішньої політики, котра корелювалася з позицією офіційної Москви, що намагалася провести максимальну диверсифікацію економіки та вийти всіма можливими способами з-під західних санкцій заради подальшого примноження надприбутків і ведення війни.

Саме Казахстан став однією з країн пострадянського простору, котра продовжила лояльний політичний курс по відношенню до РФ після 2022 р. Цілком зрозуміло, що це



© Волков В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

зумовлено низкою чинників, що пов'язані з безпосередньою залежністю республіки від російської енергетичної та логістичної системи та залученням президентом Казахстану Токаєвим військових сил ОДКБ на початку 2022 р. задля стабілізації ситуації у країні на тлі масових народних виступів у відповідь на корупцію та підвищення цін на зріджений газ [1]. Водночас потрібно чітко усвідомлювати, що Казахстан зумів у максимально зжаті терміни отримати значні економічні преференції від російської війни в Україні, ставши, по суті, головним хабом Російської Федерації у процесі імпортозаміщення підсанкційних західних товарів.

Процес боротьби європейської спільноти та країн Заходу загалом із обходом санкцій аж ніяк не міг протистояти подальшому зближенню на **політичному рівні** Казахстану та Російської Федерації, предметний інтерес якої зайвий раз свідчить про обхід санкцій. Напередодні 2024 р., коли Казахстан мав головувати в ШОС, ОДКБ та Консультативній зустрічі глав держав Центральної Азії, президент РФ В. Путін здійснив 09 листопада 2023 р. офіційний візит до країни. За підсумками цього візиту у спільній заяві двох президентів було зафіксовано низку положень, серед яких можна виокремити такі:

- Казахстан та Росія усуватимуть бар'єри на шляху торгівлі та інвестицій;
- Росія сприяє створенню в Казахстані космічного ракетного комплексу «Байтерек»;
- сторони наголошують на ключовій ролі ОДКБ у забезпеченні регіональної стабільності;
- обидві сторони виступають проти спроб підриву внутрішньополітичної стабільності [2].

Так, протягом 2025 р. в рамках спільних навчань ОДКБ під назвою «Взаємодія-2025» та «Ешелон-2025» до Таджикистану було передислоковано військові контингенти Росії, Казахстану, Киргизстану та Білорусі [3].

Загалом політичні контакти на рівні лідерів зайвий раз засвідчують високий рівень інтегрованості казахської економіки в російську та її фактичну технологічну залежність від спільних із російською стороною енергетичних проєктів. Для Російської Федерації Казахстан, по суті, став полігоном для прокладення логістичних маршрутів та інвестиційним хабом із перспективою подальшої технологізації. Власне, про транзитний потенціал Казахстану за підсумками зустрічі згадав і К.-Ж. Токаєв, який окремо відзначив значущість культурно-гуманітарної спадщини як консолідуючого фактору СНД.

Наступний візит В. Путіна до Казахстану відбувся 27 листопада 2024 р. На цей раз було засвідчено необхідність поглиблення стратегічного партнерства в умовах так званого нового глобального порядку, у результаті чого сторони погодили підписання близько 20 угод у ключових сферах економіки країн [4].

З огляду на зазначене, можна констатувати, що співпраця між Казахстаном та РФ починаючи від 2022 р. була ознаменована в політичному контексті зміцненням двосторонніх відносин до стратегічного рівня, що засновувався на тісній економічній взаємодії, де Казахстан фактично допомагав Росії обходити західні санкції за рахунок власного імпорту з ЄС та інших західних країн. Не зайвим тут буде згадати, що Казахстан виступає одним з основних партнерів РФ у Євразійському економічному союзі.

Звідси, **політичний блок** взаємовідносин двох країн був окреслений такими напрямками співпраці, що так чи інакше впливають на пом'якшення наслідків санкцій для РФ та збільшують її спроможність фінансувати ведення бойових дій на території України:

- експорт підсанкційних товарів із Казахстану в межах Митного союзу з РФ, які країна стала отримувати безпосередньо з ЄС, Китаю, Індії та В'єтнаму;

- безперешкодний доступ Казахстану до російських газових трубопроводів із паралельним збільшенням потужності трубопроводів до КНР;
- використання спільної енергетичної системи з Росією для покриття промислових потреб та дефіциту електроенергії окремих регіонів Казахстану;
- розвиток власної промисловості за рахунок дешевої російської сировини та технологій.

Станом на 2025 р. президентом Казахстану Касимом-Жомартом Токаєвим було підписано чергову угоду з РФ, а саме Декларацію про перехід відносин на рівень всеоб'ємного стратегічного партнерства та союзництва, що підкріплена низкою міжурядових договорів і меморандумів у сфері економіки, транспорту, енергетики, освіти тощо. Виходячи із цього, було закладено досягнення у майбутньому таких пунктів міждержавного розвитку:

1. **Досягнення товарного обігу у розмірі 30 млрд доларів протягом 2026–2030 рр.** Тут варто виокремити примноження несировинного сектору, що також включає розвиток інформаційно-комунікаційних технологій.

2. **Інтеграція регіональних мереж.** Полягає у модернізації залізничного сполучення та автошляхів, розширенні Транскаспійського міжнародного транспортного маршруту, покращенні логістики та зменшенні мит.

3. **Атомна енергетика та штучний інтелект.** Разом із «Росатомом» Казахстан розпочав будівництво першої атомної станції на власній території, що передбачає залучення висококваліфікованих фахівців та розвиток подальшої цифровізації по відношенню до підготовки майбутніх фахівців атомної галузі.

4. **Освіта та культура.** Між Казахстаном та РФ укладено угоди щодо подвійних дипломів та співпраці в науково-освітніх процесах. Відкрито філіали закладів вищої освіти в обох країнах.

5. **Геополітика та стратегічне партнерство.** Передбачає зміцнення співпраці та координацію політики на міжнародних майданчиках, зокрема в межах Шанхайської Організації Співробітництва, СНД та ОДКБ [5].

Усе це створювало сприятливу атмосферу, аби в **економічному блоці** співпраці з Казахстаном Російська Федерація вдалася до стрімкого розвороту в напрямі Євразійського економічного союзу, де механізм обігу товарів та послуг залишався вільним. Окрім того, контроль західних країн над експортом у Центральній Азії апriorі не міг бути домінуючим, чим повною мірою змогла скористатися владна верхівка країни-агресора. Ба більше, маючи поряд енергетично та економічно залежного партнера у вигляді Казахстану, фактично одразу сформувалася стратегія щодо формування буферної імпортової зони. Варто зафіксувати, що 80% експорту нафти з Казахстану відбувається через Каспійський трубопровідний консорціум до Новоросійська, що залишає маневр для сірих схем щодо походження сировини [6]. Потрібно розуміти, що 51% трубопроводу перебуває у юридичній власності російських компаній («Транснефть», «Лукойл», «Роснефть») [7].

На відміну від Вірменії чи Киргизстану обсяг економіки Казахстану, його транспортна інфраструктура, транзитні та виробничі потужності абсолютно спокійно робили країну Митного союзу ключовим гравцем у процесі імпортозаміщення товарів для Російської Федерації. Зокрема, основний обсяг імпорту в Казахстан у 2025 р. відбувався в пропорційному співвідношенні з таких країн:

- Китай – 10 млрд доларів;
- Росія – 9,96 млрд доларів;
- Німеччина – 1,6 млрд доларів;
- Республіка Корея – 1,27 млрд доларів;

- США – 1,25 млрд доларів;
- Туреччина – 0,87 млрд доларів [8].

У цьому світлі необхідно звернути увагу на динаміку товарообороту між Казахстаном та РФ протягом 2022 р., що красномовно свідчить про збільшення імпорту таких видів високотехнологічної продукції:

- **мікročіпи** (увезено на 18 млн доларів у 2022 р. проти 245 тис доларів у 2021 р.);
- **електроніка та мобільні телефони** (протягом січня-жовтня 2022 р. ввезено на суму понад 575 млн доларів проти 30–35 млн доларів за аналогічний період 2021 р.);
- **комп'ютери** (увезено на суму близько 296 млн доларів у 2022 р. проти 127 тис доларів у 2021 році) [9].

У результаті масових закупівель та збільшення їх обсягів Казахстан став одним із ключових каналів поставок товарів, що підпадали під санкції, наряду з Узбекистаном, Киргизією, Грузією та Вірменією. Фактично сформувалася модель паралельного імпорту, коли відбувалися закупки продукції у ЄС, США чи Азії, яка реєструвалася на казахські компанії, що в подальшому здійснювали реекспорт в Росію.

Завдяки таким базам експорту-імпорту, як ImportGenius та Sinoimex, широким колам громадськості стало відомо про численний перелік казахських компаній, залучених до поставок забороненої техніки в РФ. Зокрема, йдеться про такі фірми:

«**ЕлтексАлатау**». У грудні 2022 р. за один день компанія спромоглася здійснити відправку 100 партій електроніки подвійного призначення, серед якої фігурували американські чіпи Analog Devices, що використовуються у приладах нічного бачення «Сосна-У» на танках Т72Б3М. Варто зазначити, що офіційним партнером вказаної казахської фірми виступає фірма «Елтекс-МСК», клієнтами якої є Міноборони Росії та ФСБ [10].

«**Astaris**». Фірма утворена на початку війни. Відзначилася поставками електроніки, що фігурує у санкційних списках США у статусі «високопріоритетні». Власником компанії був білорус Олександр Скоробогатий, який мав зареєстровану в Смоленську логістичну компанію [9].

Окрім зазначених фірм, одні з перших поставок продукції подвійного призначення здійснювали також казахські **Elem Group** та «Компанія «Електронікс».

До активних постачань електроніки, що використовувалася під час виробництва таких комплексів, як «Іскандер-М», «Точка-У», командно-штабних машин, радіостанцій тощо, було залучено казахську фірму «КБР-Технології», котра мала безпосередні зв'язки з білоруською компанією «Тєфіда» [10].

Станом на 2023 р. стало відомо, що Росія здійснила імпорт чіпів іноземного виробництва на 1,2 млрд доларів. Більшість продукції належала європейським та американським компаніям, а саме: Intel Corp, Advanced Micro Devices, Analog Devices, Infineon Technologies та ін. [11].

У відповідь на виявлені факти незаконних постачань товарів подвійного призначення з боку міжнародного співтовариства в 2024 р. було введено 13-й пакет санкцій, який охоплював не лише юридичних, а й фізичних осіб (більше 2 тис підсанкційних позицій). До санкційного списку було додано 27 компаній із Росії та третіх країн. До обмежень потрапили чотири компанії з Китаю та одна з Казахстану. Особлива увага приділялася обмеженню продукції, що застосовується у виготовленні дронів (індуктори, статичні перетворювачі, трансформатори) [12]. Тут варто звернути увагу на те, що протягом 2022 р. Казахстан здійснив імпорт безпілотників на суму близько 5 млн доларів (переважно з Китаю). У тому ж році Казахстан здійснив поставку безпілотників для РФ на суму 1,23 млн доларів [6].

Загалом на ресурсі OpenSanctions серед офіційних санкційних списків, поданих у тому числі Україною, фігурує близько 58 позицій по Казахстану, що включають також підсанкційних фізичних осіб (політиків, військових) [13]. Водночас на сайті апарату РНБО України можна відслідкувати, що санкції введено лише проти 23-х суб'єктів, пов'язаних із Казахстаном [14].

Таким чином, Казахстан фактично зайняв нішу транзитної країни з подальшим трансформуванням у високотехнологічний хаб, здатний забезпечувати запити та потреби Росії у транспортуванні енергоносіїв, товарів та послуг. Станом на 2025 р. у країні зареєстровано 20 тис компаній із російським капіталом.

Свою чергою, у 2025 р. президент Казахстану Касим-Жомарт Токаєв в інтерв'ю для видання «Российская газета» назвав Росію та Казахстан державами-союзниками та визнав стратегічними партнерами. Президент окреслив основні контури співпраці з РФ, що охоплює економіку (інвестиції), енергетику (будівництво росіянами атомної станції у Казахстані), транспортно-логістичну, гуманітарну сфери (розвиток російської мови) та ін. Було зазначено, що в країні зареєстровано 20 тис компаній із російським капіталом. Окреслено курс на досягнення спільного товарообігу між країнами у 30 млрд доларів [15].

Виходячи із заяв президента Токаєва, цілком зрозуміло, що досягнення подібних показників вимагає ефективного залучення банківської сфери, оскільки частина російських банків була відключена від системи SWIFT, що унеможливило проведення міжнародних розрахунків у валюті. Звідси, казахські філіали банків Сбербанку та банку ВТБ автоматично ставали об'єктом для застосування санкцій. Проте Сбербанку шляхом його перепродажу холдингу «Байтерек» удалося вийти з-під санкцій.

Натомість казахські банки посилили перевірку клієнтів на предмет санкційних обмежень, але продовжують відкривати рахунки росіянам за наявності закордонного паспорту, міграційної карти та ідентифікаційного платника податків. Наприклад, банк Halyk Bank працює з росіянами через систему Faster, котра здатна відправляти до 10 тис доларів за лічені хвилини. Популярним сервісом казахських банків для переводу коштів у Росії є «Золота корона», через яку здійснюються платежі через Freedom Bank та Kaspi Bank [16].

Таким чином, Росія має абсолютно всі важелі для маскування власних компаній на території Казахстану, призначаючи місцевих номінальних казахських директорів. Ураховуючи лідируючі позиції китайського імпорту до Казахстану та його доброчесність у плані маркування товарів подвійного призначення, російська сторона отримує доступ до санкційних товарів у вигляді технологій, що продовжують забезпечувати її військову перевагу. У сукупності з розміром кордону між Казахстаном та РФ це створює передумови для сірого експорту на територію Росії.

Паралельно, використовуючи політичну лояльність казахських еліт, що мають не лише заробіток, а й страх перед регіональною дестабілізацією та втратою впливу в разі гібридних російських операцій, Російська Федерація на території Казахстану успішно реалізує політику обходу західних санкцій. Свідченням цьому є вибудована транспортно-логістична взаємодія між країнами, транзит енергоносіїв та обопільний заробіток на війні, що ставить Казахстан на місце санкційного буфера та реекспортного анклаву в політиці Російської Федерації щодо обходу запроваджених проти неї обмежень.

Як наслідок, дані факти розходяться з офіційною позицією очільників Казахстану, які нібито виступають за мирне врегулювання війни та територіальну цілісність України. Це дає підстави констатувати, що на тлі розмитої пострадянської ідентичності країн – членів СНД Казахстан здійснює завуальовану політику, багатовекторність якої полягає в отриманні економічних дивідендів від торгівлі з ЄС та країнами Заходу в поєднанні з тісною

співпрацю з РФ та Китаєм. Завдяки цьому Казахстан намагається зберегти репутацію надійного партнера та міжнародного гравця, зусилля якого нібито спрямовані виключно на взаємовигоду для власного суверенітету та не загрожують третій стороні. Однак релокація російського бізнесу, інтеграція Казахстану в енергетичну сферу країни-агресора та інтенсивний розвиток спільної інфраструктури і торгівлі свідчать, що Казахстан займає місце в авангарді у процесі обходу санкцій російською стороною. Зайвим підтвердженням цьому є рівень взаємної інтеграції країн, що перетворює казахську інфраструктуру на потужний хаб російської економіки, у тому числі з транспортування енергоносіїв.

Безумовно, співпраця Казахстану та Російської Федерації несе безпосередню загрозу Україні, що матеріалізується насамперед у зміцненні економічної спроможності РФ вести війну на виснаження проти України та залучати новітні технології на полі бою за допомогою казахського імпорту заборонених товарів подвійного призначення.

Ураховуючи той факт, що офіційний Казахстан не визнає факту потурання Росії у її агресивній політиці, це вимагає проведення українською стороною виваженої політики щодо притягнення до відповідальності суб'єктів порушення уже діючих санкцій проти РФ, організовуючи протидію їхній діяльності ще на початковій стадії логістики. Актуалізація даної проблематики потребує залучення широкого спектра фахівців різних сфер із метою глибинного аналізу можливих загроз та викликів для незалежності України.

Список використаної літератури

1. Попереду ще одна війна. Кому слід готуватися? URL: <https://glavcom.ua/columns/syrotuk/poperedu-shche-odna-vijna-komu-slid-hotuvatisja-985728.html> (дата звернення: 21.12.2025).
2. Підсумки візиту президента РФ у Казахстан 09 листопада 2023 року. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/pidsumky-vizytu-prezydenta-rf-u-kazakhstan-9-lystopada-2023> (дата звернення: 19.12.2025).
3. До навчань із росіянами в Білорусі доєдналися Казахстан, Киргизстан та Таджикистан. URL: <https://military.com/uk/news/do-navchan-z-rosiyanamy-v-bilorusi-doyednavsya-kazakhstan-kyrgyzstan-ta-tadzhikystan/> (дата звернення: 24.12.2025).
4. Путін прибув із візитом у Казахстан. Токаєв запевнив його, що Астана – надійний союзник Росії. URL: <https://espresso.tv/svit-putin-pribuv-z-vizitom-u-kazakhstan-tokaev-zapevniy-yogo-shcho-astana-nadiyniy-soyuznik-rosii> (дата звернення: 24.12.2025).
5. Kazakhstan and Russia to elevate ties to comprehensive strategic alliance. URL: <https://en.yenisafak.com/world/kazakhstan-and-russia-to-elevate-ties-to-comprehensive-strategic-alliance-3710494> (date of access: 19.12.2025).
6. Kazakhstan's Expanding Role in Russia's Sanctions-Evasion Architecture. URL: <https://lansinginstitute.org/2025/12/01/kazakhstans-expanding-role-in-russias-sanctions-evasion-architecture/> (date of access: 20.01.2026).
7. Казахстан між санкціями та нафтою РФ. URL: <https://glavcom.ua/columns/olrxiykopytko/kazakhstan-mizh-sanktsijami-ta-naftou-rf-1090943.html> (дата звернення: 20.01.2026).
8. Kazakhstan's foreign trade: results for january-july 2025. URL: <https://economykz.org/?p=20572&lang=en> (date of access: 20.01.2026).
9. Казахські та киргизькі фірми постачають Росії електроніку для зброї. URL: https://zaxid.net/kazahski_ta_kirgizki_firmi_postachayut_rosiyi_elektroniku_dlya_zbroyi_n1566055 (дата звернення: 24.12.2025).
10. Казахські та білоруські фірми налагодили постачання обладнання для військової машини Кремля в обхід санкцій. URL: https://lb.ua/society/2024/02/21/599603_kazahski_biloruski_firmi.html (дата звернення: 26.12.2025).

11. Явки. Імена. Паролі – тих, хто допомагає росії виробляти озброєння. URL: <https://ukrpohliad.org/economics/yavky-imena-paroli-tyh-hto-dopomagaye-rosiyi-vyrobyaty-ozbroynnya.html> (дата звернення: 24.12.2025).
12. EU adopts 13th package of sanctions against Russia after two years of its war against Ukraine. URL: <https://euneighbourseast.eu/news/latest-news/eu-adopts-13th-package-of-sanctions-against-russia-after-two-years-of-its-war-against-ukraine/> (date of access: 04.02.2026).
13. OpenSanctions. URL: https://www.opensanctions.org/search/?datasets=ua_nsdc_sanctions&q=kazakhstan&topics=sanction (date of access: 18.12.2025).
14. Апарат РНБО України. Підсанкційні суб'єкти. URL: <https://drs.nsd.gov.ua/subjects> (дата звернення: 21.12.2025).
15. Trade turnover between Kazakhstan and Russia nears \$30 billion, says Olzhas Bektenov. URL: <https://qazinform.com/news/trade-turnover-between-kazakhstan-and-russia-nears-30-billion-says-olzhas-bektenov-b6fdf3> (date of access: 24.12.2025).
16. Kazakhstani MP reveals why banks avoid companies cooperating with Russia. URL: <https://kz.kursiv.media/en/2025-02-13/engk-tank-kazakhstani-mp-reveals-why-banks-avoid-companies-cooperating-with-russia/> (date of access: 11.02.2026).

COOPERATION BETWEEN KAZAKHSTAN AND THE RUSSIAN FEDERATION AFTER 2022: POLITICAL AND ECONOMIC ASPECTS

Volodymyr Volkov

*State Institution «Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine»,
department of History of New Independent States
st. Leontovycha, 5, 01054, m. Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-1654-047X>*

The article examines the key political and economic aspects of relations between Kazakhstan and Russia after the start of the Russian full-scale invasion of Ukraine. The level of cooperation between the countries in the fields of energy, logistics and trade since the beginning of the Russian-Ukrainian war in the context of the imposed sanctions from the side of the international community is highlighted. It was found that Kazakhstan's transit energy potential significantly helped the Russian economy in the context of its diversification. It was established that during the hostilities in Ukraine through the Kazakh market, the Russian side organized an established supply of dual-purpose products, which was facilitated by the mutual integration of countries in the interbank sector and in the field of business. The reasons for the strategic partnership between the Russian Federation and Kazakhstan are revealed, which is due, among other things, to the interaction of countries in the field of soft security and, in a broad sense, the humanitarian component. The high level of integration of the Kazakh economy with the Russian economy is substantiated, which, first of all, is dictated by the high dependence of neighboring Kazakh regions on energy carriers and electricity supply imported from Russian territory. The essence of the interaction of countries in the field of business is revealed, which enables Russian subsidiaries to legally open enterprises on the territory of Kazakhstan and import high tech products into the country, the ultimate beneficiary of which are Russian companies of the defense-industrial complex. It is evidenced that relations between Kazakhstan and Russia are built on Eurasian cooperation, which stimulates the free circulation of goods and increases the logistics potential of Kazakhstan, creating prerequisites for the import of goods from the EU and the USA. The scope of cooperation between Kazakhstan and Russia through the prism of the latter's circumvention of sanctions is summarized and the place and role of the Kazakh side in this process is clarified.

Key words: sanctions, Kazakhstan, economy, soft security, dual-use products.

Дата першого надходження статті до видання: 22.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 342.72/.73(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.39>

СУТНІСТЬ ДЕЛІБЕРАЦІЇ У МІСЦЕВОМУ САМОВРЯДУВАННІ

Віталій Воронцов

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
кафедра політології, соціології та публічного управління
пр. Науки, 72, Дніпро, 49000, Україна
<https://orcid.org/0009-0000-9600-6340>*

У статті розкрито сутнісні ознаки поняття «деліберация» у контексті застосування її інструментів у місцевому самоврядуванні. Доведено, що в місцевому самоврядуванні деліберация відіграє ключову роль у запровадженні демократичної процедури, оскільки саме через деліберативні інструменти досягається справжня легітимність публічних рішень, організовується публічний діалог (курс) органів місцевого самоврядування, з одного боку, і громадян та інституцій громадянського суспільства – з іншого. Показано, що суттєвою перевагою деліберативної демократії є те, що в ній поєднуються елементи представницької демократії, прямої демократії і демократії участі. І саме ця особливість деліберативної демократії може сприяти відродженню демократичної політики, зокрема й на рівні місцевого самоврядування. Прослідковано, що під впливом «деліберативного повороту» останньої чверті ХХ ст. демократія стає не лише механізмом ухвалення публічних рішень через агрегацію переваг політичних суб'єктів, а й інструментом формування суджень, переваг і трансформацій через поінформований, шанобливий та компетентний діалог, за допомогою якого зацікавлені сторони можуть перейти від дебатування на рівні індивідуальних позицій до взаємного слухання та переконування один одного і досягти консенсусу щодо взаємоприйнятної варіанту рішення відповідної проблеми. З'ясовано, що основу деліберативної практики місцевого самоврядування становить дискурсивна участь як певний тип обговорень, що відбуваються між зацікавленими сторонами, де особлива увага приділяється використанню логіки та аргументів, а не влади й примусу; участь спричинена певними соціальними або політичними проблемами; індивіди сприймають думки та ідеї, висловлені іншими учасниками, тоді як спілкування між ними регулюється нормами рівності та ввічливості. Тобто деліберация є особливим типом комунікативної взаємодії, у якій визнається право кожного бути почутим і вплинути на зміст обговорюваних рішень. Виокремлено групу ризиків, внутрішніх суперечностей та системних викликів запровадження деліберативних інструментів у місцевому самоврядуванні, до якої включено такі: деліберативне перевантаження; імітація участі у формуванні аргументації щодо публічно значущих дій; неінклюзивність комунікації; відсутність процедурної ширості; конфлікт із принципом ефективності.

Ключові слова: деліберативна демократія, місцеве самоврядування, публічний діалог, консенсус, дискурсивна участь, ризики запровадження деліберативних інструментів у місцевому самоврядуванні.

Постановка проблеми. Сьогодні в теорії демократії утвердилася думка, що вирішальну роль у демократичному процесі відіграє не так процедура голосування (виборців, депутатів, представників тощо) та рішення, яке сприймається більшістю, як деліберативний, або «дорадчий», процес, що відбувається відкрито і передусе голосуванню, за підсумком якого повинен формуватися консенсус із приводу тієї чи іншої проблеми, що виноситься на обговорення [1, с. 75]. Ця ідея була чітко сформульована та обґрунтована фундатором концепції деліберативної демократії Юргеном Габермасом [2], яка стала відповіддю на кризу ліберальної демократії. Як справедливо зауважувала Донателла делла



© Воронцов В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Порта, «збереження демократії означало б вихід за межі її ліберальної моделі, розширення роздумів про участь та деліберацію всередині та поза інституціями» [3, р. 2]. Подальший розвиток ідеї деліберативної демократії призвів до розуміння деліберації як:

- концепції форми спілкування, що характеризується певною комунікативною поведінкою, яка сприяє всебічному обговоренню в групі;
- процес спілкування, коли його учасники ретельно зважають представлені в ході обговорення пропозиції.

Згодом концепт деліберативної демократії був поширений на різноманітні напрями діяльності в публічній сфері суспільства. Останнім часом активно просувається ідея запровадження деліберативних інструментів і в місцевому самоврядуванні.

Метою дослідження є визначення сутнісних ознак поняття «деліберація» у контексті застосування її інструментів у місцевому самоврядуванні.

Виклад основного матеріалу. На думку Дар'ї Левченко і Володимира Цвиха, на відміну від електоральної демократії, де домінуючою практикою є голосування, у деліберативній демократії справжня легітимність публічних рішень досягається лише через їх попереднє всебічне обговорення, відкритість, терпимість до іншої думки, готовність скорегувати свою первісну позицію у разі виникнення в процесі обговорення «кращого аргументу», аніж той, що був артикульований раніше [4, с. 90]. Українські політологи простежують витоки деліберативних практик ще з античності: у римському праві термін *deliberatio* означав «обговорювати», «міркувати», «радитися», «зважувати «за» і «проти», «здійснювати консультування». Відомий давньоримський поет Публій Сір (I ст. до н. е.) наводить такий вислів: «*Deliberandum est diu quod statuendum est semel*» («відносно того, що передбачається створити на дуже довгий строк, належить радитися так само дуже довго»). Цей вислів становить базовий принцип деліберативної демократії, концептуальні основи якої були сформовані в останній чверті XX ст. Юргеном Габермасом (1929–2026). Ідейні витоки концепції деліберативної демократії у новітній час можна простежити в американському прагматизмі, засновником якого вважається Джон Дьюї (1859–1952), який пропонував трактувати демократію не лише як диктат більшості, наголошуючи при цьому на те, що основу справжньої демократії мають становити механізми досягнення влади більшістю. Він підкреслював значення громадських дискусій та дебатів, у процесі яких «домовляються» поміж собою різні соціальні спільноти.

Характеризуючи деліберативну демократію, Юрген Габермас [5] справедливо зазначав, що легітимність права залежить від процедур відкритої, раціональної та інклюзивної комунікації між рівними суб'єктами; Джошуа Коен [6] підкреслював, що владні рішення набувають демократичної легітимності лише через недискримінаційну і інклюзивну дискусію, спрямовану на досягнення консенсусу; Емі Гутман і Денніс Томпсон [7] розвинули ідею деліберативної демократії, визначивши її як обґрунтоване публічне обговорення, що поєднує свободу, рівність та взаємоповагу.

Українська дослідниця Ельзара Мустафаєва пропонує розглядати деліберативну демократію як публічний діалог (дискурс) органів публічної влади і громадян, а також інститутів громадянського суспільства в процесі вироблення найбільш прийнятних і оптимальних шляхів розвитку громади або суспільства у цілому. Деліберативна демократія поєднує у собі елементи представницької демократії, прямої демократії і демократії участі. Вона не протиставляється традиційним демократичним інститутам, не замінює собою ні представницькі установи, ні безпосереднє волевиявлення громадян, а навпаки, інструменти деліберативної демократії можуть органічно вписуватися у діючі інституціональні структури, доповнюючи їх і створюючи додаткову гарантію легітимності

прийнятих рішень. Підтвердженням цього є спроби інтегрувати інструменти дорадчої демократії до існуючих інститутів і соціальних практик, що зустрічається у багатьох країнах [8, с. 127].

Особливий інтерес для нашого дослідження становить книга Джеймса Фішкіна «Демократія, коли народ думає: відродження нашої політики через публічні обговорення» [9]. У ній автор стверджує, що «деліберативна (дорадча) демократія» не є утопією, а є практичним рішенням багатьох проблем демократії на всіх рівнях публічного управління. Дж. Фішкін наголошує, що існують методи отримання репрезентативного та вдумливого громадського голосу, до якого варто прислухатися. Саме деліберативна демократія може відродити демократичну політику.

У книзі Девіда Кахане, Даніеля Вайнстока, Домініка Лейдета, Мелісси Вільямс «Деліберативна демократія на практиці» [10] стверджується, що прихильники деліберативної демократії прагнуть, щоб політика була чимось більшим, аніж зіткненням конкуруючих інтересів, а політичні рішення повинні вироблятися на основі діалогу між громадянами.

У книзі Джона Драйзека «Деліберативна демократія та за її межами: ліберали, критики, суперечки» [11] аналізується стан новітньої демократичної теорії починаючи з деліберативного повороту кінця 1980-х – початку 1990-х років. Суть цього повороту полягає у тому, що демократичну легітимність слід знаходити в автентичному обговоренні серед тих, на кого впливає колективне рішення. Дж. Драйзек стверджує, що хоча деліберативний поворот спочатку був викликом усталеним інституціям та моделям демократії, він незабаром асимілювався до цих інституцій та моделей. Критикуючи ліберальний конституціоналізм, автор стає на бік дискурсивної демократії, яка повинна бути критичною до чинної влади, плюралістичною, рефлексивною щодо усталених традицій, транснаціональною у своїй здатності поширення через державні кордони, екологічною та динамічною у своїй відкритості до змін обмежень та можливостей демократизації.

На думку Дж. Драйзека, «деліберативний поворот» ставить у центр демократії комунікацію та рефлексію. Демократія означає вже не лише прийняття рішень через агрегацію переваг, а й «процеси формування суджень, переваг і трансформацій через поінформований, шанобливий та компетентний діалог» [12, р. 3]. Деліберативні інструменти допомагають учасникам перейти від дебатування на рівні індивідуальних позицій до взаємного слухання та переконування один одного. При цьому бажаним результатом деліберативної демократії є консенсус. І хоча на практиці він часто залишається недосяжним, деліберативна демократія може принаймні формувати «метаконсенсус» – те, що Дж. Драйзек називає «згодою щодо цінностей, обґрунтувань, структури конкуруючих переваг чи застосовності дискурсів» [12, р. 15].

У дослідженні «Системний підхід до деліберативної демократії» Джейн Менсбрідж, Джеймс Боман, Сімон Чемберс, Томас Крістіано, Арчон Фунг, Джон Паркінсон, Денніс Томпсон, Марк Воррен [13] стверджують, що протягом останніх кількох десятиліть у політичній теорії та емпіричній політології сформувався зростаючий консенсус щодо того, що демократія частково черпає свою легітимність з якості обговорення, яке інформує громадян та їхніх представників. Донедавна ті, хто прагнув вивчати та покращувати якість обговорення в демократіях, мали, по суті, дві стратегії на вибір. Одна зосереджувалася на обговоренні, яке відбувається в законодавчих зборах та під час кампаній з обрання їхніх членів. Інша стратегія, яка не обов'язково була несумісною з першою, включала вивчення розробки, упровадження та ефективного функціонування невеликих деліберативних механізмів, які дають змогу громадянам проводити обговорення за сприятливих умов.

Концептуальною основою деліберативної демократії є деліберация (від лат. *deliberatio* – обмірковування, обговорення), яка витлумачується як процес раціонального, інклюзивного і відкритого обговорення питань суспільної ваги з метою ухвалення обґрунтованих рішень. Ю. Габермас визначав деліберацию як обмін раціонально-критичними аргументами серед групи індивідів, що виникла внаслідок накопичення суспільних проблем, чия головна мета полягає у пошуку прийнятної для всіх осіб, які зацікавлені у вирішенні відповідних проблем, питань. При цьому поведінка учасників і взаємодія між ними повинні відповідати критеріям, установленим згідно з принципами політичної рівності та егалітарної взаємності для того, щоб вони вважалися такими, що знаходяться в рамках деліберации [2, р. 72–73].

Ентоні Гідденс [14], підтримуючи ідею деліберативної (або діалогічної) демократії, виступає за «демократизацию демократії», розглядаючи демократію як принцип, що застосовується від близьких міжособистісних стосунків до глобального порядку. Зазначена позиція Ю. Габермаса і Е. Гідденса була розвинена Крейгом Брауном [15].

Джон Гастіл асоціює поняття деліберации з дискурсивною участю, під якою він розуміє певний тип обговорень, що відбуваються між щонайменше двома особами, за яких:

- особлива увага приділяється використанню логіки та аргументів, а не влади й примусу;

- участь спричинено певними соціальними або політичними проблемами;
- індивіди сприймають думки та ідеї, висловлені іншими учасниками, тоді як спілкування між ними регулюється нормами рівності та ввічливості [16].

Деліберация базується на принципах рівності учасників, аргументованості позицій, орієнтації на спільні цінності та прагненні досягнення консенсусу, проте, як зауважує Валерій Колпаков, вона не є механічним обміном думками, а являє собою особливий тип комунікативної взаємодії, у якій визнається право кожного бути почутим і вплинути на зміст обговорюваних рішень. У цьому сенсі деліберация слугує своєрідною передумовою легітимізації публічної влади через механізми раціональної аргументації [17, с. 1664].

Деліберативне врядування знаходить практичне втілення у процедурах громадського обговорення, публічних консультацій, участі громадян у нормотворенні, упровадженні принципів етичного державного управління та розвитку місцевого самоврядування [17, с. 1667]. Це зумовлено тим, органи місцевого самоврядування є рівнем влади, який є найближчим до громадян. Ріккі Дін [18] чітко обґрунтував потребу залучення місцевих інститутів публічного адміністрування до деліберативної системи демократії.

Деліберация як реальна процедурна вимога до правової легітимності актуалізується в таких категоріях, як право бути почутим, справедливе адміністративне провадження, участь у нормотворенні, публічне обговорення проєктів рішень. Усе це – конкретні прояви деліберативної логіки, що визнає нормативну цінність не лише змісту рішення, а й шляху, яким до нього дійшли. Отже, деліберация є поєднанням етичного принципу рівності і процедурного ідеалу обґрунтованості. Вона не просто описує політичну або управлінську практику, а формує стандарт належної процедури в демократичному суспільстві. Водночас, зауважує В. Колпаков, у контексті правової держави деліберация має бути оцінена з позиції конституційної допустимості, адже її засади: рівність, участь, аргументованість можуть і повинні мати конституційне вкорінення [17, с. 1668].

Попри значний концептуальний потенціал деліберативного врядування, його впровадження в практику місцевого публічного адміністрування супроводжується низкою ризиків, внутрішніх суперечностей та системних викликів. До них можна віднести такі: деліберативне перевантаження (*deliberative overload*); імітація участі у формуванні

аргументації щодо публічно значущих дій (pseudo-deliberation); неінклюзивність комунікації; відсутність процедурної щирості (lack of procedural sincerity); конфлікт із принципом ефективності. Ці виклики, застерігає В. Колпаков, не заперечують доцільності деліберативного врядування, але підкреслюють необхідність чіткого нормативного дизайну відповідних процедур: визначення кола обов'язкових деліберативних практик, їх зв'язку з типом рішення, рівнем ризику, ступенем впливу на права людини. Також потрібне розроблення інституційних гарантій добросовісності, прозорості та обґрунтованості участі, включаючи критерії процедурної справедливості [17, с. 1670–1671].

Висновки. Таким чином, у місцевому самоврядуванні деліберация відіграє ключову роль у запровадженні демократичної процедури, оскільки саме через деліберативні інструменти досягається справжня легітимність публічних рішень, організовується публічний діалог (дискурс) органів місцевого самоврядування, з одного боку, і громадян та інституцій громадянського суспільства – з іншого. Суттєвою перевагою деліберативної демократії є те, що в ній поєднуються елементи представницької демократії, прямої демократії і демократії участі. І саме ця особливість деліберативної демократії може сприяти відродженню демократичної політики, зокрема на рівні місцевого самоврядування. Під впливом «деліберативного повороту» останньої чверті XX ст. демократія стає не лише механізмом ухвалення публічних рішень через агрегацію переваг політичних суб'єктів, а й інструментом формування суджень, переваг і трансформацій через поінформований, шанобливий та компетентний діалог, за допомогою якого зацікавлені сторони можуть перейти від дебатування на рівні індивідуальних позицій до взаємного слухання та переконування один одного і досягти консенсусу щодо взаємоприйнятного варіанту рішення відповідної проблеми.

Основу деліберативної практики місцевого самоврядування становить дискурсивна участь як певний тип обговорень, що відбуваються між зацікавленими сторонами, де особлива увага приділяється використанню логіки та аргументів, а не влади й примусу; участь спричинена певними соціальними або політичними проблемами; індивіди сприймають думки та ідеї, висловлені іншими учасниками, у той час як спілкування між ними регулюється нормами рівності та ввічливості. Деліберация є особливим типом комунікативної взаємодії, у якій визнається право кожного бути почутим і вплинути на зміст обговорюваних рішень. Зрозуміло, що запровадження деліберативних інструментів не є панацеєю від занепаду демократичної процедури – вона супроводжується низкою ризиків, внутрішніх суперечностей та системних викликів, до яких можна зарахувати деліберативне перевантаження; імітацію участі у формуванні аргументації щодо публічно значущих дій; неінклюзивність комунікації; відсутність процедурної щирості; конфлікт із принципом ефективності.

Список використаної літератури

1. Герман Ю.О. Феномен «деліберативної політики» у системі поглядів Ю. Габермаса. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2011. Вип. 1(1). С. 74–78.
2. Habermas, J. *The structural transformation of the public sphere: An inquiry into a category of bourgeois society*. Cambridge, MA: MIT Press, 1989. xix, 326 p.
3. Della Porta D. *Can Democracy Be Saved? Participation, Deliberation and Social Movements*. Cambridge: Polity Press, 2013. 256 p.
4. Левченко Д.В., Цвих В.Ф. Деліберативна демократія як виклик громадянського суспільства. *Молодий вчений*. 2020. № 7(83). С. 89–92. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-7-83-20>
5. Habermas, J. *Faktizität und Geltung: Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*. 8., durchgesehene Auflage. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2023. 704 s.
6. Cohen J. *Deliberation and Democratic Legitimacy*. *Debates in Contemporary Political Philosophy* / D. Matravers, J. Pike (eds.). London: Routledge, 2003. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203986820>
7. Gutmann A., Thompson D.F. *Democracy and Disagreement*. Cambridge, Ma.: Harvard University Press, 2009. 432 p.; Gutmann A., Thompson D.F. *Why Deliberative Democracy?* Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2009. 232 p.
8. Мустафаєва Е. Інструменти деліберації у добровільному об'єднанні територіальних громад. *Актуальні проблеми державного управління*. 2018. № 2(74). С. 125–130.
9. Fishkin J. *Democracy When the People Are Thinking: Revitalizing Our Politics Through Public Deliberation*. Oxford, 2018. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198820291.001.0001>
10. *Deliberative Democracy in Practice* / David Kahane, Daniel Weinstock, Dominique Leydet, Melissa Williams (eds.). Vancouver: UBC Press, 2010. 264 p.
11. Dryzek, J.S. *Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestations*. Oxford, 2002. DOI: <https://doi.org/10.1093/019925043X.001.0001>
12. Dryzek, J.S. *Foundations and Frontiers of Deliberative Governance*. Oxford: Oxford University Press, 2012. 256 p.
13. Mansbridge J., Bohman J., Chambers S., Christiano T., Fung A., Parkinson J., Thompson D.F., Warren M.E. Une approche systémique de la démocratie délibérative. *Le tournant délibératif de la démocratie*. 2021. P. 25–66. DOI: <https://doi.org/10.3917/scpo.blond.2021.01.0025> URL: <https://shs.cairn.info/le-tournant-deliberatif-de-la-democratie--9782724624908-page-25?lang=fr>
14. Giddens, A. *The Third Way. The Renewal of Social Democracy*. Cambridge: Polity, 1998. 176 p.
15. Browne C. *Deliberative Politics, the Democratizing of Democracy and European Cosmopolitanism*. Habermas and Giddens on Praxis and Modernity: A Constructive Comparison. London: Anthem Press, 2017. P. 203–238.
16. Gastil, J. *Political Communication and Deliberation*. SAGE Publications, Inc., 2008. 344 p. DOI: <https://doi.org/10.4135/9781483329208>
17. Колпаков В.К. Деліберативне врядування: конституційна легітимність і межі інституціоналізації. Наукові інновації та передові технології. Серії: Управління та адміністрування; Право; Економіка; Психологія; Педагогіка. 2025. № 5 45). С. 1661–1673. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-5\(45\)-1661-1673](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-5(45)-1661-1673)
18. Dean R. *Deliberating like a state: Locating public administration within the deliberative system*. *Political studies*. 2024. Vol. 72 (3, August). P. 924–943. DOI: <https://doi.org/10.1177/00323217231166285>

THE ESSENCE OF DELIBERATION IN LOCAL SELF-GOVERNMENT**Vitalii Vorontsov**

*Oles Honchar Dnipro National University,
Department of Political Science, Sociology and Public Administration
Nauky ave., 72, Dnipro, 49000, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0000-9600-6340>*

The article reveals the essential features of the concept of «deliberation» in the context of the application of its tools in local self-government. It is proven that in local self-government, deliberation plays a key role in the introduction of a democratic procedure, since it is through deliberative tools that the true legitimacy of public decisions is achieved, public dialogue (discourse) is organized between local self-government bodies, on the one hand, and citizens and civil society institutions, on the other. It is shown that a significant advantage of deliberative democracy is that it combines elements of representative democracy, direct democracy and participatory democracy. And it is this feature of deliberative democracy that can contribute to the revival of democratic politics, in particular, at the level of local self-government. It is shown that under the influence of the «deliberative turn» of the last quarter of the twentieth century. Democracy becomes not only a mechanism for making public decisions through the aggregation of the preferences of political subjects, but also a tool for forming judgments, preferences and transformations through informed, respectful and competent dialogue, with the help of which stakeholders can move from debating at the level of individual positions to mutual listening and persuading each other and reaching a consensus on a mutually acceptable solution to the relevant problem. It has been found that the basis of the deliberative practice of local self-government is discursive participation as a certain type of discussions taking place between stakeholders, where special attention is paid to the use of logic and arguments, rather than power and coercion; participation is caused by certain social or political problems; individuals perceive the thoughts and ideas expressed by other participants, while communication between them is regulated by the norms of equality and politeness. That is, deliberation is a special type of communicative interaction, in which everyone's right to be heard and to influence the content of the decisions being discussed is recognized. A group of risks, internal contradictions and systemic challenges of introducing deliberative instruments in local self-government has been identified, which includes the following: deliberative overload; imitation of participation in the formation of arguments regarding publicly significant actions; non-inclusiveness of communication; lack of procedural sincerity; conflict with the principle of efficiency.

Key words: deliberative democracy, local self-government, public dialogue, consensus, discursive participation, risks of introducing deliberative instruments in local self-government.

Дата першого надходження статті до видання: 24.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 27-048.37(73+4)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.40>

NEW APPROACHES OF THE USA FOREIGN POLICY TO CENTRAL AND EASTERN EUROPE: CASE STUDY OF THE BOARD OF PEACE

Serhii Gerasymchuk

*National University «Kyiv-Mohyla Academy»,
Department of International Relations
12 Voloska St., 04070, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0006-0331-5755>*

Oleksandr Kraiev

*National University «Kyiv-Mohyla Academy»,
Department of International Relations
12 Voloska St., 04070, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-4998-8614>*

This article examines the profound transformation of United States foreign policy toward Central and Eastern Europe (hereinafter CEE), marking a decisive shift from liberal hegemonism to rigid strategic selectivity and transactionalism. Characterized as the «Donroe Doctrine», this realignment synthesizes Western Hemisphere hegemony with a strictly conditional approach to European security. This reversal is driven by the prioritization of the Indo-Pacific theater and an ideological shift toward national conservatism, demanding that European allies assume primary responsibility for their defense.

To empirically evaluate this shift, the article presents a case study of the U.S. «Board of Peace» proposal introduced in January 2026. The research investigates the divergent responses of Czechia, Romania, Poland, Slovakia, and Hungary. The theoretical foundation relies on Alex Mintz's Poliheuristic Theory and Robert Putnam's two-level game framework. These theories explain how domestic political constraints and international bargaining environments dictate foreign policy decision-making.

The main findings demonstrate that U.S. assertiveness does not guarantee alignment among its smaller regional allies. Instead, reactions are deeply mediated by domestic institutional architectures. In states experiencing institutional cohabitation or constitutional complexities, like Czechia and Poland, the win-sets for accepting the proposal are significantly narrowed, leading to delays. In Romania and Slovakia, fragile coalitions create decision-making limbo or rejection, as governments seek to maintain alignment with European Union norms. Conversely, Hungary serves as a structural counterexample, where a consolidated political environment enabled unequivocal support. Ultimately, as long as coalition weaknesses persist, CEE elites will prioritize domestic survivability over alignment with Washington.

Key words: United States foreign policy, Donald Trump, Central and Eastern Europe, Board of Peace, Poliheuristic theory, Two-level game.

The 2025 Munich Security Conference represents a definitive bifurcation point in the contemporary architecture of transatlantic relations, marking a formalized departure from the paradigm of liberal hegemonism toward a model of rigid strategic selectivity. Vice President J.D. Vance's address functioned not merely as a reiteration of historical burden-sharing grievances, but as a declarative manifesto of the new administration's foreign policy calculus, which fundamentally alters the security posture for European allies, particularly those in Central and Eastern Europe. As insightfully highlighted in the analysis by the German Marshall Fund [1], Vance's rhetoric clarified a new structural division of labor wherein the United States intends



© Gerasymchuk S., Kraiev O., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

to manage macroeconomic and geopolitical negotiations, while simultaneously delegating the immediate financial and security burdens of implementation directly to Europe. This strategic realignment is inextricably linked to Washington's accelerated reorientation toward the Indo-Pacific; as Vance explicitly articulated regarding the Asia Pivot, «it is an important part of our shared alliance that Europeans have to step up while America focuses on the regions of the world that are in profound danger» [2]. Consequently, this geopolitical pivot exposes the collapse of the unconditional transatlantic idealism that previously guaranteed European defense, shifting the discourse away from collective military budgets toward a fundamental societal and values-based divide between the U.S. and its traditional partners [3].

At the core of this geopolitical recalibration is the implicit codification of what can be conceptually defined in international relations theory as the «Donroe Doctrine» – a synthesis of the traditional Monroe Doctrine's territorial hegemony and radical transactionalism. This emerging paradigm delineates a bifurcated global theater: while the Western Hemisphere remains a zone of indisputable U.S. strategic primacy, the rest of the world, including the European continent, is relegated to a transactional zone where security guarantees are contingent upon strict quid pro quo arrangements. Researchers at the Wilson Center [4] emphasize that Vance deliberately shifted the discourse away from conventional NATO commitments toward internal political compliance, thereby establishing a strategy of «services conditional on total compliance» rather than mutual interdependence. This commodification of security signifies that alliances outside the immediate U.S. hemisphere are no longer sustained by the shared defense of democratic values – a desinsecration Vance underscored by warning European leaders that «if you govern a country in fear of your own voters, America is going to be able to do nothing for you» [2]. Ultimately, the United States is transitioning from its historical role as a principled protector to a transactional dominator, compelling CEE states to adapt to a reality where American military and diplomatic support is no longer an inherited right, but a commodity that must be continuously purchased through reciprocal economic and strategic concessions.

Determinants of the Strategic Reversal: Reasons for the Trump Administration's Change in Approach

The primary catalyst for the Trump administration's strategic realignment is rooted in a fundamental reassessment of global threat hierarchies, specifically the definitive prioritization of the Indo-Pacific theater over the traditional Euro-Atlantic axis. This structural «Asia Pivot» is driven by the prevailing macroeconomic and security consensus within the administration that the People's Republic of China poses an existential, systemic challenge to American hegemony, whereas the Russian Federation is increasingly compartmentalized as a localized European disruptor that does not warrant the indefinite expenditure of finite U.S. military-industrial resources. As Vance unequivocally articulated at the 2025 Munich Security Conference, the operational and financial realities of the United States necessitate a strict division of labor wherein «Europeans have to step up while America focuses on the regions of the world that are in profound danger» [2]. This geographical reprioritization is inextricably linked to the administration's economic nationalism, which vehemently rejects the historical paradigm of European defense subsidized by American taxpayers. Consequently, the bilateral discourse has shifted from fostering transatlantic interdependence to enforcing stringent burden-shifting, a process that fundamentally transforms the United States from a benevolent protector into a transactional enforcer. The explicit expectation is that European nations must assume the primary logistical and financial responsibility for their own security architecture, a demand starkly summarized by Vance's assertion that Europe must «make a decisive step forward for its own defense» in the immediate future, thereby relieving Washington of its disproportionate geopolitical burden [2].

Furthermore, this strategic reversal is underpinned by a profound ideological metamorphosis within the Republican establishment, characterized by the definitive marginalization of neoconservative interventionism in favor of an unapologetic national conservatism. This insular ideological framework evaluates foreign policy engagements exclusively through the prism of immediate, tangible dividends for the domestic American electorate, effectively dismantling the illusion of a globalized security apparatus predicated on shared liberal values. In this context, the rhetorical justification of «protecting democracy» – which historically mobilized bipartisan American support for alliances in Central and Eastern Europe – has been systematically desacralized and subordinated to raw transactional utility. Vance explicitly challenged the moral authority of European allies to demand unconditional support, arguing that policies framed as the defense of democracy are fundamentally hypocritical when European institutions themselves face internal crises of legitimacy and electoral integrity [2]. Moreover, this national conservative doctrine inherently minimizes the severity of external, specifically Russian, threats to allied nations if their internal institutional resilience is deemed inadequate. By dismissively noting that a democracy vulnerable to a «few hundred thousand dollars of digital advertising from a foreign nation» was never truly robust to begin with [2], Vance signaled that Washington will no longer underwrite the security of fragile states based on ideological affinity. Ultimately, this ideological shift cements a purely utilitarian approach, dictating that any U.S. engagement outside the immediate strategic perimeter of the Western Hemisphere will be strictly conditional, transactional, and devoid of inherited democratic obligations.

Case Study: The U.S. Board of Peace Proposal and Reactions in Central and Eastern Europe

In January 2026, on the sidelines of the World Economic Forum in Davos, U.S. President Donald Trump formally unveiled the «Board of Peace». The initiative has demonstrated the growing divide between the U.S. and the EU, increased American assertiveness, and the neglect of the UN-centered international law system. The EU's official position was publicly unveiled by President of the European Council António Costa who noted: «We have serious doubts about a number of elements in the charter of the Board of Peace related to its scope, its governance and its compatibility with the UN Charter» [5] and highlighted that the EU is «ready to work together with the US on the implementation of the comprehensive Peace Plan for Gaza, with a Board of Peace carrying out its mission as a transitional administration» [5]. The EEAS noted that the proposed governance structure in Trump's board charter departs from what was agreed by the United Nations (UN) [6].

The EU's Central and Eastern European states' response was not unilateral, though. The leaders of the respective states have demonstrated varying approaches to the American initiative, ranging from full acceptance of the proposal to explicit rejection. The nature of the political decisions of Central and Eastern European politicians can be explained by combining the poli-heuristic theory coined by Alex Mintz [7] and with Robert Putnam's two-level framework [8], which are analytically complementary but conceptually different. Poliheuristic Theory is a model that explains how political leaders make foreign policy decisions. It was developed to bridge cognitive and rational approaches to decision-making by explaining how political choices are made and what their outcomes are. The theory suggests that, at a cognitive level – «stage 1» – the choice set is reduced to politically acceptable alternatives to the decision maker. Afterwards, the process moves to a «stage 2», during which the decision maker engages in more analytical processing to minimize risks and maximize benefits. At this stage, the application of Putnam's two-level game framework can be particularly valuable, as it explains how the combination of risks and benefits (both domestically – at Level 2 and internationally – at Level 1) shapes the win sets.

Both approaches prove that the way governments and political elites in Central and Eastern Europe reacted to the invitation was driven by an adaptive foreign policy logic. Rather than producing a uniform external response, the invitation intersected with domestic political constraints, intensified existing institutional fragmentation, and altered strategic calculations, while external messages reverberated within domestic arenas and were mobilised for internal political purposes.

Among the key political constraints, there is institutional cohabitation [9] that correlates with higher levels of intra-executive conflict and cabinet instability (when a prime minister and a president share executive powers in the field of foreign policy while representing different political parties, as is the case in the Czech Republic, and Poland); weak coalitions lacking the shared ideology cementation (the cases of Romania, Slovakia, and, arguably, Poland); limitations imposed by the third actors (e.g. security dependence on the United States, and economic and normative dependence on the EU).

In **Czechia**, government officials publicly acknowledged an invitation to join the Board. On 22 January 2026, the government spokesperson announced that the Ministry of Foreign Affairs was preparing a position for the cabinet [10], signaling institutional caution and procedural deliberation. However, the Czech President's immediate reservations about the lack of a publicly available charter or mandate for the BoP, and the lack of clarity on its operational mechanisms, indicated his readiness to resist governmental decisions. The President, Peter Pavel, also highlighted the financial implications of long-term membership and questioned whether the BoP was intended to serve as an alternative to, or to bypass, the United Nations Security Council, a point echoed in broader European critiques of the initiative. The burden of domestic constraints was compounded by the indirect limitations imposed by the EU.

Poliheuristic logic prompts that «stage 1» likely removed joining because it was politically complicated and could trigger domestic backlash between the President and the government. Therefore, already in February, facing potential escalation stemming from cohabitation with the President and the risk of consequences at the EU level, the government abstained from accepting the President Trump administration's proposal. Simultaneously, the need to satisfy EU commitments and respond to signals from Washington, alongside fragmented foreign policy authority, narrowed the winset in this regard. EU alignment concerns were internalized as domestic political costs. Prime Minister Babiš stressed that Czechia does not want to act alone on the issue. The Czech prime minister also acknowledged there could be potential benefits to membership, particularly economic ones. However, he emphasized that these considerations do not outweigh the political and procedural hurdles at home [11].

Romania's response was similarly cautious and prompted President Nikușor Dan to ask the Ministry of Foreign Affairs to analyze the proposal with particular attention to its compatibility with Romania's international obligations, including those under the UN Charter [12]. Romania's prime minister emphasized that any decision should be made in coordination with European Union partners and grounded in a clear assessment of national interest and economic context. By contrast, the leader of the coalition party Social Democratic Party (PSD), voiced unequivocal support for participation, positing that for security objectives, «the price is never too high» [13] and that financial resources could be identified to join the initiative. Applying poliheuristic theory in this regard suggests that explicit rejection was initially a non-option since it could have ruined the ruling coalition. At «stage 2», Romania calculates both the risks and benefits, though. The likelihood of delayed decisions is high, since elimination is too costly but endorsement is too risky.

A relatively similar approach was applied by **Poland**. President Karol Nawrocki had received the invitation to join Donald Trump's initiative. The country's recent electoral cycles resulted in institutional cohabitation, as a centrist, pro-European government of Donald Tusk was

challenged by the President, who held veto power. The president's unilateral acceptance of the invitation would inevitably lead to an escalation in relations with the government. Similarly, the rejection could have undermined the coalition's unity. Therefore, at «stage 1» both immediate acceptance and immediate rejection were filtered. Instead, at «stage 2» the strategic calculus includes both argumentation related to the Level 1 of Putnam's two-level game. Foreign Minister Sikorski was tasked with preparing a formal pros and cons assessment for the President, including legal and political implications, as well as questions about taxpayer burden and legitimacy relative to UN structures. Alongside the cohabitation challenge, there are constitutional requirements for parliamentary approval before any formal accession. This means the domestic win-set for joining is narrow unless the proposal is well-defined and normatively acceptable. Basically, likewise, in the case of Romania, delayed decisions are likely.

In **Slovakia**, internal debates demonstrated how domestic politics mediate foreign policy choices in practice. The nationalist SNS explicitly called on Prime Minister Robert Fico to reject the BoP invitation, arguing that permanent membership would require a \$1 billion contribution and, in their view, could represent a U. effort to bypass established international institutions like the UN. Meanwhile, members of the government and pro-EU factions insisted that any engagement with the Board first undergo a robust legal and political analysis. Neither the defense minister nor the coalition partners publicly committed to membership, illustrating how fragmented authority and competing domestic priorities shape cautious foreign policy postures. Finally, Robert Fico said that Slovakia should refuse the invitation to join Donald Trump's Peace Board [14]. He argued that the project lacks clear details and would create a parallel structure to the United Nations and emphasized that Slovakia should remain anchored in existing international institutions.

The only country that unequivocally supported the idea of the Board of Peace was Hungary. Applying Putnam's two-level game frame, it can be explained by minimized domestic ratification constraints and a consolidated populist win set. Victor Orbán controls a disciplined parliamentary supermajority, and there is no meaningful uncertainty about ratification. Moreover, the government dominates narrative framing, whereas institutional veto players are weak or politically aligned.

From a Mintz perspective, the option of joining passed the noncompensatory political filter at «stage 1» because it aligned with the government's sovereignty and «peace» narrative and did not threaten coalition stability. Consequently, decision-making shifted rapidly to Stage 2 compensatory evaluation, where ties with Washington, and symbolic differentiation within the EU could be weighed without high domestic cost.

Summarizing, the Central and Eastern European reactions to the U.S. Board of Peace initiative have demonstrated differentiated structural positioning within a transforming transatlantic order and reflected the impact of domestic institutional architectures and coalition configurations on the foreign policy choices. The Czech and Polish cases demonstrate how executive cohabitation and constitutional ratification procedures narrow win-sets and decisions that threaten intra-executive equilibrium are filtered at «stage 1» before calculating strategic benefits. Romania illustrates a different situation when the weakness of the coalition leads to the decision's limbo, when neither rejection nor endorsement is politically viable. Slovakia, in its turn, shows how even electorally weaker coalition actors can function as win-set spoilers when their cost of non-agreement is low.

Hungary, in this regard, is a structural counterexample. Consolidation power supported by a disciplined parliamentary majority expands the domestic win-set.

Interestingly, external assertiveness by a major power does not automatically produce alignment among smaller allies. The interaction between domestic political survivability and

international bargaining environments plays an important role. As long as cohabitation, coalition weaknesses, and EU normative gravity remain in place, Central and Eastern European political elites will remain cautious, demand conditionality, and abstain from prompt decisions bypassing institutional mediation.

Bibliography

1. Alexandra De Hoop Scheffer. JD Vance's speech at the Munich Security Conference should be seen as a clarification of Donald Trump's vision. *GMF*. 19.02.2026. URL: <https://www.gmfus.org/news/jd-vances-speech-munich-security-conference-should-be-seen-clarification-donald-trumps-vision> (access date: 12.03.2026).
2. Munich Security Conference. Munich Security Conference 2025 Speech by JD Vance and Selected Reactions. *Munich Security Conference 2025 Official Website*. 14.02.2025. URL: https://www.securityconference.org/assets/user_upload/MSC_Speeches_2025_Vol2_Ansicht.pdf (access date: 27.01.2026).
3. Wintour P. JD Vance's Munich speech laid bare the collapse of the transatlantic alliance. *The Guardian*. 15.02.2025. URL: <https://www.theguardian.com/world/2025/feb/15/jd-vance-munich-speech-laid-bare-collapse-transatlantic-alliance-us-europe> (access date: 05.03.2026).
4. Quinville R.S. Making Sense of the Munich Security Conference. *Wilson Center*. 18.02.2025. URL: <https://5g.wilsoncenter.org/article/making-sense-munich-security-conference> (access date: 13.03.2026).
5. EU has 'serious doubts' about Trump's «Board of Peace». *Euroactiv*. 23.01.2026. URL: <https://www.euractiv.com/news/eu-has-serious-doubts-about-trumps-board-of-peace/> (access date: 04.03.2026).
6. Wax E., Ionta N. EXCLUSIVE: EU identifies legal concerns with Trump's Board of Peace. *Euroactiv*. 23.01.2026. URL: <https://www.euractiv.com/news/exclusive-eu-identifies-legal-concerns-with-trumps-board-of-peace/> (access date: 01.03.2026).
7. Mintz A. How Do Leaders Make Decisions?: A Poliheuristic Perspective. SSRN. 01.02.2004. URL: <https://ssrn.com/abstract=3509442> (access date: 05.03.2026).
8. Putnam R. Diplomacy and domestic politics: The logic of two-level games. *International Organization*. 1988. Vol. 42, iss. 3. P. 427–460. URL: <https://doi.org/10.1017/S0020818300027697>
9. Anckar C., Sedelius T. Cohabitation and presidential powers: A global examination of dual executives 1850–2022. *International Political Science Review*. 2024. Vol. 46 : 4. URL: <https://doi.org/10.1177/01925121241282789>
10. Lazarová D. Czech Republic invited to join Trump's Board of Peace. Radio Prague International. 23.01.2026. URL: <https://english.radio.cz/czech-republic-invited-join-trumps-board-peace-8875445> (access date: 06.03.2026).
11. Expats. Cz Staff. Czechia is not considering joining Trump's Board of Peace, says PM. *Expats.cz*. 07.02.2026. URL: <https://www.expats.cz/czech-news/article/czechia-is-not-considering-joining-trump-s-board-of-peace-says-pm> (дата звернення: 03.03.2026).
12. Ernst I. President Nicușor Dan says Romania may attend Donald Trump's Board of Peace but only as observer member. *Romania Insider*. 13.02.2026. URL: <https://www.romania-insider.com/romania-president-board-peace-observer-feb-2026#:~:text=Romania%20is%20currently%20holding%20discussions,cited%20by%20Digi24%20and%20HotNews> (access date: 06.03.2026).
13. Dumitrescu R. Leader of governing Social Democrats says Romania should pay to be on Trump's Board of Peace. *Romania Insider*. 22.03.2026. URL: <https://www.romania-insider.com/leader-psd-romania-trump-board-peace-jan-2026#:~:text=Like%20this%20article?-Share%20it%20with%20your%20friends> (access date: 14.03.2026).
14. Šivák J. Fico odmieta Trumpovu mierovú radu: Slovensko má zostať pri OSN. *Roma Television*. 27.01.2026. URL: <https://romatv.sk/slovensko/fico-odmieta-trumpovu-mierovu-mierov%C3%BA-radu-slovensko-m%C3%A1-zosta%C5%A5-pri-osn/1400662> (access date: 13.03.2026).

НОВІ ПІДХОДИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ США ЩОДО ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ПРИКЛАД РАДИ МИРУ

Сергій Герасимчук

*Національний університет «Києво-Могилянська академія»,
кафедра міжнародних відносин
вул. Волоська, 12, 04070, м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0009-0006-0331-5755>*

Олександр Красв

*Національний університет «Києво-Могилянська Академія»,
кафедра міжнародних відносин
вул. Волоська, 12, 04070, м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-4998-8614>*

У статті розглядається глибока трансформація зовнішньої політики Сполучених Штатів щодо Центральної та Східної Європи (далі – ЦСЄ), що знаменує собою рішучий перехід від ліберального гегемонізму до жорсткої стратегічної вибірковості та транзакціоналізму. Ця переорієнтація, що характеризується як «доктрина Донро», синтезує гегемонію Західної півкулі із суворо умовним підходом до європейської безпеки. Цей поворот зумовлений пріоритизацією Індो-Тихоокеанського театру воєнних дій та ідеологічним зрушенням до консерватизму, що вимагає, щоб європейські союзники взяли на себе основну відповідальність за свою оборону.

Для емпіричної оцінки цієї зміни у статті представлено тематичне дослідження пропозиції США щодо «Ради миру», представленої у січні 2026 р. Дослідження досліджує різні реакції Чехії, Румунії, Польщі, Словаччини та Угорщини. Теоретична основа спирається на поліевристичну теорію Алекса Мінца та дворівневу ігрову структуру Роберта Патнема. Ці теорії пояснюють, як внутрішньополітичні обмеження та міжнародне середовище переговорів диктують прийняття рішень у зовнішній політиці.

Основні висновки показують, що наполегливість США не гарантує узгодженості між їхніми меншими регіональними союзниками. Натомість реакції глибоко опосередковуються внутрішньою інституційною архітектурою. У державах, що переживають інституційне співіснування або конституційні складнощі, як-от Чехія та Польща, можливості для прийняття пропозиції значно звужуються, що призводить до затримок. У Румунії та Словаччині крихкі коаліції створюють невизначеність у прийнятті рішень або відхилення, оскільки уряди прагнуть підтримувати відповідність нормам Європейського Союзу. І навпаки, Угорщина слугує структурним контрприкладом, де консолідоване політичне середовище забезпечило однозначну підтримку. Зрештою, доки зберігаються слабкі сторони коаліції, еліти Центральної та Східної Європи надаватимуть пріоритет внутрішньому виживанню, а не узгодженню з Вашингтоном.

Ключові слова: зовнішня політика Сполучених Штатів, Дональд Трамп, Центральна та Східна Європа, Рада миру, поліевристична теорія, дворівнева гра.

Дата першого надходження статті до видання: 24.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 327:321.01(538)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.41>

SMART POWER AS AN INSTRUMENT OF SAUDI ARABIA'S FOREIGN POLICY

Lesia Dorosh

*Lviv Polytechnic National University,
Institute of Humanitarian and Social Sciences,
Department of Political Science and International Relations
Stepan Bandera str., 12, 79013, Lviv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-8558-8525>*

Anastasiia Tereshkevych

*Lviv Polytechnic National University,
Institute of Humanitarian and Social Sciences,
Department of Political Science and International Relations,
Stepan Bandera str., 12, 79013, Lviv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0007-3228-8431>*

The features of Saudi Arabia's transformation in its international positioning are examined, as the Kingdom's foreign policy is becoming increasingly independent and multi-vector, and the reliance on hard and soft power tools is becoming more balanced, indicating a transition to the use of smart power tools. This refers to the niche diplomacy (according to M. Chaziza and C. Lutmar), which is actively implemented through sport diplomacy, humanitarian aid, religious influence, conflict mediation, financial generosity, and energy dominance. It is stated that the dual strategy of maintaining dominance in the fossil fuels sector alongside the active promotion of clean technologies reflects the Kingdom's smart balance of hard and soft power. The key areas of implementation of Saudi Arabia's soft power instruments are analyzed, including religious diplomacy, sports as a key tool for national branding, consolidation of power and expansion of global influence, humanitarian initiatives, and mediation diplomacy as elements of Saudi «aid diplomacy», etc. The country's military power is highlighted, as the country consistently holds high positions in global military power rankings and is the world's largest importer of weapons, having accumulated significant arsenals of modern military equipment. Evidence suggests that Saudi Arabia skilfully combines its dominance in fossil fuels, leadership in OPEC, and manipulation of the global energy market in its own political interests (hard power instruments) with «green» energy and climate initiatives and large investments in renewable energy projects, both domestically and abroad (soft power instruments). It is argued that within the concept of smart power, the Kingdom has made a notable transformation – from religious and ideological leadership to a multi-dimensional system of influence that combines energy and climate diplomacy, sport diplomacy, cultural branding, humanitarian diplomacy, and peacekeeping initiatives.

Key words: Saudi Arabia, Vision 2030, smart power, soft power, hard power, foreign policy.

Relevance of the research topic. At the beginning of the 21st century, the Kingdom of Saudi Arabia emerged as a key player in international politics, capable of influencing not only regional but also global processes. The strategic location of the country at the crossroads of trade routes, its possession of significant energy resources, and its active participation in conflict resolution in the Middle East have transformed the Kingdom into an important centre of power in the system of international relations. Over the past decade, Saudi Arabia's role on the international stage has changed drastically. The country, which was previously perceived as an actor with a somewhat risky and destabilising foreign policy strategy, can now set regional and global trends



© Dorosh L., Tereshkevych A., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

following the geopolitical shifts caused by Russia's invasion of Ukraine and the withdrawal of Western forces from the Middle East. An important element of Saudi Arabia's new strategy is the implementation of the Vision 2030 programme, aimed at diversifying the economy, modernising governance institutions, and shaping a positive international image of the state. The transition to a non-oil economy not only changes the internal socio-economic dynamics but also affects the nature of the state's external relations, opening up space for investment, technological, and cultural cooperation with new partners. The Kingdom's foreign policy activities are becoming increasingly independent and multi-vector, and the use of hard and soft power tools is growing more moderate, indicating a transition to the use of elements of «smart power».

The concept of «smart power» describes a foreign policy approach that integrates soft and hard power instruments in order to safeguard national interests and ensure security. According to analysts, this model presupposes not only strong economic and military capacity but also sustained engagement in alliances, multilateral institutions, and strategic partnerships that enhance the influence and legitimacy of the state's actions. This tactic is not the exclusive prerogative of large powers or Western countries – it can also be developed by regional or new centres of power. Saudi Arabia has developed its own approach, which involves the intelligent use of hard and soft power tools. This model stems from the Kingdom's unique position as one of the world's wealthiest states, the cradle of Islam, and it possesses vast oil reserves and military capabilities. By combining these advantages effectively, Saudi Arabia pursues its foreign policy goals through the use of smart power.

Analysis of recent studies. Among scientific studies whose authors analyse the issue of Saudi Arabia's positioning in the international arena through a “smart” combination of hard and soft power tools, it is worth highlighting the study by M. Chaziza and C. Lutmar [6], who analyse the Kingdom's transition from traditional dependence on the United States to a more independent course, which involves niche diplomacy, i.e. targeted participation in specific international initiatives – mediation, conflict resolution and energy negotiations. A. Czornik analyses the evolution of Saudi soft power – from religious leadership to cultural and humanitarian partnership, emphasising that cultural diplomacy is becoming a key element in the competition for influence in the Muslim world [7]. A. Sager considers the Kingdom to be one of the leading international actors in energy diplomacy, using the oil and gas sector as a means of foreign policy influence. The author emphasises that the gradual transition to «green» energy within the framework of Vision 2030 does not diminish the geopolitical significance of the state, but rather strengthens it, opening up opportunities for investment and hydrogen exports to Europe [27]. A solid theoretical foundation for this study was also formed by an English-language article by Ukrainian researchers N. Konopka and T. Strykhotyskyi [18], who analyse the implementation of cultural and communication initiatives within the framework of the Vision 2030 national strategy. The authors examine how, through investments in culture, tourism, and international expositions, the Kingdom is shaping a new image of itself as an open, modern, and attractive country. They pay particular attention to the development of national cultural infrastructure (the Diriyah, AlUla, and Jeddah Historic District projects), which simultaneously contribute to the diversification of the economy and the strengthening of Saudi Arabia's cultural influence on the international stage. Data from the Vision 2030 state strategy website [31] and its individual programmes (Diriyah, Qiddya, NEOM [17; 23; 24; 26]) were used to analyse the features of the Kingdom's foreign policy. Global Firepower data made it possible to assess the pace of development of the country's military potential [1].

The aim of the study is to analyze the specifics of the use of smart power tools in the implementation of Saudi Arabia's foreign policy priorities in regional and global contexts, taking into account key aspects of its military, economic, cultural, and diplomatic strategies.

Research objectives: 1. to examine the scope for using Saudi Arabia's soft power tools through religious, sports, mediation diplomacy and humanitarian initiatives; 2. to explore key aspects of the state's economic, energy and military power; 3. to identify, within the concept of smart power, the features of a skilful combination of soft and hard power tools to shape a new image of the state on the international arena. **The chronological framework of the study** is limited to the second decade of the 21st century until 2025.

Research results. Saudi Arabia's foreign policy course in the 21st century is based on the strategic desire to preserve the monarchy, ensure national sovereignty, and maintain regional stability. At the same time, it has evolved significantly in terms of both its content and implementation methods, due to a combination of internal reformist ambitions and changes in the geopolitical environment. Today, the Kingdom's foreign policy is closely intertwined with its internal modernisation programme, primarily with the Vision 2030 initiative. Since its launch in 2016, Vision 2030 has become not only a plan for internal transformation, but also a guideline for foreign policy, which is aimed at economic diversification, reducing geopolitical risks, and improving the country's global status [2]. Since the early 2020s, there has been a clear shift in the Kingdom's foreign policy away from the aggressive, interventionist approach of the early 2010s – which was evident, in particular, in the military campaign in Yemen and the diplomatic conflict with Qatar – to a more balanced, diplomatically oriented and economically motivated strategy. Crown Prince Mohammed bin Salman began to review the approach focused on the use of hard power tools in foreign policy. He understood well that if force-based tools had not been successful, then soft power tools needed to be used to achieve success and change the Kingdom's image [7]. This reorientation, initiated by the Crown Prince, can be seen as a response to changes in the regional and global landscape, as well as the need to adapt to new challenges. The current emphasis is on economic diplomacy, conflict mediation, and the projection of soft power. Saudi Arabia is increasingly positioning itself as a centre for tourism, international investment, and global events, combining strong external behaviour with the image of a modernised, open, and globally integrated state [6].

Another description of Saudi Arabia's smart foreign policy approach comes from M. Chaziza and C. Lutmar. They refer to the Kingdom's combination of soft and hard power tools as niche diplomacy. Saudi Arabia actively implements it through sports diplomacy, humanitarian aid, religious influence, conflict mediation, financial generosity, and energy dominance [6].

As H. Ismaik notes, Saudi Arabia's soft power has four unique characteristics that are skilfully combined by the Kingdom. In particular, the balance in international relations, the status of the cradle of Islam, and the position as the heart of the Arab world. The fourth characteristic is Crown Prince Mohammed bin Salman himself, and his views on the future progress of the state [15]. A key objective of Saudi Arabia's public diplomacy is the construction of international bridges. Today, Riyadh advances its foreign policy agenda through a model that blends hard and soft power instruments. This strategy is directly related to Saudi Arabia's religious significance and its status as one of the world's wealthiest states, endowed with vast oil resources [18]. The combination of soft and hard elements of governance creates a unique political discourse in Saudi Arabia.

Historically, Saudi Arabia's main soft power tool – religious diplomacy – has evolved considerably, transforming from an ideologically oriented approach into a strategic instrument of influence under state control. The Kingdom's religious outreach was based on exporting Wahhabism, financially supporting Islamic institutions, religious education, leadership in Islamic organisations, and control over the Hajj and Umrah pilgrimages. However, global attention, security concerns, and regional rivalries have necessitated a rethinking of this approach. Within the

framework of Vision 2030, Saudi Arabia seeks to combine Islamic values with economic and geopolitical benefits, religious tourism, and interfaith interaction.

Institutionally, the Kingdom strengthens its religious leadership through organisations such as the Muslim World League, the Organisation of Islamic Cooperation, and the King Salman Centre for Humanitarian Aid and Religious Support. The Organisation of Islamic Cooperation and its subsidiaries, including the Islamic Development Bank, located in Jeddah and Mecca, were established in 1969 and serve as a key diplomatic platform where Saudi Arabia exerts significant influence over the global Muslim community. Beyond the Middle East, the Kingdom's religious influence extends globally through investments in religious schools (madrasas) and scholarship programmes for students from Muslim-majority countries. These students, after getting their education at Saudi universities, go back to their home countries and take up leadership positions in religious and political fields; it's further strengthens the Kingdom's ideological influence [6].

Furthermore, Saudi Arabia positions itself as the «heart of the Arab world», extending beyond religious leadership to encompass the protection and promotion of Arab culture, language, and heritage. The Kingdom actively invests in the preservation of the Arabic language, literature, and national archives, as well as in supporting cultural projects in the region and beyond, which contributes to the affirmation of Arab identity. As part of Vision 2030, cultural centres, and educational programmes are being created to preserve and promote the Arabic alphabet, traditional arts and literature, while integrating them into international platforms. One of the key institutions in this area is the King Salman Global Academy for the Arabic Language, which is responsible for raising the status of the Arabic language in the world through four strategic areas: language planning and policy, computational linguistics, educational programmes and cultural programmes. The academy implements projects at the international level, such as Arabic Language Month in India and Indonesia, the launch of a series of educational programmes for Arabic teachers abroad, and participation in major book festivals in Latin America [16]. Through such efforts, Saudi Arabia not only preserves the cultural core of the Arab world but also actively promotes the Arabic language and culture as an element of its soft power on the global stage.

Over the past decade, the Kingdom's leadership position in the niche of sports diplomacy has become a phenomenon. Saudi Arabia has used sports as a key tool for national branding, consolidating power, and expanding global influence. Thanks to huge investments in sports infrastructure, the Kingdom is seeking to establish itself as a leading global centre for major sporting events. Although Saudi Arabia joined this trend later than other Gulf States, it has made rapid progress, significantly reducing the gap and becoming one of the most influential players in global sport. Through large-scale sponsorship projects, acquisitions of European football clubs, and the organisation of international sporting events, the Kingdom uses sport both as a geopolitical tool and as an economic lever to expand its influence beyond the region [6].

Along with targeted investments, Saudi Arabia is gradually establishing a dominant position in the global sports ecosystem. The Saudi Pro League has attracted world-class star players such as Cristiano Ronaldo, Karim Benzema, and Neymar, while partnerships with European football federations have secured the Kingdom the right to host key international tournaments, including the 2023 Spanish Super Cup. Saudi investors, often linked to the royal family, are expanding their presence in clubs of England, Spain, France, Belgium, India, and the UAE, further solidifying the Kingdom's position in world football [21].

Despite the fact that many of the Kingdom's sports investments are directed towards lower-level projects, the successful bid to host the 2034 FIFA World Cup and plans to allocate tens of billions of dollars to World Cup-related projects demonstrate Saudi Arabia's ambition to establish itself as a strategic geopolitical power at the crossroads of Asia, Africa, and Europe [10].

At the same time, Saudi Arabia has taken the most ambitious steps in motorsport, primarily in Formula 1, where it is surpassing other players in the region – Bahrain, Qatar, and the UAE – in the competition for the status of the world's motorsport centre. With the launch of Vision 2030, Saudi Arabia secured the right to host the Saudi Arabian Grand Prix [20]. As part of a 15-year partnership with Formula 1, the Kingdom held its first Grand Prix in Jeddah in 2021. The deal with F1 for the right to host the Grand Prix is estimated to be worth up to \$65 million annually, complemented by a sponsorship contract between state-owned company Aramco and F1 worth over \$40 million per year [9].

A series of large-scale projects reflects the Kingdom's long-term vision for a sports-oriented transformation of the economy. NEOM, a futuristic megacity covering 26,500 km² along the Red Sea coast, is part of a \$500 billion project that includes the Trojena resort, which will host the 2029 Asian Winter Games [28]. Nearby, the Red Sea Project, a luxurious 28,000 km² tourist cluster integrating sports and adventure tourism, is being developed. One of the stadiums for the 2034 World Cup is planned to be built at an altitude of 350 metres in NEOM [24], whilst another, named after Mohammed bin Salman, is to be located on a 200-metre cliff within Qiddiya City [26].

By attracting global sports stars and hosting international events, Saudi Arabia has confidently mastered the tools of sports diplomacy. The results are already tangible: international media discourse has changed, and the Kingdom has firmly established itself on the global stage not only as an oil-producing nation, but also as a powerful player in the world of sports [29]. The impact of sports diplomacy is clearly evident in the growth of positive coverage of Saudi Arabia in the global media: according to Carma's 5th annual Kingdom Reputation Report, sports dominated media and social discourse about the country in 2024 [2].

A powerful lever of soft influence for any state is its humanitarian initiatives. Thanks to the continuous flow of petrodollars, the oil-rich Gulf States, including Saudi Arabia, have been able to implement projects providing humanitarian or financial assistance. As N. Konopka and T. Strykhot-skyi note, such actions are not only an act of humanism, which is highly valued by the international community, but also aim to achieve political, security, or economic goals. Saudi Arabia's assistance to less developed African and Middle Eastern countries is an example of active South-South cooperation, as the main recipients of Saudi aid are poor Arab and sub-Saharan countries [18].

The page dedicated to humanitarian initiatives on the official government website of Saudi Arabia mentions that the country has a reputation for being the «Kingdom of Humanity» [17]. Saudi Arabia has established itself as a global leader in humanitarian aid, providing more than \$134 billion in aid to 172 countries between 1996 and 2025. Most of this aid went to the Middle East and North Africa (MENA) region, which received \$28.68 billion, representing the largest share of the Kingdom's foreign humanitarian and development aid [6].

Saudi Arabia's foreign aid is implemented through two key institutions: The Saudi Fund for Development (SFD), established in 1974, and the King Salman Humanitarian Aid and Relief Centre (KSRelief), established in 2015. The SFD provided approximately US\$39.39 billion in development assistance between 1975 and 2021, focusing on concessional loans for infrastructure projects in the transport and energy sectors, as well as supporting long-term economic growth in developing countries, especially those with predominantly Muslim populations [12]. KSRelief, in turn, focuses on crisis situations, armed conflicts, natural disasters, and health emergencies, which has made it the cornerstone of Saudi Arabia's «aid diplomacy», which is aimed at fulfilling the Kingdom's religious and moral obligations [6].

An important vector of humanitarian support for the Saudis today is Palestine. The Kingdom actively finances UN humanitarian programmes and institutions, including the United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees in the Near East (UNRWA). Between

1975 and 2021, Saudi Arabia participated in 91 humanitarian projects within the agency and provided financial assistance amounting to over \$950 million [12].

After the war began in the Gaza Strip on 7 October 2023, Saudi Arabia sent 58 planes with humanitarian aid, delivering food, medicine, and basic necessities. These operations were coordinated by the KSRelief centre in cooperation with the Kingdom's Ministry of Defence [4]. As of October 2024, Saudi Arabia had provided \$185 million in direct humanitarian aid to Palestine through KSRelief [3].

The Saudi leadership has decided to remain neutral and act as a mediator in Russia's war against Ukraine, and is not financing any military-related aid projects, although it is providing humanitarian support to Ukraine. In February 2023, Saudi Arabia officially signed an agreement with Ukraine worth \$400 million, which includes two key components: \$100 million in direct humanitarian aid through the KSrelief centre and \$300 million in the form of a grant for fuel and petroleum products through the Saudi Fund for Development [14].

Thus, humanitarian aid is a soft power tool in Saudi foreign policy, which not only allows the Kingdom to strengthen its moral authority and restrain regional rivals, but is also economically consistent with the Vision 2030 strategy, by helping to expand markets for Saudi businesses and strengthen the country's role in global sustainable development initiatives.

Mediation diplomacy is a logical extension of the use of soft power humanitarian tools: mediation allows the Kingdom to project its influence through its ability to create space for dialogue and serve as a platform for resolving international and regional crises. In recent years, Saudi Arabia has adopted a more active and strategically balanced approach to diplomacy, moving away from confrontational and interventionist foreign policy in favour of conflict resolution. This transition is reflected in the Kingdom's withdrawal from military operations in Yemen and its landmark rapprochement with Iran in 2023, brokered by China, which restored diplomatic relations after years of hostility. Through such steps, Saudi Arabia seeks to strengthen regional stability while increasing its international influence.

The Kingdom's role as a mediator is underscored by the numerous high-profile summits it has hosted, including the Arab-Islamic Summit, the 32nd Summit of the League of Arab States, the Gulf Cooperation Council-Central Asia Summit, the Saudi-African Summit, the Saudi-Caribbean (CARICOM) Summit, and the Gulf Cooperation Council-ASEAN Summit [27].

The Saudi leadership has taken a neutral stance in Russia's war against Ukraine, acting as a mediator to achieve its own domestic, regional, and international strategic goals. One of the key steps was the Peace Summit in Jeddah in August 2023, which brought together representatives of 40 countries to discuss ways to resolve the conflict. Although the meeting did not produce any concrete results, it demonstrated the diplomatic influence of the Crown Prince and his desire to become a central mediator in the Russian-Ukrainian war. Subsequently, Saudi Arabia, together with the UAE, facilitated the exchange of prisoners between the parties [27].

Apart from Ukraine, Saudi Arabia has played a key role in resolving long-standing disputes in the Middle East, including the crisis in relations with Qatar. Initially, in 2017, the Kingdom led efforts to isolate Qatar, but eventually became a leader in reconciliation, restoring diplomatic relations and reaffirming its leadership in the Gulf Cooperation Council [25]. The Kingdom's mediation efforts have also been decisive in conflicts in Sudan, Syria, Lebanon, Iraq, and Yemen. In Sudan, Saudi Arabia is a key mediator in the ongoing civil war, hosting numerous peace talks in Jeddah and helping to broker ceasefire agreements between the warring parties. Its involvement is motivated by strategic interests, including investments in the Red Sea region and a desire for overall regional stability. In Yemen, after years of military intervention, Saudi Arabia has shifted to diplomatic negotiations with the Houthis, recognising their control over key territories and facilitating peace talks aimed at achieving a lasting settlement [27].

In response to the crisis in Gaza, Saudi Arabia has ramped up diplomatic efforts, calling for an immediate ceasefire, the withdrawal of Israeli forces, and humanitarian access. By speaking out in support of the Palestinian cause and organising key diplomatic summits, the kingdom is reinforcing its long-standing role as a central player in the search for a solution to the Arab-Israeli conflict [8].

Saudi Arabia combines its dominance in fossil fuels with active «green» initiatives, seeking to establish itself as one of the key voices in global climate discussions. The Kingdom is actively investing in renewable energy while maintaining control over global energy markets. Flagship projects – NEOM, the Saudi Green Initiative, and the Middle East Green Initiative – demonstrate the state's strategic commitment to sustainable development. Saudi Arabia also participates in climate diplomacy through platforms such as the United Nations Framework Convention on Climate Change and the Gulf Cooperation Council for Sustainable Development [6].

The kingdom has no shortage of enthusiasm when it comes to initiating and supporting all kinds of environmental and a climate projects, as it is perhaps the most vulnerable country in the region to extreme weather conditions. Saudi Arabia is located in one of the driest and hottest regions in the world. Frequent sandstorms, water shortages, and a high probability of desertification limit the potential for agricultural development and increase dependence on food imports. At the same time, climate change, including annual temperature increases and reduced rainfall, intensifies environmental problems, causing internal migration and increasing the cost of adapting infrastructure to new climatic conditions.

The partnership in the field of green energy has become the best common ground between the EU and Saudi Arabia. The EU, which seeks to diversify its energy sources and reduce its dependence on Russian energy, sees the Kingdom as a reliable strategic partner in the development of renewable energy, hydrogen technologies, and clean infrastructure. In July 2025, a memorandum of understanding was signed in Riyadh between the Saudi company ACWA Power and leading European companies, including Edison S.p.A. (Italy), TotalEnergies Renewables SAS (France), Zhero Europe B.V. (Netherlands), and EnBW (Germany) – for the joint development of a large-scale chain for the export of renewable energy and green hydrogen from Saudi Arabia to Europe. During the same event, separate industrial partnership agreements were signed with technology providers such as Prysmian (Italy), GE Vernova, Siemens Energy (Germany), and Hitachi (France) to create high-voltage energy transmission corridors and infrastructure for export supplies [14].

Saudi Arabia has the potential to become a global leader in the production of green hydrogen, which is a key element of the 21st century energy transition. In 2020, the Kingdom launched the NEOM Green Hydrogen Company (NGHC) project, the world's largest renewable hydrogen production plant, worth over \$8.4 billion, which is expected to produce 600 tonnes of green hydrogen per day for export [23]. This direction is closely linked to the strategic goals of the European Union: within the framework of the EU Hydrogen Strategy adopted in 2020, the EU plans to import up to 10 million tonnes of green hydrogen by 2030. Saudi Arabia is one of the most promising suppliers, with plans to export up to 200,000 tonnes of green hydrogen to Europe annually by 2030 [19]. Moreover, thanks to its solar and wind resources, the Kingdom can produce hydrogen at the lowest cost in the world.

Despite significant investments in sustainable environmental and climate development, Saudi Arabia's role as the world's leading regulator of oil markets remains the foundation of its foreign policy. This dual strategy – maintaining dominance in the field of fossil fuels while actively promoting clean technologies – reflects the Kingdom's tendency to maintain a balance between hard and soft power.

Additionally, it is worth highlighting other components of the Kingdom's hard power. In pursuing its interests and foreign policy goals in the Middle East, Riyadh often uses instruments that are not always consistent with international law. This was particularly evident in the second decade of the 21st century, a period that saw growing instability, intraregional conflicts, and armed conflicts in the region. In this context, Saudi Arabia's use of hard power can be seen as a direct response to threats to state security and national interests [30].

One of the Kingdom's strongest tools of hard power is its military. Since establishing its own defence system, Saudi Arabia has established itself as a state with two distinct characteristics. On the one hand, it pursues a measured and cautious policy and rarely engages in direct military conflicts. On the other hand, it ranks among the world's largest arms importers, accumulating significant arsenals of modern military equipment. A strong economic model has enabled the Kingdom to invest billions of dollars in arms purchases from the United States, the United Kingdom, France, and other countries, securing Saudi Arabia's place among the countries with the highest defence spending in the world [30].

Saudi Arabia ranks high in global military power rankings, taking 24th place in the world according to the Global Firepower Index as of 2025. The country's army has about 480,000 military personnel, including numerous land, air, and sea forces. The kingdom's military power is reinforced by a substantial defence budget of over \$50 billion per year, one of the largest defence budgets in the world, which allows for regular upgrades of weapons and military equipment [1].

Military interventions as a demonstration of force. Over the past decades, Saudi Arabia has participated in military conflicts and taken a hard line in its relations with several countries in the region. For example, in Bahrain, the Kingdom used military force to suppress sectarian protests. In Yemen, Saudi Arabia launched Operation «Decisive Storm» with the aim of restoring government control after the Houthis seized the capital [22]. In addition, Riyadh played an active role in the Syrian conflict, supporting the opposition against Bashar al-Assad's regime, and took a tougher approach in its relations with Lebanon and the Hezbollah movement. There is a noticeable tendency for the Kingdom to resort to the use of harsh force, primarily military, where it perceives an Iranian threat.

Likewise, Saudi Arabia's strong economy is one of the most flexible tools for implementing its foreign policy. The Kingdom uses its economic potential as a means of soft power – through investments, humanitarian aid, loans, and trade agreements – and as an instrument of hard power, applying economic pressure, energy manipulation, or sanctions.

The blockade of Qatar in 2017 is perhaps the most vivid example of the Saudis using the economy as an instrument of hard power in the sphere of foreign economic and foreign policy interests. Under the pretext of fighting terrorism and Doha's allegedly close ties with Iran, Saudi Arabia imposed a series of restrictions, from closing the land border to severing trade and transport links. In effect, this was an attempt to force Qatar to change its foreign policy course and demonstrated how economic pressure can be used to achieve political goals [11].

Thanks to its leading role in worldwide oil exports, Saudi Arabia has made energy resources an integral part of its smart power strategy, which allows the state to broaden its influence and shape an unprecedented level of economic dependence even among the world's most powerful states, such as the United States. Control over oil quotas within OPEC+ allows the Kingdom not only to stabilise its own economy, but also to influence global energy markets by using oil as a tool of diplomatic pressure. By changing production levels, Saudi Arabia is able to exert economic pressure on consumer countries or competitors, balancing the interests of the United States, Russia, and China. This strategy turns oil into a form of «economic blackmail» – not through direct threats, but by demonstrating the ability to shift the balance of power in the global economy.

For instance, after Russia launched a full-scale war against Ukraine in 2022, contrary to the expectations of its Western partners, Saudi Arabia did not increase oil production to stabilise global markets but instead supported OPEC+'s decision to reduce it. This strategy effectively contributed to maintaining high oil prices, which strengthened Russia's position as an energy exporter and, at the same time, demonstrated the Kingdom's desire to preserve its autonomy from Western pressure [32].

In conclusion, it can be stated that the strategy of using smart power has become the new driving force behind Saudi diplomacy, replacing the aggressive, interventionist approach that characterised the 2010s. The current emphasis is on projecting soft power, while retaining powerful elements of hard power – economic and military might – that remain firmly integrated into its foreign policy. Saudi Arabia skilfully combines its dominance in the fossil fuel sector, leadership in OPEC, and manipulations of the global energy market in its own political interests (elements of hard power) with «green» initiatives in the field of energy and climate and large investments in renewable energy projects, both within its own country and abroad (elements of soft power). The Kingdom's sports diplomacy has become a phenomenon: the future hosting of the 2034 FIFA World Cup, the Formula 1 Grand Prix in Jeddah, and the multi-million dollar sponsorship of F1 by the state-owned company ARAMCO solidify Saudi Arabia's position as an influential player in world sport.

Saudi Arabia has created for itself an image of a somewhat controversial but undeniably influential and flexible actor that skilfully adapts its diplomatic tools to achieve its foreign policy interests. The authoritarian regime remains a fundamental vulnerability of Saudi diplomacy: limited political freedoms, reputational blows such as the murder of Jamal Khashoggi, and Mohammed bin Salman's autocratic style of decision-making periodically complicate relations with the US and the EU. This remains a factor that many partners perceive as a threat and a reason to more carefully assess the risks and benefits of cooperation with the Kingdom. At the same time, Russia's full-scale invasion of Ukraine has become a catalyst for rethinking Saudi Arabia's global role. The Kingdom has gone beyond its traditional behaviour as a «pro-Western ally» by choosing neutrality, which allows it to influence Moscow, Kyiv, Washington, and Beijing simultaneously. Support for pro-Ukrainian resolutions at the UN is combined with a reluctance to put economic pressure on Russia through OPEC+, and humanitarian aid to Ukraine coexists with a strategic partnership with the Kremlin in the energy sector. Ultimately, within the concept of smart power, the Kingdom has made an unprecedented breakthrough – from religious and ideological leadership to a multi-level system of influence that combines energy and climate diplomacy, sports diplomacy, cultural branding, humanitarian diplomacy, and peacekeeping initiatives. As a result, Saudi Arabia's smart power has become not just a synthesis of soft and hard power, but a strategic formula for its new international influence – moderate and flexible.

Bibliography

1. 2025 Saudi Arabia Military Strength. *Global Firepower*. 2025. URL: https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.php?country_id=saudi-arabia (Last accessed 15.11.2025).
2. Akeel M. Saudi Arabia's soft power and reputation. *Arab News*. 16 October 2025. URL: <https://www.arabnews.com/node/2619091> (Last accessed 29.11.2025).
3. Alhamawi L. Saudi Arabia intensifies its efforts to provide aid to Gaza. *Arab News*. 6 October 2024. URL: <https://www.arabnews.com/node/2574202/saudi-arabia> (Last accessed 10.11.2025).

4. Al-Harthi G. Saudi Arabia's Relief Campaign Continues to Provide Aid in Palestine, Syria. *Asharq Al-Awsat*. 9 April 2025. URL: <https://english.aawsat.com/gulf/5130543-saudi-arabia-s-relief-campaign-continues-provide-aid-palestine-syria> (Last accessed 20.11.2025).
5. Al-Osaimi N. How «Smart» is Saudi Arabia's Power? *USC Center on Public Diplomacy*. 12 January 2015. URL: <https://uscpublicdiplomacy.org/blog/how-smart-saudi-arabias-power> (Last accessed 21.12.2025).
6. Chaziza M., Lutmar C. Saudi Arabia's Niche Diplomacy: A Middle Power's Strategy for Global Influence. *World*, 2025. Vol. 6, no. 2. P. 65. <https://doi.org/10.3390/world6020065>
7. Czornik K. New Dimensions of Saudi Arabia's Soft Power. *Politička misao*. 2025. Vol. 62, no. 2. P. 128-152, <https://doi.org/10.20901/pm.62.2.05>.
8. Dent E. Saudi Arabia's Emergence as a Diplomatic Broker. *The Washington Institute for Near East Policy*. 12 March 2025. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/saudi-arabias-emergence-diplomatic-broker> (Last accessed 09.12.2025).
9. Dixon E. Saudi Arabia sports sponsorship: FIFA, F1 and ICC challenged over Aramco deals. *SportsPro*. 6 October 2025. URL: <https://www.sportspro.com/news/aramco-saudi-arabia-sports-sponsorship-fifa-f1-icc-human-rights-october-2025/> (Last accessed 01.12.2025).
10. Dunbar G. FIFA confirms Saudi Arabia as 2034 World Cup host despite human rights concerns. *The Associated Press*. 12 December 2024. URL: <https://apnews.com/article/fifa-world-cup-2030-2034-saudi-arabia-spain-portugal-945f8d7bf332553de0726901d096b956> (Last accessed 09.12.2025).
11. Gibran R., Ibrahim R. The Saudi Arabia and Qatar relations on conflict in the Middle East region. *International Journal of Law and Legal Ethics*. 2023. Vol. 4, no. 1. P. 64–70. <https://doi.org/10.47701/ijlle.v4i1.2451>
12. Hamid M. Why the World Needs Partnership with Saudi Arabia: Saudi Arabia's Global Humanitarian and Development Aid. *King Faisal Center for Research and Islamic Studies*. 2022. January. 26 p. URL: <https://www.kfcris.com/pdf/c2a6d869685a22b236cafc6d8aaf275161d6c986b220f.pdf> (Last accessed 29.11.2025).
13. In Presence of Minister of Foreign Affairs and Head of President of Ukraine's Office, Saudi Arabia, Ukraine Sign Agreement and MoU Worth \$400 Million. *Saudi Fund for Development*. 26 February 2023. URL: <https://www.sfd.gov.sa/en/n474> (Last accessed 10.12.2025).
14. In the Presence of the Minister of Energy, Saudi Arabia Solidifies International Partnerships to Export Renewable Energy and Green Hydrogen to Europe, Leveraging its Leadership in IMEC. *Ministry of Energy*. 20 July 2025. URL: <https://www.moenenergy.gov.sa/en/media-center/news/presence-minister-energy-saudi-arabia-solidifies-international-partnerships-export-renewable-energy-green-hydrogen-europe> (Last accessed 10.11.2025).
15. Ismaik H. Four reasons why Saudi Arabia's soft power eclipses all others. *Al Arabiya*. 4 December 2020. URL: <https://english.alarabiya.net/views/news/middle-east/2020/12/04/Four-reasons-why-Saudi-Arabia-s-soft-power-eclipses-all-others> (Last accessed 10.12.2025).
16. King Salman Global Academy for Arabic Language: The official website. URL: <https://ksaa.gov.sa/en/> (Last accessed 09.12.2025).
17. Kingdom of Humanity. *GOV.SA*. URL: <https://my.gov.sa/en/content/humanitarian-kingdom> (Last accessed 10.11.2025).
18. Konopka N. O., Strykhotyskyi T. L. Cultural Diplomacy of the Kingdom of Saudi Arabia in the context of the Vision 2030 Strategy Implementation. *Актуальні проблеми політики*. 2021. No. 67. P. 143–154. <https://doi.org/10.32837/app.v0i67.1165> (Last accessed 09.11.2025).
19. KSA to Export 200k Tons Green Hydrogen to Europe by 2030. *Saudi Arabia Renewable Energy Consulting Firm*. 12 March 2025. URL: <https://saudienergyconsulting.com/insights/articles/saudi-arabia-to-export-200k-tons-green-hydrogen-to-europe-by-2030> (Last accessed 10.11.2025).

20. Le Magoaric R. Sport and the Gulf: When Saudi Arabia Leads the Way. *IEMed: Mediterranean yearbook*. 2024. P. 301–304. URL: <https://www.iemed.org/wp-content/uploads/2024/06/Sport-Gulf-Saudi-Arabia-Leads-Le-Magoaric-IEMedYearbook2024.pdf> (Last accessed 10.12.2025).
21. Mosly A. Football as a Key Component in Saudi Arabia's Sports Strategy. *Gulf Research Center*. 23 February 2023. URL: <https://www.grc.net/single-commentary/81> (Last accessed 09.12.2025).
22. Nasser A. A Decade after the Saudi Military Intervention in Yemen: An Assessment. *Arab Center Washington DC*. 25 March 2025. URL: <https://arabcenterdc.org/resource/a-decade-after-the-saudi-military-intervention-in-yemen-an-assessment/> (Last accessed 09.12.2025).
23. NEOM Green Hydrogen Company: The official website. URL: <https://nghc.com/> (Last accessed 25.11.2025).
24. NEOM. *Host Nation Saudi Arabia*. URL: <https://saudi2034.com.sa/cities/neom/> (Last accessed 25.11.2025).
25. Qatar crisis: Saudi Arabia and allies restore diplomatic ties with emirate. *BBC*. 5 January 2021. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-55538792> (Last accessed 10.12.2025).
26. Qiddya. *Vision 2030*. URL: <https://www.vision2030.gov.sa/en/explore/projects/qiddya> (Last accessed 25.11.2025).
27. Sager A. Kingdom of Saudi Arabia: Emerging Middle Power in Global Dynamics. *Gulf Research Center*. February 2024. URL: <https://programs.grc.net/wp-content/uploads/2024/10/Kingdom-of-Saudi-Arabia-Emerging-Middle-Power-in-Global-Dynamics.pdf> (Last accessed 09.11.2025).
28. Saudi Arabia wins bid to host 2029 Asian Winter Games at NEOM. *Reuters*. 4 October 2022. URL: <https://www.reuters.com/lifestyle/sports/saudi-arabia-wins-bid-host-2029-asian-winter-games-neom-2022-10-04/> (Last accessed 25.11.2025).
29. Saudi Arabia's Cultural Shift: Beyond Soft Power and Star Power. *Saudi Times*. 14 August 2025. URL: <https://sauditimes.org/narratives/viewpoints/saudi-arabias-cultural-shift-beyond-soft-power-and-star-power/> (Last accessed 10.11.2025).
30. The military strategy of Saudi Arabia. *The Institute for Islamic World Futures Studies*. URL: <https://iiwfs.com/en/the-military-strategy-of-saudi-arabia/> (Last accessed 15.11.2025).
31. Vision 2030. Overview. *Vision 2030*. URL: <https://www.vision2030.gov.sa/media/quudi5wq/vision-2030-overview.pdf> (Last accessed 10.11.2025).
32. Ziady H. OPEC announces the biggest cut to oil production since the start of the pandemic. *CNN*. 5 October 2022. URL: <https://edition.cnn.com/2022/10/05/energy/opec-production-cuts> (Last accessed 10.12.2025).

РОЗУМНА СИЛА ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ САУДІВСЬКОЇ АРАВІЇ

Леся Дорош

*Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних і соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. С. Бандери, 12, 79013, м. Львів, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-8558-8525>*

Анастасія Терешкевич

*Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних і соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. С. Бандери, 12, 79013, м. Львів, Україна
<https://orcid.org/0009-0007-3228-8431>*

Досліджено особливості зміни позиціонування Саудівської Аравії на міжнародній арені, коли зовнішньополітична активність Королівства стає дедалі більш самостійною та багатовекторною, а використання інструментів жорсткої та м'якої сили – більш поміркованим, що свідчить про перехід до використання інструментів розумної сили. Ідеться про нішеву дипломатію (за М. Чазізом та К. Лутмар), яка активно реалізується через спортивну дипломатію, релігійний вплив, гуманітарну допомогу, посередництво у конфліктах, енергетичне домінування та фінансову щедрість. Стверджується, що подвійна стратегія збереження домінування у сфері викопних енергоносіїв поряд із активним просуванням чистих технологій відображає характерне на сьогодні для Королівства розумне дотримання балансу жорсткої та м'якої сили. Проаналізовано ключові напрями реалізації інструментів м'якої сили Саудівської Аравії: релігійну дипломатію, спорт як ключовий інструмент національного брендингу, консолідації влади та розширення глобального впливу, гуманітарні ініціативи та посередницьку дипломатію як елемент саудівської «дипломатії допомоги» тощо. Наголошено на мілітарній могутності країни, коли країна стабільно посідає високі позиції у світових рейтингах військової могутності, є найбільшим імпортером озброєнь у світі, накопичуючи значні арсенали сучасної військової техніки. Доведено, що Саудівська Аравія вміло поєднує своє домінування у сфері викопного палива, лідерство в ОПЕК та маніпуляції на глобальному енергетичному ринку у власних політичних інтересах (інструменти жорсткої сили) із «зеленими» ініціативами у сфері енергетики та клімату та великими інвестиціями у проекти з відновлювальної енергетики як у межах власної країни, так і за кордоном (інструменти м'якої сили). Стверджується, що у межах концепції розумної сили Королівство зробило безпрецедентний прорив – від релігійно-ідеологічного лідерства до багаторівневої системи впливу, що поєднує енергетичну та кліматичну дипломатію, культурний брендинг та спортивну дипломатію, гуманітарну дипломатію та миротворчі ініціативи.

Ключові слова: Саудівська Аравія, Vision 2030, розумна сила, м'яка сила, жорстка сила, зовнішня політика.

Дата першого надходження статті до видання: 24.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 327:008(477)“20”

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.42>

«М’ЯКА СИЛА» УКРАЇНИ : КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ТА ПОТЕНЦІАЛ

Олександр Зінько

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
факультет міжнародних відносин,
кафедра європейських та регіональних студій
вул. Січових Стрільців, 19, 79000, м. Львів, Україна
<https://orcid.org/0009-0005-8611-3130>*

Статтю присвячено аналізу формування та реалізації «м’якої сили» України в контексті російсько-української війни та євроінтеграційного курсу держави. На основі концепції «м’якої сили» Дж. Ная та подальших теоретичних розробок розкрито сутність цього феномену, його відмінність від жорсткої сили й пропаганди, а також окреслено ключові джерела «м’якої сили» – культуру, політичні цінності та зовнішню політику, що сприймається як легітимна та морально обґрунтована. Простежено суспільно-політичні чинники формування української «м’якої сили»: досвід масових протестів і революцій, що закріпили образ України як суспільства, здатного до ненасильницького спротиву; посилення проєвропейського вектора зовнішньої та внутрішньої політики після 2014 р.; зміцнення інститутів громадянського суспільства й розгортання волонтерського руху; мовно-культурну політику та переосмислення історичної пам’яті, які відмежовують Україну від російського імперського наративу і створюють ціннісне підґрунтя для міжнародної суб’єктності.

У центрі уваги – основні інструменти й практики реалізації «м’якої сили» України в період повномасштабної агресії російської федерації. Деталізовано діяльність офіційної публічної дипломатії (Міністерства закордонних справ, Українського інституту, дипломатичних представництв), президентської та парламентської дипломатії, які через регулярні звернення до іноземних парламентів та участь у багатосторонніх форматах послідовно артикують українські наративи для зовнішніх аудиторій. Проаналізовано цифрову публічну дипломатію та інформаційні кампанії у соціальних мережах, що забезпечують оперативне інформування про війну, спростування дезінформації й формування емоційно переконливої картини спротиву. Окрему увагу приділено культурній дипломатії (фестивалі, переклади, кінопродукція, музичні й мистецькі проєкти), а також ролі української діаспори, біженців і ветеранських спільнот, які через «низову» дипломатію впливають на громадську думку в країнах проживання та лобіюють підтримку України на місцевому рівні.

Показано, що сукупність цих ресурсів безпосередньо впливає на забезпечення ключових національних інтересів України. «М’яка сила» стала одним із чинників консолідації міжнародної коаліції підтримки, що проявляється в ухваленні масштабних пакетів військової, фінансової та гуманітарної допомоги, а також у тривалому санкційному тиску на Росію. Водночас зростання привабливості України як «форпосту демократії» сприяло закріпленню її європейської перспективи, наданню статусу країни-кандидата, початку переговорів про вступ до ЄС і розгортанню нових інструментів довгострокової підтримки з боку Союзу. Аргументовано, що «м’яка сила» виступає не лише іміджевим, а й безпековим ресурсом: вона підсилює внутрішню легітимність євроінтеграційного курсу, формує суспільний консенсус щодо реформ і розширює можливості для партнерств із державами Глобального Півдня. Зроблено висновок про необхідність інституціоналізації «м’якої сили» як складової частини системи національної безпеки України та розроблення цілісної державної стратегії її використання в післявоєнний період.

Ключові слова: «м’яка сила», жорстка сила, публічна дипломатія, культурна дипломатія, цифрова дипломатія, громадянське суспільство, російсько-українська війна, зовнішня політика України, національні інтереси, міжнародна підтримка, європейська інтеграція України.



© Зінько О., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Постановка проблеми. Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України оголила уразливість традиційних уявлень про силу та безпеку й водночас різко підсилила роль нематеріальних ресурсів впливу в європейській та світовій політиці. На тлі руйнування міфу про «руський мир» та стрімкої ерозії російської привабливості для суспільств держав світу саме Україна опинилася у центрі гуманітарного й інформаційного протистояння, де образ держави, її ціннісна суб'єктність і здатність до публічної комунікації стали не менш важливими, ніж воєнний потенціал. Події після 2014 р., а особливо після 2022-го, продемонстрували, що підтримка партнерів, санкційний тиск на агресора та масштаби міжнародної допомоги значною мірою визначаються тим, наскільки переконливо Україна артикулює власний досвід боротьби за свободу, демократичні стандарти та європейську інтеграцію мовою, зрозумілою різним аудиторіям світу. У таких умовах «м'яка сила» перестає бути другорядним засобом «іміджового супроводу» й перетворюється на один із ключових елементів національної стратегії виживання, що поєднує публічну дипломатію, культурну політику, цифрові комунікації та діяльність громадянського суспільства.

Водночас український досвід залишається фрагментарно описаним: у наукових дискусіях часто аналізують окремі кейси: дипломатію президента, роботу цифрових платформ чи культурні проекти, але рідко розглядають їх як цілісну систему, що поступово оформлюється у специфічну модель української «м'якої сили» в умовах війни. Потреба узагальнити цей досвід, співвіднести його з теоретичною еволюцією поняття «м'якої сили» та окреслити його значення для повоєнної євроінтеграційної траєкторії України й зумовлює актуальність даного дослідження.

Мета дослідження – простежити суспільно-політичні чинники формування «м'якої сили» України, вивчити основні інструменти і практики її реалізації у період російсько-української війни, а також виявити, яким чином ці ресурси впливають на забезпечення національних інтересів, консолідацію міжнародної підтримки та просування євроінтеграційного курсу України.

Джерельна база дослідження. «М'яка сила» України перебуває у центрі обговорення багатьох дослідників сфери міжнародних відносин. Питання структури української soft power, її культурних, політичних та економічних складників, а також особливостей сприйняття України в різних регіонах світу досліджували Дж. Най, Ю. Мателешко, Н. Белоусова, О. Сохацький, Р. Влох, В. Шейко, І. Проноза та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін «м'яка сила» давно вийшов за межі вузького академічного словника і став частиною повсякденної політичної мови, але його зміст і досі часто спрощують до красивого синоніма «культурного впливу» чи «хорошого іміджу держави» [1, с. 148; 2, с. 352]. Якщо придивитися уважніше, йдеться про значно глибший зсув у розумінні самої природи влади в міжнародних відносинах – від грубої сили й фінансового тиску до здатності формувати коло бажаного, рамки допустимого й уявлення про те, що взагалі здається «нормальним» у світовій політиці [2, с. 353]. Країна, яка вміє переконувати без погрози зброєю і без купівлі лояльності, отримує довгострокову перевагу: її рішення сприймають не як нав'язані, а як логічні, прийнятні й навіть бажані [1, с. 148].

Ще задовго до того, як Джозеф Най сформулював свій термін у 1990-х роках, мислителі й практики влади розуміли, що триматися лише на страху небезпечно і дорого. Армія може завоювати територію, але закріпити її надовго здатна лише певна картина світу, яку приймають підкорені. Імперії не випадково вкладалися в будівництво шкіл, університетів, релігійних центрів, у поширення мови, літератури, мистецтва. Через ці інструменти вони поступово змінювали самоідентифікацію місцевих еліт, робили їх носіями не лише

формальної лояльності, а й внутрішньої згоди з імперським порядком. Тобто ще до появи самого поняття «м'яка сила» існувала інтуїція: вплив, що спирається на привабливість і внутрішнє прийняття, у довгій перспективі дає більше, ніж будь-який гарнізон [1, с. 148].

Най лише надав цій інтуїції чіткі обриси. Він запропонував дивитися на силу як на здатність досягати бажаних результатів трьома способами: примусом, платежами або привабливістю [3, с. 2]. Перші два способи добре відомі: це армія, санкції, кредити, економічна залежність. Третій – коли інші «хочуть хотіти того самого», що й ми, – виводить дискусію на інший рівень [3, с. 11]. Тут немає прямого наказу, але є переорієнтація бажань та уявлень. Люди, еліти, цілі суспільства добровільно вписуються в запропонований порядок денний, бо він здається їм природним, перспективним, пов'язаним із престижем і розвитком [3, с. 5]. Саме це Най назвав «м'якою силою», наголошуючи, що її джерелами можуть бути культура, політичні цінності та зовнішня політика – за умови, що вони не лише декларуються, а й реально втілюються в життя [3, с. 4].

«М'яка сила»: книги, фільми, університети, громадські ініціативи, репутація судової системи чи ставлення до меншин – усе це або працює на привабливість країни, або підважує її репутацію. Уряд може виділяти гранти й запускати культурні програми, але якщо всередині держави панують корупція, цензура й репресії, жодна яскрава презентація за кордоном не компенсує втрату довіри. З іншого боку, національна культура, яка розвивається відносно автономно від держави, іноді дає значно сильніший сигнал світу, ніж будь-яка офіційна кампанія. Позитивна міжнародна репутація в такий спосіб стає реальним важелем впливу на політичні рішення партнерів [4, с. 154].

Коли почалися спроби серйозно оцінювати «м'яку силу» й рейтингувати країни за рівнем їх привабливості, відкрилася ціла низка методологічних пасток. Виміряти військовий бюджет чи обсяг ВВП відносно просто, але постало питання, як зафіксувати рівень довіри, симпатії, культурної зацікавленості. Дослідницькі центри та консалтингові компанії пропонували різноманітні індекси, що поєднували «тверді» дані (кількість іноземних студентів, туристичні потоки, масштаб культурних інституцій) із результатами опитувань громадської думки та аналізом медіадискурсу. Водночас кожен із цих підходів неминуче спрощував реальність: важко порівняти, скажімо, вплив наукових публікацій з ефектом популярного серіалу чи з іміджем політичного лідера під час кризи [5].

Ці труднощі вивели дискусію ще на одну чутливу тему: де саме проходить межа між «м'якою силою» й пропагандою. Якщо держава фінансує культурні проекти, відкриває інститути своєї мови, підтримує академічні обміни – це публічна дипломатія чи інструмент маніпуляції? Відповідь залежить не лише від намірів, а й від способу реалізації. Коли цільова аудиторія має простір для критичного сприйняття, коли цінності, що декларуються, хоч якось співвідносяться з реальністю, ми більше схильні говорити про «м'яку силу». Але коли культурні програми й медіаресурси використовують, аби системно дезінформувати, сіяти недовіру, підривати інститути інших країн, доречним стає поняття «гострої сили» (sharp power) – інформаційно-політичного інструменту авторитарних режимів, який працює не на взаєморозуміння, а на руйнування.[6]

І все ж найрадикальніше виклики для концепції м'якої сили принесла цифрова революція. Інтернет, соціальні мережі, стрімінгові платформи й месенджери змінили не лише способи розповсюдження інформації, а й саму логіку формування довіри. Тепер будь-який уряд змушений змагатися за увагу з тисячами інших акторів: блогерами, активістами, фермами ботів та фанатськими спільнотами. Класична публічна дипломатія, побудована на довгострокових програмах обмінів і роботі культурних центрів, уже не може ігнорувати ритм соцмереж, де наративи народжуються й зникають упродовж кількох годин. Для одних

країн це шанс: можна транслявати свої меседжі напряду, минаючи традиційні посередницькі структури. Для інших – джерело додаткових ризиків, коли зовнішній вплив легко маскується під «думку звичайних користувачів» [3, с. 106–107].

Україна увійшла у ці процеси з помітним запізненням і серйозними структурними слабкостями. Перші два десятиліття незалежності значну частину інформаційного поля заповнювали російські медіа, серіали, музика, книжки, а також спільний радянський культурний код, який підштовхував до сприйняття України як «частини чогось більшого», а не як самодостатньої політичної спільноти. Держава не мала ні виразної стратегії культурної дипломатії, ні стабільно фінансованих інституцій, що могли б системно представляти Україну назовні. У результаті країна залишалася радше об'єктом чужої «м'якої сили», передусім російської, ніж суб'єктом власної гуманітарної політики [7, с. 36].

Перший серйозний злам настав із Помаранчевою революцією 2004 р. Мільйони людей, що вийшли на вулиці за чесні вибори, свободу слова й політичну суб'єктність, створили образ України як суспільства, здатного на масову ненасильницьку мобілізацію [2, с. 357]. Цей образ певний час активно працював назовні – і як приклад демократичного протесту, і як контраргумент до наративів про неспроможність пострадянських країн до демократії. Проте після завершення революційного циклу держава так і не змогла перетворити цю хвилю симпатії на довгострокові програми «м'якої сили»: не вистачило політичної волі, інституційної пам'яті й стратегічного бачення [2, с. 356].

Революція гідності й початок російської агресії у 2014 р. зробили цю проблему вже не питанням іміджу, а елементом національної безпеки [2, с. 357]. З'ясувалося, що боротьба точиться не лише за території, а й за інтерпретацію самої реальності: хто кого «звільняє», хто є «фашистом», що таке «громадянська війна», а що – відкрита інтервенція. У відповідь Україна почала розбудовувати інфраструктуру власної «м'якої сили»: з'явилися інституції (Український інститут, Міністерство інформаційної політики), покликані системно займатися культурною дипломатією, проекти з просування української мови й культури за кордоном, інформаційні кампанії. Цей процес ішов нерівно, зі зривами й суперечками, але він заклав основу для тих змін, які проявилися вже після 2022 р. [8].

Повномасштабне вторгнення Росії стало, по суті, жорстким стрес-тестом для української «м'якої сили». Те, що до цього нарощувалося повільно й часто стихійно, раптом опинилося у фокусі світової уваги. Героїзм захисників, стійкість міст, готовність волонтерів закривати критичні потреби армії й цивільного населення, іронічні, але влучні меми у соцмережах – усе це лягло в основу нового глобального образу України. Країна перестала бути «десь там на периферії» й стала символом спротиву авторитарній агресії, причому символом, за яким стояли реальні втрати, реальні люди й щоденні рішення виживати, а не здаватися [4, с. 154; 9].

Попри помітний прогрес, українська «м'яка сила» стикається з відчутними обмеженнями. По-перше, зберігається істотна нерівність ресурсів порівняно з державами, що десятиліттями будували свої системи культурної дипломатії [10]. Розгалужені інституційні мережі на кшталт Гете-Інституту, Британської Ради чи Французького інституту, поки що залишаються орієнтиром, а не реальною точкою порівняння. Українські організації дуже часто змушені працювати на межі виснаження, оскільки залежать від міжнародних грантів, короткотермінових проєктів і доброї волі окремих партнерів [11, с. 266].

По-друге, питання «втоми від України» у частини західних суспільств – не примха, а реальний політичний фактор. Новинні хвилі рухаються швидко, війна триває вже довгий період часу, а внутрішні проблеми держав-партнерів нікуди не зникають. Щоб утримувати увагу іноземної аудиторії, недостатньо постійно апелювати до трагедій і руйнувань.

Потрібно показувати перспективу: якою Україна може бути після війни, яку роль відіграватиме у спільних проєктах, чим вона цікава не лише як фронтир, а й як майданчик для інновацій, освіти, культури [12].

По-третє, українські наративи не завжди легко перекладаються на мову країн Глобального Півдня. Там, де історичний досвід колоніалізму й економічної експлуатації пов'язаний насамперед із Заходом, звернення до «європейського вибору» може не сприяти поширенню проукраїнських наративів, оскільки ці країни десятиліттями вказували на «політику подвійних стандартів» із боку західних держав. У цьому контексті Україна має шанс запропонувати альтернативну опцію – як держава, що сама тривалий час перебувала під імперським контролем (зокрема, у межах СРСР та під тиском сучасного російського неоімперіалізму) і тепер бореться за право визначати власне майбутнє. Але для цього потрібні нова дипломатична стратегія, яка включає посилення відносин із країнами Африки, Латинської Америки та Азії, тонка робота з контекстами, довгострокові партнерства з місцевими елітами й готовність слухати, а не лише говорити [13].

Зрештою, постає питання інституціоналізації «м'якої сили» як елемента системи національної безпеки [14, с. 50]. Досвід інших країн показує: там, де культурна дипломатія, інформаційна політика, освітні програми й економічне просування працюють скоординовано, результат перевищує просту суму складників. Україна поступово рухається у цьому напрямі, однак ще не має цілісної, законодавчо й фінансово закріпленої стратегії «м'якої сили». Наявні інституції часто діють паралельно, інколи змагаючись за ресурси та увагу, а не підсилюючи одна одну [14, с. 54].

Попереду складна, але водночас перспективна робота. Потрібно чітко окреслити, які саме риси України ми хочемо зробити видимими для світу: досвід громадянського спротиву, креативний сектор, цифрові рішення, регіональну експертизу, академічний потенціал – або все це разом, але з продуманими пріоритетами. Важливо розвивати власні системи моніторингу й оцінки, аби не покладатися лише на зовнішні рейтинги. Не менш критично – навчитися працювати з аудиторіями, які поки що залишаються поза основним фокусом: молоддю в країнах-партнерах, суспільствами Глобального Півдня, професійними спільнотами, що прийматимуть рішення про повоєнну відбудову.

Висновки. Підсумовуючи, можна зробити висновок, що «м'яка сила» України формується на перетині декількох ключових суспільно-політичних чинників: досвіду революцій та спротиву авторитаризму, курсу на європейську інтеграцію, поступової інституційної модернізації й зміцнення громадянського суспільства, а також мовно-культурної політики, спрямованої на відмежування від російського імперського наративу. Саме ця комбінація робить український проєкт привабливим для зовнішніх аудиторій та зрозумілим у ціннісних координатах ЄС.

В умовах повномасштабної війни «м'яка сила» перестала бути лише «додатковим бонусом» до військової могутності, вона стала критично важливим інструментом, який доповнює та підсилює жорстку силу, виступаючи її стратегічним мультиплікатором. Це демонструє перехід України до реалізації концепту «розумної сили» (smart power) – здатності держави системно інтегрувати ресурси примусу (військову міць) та привабливості (культурний вплив, цінності) для досягнення цілей найбільш легітимним і ефективним способом.

Інструменти реалізації «м'якої сили»: офіційна публічна та культурна дипломатія, президентська й парламентська дипломатія, цифрові комунікації, діяльність діаспори та «низової» громадянської дипломатії утворюють взаємопов'язану систему. Ця екосистема дала змогу Україні швидко закріпити власний наратив про війну та зробити його домінантним у більшості євроатлантичних країн, перетворюючи глобальну симпатію на конкретну військову та фінансову підтримку.

Вище перелічені ресурси безпосередньо впливають на реалізацію національних інтересів: сприяють консолідації міжнародної коаліції, посилюють санкційний тиск на росію та підтримують стратегічні рішення щодо членства України у ЄС і НАТО. Відповідно, інституціоналізація «м'якої сили» як складової частини системи національної безпеки та вироблення цілісної стратегії «розумної сили» постають необхідною умовою подальшого зміцнення позицій України в європейському та глобальному просторах.

Список використаної літератури

1. Белоусова Н.Б. «М'яка» сила як потенціал зовнішньополітичного впливу держави. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. Вип. 107. Ч. I. С. 148–151. URL: <https://apir.iir.edu.ua/index.php/apmv/article/download/221/197>
2. Мателешко Ю.П. «М'яка сила» України: напрями, особливості та проблеми досліджень (2008–2022). *Сторінки історії*. 2023. Вип. 57. С. 352–365. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.57.2023.294448>
3. Nye J.S. *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: PublicAffairs, 2004. 206 p.
4. Сохацький О.Ю., Влох Р.П. М'яка сила та бренд-нації в епоху глобальної геополітичної нестабільності. *Економіка та підприємництво*. 2025. № 2(136). С. 152–157. URL: http://www.econom.stateandregions.zp.ua/journal/2025/2_2025/24.pdf
5. Global Soft Power Index 2025. *Brand Finance*. URL: <https://brandirectory.com/softpower> (дата звернення: 31.03.2026).
6. Walker C., Ludwig J. The Meaning of Sharp Power. *Foreign Affairs*. 2017. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2017-11-16/meaning-sharp-power>
7. Кушнарєва М. Українська культурна дипломатія під час війни: досвід, проблеми, перспективи. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. 2023. Вип. 67. С. 35–53. URL: https://nbuvip.gov.ua/images/e_biblioteka/naukovi_resursi/Socialni%20komunikacii/Kusnarova%20M.%20Ukrainska%20kulturalna%20diplomatiia.pdf
8. Стратегія публічної дипломатії Міністерства закордонних справ України. *МЗС України*. 2021. URL: <https://mfa.gov.ua/news/dmitro-kuleba-predstaviv-pershu-strategiyu-publichnoyi-diplomatiyi-mzs-ukrayini-ta-nazvav-sim-yiyi-napryamiv> (дата звернення: 31.03.2026).
9. Стефанчук Р. Виступ на Форумі «Де ми – там Україна». *Верховна Рада України*. 29 березня. 2026. URL: https://www.rada.gov.ua/en/news/News/top_news/227096.html (дата звернення: 31.03.2026).
10. Mandzii A.-M. Recommendations on the Use of «Soft Power» of Ukraine in Individual States (G7, Austria, Switzerland, Greece). *ADASTRA Think Tank / Konrad-Adenauer-Stiftung*. Kyiv, 2024. URL: <https://analytics.intsecurity.org/en/ukraine-sorf-power-european-support/> (дата звернення: 31.03.2026).
11. Рудешко Д.В., Стригуль М.В. Культурна дипломатія: стратегічний ресурс міжнародних відносин. *Сучасні міжнародні відносини: актуальні проблеми теорії і практики* : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. Київ : ДУ КАІ, 2025. 766 с.
12. Kriesi H., Hutter S. War fatigue? The politicisation of the Ukraine war. *Journal of European Integration*. 2026. URL: <https://doi.org/10.1080/07036337.2026.2615100>
13. Глобальний Південь: сила, що формує нову глобальну реальність. *ENGAGE*. 20 лютого. 2026. URL: <https://engage.org.ua/globalnyj-pivden-syla-shho-formuye-novu-globalnu-realist/> (дата звернення: 31.03.2026).
14. Konstantynyuk S. Between Soft and Hard Power: The Essence of Public Diplomacy as a Security Tool. *Ante Portas – Security Studies*. 2024. No. 21. P. 49–65. URL: https://anteportas.pl/wp-content/uploads/2025/03/AP.XXI_Konstantynyuk.pdf

UKRAINE'S «SOFT POWER»: CONCEPTUAL APPROACHES AND POTENTIAL**Oleksandr Zinko**

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of International Relations,
Department of European and Regional Studies
19 Sichovykh Striltsiv St., 79000, Lviv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0005-8611-3130>*

The article is devoted to analyzing the formation and implementation of Ukraine's soft power in the context of the Russo-Ukrainian War and the state's European integration course. Based on Joseph Nye's concept of soft power and subsequent theoretical developments, the essence of this phenomenon is revealed, alongside its distinction from hard power and propaganda. The key sources of soft power are outlined: culture, political values, and foreign policy perceived as legitimate and morally justified. The socio-political factors shaping Ukrainian soft power are traced: the experience of mass protests and revolutions that cemented Ukraine's image as a society capable of non-violent resistance; the strengthening of the pro-European vector in foreign and domestic policy after 2014; the consolidation of civil society institutions and the expansion of the volunteer movement; as well as the linguistic-cultural policy and the rethinking of historical memory, which distance Ukraine from the Russian imperial narrative and create a value-based foundation for its international agency.

The focus is on the main instruments and practices of implementing Ukraine's soft power during the full-scale aggression of the Russian Federation. The article details the activities of official public diplomacy (the Ministry of Foreign Affairs, the Ukrainian Institute, diplomatic missions), as well as presidential and parliamentary diplomacy, which consistently articulate Ukrainian narratives for foreign audiences through regular addresses to foreign parliaments and participation in multilateral formats. It analyzes digital public diplomacy and social media information campaigns that ensure prompt reporting on the war, refute disinformation, and form an emotionally compelling picture of resistance. Special attention is given to cultural diplomacy (festivals, translations, film productions, musical and artistic projects), as well as the role of the Ukrainian diaspora, refugees, and veteran communities, which influence public opinion in their host countries and lobby for local-level support for Ukraine through grassroots diplomacy.

It is shown that the combination of these resources directly impacts the securing of Ukraine's key national interests. Soft power has become one of the factors in consolidating the international coalition of support, which manifests in the adoption of large-scale military, financial, and humanitarian aid packages, alongside prolonged sanctions pressure on Russia. At the same time, the growing attractiveness of Ukraine as an «outpost of democracy» has contributed to securing its European perspective, granting it candidate status, opening EU accession negotiations, and deploying new long-term support instruments by the Union. It is argued that soft power acts not only as an image resource but also as a security asset: it strengthens the internal legitimacy of the European integration course, builds public consensus on reforms, and expands opportunities for partnerships with Global South countries. A conclusion is drawn regarding the need to institutionalize soft power as a component of Ukraine's national security system and to develop a comprehensive state strategy for its application in the post-war period.

Key words: soft power, hard power, public diplomacy, cultural diplomacy, digital diplomacy, civil society, Russo-Ukrainian war, foreign policy of Ukraine, national interests, international support, European integration of Ukraine.

Дата першого надходження статті до видання: 31.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 327.8 +327.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.43>

ГОЛОВНІ АСПЕКТИ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ КИТАЮ, США ТА РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ЗА ВПЛИВ НАД АФРИКАНСЬКИМ КОНТИНЕНТОМ

Ольга Івасечко

*Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних та соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. Степана Бандери, 12, 76014, м. Львів, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-2141-3309>*

Зоряна Крохмальна

*Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних та соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. Степана Бандери, 12, 76014, м. Львів, Україна
<https://orcid.org/0009-0001-8337-6585>*

У статті досліджено особливості геополітичного суперництва провідних міжнародних акторів – США, Китаю та росії за контроль над Африканським регіоном. Доведено, що посилений інтерес до Африки та поглиблення співробітництва з державами континенту пов'язані з низкою чинників: людським потенціалом, багатими запасами корисних копалин, широким представництвом Африки в рамках міжнародних платформ і організацій. У ході дослідження визначено, що, збільшуючи свою присутність в Африці, кожна з великих держав переслідує власні цілі. Простежено основні сфери партнерства КНР з Африканським регіоном. Також з'ясовано, що країна зміцнює свої позиції на континенті шляхом економічної співпраці і ведення боргової дипломатії. Зосереджено увагу на військовій присутності російської федерації в Африці, що характеризується торгівлею зброї, діяльністю приватних військових компаній, утручанням у конфлікти і внутрішні справи держав регіону. Розглянуто особливості інвестиційного співробітництва Сполучених Штатів з африканськими державами. Обґрунтовано причини одночасного послаблення лідерства США та посилення ролі Китаю і росії в Африці. Проаналізовано явище неоколоніалізму і визначено ознаки перебування Африканського регіону під неоколоніальним впливом великих геополітичних гравців.

Ключові слова: геополітична боротьба, Африканський континент, неоколоніалізм, США, Китай, росія.

Постановка проблеми. Протягом тривалого часу Африка перебувала на периферії міжнародних процесів, але нині її місце у світі набуває дедалі вагомішого значення. Формується нова геополітична реальність континенту, що набуває змісту неоколонізації. Африка стала ареною протистояння потужних геополітичних гравців, кожен з яких поглиблює зв'язки з нею заради досягнення власних національних інтересів, отримання політичних та економічних переваг і посилення своїх позицій у регіоні. Вигідне географічне розташування, зростаючий економічний потенціал та велика частка молоді серед населення приваблюють світові держави, зокрема США, Китай та росію. Однак в останні роки спостерігається відхід Африканського Союзу (АС) від Заходу, що пов'язано з меншою зацікавленістю



© Івасечко О., Крохмальна З., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

США у співпраці з Африкою і негативним сприйняттям Європи африканськими країнами через колоніальне минуле. З огляду на це, відбувається зближення з Китаєм і росією, що посилюють свою присутність у регіоні, використовуючи для цього військові, економічні, інвестиційні інструменти.

Користуючись активізацією іноземних держав на своєму континенті, африканські держави поглиблюють інтеграцію в міжнародну систему та вибирають партнерства, які є найбільш вигідними для них, виходячи з зовнішньополітичних пріоритетів. Окремим чинником зростання ролі держав АС є вплив російсько-української війни, оскільки з початку вторгнення російської федерації на територію України голос 55 африканських держав у межах глобальних форумів і міжнародних структур має вагомий вплив на прийняття рішень, що стосуються агресії рф.

Дослідженням проблеми неокolonізації Африканського континенту займалися такі вчені, як Ф. Аль-Фадхат та Х. Прасетіо [4, с. 1464–1465], Ж.-М. Мессіна й І. Дж. Обіквелу [11, с. 23–27]. Вагомий внесок у вивчення інтересів Китаю в регіоні зробив китайський науковець Юн Сунь [17, с. 3–12], а Л. Корнійчук і Х. Боднаренко дослідили вплив США в Африці [1, с. 19–37]. Присутності російської федерації на континенті приділили увагу такі аналітичні центри, як RAND Corporation [16, с. 1–7] та Центр стратегічних досліджень Африки [18]. Слід зауважити, що тема геополітичної конкуренції міжнародних акторів за домінування над африканськими державами залишається мало дослідженою українськими дослідниками.

Метою публікації є аналіз особливостей конкуренції США, Китайської Народної Республіки і росії за домінування в Африці та основних інструментів впливу на регіон. Серед ключових завдань дослідження: 1) з'ясувати головні чинники, що сприяють зацікавленості світових держав у співробітництві з Африканським Союзом; 2) виділити провідні напрями взаємодії африканських країн з іноземними партнерами; 3) визначити особливості неокolonізації та основні наслідки геополітичних змагань США, Китаю та рф за контроль над Африкою як для регіону, так і для світу загалом.

Результати дослідження. Складний історичний контекст, домінування експлуатаційних відносин, чисельні внутрішні конфлікти, крихкість політичних систем африканських держав сприяли занепаду регіону. Проте звільнення від колоніалізму в середині ХХ ст. стимулювало відродження Африки. Цей процес відзначився створенням у 1963 р. Організації африканської єдності, що в 2002 р. перетворилася на Африканський Союз. Отже, держави континенту отримали можливість поглиблювати співпрацю, координувати дії та рішення і спільно виступати на міжнародній арені. Окрім того, це інституційне оформлення надало поштовх економічному зростанню, забезпеченню стабільності регіону та становленню активних відносин з іншими учасниками міжнародних процесів [9, с. 5–12].

У контексті досліджуваної проблематики необхідно детальніше дослідити причини зародження нової боротьби провідних держав за прихильність членів АС.

Перш за все, в Африці проживає 1,3 млрд людей, серед яких найбільша частка – молодь. Передбачається, що до 2030 р. африканське молоде населення буде становити 42% від усієї молоді світу. Таке стрімке зростання цієї демографічної групи забезпечує великі перспективи, зокрема у розвитку креативної індустрії та цифрової трансформації, оскільки молодь є більш кваліфікованою та ініціативною частиною населення. Саме активна діяльність молодого покоління здатна зробити внесок в економічний потенціал та політичну стабільність держав Африки завдяки створенню молодіжних рухів, громадських організацій, генерації бізнес-ідей, стартапів. Однак для реалізації програм із розвитку Африки необхідні реформи в багатьох секторах життєдіяльності держав, а також залучення зовнішньої допомоги. Тож іноземні партнери можуть установити свій вплив над континентом

шляхом забезпечення фінансової і консультативної підтримки у реформуванні систем освіти, надання коштів на інноваційні програми, дослідницькі розробки та реалізацію інфраструктурних проєктів [10].

По-друге, Африканський регіон відзначається багатою природно-сировинною базою. Зокрема, на континенті зосереджено близько 30% світових запасів мінеральних ресурсів, 8% родовищ природного газу і 12% покладів нафти. Також Африка є першою у світі за запасами кобальту, алмазів і урану та володіє такими благородними металами, як хром та платина (90% від глобальних ресурсів) і майже половиною світового золота. Треба зазначити, що до країн, які отримують найбільші прибутки від видобутку корисних копалин, належать Південно-Африканська Республіка, Нігерія, Алжир, Ангола і Лівія. Ураховуючи різноманітність ресурсів континенту та зростання попиту на них, Африка залишатиметься геополітично важливим місцем протиборства міжнародних акторів [8].

Окрім того, Африка займає вигідне географічне розташування, адже омивається Атлантичним та Індійським океанами, Середземним і Червоним морями, а також має доступ до Суецького каналу, Гібралтарської протоки, мису Доброї Надії тощо. Узбережжя завдовжки 48 тис км забезпечує регіону можливості для розвитку торгівлі, судноплавства, розбудови портів та військово-морських баз [10].

Ще одним чинником стратегічного значення Африканського континенту є його політичний ресурс. Держави Африки, які становлять 28% голосів у Генеральній Асамблеї і три непостійні місця в Раді Безпеки, формують найбільше за кількістю регіональне представництво в ООН. Беручи до уваги неефективність механізму прийняття рішень у Раді Безпеки через право вето, надане п'ятьом постійним членам органу (США, Франції, Великій Британії, Китаю та росії), більш справедливим способом вирішення проблем стало схвалення або відхилення резолюцій у рамках Генасамблеї, де кожна країна-член має один голос. За таких умов позиція африканських держав може ґрунтовно змінити результати голосування. Тому, щоб схилити їх на свій бік у разі виникнення потреби, такі постійні члени ООН, як США, Китай і росія, продовжують шукати методи збереження впливу над урядами африканських держав. Разом із тим у 2023 р. Африканському Союзу було надане постійне місце в «Групі двадцяти» (G20), що створило умови для участі АС в обговоренні міжнародних фінансових питань, вирішенні глобальних проблем і формуванні міжнародного порядку денного [9, с. 5–12].

Аналізуючи питання боротьби світових гравців за домінування над Африканським Союзом, доцільно з'ясувати ставлення населення до іноземного впливу. Згідно з даними, опублікованими неприбутковою дослідницькою мережею «Афробарометр», у 2024 р. більшість населення позитивно сприймала економічну і політичну присутність країн-партнерів. Як свідчать результати опитування 30 держав, 60% африканців схвалювали діяльність Китаю в регіоні, 53% – США, 36% – рф. Для порівняння: негативне сприйняття КНР становило 18%, Сполучених Штатів – 20%, а російської федерації – 24%. Водночас велика частка населення не дала відповідь або не висловила чіткої позиції стосовно цього питання [2].

Інтереси Китайської Народної Республіки в Африканському регіоні дослідив директор китайської програми Центру Стімсона Юн Сунь, виділивши чотири основні виміри співпраці КНР з Африкою:

1. Політичні інтереси. Спираючись на схожий історичний досвід перебування під колоніалізмом та імперіалізмом, Китай прагне здобути підтримку африканських держав на міжнародних форумах. Ще одним політичним інтересом КНР є підтримка Африкою політики «одного Китаю», що означає припинення відносин держав регіону з Республікою Китай, більш відомою як Тайвань.

2. Економічні пріоритети. Держава використовує Африку як ринок збуту своїх товарів. Також вигідним є розміщення трудомістких галузей промисловості на континенті, що пов'язано з дешевою робочою силою.

3. Безпекова сфера. Ураховуючи економічну активність і присутність великої кількості працівників на континенті, Китай зацікавлений у гарантуванні безпеки своїх інвестицій і громадян. Із цією метою КНР активно співпрацює з Африканським Союзом шляхом надання фінансової підтримки армії АС, проведенню навчань для працівників служб безпеки та участі в миротворчих операціях Африканського континенту. До загроз, які стоять перед китайцями, учений відносить крадіжки і викрадення людей, атаки сомалійських піратів на китайські кораблі, напружену політичну ситуацію.

4. Ідеологія. Є підстави вважати, що західні демократичні системи не підходять усім країнам Африки. Натомість шляхом застосування арсеналу «м'якої сили» на континенті набуває поширення «китайська модель» розвитку («Пекінський консенсус»), основними засадами якої є політичний авторитаризм та економічний капіталізм. Визнання політики Комуністичної партії Китаю (КПК) міжнародною спільнотою є важливим чинником зміцнення легітимності партії усередині держави. Отже, успіх авторитарного правління в деяких країнах АС, наприклад у Зімбабве, Судані чи ДРК, вважається підтримкою діяльності КПК у цілому [17, с. 3–12].

Варто детальніше розглянути зазначені пункти. Як уже підкреслювалося, Китай є важливим торговельним та інвестиційним партнером Африканського континенту. Протягом останніх двох десятиліть торговельний оборот між КНР і регіоном стабільно зростає. Відповідно до даних 2023 р., вартість двосторонньої торгівлі між Китаєм і Африкою досягла 262 млрд дол. США. Ангола стала найбільшим експортером до Китаю з Африки, а ПАР – лідером за обсягами імпорту китайських товарів [5].

Безперечно, вагомую роль у підтриманні торговельного співробітництва з Африкою відіграє запущена в 2014 р. китайська ініціатива «Belt and Road Initiative» (BRI). Вона спрямована на об'єднання Азії, Африки та Європи через енергетичну і транспортну інфраструктуру, торгівлю та інвестиції. Ініціатива переважно зосереджена на співпраці зі східноафриканськими країнами, такими як Кенія, Танзанія, Єгипет, Ефіопія, Джибуті. В останній функціонує військова база, призначена для підтримки безпеки маршрутів BRI, боротьби з піратством та участі китайських сил у миротворчих та гуманітарних операціях [7, с. 118–123].

Зауважимо, що значним важелем впливу на держави континенту є боргова дипломатія Китаю. За правління Сі Цзіньпіна Африка стала об'єктом економічної експансії КНР шляхом отримання інвестицій і позик від країни. Прямі інвестиції Китаю в Африканський регіон у 2023 р. становили 3,96 млрд дол. США, а головними реципієнтами іноземних надходжень стали Нігер, Марокко, Ангола, ПАР і Республіка Конго [6]. Однак країни, що накопичують великі суми боргу, потрапляють у складне становище, що пов'язано з обмеженою здатністю повертати позики та непосильними вимогами країни-кредитора. Це спричиняє проникнення Китаю в економіку Африки та домінування в регіоні [4, с. 1464–1465].

Важливою віхою відносин КНР із країнами регіону стало відкриття Форуму китайсько-африканської співпраці (FOCAC). Основна мета – установа політичних та економічних зв'язків, посилення безпекової співпраці між Китаєм та африканськими державами. Під час проведення самітів FOCAC КНР декларує рівноправне партнерство і принцип багатосторонності, проте насправді між Китаєм та АС зберігаються ієрархічні відносини, у яких КНР формує порядок денний, а африканські країни відіграють лише другорядну роль [9, с. 5–12].

У такий же спосіб знаходить свій вияв російська політика стосовно Африканського континенту. Стратегія країни в регіоні полягає у таких аспектах: торгівлі зброєю, розгортанні найманців, втручанні у вибори, підтримці державних переворотів та укладенні військових угод із державами Африки. Росія є головним постачальником збройних систем на континент: частка її поставок за період 2018–2022 рр. становила 40% від усього африканського імпорту озброєнь. Це пов'язано з декількома причинами. Порівнюючи зброю західних і російських постачальників, друга є зазвичай дешевшою, а також більш сумісною із запасами, що залишилися в багатьох африканських державах із радянських часів. Разом із тим від початку повномасштабного вторгнення рф в Україну обсяги торгівлі зменшилися у зв'язку з дипломатичним тиском Заходу на африканські держави і сумнівами у здатності росії зберегти темпи виробництва під впливом західних санкцій. Щодо інших сфер торгівлі з Африкою, то рф відіграє менш помітну роль. Тоді як загальний імпорт із ЄС і Китаю у 2022 р. становив 25% і 18% відповідно, то імпорт з росії – лише 2%. Окрім того, рф зберігає присутність на африканському ринку гірничодобувної промисловості та енергетики через зосередження як офіційних, так і не офіційних концесій у країнах із неефективним управлінням [15, с. 1–11].

Як свідчать результати дослідження, росія сприяє обмеженню прав та свобод громадян африканських держав, підриває демократію на континенті, проводячи деінформаційні кампанії, утручаючись у внутрішні справи чи конфлікти, розгортаючи воєнізовані формування. У результаті, попри масові протести за демократію в таких країнах, як Алжир, Судан, Уганда, Зімбабве, Гвінея, досі зберігається авторитарний стиль правління. Станом на 2024 р. у стані конфлікту перебували 13 із 28 африканських держав, розвитку демократичних процесів яких перешкоджала росія, що становить понад три чверті всіх держав Африки, які потерпають від кризових подій [18].

З огляду це, необхідно згадати й про активність російських приватних військових компаній у регіоні. Протягом 2018–2021 рр. такі організації провели військові операції у 33 країнах Африки. Більшість із них виконано ПВК «Вагнер», збройним формуванням, діяльність якого зосереджена переважно на отриманні прибутку, експлуатації ресурсів та розширенні російського впливу будь-якими засобами. Під керівництвом Євгенія Пригожина компанія діяла в інтересах Москви, але мала свободу дій у досягненні власних цілей. Ситуація змінилася у 2023 р. після двох вагомих подій: повстання ПВК «Вагнер» із метою державного перевороту і смерті її лідера в авіакатастрофі, до якої, ймовірно, причетна російська влада. З огляду на необхідність продовження військових операцій в африканських державах, приватну військову компанію «Вагнер» було перетворено на контрольований Міністерством оборони рф «Африканський корпус». Присутність російських найманців зберігається у Центральноафриканській Республіці, Судані, Лівії, Малі, Нігері та Буркіна-Фасо [16, с. 1–7].

Ще одним інструментом впливу на регіон є проведення самітів росія – Африка. Особливо важливою для рф ця платформа стала після вторгнення в Україну в 2022 р., коли виникла потреба продемонструвати свою здатність обійти зусилля держав Заходу щодо її ізоляції на міжнародній арені. Однак другий саміт росія – Африка, який відбувся 27–28 липня 2023 р., виявився поразкою для країни, оскільки подію відвідали лише лідери 17 африканських держав, що значно менше, ніж на першому саміті в 2019 р. Між іншим, на форумі було розглянуто питання щодо розширення Чорноморської зернової ініціативи. Тодішній голова Комісії Африканського Союзу зазначив, що «зернова угода має бути продовжена на благо всіх народів світу, зокрема африканців», але у відповідь президент росії лише запропонував поставки безкоштовного зерна в Буркіна-Фасо, Центральноафриканську

Республіку, Еритрею, Малі, Зімбабве та Сомалі. Путін також відкинув запропонований африканськими країнами план урегулювання війни в Україні, назвавши його «складним у реалізації» [19].

У цьому контексті потрібно розуміти, що росія поширює вплив в Африці з метою здобуття підтримки під час прийняття резолюцій у рамках ООН. Наприклад, під час прийняття Резолюції ES-11/1 («Агресія проти України») на Генеральній Асамблеї ООН 02 березня 2022 р. п'ять країн проголосували проти, а 32 – утрималися, серед яких були й африканські держави [15, с. 1–11].

На відміну від росії та Китаю Сполучені Штати більше зосереджені на поширенні м'якої сили на Африканському континенті. Однак кількість візитів президентів США в Африку свідчить про те, що співпраця з регіоном не є пріоритетним напрямом зовнішньої політики держави. У 2015 р. Африку відвідав Барак Обама, а наступний візит президента США відбувся аж у 2024 р., коли Дж. Байден здійснив поїздку в Анголу [13]. Під час свого правління Байден спробував відновити партнерство з Африкою, зокрема в 2022 р. було опубліковано «Стратегію США щодо Африки на південь від Сахари». Цей документ визначав такі цілі: 1) сприяння створенню відкритого суспільства; 2) забезпечення демократичних процесів та стабільності безпечового середовища; 3) допомога у відновленні після наслідків пандемії коронавірусу і створення можливостей для економічного розвитку; 4) збереження навколишнього середовища, пристосування до кліматичних змін і здійснення енергетичного переходу [1, с. 19–37].

Одним із ключових документів, що визначають торговельно-економічні відносини Сполучених Штатів з Африкою, є прийнятий у 2000 р. Закон про економічне зростання та торговельні можливості в країнах Африки (African Growth and Opportunity Act – AGOA). Завдяки AGOA більше тридцяти африканських держав, що відповідали вимогам, отримали пільговий доступ на ринки США. Закон також сприяв економічному зростанню, зміцненню інвестиційних зв'язків, запровадженню ринкових реформ та розвитку таких галузей, як сільське господарство, текстильна і гірничодобувна промисловість. Дані свідчать, що в 2023 р. прямі інвестиції США в Африку перевищили інвестиції Китаю та становили 7,79 млрд дол. США. Найбільше надходжень від держави отримали Єгипет, Нігерія і Південно-Африканська Республіка [6]. 30 вересня 2025 р. термін торговельної угоди завершився і, незважаючи на підтримку з боку африканських урядів і американських бізнесових кіл, не був подовжений. Наслідком цього стало прагнення держав Африки розширити торговельні відносини з Туреччиною, Китаєм, Індією, ЄС. Своєю чергою, Китай уже скасував мита на імпорт із п'ятдесяти трьох африканських країн, із якими Пекін установив дипломатичні відносини [14]. Іншим інструментом, запровадженим адміністрацією Трампа в 2019 р. на протидію китайській ініціативі «Belt and Road Initiative», стала програма «Prosper Africa», спрямована на об'єднання американського і африканського бізнесу [1, с. 19–37].

Цікавим прикладом інвестиційного співробітництва США з Африкою є проєкт розвитку «коридору Лобіто» – транспортного маршруту, що об'єднує порт Лобіто в Анголі з багатими на корисні копалини регіонами Демократичної Республіки Конго та Замбії. Сполучені Штати розглядають коридор як стратегічно важливу логістичну мережу, здатну не лише розкрити економічний потенціал Африки, а й зміцнити їхні торговельні зв'язки з регіоном. Тому на саміті США – Африка 24 червня 2025 р. було оголошено про надання 5 млрд дол. США на розбудову коридору «Лобіто», а саме на прискорення модернізації залізниць, розширення портів та спрощення транскордонної торгівлі вздовж маршруту [20].

Важливо згадати про військовий вимір співпраці США з Африканським Союзом. До ключових завдань держави у цій сфері можна віднести: сприяння стабільності

в регіоні, протидію терористичним актам, створення механізмів реагування на кризові ситуації, зміцнення оборонних можливостей Африки. Задля досягнення цих безпечних цілей було створено Африканське командування збройних сил США (AFRICOM). Інституція постійно проводить військові навчання з країнами-партнерами, посилюючи професійність та сумісність збройних сил. Наприклад, у Марокко, Сенегалі, Гані і Тунісі щорічно проходять головні тренування Африканського командування США під назвою «Африканський лев», що охоплюють понад 10 тис учасників із понад двадцяти країн, включаючи контингент НАТО [3].

Сполучені Штати володіють військовою базою в Джибуті й іншими об'єктами оборонного значення в Західній і Східній Африці, а також в епіцентрі терористичної активності – регіоні Сахель [1, с. 19–37]. Загалом станом на 2025 р. США мають 29 стратегічних пунктів розміщення збройних сил у межах 15 африканських країн. Під час президентства Д. Трампа, відомого за гаслом «Америка понад усе», політика держави стосовно Африки характеризується зменшенням прямого втручання у внутрішні справи регіону. Яскравим прикладом цього стало виведення американських військ із Нігеру, осередку багатьох військових операцій США, після державного перевороту, що відбувся в 2023 р. Водночас американська присутність зберігається в таких країнах, як Марокко, Чад, Камерун, Сенегал, Гана, Малі, Туніс, Сомалі, Кенія і Джибуті [12].

Отже, проаналізувавши ключові аспекти присутності світових держав, а саме Китаю, росії і США в Африці, можна констатувати, що континент став місцем геополітичної конкуренції, що виявляється у вигляді неоколоніалізму. Цей термін можна трактувати як домінування розвинених країн над менш розвиненими шляхом використання непрямих засобів контролю за їхньою економічною і політичною діяльністю. Перший президент незалежної Гани Кваме Нкрума у праці «Неоколоніалізм як остання стадія імперіалізму» зазначає: «Неоколоніалізм – це найгірша форма імперіалізму, адже для тих, хто його практикує, це означає владу без будь-якої відповідальності, а для тих, хто від нього страждає, – експлуатацію без відшкодування збитків». До особливостей, притаманних африканським країнам, що перебувають під впливом неоколоніалізму, належать:

- псевдосуверенітет: хоча в теорії держави Африки мають незалежність та основні засади правосуб'єктності в міжнародних відносинах, на практиці їхніми політичними і економічними системами управляють зовнішні актори;
- корупція: лідери держав зловживають іноземною допомогою, наданою для покращення умов життя населення, а сильних інституцій та ефективних механізмів, які б гарантували використання допомоги за призначенням, майже немає;
- несправедливе встановлення цін на сировинні товари: транснаціональні корпорації (ТНК) та розвинені країни експлуатують природні ресурси африканських країн, купуючи у них сировину за низькими цінами, що призводить до втрати доходів їхніми урядами;
- надмірна залежність і накопичення боргів: фінансування бюджетів африканських держав за рахунок іноземної допомоги та позик веде до їх економічної підпорядкованості іноземним партнерам;
- деградація навколишнього середовища: прагнучи досягти економічних інтересів, держави часто нехтують екологічними принципами. До того ж надмірна експлуатація корисних копалин призводить до їх виснаження, втрати біорізноманіття та порушення функціонування екосистем;
- занепад місцевих галузей промисловості: ТНК, діяльність яких зосереджена на отриманні прибутку шляхом використання природних ресурсів і дешевої робочої сили, завдає значної шкоди африканським локальним підприємствам, а також екологічному стану середовища;

– культурна гомогенізація і примусова асиміляція: утрата традицій, цінностей, переконань деяких африканських країн через нав'язування їм культури світових держав за допомогою медіа, просування політичних ідей, фінансування проєктів;

– порушення прав людей і насильство: наслідками домінування великих держав в Африці та встановлення ними контролю над природно-ресурсним потенціалом регіону стає бідність та відсутність доступу населення до базових потреб, поширення примусової і дитячої праці [11, с. 23–27].

Отже, колоніальне минуле суттєво вплинуло на Африканський регіон, сповільнюючи темпи його економічного, політичного і культурного прогресу. Окрім того, колоніалізм став фундаментом для подальшого утримання позицій та встановлення неокolonіального впливу світових держав в Африці.

Висновки. Проведене дослідження підтверджує, що Африка перебуває на перехресті інтересів провідних міжнародних акторів – Китаю, США і росії. Нарощуючи присутність у регіоні, кожна із цих держав переслідує власні цілі: КНР зосереджує свою увагу на економічній взаємодії з Африканським Союзом; рф надає велике значення зміцненню військових зв'язків із регіоном; основними завданнями Сполучених Штатів є запобігання терористичним загрозам, сприяння регіональній стабільності, поширення демократичних цінностей. Проте спільною рисою політики цих держав залишається прагнення здобути перемогу в геополітичній боротьбі за Африку, схиливши держави регіону на свою користь, і таким чином отримати підтримку в межах міжнародних організацій та інших дипломатичних платформ. Є підстави вважати, що Сполучені Штати програють битву за неокolonізацію Африканського континенту, покладаючись лише на м'яку силу та інвестиційне партнерство. Китай і росія тим часом розширюють сфери впливу в регіоні шляхом антизахідної пропаганди, військової та економічної експансії.

Зауважимо, що значний людський потенціал та великі запаси корисних копалин відкривають можливості процвітання континенту і позбавлення залежності від зовнішньої допомоги. У цьому контексті перспективним видається подальше дослідження способів боротьби Африки з надмірним впливом іноземних держав у регіоні.

Список використаної літератури

1. Корнійчук Л., Боднарченко Х. Африканський регіон у геополітичних інтересах Сполучених Штатів Америки на сучасному етапі. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2024. № 14. С. 19–37.
2. Africa Day: Majority of Africans say African countries should be given greater influence in international decision-making bodies. *Afrobarometer*. 2025. URL: <https://www.afrobarometer.org/articles/africa-day-majority-of-africans-say-african-countries-should-be-given-greater-influence-in-international-decision-making-bodies/> (Last accessed: 08.11.2025).
3. African Lion. *United States Africa Command*. URL: <https://www.africom.mil/what-we-do> (Last accessed: 14.11.2025).
4. Al-Fadhat F., Prasetyo H. How China's Debt-Trap Diplomacy Works in African Countries: Evidence from Zimbabwe, Cameroon, and Djibouti. *Journal of Asian and African Studies*. 59(5). 2024. P. 1463–1483.
5. China-Africa trade. China Africa Research Initiative. URL: <https://lucid-cari.squarespace.com/data-china-africa-trade> (Last accessed: 28.11.2025).
6. Chinese investment in Africa. China Africa Research Initiative. URL: <https://lucid-cari.squarespace.com/chinese-investment-in-africa> (Last accessed: 28.11.2025).

7. Githaiga M., Burimaso A., Bing W., Ahmed S.M. The Belt and Road Initiative: Opportunities and Risks for Africa's Connectivity. *China Quarterly of International Strategic Studies*. Vol. 5, No. 1. 2019. P. 117–141.
8. Mapping Africa's natural resources. *Al Jazeera Media Network*. 2022. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2018/2/20/mapping-africas-natural-resources> (Last accessed: 05.01.2026).
9. McGrath J.F. Russian and Chinese influence in Africa: Power Asymmetries and the Threat to African Union Agency in Global Governance. *PeaceRep: The Peace and Conflict Resolution Evidence Platform*. 2025. 31 p. URL: <https://peacerep.org/wp-content/uploads/2025/08/Russian-and-Chinese-Influence-in-Africa-DIGITAL.pdf> (Last accessed: 15.01.2026).
10. Ndzendze B. Africa is being courted by China, Russia and the US. Why the continent shouldn't pick sides. *The Conversation*. 2023. URL: <https://theconversation.com/africa-is-being-courted-by-china-russia-and-the-us-why-the-continent-shouldnt-pick-sides-210516> (Last accessed: 25.01.2026).
11. Obikwelu I.J., Messina G., Odumegwu A.C. The Effects of Neocolonialism on Africa's Development. *PanAfrican Journal of Governance and Development*. Vol. 4, No. 2. 2023. P. 3–35.
12. Olasupo. F. Top 10 African Nations With the Most U.S. Military Presence and the Possible Impacts of Trump's Administration. *The African Exponent*. 2025. URL: <https://www.africanexponent.com/top-10-african-nations-with-the-most-u-s-military-presence-and-the-possible-impacts-of-trumps-administration/> (Last accessed: 25.01.2026).
13. President Biden makes long awaited trip to Africa. *NPR*. 2024. URL: <https://www.npr.org/2024/12/01/nx-s1-5208116/biden-africa-angola-china-mineral-wealth-slavery> (Last accessed: 24.01.2026).
14. Ray C.A. The African Growth and Opportunity Act is No More. *Foreign Policy Research Institute*. 2025. URL: <https://www.fpri.org/article/2025/10/the-african-growth-and-opportunity-act-is-no-more/> (Last accessed: 24.01.2026).
15. Russia in Africa: An atlas. *European Parliamentary Research Service*. 11 p. 13.02.2024. URL: [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI\(2024\)757654](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2024)757654) (Last accessed: 26.01.2026).
16. Russian Mercenary and Paramilitary Groups in Africa. Examining Changes and Impacts Since the Wagner Rebellion. *RAND Corporation*. 2025. P. 1–7. URL: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RRA2613-1.html (Last accessed: 06.01.2026).
17. Sun Y. Africa in China's Foreign Policy. *Brookings*. 2014. 45 p. URL: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/Africa-in-China-web_CMG7.pdf (Last accessed: 16.01.2026).
18. Tracking Russian Interference to Derail Democracy in Africa. *Africa Center for Strategic Studies*. 2024. URL: <https://africacenter.org/spotlight/russia-interference-undermine-democracy-africa/> (Last accessed: 03.01.2026).
19. Vines A., Amare T. Russia-Africa summit fails to deliver concrete results. *Chatham House*. 2023. URL: <https://www.chathamhouse.org/2023/08/russia-africa-summit-fails-deliver-concrete-results> (Last accessed: 03.01.2026).
20. Bekele L. U.S. Pledges \$5B to Africa's Lobito Corridor Expansion. *Further Africa*. 2025. URL: <https://furtherafrica.com/2025/06/26/u-s-pledges-5b-to-africas-lobito-corridor-expansion/> (Last accessed: 02.01.2026).

**KEY ASPECTS OF THE GEOPOLITICAL COMPETITION BETWEEN CHINA,
THE UNITED STATES AND THE RUSSIAN FEDERATION
FOR INFLUENCE OVER THE AFRICAN CONTINENT****Olha Ivasechko**

*Lviv Polytechnic National University,
Institute of the Humanities and Social Sciences,
Department of Political Science and International Relations
Stepan Bandera str., 12, 76014, Lviv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-2141-3309>*

Zoriana Krohmalna

*Lviv Polytechnic National University,
Institute of the Humanities and Social Sciences,
Department of Political Science and International Relations
Stepan Bandera str., 12, 76014, Lviv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0001-8337-6585>*

The article examines the peculiarities of geopolitical rivalry between leading international actors – the USA, China and Russia – for control over the African region. It is proved that the increased interest in Africa and the deepening of cooperation with the countries of the continent are related to a number of factors: human potential, rich mineral resources, and Africa's broad representation within international platforms and organisations. The main areas of partnership between China and the African region have been identified. It has also been found that the country is strengthening its position on the continent through economic cooperation and debt diplomacy. The article emphasises the military presence of the Russian Federation in Africa, which is characterised by arms trade, the activities of private military companies, and interference in conflicts and internal affairs of the region's states. The features of investment cooperation between the United States and African states have been considered. The paper justifies the reasons for the simultaneous weakening of US leadership and the strengthening of the role of China and Russia in Africa. The phenomenon of neocolonialism is analysed and the signs of the African region being under the neocolonial influence of major geopolitical players are identified.

Key words: geopolitical competition, African continent, neocolonialism, United States, China, Russia.

Дата першого надходження статті до видання: 24.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 327.8

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.44>

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРНОЇ ДИПЛОМАТІЇ США ПІД ЧАС ПРЕЗИДЕНТСТВА БАРАКА ОБАМИ

Михайло Комарницький

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
факультет міжнародних відносин,
кафедра міжнародних відносин і дипломатичної служби
вул. Січових Стрільців, 19, 79000, м. Львів, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-1502-3937>*

Владислав Мережко

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
факультет міжнародних відносин,
кафедра міжнародних відносин і дипломатичної служби
вул. Січових Стрільців, 19, 79000, м. Львів, Україна
<https://orcid.org/0009-0006-1239-9145>*

У статті розглядається еволюція та практичне впровадження культурної дипломатії Сполучених Штатів під час президентства Барака Обами (2009–2017). Стверджується, що адміністрація Обами прагнула відновити міжнародну легітимність США після репутаційних витрат війни в Іраку, інтегруючи культурну дипломатію в ширшу стратегію розумної влади. Стаття систематизує концептуальні підходи до культурної дипломатії та м'якої сили, а потім аналізує ключові інструменти, що використовувались установами США: академічні та професійні обміни, публічну комунікацію через цифрові платформи, культурну та освітню інформаційно-пропагандистську роботу й символічні повідомлення високого рівня. Особлива увага приділяється Каірській промові 2009 р., ініціативам залучення до суспільств із мусульманською більшістю та диференційованим регіональним практикам у Європі та Азії. Стаття демонструє, що культурна дипломатія епохи Обами досягла часткового успіху у підвищенні привабливості іміджу США, особливо серед молодшої аудиторії та більш розвинених громадянських суспільств, але її наслідки були обмежені структурними протиріччями між наративом та політикою у сферах безпеки, військових утручань та побутової політичної поляризації. Результати показують, що культурна дипломатія може покращити середовище зовнішньої політики США, але не може замінити послідовні політичні рішення. Довгострокове значення цього періоду полягає в інституціоналізації мережевої та діалогічної моделі міжнародної взаємодії між державою та суспільством, яка залишається актуальною в 2020-х роках. Окрім того, адміністрація Обами підкреслила роль недержавних суб'єктів та мережевої участі в культурній дипломатії, розширюючи співпрацю з академічними установами, організаціями громадянського суспільства та цифровими платформами. Цей підхід зміцнив контакти між людьми та сприяв формуванню довгострокових транснаціональних мереж. Водночас зростаюча роль цифрового зв'язку збільшила вплив конкуруючих наративів та критики, особливо в контексті невідповідностей між заявленими цінностями та зовнішньополітичною практикою США.

Ключові слова: культурна дипломатія, м'яка сила, розумна сила, Барак Обама, зовнішня політика, США, цифрова дипломатія, публічна дипломатія, геополітика.



© Комарницький М., Мережко В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Вступ. Актуальність теми визначається двома взаємопов'язаними чинниками. По-перше, перше десятиліття XXI ст. докорінно змінило міжнародне комунікаційне середовище: цифрові медіа розширили кількість акторів, здатних формувати іноземну громадську думку, тоді як репутаційні витрати військових кампаній стали більш помітними та політично значущими. По-друге, до 2009 р. Сполучені Штати зіткнулися з вираженим дефіцитом довіри в багатьох регіонах світу через війну в Іраку, суперечки навколо односторонності та сприйняття нормативної невідповідності [3; 13]. За цих умов культурна дипломатія набула стратегічного значення як механізм відновлення легітимності, скорочення символічної відстані та створення сприятливих контекстів для більш широких зовнішньополітичних цілей.

Проблема дослідження, розглянута у цій статті, – це розрив між оголошеною діалогічною орієнтацією зовнішньої політики епохи Обама та практичними результатами культурної дипломатії США в різних регіонах. Хоча цей період часто інтерпретується як поворот до м'якої, або розумної, сили, наукові оцінки залишаються розділеними щодо її ефективності, довговічності та геополітичних обмежень [6; 16]. Об'єктом дослідження є культурна дипломатія США як компонент зовнішньої політики. Предметом є набір стратегій, інституційних інструментів та комунікативних практик, що використовувалися під час президентства Барака Обама.

Мета статті – виявлення основних особливостей культурної дипломатії США у 2009–2017 рр. та оцінка її глобального впливу. Для досягнення цієї мети необхідно виконати такі завдання: (1) уточнити теоретичні основи культурної дипломатії у міжнародних відносинах; (2) охарактеризувати стратегічні зрушення за Барака Обама; (3) проаналізувати інституційні та комунікативні інструменти; (4) вивчити вибрані тематичні дослідження; (5) оцінити ефективність та критику культурної дипломатії під час роботи адміністрації Обама.

Стан розроблення проблеми. Питання культурної дипломатії та її ролі в ширшому контексті міжнародних відносин широко досліджується в сучасній науковій літературі. Значна частина наукової літератури розглядає культурну дипломатію як ключовий інструмент «м'якої сили», підкреслюючи її здатність формувати міжнародні уявлення та впливати на іноземну аудиторію шляхом приваблення, а не примусу. Фундаментальні праці Дж.С. Найя закладають теоретичну основу для розуміння «м'якої сили» як такого явища, що впливає з культури, політичних цінностей та легітимності зовнішньої політики [13; 14].

Подальші дослідження розширили цю концептуалізацію, розмістивши культурну дипломатію в контексті практик публічної дипломатії, що постійно розвиваються. Такі вчені, як Дж. Меліссен та Н. Калл, стверджують, що сучасна публічна дипломатія перейшла від односторонньої комунікації до діалогічної та мережевої взаємодії, що відображає ширші трансформації у глобальних комунікаційних середовищах [4; 11]. Цей перехід є особливо актуальним у контексті цифровізації, де поширення онлайн-платформ значно збільшило кількість суб'єктів, здатних впливати на міжнародну громадську думку [12]. Низку досліджень присвячено саме трансформації публічної та культурної дипломатії США у XXI ст. Дж. Паммент проводить порівняльний аналіз політики та практики, акцентуючи увагу на інституційній адаптації дипломатичних інструментів до нових глобальних реалій [16]. Аналогічно, К. Хейден досліджує риторичний вимір «м'якої сили», підкреслюючи важливість узгодженості наративу між проголошеними цінностями та фактичною поведінкою у зовнішній політиці [7]. Ці роботи підкреслюють постійну напругу між символічною комунікацією та матеріальними результатами політики.

Президентство Обама привернуло особливу увагу науковців як період спроб переорієнтації стратегій глобального залучення США. Формулювання Г. Клінтон щодо «цивільної сили» та концепція С. Носсель про «розумну силу» визначають культурну дипломатію як невід’ємний складник ширшого, багатовимірного підходу до зовнішньої політики [3; 12]. Емпіричні дослідження детальніше вивчають конкретні інструменти, зокрема ініціативи цифрової дипломатії [8], практики трансатлантичної комунікації та взаємодію із суспільствами з мусульманською більшістю. Водночас критичні погляди підкреслюють обмеження культурної дипломатії. Такі дослідники, як І. Холл та Ф. Сміт, указують на структурні обмеження, пов’язані з геополітичними реаліями та імперативами безпеки [6], тоді як Р. Ентман наголошує на ролі медійного фреймінгу та суперечливості наративів у формуванні міжнародного сприйняття Сполучених Штатів [5]. Інші вчені наголошують на складності вимірювання довгострокового впливу, зазначаючи, що результати культурної дипломатії часто проявляються впродовж тривалих часових проміжків, які перевищують політичні цикли [4; 11].

Таким чином, незважаючи на значний і різноманітний масив літератури, ефективність та стійкість культурної дипломатії США за часів Обама залишаються спірними. Існуючі дослідження виявляють як її інноваційні риси, такі як мережева взаємодія та цифрове охоплення, так і її структурні обмеження, зокрема розрив між нормативним дискурсом та практикою зовнішньої політики. Ця неоднозначність визначає сучасний стан досліджень та виправдовує подальшу аналітичну увагу до цієї теми.

Методи дослідження. У цій статті використовується якісний мультиметодний підхід, спрямований на проведення всебічного аналізу культурної дипломатії США за часів президентства Барака Обама. Методологічний підхід поєднує концептуальний аналіз, порівняльну контекстуалізацію та інтерпретацію конкретних прикладів. По-перше, концептуальний аналіз використовується для з’ясування теоретичних засад культурної дипломатії та її взаємозв’язку з «м’якою силою» та публічною дипломатією. Це передбачає систематичне вивчення ключових наукових праць та літератури, орієнтованої на політику, з метою створення цілісної аналітичної основи для дослідження [11; 13; 16]. По-друге, у дослідженні застосовується порівняльна контекстуалізація, що дає змогу розглядати адміністрацію Обама в ширшому контексті розвитку зовнішньої політики США. Це дає змогу виявити як елементи спадкоємності, так і зміни в дипломатичній стратегії, особливо порівняно з періодом після 11 вересня, що характеризувався більшою опорою на інструменти «жорсткої сили» [2; 3]. По-третє, у статті використовується підхід на основі вивчення конкретних випадків культурної дипломатії на практиці. До основних прикладів належать промова в Каїрі 2009 р., ініціативи щодо взаємодії із суспільствами з мусульманською більшістю та розширення інструментів цифрової дипломатії. Ці приклади вибрано з огляду на їхню репрезентативність та аналітичну значущість для розуміння більш загальних стратегічних закономірностей.

Емпірична база дослідження складається з первинних та вторинних джерел, зокрема офіційних програмних документів, промов, звітів установ та наукових аналізів [7; 18]. Особлива увага приділяється аналізу дискурсу, що дає змогу виявити приховані наративи та комунікативні стратегії. Нарешті, дослідження включає елементи інтерпретативного аналізу, зосереджуючись на взаємозв’язку між заявленими цілями політики та спостережуваними результатами. Такий підхід дає змогу оцінити не лише формальну структуру культурної дипломатії, а й її ефективність та обмеження в різних регіональних і політичних контекстах. Загалом вибрана методологія забезпечує збалансоване поєднання теоретичних

роздумів та емпіричних досліджень, що дає змогу провести ґрунтовний аналіз культурної дипломатії як концептуального конструкту та практичного інструменту зовнішньої політики США.

Виклад основного матеріалу. Культурна дипломатія, як правило, розуміється як цілеспрямоване використання культурних ресурсів, освітнього обміну, мови, спадщини та креативних індустрій державами та підтримуваними державою суб'єктами для сприяння взаєморозумінню та просування зовнішньополітичних інтересів [1]. На відміну від пропаганди, яка підкреслює одностороннє переконання, сучасна культурна дипломатія все частіше подається як реляційна та діалогічна, що передбачає спільне створення сенсу з іноземною аудиторією [11].

У міжнародних відносинах культурна дипломатія займає простір між класичною дипломатією та транснаціональною суспільною взаємодією. Її значення зросло, оскільки міжнародна легітимність стала тісно пов'язана з наративами, цінностями та сприйнятою довірою, а не виключно до матеріальних можливостей [4]. Тому культурна дипломатія функціонує не лише як символічне представлення, а й як стратегічна інфраструктура для довгострокового впливу.

Концепція м'якої сили є центральною для цієї структури. Джозеф С. Най визначає м'яку силу як здатність впливати на інших через залучення та кооператив, а не примус або оплату [13]. Джерела привабливості включають культуру, політичні цінності та зовнішньополітичну легітимність. Важливо, що м'яка сила не повністю контролюється урядами; її спільно виробляють державні установи, університети, медіасистеми, громадянське суспільство та приватні культурні індустрії [14].

Із цього погляду культурну дипломатію слід розглядати як політичний механізм, який спрямований на мобілізацію та спрямування існуючих ресурсів привабливості. Її ефективність залежить від конгруентності між повідомленням та практикою. Коли риторика відкритості суперечить військовій ескалації, суперечкам щодо прав людини або виключній політиці, переконливий ефект значно слабшає [5].

Період Обама є аналітично значущим, оскільки він є комплексною спробою реінтегрувати культурну дипломатію в основну зовнішню політику після фази, де домінують інструменти боротьби з тероризмом та примусу. Це також ілюструє перехід від моделей мовлення публічної дипломатії до мережевої комунікації, адаптованої до цифрової громадськості [9]. Визначальним стратегічним зрушенням 2009–2017 рр. був рух від домінування жорсткої сили після 11 вересня до підходу розумної влади, що поєднує військові, дипломатичні, економічні та культурні інструменти [2; 3]. У політичному дискурсі ця зміна була пов'язана з відновленням альянсів, відновленням міжнародної довіри та акцентом на партнерстві, а не на нав'язування. Особистий стиль лідерства Барака Обама сприяв цьому репозиціонуванню. Його риторичний акцент на діалозі, повага до різноманітності та визнання історичної складності допомогли показати Сполучені Штати як готових слухати, а не лише інструктувати [15]. Символічно, біографія Обама та комунікативна прагматика резонували з багатьма глобальними аудиторіями, особливо з молоддю та міським середнім класом, які інтерпретували його президентство як ознаку суспільної відкритості в самих США [10]. На рівні стратегічних документів та дипломатичної практики адміністрація пов'язала культурну діяльність із більш широкими пріоритетами: протидія екстремізму через залучення суспільства, зміцнення освітніх та наукових зв'язків, підтримка інноваційних систем та просування плюралістичних цінностей [8]. У цій моделі культурна дипломатія була не ізольованою «іміджевою кампанією», а сприятливим середовищем для політичної співпраці.

Три принципи характеризували цю стратегію. По-перше, діалог над монологом: спілкування перейнялося від одностороннього обміну повідомленнями до інтерактивних форматів (ратуші, цифрові запитання та відповіді, місцеві партнерства). По-друге, інклюзивність: інформаційно-пропагандистська діяльність прагнула залучити неелітних суб'єктів, включаючи студентів, жінок-лідерів, підприємців та діаспоральні комуни. По-третє, мультикультурність: ідентичність США була представлена як різноманітна, динамічна та сумісна з різними культурними традиціями [9].

Порівняльний аналіз ще більше підкреслює особливості підходу адміністрації Обама. На відміну від епохи Джорджа Буша-молодшого, яка значною мірою характеризувалася орієнтованістю на безпеку та більш одностороннім стилем комунікації, культурна дипломатія Обама наголошувала на взаємності, умінні слухати та гнучкості наративу. Тоді як у період після 11 вересня значною мірою покладалися на стратегічні повідомлення, спрямовані на легітимізацію дій зовнішньої політики США, адміністрація Обама намагалася переосмислити взаємодію як процес взаємного обміну, а не переконання. Цей зсув не усунув стратегічних намірів, але змінив форму їхньої комунікації – від проголошення цінностей до переговорів щодо значень. Проте елементи спадкоємності збереглися, особливо в регіонах, де імперативи безпеки обмежували глибину діалогічної взаємодії. Таким чином, модель Обама можна розуміти не як розрив, а як переорієнтацію публічної та культурної дипломатії США в умовах глобального комунікаційного середовища, що постійно розвивається. Тим не менше стратегічна узгодженість залишалася недосконалою. Напруженість між мовою партнерства та постійним застосуванням сили (дронові кампанії, затяжні конфлікти) породила скептицизм серед іноземної громадськості та обмежувала нормативну довіру в ключових регіонах [5].

Освітні та професійні обміни залишалися основними інструментами. Такі програми, як Фулбрайт, Міжнародна програма лідерства (IVLP) та ініціативи, орієнтовані на молодь, були розширені або перероблені для зміцнення довгострокових міжособистісних мереж [17]. Їхня порівняльна перевага полягає у міцній побудові відносин: колишні учасники часто стають посередниками інституційної співпраці в наукових колах, уряді, бізнесі та громадянському суспільстві.

У період Обама обміни все частіше включалися у теми соціального підприємництва, інновацій та лідерства в громаді. Це відображало ширшу політичну мету зв'язати культурну дипломатію з результатами, орієнтованими на розвиток та управління, а не лише з символічною видимістю. Зростання цифрових платформ перетворило публічну дипломатію на багатовекторний домен у режимі реального часу. Державний департамент США розширив свою архітектуру цифрової дипломатії за допомогою акаунтів посольств у соціальних мережах, онлайн-кампаній та інтерактивних форматів комунікації [9; 12]. Цифрові інструменти дали змогу мікротаргетувати аудиторію, швидко реагувати на дезінформацію та мати ширший вплив на географічно розкидану громадськість.

Водночас цифровізація ввела уразливості: спілкування стало більш схильним до поляризації, алгоритмічного посилення конфліктних наративів та репутаційних потрясінь. Таким чином, цифрове охоплення не виробляло автоматично довіру; воно вимагало послідовної інституційної поведінки та чутливості до місцевого контексту.

Інституційно культурна дипломатія під керівництвом Обама координувалася через Бюро з питань освіти та культури та пов'язані з ним структури державної дипломатії, при цьому посольства відігравали адаптивні регіональні ролі [18]. Помітною особливістю стало посилення міжсекторальної співпраці з університетами, неурядовими організаціями, благодійними фондами та приватними творчими кластерами. Ця модель мережевого

управління покращила гнучкість, але також ускладнила оцінку. Короткострокові результати (події, обміни, онлайн-залучення) було легше виміряти, ніж довгострокові результати (узгодження цінностей, підтримка політики, репутаційна стійкість). Як відзначають багато вчених, часовий горизонт культурної дипломатії часто перевищує виборчі цикли [4; 11].

Культурна індустрія США продовжувала працювати як основний недержавний підсилювач національної привабливості. Кіно, популярна музика, потоковий контент та вища освіта підтримували широкий міжнародний вплив американських соціальних дебатів, моделей різноманітності та інноваційних наративів [10; 14]. Однак залежність від ринкового культурного експорту спричинила амбівалентність. Хоча вони проєктували творчість і відкритість, вони також передавали критику нерівності, расової несправедливості та політичної фрагментації. У цьому сенсі культурна дипломатія США отримала користь від довіри до плюралізму, але також залишалася уразливою до внутрішніх протиріч, які ставали видимими у всьому світі.

Промова Обама у червні 2009 р. в Каїрському університеті стала знаковою спробою відновити відносини з країнами, де суспільства є мусульманською більшістю. У промові підкреслювалися взаємна повага, історична взаємозалежність та відмова від цивілізаційного антагонізму [15]. Його безпосередній комунікативний ефект був значним: він сигналізував про символічний розрив із конфронтаційною риторикою попередніх років і відкрив дискурсивний простір для взаємодії. Проте довгостроковий вплив був неоднозначним. Очікування, породжені промовою, були високими, тоді як подальші геополітичні події (арабські повстання, сирійський конфлікт, антитерористична політика) ускладнювали реалізацію. Випадок ілюструє повторювану дилему культурної дипломатії: символічні промови вимагають безперервності політики, щоб залишатися достовірною [5].

Окрім риторики, адміністрація просувала освітні та громадянські ініціативи, спрямовані на поглиблення зв'язків із громадами на Близькому Сході, у Північній Африці та Південній/Південно-Східній Азії. Програми з підприємництва, наукового співробітництва, молодіжного лідерства та розширення прав і можливостей жінок прагнули перенести залучення від елітної дипломатії до соціальних інтерфейсів [8; 17]. Ці ініціативи створили важливі місцеві мережі та практичні можливості, особливо в міських інноваційних екосистемах. Однак їхній стратегічний ефект різнився залежно від країни через різні політичні режими, медіаекологію та рівень антиамериканських настроїв. У конфліктних контекстах сприйняття, кероване безпекою, часто перевершує культурні повідомлення.

У Європі культурна дипломатія США діяла переважно через союзні рамки: академічна мобільність, діалог громадянського суспільства, пов'язаний із НАТО, культурне програмування та цифрове співробітництво щодо демократичної стійкості. Викликом була не основна легітимність, а підтримка довіри на тлі трансатлантичних розбіжностей (наприклад, суперечки щодо впливу, торговельні суперечки). В Азії культурна дипломатія перетиналася зі стратегією «повороту/перебалансування», де освітній обмін, інноваційні партнерства та зв'язки між людьми доповнювали геополітичний баланс [2]. Тут привабливість США була відносно сильною серед багатьох соціальних груп, але стратегічна конкуренція та регіональна напруженість у сфері безпеки обмежували деполітизовану культурну участь.

Оцінка ефективності повинна відрізнити короткострокову динаміку культурної дипломатії від довгострокового структурного впливу. У короткостроковій та середньостроковій перспективі численні опитування та аналітичні оцінки показали покращення сприйняття лідерства США на початку першого терміну Обама порівняно з базовим рівнем кінця 2000-х років [2; 4]. Підвищена прихильність була особливо помітна в деяких частинах

Європи та серед молодих респондентів у всьому світі. Однак на структурному рівні здобутки були нерівномірними і частково оборотними. Чотири обмеження були центральними.

По-перше, політико-нарративна невідповідність. Культурна дипломатія допомагала налагоджувати діалог і взаємну повагу, а підходи до безпеки в деяких регіонах залишалися заснованими на примусі [5]. Це зменшило нормативну узгодженість. По-друге, інституційна фрагментація. Культурна дипломатія залежала від міжвідомчої координації та потенціалу посольства, обидві змінні нерівномірні між регіонами. Програмні успіхи на місцевому рівні не завжди були інтегровані в більш широке стратегічне планування. По-третє, обмеження вимірювання. Уряди часто вимірювали активність, а не трансформацію, кількість обмінів, прихильників та подій, а не довгострокові зміни ставлення чи поведінки. По-четверте, залежність від внутрішньополітичної динаміки. Культурна дипломатія нерозривно пов'язана з авторитетом внутрішньополітичних та соціальних процесів у державі. У випадку США поляризація, расові напруження та політичний тупик наприкінці президентського терміну Обама вплинули на зовнішнє сприйняття американської демократії. Оскільки глобальна аудиторія дедалі частіше отримує доступ до нефільТРованої інформації через цифрові медіа, внутрішні суперечності стають одразу помітними і можуть підірвати ретельно вибудовані нарративи про відкритість, інклюзивність та демократичну стабільність. Цей структурний зв'язок обмежує автономію культурної дипломатії та посилює її уразливість до внутрішньополітичних коливань.

Критична наука також підкреслює, що дипломатія епохи Обама іноді віддавала перевагу символічному лідерству над зміною розподільчої політики. Із цього погляду інклюзивний дискурс не завжди перетворювався на стійкі реформи асиметрій глобального управління або рамок вирішення конфліктів [6; 16]. Тим не менше скорочення цього періоду розвитку культурної дипломатії США до «суто символізму» було б аналітично неточним, оскільки інституційні інновації у цифровій інформаційно-пропагандистській діяльності та партнерстві соціального сектору мають тривалий і відчутний ефект.

Висновки. Аналіз демонструє, що культурна дипломатія США під час президентства Барака Обама була навмисним стратегічним перекалібруванням, спрямованим на відновлення інтернаціональної привабливості після періоду занепаду репутації. Адміністрація об'єднала культурну дипломатію в рамки розумної влади, надаючи пріоритет діалогу, інклюзивності та мережевому залученню. Основні інструменти включали програми обміну, цифрову публічну дипломатію, інституційну адаптацію в Державному департаменті й синергічне використання культурних та освітніх програм США. Тематичні дослідження, такі як аналіз Каїрської промови та залучення мусульманського світу, ілюструють як можливості, так і межі символічного та суспільного охоплення в конфліктному геополітичному середовищі.

Загалом ефективність була частковою, але значущою. Культурна дипломатія покращила комунікативний доступ, розширила транснаціональні мережі та тимчасово зміцнила легітимність США серед ключових аудиторій. Однак довгостроковий вплив був обмежений протиріччями між нормативними повідомленнями та практикою безпеки, а також внутрішнім тимчасовим відставанням між культурною взаємодією та політичними результатами. Для сучасних політичних дебатів досвід Обама залишається актуальним принаймні в трьох аспектах: (1) залучення вимагає політичної довіри, а не лише обміну повідомленнями; (2) цифрова комунікація необхідна, але недостатня без місцевих інфраструктур довіри; (3) стійка культурна дипломатія залежить від інституційної безперервності за межами виборчих циклів. Ці висновки особливо важливі для держав, які прагнуть збалансувати жорсткі імперативи безпеки з репутаційним та нормативним впливом у фрагментованому глобальному порядку.

На завершення слід зазначити, що культурна дипломатія адміністрації Обами є важливою спробою перепозиціонувати Сполучені Штати в рамках більш орієнтованої на взаємовідносини та мережевої парадигми глобальної взаємодії. Інтегруючи культурні інструменти в ширшу стратегію «розумної сили», вона прагнула відновити міжнародну легітимність та відновити довіру через діалог, інклюзивність та інституційні партнерства. Однак її ефективність залишалася зумовленою структурними обмеженнями, зокрема напругою між нормативними повідомленнями та геополітичною практикою, а також зростаючою прозорістю внутрішньополітичних реалій. Цей період демонструє, що культурна дипломатія не може функціонувати як автономний інструмент впливу, скоріше вона діє як мультиплікатор довіри, що підсилює як сильні боки, так і суперечності поведінки держави. Отже, спадщина культурної дипломатії епохи Обами полягає не так у безпосередніх іміджевих здобутках, як у її інституційному та концептуальному внеску в архітектуру міжнародної комунікації, що розвивається, де вплив є предметом переговорів, суперечок та спільного творення між державними та недержавними акторами.

Список використаної літератури

1. Ang I., Isar Y.R., Mar P. Cultural Diplomacy: Beyond the National Interest? *International Journal of Cultural Policy*. 2015. Vol. 21, No. 4. P. 365–381. DOI: 10.1080/10286632.2015.1042474
2. Campbell K., Ratner E. Far Eastern Promises: the Pivot to Asia and American Strategy. *Foreign Affairs*. 2014. Vol. 93, No. 3. P. 106–116.
3. Clinton H.R. Leading Through Civilian Power: Redefining American Diplomacy and Development. *Foreign Affairs*. 2010. Vol. 89, No. 6. P. 13–24. DOI: 10.2307/20788712
4. Cull N.J. Public Diplomacy: Foundations for Global Engagement in the Digital Age. Cambridge: Polity Press, 2019. 272 p.
5. Entman R.M. Cascading Activation and the Iraq War: Why the U.S. Image Suffered. *Political Communication*. 2003. Vol. 20, No. 4. P. 415–432. DOI: 10.1080/10584600390244176.
6. Hall I., Smith F. The Struggle for Soft Power in U.S. Foreign Policy. *Asian Security*. 2013. Vol. 9, No. 1. P. 1–18. DOI: 10.1080/14799855.2013.760926
7. Hayden C. The Rhetoric of Soft Power: Public Diplomacy in Global Contexts. Lanham: Lexington Books, 2012. 300 p.
8. Khatib L., Dutton W., Thelwall M. Public Diplomacy 2.0: A Case Study of U.S. Digital Outreach in the Arab World. *Middle East Journal*. 2012. Vol. 66, No. 3. P. 453–472. DOI: 10.1353/mej.2012.0103.
9. Manor I. The Digitalization of Public Diplomacy. Springer, 2019. 356 p.
10. McClory J. The New Persuaders III: A 2012 Global Ranking of Soft Power. London: Institute for Government, 2012. 23 p.
11. Melissen J. The New Public Diplomacy: Between Theory and Practice. *The New Public Diplomacy* / ed. by J. Melissen. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011. P. 3–27. DOI: 10.1057/9780230554931_1
12. Nossel S. Smart Power: From Theory to Practice. *U.S. Department of State Archive*, 2017. URL: <https://2009-2017.state.gov/p/io/rm/2011/158726.htm> (дата звернення: 20.03.2026).
13. Nye J.S. The Future of Power. New York: PublicAffairs, 2011. 300 p.
14. Nye J.S. Public Diplomacy and Soft Power. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 2008. Vol. 616, no. 1. P. 94–109. DOI: 10.1177/0002716207311699.
15. Obama B. Remarks by the President on a New Beginning, Cairo University, Cairo, Egypt, June 4, 2009. *The White House Archives*. URL: <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/remarks-president-cairo-university-6-04-09> (дата звернення: 20.03.2026).
16. Pamment J. New Public Diplomacy in the 21st Century: A Comparative Study of Policy and Practice. London: Routledge, 2014. 184 p.

17. Snow N., Taylor P.M. (eds.). Routledge Handbook of Public Diplomacy. 2nd ed. London: Routledge, 2020. 528 p.
18. U.S. Department of State. FY 2015 Congressional Budget Justification: Department of State and USAID. Washington, DC, 2014. URL: <https://2009-2017.state.gov/s/d/rm/rls/ebs/2015/index.htm> (дата звернення: 18.03.2026).

SPECIFIC FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE U.S. CULTURAL DIPLOMACY DURING THE PRESIDENCY OF BARACK OBAMA

Mykhaylo Komarnytskyy

Ivan Franko National University of Lviv,

Faculty of International Relations,

Department of International Relations and Diplomatic Service

Sichovykh Strilciv Street 19, Lviv, 79000, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0003-1502-3937>

Vladyslav Merezko

Ivan Franko National University of Lviv,

Faculty of International Relations,

Department of International Relations and Diplomatic Service

Sichovykh Strilciv Street 19, Lviv, 79000, Ukraine

<https://orcid.org/0009-0006-1239-9145>

This article examines the evolution and practical implementation of US cultural diplomacy during Barack Obama's presidency (2009–2017). The study argues that the Obama administration sought to restore US international legitimacy following the reputational costs of the Iraq War by integrating cultural diplomacy into a broader strategy of smart power. The article systematises conceptual approaches to cultural diplomacy and soft power, and then analyses the key instruments used by US institutions: academic and professional exchanges, public communication via digital platforms, cultural and educational public relations work, and high-level symbolic messaging. Particular attention is paid to the 2009 Cairo speech, initiatives to engage with Muslim-majority societies, and differentiated regional practices in Europe and Asia. The article demonstrates that Obama-era cultural diplomacy achieved partial success in enhancing the appeal of the US image, particularly among younger audiences and more developed civil societies, but its impact was limited by structural contradictions between narrative and policy in the areas of security, military interventions and everyday political polarisation. The findings suggest that cultural diplomacy can improve the US foreign policy environment, but cannot replace consistent policy decisions. The long-term significance of this period lies in the institutionalisation of a networked and dialogue-based model of international interaction between the state and society, which remains relevant in the 2020s. Furthermore, the Obama administration emphasised the role of non-state actors and networked engagement in cultural diplomacy, expanding cooperation with academic institutions, civil society organisations and digital platforms. This approach strengthened people-to-people contacts and fostered the formation of long-term transnational networks. At the same time, the growing role of digital communication has amplified the impact of competing narratives and criticism, particularly in the context of discrepancies between the stated values and US foreign policy practice.

Key words: cultural diplomacy, soft power, smart power, Barack Obama, foreign policy, United States, digital diplomacy, public diplomacy, geopolitics.

Дата першого надходження статті до видання: 23.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 327:008(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.45>

КУЛЬТУРНА ТА ЗНАННЄВА ДИПЛОМАТІЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ «М'ЯКОЇ СИЛИ» І НОРМАТИВНОЇ БЕЗПЕКИ

Інна Кости́ря

*Київський національний університет культури і мистецтв,
кафедра міжнародних відносин
вул. Євгена Коновальця, 36, 01133, м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-2654-8472>*

У статті здійснено теоретико-аналітичне осмислення трансформації культурної дипломатії України в умовах повномасштабної війни та її поступового переходу у формат знаннєвої дипломатії як інструменту нормативної безпеки. Актуальність дослідження зумовлена зміною характеру міжнародної підтримки України, де поряд із класичними інструментами «м'якої сили» дедалі більшого значення набувають виробництво академічного знання, формування міжнародного дискурсу про війну та відповідальність інтелектуальних спільнот за публічну позицію. Метою статті є з'ясування взаємозв'язку між культурною та знаннєвою дипломатією та визначення їхньої ролі у формуванні нормативного виміру безпеки в сучасних міжнародних відносинах. Методологічну основу становлять аналіз, синтез, порівняльний та інституційний підходи, що дали змогу розкрити еволюцію концепту «м'якої сили» та його практичне втілення в українському контексті.

У результаті дослідження обґрунтовано, що культурна дипломатія України виходить за межі репрезентативної функції та набуває стратегічного значення як механізм формування міжнародних норм, ціннісних орієнтирів і політичної солідарності. Знаннєва дипломатія, що реалізується через академічні публікації, міжнародні конференції, експертні мережі та інституційні партнерства, виступає продовженням культурної дипломатії та сприяє зміцненню суб'єктності України в глобальному інтелектуальному просторі. Доведено, що поєднання культурного та академічного вимірів формує нову модель безпекової взаємодії, у якій норми, цінності та відповідальність стають ключовими чинниками міжнародної підтримки. Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх застосування для розроблення оновлених державних стратегій публічної дипломатії та міжнародного академічного співробітництва. Подальші дослідження у цьому напрямі дадуть змогу концептуалізувати роль університетських спільнот та дослідницьких мереж як впливових акторів у глобальній архітектурі безпеки. Зокрема, такий підхід дає змогу переосмислити традиційні інструменти впливу, утверджуючи вітчизняний інтелектуальний капітал як невід'ємний складник національної стійкості.

Ключові слова: культурна дипломатія, знаннєва дипломатія, «м'яка сила», нормативна безпека, міжнародна підтримка, академічна відповідальність, війна, міжнародні відносини.

Постановка проблеми в загальному вигляді, її зв'язок із науковими або практичними завданнями. Проблематика культурної дипломатії як інструменту «м'якої сили» достатньо активно розробляється як в українській, так і в зарубіжній науковій традиції. Зокрема, М. Процюк наголошує на необхідності стратегічного поєднання публічної та культурної дипломатії у формуванні міжнародного іміджу держави та підкреслює значення довгострокових пріоритетів [6]. А. Марченко розглядає культурну дипломатію як гнучкий інструмент міжнародних відносин, що має потенціал довготривалого впливу [4]. Подібні підходи розвиваються у працях Д. Кларк (D. Clarke) [15] та П. Гофф (P. Goff) [16], де культурна дипломатія визначається як складова частина ширшої публічної дипломатії, що мобілізує культурні ресурси задля досягнення зовнішньополітичних цілей.



© Кости́ря І., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

В українському контексті питання культурної дипломатії в умовах війни аналізують М. Кушнарєва [2] та І. Мусієнко [3], акцентуючи увагу на її ролі у зміцненні міжнародної підтримки та просуванні євроінтеграційного вектору. Окрему увагу дослідники приділяють інституційному виміру, зокрема діяльності Українського інституту [5; 7], а також практичним кейсам міжнародної культурної взаємодії [8; 9]. Водночас ці дослідження переважно зосереджуються на репрезентаційному аспекті дипломатії, не повною мірою розкриваючи трансформацію культурної дипломатії у сферу академічного виробництва знань.

У цьому контексті особливого значення набуває стаття Н. Чабан та Дж. Хедлі [14], у якій досліджується роль науковців у виробництві знань про війну росії проти України. Автори, спираючись на глибинні інтерв'ю з науковцями Нової Зеландії, демонструють, що академічна спільнота може ставати суб'єктом знаннєвої дипломатії, беручи на себе відповідальність «не мовчати» щодо агресії. При цьому знання розглядається як внесок освіти у міжнародні відносини, що формує критичне мислення та впливає на політичні рішення [14]. Таким чином, науковці постають як активні учасники міжнародної взаємодії, а не лише як спостерігачі.

Разом із тим Дж. Браттволл (J. Brattvoll) уводить поняття «нормативної безпекової дилеми письма про безпеку» [13], звертаючи увагу на те, що виробництво знань у контексті війни може саме стати частиною безпекового дискурсу. Автор підкреслює, що «знання для війни» здатне формувати нові межі допустимого академічного висловлювання та навіть обмежувати спектр наукових пояснень. Отже, виникає ризик, що прагнення до солідарності може поєднуватися з непомітною епістемічною мобілізацією [13].

У філософському вимірі ці процеси корелюють із роздумами В. Андрущенка про післявоєнний світ науки та освіти [1], де наголошується на необхідності переосмислення ролі університету у формуванні майбутнього. Проте питання переходу від культурної до знаннєвої дипломатії як складової частини нормативної безпеки залишається недостатньо концептуалізованим. Невирішеною частиною загальної проблеми є з'ясування того, як поєднуються культурна репрезентація, академічна відповідальність та безпековий дискурс і чи можливо вибудувати модель знаннєвої дипломатії, що не відтворює логіку «знання для війни», але водночас не залишається нейтральною щодо агресії.

Методологічну основу дослідження становить комплексний підхід, що поєднує загальнонаукові та спеціальні методи, застосування яких дало змогу перейти від теоретичного аналізу проблеми до моделювання нових дипломатичних практик. Аналітичний та синтетичний методи застосовано для опрацювання наукового доробку щодо концептів «м'якої сили», публічної, культурної та знаннєвої дипломатії (зокрема, праць М. Процюка, А. Марченка, Н. Чабан, Дж. Браттволла). Це дало змогу виокремити ключові елементи цих понять та синтезувати їх в авторську концептуальну модель «трикутника нормативної знаннєвої дипломатії». Порівняльний підхід використано для зіставлення функцій та проявів культурної дипломатії України у два періоди: до повномасштабного вторгнення (де домінувала репрезентаційна функція) та в умовах повномасштабної війни, коли вона набуває рис нормативної безпеки.

Порівняння здійснювалося за такими критеріями: 1) стратегічні цілі (формування іміджу проти конструювання міжнародного дискурсу та солідарності); 2) суб'єктність (перехід від виключно державних інституцій до залучення академічних та експертних спільнот). Інституційний підхід дав змогу проаналізувати організаційний та нормативно-правовий виміри культурної дипломатії. Зокрема, на основі аналізу оновленого Статуту державної установи «Український інститут» та діяльності міжнародних дослідницьких консорціумів досліджено здатність інституцій формувати довгострокові партнерства та трансформувати ситуативну підтримку в структурну взаємодію.

Джерельною базою дослідження слугували наукові публікації, нормативні документи, а також практичні кейси міжнародної культурної взаємодії України (міжнародні культурні проекти, упровадження україномовних аудіогідів, резонансні події навколо культурних артефактів). Для оцінки практичного потенціалу, ризиків та перспектив запропонованої авторської моделі додатково застосовано метод SWOT-аналізу.

Формулювання цілей статті. Метою статті є теоретичне осмислення трансформації культурної дипломатії України у формат знаннєвої дипломатії в умовах війни та визначення її ролі у формуванні нормативного виміру безпеки. Завданнями дослідження є виявлення меж академічної відповідальності та аналіз ризиків і можливостей знаннєвої дипломатії у сучасних міжнародних відносинах.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням наукових результатів. Культурна дипломатія України впродовж останніх років набула системного характеру, що підтверджується як нормативними документами, так і практикою діяльності профільних інституцій. Згідно з оновленням Статутом державної установи «Український інститут» [5], метою діяльності інституції є комплексна репрезентація України у світі засобами культурної дипломатії. Офіційна місія Інституту передбачає формування позитивного іміджу держави через культуру, мистецтво, мову та міжнародні партнерства [7]. У працях М. Кушнарської [2] та І. Мусієнко [3] підкреслюється, що в умовах війни культурна дипломатія стала інструментом мобілізації міжнародної підтримки, водночас виходячи за межі суто іміджевих функцій.

Теоретичне підґрунтя цього процесу закладене у концепції «м'якої сили», яка в контексті України розглядається як поєднання публічної та культурної дипломатії [6]. А. Марченко [4] наголошує на механізмах реалізації культурної дипломатії, які включають інституційний, комунікаційний та цифровий виміри. У дослідженні А. Умінської-Воронської (A. Umińska-Woroniecka) [17] підкреслюється історична еволюція культурної дипломатії як стратегічного використання культури у зовнішній політиці.

Разом із тим сучасна ситуація війни актуалізує питання переходу від культурної до знаннєвої дипломатії. У статті Н. Чабан та Дж. Хедлі [14] обґрунтовано, що академічна спільнота може ставати суб'єктом міжнародної взаємодії через виробництво знань про війну. Дослідники демонструють, що відповідальність «не мовчати» перетворює науковців на учасників процесів знаннєвої дипломатії, які впливають на формування міжнародного дискурсу. У цьому контексті знання виступає не лише аналітичним ресурсом, а й нормативним чинником міжнародних відносин.

Однак цей процес супроводжується певними ризиками. Дж. Браттволл [13] вводить поняття «нормативної безпекової дилеми письма», коли академічний дискурс може ненавмисно відтворювати логіку безпекової мобілізації. Це особливо актуально в умовах війни, коли межа між науковим аналізом та політичною позицією стає розмитою. Отже, знаннєва дипломатія потребує усвідомлення власної відповідальності та критичної рефлексії.

Практичний вимір культурно-знаннєвої дипломатії проявляється у конкретних ініціативах, таких як упровадження україномовних аудіогідів у музеях світу [8], міжнародні культурні проекти [9], а також суспільний резонанс подій навколо «шолома пам'яті» [10], реакції громадських діячів [11] та державні відзнаки [12]. Ці приклади демонструють, що культурна репрезентація переходить у сферу публічної та політичної взаємодії.

У філософському вимірі ця трансформація співвідноситься з ідеями В. Андрущенка [1] щодо післявоєнного світу науки й освіти, де університет розглядається як простір формування відповідального майбутнього. Таким чином, знаннєва дипломатія стає продовженням культурної дипломатії у сфері академічного виробництва смислів.

Отже, науковий результат дослідження полягає у доведенні того, що в умовах війни культурна дипломатія України трансформується у комплексну модель культурно-знаннєвої взаємодії, яка формує нормативний вимір безпеки. Поєднання інституційного механізму [5; 7], концепції «м'якої сили» [6; 15–17], практичних кейсів [8–12] та академічної відповідальності [13; 14] створює нову архітектуру міжнародної підтримки, у якій знання стає стратегічним ресурсом.

У межах даного дослідження пропонується авторська модель «трикутника нормативної знаннєвої дипломатії», яка поєднує три взаємопов'язані виміри: культурний, академічний та безпековий. Культурний вимір формує первинну символічну присутність держави у світі через мову, мистецтво, пам'ять та цінності. Академічний вимір забезпечує виробництво та поширення знань про війну, трансформації та майбутнє міжнародного порядку. Безпековий вимір проявляється у тому, що ці знання і символічні форми впливають на формування нормативних рамок міжнародних рішень. Таким чином, дипломатія перестав бути лише інструментом комунікації – вона стає інструментом конструювання норм.

Другим елементом моделі є принцип «відповідальної інтерпретації», який передбачає, що науковці та культурні актори усвідомлюють власну участь у формуванні безпекового дискурсу. Знання не є нейтральним – воно або посилює, або стримує певні політичні наративи. Тому знаннєва дипломатія повинна уникати двох крайнощів: з одного боку, інструменталізації науки як пропаганди, з іншого – моральної нейтральності щодо агресії. Відповідальна інтерпретація означає здатність репрезентувати реальність війни без відтворення логіки ворожої пропаганди та без редукції складності до політичних гасел.

Третій елемент моделі – ефект довготривалої нормативної стабілізації. Культурно-знаннєва дипломатія у воєнний період закладає основи післявоєнного порядку, формуючи спільні цінності, академічні мережі та механізми солідарності. Саме через поєднання культури та знання відбувається перехід від ситуативної підтримки до структурної взаємодії. У цьому сенсі запропонована модель дає змогу розглядати знаннєву дипломатію не як тимчасову реакцію на кризу, а як довгострокову стратегію нормативної безпеки, у якій університет, інтелектуал та культурна інституція стають співтворцями міжнародного порядку.

SWOT-аналіз моделі нормативної знаннєвої дипломатії представлений у табл. 1.

Таблиця 1

SWOT-аналіз моделі нормативної знаннєвої дипломатії

Сильні сторони	Слабкі сторони
Поєднання культурного, академічного та безпекового вимірів у єдину концептуальну рамку	Висока залежність від міжнародної академічної солідарності
Формування довгострокового нормативного впливу, а не лише іміджевого ефекту	Ризик розмиття меж між наукою і політикою
Підвищення суб'єктності України у глобальному інтелектуальному просторі	Нерівномірність участі українських інституцій у міжнародних мережах
Можливість впливу на міжнародний дискурс через експертні та освітні платформи	Обмежені ресурси та інституційна нестабільність у воєнний період
Можливості	Загрози
Формування післявоєнної архітектури міжнародної співпраці у сфері науки й освіти	Інструменталізація знання у форматі knowledge for war
Розширення академічних мереж і дослідницьких консорціумів	Репродукування безпекових наративів через надмірну мобілізацію
Посилення нормативного впливу через освітню дипломатію	Утома міжнародної спільноти від української тематики
Консолідація діаспори та інтелектуальних спільнот	Інформаційні атаки та дискредитація українського академічного голосу

Сильні сторони моделі пов'язані передусім із її інтегративним характером. Поєднання культурного, академічного та безпекового вимірів створює цілісну рамку, у якій знання перестає бути лише інструментом опису реальності й стає механізмом формування норм. Саме тому модель нормативної знаннєвої дипломатії потребує постійної рефлексії та балансування між відповідальністю, критичністю й стратегічною доцільністю.

Висновки дослідження та перспективи подальших досліджень у даному напрямі. У результаті дослідження встановлено, що культурна дипломатія України в умовах війни поступово трансформується у знаннєву дипломатію, де ключову роль відіграють академічне виробництво знань та міжнародна інтелектуальна солідарність. Виробництво знання перестає бути нейтральним процесом і стає чинником формування нормативного порядку, що впливає на політичні рішення та міжнародну підтримку.

Знаннєва дипломатія виявляється двовекторним процесом: з одного боку, вона сприяє поширенню об'єктивної інформації про війну, а з іншого – трансформує саму систему вищої освіти та роль науковців у суспільстві. Водночас існує потреба у постійній рефлексії щодо меж академічної відповідальності, щоб уникнути редукції науки до інструменту політичної мобілізації.

Перспектива подальших досліджень полягає у розробленні теоретичної моделі нормативної безпеки, що поєднує культурну, знаннєву та освітню дипломатію. Особливо актуальними є аналіз післявоєнної архітектури міжнародної співпраці у сфері науки й освіти, а також дослідження довгострокового впливу знаннєвої дипломатії на формування глобального дискурсу про війну та мир.

Список використаної літератури

1. Андрущенко В.П. Післявоєнний світ науки та освіти: філософська рефлексія майбутнього. *Вища освіта України*. 2022. № 1–2(84–85). С. 5–9. DOI: [https://doi.org/10.31392/NPU-VOU.2022.1–2\(84–85\).01](https://doi.org/10.31392/NPU-VOU.2022.1–2(84–85).01)
2. Кушнарєва М. Українська культурна дипломатія під час війни: досвід, проблеми, перспективи. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. 2023. Вип. 67. С. 35–53. DOI: <https://doi.org/10.15407/nr.67.035>
3. Мусієнко І. Культурна дипломатія України в контексті проблем євроінтеграції та міжнародних економічних стосунків. *Електронний архів Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. 2026. URL: <https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/474d51e4-ac65-47d9-8835-5ea4a481ddc9/content>
4. Марченко А. Культурна дипломатія: поняття та механізми реалізації. *Економіка та суспільство*. 2026. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/5407/5350>
5. Про затвердження нової редакції Статуту державної установи «Український інститут»: Наказ Міністерства закордонних справ України від 27.01.2021. Київ, 2021.
6. Процюк М.В. Публічна і культурна дипломатія як засіб м'якої сили України: запозичені моделі, реальні кроки та стратегічні пріоритети. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2016. Вип. 23(2). С. 21–28.
7. Український інститут : офіційний сайт. 2026. URL: <https://ui.org.ua/mission/>
8. Усвітлі запрацювали ще чотири україномовні аудіогіди – Олена Зеленська. *Офіційне Інтернет-представництво Президента України*. 2026. URL: <https://www.president.gov.ua/news/u-sviti-zapracuvali-she-chotiri-ukrayinomovni-audiogidi-ole-99761>
9. Зв'язок, що не боїться відстані: українські культурні та цифрові проєкти за кордоном. *Рубрика*. 2026. URL: <https://rubryka.com/article/ukrainian-culture-abroad-2/>

10. «Ми вам співчуваємо, але...». Чому суд відхилив апеляцію Гераскевича щодо «шолома пам'яті». *BBC News Україна*. 2026. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c9wnlg2yvdxo>
11. Нищук Є. Офіційна сторінка у Facebook. 2026. URL: <https://www.facebook.com/Yevhen.Nyschuk/mentions/>
12. Про нагородження В. Гераскевича орденом Свободи : Указ Президента України від 12.02.2026 № 119/2026. Київ, 2026. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1192026-58325>

CULTURAL AND KNOWLEDGE DIPLOMACY OF UKRAINE IN WAR CONDITIONS: FROM «SOFT POWER» TO NORMATIVE SECURITY

Inna Kostyrya

*Kyiv National University of Culture and Arts,
Department of International Relations
36 Yevhen Konovalets St., 01133, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-2654-8472>*

The article provides a theoretical and analytical understanding of the transformation of Ukraine's cultural diplomacy in the conditions of a full-scale war and its gradual transition to the format of knowledge diplomacy as a tool of normative security. The relevance of the study is due to the changing nature of international support for Ukraine, where, along with the classical instruments of «soft power», the production of academic knowledge, the formation of international discourse on war and the responsibility of intellectual communities for public positions are becoming increasingly important. The aim of the article is to clarify the relationship between cultural and knowledge diplomacy and determine their role in the formation of the normative dimension of security in modern international relations. The methodological basis is analysis, synthesis, comparative and institutional approaches, which allowed us to reveal the evolution of the concept of «soft power» and its practical implementation in the Ukrainian context. As a result of the study, it is substantiated that the cultural diplomacy of Ukraine goes beyond the representational function and acquires strategic importance as a mechanism for the formation of international norms, value orientations and political solidarity. Knowledge diplomacy, implemented through academic publications, international conferences, expert networks and institutional partnerships, acts as a continuation of cultural diplomacy and contributes to strengthening Ukraine's subjectivity in the global intellectual space. It is proven that the combination of cultural and academic dimensions forms a new model of security interaction, in which norms, values and responsibility become key factors of international support. The practical significance of the results obtained lies in the possibility of their application for the development of updated state strategies of public diplomacy and international academic cooperation. Further research in this direction will allow us to conceptualize the role of university communities and research networks as influential actors in the global security architecture. In particular, this approach allows us to rethink traditional instruments of influence, affirming domestic intellectual capital as an integral component of national resilience.

Key words: cultural diplomacy, knowledge diplomacy, «soft power», normative security, international support, academic responsibility, war, international relations.

Дата першого надходження статті до видання: 23.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 327:355.02(55)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.46>

ІРАНСЬКА МОДЕЛЬ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ: РОЛЬ КВІР ТА ПРОКСІ-ГРУП У РЕГІОНАЛЬНІЙ СТРАТЕГІЇ ІРАНУ

Дмитро Лях

*Луганський національний університет імені Тараса Шевченка,
факультет соціальних і гуманітарних наук,
кафедра політології і міжнародних відносин
вул. Віктора Новікова, 2, 37500, м. Лубни, Україна
<https://orcid.org/0009-0000-9884-345X>*

Олена Меженська

*Луганський національний університет імені Тараса Шевченка,
факультет соціальних і гуманітарних наук,
кафедра політології і міжнародних відносин
вул. Віктора Новікова, 2, 37500, м. Лубни, Україна
orcid.org/0000-0002-1053-5020*

У статті досліджено іранську модель гібридної війни, у якій центральну роль відіграють Корпус вартових Ісламської революції та підконтрольна йому розгалужена мережа проксі-угруповань; здійснено комплексний аналіз трансформації воєнізованих структур у потужний економічний механізм і з'ясовано причини кризи зовнішньополітичної доктрини Тегерана в умовах сучасних геополітичних викликів.

Установлено, що Іран сформував специфічну економічну модель, у межах якої КВІР та «Басідж» контролюють 30–50% ВВП через систему кооперативних фондів, монополізуючи стратегічно важливі галузі, зокрема енергетичний сектор, металургію, будівництво, фінансову сферу, телекомунікації та медіа, що дає змогу режиму ефективно пом'якшувати санкційний тиск і забезпечувати фінансування проксі-акторів поза межами офіційного державного бюджету. Розглянуто зовнішньополітичну стратегію Ірану, засновану на винесенні потенційного театру воєнних дій за межі країни та формуванні «буферних зон» для поглинання ударів, ключовим інструментом реалізації якої виступають сили «Аль-Кудс», що під керівництвом Касема Сулеймані створили стратегічний коридор до узбережжя Середземного моря та розгалужену мережу так званих «шести армій» у регіоні.

Проаналізовано події останніх років, які засвідчили зростаючу уразливість цієї моделі: ослаблення «Хезболли», руйнування її фінансової інфраструктури та втрата ключових логістичних маршрутів через Сирію суттєво підірвали доктрину передової оборони й призвели до часткової ізоляції іранських гібридних активів.

Обґрунтовано, що надмірне фінансування зовнішньополітичних проєктів спричинило явище «імперського перенапруження» та поглиблення внутрішньої соціально-економічної кризи, яка проявляється у високому рівні інфляції, девальвації національної валюти, дефіциті інвестицій, а також у хронічній нестачі базових ресурсів, що в сукупності ставить під сумнів довгострокову стійкість іранської моделі розвитку та її здатність підтримувати поточний рівень регіонального впливу.

Ключові слова: гібридна війна, Іран, КВІР, проксі-групи, передова оборона, асиметрична війна, Близький Схід, сили «Аль-Кудс».

Після перемоги Ісламської революції 1979 р. та повалення режиму Мохаммеда Реза Пахлаві політичний ландшафт Ірану зазнав фундаментальної трансформації. Перехід від світської монархії до теократичної республіки під проводом аятоли Рухолли Мусаві



© Лях Д., Меженська О., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Хомейні супроводжувався гострою внутрішньою боротьбою. Режим зіткнувся з багатовекторними загрозами – від залишків шахських лоялістів та правонаціоналістичних рухів до ліворадикальних угруповань та опозиційно налаштованого шіїтського духовенства, яке не поділяло концепцію Вілайат аль-факіх. На зовнішньополітичній арені ключовими загрозами для Ірану стали держави Близького Сходу, «колективний Захід» та Ізраїль, що зумовило перехід Ірану до стратегії регіональної ізоляції та формування ідеології «Експорту ісламської революції» [1, с. 15].

Для виживання нової влади ключовим став превентивний «захист від переворотів». Хомейні виявляв глибоку недовіру до регулярної армії Артеш, убачаючи в ній оплот монархізму через західну освіту генералів та участь цих військ у придушенні шіїтських повстань.

У відповідь на ці виклики указом Хомейні було створено Корпус вартових Ісламської революції «КВІР» [2, с. 503]. На думку провідних учених, ця структура проектувалася як ідеологічний антипод регулярної армії. Критеріями відбору була жорстка релігійна та ідеологічна селекція (винятково шіїти, віддані ідеалам революції). Статус – пряме підпорядкування Верховному лідеру. Було створено фінансову автономію через створення паралельної системи фінансування поза межами стандартної державної ієрархії, що згодом перетворило КВІР на потужного економічного гравця [2].

Як зазначають дослідники, період 1980–1988 рр. став критичним для іранської державності. Зовнішня агресія Іраку збіглася з піком внутрішньої дестабілізації. Опозиційні сили, зокрема «Організація моджахедів іранського народу», намагалися скористатися воєнним станом для повалення теократії. Репресивна відповідь режиму була безпрецедентною. Із червня 1981 р. по березень 1982 р. було здійснено масштабні чистки опозиційно налаштованого населення, режим націлювався на комуністів, соціалістів, соціал-демократів, лібералів, монархістів, поміркованих ісламистів і членів віри багаї у рамках Іранської культурної революції. Було придушення акції «Спільноти мусульманських мучеників» у квітні 1981 р. [3, с. 32]. Були жорсткі зачистки опозиції після їхнього вбивства президента Мохаммда-Алі Раджаї [3, с. 34]. Саме в умовах війни на два фронти зовнішнього та внутрішнього відбулося загартування КВІР як ключового силового інструменту режиму.

У розпал війни під управління КВІР переходить «Басідж», що створена у 1979 р., і на відміну від елітарного КВІР «Басідж» став масовим народним ополченням, що виконувало функції, подібні до внутрішніх військ та мобілізаційного резерву. На основі проведеного аналізу варто відзначити, що для нижчих верств населення, сільської молоді та мешканців провінцій служба в «Басідж» стала дієвим соціальним ліфтом. Лояльність в обмін на можливість кар'єрного зростання дала змогу режиму сформувати широку базу підтримки серед пролетаріату, інтегруючи їх у силові структури та забезпечуючи стабільність системи.

Сучасний Іран, згідно з аналітичними даними, демонструє унікальну модель військово-корпоративного капіталу, де «Басідж» виступає економічним крилом КВІР. Центральним інструментом цього впливу є розгалужена система кооперативних фондів. Хоча формально існують окремі структури Кооперативний фонд КВІР та Кооперативний фонд «Басідж», де-факто вони функціонують як єдиний фінансовий механізм під стратегічним управлінням Корпусу [4, с. 79].

За оцінками аналітиків, ці структури контролюють від 30% до 50% ВВП Ірану [4, с. 80], що дає режиму змогу мінімізувати наслідки міжнародних санкцій через створення замкнених циклів виробництва та капіталовкладень.

Аналізуючи статті на цю тему, можна дійти висновку, що процес економічної експансії військових структур активізувався після завершення ірано-іракської війни. Державна

політика лібералізації та приватизації, що розпочалася у цей період, створила вакуум, який не могли заповнити приватні інвестори з-за кордону через високі ризики та політичну закритість.

У 2007 р. через інвестиційну компанію «Mehr Eghtesad Iranian Investment Company» структури «Басідж» здійснили поглинання контрольних пакетів акцій у стратегічних галузях. У видобувній промисловості – контроль над родовищами цинку, свинцю та інших рідкоземельних мінералів. У металургії – пряме володіння Mobarakeh Steel Co, найбільшим виробником сталі в регіоні MENA (Близький Схід та Північна Африка), що має власну інфраструктуру, а також власні професійні спортивні клуби. У банківському секторі банк «Mehr Bank» трансформувався з вузькоспеціалізованої каси для обслуговування військових та їх сімей на фінансову установу, що почала обслуговувати звичайних клієнтів. Через систему державних дотацій, зокрема від банку «Меллат», цей банк здійснює споживче кредитування цивільного населення, посилюючи фінансову залежність громадян від структур «Басідж» [4].

Організація «Basij Construction Organization» фактично монополізувала значну частку ринку цивільного будівництва та критичної інфраструктури. Окрім цього, холдинг охоплює телекомунікації та ІТ, де володіє частками в Інтернет-провайдерах та мобільних операторах, що забезпечує як прибуток, так і інструменти цифрового контролю, контроль над низкою ЗМІ для формування лояльного інформаційного дискурсу. Мережі супермаркетів та транспортні компанії, що дають змогу обходити торговельні ембарго [4].

Таким чином, згідно з дослідженнями, «Басідж» трансформувався у транснаціональну корпорацію, яка використовує свій парамілітарний статус для легітимізації економічного домінування. Це створює фундамент для фінансування зовнішньополітичних операцій Ірану та підтримки його проксі-груп без прямого залучення державного бюджету.

В основі зовнішньополітичної парадигми Ірану лежить доктрина «передової оборони». Її сутність полягає у переносі потенційного театру воєнних дій за межі національних кордонів. Із погляду реалізму в міжнародних відносинах Тегеран прагне створити систему «буферних зон» та мережу недержавних суб'єктів, які виконують роль стратегічної глибини. Це перетворює сусідні держави на простір для поглинання ударів, забезпечуючи внутрішню стабільність ісламського режиму та мінімізуючи ризики прямого іноземного вторгнення на територію Ірану.

Головним інструментом реалізації цієї стратегії є підрозділ «Аль-Кудс» у складі КВІР, створений під час ірано-іракської війни, який спеціалізується на експорті ідеології, підготовці парамілітарних формувань та проведенні спеціальних операцій за кордоном [5, с. 2].

Спираючись на висновки, наведені Дж. Меддокс, можна стверджувати, що першим успішним досвідом іранського експорту революції стала підтримка шіїтських рухів під час Ліванської війни 1982 р., що призвело до створення «Хезболли» [6, с. 715–716]. За десятиліття фінансової (близько \$700 млн щорічно, як зазначає у своєму огляді Н.М. Торбей) [7] та технічної підтримки Тегерана організація еволюціонувала у найпотужнішу недержавну армію світу. Проте події 2024–2025 рр. стали для «Хезболли» екзистенційною загрозою. Ізраїлю вдалося ліквідувати Хасана Насраллу та вище командування, і це підірвало ієрархічну стійкість організації [6, с. 715–716]. Цілеспрямовані удари по системі «Аль-Кард аль-Хасан» (АҚАН), неформальному банківському сектору «Хезболли», у поєднанні з міжнародними санкціями спричинили гостру кризу ліквідності. Свою роль також зіграла геополітична ізоляція після падіння режиму Башара Асада в Сирії, що призвело до втрати критично важливого наземного логістичного коридору «шіїтського мосту» й унеможливило стабільне постачання озброєння з Ірану.

Попри релігійні розбіжності, підтримка сунітських угруповань ХАМАС та «Ісламський джихад» демонструє прагматизм іранської політики. Використовуючи палестинське питання як інструмент мобілізації, Тегеран інтегрував ці сили у крило «Аль-Кудс» у 1990-х роках. Складна логістична мережа контрабанди через Судан, Єгипет та Синайські тунелі дала змогу перетворити Сектор Газа на «південний фронт» тиску на Ізраїль, що діє синхронно з ліванським вектором. За оцінками США, фінансування сягає приблизно 100 млн доларів на рік [8, с. 21–23].

Згідно з аналітичним звітом Бібліотеки Палати громад Великої Британії, падіння режиму Саддама Хусейна у 2003 р. зруйнувало стару сунітсько-авторитарну систему контролю та створило тривалий вакуум безпеки, яким скористався Іран [8, с. 15–18]. Спираючись на напрацьовані ще до вторгнення зв'язки з шіїтськими партіями та рухами, Тегеран почав формувати і підтримувати мережу збройних угруповань, що згодом оформилися у структури на кшталт «Катаїб Хезболла», «Бадр», «Асаїб Ахль аль-Хак» та ін. Як свідчать аналітики, ключовим етапом стали інституціоналізація цих формувань у складі Popular Mobilization Forces після 2014 р. та їх легалізація парламентом у 2016-му, що дало змогу зберегти автономію ополчень, формально включивши їх до системи безпеки держави. Паралельно ці групи використовувалися як інструмент тиску на зовнішнього гравця, насамперед США, через регулярні атаки на американські та коаліційні об'єкти, особливо після 2023 р. Пов'язані з ополченнями політичні сили інтегрувалися у парламент та урядові коаліції, блокували небажаних кандидатів і поступово зміцнювали контроль над державними інститутами й економічними потоками. У результаті склалася модель, за якої збройні проксі одночасно діють як силовий важіль і як частина політичної системи, наближаючи Ірак до сценарію, який аналітики описують як «ліванізацію», з ослабленою центральною владою та впливовими напівдержавними міліціями [8, с. 15–18].

На відміну від Іраку чи Лівану, де Іран спирається на значні місцеві шіїтські громади, сирійський кейс, як зазначає британський дослідник Філіп Лофт, змусив Тегеран вибудувати унікальну модель через брак ідеологічно близького населення в Сирії, КВІР трансформував країну на полігон для транснаціональних шіїтських груп. Основними компонентами цієї мережі стали добровольці з Іраку, Лівану, Пакистану та Афганістану. Це дало змогу Тегерану врятувати режим Асада у 2011 р. й забезпечити безперервний транзит зброї до «Хезболли», створюючи стратегічний тил для антиізраїльського фронту.

Згідно з аналітичними даними Commons Library, іранська допомога Дамаску протягом останнього десятиліття мала комплексний характер, за оцінками ООН, пряма підтримка сягала близько \$6 млрд на рік [8, с. 13]. Постачання нафти на суму приблизно \$10 млрд (у період 2013–2018 рр.) дало змогу режиму Асада уникнути повного економічного колапсу. Сили «Кудс» не лише консультували регулярну армію, а й спільно з «Хезболлою» сформували Сирійські сили національної оборони, лояльну режиму парамілітарну структуру [8, с. 13].

Іран сформував у Сирії розгалужену ієрархію збройних формувань, чисельність яких, за різними оцінками, становить від 20 до 30 тис осіб. Залучено ідеологічних та прагматично мотивованих бійців з Афганістану (Ліва Фатіміюн), Пакистану (Ліва Зайнабіюн) та Іраку (Ліва Абу Фадль аль-Аббас). «Хезболла» часто виступає як посередник, інтегруючи місцеві сирійські групи (наприклад, Куват ар-Ріда) у свою структуру, що робить іранський вплив більш замаскованим та стійким [8, с. 13].

Підтримка руху «Ансаралла», тобто хуситів у Ємені, надала Ірану можливість впливати на глобальну морську торгівлю. Передача балістичних ракет типу «Кудс-1», «Хусейн» та БПЛА перетворила локальний конфлікт на загрозу регіональній безпеці, даючи хуситам

змогу тримати під прицілом інфраструктуру Саудівської Аравії та критично важливу для світової торгівлі нафтою Баб-ель-Мандебську протоку. Рух хуситів, що належить до шіїтів-зайдитів, виник у 1990-х роках як локальна реакція на саудівську експансію та маргіналізацію зайдитської меншини. Захоплення столиці Сани у 2014 р. та подальша ескалація конфлікту з міжнародно визнаним урядом, підтриманим саудівською коаліцією, створили вакуум безпеки, який Іран використав для посилення свого впливу на південному фланзі Аравійського півострова. Атаки в Червоному морі на судна та атаки на Ізраїль у 2024 р. використовуються хуситами як інструмент внутрішньої легітимізації. Це дає змогу відволікти населення від економічної руїни та посилити репресії проти опозиції (наприклад, масові смертні вироки за «співпрацю з коаліцією» у червні 2024 р.) під прикриттям «боротьби з агресором»[8, с. 18–21].

Центральним архітектором цієї складної мережі проксі-структур був генерал Касем Сулеймані, колишній командувач сил «Кудс» Корпусу вартових ісламської революції. Його стратегічну спадщину найбільш відверто охарактеризував генерал Голамалі Рашид, командувач центральної штаб-квартири «Хатам аль-Анбія». У своїй програмній промові, виголошеній у вересні 2021 р., Рашид розкрив деталі закритої наради з командирами КВІР, де Сулеймані за три місяці до своєї ліквідації американським БПЛА окреслив масштаби зробленого: «Я створив для вас шість армій за межами території Ірану. Я створив коридор довжиною 1500 кілометрів і шириною 1000 кілометрів аж до узбережжя Середземного моря. Усередині цього коридору знаходиться шість ідеологічних, іноземних армій. І будь-який ворог, який захоче воювати проти Ісламської Республіки, повинен буде спочатку пройти через ці армії. І він не зможе цього зробити» [9]. Дана заява є фундаментальною для розуміння іранської парадигми безпеки. Вона концептуалізує створення так званого «коридору», що простягається від Тегерана до Бейрута. Це складна система гібридних акторів, інтегрованих у політичні та державні апарати Лівану (Хезболла), Сирії (колишні сили підтримки Асада), Іраку (Катаїб Хезболла та ін.), Ємену (Ансаралла) та Палестини (ХАМАС та Ісламський джихад) для стримування Ізраїлю, США та Саудівської Аравії та створення постійної загрози для них. Використання ідеологічно вмотивованих іноземних ресурсів дає змогу Тегерану уникати прямої війни, зберігаючи власний людський та фінансовий капітал.

За висновками Р. Спрука, масштабні інвестиції Тегерана у зовнішньополітичні авантюри та утримання «шести армій» призвели до критичного розбалансування національної економіки. Витрати сотень мільйонів доларів на підтримку лояльних режимів та проксі-груп не принесли очікуваної геополітичної капіталізації, натомість спровокували внутрішню структурну кризу. На сучасному етапі станом на 2025–2026 рр. Іран демонструє класичні ознаки економіки, що виснажена тривалою участю в конфліктах. Інфляційні процеси призвели до того, що рівень інфляції у 2025 р. досяг критичної позначки у 50%, що призвело до стрімкого зuboжіння населення та ерозії середнього класу. Національна валюта ріал продовжує демонструвати історичне падіння, що фактично паралізує імпортні можливості та підриває довіру до внутрішнього ринку [10]. Дефіцит капіталовкладень у внутрішній сектор призвів до системних збоїв у забезпеченні базових потреб. Великі міста, включаючи Тегеран, стикаються з хронічною нестачею питної води та постійними відключеннями електроенергії, що стає каталізатором соціальної напруги.

Попри критичний стан соціуму, політичний режим ісламської республіки зберігає стійкість завдяки специфічним механізмам виживання, а саме використанню тіньового флоту та складних фінансових посередників, і дає змогу Ірану продовжувати експорт нафти. Продаж енергоносіїв за заниженими цінами забезпечує стабільний приплив твердої валюти, яка спрямовується на фінансування апарату примусу КВІР та «Басідж» і підтримку

критичного рівня ліквідності. Переорієнтація на сірі ринки дає владі змогу утримувати контроль над ключовими державними інститутами, попри деградацію цивільного сектору.

Підсумовуючи, можна констатувати, що іранська модель регіонального домінування, вибудована генералом Касемом Сулеймані, зіткнулася з ефектом «імперського перенапруження». Створена КВІР унікальна система, де парамілітарна організація одночасно є найбільшим корпоративним гравцем усередині країни та головним оператором проксі-мереж за кордоном, дала змогу Тегерану десятиліттями проєктувати силу без прямого зіткнення з великими державами. Проте події 2024–2026 рр., зокрема деградація військового потенціалу «Хезболли» та падіння режиму Асада в Сирії, продемонстрували уразливість цієї архітектури. Утрата «сухопутного коридору» та знищення ключових ланок управління підірвали доктрину «передової оборони», залишивши іранські активи ізольованими.

Головним викликом для майбутнього ісламської республіки залишається прірва між зовнішньополітичними амбіціями та внутрішнім економічним ресурсом. Гіперінфляція, знецінення національної валюти та інфраструктурний колапс указують на те, що ціна утримання «шести армій» стала непідйомною для іранського соціуму. Хоча режим демонструє надзвичайну адаптивність через використання тіньових фінансових інструментів, довгострокова стійкість такої моделі без фундаментальних реформ та деескалації залишається під сумнівом.

Список використаної літератури

1. Кіяниця В. Арабський Близький Схід у зовнішній політиці Ісламської Республіки Іран. *Вісник: Міжнародні відносини*. 2021. Вип. 54. № 2. С. 15–20. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2292.2021/2-54/15-20>
2. Сімоненко О.О. Історико-політичний аспект генезису спеціальних служб Ісламської республіки Іран. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 500–505. URL: http://lsej.org.ua/8_2023/117.pdf
3. Доценко І.В. Ісламська революція як рубіж у новітній історії Ірану : кваліфікаційна робота. Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2024. URL: <https://jqbthe.donnu.edu.ua/issue/view/635>
4. Shahi A., Forozan H. The Military and the State in Iran: The Economic Rise of the Revolutionary Guards. *The Middle East Journal*. 2017. Vol. 71, no. 1. P. 67–86. URL: https://www.researchgate.net/publication/313464589_The_Military_and_the_State_in_Iran_The_Economic_Rise_of_the_Revolutionary_Guards
5. Smith B. The Quds Force of the Iranian Revolutionary Guard. London : International Affairs and Defence Section, 2007. 9 p. URL: <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/SN04494/SN04494.pdf>
6. Maddocks J. Iran and Its Proxies: Attribution and State Responsibility. *International Law Studies*. 2025. Vol. 106. P. 747. URL: <https://digital-commons.usnwc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3124&context=ils>
7. Torbey N.M. How Much Do Iran's Proxies Really Cost? *This is Beirut*. 2025. 7 Oct. URL: <https://thisisbeirut.com.lb/articles/1326802/how-much-do-irans-proxies-really-cost>
8. Loft P. Iran's influence in the Middle East. *House of Commons Library*. 2024. 25 Jul. P. 1–46. URL: <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/CBP-9504/CBP-9504.pdf>
9. Abu Ali Express. For the history book. 2024. URL: <https://abualiexpress.com/en/en52831/>
10. Spruk R. Confrontation with the West and Long-Run Economic and Institutional Outcomes: Evidence from Iran. *Cornell University*, 2026. 63 p. URL: <https://arxiv.org/pdf/2602.03231>

THE IRANIAN MODEL OF HYBRID WARFARE: THE ROLE OF IRGC AND PROXY GROUPS IN IRAN'S REGIONAL STRATEGY

Dmytro Liakh

*Luhansk Taras Shevchenko National University,
Faculty of Social and Humanities Sciences,
Department of Political Science and International Relations
2 Viktor Novikov St., 37500, Lubny, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0000-9884-345X>*

Olena Mezhenska

*Luhansk Taras Shevchenko National University,
Faculty of Social and Humanities Sciences,
Department of Political Science and International Relations
2 Viktor Novikov St., 37500, Lubny, Ukraine
orcid.org/0000-0002-1053-5020*

The article examines the Iranian model of hybrid warfare, in which a central role is played by the Islamic Revolutionary Guard Corps and its extensive network of affiliated proxy groups; a comprehensive analysis is conducted of the transformation of paramilitary structures into a powerful economic mechanism, and the causes of the crisis of Tehran's foreign policy doctrine under contemporary geopolitical challenges are elucidated.

It is established that Iran has developed a distinctive economic model in which the Islamic Revolutionary Guard Corps and the Basij control 30 to 50 percent of the gross domestic product through a system of cooperative foundations, monopolizing strategically important sectors, including the energy industry, metallurgy, construction, the financial sector, telecommunications, and media, thereby enabling the regime to effectively mitigate the impact of sanctions and to finance proxy actors outside the official state budget. The study further explores Iran's foreign policy strategy, which is based on projecting a potential theatre of military operations beyond national borders and on the formation of «buffer zones» to absorb external shocks; the principal instrument of its implementation is identified as the Quds Force, which under the leadership of Qasem Soleimani established a strategic corridor to the Mediterranean coast and a broad network of the so-called «six armies» across the region.

The events of recent years are analysed as evidence of the growing vulnerability of this model: the weakening of Hezbollah, the destruction of its financial infrastructure, and the loss of key logistical routes through Syria have significantly undermined the doctrine of forward defence and have led to the partial isolation of Iranian hybrid assets.

It is substantiated that the excessive financing of foreign policy ventures has resulted in the phenomenon of «imperial overstretch» and the deepening of an internal socio-economic crisis, manifested in high inflation, the devaluation of the national currency, a deficit of investment, and a chronic shortage of essential resources, which collectively call into question the long-term sustainability of the Iranian development model and its capacity to maintain its current level of regional influence.

Key words: hybrid warfare, Iran, Islamic Revolutionary Guard Corps, proxy groups, forward defence, asymmetric warfare, Middle East, Quds Force.

Дата першого надходження статті до видання: 26.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 32:301.16:316.7

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.47>

ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ ВОЛОНТЕРСТВА В ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ

Тетяна Мадрига

*Карпатський національний університет імені Василя Стефаника,
факультет історії, політології і міжнародних відносин,
кафедра політичних наук
вул. Шевченка, 57, 76018, м. Івано-Франківськ, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-7761-9811>*

У статті здійснено теоретико-концептуальне осмислення феномену волонтерства у політичній науці. Простежено історичні витоки добровільних практик та їхній зв'язок із формуванням громадянського суспільства, демократичної культури та традицій асоціативної участі. Узагальнено основні інтерпретації волонтерства в політичній думці – від ліберальних і республіканських трактувань до комунітарних та критичних підходів. Розглянуто волонтерство як форму громадянської участі (civic engagement), механізм формування соціального капіталу та індикатор якості політичної культури. Особливу увагу приділено теорії соціального капіталу, концепції громадянського волонтаризму, моделі волонтерського процесу (Volunteer Process Model, VPM), а також інституційним підходам до взаємодії держави і громадянського суспільства, зокрема концепціям співвиробництва публічної політики (co-production) та держави, що надає можливості (enabling state). Проаналізовано безпековий та воєнний виміри волонтерства як складників національної стійкості та моделі «воєнної державності», у межах якої добровільні ініціативи інтегруються у механізми публічного управління.

Окреслено ризики інструменталізації волонтерства та проблеми підміни державних зобов'язань добровільною діяльністю. Проаналізовано український досвід волонтерства після 2014 р. як приклад масової громадянської мобілізації, трансформації відносин між державою і суспільством та інституціоналізації співпраці в умовах війни.

Обґрунтовано, що волонтерство виступає ключовим чинником розвитку громадянської активності, зміцнення соціальної довіри, національної стійкості та демократичної культури, а його політичний потенціал залежить від балансу між автономією громадянського сектору та належним інституційним оформленням партнерства з державою.

Ключові слова: волонтерство, громадянська участь, соціальний капітал, Україна, громадянське суспільство, держава, що надає можливості (enabling state).

Постановка проблеми. Сучасні трансформації політичних систем, кризи державної спроможності та зростання ролі громадянського суспільства актуалізують питання місця волонтерства у структурі політичних процесів. Волонтерська діяльність дедалі частіше виходить за межі благодійності та набуває ознак політично значущої практики – інструменту мобілізації, соціальної інтеграції, формування довіри та впливу на державну політику. Особливо виразно це проявляється в Україні в умовах війни, де волонтерські мережі частково виконують функції, які традиційно асоціювалися з державою.

Попри активне використання терміна «волонтерство» у науковому та публічному дискурсі, його теоретичне осмислення в політичній науці залишається фрагментарним. Волонтерство часто аналізується в соціологічному або управлінському вимірах, тоді як його роль як політичного феномену – носія соціального капіталу, чинника демократичної культури та елемента взаємодії держави і громадянського суспільства – потребує



© Мадрига Т., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

систематизації у межах політичної теорії. Це зумовлює необхідність концептуального узагальнення підходів до інтерпретації волонтерства та визначення його місця у сучасних моделях демократії й публічного управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні засади розуміння волонтерства формувалися в контексті досліджень громадянського суспільства та демократичної участі. Класичні ідеї А. де Токвіля щодо ролі добровільних асоціацій як основи демократії стали підґрунтям для подальших ліберальних інтерпретацій громадянської активності. У сучасній політичній науці значний внесок у пояснення суспільної ролі волонтерства зробили дослідники соціального капіталу, передусім Р. Патнем, який пов'язав участь у добровільних організаціях із рівнем довіри та ефективністю демократичних інститутів.

У межах теорій громадянської участі волонтерство розглядається як складова частина «громадянського волонтаризму» (С. Верба, К. Шлоцман, Г. Бреді). Концепція співвиробництва публічних послуг та підхід *enabling state* (J. Wallace, дослідження Carnegie UK) акцентують на інтеграції громадянської активності в механізми державного управління. На окрему увагу заслуговують дослідження Е. Клері, М. Снайдера та А. Омото, які розробили функціональний підхід до волонтерства, відомий як модель волонтерського процесу (*Volunteer Process Model, VPM*). Водночас критичні дослідження (неолібералізм, феміністична теорія) звертають увагу на ризики інструменталізації волонтерства, відтворення соціальної нерівності та перекладання державної відповідальності на громаду.

Різні аспекти волонтерства висвітлено у працях вітчизняних дослідників: О. Антонової, В. Вашковича, В. Манзюка, В. Рошканюка, Д. Горелова, О. Корнієвського, П. Горінова, Р. Драпушка, Т. Лях та ін. У цих дослідженнях феномен здебільшого розглядається крізь призму громадянської мобілізації, національної стійкості та розвитку громадянського суспільства, особливо після 2014 р. Водночас його цілісне теоретико-концептуальне осмислення в межах політичної науки залишається недостатньо розробленим, що й зумовлює наукову нішу цієї статті.

Формулювання цілей статті. Мета дослідження полягає у теоретико-концептуальному осмисленні феномену волонтерства в політичній науці через аналіз його місця у структурі громадянської участі, формуванні соціального капіталу, демократичної культури та взаємодії громадянського суспільства і держави, а також у з'ясуванні ролі волонтерських ініціатив у процесах політичної мобілізації та співвиробництва публічної політики.

Теоретичний аналіз здійснюється шляхом послідовного розгляду історичних витоків волонтерства, його інтерпретацій у політичній думці та сучасних концепцій, що пояснюють його роль у демократичному суспільстві.

Виклад основного матеріалу дослідження. Волонтерство – це суспільний феномен, що передбачає добровільну, безкорисливу участь громадян у діяльності на благо інших людей або спільноти без очікування матеріальної винагороди. Згідно із Законом України «Про волонтерську діяльність» (2011), волонтерська діяльність визначається як добровільна, безкорислива, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, яку здійснюють волонтери та волонтерські організації шляхом надання волонтерської допомоги [5]. Тобто на законодавчому рівні волонтерство трактується як форма благодійництва, що ґрунтується на принципах законності, гуманності, рівності, добровільності, безоплатності та неприбутковості [11]. Ці характеристики підкреслюють гуманістичну суть волонтерства: альтруїстичне служіння суспільним потребам, мотивоване моральними цінностями і солідарністю.

Історично феномен волонтерства пов'язують із розвитком ідей громадянського суспільства та доброчинності. Ще в XIX ст. французький мислитель Алексіс де Токвіль у праці «Демократія в Америці» звернув увагу на надзвичайну роль добровільних об'єднань

громадян у функціонуванні демократії [13, с. 112]. Токвіль назвав «мистецтво об'єднуватися» у добровільні асоціації «фундаментальною наукою демократії», адже американці, постійно гуртуючись у спілки, навчилися протистояти проявам егоїзму, тиранії більшості та надмірній централізації влади. На його думку, активна участь людей у добровільних товариствах слугувала школою демократії, виховуючи громадянську відповідальність та навички самоврядування. Отже, Токвіль заклав ідею про волонтерство (через асоціативну діяльність) як основу розвиненого громадянського суспільства і противагу авторитаризму. Його спадщина стала теоретичним підґрунтям для подальших ліберальних концепцій громадянської активності [13, с. 128].

Волонтерство у класичному розумінні тісно пов'язане з розвитком громадянського суспільства. Політичний теоретик Джон Кін зазначає, що з кінця XVIII – початку XIX ст. утвердилася розмежованість між державою та «третьою сферою» – ринком і громадянським суспільством, до якого увійшли незалежні від держави добровільні об'єднання, клуби, благодійні та релігійні організації [28, с. 45]. Громадянське суспільство розглядається як сфера, де громадяни самостійно, мирно і солідарно організовуються для захисту спільних інтересів та цінностей, зокрема шляхом волонтерської діяльності. Традиція ліберальної демократії надає особливого значення свободі об'єднань і добровільній участі: людина розглядається як самодостатній індивід, що добровільно співпрацює з іншими задля спільного блага, а роль держави – обмежена в утручанні у ці процеси [29, с. 210]. Таким чином, історичні витоки феномену волонтерства беруть початок в ідеях свободи, рівності та братерства, коли громадяни вільно об'єднувалися для взаємодопомоги та вирішення суспільних проблем.

У сучасній політичній науці волонтерство розглядається насамперед як одна з форм громадянської участі (civic engagement). На відміну від інституційних каналів політичної участі (вибори, партії тощо) волонтерська діяльність належить до позадержавних, горизонтальних практик участі громадян у суспільному житті [40, с. 52]. Волонтери добровільно долучаються до вирішення суспільних проблем – від допомоги уразливим верствам до реагування на кризи – і цим самим реалізують своє право на участь в управлінні спільними справами на місцевому та національному рівнях [26, с. 428].

Волонтерство як громадянська активність має подвійний соціально-політичний ефект. По-перше, воно є результатом самоорганізації спільнот, способом суспільної мобілізації «знизу». По-друге, масове волонтерство здатне впливати на суспільно-політичні процеси, консолідувати громадян навколо спільної мети та чинити тиск на владні структури. Український дослідник Ю.Ж. Шайгородський відзначає, що волонтерство є однією з форм громадської активності, результатом самоорганізації населення та ефективним інструментом консолідації громадян для досягнення спільної мети та впливу на суспільно-політичні процеси [16, с. 81]. Особливо яскраво це проявилось під час війни: високий рівень самоорганізації волонтерів в Україні став важливим складником національного спротиву агресору. Громадяни об'єднуються у мережі взаємодопомоги, які діють паралельно або у співпраці з офіційними інституціями, забезпечуючи суспільну стійкість [15].

Ключовою ознакою волонтерської діяльності є добровільність – участь особи з власної ініціативи, без правового, адміністративного чи соціального примусу. Це принципово відрізняє волонтерство від обов'язкових форм залучення до праці. Ліберальна традиція політичної думки наголошує, що громадянин має право самостійно вирішувати, чи долучатися до благодійної чи громадської роботи: будь-яка участь повинна бути справою вільного вибору та особистої ініціативи. Тому ідеї на кшталт «обов'язкового волонтерства» зазнають критики як такі, що суперечать самій природі волонтерства. Ліберальна держава,

таким чином, має створювати правові рамки, що захищають волонтерів, але не диригувати їхньою діяльністю; волонтерський сектор розвивається саморегульовано на основі громадянських ініціатив [29, с. 26]. Натомість республіканська політична традиція наголошує на обов'язку громадянина брати участь у справах спільноти. Із цього погляду волонтерство постає не лише як приватний вибір, а й як невід'ємний складник громадянськості та прояв *civic virtue* – громадянської добрості, що підтримує життєздатність демократичного порядку. Ще в античних республіках та в працях мислителів доби Відродження (зокрема, Н. Макіавеллі) і Просвітництва підкреслювалося, що свобода республіки ґрунтується на доброчесності громадян та їхній готовності ставити спільне благо вище власного інтересу. Сучасну інтерпретацію цих принципів запропонував Бенджамін Р. Барбер у праці «Сильна демократія», де наголошується на важливості регулярної участі громадян у спільних справах, що є ключовою умовою свободи та справедливого устрою [18, с. 118]. У цьому контексті волонтерство постає як прояв громадянської доброчесності та патріотичного обов'язку: громадянин добровільно служить спільному благу, не через страх покарання, а керуючись почуттям відповідальності за республіку.

Особливий приклад політичної мобілізації через волонтерство демонструє український досвід останніх років. Волонтерський рух, що масово піднявся під час Революції гідності (2013–2014) та особливо після початку російсько-української війни з 2014 р., значно підвищив суб'єктність громадянського суспільства [3, с. 10]. Волонтери не лише збирали ресурси для армії чи переселенців, а й формували нові горизонтальні зв'язки між людьми з різних регіонів, зміцнювали атмосферу довіри і солідарності. Це сприяло зростанню соціального капіталу нації та підвищило вимогливість громадян до влади. За соціологічними опитуваннями, рівень довіри населення до волонтерів і добровольчих організацій в Україні традиційно дуже високий, набагато вищий, аніж до державних інститутів [6–8; 14; 15]. Це свідчить про те, що волонтерські ініціативи легітимуються суспільством як моральний авторитет і здатні мобілізувати громаду швидше й ефективніше, ніж бюрократичні структури [10, с. 5].

Велике значення для розуміння волонтерства має й комунітарна традиція. Комунітаризм як напрям суспільно-політичної думки склався у 1980-х роках як критична реакція на ліберальний індивідуалізм і наголошує на тому, що особистість формується у контексті спільноти, а тому права індивіда невіддільні від його відповідальності перед нею. У цьому контексті волонтерство постає як форма спільнотної солідарності та відновлення соціальних зв'язків. Комунітаризм підкреслює роль локальних громад і самоорганізації, розглядаючи добровільну діяльність як носія моральних цінностей взаємної підтримки та довіри. Розвиток волонтерства пов'язується зі зміцненням соціальної згуртованості та посиленням горизонтальних зв'язків у суспільстві [23, с. 55]. Ключовою фігурою цього підходу є американо-ізраїльський соціолог Амітай Етціоні, автор маніфесту руху «Дух спільноти» (1993). Він звертає увагу на суспільну «моральну плутанину», що виникла внаслідок надмірного акцентування на правах і занедбання обов'язків, та обстоює відновлення балансу між автономією індивіда і порядком, укоріненим у спільноті [23, с. 26–29]. Розвиваючи цю думку у наступній книзі «Нове золоте правило» (1996), Етціоні формулює ключовий принцип: поважай і підтримуй моральний порядок суспільства так само, як прагнеш, щоб суспільство поважало твою автономію [24, с. 12].

Таким чином, волонтерство утверджується як дієва форма громадянської участі поза традиційною партійною політикою. Воно забезпечує канали включення громадян у суспільне життя для тих, хто може бути далекий від офіційних політичних процесів. Участь у волонтерських проєктах – це практика «буденної політики» (*everyday politics*),

коли людина робить політичний внесок через конкретні корисні справи (допомогу ближньому, захист громади тощо). Американські політологи Сідні Верба, К. Шлоцман і Г. Бреді у дослідженні «Голос і рівність. Громадянський волонтаризм в американській політиці» (1995) уводять поняття громадянського волонтаризму – сукупності несилових добровільних дій громадян (таких як волонтерство), що формують основу демократичної політики [40, с. 112]. За їхнім висновком, рівень залучення громадян до таких добровільних активностей безпосередньо впливає на якість демократії, оскільки розширює коло осіб, чий інтерес враховується в публічній політиці [40, с. 154].

Теорія соціального капіталу стала одним із ключових сучасних підходів, що пояснює значення волонтерства для демократії. Під соціальним капіталом розуміють мережі довіри, норми взаємної допомоги та взаємодії між людьми, які полегшують кооперацію і спільні дії у суспільстві [19, с. 243]. Популяризував цей концепт американський політолог Роберт Патнем. У книзі «Bowling Alone» (2000) він показав, що участь громадян у добровільних організаціях – включно з волонтерством – є індикатором рівня соціального капіталу [30, с. 65]. Патнем визначив соціальний капітал як «зв'язки між індивідами – соціальні мережі, пронизані нормами довіри і взаємності», і довів, що високий рівень залученості громадян до мереж взаємної підтримки корелює з ефективністю уряду та стійкістю демократії [31, с. 121]. Це підтверджує, що волонтерство і громадська активність створюють невидиму тканину довіри, яка скріплює суспільство та робить демократію життєздатною [25, с. 138].

Через призму соціального капіталу волонтерство розглядається як процес, що формує громадянські чесноти та зміцнює горизонтальні зв'язки між людьми. Добровільна співпраця у спільних справах привчає до взаємної відповідальності: люди допомагають одне одному і очікують, що у разі потреби отримають взаємну підтримку [30, с. 65]. Соціологи відзначають, що волонтерська діяльність сприяє вихованню «норм взаємності»: індивід, допомагаючи іншим без винагороди, укорінює в суспільстві розуміння, що добродійні вчинки є нормою і люди загалом «винні» одне одному посильну допомогу для спільного блага [24, с. 135]. Там, де поширене волонтерство, вищий загальний рівень довіри – як між приватними особами, так і до суспільних інститутів [19, с. 243]. Натомість занепад волонтерських об'єднань супроводжується атомізацією суспільства, утратою взаємної довіри і, як наслідок, ослабленням демократії. Патнем застерігав про кризу соціального капіталу у США кінця ХХ ст., коли люди стали менше волонтерити, рідше вступати до клубів і товариств (звідси образ «боулінгу наодинці») [30, с. 112]. Це, на його думку, загрожувало ерозією громадянської солідарності та зростанням відчуження громадян від влади [31, с. 121].

Сучасні наукові підходи до волонтерства також звертають увагу на відмінності видів соціального капіталу, які генерує волонтерська активність. Р. Патнем розрізняє «пов'язуючий» (bonding) соціальний капітал – тісні зв'язки всередині однорідних груп і «містковий» (bridging) соціальний капітал – зв'язки між різними соціальними групами [31, с. 124]. Волонтерство може створювати обидва типи: з одного боку, зміцнює внутрішню згуртованість локальних громад (bonding), з іншого – поєднує людей різного походження навколо спільних цілей, будуючи мости через соціальні розмежування (bridging) [30, с. 240]. Оптимальним для демократії є баланс цих видів капіталу: сильні локальні спільноти, відкриті до ширших суспільних зв'язків. Наприклад, волонтерські ініціативи Майдану 2013–2014 рр. об'єднали дуже різних за поглядами і регіонами людей у спільних координаційних центрах допомоги протестувальникам – це створило унікальний містковий капітал. Водночас після Майдану багато із цих мереж інституціоналізувалися у громадські організації, що продовжували діяльність (створення ветеранських фондів, волонтерських об'єднань АТО тощо), забезпечуючи довготривалі зв'язки довіри [4, с. 55].

Виходячи з теорії соціального капіталу, державна політика має бути зацікавлена у підтримці та розвитку волонтерства як ресурсу, що підвищує якість управління і зміцнює демократичну легітимність. Довіра, яка народжується у волонтерських спільнотах, поширюється і на інститути влади, якщо вони йдуть назустріч громадським ініціативам [36, с. 210]. У протилежному випадку – коли держава ігнорує або придушує добровільну активність – суспільний капітал занепадає, а громадяни відчужуються від держави. Таким чином, волонтерство служить посередником між суспільством і владою, що може як покращувати їхню взаємодію (у разі партнерства), так і оголювати конфлікти (якщо волонтери беруть на себе функції, з якими не справляється держава) [16, с. 80].

Інший аспект – волонтерство і політична культура демократії. Демократія потребує активних, відповідальних громадян, які спроможні співпрацювати, довіряти одне одному і об'єднуватися задля спільних цілей. Класики досліджень політичної культури Габріел Алмонд і Сідней Верба наголошували на важливості «громадянської культури», де громадяни беруть участь у суспільному житті не лише через вибори, а й через громадські організації, волонтерство, дискусійні клуби тощо [17, с. 84]. Волонтерська діяльність формує навички громадянської компетентності: комунікацію, організацію, лідерство, уміння відстоювати колективні інтереси. Досвід взаємодії у волонтерських групах також привчає до демократичних цінностей: рівності, поваги, толерантності, культури компромісу [18, с. 118]. Недарма добровільні товариства Токвіль називав школою демократії, де люди вчать «мистецтву спільного життя» [13].

Таким чином, у класичній політичній думці закладаються різні акценти в розумінні добровільної участі як прояву свободи або як форми громадянської відповідальності. Сучасні теорії розширюють це бачення, розглядаючи волонтерство як соціальний і політичний ресурс.

Отже, волонтерство постає як механізм формування довіри і горизонтальних зв'язків, що безпосередньо впливають на якість демократії та ефективність публічного управління.

Із позицій інституційного підходу волонтерство можна розглядати як елемент взаємодії формальних і неформальних правил, що визначають характер відносин між державою та громадянським суспільством. У кризових умовах така взаємодія набуває особливої ваги, оскільки волонтерські ініціативи частково компенсують інституційні прогалини та впливають на адаптацію управлінських практик.

Сучасні демократії визнають волонтерство як важливий компонент публічної політики та державного управління. Волонтерські ініціативи доповнюють діяльність державних інститутів, а подекуди стають їхніми партнерами у наданні суспільних послуг. Існує поняття «співвиробництва» публічних послуг (co-production), коли громадяни-волонтери спільно з державними органами працюють над вирішенням суспільних проблем, наприклад волонтери в поліції (шерифські добровольці), у цивільній обороні, соціальному забезпеченні (помічники соціальних працівників) тощо [32, с. 52]. Інститут волонтерства в публічному управлінні розглядається двоюко: з одного боку, як ресурс (додаткові трудові й інтелектуальні ресурси, які суспільство надає безоплатно для виконання суспільно важливих завдань), з іншого – як форма громадського контролю та зворотного зв'язку, що дає змогу краще врахувати потреби населення [20, с. 87].

Для теоретичного осмислення сучасних волонтерських практик в Україні корисною є концепція *enabling state* (держава, що надає можливості) [41]. Робота над цією концепцією у Великій Британії та Ірландії розпочалася із серії круглих столів, результати яких були опубліковані Фондом Carnegie UK. Під час дискусій було визначено низку взаємопов'язаних

тенденцій, що формують державу, яка надає можливості, зокрема: розширені можливості громадян та спільнот – громади та окремі особи мають можливість реалізовувати власний потенціал для покращення добробуту спільноти та досягнення індивідуальних цілей; модель співвиробництва послуг (co-production) – громадяни беруть участь у формуванні локальних послуг і можуть впливати на власний досвід їх отримання; успіх там, де традиційна держава зазнає невдачі – громади та окремі особи здатні вирішувати соціальні проблеми, з якими держава справляється недостатньо ефективно, наприклад боротьбу із самотністю та тривогою; рівні можливості та зменшення нерівностей – держава прагне усунути соціальні розриви, ураховуючи різний потенціал громад і окремих осіб, щоб ніхто не залишався позаду; цілісний та превентивний підхід до надання послуг – ресурси спрямовуються на підтримку превентивних заходів і координацію діяльності різних суб'єктів; спільна відповідальність – усі учасники суспільства беруть участь у покращенні колективного та індивідуального добробуту через партнерство між громадянами, громадянським суспільством і державою.

Концепція *enabling state* підкреслює роль уряду не стільки як прямого постачальника всіх благ, скільки як організатора та партнера, що залучає громаду, бізнес і волонтерів до спільного вирішення проблем [41, с. 208]. Із цього погляду успішна держава – це не та, що витісняє громадянську ініціативу, а та, що створює умови для її розвитку і направляє у русло суспільного блага.

Окремо варто згадати про роль волонтерства у сферах, дотичних до публічної безпеки та реагування на надзвичайні ситуації. У багатьох демократіях існують корпуси добровольців пожежників, рятувальників, пошуковців, медичних волонтерів, які діють поряд із професійними службами [38, с. 88]. Це показує приклад синергії державного і громадянського: заради спільної безпеки громадяни організовано пропонують свої час і вміння, а держава визнає їхню роль (через навчання, страхування, координацію). В Україні під час війни ця синергія проявилася у створенні численних волонтерських логістичних центрів, добробатів допомоги військовим, IT-волонтерів тощо, які взаємодіють з урядовими структурами [3, с. 27; 4, с. 118]. Волонтери стали «соціальними інноваторами»: вони гнучкіше й швидше впроваджували нові рішення (наприклад, БПЛА для війська, польові медичні розробки, інформаційні кампанії), які згодом переймалися офіційними відомствами [16, с. 84].

Проте інтеграція волонтерства у державну політику має і свої виклики. Критики зазначають, що уряди інколи зловживають волонтерськими ресурсами, перекладаючи на них власні зобов'язання. У руслі неоліберальної ідеології держава може скорочувати соціальні витрати, очікуючи, що прогалени заповнять волонтери і благодійники. Такий підхід називають «неоліберальною пасткою» волонтерства: добровольці беруть на себе надання базових послуг (медицина, освіта, соцзахист), а влада вивільнені кошти спрямовує на інші сфери або просто економить. Критична теорія розглядає це як переклад відповідальності з держави на громаду (*policy responsabilization*). Із точки зору критиків неолібералізму, популяризація волонтерства може використовуватися елітами для легітимації скорочення державних програм: мовляв, активне громадянське суспільство саме подбає про слабких, тому державні інтервенції не потрібні. У результаті волонтери фактично субсидіюють державу своєю безоплатною працею, але не мають формальних важелів впливу на політику. Такий стан речей може призводити до вигорання волонтерів і зниження якості послуг (через відсутність професійного ресурсу або гарантій безперервності) [27, с. 133]. Дослідниці С. Ілкан і Т. Басок у статті «Community Government...» (2004) показали, як урядові практики «відповідальності громадян» перекладають соціальні функції на добровольців, перетворюючи волонтерські організації на постачальників послуг без адекватних ресурсів. Так критичний

аналіз виявляє: волонтерський сектор може бути співучасником підтримання статус-кво, коли він закриває «діри» в системі замість того, щоб вимагати системних змін [27, с. 130]. Феміністична критика звертає увагу, що волонтерська праця часто базується на невидимій репродуктивній праці жінок (догляд, виховання, соціальна допомога) і може зміцнювати стереотипи гендерного поділу праці, якщо держава не враховує це. Постколоніальна критика аналізує феномен «волонтуризму» – поєднання туризму з короткостроковим волонтерством у країнах, що розвиваються, – як нову форму асиметричних відносин, де багата Північ «рятує» бідний Південь без системного розв’язання причин бідності [27, с. 140].

Незважаючи на ці застереження, волонтерство залишається здебільшого позитивно оціненим явищем у публічному управлінні. Ключовим є знаходження правильної міри між підтримкою волонтерства і відповідальністю держави. Найкращі практики демонструють країни, де уряд визнає автономію волонтерського сектору, створює сприятливі умови (правові, фінансові, освітні) для його розвитку, але не знімає із себе зобов’язань перед громадянами. У співпраці влади і волонтерів важливі принципи партнерства та додатковості: волонтерські ініціативи мають доповнювати, а не заміщувати функції держави, та мають бути почутими під час формування політики. Наприклад, залучення представників волонтерських організацій до консультацій під час розроблення соціальних програм підвищує адресність цих програм (волонтери доносять реальні потреби громади). ООН у Резолюції 73/140 «Волонтерство задля Порядку денного у сфері сталого розвитку до 2030 року» (2018) закликала уряди інтегрувати волонтерство в порядок денний сталого розвитку, визнаючи, що залучення добровольців допомагає досягати Цілей сталого розвитку і «нікого не залишати осторонь» [37].

Вагомим доповненням до інтерпретацій волонтерства є біхевіористичний підхід, що дає змогу розглядати його як форму участі крізь призму мотиваційних характеристик поведінки індивідів. У цьому контексті особливе значення має функціональна теорія волонтерства Е. Клері, М. Снайдера та А. Омото (Volunteer Process Model), згідно з якою добровільна діяльність є довготривалим і динамічним процесом, зумовленим прагненням особи реалізувати певні психологічні та соціальні функції. Дослідники доводять, що волонтерська участь може одночасно задовольняти ціннісні потреби (реалізація альтруїстичних переконань), пізнавальні (набуття досвіду і знань), соціальні (інтеграція в групу, підтримка зв’язків), захисні (зменшення внутрішнього напруження чи почуття провини), кар’єрні (отримання навичок і контактів) та потреби особистісного зростання. Такий підхід дає змогу пояснити волонтерство не лише як морально вмотивовану діяльність, а як складний соціально-психологічний механізм, у якому індивідуальні мотивації поєднуються із суспільно значущими наслідками, зокрема формуванням соціального капіталу, горизонтальних зв’язків довіри та стійких громадянських практик [33; 34].

Після 2014 р. українська наука суттєво змінила фокус у дослідженні волонтерства: від описових розвідок про «нові практики допомоги» дискурс перейшов до аналізу волонтерства як різновиду політичної участі, ресурсу мобілізації та співвиробництва публічної політики. Уже перші синтетичні огляди Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД) окреслили рамки порівняльного аналізу: співвідношення «оборонного» та «соціального» контурів волонтерської діяльності, механізми самоорганізації «знизу» та канали взаємодії з інститутами влади. Узагальнюючи емпіричний матеріал, ці праці запропонували аналітичну мову для опису мережовості, горизонтальності і швидкості рішень, що надалі стали «опорними поняттями» українського дискурсу [3, с. 6].

У 2022–2025 рр. на перший план вийшла проблематика «воєнної державності» та «стійкості»: волонтерство розглядають як складник моделі тотальної оборони і як суб’єкта

співвиробництва політики (логістика, медична допомога, евакуація, технічні інновації, реабілітація, відбудова). Дискусія зміщується від «героїчних» наративів до нормотворчих та управлінських питань: як інституціоналізувати співпрацю з державою, не нівелюючи автономію й швидкість громадських мереж; як запобігти підміні базових державних зобов'язань благодійністю. Ключовою віхою тут стали зміни 2022 р. до Закону України «Про волонтерську діяльність» (№ 2519-IX), що спростили процедури, розширили можливості залучення іноземців та унормували окремі аспекти обліку і підтримки – у політичному сенсі це маркер визнання державою невід'ємної ролі волонтерів у секторах безпеки, соціальної політики та відбудови [11; 5].

Концептуальний фокус зміщується також у бік «політичної дієздатності» волонтерських спільнот. У політичній науці дедалі частіше описують волонтерство як форму суспільної мобілізації, що не лише компенсує інституційні прогалини, а й впливає на порядок денний, розподіл ресурсів і механізми підзвітності. Показовою є стаття Ю. Шайгородського (2023), де волонтерство осмислено як канал консолідації, детермінований війною, який змінює конфігурацію відносин «держава – суспільство» та сприяє новій якості політичної участі. Важливий результат цих праць – перехід від «моралізаторської» оптики до інституційної логіки: волонтерські мережі вивчають через призму структури можливостей, транзакційних витрат, ризиків і норм [16, с. 77; 3, с. 10].

Разом із тим український дискурс позбувається явищ по ідеалізації і чіткіше проговорює ризики. Дослідники вказують на явище перекладання відповідальності (responsibilization), коли держава де-факто перекладає інфраструктурні функції на громади; наголошують на потребі окреслити межі «додатковості» волонтерства, щоб не легітимувати хронічне недофінансування базових політик. Відповідями називають контрактні моделі співпраці, стандарти підзвітності, прозорі грантові механізми, коди етики та незалежний аудит – інструменти, які знижують ризик девальвації довіри та «вигорання» сектору [1, с. 31]. У підсумку формується консенсус: сильне волонтерство є ресурсом демократії та національної стійкості, але його політична ефективність залежить від наявності «інституційних мостів» із державою [10].

Порівняльний зріз свідчить: на відміну від багатьох демократичних суспільств, де волонтерство зосереджене на соціальних послугах і культурно-освітніх практиках, в Україні його «ядро» має військово-гуманітарний профіль, інтегрований у безпековий контур. Це підсилює політичні наслідки – від адвокації оборонних закупівель до стандартизації реабілітаційних сервісів і партисипативного планування відбудови. З огляду на це, українські академічні дискусії стають важливим експортоорієнтованим ресурсом: напрацьовані моделі співпраці, метрики та етичні стандарти можуть бути корисні іншим країнам із високоризиковими середовищами [35].

Отже, волонтерство як соціально-політичний феномен є багатовимірним явищем, що охоплює різні рівні суспільного життя – від особистісного (морального вибору людини допомагати іншим) до глобального (транскордонні волонтерські рухи, гуманітарна діяльність). Теоретико-концептуальний аналіз показує, що в політичній науці волонтерство розглядається і як школа демократії (за Токвілем), і як джерело соціального капіталу (за Патнемом), і як форма громадянського активізму, спроможна змінювати суспільство (український досвід). Воно вписується у рамки громадянського суспільства, доповнює механізми представницької демократії, збагачує публічну політику ресурсами та ідеями «знизу».

Український досвід волонтерства в умовах війни висуває нові дослідницькі завдання: осмислити, які політичні чинники визначають вплив волонтерських ініціатив на владу і суспільство; з'ясувати, як держава може інституціоналізувати взаємодію з волонтерами,

не втративши їх динамізму; окреслити, які уроки із цього досвіду можуть бути корисними для інших країн. Волонтерство сьогодні – це не периферійне явище, а важливий чинник стійкості демократії, розвитку соціального капіталу та гуманізації політики. Його теоретичне осмислення потребує комплексної аналітичної рамки, що інтегрує політичну теорію, інституційний аналіз і дослідження громадянської участі в умовах трансформаційних та воєнних викликів.

Список використаної літератури

1. Антонова О.Р. Зарубіжний досвід залучення волонтерських рухів до взаємодопомоги на місцевому рівні. *Держава та регіони. Серія «Державне управління»*. 2016. № 1. С. 31–36. URL: https://pa.stateandregions.zp.ua/archive/1_2016/31.pdf
2. Вашкович В.В., Манзюк В.В., Рошканюк В.М. Волонтерська діяльність у змісті соціальної функції держави : монографія. Ужгород : УЖНУ, 2019. 199 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/26274>
3. Горелов Д.М., Корнієвський О.А. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики. Аналітична доповідь. Київ : НІСД, 2015. 36 с. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2015-02/volonter-697e4.pdf>
4. Горінов П., Драпушко Р. Волонтерська діяльність в Україні. Соціально-правове дослідження : монографія. Київ : Державний інститут сімейної та молодіжної політики. 2022. 166 с. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/39498>
5. Закон України «Про волонтерську діяльність» від 19.04.2011 № 3236-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 42. Ст. 435. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3236-17>
6. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. *Політичні дослідження*. № 1(7), 2024. Матеріали про довіру до волонтерів. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2024/06/PD_7_.pdf
7. Київський міжнародний інститут соціології. Динаміка довіри окремим інституціям у 2021–2023 роках. 18.12.2023. URL: <https://www.kiis.com.ua/?cat=reports&id=1335&lang=ukr&page=1>
8. Київський міжнародний інститут соціології. Динаміка довіри окремим інституціям у 2021–2024 роках. 09.01.2025. URL: <https://www.kiis.com.ua/?cat=reports&id=1467&lang=ukr&page=1>
9. Корнієвський О.А., Горелов Д.М. Український волонтерський рух у контексті світового досвіду. *Стратегічні пріоритети*. 2015. № 1(34). С. 95–100. URL: https://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?2_S21P03=FILA%3D&2_S21STR=spa_2015_1_16
10. НУО «Єднання» та партнери. Громадянське суспільство України в умовах війни 2022–2025. *Аналітичний звіт*. 2025. URL: https://api.home.ednannia.ua/upload/kch/25/10/29/zvit_UA_Hromadianske_suspilstvo_v%20umovakh_viny_2022-2025.pdf
11. Про внесення змін до Закону України «Про волонтерську діяльність» щодо підтримки волонтерської діяльності : Закон України від 15.08.2022 № 2519-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2519-20> Законодавство України
12. Про волонтерську діяльність. Редакція від 19.06.2018. № 3236-VI. URL: <https://ips.ligazakon.net/lzviewservice/document/fast/T113236>
13. Токвіль А. де. Про демократію в Америці : у 2-х т. / пер. з фр. Г. Філіпчук, М. Москаленко. Київ : Основи, 1999. 590 с. URL: <https://litopys.org.ua/tocq/toc.htm>
14. Центр Разумкова. Оцінка ситуації в країні та діяльності влади, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, віра в перемогу. Вересень 2024 р. 15.10.2024. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-ta-diialnosti-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-vira-v-peremohu-veresen-2024r>

15. Центр Разумкова. Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів під час війни, віра в перемогу. 24.03.2025. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-pid-chas-viiny-vira-v-peremohu-liutyiberezen-2025r>
16. Шайгородський Ю.Ж. Волонтерська діяльність як форма суспільної мобілізації у відсічі російській агресії. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія «Політичні науки»*. 2023. № 8. С. 77–85. URL: <https://jvestnik-politology.donnu.edu.ua/article/view/14320>
17. Almond G.A., Verba S. *The Civic Culture : Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton : Princeton University Press, 1963. 562 p.
18. Barber B. *Strong Democracy. Participatory Politics for a New Age*. Berkeley. University of California Press. 1984. 320 p.
19. Bourdieu P. The Forms of Capital. In: Richardson J.G. (ed.). *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York. Greenwood. 1986. P. 241–258. URL: https://home.iitk.ac.in/~amman/soc748/bourdieu_forms_of_capital.pdf
20. Brudney J.L. *Fostering Volunteer Programs in the Public Sector. Planning, Initiating, and Managing Voluntary Activities*. San Francisco. Jossey-Bass. 1990. 306 p.
21. Coleman J.S. Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*. 1988. Vol. 94. Suppl. P. S95–S120. URL: <https://www.jstor.org/stable/2780243>
22. Dekker P., Halman L. (eds.). *The Values of Volunteering. Cross-Cultural Perspectives*. New York. *Kluwer Academic/Plenum*. 2003. 228 p. URL: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/978-1-4615-0145-9.pdf>
23. Etzioni A. *The Spirit of Community. Rights, Responsibilities, and the Communitarian Agenda*. New York. Crown Publishers. 1993. 323 p.
24. Etzioni A. *The New Golden Rule : Community and Morality in a Democratic Society*. New York : Basic Books, 1996. 314 p. 24.
25. Fukuyama F. *Trust. The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York. Free Press. 1995. 457 p.
26. Hustinx L., Cnaan R.A., Handy F. Navigating Theories of Volunteering. A Hybrid Map for a Complex Phenomenon. *Journal for the Theory of Social Behaviour*. 2010. Vol. 40. №4. P.410–434. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1468-5914.2010.00439.x>
27. Ilcan S., Basok T. Community Government. *Voluntary Agencies, Social Justice, and the Responsibilization of Citizens. Citizenship Studies*. 2004. Vol. 8. № 2. P. 129–144. URL: <https://doi.org/10.1080/1362102042000214714>
28. Keane J. *Civil Society. Old Images, New Visions*. Stanford. Stanford University Press. 1998. 217 p.
29. Norris P. *Democratic Phoenix. Reinventing Political Activism*. New York. Cambridge University Press. 2002. 303 p.
30. Putnam R.D. *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York. Simon & Schuster. 2000. 544 p.
31. Putnam R.D., Leonardi R., Nanetti R.Y. *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton. Princeton University Press. 1993. 258 p.
32. Salamon L.M. *Partners in Public Service. Government–Nonprofit Relations in the Modern Welfare State*. Baltimore. Johns Hopkins University Press. 1995. 300 p.
33. Snyder, M., & Omoto, A.M. (2002). Volunteers and their motivations: Theoretical and practical considerations. In M.R. Clary & J.E. Rhodes (Eds.), *Volunteerism and community life* (pp. 3–26). San Francisco: Jossey-Bass.
34. Snyder, M., Omoto, A. M. (2008). Volunteerism: Social issues perspectives and social policy implications. *Social Issues and Policy Review*, 2(1), 1–36. doi:10.1111/j.1751-2409.2008.00009.x

35. UNDP. Вплив війни на молодь в Україні. *Дослідження* 2023. Київ. 2023. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2023-04/%D0%92%D0%BF%D0%BB%D0%B8%D0%B2_%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8_%D0%BD%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D1%8C_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96_%D0%B4%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F.pdf
36. United Nations Development Programme (UNDP). Вплив війни на молодь в Україні. 2024. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/vplyv-viyny-na-molod-v-ukrayini-2024>
37. United Nations General Assembly. Resolution A/RES/73/140. *Volunteering for the 2030 Agenda for Sustainable Development*. 20 December 2018. URL: <https://undocs.org/en/A/RES/73/140>
38. United Nations Volunteers. State of the World's Volunteerism Report 2018. The Thread that Binds. *Volunteerism and Community Resilience*. Bonn. UNV. 2018. 156 p.
39. United Nations Volunteers. State of the World's Volunteerism Report 2022. Building Equal and Inclusive Societies. Bonn. UNV. 2022. 120 p. URL: https://www.un-ilibrary.org/content/books/9789210012416_un-ilibrary.org
40. Verba S., Schlozman K.L., Brady H.E. Voice and Equality. Civic Voluntarism in American Politics. Cambridge, MA. Harvard University Press. 1995. 664 p.
41. Wallace J. The Rise of the Enabling State: A review of policy and evidence across the UK and Ireland. URL: https://carnegieuk.org/wp-content/uploads/2024/10/pub14550114991-2.pdf?utm_source=chatgpt.com
42. Wilson J. Volunteering. *Annual Review of Sociology*. 2000. Vol. 26. P. 215–240. URL: <https://www.annualreviews.org/content/journals/10.1146/annurev.soc.26.1.215>

THEORETICAL AND CONCEPTUAL UNDERSTANDING OF THE PHENOMENON OF VOLUNTEERING IN POLITICAL SCIENCE

Tetiana Madryha

*Vasyl Stefanyk Carpathian National University,
Faculty of History, Political Science and International Relations,
Department of Political Science
57 Shevchenko St., 76018, Ivano-Frankivsk, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-7761-9811>*

The article provides a theoretical and conceptual understanding of the phenomenon of volunteering in political science. It traces the historical origins of voluntary practices and their connection with the development of civil society, democratic culture, and traditions of associative participation. The main interpretations of volunteering in political thought are systematized, ranging from liberal and republican approaches to communitarian and critical perspectives. Volunteering is examined as a form of civic engagement, a mechanism for the formation of social capital, and an indicator of the quality of political culture.

Particular attention is paid to social capital theory, the concept of civic voluntarism, the Volunteer Process Model (VPM), and institutional approaches to state–civil society interaction, including the concepts of co-production of public policy and the enabling state. The security and wartime dimensions of volunteering are analyzed as components of national resilience and a model of “wartime statehood,” within which voluntary initiatives become integrated into mechanisms of public governance.

The article outlines the risks of instrumentalizing volunteering and the potential substitution of state obligations by voluntary activity. The Ukrainian experience of volunteering since 2014 is examined as an example of mass civic mobilization, transformation of state–society relations, and institutionalization of cooperation under conditions of war.

It is argued that volunteering constitutes a key factor in the development of civic activism, the strengthening of social trust, national resilience, and democratic culture, while its political potential depends on maintaining a balance between the autonomy of the civic sector and the proper institutional design of partnership with the state.

Key words: volunteering, civic participation, social capital, Ukraine, civil society, enabling state.

Дата першого надходження статті до видання: 26.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 341.75:341.238:316.77-044.372 “364”
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.48>

ДИПЛОМАТИЧНИЙ ЕТИКЕТ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ: ТРАНСФОРМАЦІЯ НОРМ І ПРАКТИКИ

Оксана Онищук

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
факультет міжнародних відносин,
кафедра європейських та регіональних студій
бул. Січових Стрільців, 19, м. Львів, 79000, Україна
<https://orcid.org/0009-0000-9838-8143>*

У статті досліджуються особливості функціонування дипломатичного етикету в умовах воєнного стану й аналізуються основні напрями трансформації його норм і практик під впливом сучасних військово-політичних викликів. Актуальність дослідження зумовлена тим, що повномасштабна війна змінює умови діяльності державних інституцій, зокрема дипломатичної служби, що потребує адаптації традиційних протокольних правил до нових безпекових та організаційних реалій. Метою роботи є з'ясування специфіки функціонування дипломатичного етикету під час воєнного стану, а також визначення характеру змін у його практичному застосуванні.

У дослідженні використано комплекс загальнонаукових і спеціальних методів, зокрема аналіз і синтез для узагальнення теоретичних підходів до дипломатичного етикету, порівняльний метод для зіставлення його функціонування в мирний і воєнний періоди, а також елементи інституційного аналізу для оцінки впливу воєнного стану на діяльність дипломатичних установ. Теоретичну основу становлять положення міжнародного права, насамперед Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 року та Віденської конвенції про консульські зносини 1963 року, а також норми національного законодавства України у сфері дипломатичної служби.

У статті розглянуто основні принципи дипломатичного етикету та проаналізовано, як вони реалізуються в умовах воєнного стану. Доведено, що ці принципи залишаються незмінними навіть у період війни, тоді як трансформації зазнають передусім зовнішні форми дипломатичної практики. Зокрема, відбувається скорочення урочистих заходів, зміна формату офіційних зустрічей, зростання ролі дистанційних комунікацій і посилення безпекових вимог під час протокольних заходів.

Окрему увагу приділено практиці України у 2022–2026 роках, яка демонструє адаптацію дипломатичного етикету до умов воєнного часу. Показано, що, попри трансформацію церемоніальних елементів, правова основа дипломатичних процедур залишається незмінною, а протокол продовжує виконувати функцію підтримання стабільності міжнародних відносин. Зроблено висновок, що дипломатичний етикет у період воєнного стану не втрачає своєї ролі, а трансформується в більш стриману, прагматичну та безпеково орієнтовану форму, зберігаючи водночас фундаментальні принципи міжнародної дипломатичної практики.

Ключові слова: дипломатичний етикет, воєнний стан, дипломатичний протокол, міжнародні відносини, публічна дипломатія, кризова комунікація, безпека.

Мета статті полягає у з'ясуванні особливостей функціонування дипломатичного етикету в умовах воєнного стану та визначенні основних напрямів трансформації його норм і практик під впливом військово-політичних викликів.

Дипломатичний етикет традиційно розглядається як система усталених правил поведінки, що регулюють офіційне спілкування між представниками держав. Його значення важко переоцінити: саме через дотримання протокольних норм держави демонструють



взаємну повагу, визнають суверенітет одна одної та підтримують конструктивний діалог. У мирний час дипломатичний етикет виконує стабілізуючу функцію, створюючи передбачуване середовище для міжнародної взаємодії.

Запровадження воєнного стану суттєво змінює умови функціонування державних інституцій, зокрема дипломатичної служби. Питання безпеки виходять на перший план, а багато звичних форм комунікації виявляються неможливими або небажаними. У цих обставинах постає проблема: яким чином зберегти базові принципи дипломатичного етикету, не порушуючи водночас вимог національної безпеки й оперативності управлінських рішень?

Воєнний стан, як особливий правовий режим, передбачає низку обмежень, що безпосередньо впливають на протокольну діяльність. Скасовуються або переносяться офіційні візити, обмежується проведення урочистих заходів, змінюється порядок прийому іноземних делегацій. Підвищений рівень загроз вимагає нових підходів до організації дипломатичних контактів. Тож дипломатичний етикет опиняється в ситуації, коли традиційні форми потребують гнучкої адаптації.

У статті використано комплекс загальнонаукових і спеціальних методів. Застосовано аналіз і синтез для узагальнення теоретичних підходів до розуміння дипломатичного етикету. Порівняльний метод дав змогу зіставити практику функціонування протокольних норм у мирний і воєнний періоди. Також використано елементи інституційного аналізу для оцінки впливу воєнного стану на діяльність дипломатичних установ.

Наукова новизна полягає у комплексному осмисленні дипломатичного етикету як динамічної системи норм, що трансформується під впливом воєнного стану, а не залишається суто формалізованим набором усталених протокольних правил. У роботі вперше в межах вітчизняного наукового дискурсу акцентовано увагу на взаємозв'язку між безпековими обмеженнями воєнного часу й еволюцією етикетних практик у сфері міжнародних відносин.

Дипломатичний етикет – це набір формальних правил та церемоніальних норм, система поведінкових, протокольних і символічних практик, що забезпечують стабільність і передбачуваність міжнародних відносин. Він охоплює як формальні процедури (порядок прийому іноземних делегацій, вручення вірчих грамот, протокольную послідовність у спілкуванні), так і неформальні аспекти: знак поваги до культури партнерів, звичай ввічливості, увагу до символічних деталей тощо [1, с. 30].

Як стверджує М. Несправа, незалежно від умов (мирних чи воєнних), етикет базується на кількох фундаментальних принципах:

1. Принцип старшинства. Цей принцип, що широко використовується в дипломатичному протоколі, визначає черговість представників держав на заходах відповідно до їхнього дипломатичного рангу або дати прибуття. Він забезпечує порядок і передбачуваність.

2. Принцип взаємності. Взаємність полягає в тому, що одна держава надає дипломатичні привілеї та імунітети іншій у тій мірі, у якій ті надаються її представникам у відповідь. Саме цей принцип лежить в основі дипломатичних привілеїв та імунітетів.

3. Принцип поваги суверенітету. Додержання цього принципу – невтручання в внутрішні справи приймаючої держави [1, с. 35].

У воєнний час ці принципи не втрачають цінності; навпаки, вони стають основою для побудови конструктивних відносин у складних умовах.

У мирний час дипломатичний етикет функціонує на засадах широкого міжнародного консенсусу. Його правила закріплені як у загальних нормах міжнародного права, так і в практиці взаємодії держав. Протокольні норми забезпечують координацію ролей

і визначають місце кожної сторони в офіційних заходах, а також впорядковують процедури, які несуть культурне та політичне значення.

У цьому контексті важливо усвідомлювати, що дипломатичний етикет є не статичною «цитаделлю традицій», а динамічною системою, котра реагує на зміни в міжнародних відносинах. Саме ця здатність до адаптації стає критичною під час воєнного стану, коли звичні форми взаємодії часто виявляються недоцільними або навіть небезпечними.

Для розуміння механізмів функціонування дипломатичного етикету потрібно окреслити основні міжнародно-правові й національні джерела, які його регламентують.

Одним із фундаментальних міжнародно-правових документів є Віденська конвенція про дипломатичні зносини (ВКДЗ). Конвенцію було прийнято на міжнародній конференції у Відні, яка проходила в період з 2 березня по 18 квітня 1961 року. У конференції взяла участь 81 держава, близько 40 з них підписали конвенцію [2].

Конвенція встановлює базові правила, що регламентують дипломатичні відносини, привілеї та імунітети дипломатичних представників, порядок акредитування та завершення дипломатичної місії. Хоча конвенція безпосередньо не деталізує всі аспекти протоколу, вона містить принципи, які створюють основу дипломатичного етикету:

- невтручання у внутрішні справи;
- взаємна повага до держав-господарів;
- взаємність у застосуванні привілеїв та імунітетів тощо.

Іншим значущим міжнародним документом є Віденська конвенція про консульські зносини 1963 року, яка регламентує правовий статус консульських установ і посадових осіб. Хоча консульська служба має свої специфічні функції, конвенція також містить положення, що впливають на протокольні поведінку консульських працівників під час офіційних заходів та публічної дипломатії [3].

Ці дві конвенції слугують юридичною опорою для встановлення дипломатичного етикету як сукупності правил, котрі, хоч і не завжди імперативно прописані, сприймаються як загальноприйняті стандарти в міжнародних відносинах.

У національному правовому полі України дипломатичний етикет репрезентують низка нормативних актів:

1. Закон України «Про дипломатичну службу» визначає правові засади діяльності дипломатичних установ, статус дипломатичних працівників, їх обов'язки, а також загальні принципи функціонування служби. Закон не деталізує всі аспекти етикету, але створює нормативну базу для протокольної діяльності [4].

2. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» визначає європейську та євроатлантичну інтеграцію як ключові стратегічні цілі. Дипломатія базується на принципах міжнародного права захисту національних інтересів розвитку партнерства та зміцненні демократії. Основні напрями передбачають відкритість, рівноправність та забезпечення безпеки держави [5].

На рівні виконавчої влади Міністерство закордонних справ України затверджує інструкції про порядок здійснення протокольних заходів. Ці внутрішні документи деталізують організацію офіційних заходів, порядок прийому делегацій, планування порядку денного, взаємодію з іншими держорганами. Хоч вони не є публічними нормативними актами в загальнодержавному сенсі, саме ці інструкції визначають конкретну поведінку дипломатичних службовців під час протокольної діяльності.

Також слід згадати про практично сформовані звичаї міжнародної ввічливості та дипломатичного протоколу, серед яких – принципи старшинства, взаємності, поваги до національних символів і культурних традицій. Ці звичаї інтегровані в повсякденну

дипломатичну практику й відіграють важливу роль як у мирний час, так і під час воєнного стану.

У мирний час дипломатичний етикет визначає:

- порядок акредитації дипломатичних представників шляхом подання вірчих грамот Президентів приймаючої держави;
- протокольну ієрархію на державних заходах, яка базується на дипломатичних рангах, даті прибуття, функціональних обов'язках;
- правила ведення офіційних прийомів і зустрічей, включно з форматом виступів, посадкою гостей, музичним супроводом, державними символами;
- поведінку під час державних свят і пам'ятних дат, коли послы та інші представники іноземних держав зазвичай запрошуються на урочисті заходи;
- взаємність привілеїв та імунітетів, які забезпечують безперешкодну діяльність дипломатичних місій.

Ці моменти формують передбачуване середовище, у якому дипломатичні представники можуть реалізовувати свої функції без зайвих протиріч та непорозумінь [6].

Воєнний стан – це особливий правовий режим, який встановлюється у країні для забезпечення безпеки й оборони. Він впливає не тільки на внутрішні процедури, а й на діяльність дипломатичних установ.

В умовах воєнного стану урочисті заходи, що традиційно супроводжують дипломатичні відносини (національні святкування, прийоми, бали, культурні презентації), суттєво скорочуються або (найчастіше) зовсім скасовуються. Причина цього не лише в економії ресурсів чи безпеці – йдеться про зміну функціонального сенсу таких заходів. Мирні церемоніальні події, що були покликані зміцнювати культурні й соціальні зв'язки, у воєнний час можуть сприйматися як недоречні, надмірно витратні або навіть ризиковані з погляду безпеки.

Як стверджують Н. Романюк, В. Кухарик, процедура вручення вірчих грамот зазвичай відбувається у форматі офіційної церемонії за участю представників РНБО, МЗС, інших державних органів [7, с. 50]. У воєнний час такий формат може бути скорегований – вручення може відбуватися в більш стриманій обстановці, без численної делегації, у безпековому режимі. Однак юридична суть процесу залишається незмінною: акредитація відбувається згідно з нормами, а приймаюча держава визнає повноваження іноземного посла.

Важливо підкреслити, що у воєнний період значно зростає роль дистанційних форматів. Відеоконференції, захищені канали зв'язку й інші технологічні засоби стають не просто альтернативою, а часто єдиною можливістю для оперативного обміну інформацією між дипломатами й урядовцями. Такі зміни не позбавляють дипломатичний етикет сутності, але трансформують його прояви: зокрема, стриманий тон комунікації, чіткість формулювань і чітко структурована презентація позицій.

Дипломатичний етикет у воєнний час також виконує функцію вираження міжнародної солідарності. Прості жести – участь у меморіальних заходах, символічні візити на передову, публічні демонстрації підтримки – набувають вагомого політичного сенсу. Тут етикет переплітається з публічною дипломатією, і його правила стають інструментом комунікації, що виходить далеко за межі традиційного дипломатичного протоколу.

Порівнюючи дипломатичний етикет у мирний та воєнний періоди, можна виділити кілька істотних відмінностей (таблиця 1).

Ця таблиця не є універсальною нормою; вона радше ілюструє загальну тенденцію до адаптації, котра може варіюватися залежно від конкретної ситуації в державі чи регіоні.

Таблиця 1

Відмінності дипломатичного етикету під час воєнного часу та в мирний час

№	Аспект	Мирний час	Воєнний стан
1	Формат заходів	Урочисті прийоми, великі делегації	Стримані церемонії або онлайн-формати
2	Вручення вірчих грамот	Традиційні церемонії з офіційними делегаціями	Скорочені, без широкого кола учасників
3	Комунікація	Переважно особиста, з церемоніальними елементами	Дистанційна, оперативна, мінімалістична
4	Символічні дії	Культурні заходи, святкування	Солідарність, меморіальні події, підтримка
5	Пріоритети	Демонстрація репрезентативності	Безпека, функціональність, ефективність

Джерело: складено автором

Розглянемо реальні приклади трансформації норм дипломатичного етикету під час воєнного стану в Україні. Повномасштабна агресія проти України з лютого 2022 року створила безпрецедентні умови для функціонування дипломатичної служби. Дипломатичний етикет не був скасований – він був адаптований. Українська практика 2022–2026 років демонструє, як протокольні норми, закріплені у Віденській конвенції про дипломатичні зносини та Віденській конвенції про консульські зносини, реалізуються в умовах воєнного стану з урахуванням безпеки, оперативності та символічного виміру підтримки.

У 2022–2024 роках вручення вірчих грамот під час війни в Україні зберегло свою юридичну форму, проте за зміненого церемоніалу. Процедура вручення вірчих грамот в Україні здійснюється відповідно до норм міжнародного права й указів Президента України. Попри воєнний стан, цю процедуру не було припинено.

У 2022–2024 роках Президент України В. Зеленський регулярно приймав вірчі грамоти новопризначених послів іноземних держав у Києві. Проте формат церемоній був суттєво змінений:

- скорочено кількість присутніх;
- відсутні традиційні елементи розширеного протокольного супроводу;
- посилено безпекові заходи;
- мінімізовано часові рамки заходу.

Якщо в мирний час вручення супроводжувалося розширеною церемонією, участю почесної варти й розгорнутою протокольною частиною, то в умовах війни акцент було зроблено на швидкості та безпеці. Водночас юридична суть залишилася незмінною: посол набуває повноважень з моменту вручення грамот, як це передбачено ВКДЗ. Це демонструє принцип: форма змінюється, правова природа – ні.

Зазначимо, що в перші тижні повномасштабного вторгнення значна кількість іноземних дипломатичних представництв евакуювала персонал із Києва до Львова або за кордон. Це було реалізацією права держави на захист своїх дипломатів відповідно до ВКДЗ [8].

Однак уже навесні – влітку 2022 року відбулося поетапне повернення посольств до столиці України [9]. Серед перших відновили роботу в Києві представництва країн ЄС та «Великої сімки». Показовим став візит прем'єр-міністра Великої Британії Б. Джонсона до Києва у квітні 2022 року – дипломатичний жест, який мав не лише політичне, а й протокольне значення [10].

Протокол у цих випадках був мінімалістичним:

- відсутність урочистих прийомів;
- короткий формат зустрічей;
- обмежена кількість учасників;
- пріоритет безпеки над церемоніальністю.

Це суттєво відрізняється від довоєнної практики державних візитів, які передбачали розширену програму, культурні заходи, публічні виступи з великою аудиторією.

Протягом 2022–2024 років Україну відвідали десятки глав держав і урядів. Серед них – президент Європейської комісії Урсула фон дер Ляєн, президент США Дж. Байден, лідери Польщі, країн Балтії, Франції, Німеччини. Особливо показовим був візит Дж. Байдена до Києва в лютому 2023 року.

У 2021 році саміт «Кримської платформи» відбувався з масштабною фізичною присутністю делегацій у Києві. Після початку повномасштабної війни формат було змінено. У 2022–2023 роках значна частина заходів проходила в онлайн-форматі. Протокол передбачав:

- визначення рівня представництва (глави держав, міністри, спецпредставники);
- сувору регламентацію часу виступів;
- попереднє погодження формулювань у спільних документах.

Цифровий формат став частиною дипломатичного етикету. Відеовиступи лідерів отримали такий самий статус, як і очні промови. Це важливий приклад того, як практика адаптується до воєнних умов, не порушуючи принципу старшинства і протокольної рівності [11].

Цікавим також є той факт, що з початку повномасштабної війни В. Зеленський відмовився від класичного ділового костюма на користь стилізованого мілітарного одягу під час міжнародних зустрічей.

Це стало новим символічним елементом дипломатичного етикету України у воєнний період. У мирний час подібне відхилення від дрес-коду могло б розглядатися як порушення протокольних норм. Проте в умовах війни воно стало частиною комунікативної стратегії держави. Водночас іноземні лідери, відвідуючи Київ, здебільшого зберігали класичний діловий стиль, що демонструє дотримання загальних норм міжнародної ввічливості. Отже, виникла нова модель: приймаюча сторона демонструє стан війни, гості – повагу через традиційний офіційний стиль.

Змінився формат організації міжнародних конференцій з безпекових питань. Під час проведення міжнародних зустрічей щодо оборонної підтримки України (формат «Рамштайн») українська дипломатія активно взаємодіяла з партнерами. Хоча сам формат зустрічей відбувається за кордоном, українська делегація діяла відповідно до принципів чіткої субординації та представництва; погодження позицій через дипломатичні канали; дотримання протокольної мови в офіційних заявах. Це приклад того, як під час війни зростає роль змісту, але протокольна рамка залишається незмінною.

Отже, аналізуючи практику трансформації норм дипломатичного етикету під час воєнного стану в Україні, можна стверджувати, що:

- жодну з базових норм ВКДЗ не було скасовано;
- змінено форму, але не юридичну суть протокольних процедур;
- церемоніальність поступилася безпеці й оперативності;
- символічні жести (візити до Києва, спільні заяви, публічна підтримка) стали частиною нового воєнного дипломатичного етикету;

Україна демонструє дотримання міжнародно-правових стандартів навіть у стані війни.

Отже, практика України під час воєнного стану показує, що дипломатичний етикет не зникає в умовах кризи. Він трансформується, стає стриманішим, прагматичнішим і безпечнішим, але продовжує діяти на основі міжнародного права, національного законодавства й усталених протокольних принципів.

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що дипломатичний етикет в умовах воєнного стану не зазнає руйнації, а проходить етап структурної трансформації, зберігаючи при цьому свою нормативну основу. Українська практика 2022–2026 років переконливо демонструє: навіть за умов повномасштабної війни держава продовжує діяти в межах міжнародного права, насамперед відповідно до положень Віденської конвенції про дипломатичні зносини та Віденської конвенції про консульські зносини, а також відповідно до національного законодавства у сфері дипломатичної служби.

Порівняльний аналіз мирного та воєнного періодів засвідчує, що трансформація стосується передусім зовнішніх форм реалізації етикетних норм. Урочистість, масштабність заходів, розширений церемоніал поступаються місцем стриманості, функціональності та безпековим вимогам. Фундаментальні принципи – старшинство, взаємність, повага до суверенітету, дотримання дипломатичних імунітетів – залишаються незмінними.

Українська держава не відмовилася від протоколу, а переосмислила його практичне застосування відповідно до вимог безпеки та воєнної доцільності. Воєнний стан не скасував дипломатичний етикет, а перевів його в інший режим функціонування – більш концентрований, прагматичний і змістовно насичений. Трансформація норм не означає зміни сутності. Навпаки, саме в умовах війни чіткість протокольних процедур та інституційна дисципліна набувають особливої ваги, адже вони підтверджують стабільність держави та її здатність діяти в правовому полі навіть у період екстремальних викликів.

Список використаної літератури

1. Несправа М. В. Основи дипломатичного протоколу та етикету : навч.-метод. комплекс. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 84 с.
2. Віденська конвенція про дипломатичні зносини. URL: <https://surl.li/tfkrcv> (дата звернення: 02.03.2026).
3. Віденська конвенція про консульські зносини. URL: <http://kimo.univ.kiev.ua/DKS/09.htm> (дата звернення: 02.03.2026).
4. Про дипломатичну службу : Закон України від 07.06.2018 № 2449-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2449-19#Text> (дата звернення: 28.02.2026).
5. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17> (дата звернення: 26.02.2026).
6. Ткач Д. І. Дипломатичний протокол та етикет (із практичної роботи досвідченого дипломата). *Наукові праці МАУП*. 2016. № 46. С. 51–55.
7. Романюк Н., Кухарик В. Основи дипломатії і дипломатичної роботи : опорний конспект лекцій. Луцьк, 2024. 76 с.
8. Грідіна І. Особливості дипломатичного протоколу та етикету під час російсько-української війни. *Актуальні проблеми науки та освіти* : зб. матеріалів XXV підсумкової наук.-практ. конф. викладачів МДУ, м. Київ, 10 лютого 2023 р. / за заг. ред. М. В. Трофименка. Київ : МДУ, 2023. С. 149–152.
9. Ще одна європейська країна повернула посольство до Києва. URL: <https://ua.news.ua/capital/shhe-odna-yevropejska-krayina-povernula-posolstvo-do-kyyeva> (дата звернення: 02.03.2026).

10. До Києва з візитом без оголошення прибув британський прем'єр Джонсон. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-dzhonson-vizyt-kyiv/31794908.html> (дата звернення: 01.03.2026).
11. Волоснікова Н., Яцина В. Цифровий етикет і міжкультурна комунікація як інструменти ефективної взаємодії в системі міжнародних відносин. *Гілея*. 2025. Вип. 205–206. С. 57–62.

DIPLOMATIC ETIQUETTE UNDER MARTIAL STATE: TRANSFORMATION OF NORMS AND PRACTICES

Oksana Onyshchuk

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of International Relations,
Department of European and Regional Studies
19 Sichovykh Striltsiv St., Lviv, 79000, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0000-9838-8143>*

The article examines the specific features of the functioning of diplomatic etiquette under martial law and analyzes the main directions of transformation of its norms and practices under the influence of contemporary military-political challenges. The relevance of the study is due by the fact that a full-scale war changes the conditions of activity of state institutions, in particular the diplomatic service, which requires the adaptation of traditional protocol rules to new security and organizational realities. The purpose of the study is to clarify the specifics of the functioning of diplomatic etiquette during martial law and to determine the nature of changes in its practical application.

The study uses a set of general scientific and special research methods, including analysis and synthesis to generalize theoretical approaches to diplomatic etiquette, a comparative method to compare its functioning in peacetime and wartime, as well as elements of institutional analysis to assess the impact of martial law on the activities of diplomatic institutions. The theoretical basis of the research is formed by the provisions of international law, primarily the Vienna Convention on Diplomatic Relations of 1961 and the Vienna Convention on Consular Relations of 1963, as well as the norms of the national legislation of Ukraine in the field of diplomatic service.

The article considers the main principles of diplomatic etiquette and analyzes how they are implemented under martial law. It is proved that these principles remain unchanged even during wartime, while transformations mainly affect the external forms of diplomatic practice. In particular, there is a reduction of ceremonial events, a change in the format of official meetings, an increasing role of remote communication, and stricter security requirements during protocol events.

Special attention is paid to the practice of Ukraine in 2022–2026, which demonstrates the adaptation of diplomatic etiquette to wartime conditions. It is shown that despite the transformation of ceremonial elements, the legal basis of diplomatic procedures remains unchanged, and protocol continues to perform the function of maintaining the stability of international relations. It is concluded that diplomatic etiquette during martial law does not lose its significance but transforms into a more restrained, pragmatic, and security-oriented form while preserving the fundamental principles of international diplomatic practice.

Key words: diplomatic etiquette, martial law, diplomatic protocol, international relations, public diplomacy, crisis communication, security.

Дата першого надходження статті до видання: 26.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 321:328.132.7]:338.2](83)"1946/1973"
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.49>

АТИПОВА ПРЕЗИДЕНТСЬКА СИСТЕМА ПРАВЛІННЯ В РЕСПУБЛІЦІ ЧИЛІ (1946–1964, 1970–1973 РР.): ІНСТИТУЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ, ПОЛІТИЧНІ Й ЕКОНОМІЧНІ ЕФЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ

Ігор Осадчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра політології
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-2666-1478>*

Одним із дослідницьких напрямів у сфері порівняльного аналізу республіканських систем правління є вивчення як типового, так і атипового президенталізму. Теоретико-методологічною основою дослідження обрано неінституціоналізм і його варіативні типи й парадигми. Їх поєднання дало змогу виробити цілісне уявлення про типовість чи атиповість формату президенталізму на підставі такого індикатора, як спосіб обрання президента. Головний метод, котрий став іманентною складовою частиною дослідження, – це метод порівняльного аналізу. В цьому зрізі метою статті є визначення інституційних особливостей, а також політичних та економічних ефектів функціонування атипової президентської системи правління в Республіці Чилі в 1946–1964, 1970–1973 рр. Для реалізації поставленої мети треба вирішити такі завдання: 1) визначити типову президентську систему правління; 2) розкрити особливості виборів президента в Республіці Чилі впродовж 1946–1964, 1970–1973 рр.; 3) з'ясувати політичні й економічні ефекти функціонування атипової президентської системи правління в Республіці Чилі впродовж 1946–1964, 1970–1973 рр.

У Республіці Чилі Національний Конгрес обирав президента з двох кандидатів, які за результатами всенародних виборів 1946, 1952, 1958 і 1970 рр. отримали найбільшу кількість голосів. У кожному із цих випадків парламент обирав кандидата з найбільшою кількістю голосів за результатами всенародного волевиявлення, що стало традицією. Таким чином, у Республіці Чилі впродовж 1946–1964, 1970–1973 рр. функціонував атиповий президенталізм. Згідно з методикою проєкту Polity, визначено типи політичних режимів, які функціонували в такі періоди: 1946–1963 рр. – відкрита анократія; 1964 р. – демократія; 1970–1972 рр. – демократія; 1973 р. – автократія. Економічна політика уряду Г. Гонсалеса Відели призвела до таких результатів: інфляцію було взято під контроль, а державні доходи зросли. Упродовж 1955–1958 рр. за президентства К. Ібаньєса дель Кампо було реалізовано «Місію Кляйна-Сакса» під керівництвом групи американських експертів, які впровадили на практиці економічні заходи, спрямовані на вирішення проблеми високої інфляції в країні. Ці заходи передбачали заморожування заробітної плати та скасування контролю за цінами в деяких секторах економіки. Це спричинило сильний опір з боку робітничого руху, організованого в Єдиний профспілковий союз. Під час президентства Х. Алессандрі рівень інфляції знизився з 33 % у 1959 р. до 5,4 % у 1960 р. Уряду вдалося стабілізувати бюджет і запровадити ліберальну економічну політику, підтримуючи фіксований обмінний курс та відкривши ринок для імпорту. За президентства С. Альєнде рівень інфляції різко зріс: з 22,1 % у 1971 р. до 260,5 % у 1972 р. та досягнув 605,1 % у 1973 р. Це призвело до страйків, які очолили власники великого й середнього бізнесу.

Ключові слова: система державного правління, президенталізм, атиповий президенталізм, президент, Національний Конгрес, Республіка Чилі.

Постановка проблеми. Особливості функціонування систем правління в рамках республіканської форми правління в деяких країнах зумовлює необхідність виділяти як типові, так і атипові президентські системи правління. У цьому контексті важливим



є аналіз не тільки чинників формування й особливостей організації атипових президентських систем правління, а й ефектів (наслідків) функціонування цих систем правління. Отже, актуальним є дослідження інституційних особливостей, політичних й економічних ефектів функціонування атипової президентської системи правління в Республіці Чилі впродовж 1946–1964, 1970–1973 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Типові й атипові президентські системи державного правління або окремі аспекти політичного процесу та міжінституційних відносин, які прямо чи опосередковано вказують на типовість чи атиповість президентських систем правління в рамках республіканської форми державного правління, проаналізовано у працях таких авторів, як А. Валенсуела [1; 2], Х. Лінц [3], Р. Майорга [4], С. Мейнверінг [5; 6], І. Осадчук [7–9], М. Сентельяс [10], Х. А. Чейбуб [11], М. Шугарт [6] тощо.

Мета та завдання. Метою статті є визначення інституційних особливостей, політичних та економічних ефектів функціонування атипової президентської системи правління в Республіці Чилі впродовж 1946–1964, 1970–1973 рр. Для реалізації поставленої мети треба вирішити такі завдання: 1) визначити типову президентську систему правління; 2) розкрити особливості виборів президента в Республіці Чилі впродовж 1946–1964, 1970–1973 рр.; 3) з'ясувати політичні й економічні ефекти функціонування атипової президентської системи правління в Республіці Чилі впродовж 1946–1964, 1970–1973 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретико-методологічною основою дослідження обрано неінституціоналізм і його варіативні типи й парадигми. Їх поєднання дало змогу виробити цілісне уявлення про типовість чи атиповість формату президенталізму на підставі такого індикатора, як спосіб обрання президента. Головний метод, котрий став іманентною складовою частиною дослідження, – це метод порівняльного аналізу.

У сучасній політичній науці однією з найбільш апробованих методик визначення конституційних і політичних моделей державного правління в межах республіканської форми є підхід Р. Елгі [12]. Модифікувавши типологію систем державного правління Р. Елгі, український дослідник В. Литвин визначає *президенталізм* (президентську систему правління) як конституційну (та/або політичну) систему республіканської форми державного правління (спрощено систему державного правління), якій властива посада всенародно (прямо / опосередковано) обраного на фіксований термін президента й інституту кабінету / адміністрації президента (навіть, можливо, прем'єр-міністра), члени яких колективно відповідальні суто перед президентом (разом із цим члени кабінету чи адміністрації президента можуть бути й індивідуально відповідальними перед парламентом / провідною палатою парламенту (легіслатурою), однак це не має дефінітивного впливу та значення на структурування системи державного правління) [13, с. 7]. У рамках цього дослідження ми використовуємо таке визначення *типового президенталізму* – це система правління, яка передбачає всенародний спосіб обрання президента (причому на всіх етапах обрання) (індикатор 1) та повністю (беззаперечно) колективну відповідальність уряду / адміністрації перед президентом (індикатор 2). Зі свого боку, взявши до уваги це визначення типового президенталізму, про атиповий президенталізм говоримо тоді, коли: а) не спрацьовує індикатор 1; б) не спрацьовує індикатор 2; в) не спрацьовують індикатори 1 і 2 [14, с. 322–323].

У Республіці Чилі Національний Конгрес обирає президента з двох кандидатів (відповідно до ст. 64, 65 Конституції 1925 р. [15]), які за результатами всенародних виборів 1946, 1952, 1958 і 1970 рр. отримали найбільшу кількість голосів. Для перемоги за результатами всенародних прямих виборів кандидату необхідно було отримати абсолютну більшість голосів (ст. 63, 64 Конституції 1925 р.) [15]. У кожному із цих випадків парламент обирає кандидата з найбільшою кількістю голосів за результатами всенародного

волевиявлення, що стало традицією. Таким чином, у Республіці Чилі впродовж 1946–1964, 1970–1973 рр. функціонував атиповий президенталізм.

Проаналізуємо політичні й економічні ефекти функціонування атипової президентської системи правління в Республіці Чилі впродовж 1946–1964, 1970–1973 рр. У Республіці Чилі на президентських виборах 1946 р. Г. Гонсалес Відела набрав 40,2 % голосів, випередивши інших кандидатів, і 24 жовтня завдяки підтримці коаліції «Демократичний союз Чилі» (ADCh), Національної фаланги (FN), Автентичної соціалістичної партії (PSA), Ліберальної партії (PLib), Народного визвольного союзу (APL), Аграрної партії (PA) та окремих депутатів з інших партій був обраний президентом у Національному Конгресі (138 голосів за) (табл. 1).

Таблиця 1

Президенти Республіки Чилі, які обиралися всенародно й остаточно в Національному Конгресі (1946–1958, 1970 рр.) [16, с. 254, 262, 280, 283]

Рік	Президент	Партійна належність ¹	Частка всенародних голосів у %	Місце за результатом всенародного голосування	Коаліція	Кількість голосів членів Конгресу	Частка голосів членів Конгресу у %	Склад Конгресу
1946	Г. Гонсалес Відела	PR/ADCh	40,20	1	ADCh+PRDe+FN+PAL+PSA+PL	138	71,88	192
1952	К. Ібаньєс дель Кампо	н/п	46,80	1	PSP+PAL+MNI+PRDo+PNC+PPF+PDP	132	68,75	192
1958	Х. Алессандрі	н/п	31,60	1	PCU+PL+CP+APFP	147	76,56	192
1970	С. Альєнде	PS/UP	36,61	1	UP+PDC	153	76,50	200

Перший урядовий кабінет Г. Гонсалеса Відели складався з представників усіх політичних партій, які підтримали його кандидатуру на посаду президента, включно з трьома міністрами від Комуністичної партії Чилі: К. Контрераса Лабарку, В. Беніто Контрераса Тапіу й М. Конча Кесаду. Відносини президента з Комуністичною партією суттєво погіршилися після серії конфліктів із членами цієї партії. У 1947 р. президент вирішив усунути комуністів з державних посад. У 1948 р. Г. Гонсалес Відела звернувся до Національного Конгресу з проханням надати йому надзвичайні повноваження для посилення контролю над нестабільною політичною ситуацією в Республіці Чилі. 3 вересня 1948 р. було опубліковано Закон «Про постійний захист демократії» (відомий як «проклятий закон»). Цей закон дозволив президенту заборонити Комуністичну партію [17]. Г. Гонсалес Відела розірвав дипломатичні відносини з СРСР. Після цього президент сформував урядовий кабінет національної концентрації, який діяв з липня 1948 р. по лютий 1950 р. [17].

¹ Умовні позначення: ADCh – Демократичний союз Чилі (коаліція, до складу якої входили такі партії: Радикальна партія (PR), Соціалістична партія Чилі (PS), Комуністична партія Чилі (PCCh), Демократична партія (PD) і Соціалістична робітничка партія (PST) (до червня 1944 р., коли її члени вступили в Комуністичну партію Чилі); UP – Народна єдність (коаліція, до складу якої входили такі партії: Соціалістична партія Чилі (PS), Комуністична партія Чилі (PCCh), Радикальна партія (PR), Радикальна ліва партія (PIR), Соціал-демократична партія (PSD), Рух єдиної народної дії (MAPU), Робітничо-селянський народний унітарний рух дій (MAPU/OC), Християнська ліва партія Чилі (PIC) та Незалежна народна дія (API).

Протягом вересня – жовтня 1948 р. було розроблено план повалення режиму президента Г. Гонсалеса Відели шляхом державного перевороту (т. зв. змова свинячих лапок). Цей план розробили військовослужбовці чилійської армії та військово-повітряних сил (ВПС), які разом з іншими політиками прагнули повернення до влади колишнього президента К. Ібаньєса дель Кампо. 31 жовтня 1948 р. лідерів плану державного перевороту К. Ібаньєса дель Кампо та командувача ВПС Р. Вергару було заарештовано [17].

У 1949 р. було прийнято закон, який надавав жінкам право голосу на президентських і парламентських виборах. А. Ольгін Бюхе стала першою жінкою, призначеною на посаду міністра юстиції Республіки Чилі [17].

У 1950 р. уряд опирався на меншість в обох палатах Національного Конгресу, що перешкоджало реалізації урядових ініціатив. Президент вирішив включити до урядового кабінету («кабінет соціальної чутливості») представників Національної фаланги та Соціал-християнської партії, щоб розширити базу підтримки уряду в парламенті й таким чином забезпечити прийняття планів стабілізації економіки, які намагався впровадити міністр фінансів Х. Алессандрі. Економічна політика уряду принесла такі результати: інфляцію було взято під контроль, а державні доходи зросли [17].

Г. Гонсалес Відела надавав великого значення розвитку національної промисловості. Президент продовжив реалізацію програми «Корпорація розвитку виробництва» (CORFO). У 1950 р. було створено Національну нафтову компанію (ENAP). Уряд Г. Гонсалеса Відели сприяв будівництву нафтопроводу від Манантіалеса до Магелланової протоки, будівництву нафтопереробного заводу в Конконі, завершив будівництво сталеливарного заводу Тихоокеанської сталеливарної компанії (ісп. *Compañía de Aceros del Pacífico*, CAP) в Консепсьйоні, ініціював будівництво металургійного заводу в Пайпоте (відкритий у 1952 р.), заснував компанію «Національна цукрова промисловість» (ісп. *Industria Azucarera Nacional*, IANSA) [17]. Крім того, за президентства Г. Гонсалеса Відели завершено будівництво гідроелектростанцій (ГЕС Абаніко, ГЕС Саусаль), а також розпочато будівництво ГЕС Сіпресес. Крім того, було реалізовано план «Серена», спрямований на захист історичної спадщини, відновлення громадського простору, розвиток сільського господарства та відродження гірничодобувної промисловості в місті Ла-Серена, де народився президент. У сфері національної дорожньої мережі було збудовано Панамериканське шосе, яке з'єднало північ Республіки Чилі зі столицею [17]. Щодо трудового законодавства, то було прийнято Закон про безперервну щотижневу оплату праці та гарантії зайнятості для працівників приватного сектору. У сфері освіти в 1947 р. засновано Державний технічний університет.

На президентських виборах 1952 р. К. Ібаньєс дель Кампо позиціонувався як непартійний кандидат, проте його підтримувала широка коаліція політичних сил, до якої увійшли такі політичні сили: Народна соціалістична партія (PSP), Аграрна лейбористська партія (PAL), Національний рух Ібаніста (ісп. *Movimiento Nacional Ibañista*, MNI), Радикальна доктринальна партія (PRDo), Національно-християнська партія (PNC), Жіноча прогресивна партія (PPF), Народно-демократична партія (PDP). Це були перші президентські вибори, на яких жінки реалізували виборче право. За результатами всенародного голосування К. Ібаньєс дель Кампо посів перше місце, набравши 46,8 %, і був обраний президентом на спільній сесії палат Національного Конгресу (табл. 1).

Протягом другого терміну президентства К. Ібаньєса дель Кампо було введено покарання за хабарництво й ухвалено Закон «Про адміністративну доброчесність» і Закон «Про вільні порти». Крім того, було скасовано Закон «Про постійний захист демократії», завдяки чому Комуністична партія змогла знову легалізуватися. Уряд К. Ібаньєса дель Кампо

стимулював виробництво та розвиток інфраструктури в Національній нафтовій компанії (ENAP), Тихоокеанській сталеливарній компанії (CAP) та компанії «Національна цукрова промисловість» (IANSА). У державному секторі було засновано Державний банк Чилі й Міністерство гірничої промисловості. Крім того, було створено Корпорацію з питань житлового будівництва (CORVI) [18].

Упродовж 1955–1958 рр. було реалізовано «Місію Кляйна-Сакса» під керівництвом групи американських експертів, які впровадили на практиці економічні заходи, спрямовані на вирішення проблеми високої інфляції в країні. Ці заходи передбачали заморожування заробітної плати та скасування контролю за цінами в деяких секторах економіки. Це спричинило сильний опір з боку робітничого руху, організованого в рамках Єдиного профспілкового союзу (ісп. Central Unica de Trabajadores, CUT), заснованого в 1953 р. [18]. У відповідь на підвищення вартості проїзду в громадському транспорті профспілкові та громадські організації 2–3 квітня 1957 р. провели акції протесту, що призвели до зіткнень з поліцією і армією. Уряд оголосив надзвичайний стан [18].

На президентських виборах 1958 р. Х. Алессандрі балотувався як незалежний кандидат, хоча мав підтримку Ліберальної (PLib), Об'єднаної консервативної партії (PCU) та Союзу народних партій та сил (APFP – коаліція, створена в 1958 р. у складі таких партій: Радикальної доктринальної партії (PRDo), Соціально-християнської партії (PSC), Аграрної лейбористської партії відновлення (PALR), Національного народного руху (MONAP), Республіканського руху (MR). За результатами всенародного голосування Х. Алессандрі отримав 31,6 % голосів (найнижчий показник підтримки за результатами всенародного голосування впродовж 1932–1973 рр.). На виборах у Конгресі Х. Алессандрі переміг, здобувши 147 голосів (зі 192) (табл. 1).

Під час президентства Х. Алессандрі розпочав кампанію з раціоналізації державної адміністрації та стримування інфляції, завдяки чому її рівень знизився з 33 % у 1959 р. до 5,4 % у 1960 р. Уряду вдалося стабілізувати бюджет і запровадити ліберальну економічну політику, підтримуючи фіксований обмінний курс та відкривши ринок для імпорту. Однак уряд залишив замороженою заробітну плату, що викликало величезне невдоволення серед робітників і службовців, які влаштовували протести. Одним із найбільших досягнень уряду була реалізація плану громадських робіт, зокрема будівництво житла, що стимулювало економічний розвиток [19].

Х. Алессандрі намагався зберегти незалежність від політичних партій, але був змушений змінити цю стратегію після парламентських виборів 1961 р., на яких опозиція отримала значне представництво в Національному Конгресі. За цих обставин він включив до свого кабінету трьох міністрів від Радикальної партії. Крім того, з 1961 р. чилійська економіка демонструвала ознаки стагнації, що виразилося у зростанні інфляції (45,3 % у 1963 р.) [19].

22 вересня 1970 р. Сенат (верхня палата Національного Конгресу) схвалив 41 голо- сом проєкт конституційних реформ, розроблений спільним комітетом коаліції «Народна єдність» (UP – коаліція лівих і лівоцентристських політичних партій) і Християнсько-демократичною партією (PDC). Це сприяло тому, що християнські демократи підтримали кандидатуру С. Альєнде (за результатами всенародного голосування здобув 36,6 %) на пленарному засіданні Національного Конгресу (153 голосів за, 35 – проти), де він був обраний президентом (табл. 1). Християнсько-демократична партія (PDC) погодилася підтримати кандидатуру С. Альєнде за умови, що новообраний президент і партії, що підтримували його кандидатуру, погодяться підписати Статут демократичних гарантій, який мав бути включений до Конституції шляхом внесення поправки. Президент С. Альєнде намагався встановити в країні соціалізм демократичними засобами (чилійський шлях

до соціалізму) [20]. У липні 1971 р. Конгрес схвалив Закон «Про націоналізацію великомасштабного видобутку міді». В економічному плані уряд С. Альєнде запровадив політику значного перерозподілу доходів та економічного відродження. Закон «Про аграрну реформу», прийнятий за часів президентства Е. Фрея Монтальви (1964–1970 рр.), дозволив уряду швидко провести експропріацію великих маєтків. У 1972 р. економічна криза проявилася у стрімкому зростанні інфляції та стагнації виробництва, що призвело до дефіциту основних товарів для населення. Рівень інфляції різко зріс: з 22,1 % у 1971 р. до 260,5 % у 1972 р. та досягнув 605,1 % у 1973 р. Це призвело до страйків, які очолили власники великого й середнього бізнесу [20].

Уряд С. Альєнде був сформований у умовах холодної війни та протистояння між капіталізмом і соціалізмом на всіх рівнях, що відображалось у значному впливі іноземних країн на чилійський політичний процес. Тоді як США активно підтримували опозицію, Куба підтримувала провладну коаліцію «Народна єдність». На парламентських виборах 1973 р. опозиція, об'єднана в Конфедерацію за демократію (альянс, утворений Християнсько-демократичною та Національною партіями), не отримала двох третіх голосів, необхідних для імпічменту президента. Правляча коаліція здобула 43 % голосів. У наступні місяці політична криза загострилася, що виразилося у збройному повстанні танкового полку чилійської армії проти уряду (ісп. El Tanquetazo) 29 червня 1973 р. та у провалі переговорів між урядом і опозицією в серпні цього ж року. 11 вересня 1973 р. уряд С. Альєнде було повалено внаслідок військового перевороту, очолюваного Збройними силами та карабінерами (поліцією) [20].

Політичні ефекти функціонування атипової президентської системи правління в Республіці Чилі в 1946–1964, 1970–1973 рр. відображені в еволюції політичних режимів. Таким чином, на підставі даних проєкту Polity, ми визначили типи політичних режимів, які функціонували в такі періоди: 1946–1963 рр. – відкрита анократія; 1964 р. – демократія; 1970–1972 рр. – демократія; 1973 р. – автократія (табл. 2).

Таблиця 2

Еволюція політичних режимів в атиповій президентській системі правління в Республіці Чилі (1946–1964, 1970–1973 рр.) [21]

Період	Президент	Система правління	Тип політичного режиму (згідно з методикою проєкту Polity)
1946–1952	Г. Гонсалес Відела	атиповий президенталізм	відкрита анократія (+2)
1952–1957	К. Ібаньєс дель Кампо	атиповий президенталізм	відкрита анократія (+2)
1958	К. Ібаньєс дель Кампо	атиповий президенталізм	відкрита анократія (+5)
1958–1963	Х. Алессандрі	атиповий президенталізм	відкрита анократія (+5)
1964	Х. Алессандрі	атиповий президенталізм	демократія (+6)
1970–1972	С. Альєнде	атиповий президенталізм	демократія (+6)
1973	С. Альєнде	атиповий президенталізм	автократія (–7)

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. У Республіці Чилі Національний Конгрес обирав президента з двох кандидатів, які за результатами всенародних виборів 1946, 1952, 1958 і 1970 рр. отримали найбільшу кількість голосів. У кожному із цих випадків парламент обирав кандидата з найбільшою кількістю голосів за результатами всенародного волевиявлення, що стало традицією. Таким чином, у Республіці Чилі в 1946–1964, 1970–1973 рр. функціонував атиповий президенталізм. Згідно

з методикою проекту Polity, визначено типи політичних режимів, які функціонували в такі періоди: 1946–1963 рр. – відкрита анократія; 1964 р. – демократія; 1970–1972 рр. – демократія; 1973 р. – автократія. Економічна політика уряду Г. Гонсалеса Відели призвела до таких результатів: інфляцію було взято під контроль, а державні доходи зросли. Упродовж 1955–1958 рр. за президентства К. Ібаньеса дель Кампо було реалізовано «Місію Кляйна-Сакса» під керівництвом групи американських експертів, які впровадили на практиці економічні заходи, спрямовані на вирішення проблеми високої інфляції в країні. Ці заходи передбачали заморожування заробітної плати та скасування контролю за цінами в деяких секторах економіки. Це спричинило сильний опір з боку робітничого руху, організованого в Єдиний профспілковий союз. Під час президентства Х. Алессандрі рівень інфляції знизився з 33 % у 1959 р. до 5,4 % у 1960 р. Уряду вдалося стабілізувати бюджет і запровадити ліберальну економічну політику, підтримуючи фіксований обмінний курс та відкривши ринок для імпорту. За президентства С. Альєнде рівень інфляції різко зріс: з 22,1 % у 1971 р. до 260,5 % у 1972 р. та досягнув 605,1 % у 1973 р. Це призвело до страйків, які очолили власники великого й середнього бізнесу. В подальших дослідженнях проаналізуємо політичні й економічні ефекти функціонування атипових систем правління в інших країнах.

Список використаної літератури

1. Valenzuela A. Latin America: Presidentialism in Crisis. *Journal of Democracy*. 1993. Vol. 4. No. 4. P. 3–16.
2. Valenzuela A. Latin American Presidencies Interrupted. *Journal of Democracy*. 2004. Vol. 15. No. 4. P. 5–19.
3. Linz J. Presidential or Parliamentary Democracy: Does It Make a Difference? *The Failure of Presidential Democracy: Comparative Perspectives* / edited by J. Linz, A. Valenzuela. Baltimore; London : Johns Hopkins University Press, 1994. P. 3–87.
4. Mayorga R. A. Presidencialismo parlamentizado y gobiernos de coalición en Bolivia. *Tipos de presidencialismo y coaliciones políticas en América Latina* / edited by J. Lanzaro. Buenos Aires : Clacso, 2001. P. 101–135. URL: <http://bibliotecavirtual.clacso.org.ar/ar/libros/lanzaro/mayorga.pdf> (Last accessed: 27.03.2026).
5. Mainwaring S. Presidentialism in Latin America. *Latin American Research Review*. 1990. Vol. 25. No. 1. P. 157–179.
6. Mainwaring S., Shugart M. S. Presidentialism and Democracy in Latin America. Cambridge : Cambridge University Press, 1997. 493 p.
7. Осадчук І. Політичні й економічні наслідки функціонування атипової президентської системи правління в Болівії (1982–2003 рр.). *Регіональні студії*. 2025. № 42. С. 116–122. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.18>.
8. Осадчук І. Урядові кабінети в контексті функціонування атипової президентської системи правління в Аргентині у другій половині XX століття. *Politicus*. 2020. Вип. 6. С. 45–50. DOI: 10.24195/2414-9616.2020-6.8.
9. Осадчук І. Урядові кабінети в контексті функціонування атипової президентської системи правління в Болівії (1982–2003 роки). *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2020. Вип. 32. С. 136–144. DOI: 10.30970/PPS.2020.32.18.
10. Centellas M. From “Parliamentarized” to “Pure” Presidentialism: Bolivia after October 2003. *The Latin Americanist*. 2008. Vol. 52. No. 3. P. 5–30.
11. Cheibub J. A. Presidentialism, parliamentarism, and democracy. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. 202 p.

12. Elgie R. The classification of democratic regime types: conceptual ambiguity and contestable assumptions. *European Journal of Political Research*. 1998. Vol. 33. No. 2. P. 219–238.
13. Литвин В., Романюк А. Концептуалізація і теоретична дистинкція понять «форма державного правління» та «система державного правління» у політичній науці. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Сер. 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. Вип. 20. С. 3–12.
14. Осадчук І., Литвин В. Еволюція типових й атипових систем правління у контексті «хвиль» дослідження республіканської форми правління. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2023. Вип. 49. С. 315–327.
15. Constitución política de la República de Chile de 1925. URL: <https://archivos.juridicas.unam.mx/www/bjv/libros/4/1641/10.pdf> (Last accessed: 27.03.2026).
16. Nohlen D. Elections in the Americas: A Data Handbook: Vol. II: South America. Oxford : Oxford University Press. 2005. 618 p.
17. Gabriel González Videla. Presidentes de la República de Chile. Biblioteca del Congreso Nacional de Chile. URL: https://www.bcn.cl/historiapolitica/resenas_parlamentarias/wiki/Gabriel_Gonz%C3%A1lez_Videla (Last accessed: 27.03.2026).
18. Carlos Ibáñez del Campo. Presidentes de la República de Chile. Biblioteca del Congreso Nacional de Chile. URL: https://www.bcn.cl/historiapolitica/resenas_parlamentarias/wiki/Carlos_Ib%C3%A1%C3%B1ez_del_Campo (Last accessed: 27.03.2026).
19. Jorge Alessandri Rodríguez. Presidentes de la República de Chile. Biblioteca del Congreso Nacional de Chile. URL: https://www.bcn.cl/historiapolitica/resenas_parlamentarias/wiki/Jorge_Alessandri_Rodr%C3%ADguez (Last accessed: 27.03.2026).
20. Salvador Allende Gossens. Presidentes de la República de Chile. Biblioteca del Congreso Nacional de Chile. URL: https://www.bcn.cl/historiapolitica/resenas_biograficas/wiki/Salvador_Allende_Gossens (Last accessed: 27.03.2026).
21. Marshall M., Gurr T. Polity5 Project, Political Regime Characteristics and Transitions, 1800–2018. Center for Systemic Peace. 2020. URL: <http://www.systemicpeace.org/inscrdata.html> (Last accessed: 27.03.2026).

THE ATYPICAL PRESIDENTIAL SYSTEM OF GOVERNMENT IN THE REPUBLIC OF CHILE (1946–1964, 1970–1973): INSTITUTIONAL FEATURES, POLITICAL AND ECONOMIC EFFECTS OF ITS FUNCTIONING

Ihor Osadchuk

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Political Science
1 Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-2666-1478>*

One of the research areas in the field of comparative analysis of republican systems of government is the study of both typical and atypical presidentialism. Neo-institutionalism and its various types and paradigms were chosen as the theoretical and methodological foundation of the study. Their combination made it possible to develop a comprehensive understanding of the typical or atypical nature of the presidential system based on an indicator such as the method of electing the president. The main method, which became an integral part of the study, is the method of comparative analysis. In this regard, the aim of the article is to identify the institutional features, as well as the political and economic effects of the functioning of the atypical presidential system of government in the Republic of Chile in 1946–1964 and 1970–1973.

To achieve this objective, the following tasks must be addressed: 1) define a typical presidential system of government; 2) examine the characteristics of the method of electing the president in the Republic of Chile during 1946–1964 and 1970–1973; 3) to identify the political and economic effects of the atypical presidential system of government in the Republic of Chile during the periods 1946–1964 and 1970–1973.

In the Republic of Chile, the National Congress elected the president from among the two candidates who received the highest number of votes in the general elections of 1946, 1952, 1958, and 1970. In each of these cases, the parliament elected the candidate with the highest number of votes based on the results of the popular vote, which became a tradition. Thus, an atypical presidential system functioned in the Republic of Chile during the periods of 1946–1964 and 1970–1973. According to the methodology of the Polity project, the following types of political regimes were identified as having existed during the following periods: 1946–1963 – open anocracy; 1964 – democracy; 1970–1972 – democracy; 1973 – autocracy. The economic policies of the cabinet of Gabriel González Videla reached the following results: inflation was brought under control, and cabinet revenues increased. During 1955–1958, under the presidency of Carlos Ibáñez del Campo, the Klein-Saks mission was implemented under the leadership of a group of U. S. experts who put into practice economic measures aimed at solving the problem of high inflation in the country. These measures included a wage freeze and the abolition of price controls in certain sectors of the economy. This led to strong resistance from the labor movement, organized under the United Trade Union. During the presidency of Jorge Alessandri, the inflation rate fell from 33% in 1959 to 5.4% in 1960. The cabinet managed to stabilize the budget and implement a liberal economic policy, maintaining a fixed exchange rate and opening the market to imports. During Salvador Allende's presidency, the inflation rate rose sharply: from 22.1% in 1971 to 260.5% in 1972, reaching 605.1% in 1973. This led to strikes led by owners of large and medium-sized businesses.

Key words: system of government, presidentialism, atypical presidentialism, president, National Congress, Republic of Chile.

Дата першого надходження статті до видання: 31.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 351.82:338.24:355.01(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.50>

АДАПТАЦІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ ДО УМОВ ВІЙНИ: СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ ТА ІНСТРУМЕНТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТІЙКОСТІ

Павло Попов

*Інститут держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України,
сектор правових проблем політичних інститутів та процесів
вул. Трьохсвятительська, 4, 01601, м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0009-0007-8479-0837>*

Статтю присвячено комплексному дослідженню адаптації економічної політики України до умов повномасштабної війни як цілісного процесу стратегічної трансформації державного управління економікою під впливом екзогенних шоків надзвичайної інтенсивності. Обґрунтовано, що воєнна агресія російської федерації зумовила не лише різке погіршення макроекономічних показників, руйнування критичної та виробничої інфраструктури, деформацію ринку праці, бюджетно-фінансові дисбаланси й посилення зовнішньої залежності, а й радикальну зміну самої логіки формування економічної політики, яка більше не може обмежуватися реактивним антикризовим інструментарієм. Доведено, що в сучасних умовах економічна стійкість держави повинна розглядатися не як статичний стан збереження рівноваги, а як багатовимірна здатність економічної системи абсорбувати шоки, адаптуватися до них і трансформуватися відповідно до нових безпекових, соціальних та інституційних реалій.

Визначено, що ключовими воєнними викликами, які детермінують необхідність перебудови економічної політики, є масштабна руйнація інфраструктури, падіння валового внутрішнього продукту, загострення боргових і фінансових ризиків, масова вимушена міграція та втрата людського капіталу, порушення логістичних маршрутів, трансформація зовнішньої торгівлі, а також критичне зростання ризиків для інвестиційної діяльності. На цій основі виокремлено стратегічні пріоритети адаптації економічної політики України, до яких віднесено забезпечення макрофінансової стабільності, відновлення і модернізацію критичної інфраструктури, розвиток оборонно-промислового комплексу як ядра нової промислової політики, цифровізацію економічних процесів і державного управління, поглиблення євроінтеграції та підтримку малого і середнього бізнесу як основи зайнятості та соціальної стабільності. Аргументовано, що ефективність цих пріоритетів забезпечується лише за умови їх системної взаємопов'язаності, оскільки макрофінансова стабільність створює передумови для відбудови, цифровізація підвищує інституційну спроможність, розвиток ОПК стимулює технологічне оновлення, а європейська інтеграція виступає зовнішнім нормативним і ціннісним орієнтиром довгострокових реформ. Особливу увагу приділено аналізу інструментів адаптивної економічної політики, серед яких виокремлено міжнародну фінансову допомогу, воєнні облігації, тимчасові податкові пільги, дерегуляційні механізми, програми релокації підприємств, цифрові державні сервіси, інструменти державно-приватного партнерства та механізми страхування воєнних ризиків.

Констатовано, що адаптація економічної політики України до умов війни має спиратися на модель «подвійного мандату», яка передбачає одночасне забезпечення обороноздатності держави та формування підвалин довгострокового розвитку. Доведено необхідність переходу від переважно реактивного антикризового управління до проактивної моделі, здатної не лише відповідати на поточні виклики, а й формувати передумови післявоєнної конкурентоспроможності, інституційної спроможності та стійкого відновлення. Обґрунтовано доцільність створення інтегрованої системи стратегічного планування, що поєднуватиме оборонний, економічний і соціальний виміри публічної



© Попов П., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

політики, а також розвитку механізмів міжсекторальної координації між державою, бізнесом, громадянським суспільством та міжнародними партнерами. Водночас акцентовано на тому, що реалізація адаптивної політики істотно ускладнюється нестабільністю нормативного середовища, інституційною слабкістю окремих ланок публічного управління, корупційними ризиками, надмірною залежністю від зовнішнього фінансування та суперечністю між короткостроковими потребами виживання і довгостроковими завданнями модернізації.

Ключові слова: економічна політика; економічна стійкість; воєнний стан; адаптація державної політики; макрофінансова стабільність; критична інфраструктура; оборонно-промисловий комплекс; цифровізація; євроінтеграція; публічне управління; відновлення України; стратегічне планування.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Повномасштабне збройне вторгнення РФ в Україну, розпочате 24 лютого 2022 року відповідно до Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» № 64/2022 [13], спричинило безпрецедентний за масштабами та глибиною екзогенний шок для національної економіки, поставивши під загрозу саме існування державності та вимагаючи фундаментального переосмислення всієї архітектури економічної політики. Сучасний етап державотворення характеризується глибокою трансформацією традиційних підходів до макроекономічного регулювання, бюджетно-податкової політики, управління промисловістю та зовнішньоекономічними відносинами, що об'єктивно зумовлено необхідністю подолання системної кризи, порожденої воєнними діями, руйнуванням виробничої та критичної інфраструктури, масовою вимушеною міграцією та розривом усталених логістичних ланцюгів. Адаптація економічної політики в таких умовах є не просто ситуативною зміною окремих інструментів або тактичних рішень, а цілеспрямованою стратегічною трансформацією всієї системи державного управління економікою під впливом екзогенних шоків надзвичайної інтенсивності, що передбачає перебудову ієрархії пріоритетів, створення нових інституційних механізмів та формування принципово іншої моделі взаємодії держави, бізнесу та міжнародних партнерів. Попри стрімке зростання кількості наукових публікацій, присвячених окремим аспектам функціонування української економіки в умовах війни, комплексне дослідження стратегічних пріоритетів та інструментів забезпечення економічної стійкості держави у воєнний період залишається недостатньо розробленим напрямом сучасної політичної науки. Ця доктринальна прогалина є особливо відчутною в контексті отримання Україною статусу кандидата на членство в Європейському Союзі та необхідності одночасного ведення безпекової боротьби і проведення масштабних структурних реформ, що робить дослідження адаптивної економічної політики не лише академічно значущим, але й практично затребуваним завданням.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі аспекти адаптації економічної політики держави до умов кризових та воєнних викликів, зокрема питання стратегічного управління, економічної стійкості та трансформації інструментів державного регулювання, неодноразово ставали предметом уваги як вітчизняної, так і зарубіжної наукової доктрини. Зокрема, Т. П. Богдан проаналізовано підходи до стратегічного управління державним боргом в умовах нестійкої боргової позиції, що має безпосереднє значення для забезпечення макрофінансової стабільності в кризових умовах (2018 р.) [1]; З. С. Варналієм, Д. Д. Буркальцевою та О. С. Сасенком розглянуто проблеми економічної безпеки України та визначено пріоритети її зміцнення в умовах системних загроз (2011 р.) [2]; В. М. Геєцем досліджено ключові структурні проблеми економіки України та окреслено стратегічні напрями її розвитку в умовах трансформаційних викликів (2016 р.) [3]; О. В. Длугопольським проаналізовано функціонування суспільного сектору економіки та системи публічних фінансів у контексті глобальних трансформацій (2011 р.) [4]; Л. С. Шевченко та співавторами

розкрито теоретичні засади економічної безпеки держави та напрями її формування як системної категорії (2009 р.) [5]; Т. І. Єфименком досліджено фінансову та монетарну складові безпеки національної економіки (2016 р.) [6]; Я. А. Жаліло обґрунтовано підходи до формування економічної стратегії держави та її методологічні засади (2003 р.) [7]; Ю. В. Кіндзерським проаналізовано процеси деіндустріалізації та їх вплив на економічний розвиток України (2017 р.) [8]; П. П. Пархоменком, А. П. Абрамовим, О. М. Деменевим та А. О. Недільком досліджено сучасний стан оборонно-промислового комплексу України в умовах воєнного стану (2025 р.) [11]; Н. М. Польовою та Р. О. Мудрецьким розкрито особливості функціонування інноваційних екосистем у сучасній економіці (2024 р.) [12]; В. Р. Сіденком охарактеризовано глобальні структурні трансформації та їх вплив на економіку України (2018 р.) [17]; М. І. Скрипниченко здійснено макроекономічні оцінки повоєнного відновлення економіки України (2022 р.) [18]; В. П. Вишневським та співавторами проаналізовано трансформаційний потенціал цифровізації економіки України (2020 р.) [19]; В. П. Яновською та В. В. Гурочкіною досліджено інтеграцію України до глобальних ланцюгів створення вартості (2024 р.) [20].

У зарубіжній доктрині вагоме значення мають праці Л. Бріджугліо (L. Briguglio), Г. Кордіни (G. Cordina), Н. Фарругії (N. Farrugia) та С. Веллі (S. Vella), у яких розкрито концептуальні підходи до економічної вразливості та стійкості, а також методи їх вимірювання (2009 р.) [21]; Р. Л. Мартіна (R. L. Martin), який дослідив регіональну економічну резильєнтність та реакцію економічних систем на шоки (2012 р.) [24]; А. Роуза (A. Rose), що сформулював підходи до визначення та вимірювання економічної стійкості до катастроф (2004 р.) [26].

Водночас, незважаючи на значний масив наукових досліджень, недостатньо розробленими залишаються питання системної інтеграції стратегічних пріоритетів та інструментів адаптації економічної політики України в умовах повномасштабної війни, зокрема в контексті формування цілісної моделі забезпечення економічної стійкості держави.

Мета статті – визначення стратегічних пріоритетів та політико-управлінських інструментів адаптації економічної політики України до умов повномасштабної війни, з'ясування теоретико-методологічних засад формування економічної стійкості держави в контексті публічної політики, а також обґрунтування переходу від реактивної до проактивної моделі державного управління економічними процесами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розкриття проблематики адаптації економічної політики до умов війни передусім передбачає розкриття її ключових категорій. У вітчизняній та зарубіжній науковій літературі зустрічається значна кількість підходів до розуміння адаптації економічної політики, що відображає складність та багатовимірність цього явища. Важливим є розмежування простої зміни окремих параметрів економічного регулювання та цілеспрямованої трансформації всієї системи державного управління економікою під впливом екзогенних шоків. Як слушно зазначає Я. А. Жаліло, економічна стратегія держави являє собою не статичний план дій, а динамічну систему цільових настанов, що має здатність до самокоригування відповідно до зміни зовнішніх та внутрішніх умов функціонування економіки [7]. У контексті повномасштабної війни така здатність до самокоригування набуває критичного значення, оскільки масштаб і швидкість деструктивних змін вимагають не поступової еволюції, а стрибкоподібної перебудови всієї архітектури економічної політики.

Поняття економічної стійкості держави у сучасній науці розкривається через кілька взаємопов'язаних, проте концептуально відмінних підходів. А. Роуз (A. Rose) розмежовує два виміри стійкості: притаманну стійкість (*inherent resilience*), що характеризує здатність

системи абсорбувати шоки завдяки наявним ресурсам та інститутам, та адаптивну стійкість (adaptive resilience), яка відображає здатність системи мобілізувати додаткові ресурси та механізми у відповідь на кризу, тобто креативно реагувати на нові виклики [26]. Цей підхід є надзвичайно продуктивним, оскільки дозволяє оцінити як початкову спроможність економіки витримати шок вторгнення, так і ефективність подальших адаптивних заходів уряду. У свою чергу, Р. Мартін (R. Martin), досліджуючи регіональну економічну стійкість, додає до цього аналітичного апарату поняття гістерезису – здатності чи нездатності економічної системи повернутися до попередньої траєкторії розвитку після шоку, наголошуючи, що деякі шоки призводять до незворотних структурних змін, які формують принципово нову економічну реальність [24]. Саме з таким типом шоку, на наш погляд, має справу Україна, оскільки повномасштабна війна радикально і незворотно змінила структуру економіки, географію виробництва, людський капітал та зовнішньоекономічні зв'язки.

Л. Бріджуліо (L. Briguglio) та співавт. запропонували концептуальну рамку, що поєднує категорії вразливості (vulnerability) та стійкості (resilience), доводячи, що навіть високочувствувальні малі держави можуть досягати значного рівня економічної стійкості завдяки цілеспрямованій політиці, зокрема через забезпечення макроекономічної стабільності, ефективності ринкових механізмів, якісне державне управління та соціальну розвиненість [21]. Ця модель має безпосередню релевантність для України, оскільки демонструє, що стійкість не є заданою характеристикою, а може бути цілеспрямовано сформована засобами державної політики навіть в умовах екстремально високої вразливості. У системі ОЕСР стійкість визначається як здатність домогосподарств, спільнот та держав абсорбувати шоки, адаптуватися до них та трансформуватися під їхнім впливом, зберігаючи чи покращуючи рівень добробуту [25]. Тим самим виокремлюються три послідовні стадії реагування на екзогенний шок: абсорбція (absorption) – здатність витримати первинний удар зі збереженням базових функцій; адаптація (adaptation) – спроможність модифікувати наявні інститути та механізми відповідно до нових умов; трансформація (transformation) – здатність здійснити якісну перебудову системи, перетворивши кризу на можливість для розвитку. Співвідношення цих категорій із поняттями стабільності та відновлення дозволяє чітко розмежувати стабільність як здатність підтримувати рівновагу, відновлення як повернення до попереднього стану та стійкість як більш комплексну характеристику, що включає здатність не лише відновитися, але й якісно трансформуватися.

В. М. Геєць обґрунтовує, що для української економіки ключовим є саме трансформаційний вимір стійкості, оскільки повернення до довоєнної моделі є ані можливим, ані бажаним з огляду на її структурні вади та залежності [3].

Аналіз конкретних воєнних викликів, що детермінують трансформацію економічної політики, свідчить про те, що їх сукупний вплив змінює не лише окремі параметри, а й саму архітектуру економічного управління державою. Масштаб руйнування інфраструктури та виробничих потужностей є безпрецедентним для Європи з часів Другої світової війни. За оцінками Світового банку, викладеними у третій доповіді про швидку оцінку збитків та потреб (RDNA4), прямі збитки інфраструктурі України станом на початок 2024 року перевищили 152 млрд дол., а загальні потреби у відновленні оцінюються у понад 524 млрд дол. [27]. М. І. Скрипниченко, здійснюючи макроекономічну оцінку впливу війни, зафіксували скорочення реального ВВП України у 2022 році на 29,1 %, що є найглибшим падінням за весь період незалежності та одним із найбільших шоків серед країн, що зазнавали збройних конфліктів у XXI столітті [18]. Ці дані свідчать про те, що економічна політика мусила реагувати на руйнівний шок, еквівалентний одночасній втраті майже третини економічного потенціалу країни.

Водночас руйнування виробничих потужностей супроводжується глибокими бюджетними дисбалансами та зростаючою залежністю від зовнішнього фінансування, що суттєво обмежує суверенітет економічної політики. Т. І. Єфименко наголошує, що фінансова безпека є фундаментальною передумовою спроможності держави виконувати свої функції, а її підірив унеможливило б реалізацію будь-яких стратегічних пріоритетів [6]. У контексті війни видатки на оборону та безпеку в Державному бюджеті України на 2025 рік сягнули понад 50 % усіх видатків [15], що створює безпрецедентний тиск на всі інші напрями державних витрат і змушує шукати нетрадиційні джерела фінансування. За даними Міжнародного валютного фонду, зовнішнє фінансування покриває значну частку бюджетного дефіциту України, що одночасно забезпечує функціонування держави та створює ризики надмірної залежності від донорів [23]. Т. П. Богдан, досліджуючи боргову стійкість в умовах воєнної економіки, попереджає, що нагромадження зовнішнього боргу без чіткої стратегії його обслуговування може стати дестабілізуючим фактором у середньостроковій перспективі [1].

Фундаментальним викликом є масова вимушена міграція та втрата трудового потенціалу. За різними оцінками, понад шість мільйонів українців перебувають за кордоном як біженці, а мільйони стали внутрішньо переміщеними особами. Ця втрата людського капіталу має не лише кількісний, а й якісний вимір, оскільки серед тих, хто виїхав, непропорційно представлені молоді, освічені та економічно активні громадяни. З. С. Варналій підкреслює, що людський капітал є одним із ключових компонентів економічної безпеки, а його системна ерозія підриває фундамент довгострокового розвитку [2]. Водночас розрив логістичних ланцюгів, спричинений блокуванням чорноморських портів (особливо у першій фазі повномасштабного вторгнення), мінусуванням значних територій та руйнуванням транспортної інфраструктури, радикально змінив структуру зовнішньої торгівлі та географію економічних зв'язків. Дослідники акцентують, що рекомбінація глобальних ланцюгів вартості для України є не лише примусовою реакцією на воєнні реалії, а й стратегічною можливістю для більш глибокої інтеграції з європейськими виробничими мережами [20]. Нарешті, безпекові ризики для інвестицій залишаються одним із найбільш суттєвих бар'єрів для економічного відновлення, оскільки жодна раціональна інвестиційна модель не може повноцінно функціонувати в умовах невизначеності щодо фізичної збереженості активів.

Сукупність зазначених викликів детермінує необхідність формування системи стратегічних пріоритетів адаптації економічної політики, що забезпечують не просто виживання, а створення засад для довгострокової стійкості та розвитку. Першим і безумовним пріоритетом є забезпечення макрофінансової стабільності як необхідної передумови функціонування всіх інших механізмів економічної політики. Без стабільної грошової одиниці, контрольованої інфляції та передбачуваної бюджетної політики жодні стратегічні ініціативи не можуть бути реалізовані. Національний банк України продемонстрував значну інституційну спроможність, зумівши в умовах початкового шоку вторгнення зберегти стабільність банківської системи, забезпечити безперебійність платежів та поступово повернутися до режиму інфляційного таргетування [10]. Т. І. Єфименко наголошує, що координація фінансової та монетарної політики є критичною для забезпечення макрофінансової стабільності в умовах воєнного стану, оскільки надмірне монетарне фінансування бюджетних дефіцитів може спровокувати інфляційну спіраль, що підірве довіру до національної валюти та знецінить заощадження населення [6]. Досвід 2022–2025 років засвідчив, що Україні загалом вдалося уникнути цього ризику, зокрема завдяки масштабній міжнародній фінансовій підтримці та зваженій політиці НБУ.

Другим стратегічним пріоритетом виступає відновлення та модернізація критичної інфраструктури, яка є матеріальною основою функціонування економіки та життєдіяльності населення. План відновлення України, представлений на Міжнародній конференції з питань відновлення у Лугано в липні 2022 року, визначає відновлення інфраструктури як один із центральних стовпів реконструкції, передбачаючи не просто ремонт пошкоджених об'єктів, а їх модернізацію відповідно до сучасних європейських стандартів енергоефективності, безпеки та сталості [9]. Принципово важливим є те, що відновлення має відбуватися за принципом «build back better» – відбудовувати краще, ніж було, – що перетворює завдання відновлення із суто ремонтного на модернізаційне. Це стосується, зокрема, енергетичної інфраструктури, яка зазнала масових цілеспрямованих атак протягом осінньо-зимових періодів 2022–2023 та 2023–2025 років і потребує не лише відновлення, а й децентралізації та диверсифікації.

Третім пріоритетом, що набуває стратегічного значення в умовах тривалого воєнного конфлікту, є розвиток оборонно-промислового комплексу (ОПК) як потенційного драйвера економіки. П. П. Пархоменко та А. П. Абрамов та співавт. обґрунтовують, що ОПК є не лише інструментом забезпечення обороноздатності, а й потужним генератором інновацій, технологічного розвитку та високооплачуваних робочих місць, здатним стати ядром нової промислової політики [11]. Закон України «Про оборонні закупівлі» [16] створює правову основу для функціонування системи державного оборонного замовлення, однак його ефективність значною мірою залежить від спроможності вітчизняних підприємств нарощувати виробничі потужності та освоювати нові технології. Досвід Ізраїлю, Південної Кореї та інших держав, що тривалий час перебували в умовах безпекових загроз, засвідчує, що оборонна промисловість може стати локомотивом технологічного розвитку всієї економіки, забезпечуючи трансфер технологій у цивільний сектор та формуючи попит на високотехнологічну продукцію. Науковці підкреслюють, що оборонне планування має бути органічно інтегроване в загальну систему стратегічного економічного планування, а не розглядатися як ізольована сфера [5].

Четвертим стратегічним пріоритетом є цифровізація економічних процесів та державного управління, яка в умовах війни перетворилася з бажаного на прямо модернізації на критичну умову функціонування держави. В. П. Вишневський та О. М. Гаркушенко зазначають, що цифровізація створює передумови для якісного стрибка в ефективності державного управління та надання публічних послуг [19]. Український досвід є унікальним у світовому контексті: платформа «Дія» (Diia) забезпечила можливість отримання державних послуг онлайн навіть в умовах воєнного стану, зокрема реєстрацію внутрішньо переміщених осіб, отримання соціальних виплат, реєстрацію бізнесу та електронний документообіг. Цифрові інструменти також забезпечили функціонування програми «Підтримка, яка надавала фінансову допомогу громадянам, та програми «Робота, спрямованої на створення нових робочих місць та підтримку підприємницької ініціативи. Ці практики демонструють, що цифровізація є не лише технічним інструментом, а й механізмом забезпечення інституційної стійкості держави в умовах кризи.

П'ятим стратегічним пріоритетом, що набуває дедалі більшого значення, є інтеграція до ЄС та гармонізація економічної політики з європейськими стандартами та вимогами. Отримання Україною статусу кандидата на членство в ЄС у червні 2022 року та відкриття переговорів про вступ створюють потужний зовнішній якір для реформ, забезпечуючи їх незворотність та послідовність. В. Р. Сіденко наголошує, що євроінтеграція є не лише зовнішньополітичним пріоритетом, а й визначальним фактором структурної трансформації національної економіки, оскільки вона встановлює чіткі стандарти якості

інститутів, регуляторного середовища та конкурентних умов [17]. Європейська Комісія у своїй оцінці прогресу України (2023 р.) відзначила значні зусилля з адаптації законодавства, водночас вказавши на необхідність подальших реформ у сферах верховенства права, антикорупційної політики та адміністративного управління [22]. Одночасне ведення війни та проведення євроінтеграційних реформ створює унікальний, хоча й надзвичайно складний контекст для економічної політики, вимагаючи балансування між короткостроковими потребами виживання та довгостроковими зобов'язаннями трансформації.

Наступним пріоритетом є підтримка малого та середнього бізнесу (МСБ), який забезпечує зайнятість значної частини населення та є критично важливим для збереження соціальної стабільності. В умовах війни МСБ зазнав надзвичайних втрат через руйнування активів, скорочення споживчого попиту, розрив ланцюгів постачання та мобілізацію підприємців. Водночас саме малий бізнес продемонстрував найвищу адаптивність, швидко переорієнтовуючись на нові ринки, продукти та формати діяльності. Державна підтримка МСБ, зокрема через програми пільгового кредитування «5-7-9 %», грантові програми та спрощення регуляторних процедур, відіграє критичну роль у збереженні економічної активності на територіях, що не зазнають безпосередніх бойових дій.

Переходячи від стратегічних пріоритетів до конкретних інструментів забезпечення економічної стійкості, слід зазначити, що їх система охоплює фінансові, податкові, регуляторні, інституційні та цифрові механізми, які у сукупності формують цілісний арсенал адаптивної економічної політики. Серед фінансових інструментів ключове місце належить міжнародній фінансовій допомозі, яка забезпечує покриття значної частини бюджетного дефіциту. Програма розширеного фінансування МВФ (Extended Fund Facility) обсягом 15,6 млрд дол., затверджена у 2023 році, стала якірною програмою, навколо якої координується двостороння та багатостороння допомога інших партнерів [23]. Водночас важливим внутрішнім інструментом стали воєнні облігації внутрішньої державної позики (ОВДП), які не лише залучають фінансові ресурси до бюджету, а й виконують функцію абсорбції надлишкової ліквідності, стримуючи інфляційний тиск. Т. П. Богдан підкреслює, що ефективне управління державним боргом в умовах війни є стратегічно важливим завданням, оскільки формує підґрунтя для довгострокової фінансової стійкості [1].

Податкові інструменти також зазнали суттєвої адаптації. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану» від 15 березня 2022 року № 2120-IX [14] запровадив низку тимчасових податкових пільг та спрощених режимів оподаткування, спрямованих на підтримку підприємницької активності. Зокрема, було запроваджено спрощену систему оподаткування за ставкою 2 % для широкого кола підприємців, звільнення від окремих податків для підприємств, що зазнали руйнувань, та пільгові умови для релокованих підприємств. Ці заходи дозволили зберегти значну частину економічної активності у перші, найбільш кризові місяці повномасштабної війни, однак їх тривале застосування створює ризики ерозії податкової бази та звуження фінансового простору. О. В. Длугопольський вказує, що баланс між стимулюванням економічної активності та забезпеченням достатності бюджетних надходжень є одним із найскладніших завдань фінансової політики в умовах тривалого конфлікту [4].

Регуляторні механізми адаптації включають масштабну дерегуляцію та спрощення адміністративних процедур, що здійснювалися відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану». Зокрема, було спрощено процедури ліцензування, зменшено кількість дозвільних документів, запроваджено мораторій на планові перевірки бізнесу та створено спрощений порядок для релокації підприємств із зон активних бойових дій. Постанова

Кабінету Міністрів України щодо реалізації програми релокації підприємств забезпечила правову основу для переміщення понад 800 підприємств із зон активних бойових дій до безпечніших регіонів, що стало безпрецедентною у світовій практиці операцією з фізичного переміщення виробничих потужностей в умовах триваючого конфлікту. Ю. В. Кіндзерський зазначає, що промислова політика в умовах війни набуває принципово нового змісту, поєднуючи класичні завдання структурної модернізації із невідкладними потребами забезпечення обороноздатності та фізичного збереження виробничого потенціалу [8].

Державно-приватне партнерство (ДПП) є ще одним перспективним інструментом, що набуває особливого значення у контексті обмежених бюджетних ресурсів та масштабних потреб відновлення. План відновлення України передбачає активне залучення приватного капіталу до відбудови інфраструктури, розвитку енергетичного сектору та модернізації промисловості через механізми ДПП, концесій, гарантій та страхування воєнних ризиків [9]. Останній інструмент – механізми страхування воєнних ризиків – є критично важливим для залучення іноземних інвестицій, оскільки традиційні страхові продукти не покривають збитки від військових дій. Створення спеціальних механізмів страхування за участі міжнародних фінансових інститутів (зокрема, Multilateral Investment Guarantee Agency – MIGA Світового банку) та національних урядів-партнерів є необхідною передумовою для залучення приватних інвестицій у відновлення. Дослідники обґрунтовують, що інноваційна екосистема в умовах воєнного стану потребує принципово нових механізмів фінансування та підтримки, які поєднують державні, приватні та міжнародні ресурси [12].

Цифрові інструменти управління економікою заслуговують окремої уваги як один із найбільш успішних елементів адаптивної політики. Окрім згаданої платформи «Дія», важливу роль відіграють система електронних закупівель Prozorro, яка забезпечує прозорість державних витрат навіть в умовах воєнного стану (з певними обмеженнями для оборонних закупівель), система електронного адміністрування податків, банківська цифрова інфраструктура та системи дистанційної ідентифікації. В. П. Вишневецький зазначає, що цифровізація створює передумови для формування якісно нового типу державного управління, заснованого на даних (data-driven governance), що підвищує ефективність розподілу ресурсів та зменшує корупційні ризики [19]. Українська практика цифрової трансформації в умовах війни отримала міжнародне визнання та вивчається як унікальний досвід для інших країн, що стикаються з кризовими ситуаціями.

Водночас реалізація адаптивної економічної політики стикається із низкою суттєвих проблем та обмежень, які потребують критичного аналізу. По-перше, нестабільність нормативної бази, зумовлена частими змінами законодавства в умовах воєнного стану, створює невизначеність для бізнесу та ускладнює стратегічне планування. Правовий режим воєнного стану надає органам державної влади розширені повноваження щодо обмеження прав і свобод, включаючи економічні, що створює ризики надмірного або непропорційного втручання. Інституційна архітектура економіки потребує стабільних та передбачуваних «правил гри», а їх часта зміна підриває довіру економічних агентів та знижує ефективність ринкових механізмів. По-друге, інституційна слабкість окремих ланок системи державного управління, успадкована від довоєнного періоду, обмежує спроможність ефективно впроваджувати навіть найкращі стратегічні рішення. Попри значний прогрес у цифровізації та окремих секторальних реформах, загальний рівень інституційної спроможності залишається недостатнім для одночасного вирішення завдань оборони, відновлення та євроінтеграції.

По-третє, корупційні ризики, хоча і значно знижені порівняно з довоєнним періодом завдяки підвищеній суспільній увазі та міжнародному моніторингу, залишаються суттєвим фактором, що підриває ефективність використання ресурсів та довіру міжнародних

партнерів. Європейська Комісія у своїй оцінці прогресу України наголошує на необхідності посилення антикорупційних інститутів як одній із ключових умов успішного просування євроінтеграційного процесу [22]. По-четверте, надмірна залежність від зовнішнього фінансування створює ризики для суверенітету економічної політики та робить Україну вразливою до змін у геополітичній кон'юктурі та внутрішньополітичних процесах у країнах-донорах. Економічна безпека держави передбачає здатність забезпечувати базові потреби за рахунок власних ресурсів, а надмірна зовнішня залежність суперечить цьому принципу [5]. По-п'яте, існує об'єктивний дисбаланс між короткостроковими та довгостроковими рішеннями: потреби виживання тут і зараз часто суперечать стратегічним пріоритетам модернізації та реформування. Цей дисбаланс проявляється, зокрема, у конфлікті між необхідністю максимального нарощення оборонних видатків та потребою інвестувати у людський капітал, освіту та інновації, які забезпечують довгострокову конкурентоспроможність.

З урахуванням проведеного аналізу стратегічних пріоритетів, інструментів та обмежень адаптивної економічної політики видається можливим сформулювати авторське бачення моделі адаптивної економічної політики для умов тривалого воєнного конфлікту. Ця модель ґрунтується на кількох концептуальних положеннях: 1) адаптивна економічна політика має бути побудована на принципі «подвійного мандату» – одночасного забезпечення обороноздатності та створення засад для довгострокового розвитку. Це означає, що кожне стратегічне рішення має оцінюватися не лише з точки зору його внеску у поточні потреби безпеки, а й з позицій його впливу на довгострокову конкурентоспроможність та стійкість економіки; 2) модель має передбачати поступовий перехід від реактивної до проактивної політики, тобто від реагування на виклики до їх випередження та формування сприятливого середовища для розвитку. В. М. Гесць послідовно обґрунтовує, що стратегічне бачення розвитку є необхідною умовою подолання структурних пасток, у які потрапляє економіка, що обмежується лише тактичним реагуванням на поточні виклики [3]. По-третє, модель має включати механізми міжсекторальної координації, що забезпечують узгодженість дій різних органів державної влади, бізнесу, громадянського суспільства та міжнародних партнерів. Я. А. Жаліло наголошує, що стратегічна координація є критично важливою умовою ефективності економічної політики, оскільки розбіжності між окремими секторальними політиками можуть нівелювати позитивний ефект кожної з них окремо [7].

З огляду на це, насамперед, необхідним є створення інтегрованої системи стратегічного планування, яка поєднує оборонне, економічне та соціальне планування в єдиному аналітичному та управлінському контурі. Ця система має ґрунтуватися на даних та забезпечувати оперативне коригування планів відповідно до зміни воєнної обстановки та ресурсних обмежень. Далі, доцільним є запровадження системи оцінки регуляторного впливу для всіх нормативних актів, що приймаються в умовах воєнного стану, з метою забезпечення їх пропорційності та мінімізації негативних побічних ефектів для економічної активності. Крім того, необхідним є розвиток механізмів страхування воєнних ризиків та створення спеціалізованого фонду відновлення, який би акумулював внутрішні та зовнішні ресурси для фінансування відбудови на засадах прозорості та підзвітності. Нарешті, стратегічно важливим є формування політики «утримання талантів» (brain retention), спрямованої на створення умов для повернення та утримання висококваліфікованих кадрів, зокрема через програми дистанційної зайнятості, розвиток інноваційних хабів та підтримку стартапів у сфері оборонних технологій.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Адаптація економічної політики України до умов повномасштабної війни становить безпрецедентний за масштабами та складністю процес цілеспрямованої трансформації всієї системи державного управління

економікою, що виходить далеко за межі тактичного реагування на окремі кризові ситуації. Стійкість є не заданою характеристикою, а результатом цілеспрямованої політики, яка може бути сформована навіть в умовах екстремально високої вразливості. Стратегічні пріоритети адаптації – забезпечення макрофінансової стабільності, відновлення та модернізація критичної інфраструктури, розвиток ОПК, цифровізація, євроінтеграція та підтримка МСБ – утворюють ієрархічну, проте взаємопов'язану систему, в якій кожен елемент підсилює ефективність інших. Інструменти забезпечення стійкості – фінансові, податкові, регуляторні, інституційні та цифрові – продемонстрували значну ефективність, однак їх подальше вдосконалення потребує переходу від реактивної до проактивної моделі управління, розвитку механізмів міжсекторальної координації та посилення інституційної спроможності. Головними обмеженнями реалізації адаптивної політики залишаються нестабільність нормативної бази, інституційна слабкість, корупційні ризики, надмірна зовнішня залежність та дисбаланс між короткостроковими і довгостроковими рішеннями. Подолання цих обмежень вимагає системних інституційних реформ, узгоджених з євроінтеграційними зобов'язаннями, та формування нової моделі публічного управління, заснованої на даних, прозорості та стратегічному баченні.

Перспективи подальших досліджень полягають у поглибленому аналізі окремих інструментів адаптивної економічної політики, зокрема механізмів страхування воєнних ризиків, моделей державно-приватного партнерства у відбудові інфраструктури, а також компаративному дослідженні досвіду інших держав, що функціонували в умовах тривалих збройних конфліктів.

Список використаної літератури

1. Богдан Т. П. Стратегічне управління державним боргом в умовах нестійкої боргової позиції. *Фінанси України*. 2018. № 4. С. 75–92.
2. Варналій З. С., Буркальцева Д. Д., Сасенко О. С. *Економічна безпека України: проблеми та пріоритети зміцнення* : монографія. Київ : Знання України, 2011. 299 с.
3. Геєць В. М. Економіка України: ключові проблеми і перспективи. *Економіка і прогнозування*. 2016. № 1. С. 7–22. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/econprog_2016_1_3
4. Длугопольський О. В. *Суспільний сектор економіки і публічні фінанси в умовах глобальних трансформацій* : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2011. 632 с.
5. *Економічна безпека держави: сутність та напрями формування* : монографія / Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, С. М. Макуха та ін. ; за ред. Л. С. Шевченко. Харків : Право, 2009. 312 с.
6. Єфименко Т. І. *Фіскальна та монетарна безпека національної економіки* : монографія. Київ : ДННУ «Академія фінансового управління», 2016. 447 с.
7. Жаліло Я. А. *Економічна стратегія держави: теорія, методологія, практика* : монографія. Київ : НІСД, 2003. 368 с.
8. Кіндзерський Ю. В. Деіндустріалізація та її детермінанти у світі та в Україні. *Економіка України*. 2017. № 11. С. 48–72.
9. Національна рада з відновлення України від наслідків війни. *План відновлення України: матеріали*. Липень 2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/culture-and-information-policy.pdf>
10. Національний банк України. *Інфляційний звіт. Жовтень 2025*. Київ : НБУ, 2025. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/IR_2025-Q4.pdf?v=16
11. Пархоменко П. П., Абрамов А. П., Деменев О. М., Неділько А. О. Аналіз поточного стану оборонно-промислового комплексу України в умовах воєнного стану. *Здобутки*

- економіки: перспективи та інновації. 2025. Вип. 23. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17557122>
12. Польова Н. М., Мудрецький Р. О. Інноваційна екосистема та особливості управління екосистемною компанією на ринку телекомунікацій. *Ефективна економіка*. 2024. № 3. DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2024.3.71>. URL: <https://nayka.com.ua/index.php/ee/article/view/3364/3400>
 13. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022>
 14. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 р. № 2120-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text>
 15. Про Державний бюджет України на 2025 рік : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2025. № 15–17. Ст. 40. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4059-20#Text>
 16. Про оборонні закупівлі : Закон України від 17.07.2020 р. № 808-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/808-20#Text>
 17. Сіденко В. Р. Глобальні структурні трансформації та тренди економіки України. *Економіка і прогнозування*. 2018. № 1. С. 7–28. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/EP_18_1_37_uk.pdf
 18. Скрипниченко М. І. Макроекономічні оцінки та прогнози повоєнного відновлення економіки України. *Економічна теорія*. 2022. № 2. С. 29–43. DOI: <https://doi.org/10.15407/etet2022.02.029>
 19. *Цифровізація економіки України: трансформаційний потенціал* : монографія / В. П. Вишневський, О. М. Гаркушенко, С. І. Князєв та ін. ; за ред. В. П. Вишневського, С. І. Князєва ; НАН України, Інститут економіки промисловості. Київ : Академперіодика, 2020. 188 с.
 20. Яновська В. П., Гурочкіна В. В. Україна у глобальних ланцюгах створення вартості: виклики та перспективи економічного розвитку. *Економіка та суспільство*. 2024. Вип. 65. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-65-108>
 21. Briguglio L., Cordina G., Farrugia N., Vella S. Economic Vulnerability and Resilience: Concepts and Measurements. *Oxford Development Studies*. 2009. Vol. 37, No. 3. P. 229–247.
 22. European Commission. *Ukraine 2023 Enlargement Report*. Brussels, 2023. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/ukraine-report-2023_en
 23. IMF. *Ukraine: Request for an Extended Arrangement Under the Extended Fund Facility and Cancellation of the Current Arrangement-Press Release*. URL: <https://www.elibrary.imf.org/view/journals/002/2026/058/article-A001-en.xml>
 24. Martin R. L. Regional Economic Resilience, Hysteresis and Recessionary Shocks. *Journal of Economic Geography*. 2012. Vol. 12, No. 1. P. 1–32.
 25. OECD. *Guidelines for Resilience Systems Analysis*. Paris : OECD Publishing, 2014. 47 p. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2014/12/guidelines-for-resilience-systems-analysis-how-to-analyse-risk-and-build-a-roadmap-to-resilience_7051a4ba/3b1d3efe-en.pdf
 26. Rose A. Defining and Measuring Economic Resilience to Disasters. *Disaster Prevention and Management*. 2004. Vol. 13, No. 4. P. 307–314.
 27. World Bank. *Ukraine: Ukraine – Fourth Rapid Damage and Needs Assessment (RDNA4) : February 2022 – December 2024*. Washington, DC : World Bank. URL: <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/099022025114040022>

ADAPTATION OF UKRAINE'S ECONOMIC POLICY TO WARTIME CONDITIONS: STRATEGIC PRIORITIES AND RESILIENCE ENHANCEMENT INSTRUMENTS

Pavlo Popov

*V.M. Koretsky Institute of State and Law
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Sector of Legal Problems of Political Institutions and Processes
Trokhsviatytska St., 4, 01601, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0007-8479-0837>*

The article is devoted to a comprehensive study of the adaptation of Ukraine's economic policy to the conditions of a full-scale war as an integral process of the strategic transformation of public economic governance under the influence of exogenous shocks of extraordinary intensity. It is substantiated that the military aggression of the Russian Federation has caused not only a sharp deterioration in macroeconomic indicators, the destruction of critical and production infrastructure, labor market distortions, fiscal and financial imbalances, and increased external dependence, but also a radical change in the very logic of economic policymaking, which can no longer be limited to reactive anti-crisis instruments. It is proven that under current conditions, the economic resilience of the state should be understood not as a static condition of maintaining equilibrium, but as a multidimensional capacity of the economic system to absorb shocks, adapt to them, and transform in accordance with new security, social, and institutional realities.

It is determined that the key wartime challenges necessitating the restructuring of economic policy include large-scale infrastructure destruction, a decline in gross domestic product, escalating debt and fiscal risks, mass forced migration and the loss of human capital, disruption of logistics routes, transformation of foreign trade, and a critical increase in risks to investment activity. On this basis, the strategic priorities for adapting Ukraine's economic policy are identified, including ensuring macro-financial stability, restoring and modernizing critical infrastructure, developing the defense-industrial complex as the core of a new industrial policy, digitalizing economic processes and public administration, deepening European integration, and supporting small and medium-sized enterprises as the foundation of employment and social stability. It is argued that the effectiveness of these priorities can be ensured only through their systemic interconnectedness, since macro-financial stability creates the preconditions for reconstruction, digitalization enhances institutional capacity, the development of the defense-industrial complex stimulates technological modernization, and European integration serves as an external normative and value-based guideline for long-term reforms. Special attention is paid to the analysis of adaptive economic policy instruments, among which international financial assistance, war bonds, temporary tax incentives, deregulation mechanisms, enterprise relocation programs, digital public services, public-private partnership instruments, and war risk insurance mechanisms are distinguished.

It is stated that the adaptation of Ukraine's economic policy to wartime conditions should be based on a "dual mandate" model, which provides for the simultaneous strengthening of the state's defense capability and the formation of the foundations for long-term development. The necessity of shifting from predominantly reactive anti-crisis management to a proactive model capable not only of responding to current challenges, but also of creating the preconditions for post-war competitiveness, institutional capacity, and sustainable recovery, is proven. The expediency of creating an integrated strategic planning system that combines the defense, economic, and social dimensions of public policy, as well as developing mechanisms for cross-sectoral coordination among the state, business, civil society, and international partners, is substantiated. At the same time, it is emphasized that the implementation of adaptive policy is significantly complicated by the instability of the regulatory environment, the institutional weakness of certain components of public administration, corruption risks, excessive dependence on external financing, and the contradiction between short-term survival needs and long-term modernization objectives.

Key words: economic policy, economic resilience, martial law, adaptation of public policy, macro-financial stability, critical infrastructure, defense-industrial complex, digitalization, European integration, public administration, recovery of Ukraine, strategic planning.

Дата першого надходження статті до видання: 26.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 321.01+355.01:327

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.51>

ВПЛИВ ГІБРИДНИХ ВІЙН НА СТІЙКІСТЬ ДЕМОКРАТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ

Марія Поправка

*Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра політології
вул. Дворянська, 2, 65082, м. Одеса, Україна
<https://orcid.org/0009-0003-6151-8540>*

Статтю присвячено дослідженню впливу гібридних війн на стійкість демократичних інститутів в умовах сучасних геополітичних трансформацій. Актуальність теми обумовлена тим, що гібридна агресія Російської Федерації проти України з 2014 року й особливо після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року виявила нові виміри загроз для демократичних держав. У статті здійснено аналіз понятійно-категоріального апарату концепції «гібридна війна», визначено її ключові складові – інформаційно-психологічні операції, кібератаки, економічний примус, підтримка проксі-сил і дестабілізація суспільно-політичних процесів. З'ясовано, що гібридна війна є особливим типом збройного конфлікту, у якому спостерігається зіткнення симетричних та асиметричних дій, що дає можливість агресору нівелювати конвенційні переваги противника. Розглянуто механізми впливу гібридних загроз на демократичні інститути: підриг довіри громадян до державних структур, ерозія медіапростору через дезінформацію та пропаганду, дискредитація виборчих процесів, розхитування конституційного ладу. На підставі аналізу досвіду України встановлено, що, попри безпрецедентний тиск повномасштабної агресії, ключові демократичні інститути – парламент, уряд, судова система, місцеве самоврядування, громадянське суспільство та медіа – зберегли функціональність і дієздатність. Проаналізовано роль гуманітарної політики як стримуючого фактора гібридної агресії, а також концепцію «національної стійкості» (resilience) як відповідь на гібридні загрози. Досліджено інституційні механізми протидії гібридним загрозам в Україні та в рамках євроінтеграційного процесу. Зроблено висновок про те, що демократична стійкість в умовах гібридної війни забезпечується останніми ефективними інституційними дизайну, консолідації громадянського суспільства та міжнародної підтримки. Запропоновано концептуальну модель зміцнення демократичних інститутів в умовах гібридних загроз.

Ключові слова: гібридна війна, демократичні інститути, інституційна стійкість, інформаційна безпека, Україна, національна стійкість, кібербезпека, дезінформація, демократія в умовах війни.

Сучасний світ переживає переломний момент з погляду безпеки демократичного устрою. Норми, що лежали в основі відносної глобальної стабільності з часів закінчення холодної війни, зазнають системного підриву. Гібридна агресія – передусім з боку Російської Федерації – перетворилася на головний інструмент руйнування демократичних порядків без формального оголошення війни. Україна, що зіткнулася з повним спектром гібридних загроз, починаючи з анексії Криму 2014 року та аж до повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року, стала своєрідним полігоном для перевірки стійкості демократичних інститутів в екстремальних умовах.

Питання про те, чи здатна демократія вижити та зберегти себе в умовах гібридної агресії, набуло не лише теоретичного, а й гострого практично-політичного виміру. Як засвідчує звіт Democracy Reporting International спільно з Центром політико-правових реформ (2024), Україна, незважаючи на всі виклики й обмеження воєнного стану, зберігає себе як демократична держава [1]. Це робить її досвід безцінним матеріалом для аналізу механізмів забезпечення демократичної стійкості в умовах гібридних загроз.



© Поправка М., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Мета статті – дослідити механізми впливу гібридних війн на стійкість демократичних інститутів, виявити вразливості та визначити шляхи їхнього зміцнення на прикладі України.

Відповідно до мети визначені такі завдання: охарактеризувати понятійно-категоріальний апарат концепції «гібридна війна»; проаналізувати механізми руйнівного впливу гібридних загроз на демократичні інститути; оцінити стійкість демократичних інститутів України в умовах повномасштабної агресії; визначити основні фактори та механізми забезпечення демократичної стійкості.

Методологічну основу дослідження становлять системний підхід, порівняльно-політологічний метод, інституційний аналіз та контент-аналіз нормативно-правових актів і наукових публікацій.

Поняття «гібридна війна» не є новим, однак набуло широкого наукового та практичного обігу в контексті російсько-української конфронтації. У загальному сенсі «гібридна війна – це війна, основним інструментом якої є створення державою-агресором у державі, обраній для агресії, внутрішніх суперечностей і конфліктів з подальшим їх використанням для досягнення політичних цілей агресії» [2, с. 27]. Як зазначає І. П. Дерев'янка, гібридна війна є особливим типом збройного конфлікту, в якому спостерігається зіткнення симетричних та асиметричних дій, що дає змогу слабшому нівелювати конвенційні переваги сильнішого [3, с. 7].

О. Волянук та Я. Дроздук характеризують гібридну війну як багатовимірний конфлікт, що залучає військові, економічні, інформаційні, кібернетичні та психологічні методи впливу і підриває демократичні інституції, поширюючи атмосферу хаосу [4, с. 12]. Ця характеристика є принциповою: гібридна агресія цілеспрямовано атакує інституційну архітектуру держави, а не лише її фізичну або мілітарну спроможність.

В. П. Горбатенко виокремлює ключові характеристики російської моделі «безмежної» гібридної війни: створення квазіреальності закритого типу, підрив легітимності влади в державі-жертві, повзуча територіальна експансія, розмивання відмінностей між станом війни і миром [5, с. 4]. Таке розмивання є свідомою стратегією: нападник уникає формальної правової кваліфікації агресії, що ускладнює консолідований міжнародний спротив.

Є. М. Гарькавий та К. В. Рубель підкреслюють, що гібридна війна в гуманітарній сфері характеризується цілеспрямованим когнітивним впливом на відповідні цільові аудиторії з метою викривлення адекватного сприйняття реальності та порушення діяльності соціальних груп [6, с. 31]. Маніпуляція свідомістю та насадження вигідних агресору наративів стають компонентом конфлікту, рівнозначним за значенням суто воєнним операціям.

Таким чином, структура гібридної загрози охоплює щонайменше п'ять взаємопов'язаних складових: конвенційна і нерегулярна збройна сила; інформаційно-психологічні та когнітивні операції; кібератаки на критичну інфраструктуру; економічний та енергетичний примус; підтримка проксі-сил і внутрішніх дестабілізуювальних акторів. Саме поєднання цих складових робить гібридну агресію особливо небезпечною для демократичних інститутів.

Демократичні інститути є особливо вразливими перед гібридними загрозами з кількох структурних причин. По-перше, відкритість і прозорість, що є ключовими цінностями демократії, одночасно створюють вразливості для інформаційних атак. По-друге, плюралізм медіапростору, свобода слова й вираження поглядів надають агресору легальні канали для поширення дезінформації та деструктивних наративів. По-третє, виборчі процеси стають полем маніпуляцій із використанням мікротаргетингу та соціальних мереж.

Виборчі процеси в демократичних державах становлять особливо привабливу мішень для зовнішнього втручання. Відкритість і конкурентність виборів, що є фундаментальними

принципами демократії, водночас створюють системні вразливості, якими активно користуються недемократичні актори. Технологічна революція та масове поширення цифрових комунікацій докорінно змінили характер виборчих кампаній, перетворивши соціальні мережі на ключовий простір боротьби за виборця, а отже, на основне поле гібридних операцій.

Центральним інструментом маніпуляцій став мікротаргетинг – технологія точкового донесення персоналізованих повідомлень до конкретних сегментів виборців на основі великих масивів даних. Збір і аналіз даних із соціальних мереж, мобільних додатків, платформ електронної комерції та публічних реєстрів дає можливість будувати детальні психографічні профілі громадян. На основі цих профілів агресор формує цільові інформаційні впливи: одним виборцям нагнітається страх, іншим – невдоволення владою, третім – апатія та зневіра у виборчому процесі як такому.

Соціальні мережі посідають особливе місце в арсеналі гібридного агресора. Їхні алгоритми, орієнтовані на максимізацію залученості аудиторії, об'єктивно сприяють поширенню емоційно забарвленого, поляризаційного контенту. Фейкові акаунти, ботоферми та скоординовані мережі «тролів» дають змогу штучно підсилювати маргінальні погляди, надаючи їм вигляду масової підтримки. Механізм «ехокамер» і фільтрувальних бульбашок посилює поляризацію, ізолюючи різні суспільні групи в інформаційно несумісних реальностях.

Практика втручання у виборчі процеси охоплює кілька взаємопов'язаних напрямів. Перший – дискредитація кандидатів і партій через компрометуючі матеріали, сфабриковані або вирвані з контексту. Другий – підрив довіри до самих виборчих процедур: поширення наративів про корупцію виборчих комісій, фальсифікацію голосування, упередженість медіа. Третій – стимулювання абсентеїзму серед прихильників неприйнятних для агресора кандидатів. Четвертий – поляризація суспільства за ціннісними, етнічними, регіональними або класовими лініями з метою унеможливити формування стійкої парламентської більшості.

Серйозною структурною проблемою є відставання правового регулювання від динаміки технологічних змін. Демократичні правові системи побудовані на презумпції добросовісності учасників публічного дискурсу та захисті свободи слова. Ці принципи виявляються суперечливими в умовах систематичних кампаній дезінформації: ефективна боротьба з маніпуляціями нерідко передбачає обмеження, що можуть розглядатися як цензура. Фінансування виборчих кампаній через підставних юридичних осіб, анонімні пожертви та криптовалютні транзакції залишаються майже непідконтрольними в більшості демократій.

Таким чином, виборчі процеси стають не просто об'єктом, а активним інструментом гібридної агресії: використовуючи власні демократичні механізми проти самої демократії, агресор прагне не захопити владу безпосередньо, а зробити демократичне урядування нефункціональним, знецінити виборчі результати в очах суспільства й підірвати легітимність інститутів державної влади як такої. Протидія цим загрозам потребує комплексного підходу, що поєднує технологічні, правові, освітні та дипломатичні інструменти в рамках загальнодержавної стратегії інформаційної стійкості.

Перший механізм впливу – підрив довіри громадян до державних інститутів. Як зазначають С. Дем'янок, О. Злобіна та ін. у колективній монографії «Українське суспільство в умовах війни», вимушена необхідність обмеження окремих демократичних прав в умовах воєнного стану створює ризик ерозії суспільного договору між владою та громадянами [7, с. 15]. Агресор активно використовує ці обмеження як матеріал для пропаганди, зображуючи демократичні обмеження воєнного часу як прояви авторитаризму.

Другий механізм – дезінформаційні кампанії та деструктивний вплив на медіапростір. У звіті «Огляд демократичних інститутів України під час війни» (DRI, ЦППР, РПР, 2024) зазначається, що, попри втрати телеканалів, радіостанцій і друкованих ЗМІ, більшість медіакомпаній не припинили мовлення поблизу зони бойових дій [1]. А втім, систематичне поширення фейків і пропаганди розмиває інформаційну реальність, ускладнює раціональне ухвалення рішень громадянами та підриває довіру до демократичних інститутів.

Третій механізм – кібератаки на критичну інфраструктуру та державні системи. За даними СБУ України, кількість кібератак на критичну інфраструктуру зросла з 800 до 4500 на рік після початку повномасштабного вторгнення [8]. Атаки на державні реєстри, системи управління та комунальну інфраструктуру безпосередньо перешкоджають виконанню функцій демократичними інститутами, підриваючи їхній авторитет в очах громадян.

Четвертий механізм – дестабілізація конституційного ладу через підтримку сепаратистських рухів і проксі-сил. В умовах гібридного конфлікту агресор сприяє виникненню квазідержавних утворень, що підривають суверенітет і територіальну цілісність – фундаментальні передумови функціонування демократичних інститутів. Сутнісним змістом гібридного наступу РФ у гуманітарній сфері, як констатує С. В. Присяжнюк, стали спроби маргіналізації української ідентичності через заперечення онтологічного статусу самої української культури [9, с. 78].

П'ятий механізм – економічний та енергетичний тиск. Через цілеспрямоване руйнування енергетичної інфраструктури та систематичні ракетні удари агресор прагне підірвати спроможність держави виконувати соціальні зобов'язання перед громадянами – пенсії, виплати, забезпечення безпеки. Неспроможність держави задовольняти базові потреби населення безпосередньо б'є по легітимності демократичних інститутів.

Ключовим емпіричним матеріалом для оцінки демократичної стійкості в умовах гібридної агресії є досвід України після 24 лютого 2022 року. Звіт DRI, ЦППР та Коаліції РПР (2024) констатує: попри безпрецедентний тиск повномасштабного вторгнення, ключові демократичні інститути – парламент, уряд, судова система, місцеве самоврядування, громадянське суспільство та медіа – зберегли функціональність [1]. Це є унікальним прикладом у новітній міжнародній практиці.

Верховна Рада України продовжила законотворчу діяльність в умовах воєнного стану: ухвалювалися закони у сфері мобілізації, відновлення зруйнованої інфраструктури, інтеграції з ЄС. Збережено основні демократичні форми та процедури законотворчого процесу, підтримано відновлення «Години запитань до уряду» й доступ журналістів до парламенту. Виконавча влада забезпечила безперервне функціонування державного управління навіть у найгостріший початковий період, коли низка аналітиків прогнозувала стрімкий колапс державного апарату.

Особливо важливою є стійкість місцевого самоврядування. За результатами дослідження Центру розвитку інновацій (лютий 2024 р.), 56,4 % опитаних громадян відзначили посилення взаємодії між мешканцями й органами місцевого самоврядування під час війни; понад 20 % об'єднаних територіальних громад реалізовували громадський бюджет у 2023 році [10]. Децентралізація, здійснена в попередні роки, виявилась одним із ключових факторів інституційної стійкості.

Громадянське суспільство продемонструвало неочікувану для багатьох спостерігачів спроможність до самоорганізації: волонтерські мережі, краудфандингові платформи для армії, ініціативи з документування воєнних злочинів, моніторинг виконання влади своїх обіцянок. Медіасфера, попри масштабні втрати, загалом зберегла плюралізм і продовжила виконувати функцію суспільного контролю.

Водночас слід відзначити й ризики та виклики, на які звертає увагу науково-аналітична спільнота. Воєнний стан неминуче передбачає обмеження окремих прав і свобод. Міжнародне право визнає, що під час війни демократичні інститути можуть функціонувати в обмеженому режимі, однак лише за необхідності та у визначених межах [1]. Проблемними залишаються питання прозорості ухвалення рішень, доступу до публічної інформації та механізмів підзвітності виконавчої влади.

Аналіз досвіду України та порівняльних досліджень дає змогу виокремити ключові фактори, що обумовлюють стійкість демократичних інститутів в умовах гібридних загроз.

Перший фактор – якість інституційного дизайну. Демократія є стійкою тоді, коли її інститути «рутинізовані», а їх «повалення» стає надто ризикованим для будь-яких акторів. Децентралізація управління, розподіл повноважень між гілками влади, наявність незалежних наглядових механізмів – усе це підвищує загальну резистентність системи [12].

Другий фактор – гуманітарна стійкість. С. В. Присяжнюк доводить, що гуманітарна політика, яка охоплює мовно-освітні та культурно-виховні аспекти, здатна виступити стримувальним фактором щодо гібридної інформаційної агресії [9, с. 235]. Формування стійкої національної ідентичності та системи цінностей забезпечує суспільний імунітет до деструктивних наративів агресора. Це підтверджується як досвідом України, так і досвідом скандинавських держав і країн Балтії.

Третій фактор – консолідація громадянського суспільства. Громадянське суспільство відіграє роль «другої лінії оборони» демократичних цінностей, коли офіційні інститути перебувають під тиском. В умовах гібридної агресії волонтерський рух, незалежні медіа, організації з перевірки фактів (fact-checking) і правозахисні структури виконують функції, які держава не завжди спроможна забезпечити самостійно.

Четвертий фактор – інформаційна стійкість та кібербезпека. С. М. Дерев'янко, досліджуючи інформаційно-безпековий вимір гібридних воєн, стверджує, що ефективна інформаційна безпека держави вимагає не тільки технічних, але й правових та медіаосвітніх заходів, спрямованих на формування критичного мислення громадян [11, с. 29]. Медіаграмотність населення як масштабний державно-суспільний проєкт стає необхідною умовою захисту демократичного простору.

П'ятий фактор – міжнародна підтримка та євроінтеграційний курс. Зовнішній рамковий тиск у формі вимог і стандартів ЄС виявляється важливим стабілізуючим фактором. Реформи, здійснені в рамках підготовки до членства в ЄС, – у сфері антикорупційного законодавства, судової реформи, децентралізації – безпосередньо зміцнюють стійкість демократичних інститутів. Водночас гібридна агресія проти України стала каталізатором трансформації самого ЄС у напрямі більш активної позиції щодо захисту демократичного ладу у своєму сусідстві.

Проведене дослідження дає можливість сформулювати такі висновки. По-перше, гібридна війна є комплексним феноменом, що поєднує конвенційні й асиметричні дії, спрямовані передусім на підірив інституційної спроможності та легітимності демократичних держав. Інституційна ерозія, а не пряме військове знищення, є стратегічною метою гібридної агресії.

По-друге, демократичні інститути є одночасно найбільш вразливими (через їхню відкритість, конкурентність і плюралізм) і найбільш стійкими (через децентралізованість, суспільну укоріненість і міжнародну підтримку) перед гібридними загрозами. Вразливість і стійкість існують у діалектичній єдності.

По-третє, досвід України після 2022 року засвідчив, що демократична стійкість в умовах гібридної агресії є реальністю, а не лише теоретичним конструктом. Збереження

функціональності ключових демократичних інститутів в умовах повномасштабної війни є безпрецедентним і має стати предметом ширшого компаративного аналізу.

По-четверте, забезпечення демократичної стійкості потребує системного підходу, що передбачає: якісний інституційний дизайн із вбудованими механізмами стійкості; розвиток гуманітарної стійкості через освіту, культуру та формування національної ідентичності; розбудову потужного громадянського суспільства; системну інформаційну безпеку й медіаграмотність; активну міжнародну інтеграцію як зовнішній стабілізуючий фактор.

Перспективами подальшого дослідження є компаративний аналіз механізмів демократичної стійкості в різних державах, що зіткнулися з гібридними загрозами (Естонія, Фінляндія, Польща), а також розробка конкретних інституційних моделей зміцнення демократії в умовах тривалого гібридного конфлікту.

Список використаної літератури

1. Democracy Reporting International, Центр політико-правових реформ, Коаліція Реанімаційний пакет реформ. Огляд демократичних інститутів України під час війни. Проміжний звіт 2024. Київ : DRI, 2024. URL: <https://pravo.org.ua/books/ukraine-s-democratic-institutions-during-the-war-a-check-up/> (дата звернення: 01.03.2026).
2. Узденюва Ю. М. Гібридна війна: сутність, складові та ключові поняття. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування*. 2024. № 4. С. 26–31. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2024.4/26>.
3. Дерев'яно І. П. Гібридна війна як різновид асиметричних дій. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2023. № 11. С. 6–16. DOI: <https://doi.org/10.31866/2616-745X.11.2023.278396>.
4. Воляннюк О., Дрозднюк Я. (Не)гібридна війна: політичні, ідеологічні, інформаційні виміри. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2023. Вип. 33. С. 8–17.
5. Горбатенко В. П. Російська модель «безмежної» гібридної війни: основні характеристики. *Політичне життя*. 2024. URL: <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/16085> (дата звернення: 01.03.2026). DOI: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2024.2.1>.
6. Гарькавий Є. М., Рубель К. В. Механізми ведення гібридної війни у гуманітарній сфері. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія: Політичні науки*. 2024. С. 30–35. URL: <https://jvestnik-politology.donnu.edu.ua/article/view/16346> (дата звернення: 01.03.2026).
7. Українське суспільство в умовах війни : колективна монографія / С. Дем'янок, О. Злобіна, Н. Костенко та ін. ; за ред. Є. Головахи, С. Макеєва. Київ : Інститут соціології НАН України, 2023. 343 с.
8. Кількість кібератак на критичну інфраструктуру України зросла з 800 до 4500: СБУ назвала організаторів. *Мінфін* : вебсайт. 2024. URL: <https://minfin.com.ua/ua/2024/05/07/126427603/> (дата звернення: 01.03.2026).
9. Присяжнюк С. В. Гуманітарна політика України як стримуючий фактор гібридної агресії рф. *Політологічний вісник*. 2023. № 91. С. 229–237. DOI: <https://doi.org/10.17721/2415-881x.2023.91.229-237>.
10. Результати дослідження стану демократії участі під час повномасштабної війни на місцевому рівні. Центр розвитку інновацій. Лютий 2024. URL: <https://cid.center/results-study-of-the-state-of-democracy-participation/> (дата звернення: 01.03.2026).
11. Дерев'яно С. М. Гібридна війна: інформаційно-безпековий вимір. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*. 2024. № 18. С. 25–34. DOI: <https://doi.org/10.32782/2312-1815/2024-18-11>.

12. Сашук Г. М. Державне регулювання гуманітарної політики в умовах гібридної війни. *Політологічний вісник*. 2024. № 92. DOI: <https://doi.org/10.17721/2415-881X.2024.92.313-321>.

IMPACT OF HYBRID WARS ON THE RESILIENCE OF DEMOCRATIC INSTITUTIONS

Mariia Popravka

*Odesa National I. I. Mechnikov University,
Department of Political Science,
Dvorianska St., 2, 65082, Odesa, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0003-6151-8540>*

The article examines the impact of hybrid warfare on the resilience of democratic institutions in the context of contemporary geopolitical transformations. The relevance of the topic is determined by the fact that the hybrid aggression of the Russian Federation against Ukraine, which began in 2014 and intensified dramatically following the full-scale invasion on February 24, 2022, has revealed new dimensions of threats to democratic states. The article provides an analysis of the conceptual apparatus of “hybrid war”, identifying its key components – information and psychological operations, cyberattacks, economic coercion, proxy force support, and destabilization of socio-political processes. It is established that hybrid war is a special type of armed conflict in which symmetric and asymmetric actions collide, enabling the aggressor to neutralize the adversary’s conventional advantages. The mechanisms by which hybrid threats affect democratic institutions are examined: the erosion of citizens’ trust in state structures, the degradation of the media environment through disinformation and propaganda, the discrediting of electoral processes, and the destabilization of constitutional order. Based on the analysis of Ukraine’s experience, it is established that despite the unprecedented pressure of full-scale aggression, key democratic institutions – parliament, government, judiciary, local self-government, civil society, and media – have preserved their functionality and effectiveness. The role of humanitarian policy as a deterrent to hybrid aggression is analyzed, as well as the concept of “national resilience” as a response to hybrid threats. The institutional mechanisms for countering hybrid threats in Ukraine and within the European integration process are studied. The conclusion is drawn that democratic resilience in the conditions of hybrid warfare is achieved through a combination of effective institutional design, consolidation of civil society, and international support. A conceptual model for strengthening democratic institutions in the face of hybrid threats is proposed.

Key words: hybrid war, democratic institutions, institutional resilience, information security, Ukraine, national resilience, cybersecurity, disinformation, democracy in wartime.

Дата першого надходження статті до видання: 26.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 32:005.574+327.58-042.3(0)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.52>

МЕДІАТОР У СТРУКТУРІ ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ

Каміль Примаков

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
кафедра політології, соціології та публічного управління
пр. Науки, 72, Дніпро, 49000, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-6143-8474>*

У статті визначено роль медіатора у структурі політичного конфлікту. Встановлено, що в контексті запровадження людиноцентричного підходу до публічної політики ключову роль у розв'язанні політичного конфлікту у взаємоприйнятному варіанті належить медіатору, який у структурі політичного конфлікту належить до другорядних учасників. З'ясовано, що медіатор являє собою особу чи групу осіб, яка сприяє зменшенню гостроти або повному припиненню політичного конфлікту, допомагає розібратися в мотивах того, що відбувається, якщо є можливість, припинити (або послабити) протиборство сторін і в кінцевому підсумку розв'язати конфліктне протиріччя. Тобто призначення медіатора в політичному конфлікті полягає в тому, щоб полегшити переговори й перевести потік взаємних звинувачень у визнання несправедливості конфліктної ситуації, а також створити можливості для подолання стереотипів. Завдяки медіаторінгу протиборчі сторони мають можливість побачити одна в одній людей, які переживають і співчують, а це є ключовою умовою досягнення взаємовигідного рішення. Визначено, що до медіатора, що діє у політичному конфлікті, встановлюються такі вимоги: він допомагає проводити переговори, коли конфліктуючі сторони мають певні комунікативні труднощі; є стороною політичного конфлікту, яка провадить свою діяльність на засадах нейтральності, добровільності та конфіденційності; організовує переговорний процес за допомогою медіаторінгу, але відповідальність за рішення завжди несуть конфліктуючі сторони (основні учасники політичного конфлікту); у ситуації, коли згоди не досягнуто, жодні санкції і провина на жодну зі сторін не покладається. Продемонстровано, що в Україні роль медіатора закріплено на законодавчому рівні. Зокрема, встановлені певні вимоги до медіатора (ним може бути фізична особа, яка пройшла базову та/або спеціальну підготовку, не має судимості, має цивільну дієздатність), базової та/або спеціальної підготовки медіатора, а також права й обов'язки медіатора.

Ключові слова: політичний конфлікт, учасники політичного конфлікту, медіатор, медіаторінг, рольові особливості медіатора в політичному конфлікті, вимоги до медіатора, права й обов'язки медіатора.

Постановка проблеми. Динаміка сучасного політичного процесу набуває конфліктогенного характеру, тобто політичні конфлікти виступають рушійною силою сучасного політичного процесу. При цьому розв'язання конфліктної ситуації не завжди має негативні наслідки. Конструктивна роль політичного конфлікту багато в чому обумовлена застосуванням медіаційних (посередницьких) інструментів. Саме медіація, яка активно розвивається та набирає популярності, посідає особливе місце серед альтернативних способів урегулювання політичних конфліктів (спорів).

Запровадження медіаційних (посередницьких) інструментів у публічну політику потребує переосмислення технологій політичної боротьби крізь призму людиноцентризму. Держава, що визнає людину найвищою соціальною цінністю, зобов'язана формувати свої інститути та політичні практики на засадах соціальної справедливості, довіри й поваги до гідності громадянина. Саме людиноцентричний підхід є методологічною основою



побудови стійкої системи державного управління, здатної забезпечити не лише ефективність управлінських рішень, а й суспільний консенсус у складних соціально-політичних умовах [1, с. 39]. Дедалі більшої актуальності набувають позаправові інструменти відновлення довіри, зокрема інституціоналізація медіації та діалогу як складників демократичного врядування. Такі практики дають змогу враховувати багатовимірність конфліктів, підтримуючи горизонтальні зв'язки між громадянами. Сьогодні політична медіація розглядається як один із найперспективніших інструментів досягнення консенсусу, запобігання конфліктам і забезпечення сталого розвитку політичної системи як інноваційного механізму врегулювання політичних процесів і забезпечення інституційної стабільності держави.

Метою дослідження є визначення ролі медіатора-посередника у структурі політичного конфлікту.

Виклад основного матеріалу. Політичний конфлікт як багатомірне явище має свою структуру, під якою розуміють сукупність стійких елементів, що забезпечують цілісність відповідного конфлікту. Саме структура політичного конфлікту характеризує його статичну складову, яка передбачає дві підструктури: об'єктивну і суб'єктивну, кожна з яких має власні елементи. Зокрема, об'єктивна підструктура політичного конфлікту містить такі основні елементи: учасники політичного конфлікту; взаємодія між учасниками політичного конфлікту (або соціальне поле політичного конфлікту); об'єкт політичного конфлікту (під яким розуміють фокус перетину інтересів, що мають персональну значущість для кожного з учасників політичного конфлікту, що, власне, і становить «яблуко розбрату», на яке претендують обидві сторони політичного конфлікту); предмет політичного конфлікту (під яким розуміють об'єктивно існуючу або удавану проблему, що становить основу політичного конфлікту, тобто це те протиріччя, через яке і заради якого сторони вступають у протиборство); мікросередовище, у якому розвивається політичний конфлікт; макросередовище, що впливає на перебіг політичного конфлікту. Суб'єктивна підструктура політичного конфлікту має такі основні елементи: психологічні моделі конфліктної ситуації з погляду всіх її учасників; мотиви сторін політичного конфлікту; мета політичного конфлікту; актуальні психічні стани учасників політичного конфлікту.

Загалом учасників політичного конфлікту поділяють на основні, другорядні та групи підтримки.

До основних учасників політичного конфлікту належать безпосередньо зацікавлені «конфліктоносії», чий інтерес зачіпає політичний конфлікт. Їх часто називають сторонами або протидіючими силами політичного конфлікту. Основні учасники є активними суб'єктами політичного конфлікту, які здатні створити конфліктну ситуацію і впливати на перебіг конфлікту залежно від своїх інтересів. Суб'єкти політичного конфлікту, або політичні конфліктанти, своїми діями породжують самий конфлікт, додають йому сутнісних ознак і гостроти, визначають його перебіг і динаміку. Виразна ідентифікація суб'єктів політичного конфлікту допомагає прояснити його предмет, спрогнозувати можливі варіанти його вирішення.

Основними учасниками політичного конфлікту є суб'єкт-призвідник (ініціатор), під яким розуміють сторону, яка першою почала конфліктні дії, і суб'єкт-противник (опонент, від лат. *opponens* – «той, хто заперечує, супротивник у суперечці»). Варто підкреслити, що ініціатор як суб'єкт, що спричиняє конфліктну ситуацію, у подальшому може стати найбільш активною стороною політичного конфлікту. При цьому цю роль не слід апіорі сприймати лише негативно, адже окремі політичні конфлікти мають у перспективі значний конструктивний потенціал.

Особливу категорію становлять групи підтримки та другорядні учасники політичного конфлікту, яких можна віднести до «третьої сторони» політичного конфлікту.

До групи підтримки належать суб'єкти, які підтримують ту чи іншу сторону або обидві сторони одночасно. Практично завжди в політичному конфлікті за опонентами стоять сили, які можуть бути представлені окремими індивідами та/або групами. Тут виокремлюють ролі пособника, подільника, а також «таємного координатора», консультанта, невинної жертви, свідка тощо. Зокрема, пособник – це особа, група чи інституція, що опосередковано сприяє розвитку конфліктної ситуації та наростанню протидії суб'єктів; він здійснює матеріальну, інтелектуальну, технічну допомогу, моральну або іншу підтримку одній зі сторін, надаючи деякі посередницькі послуги на її користь. Пособники несуть певною мірою пряму відповідальність за посилення й ескалацію політичних конфліктів. Подільник – це пересічний співучасник конфліктних дій, який зазвичай є простим виконавцем окремих функцій-завдань.

До другорядних учасників політичного конфлікту належать суб'єкти, які чинять факультативний вплив на перебіг і результати конфлікту. Ними є підбурювачі, організатори й медіатори. Зокрема, підбурювач – це особа, організація або держава, яка підштовхує іншого учасника до політичного конфлікту, здебільшого для досягнення власних інтересів. За моральною оцінкою, підбурювач – це провокатор, який спричиняє початок зіткнення, прагне замаскувати свою дійсну роль у конфлікті, намагаючись представити себе на другорядних позиціях, що природно ускладнює його виявлення. Зазвичай провокатор не бере участі в самому конфлікті, але його мета та прагнення полягають у тому, щоб за будь-яких умов спричинити суперечку, зіткнення між опонентами, які мають суперечливі цілі.

Організатор – це особа або група, яка планує політичний конфлікт і його перебіг, керує його протіканням, передбачає різні шляхи забезпечення й охорони учасників тощо. Організатор як самостійна фігура конфліктного процесу може уособлювати собою суб'єкта політичного конфлікту (сторону), але частіше це головна фігура тієї «системи», що являє собою сторона конфлікту; він несе головну відповідальність за наслідки (переможні чи програшні) конфліктної боротьби.

Медіатор – це особа чи група осіб (організація), яка сприяє зменшенню гостроти або повному припиненню політичного конфлікту. Медіатори є основними примирителями ворогуючих опонентів. Вони беруть участь у політичному конфлікті з метою розібратися в мотивах того, що відбувається, якщо є можливість, припинити (або послабити) протиставлення сторін і розв'язати конфліктне протиріччя.

Медіаторінг є найбільш ефективним і потрібним тоді, коли сторони не володіють досвідом переговорної взаємодії та за умови, якщо перемовини зайшли в глухий кут [2, с. 337]. Медіаторінг у політичному конфлікті спирається на регламентовані процедури й відповідні технології. Медіатор-посередник є нейтральною стороною, яка, застосовуючи ефективні регулятивні засоби, налагоджує діалог між конфліктуючими сторонами і шляхом ведення переговорів допомагає їм досягнути компромісної згоди чи консенсусу.

Загалом медіатор-посередник є нейтральним (незалежним) щодо сторін політичного конфлікту. Його головним завданням є спрямування конфліктуючих сторін до пошуку компромісу щодо його вирішення, а не ухвалення рішення, яке буде обов'язковим для обох сторін. Як зазначає Олена Андреева, медіатор не повинен бути експертом у справі, він повинен утримуватися від порад і консультацій. Медіатор повинен мати особистісні риси й навички, які відповідають «профілю медіатора», а саме бути емоційно зрілою людиною, володіти навичками активного слухання, а також мати емпатію [3, с. 105–106].

На думку Надії Вознюк, роль медіатора полягає у сприянні сторонам розв'язати спір. До обов'язків посередника належать: організація відповідної процедури медіації, перевірка повноважень представників сторін, вивчення позицій сторін, врегулювання й налагодження переговорів, сприяння в досягненні сторонами поставлених задач, оформлення результатів медіації, відмова від медіації у разі незаконної поведінки сторін чи їх представників. Медіатор має право: отримувати оплату за свої послуги, відмовитися від проведення медіації з етичних мотивів, отримувати необхідні для забезпечення процесу документи та інформацію. Він не має повноважень давати сторонам поради щодо врегулювання спору. Медіатор-посередник керує процесом як експерт, що зберігає нейтралітет щодо кожної зі сторін. Крім того, медіатор є гарантом конфіденційного процесу. Він не має права розкривати інформацію, отриману в процесі медіації або від сторони під час приватної зустрічі, без згоди на те сторін чи сторони [4, с. 328–329].

Медіатор-посередник у політичному конфлікті має відповідати таким вимогам. По-перше, сторони політичного конфлікту мають погоджуватися з тим, що як медіатор виступає саме ця особа, тобто основні учасники політичного конфлікту мають сприймати медіатора як нейтральну й неупереджену людину, яка володіє певною владою, ресурсами, щоб взяти на себе роль третьої сторони в цьому конфлікті. По-друге, медіатор має чітко усвідомлювати свою роль. У посередницькій діяльності в політичному конфлікті це може бути активно-спрямовуюча роль, коли конфліктантам медіатор пропонує найбільш ефективні, на його думку, прийоми роботи, чи допоміжно-розвивальна роль, коли учасники політичного конфлікту обговорюють проблему й ухвалюють за наслідками цієї взаємодії взаємоприйнятні рішення, а медіатор лише корегує цей процес, підказуючи, як скоріше та конструктивніше вирішити проблему.

Отже, призначення медіатора в політичному конфлікті полягає в тому, щоб полегшити переговори й перевести потік взаємних звинувачень у визнання несправедливості конфліктної ситуації, а також створити можливість для подолання стереотипів. Протиборчі сторони мають можливість побачити одна в одній людей, які переживають і співчують, а це є ключовою умовою досягнення взаємовигідного рішення. Загалом основні учасники політичного конфлікту мають можливість підвести підсумок конфліктної ситуації, відновити справедливість і нормалізувати відносини з перспективою подальшого співробітництва.

На думку Говарда Райфи, медіатор-посередник – це «безпристрасна особа, яка прагне допомогти учасникам переговорів знайти компромісне рішення. Посередник допомагає вести переговорний процес, але він не має права диктувати рішення» [5, с. 218–219]. Метою його діяльності є не стільки пропонування готового рішення, скільки допомога сторонам переговорного процесу визначити, чи існують компроміси, які б задовольнили їх.

Оскільки медіатор-посередник здійснює організацію конструктивної взаємодії конфліктуючих сторін, то він має володіти якостями комунікатора, слухача, людини, яка може користуватися довірою [2, с. 337].

Надія Вознюк виділяє такі ролі медіаторів у веденні медіаційного процесу:

- медіатор як «голова» (chairman): він тільки регулює процедуру і не має ніякого впливу на зміст медіації;
- медіатор як «формувальник» (enunciator): своєю участю він розширює інформаційну й аргументаційну базу учасників, використовуючи свої професійні знання і навички;
- медіатор як «суфлер» (prompter): він намагається не тільки спрямовувати процес, але й координувати його зміст;
- медіатор як «оцінювач» (evaluator): тут він діє, наприклад, як «агент реальності», розкриваючи нереалістичні очікування сторін, даючи свою оцінку ситуації;

– медіатор як «лідер» (leader): посередник вносить свої пропозиції щодо вирішення питання [4, с. 327].

Джеймс Шелленберг узагальнив рольові особливості медіатора-посередництва, зазначивши, що роль посередника полягає в наданні допомоги у веденні переговорів у випадку певних складнощів у разі самостійного врегулювання існуючого у сторін конфлікту; посередником є «нейтральна третя особа», яка провадить свою діяльність на засадах добровільності та конфіденційності; посередник може керувати переговорами, але відповідальність за рішення завжди несуть конфліктуючі сторони (основні учасники конфлікту); якщо сторони не досягають згоди, жодні санкції до них не застосовуються, а відсутність згоди вважається прийнятною і провина на жодну зі сторін не покладається. Американський фахівець особливо підкреслює, що медіатор-посередник – це навчений професіонал. Він має сприяти абсолютно відкритій комунікації між сторонами й розглядати проблему як мету, яку потрібно взаємовигідно досягати. Посередник повинен допомагати сторонам обговорювати відмінності, що існують, спрямовувати їх обговорення на вирішення проблеми, а не на з'ясування того, хто може виграти за рахунок іншого [6, с. 171–188].

Виділяють два основні методи врегулювання вимог до статусу медіатора: законодавчий і саморегулюючий. Згідно із законодавчим способом у нормативно-правових актах країн встановлюються вимоги до медіаторів, порядок акредитації їх діяльності, організація ведення реєстру медіаторів, який у більшості випадках діє при Міністерствах юстиції або судових органах. Такий метод використовується в Німеччині, Австрії, Польщі, Іспанії, Італії, Бельгії та деяких інших країнах. Згідно із саморегулюючим методом кодекси етики медіаторів, правила проведення медіації, стандарти професійної підготовки розробляють об'єднання медіаторів. Наприклад, у Великій Британії, де на законодавчому рівні не встановлено вимог до медіаторів, більшість медіаторів та об'єднань медіаторів є членами Цивільної медіаційної ради, яка має статус приватної установи, досліджує медіацію як правове явище, публікує стандарти для тренінгових програм [4, с. 328].

В Україні роль медіатора закріплена на законодавчому рівні. Зокрема, Закон України «Про медіацію» [7] встановлює такі вимоги до медіатора (ст. 9): медіатором може бути фізична особа, яка пройшла базову підготовку медіатора в Україні або за кордоном; медіатором не може бути особа, яка має судимість, особа, цивільна дієздатність якої обмежена, або недієздатна особа. Також учасники конфлікту / спору, які залучають медіатора / медіаторів до розв'язання конфліктної ситуації, можуть встановлювати додаткові вимоги, зокрема щодо наявності спеціальної підготовки, віку, освіти, практичного досвіду тощо.

У будь-якому випадку медіатором може бути особа, що пройшла відповідну підготовку. У ст. 10 Закону України «Про медіацію» [7] зазначається, що підготовка медіаторів здійснюється суб'єктами освітньої діяльності за сертифікованими програмами базової та/або спеціалізованої підготовки. Обсяг (тривалість) програми базової підготовки медіаторів становить не менше ніж 90 годин навчання, з яких обсяг практичного навчання має бути не менше ніж 45 годин.

Законом України «Про медіацію» (ст. 11–12) [7] встановлені права й обов'язки медіатора. Зокрема, зазначається, що медіатор має право: самостійно визначати методику проведення медіації за умови дотримання вимог закону, правил проведення медіації та норм професійної етики медіатора; отримувати від сторін конфлікту (спору) інформацію про такий конфлікт (спір) в обсязі, необхідному та достатньому для проведення медіації; на відшкодування витрат, здійснених для підготовки до медіації та її проведення, а також на оплату послуг за здійснення заходів з підготовки до медіації та/або її проведення в розмірі та формі, що передбачені договором про проведення медіації, правилами проведення медіації

або законодавством; збирати та поширювати знеособлену інформацію про кількість, тривалість і результативність проведених ним медіацій. Також медіатор може відмовитися від участі в медіації. Цей перелік може бути розширений учасниками конфлікту (спору), які залучають до розв'язання конфліктної (спірної) ситуації медіатора (медіаторів).

Також встановлені обов'язки медіатора, які полягають у здійсненні підготовки до медіації та її проведення відповідно до Закону України «Про медіацію» [7], правил проведення медіації та кодексу професійної етики медіатора; надаванні для ознайомлення сторонам конфлікту (спору) кодексу професійної етики медіатора; нерозголошенні інформації, яка стала відома медіатору під час підготовки та проведення медіації; інформуванні сторін медіації про особисті обставини, відносини медіатора з однією із сторін медіації в будь-якій сфері, крім медіації, про конфлікт інтересів, які можуть викликати обґрунтований сумнів у його нейтральності, незалежності та неупередженості; припиненні проведення медіації у разі виникнення суперечності між особистими інтересами й обов'язками медіатора, яка може вплинути на його нейтральність, незалежність та неупередженість під час проведення медіації, а також за наявності інших обставин, що унеможливають його участь або вимагають припинення його участі в медіації; інформуванні сторін та інших учасників медіації про їхні права й обов'язки, принципи та правила проведення медіації, структуру процедури медіації, можливість отримання консультацій у відповідних спеціалістів (експертів), наслідки укладення договору про проведення медіації та/або угоди за результатами медіації, а також про свій професійний досвід і компетенцію; керуванні процедурою медіації; підвищуванні свого професійного рівня.

Разом із цим Законом України «Про медіацію» [7] встановлена і відповідальність медіатора (ст. 15). Зокрема, медіатор несе цивільно-правову відповідальність у разі порушення зобов'язань за договором про проведення медіації; адміністративну чи кримінальну відповідальність у випадках, передбачених законом. Також у разі недотримання норм професійної етики медіатор несе відповідальність, визначену статутом або положенням об'єднання медіаторів, членом якого він є.

Висновки. Таким чином, у контексті запровадження людиноцентричного підходу до публічної політики ключова роль у розв'язанні політичного конфлікту у взаємоприйнятному варіанті належить медіатору-посереднику, який у структурі політичного конфлікту є другорядним учасником. Медіатор-посередник являє собою особу чи групу осіб, яка сприяє зменшенню гостроти або повному припиненню політичного конфлікту, допомагає розібратися в мотивах того, що відбувається, якщо є можливість, припинити (або послабити) протиріччя сторін і в кінцевому підсумку розв'язати конфліктне протиріччя. Тобто призначення медіатора в політичному конфлікті полягає в тому, щоб полегшити переговори й перевести потік взаємних звинувачень у визнання несправедливості конфліктної ситуації, а також створити можливості для подолання стереотипів. Завдяки медіаторінгу протиріччя сторони мають можливість побачити одна в одній людей, які переживають і співчують, а це є ключовою умовою досягнення взаємовигідного рішення.

До медіатора-посередника, що діє у політичному конфлікті, встановлюються такі вимоги: він допомагає проводити переговори, коли конфліктуючі сторони мають певні комунікативні труднощі; є стороною політичного конфлікту, яка провадить свою діяльність на засадах нейтральності, добровільності та конфіденційності; організовує переговорний процес за допомогою медіаторінгу, але відповідальність за рішення завжди несуть конфліктуючі сторони (основні учасники політичного конфлікту); у ситуації, коли згоди не досягнуто, жодні санкції і провина на жодну зі сторін не покладаються.

В Україні роль медіатора закріплена на законодавчому рівні. Зокрема, встановлені певні вимоги до медіатора (ним може бути фізична особа, яка пройшла базову та/або спеціальну підготовку, не має судимості, має цивільну дієздатність), базової та/або спеціальної підготовки медіатора, а також встановлені права й обов'язки медіатора.

Список використаної літератури

1. Чепік-Трегубенко О. Медіація в умовах воєнного стану в Україні: сучасність та перспективні напрями дослідження. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*. 2024. № 1 (132). С. 38–44. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2024-5-6>.
2. Герасимович В. А. Особливості участі «третьої сторони» у політичному переговорному процесі. *Гілея : науковий вісник*. 2016. Вип. 113. С. 336–339.
3. Андреева О. Медіація як ефективний спосіб вирішення економічних спорів в умовах воєнного стану та післявоєнний період. *Право України*. 2023. № 10. С. 101–111. DOI: <https://www.doi.org/10.33498/luuu-2023-10-101>.
4. Вознюк Н. О. Посередник – ключова ланка процесу медіації. *Правове регулювання економіки*. 2014. № 14. С. 326–338.
5. Raiffa H. *The Art and Science of Negotiation*. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1982. 273 p.
6. Schellenberg J.A. *Schellenberg Conflict Resolution. Theory, Research, and Practice*. Albany : State University of New York Press, 1996. 260 p.
7. Про медіацію : Закон України від 16 листопада 2021 р. № 1875-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text>.

MEDIATOR IN THE STRUCTURE OF POLITICAL CONFLICT

Kamil Primakov

Oles Honchar Dnipro National University

Department of Political Science, Sociology and Public Administration

72 Nauky Ave., Dnipro, 49000, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-6143-8474>

The article defines the role of the mediator in the structure of political conflict. It is established that in the context of introducing a human-centric approach to public policy, the key role in resolving a political conflict in a mutually acceptable way belongs to the mediator, who in the structure of political conflict belongs to secondary participants. It was found that a mediator is a person or group of persons who contributes to reducing the severity or complete cessation of a political conflict, helps to understand the motives of what is happening and, if possible, to stop (or weaken) the confrontation of the parties and ultimately resolve the conflict contradiction. That is, the purpose of a mediator in a political conflict is to facilitate negotiations and translate the flow of mutual accusations into recognition of the injustice of the conflict situation, as well as create opportunities for overcoming stereotypes. Thanks to mediation, the conflicting parties have the opportunity to see in each other people who experience and sympathize, and this is a key condition for achieving a mutually beneficial solution. It was determined that the following requirements are set for a mediator acting in a political conflict: he helps to conduct negotiations when the conflicting parties have certain communication difficulties; is a party to the political conflict that carries out its activities on the basis of neutrality, voluntariness and confidentiality; organizes the negotiation process through mediation, but the responsibility for the decision always lies with the conflicting parties (the main participants in the political conflict); in a situation where agreement is not reached, no sanctions and guilt are imposed on any of the parties. It has been demonstrated that in Ukraine the role of a mediator

is enshrined at the legislative level. In particular, certain requirements are established for a mediator (he may be an individual who has undergone basic and/or special training, has no criminal record, and has civil capacity), basic and/or special training of a mediator, and the rights and obligations of a mediator are also established.

Key words: political conflict, participants in a political conflict, mediator, mediation, role features of a mediator in a political conflict, requirements for a mediator, rights and obligations of a mediator.

Дата першого надходження статті до видання: 26.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК [327:316.32]:323.28]“20”

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.53>

МІЖНАРОДНИЙ ТЕРОРИЗМ І ПРОБЛЕМИ ГЛОБАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

Юрій І. Присяжнюк

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра міжнародних відносин і дипломатичної служби
вул. Университетська, 1, м. Львів, 79000, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-1811-9937>*

Юрій Ю. Присяжнюк

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра міжнародних відносин і дипломатичної служби
вул. Университетська, 1, м. Львів, 79000, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-4582-990X>*

Аріна Пінчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра міжнародних відносин і дипломатичної служби
вул. Университетська, 1, м. Львів, 79000, Україна
<https://orcid.org/0009-0008-1101-9387>*

Юрій Федунь

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра міжнародних економічних відносин
вул. Университетська, 1, м. Львів, 79000, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-4371-1841>*

Висвітлено міжнародний тероризм як одну з найбільших загроз глобальній безпеці у XXI столітті. Проаналізовано еволюцію тероризму від найдавніших часів до сьогодення, зокрема такі його форми, як релігійний, політичний, економічний і кібертероризм. Увагу зосереджено на з'ясуванні причин і мотивацій терористичної діяльності, серед яких – соціальна несправедливість, політична маргіналізація і радикалізація.

Історичні джерела підтверджують, що своїм корінням тероризм сягає глибини далекого минулого. Так, ще в I столітті в Палестині діяла секта сікаріїв, яку можна вважати однією з перших терористичних груп. Сікарії вбивали римських чиновників, вважаючи, що це допоможе їм позбутися окупації. Політичні вбивства як метод боротьби із владою в XI столітті чинили асасини, члени таємної радикальної організації, яка діяла на території Ірану, Сирії, Лівану. Сучасний тероризм набув різних форм. Такі організації, як ІДІЛ, «Аль-Каїда», діяльність яких базується на радикальних інтерпретаціях ісламу та прагненні запровадити власний світовий порядок, представляють релігійний тероризм. Політичний тероризм має на меті повалення урядів або зміну політичного курсу країни, як це робили Ірландська республіканська армія чи курдські бойовики. На знищення фінансових систем, зниження інвестиційної привабливості регіону та створення хаосу в економічній сфері спрямований економічний тероризм.

Охарактеризовано методи, які терористичні організації використовують для досягнення своїх цілей: від традиційних терактів до новітніх інформаційних технологій.



Досліджено роль таких міжнародних організацій, як ООН, ЄС, НАТО, Інтерпол, Європол, у протидії тероризму та забезпеченні глобальної безпеки. Як приклади неефективності міжнародного реагування на масові злочини та збройні конфлікти наведено випадки геноциду в Руанді та війни в Грузії.

Доведено необхідність комплексного підходу до боротьби з тероризмом: поєднання силових заходів, правових інструментів, соціально-економічних програм і протидії радикалізації. Ефективно протидіяти цій пекельній загрозі можна лише за умови дотримання прав людини, міжнародного права та тісної міждержавної співпраці.

Ключові слова: міжнародні організації, кібертероризм, геноцид, протидія радикалізації, терористичні організації.

Постановка наукової проблеми та її значення. Міжнародний тероризм і проблема глобальної безпеки в сучасному світі стали визначальними чинниками формування геополітики. Зі збільшенням кількості терористичних атак у світі перед міжнародною спільнотою постають серйозні виклики й усвідомлення потреби глибокого аналізу цих явищ, їхньої природи, джерел виникнення, пошуку ефективних методів запобігання та протидії, шляхів забезпечення безпеки у глобальному масштабі. До теми тероризму та глобальної безпеки, яка стосується фундаментальних засад стабільності й майбутнього людства, звертаються не лише політики, а й науковці, журналісти, громадські активісти.

Формулювання мети та завдань статті. Метою цього дослідження є аналіз явища міжнародного тероризму та наслідків його впливу на глобальну безпеку, а також висвітлення й оцінювання ефективності методів боротьби з терористичними загрозами на міжнародному рівні. Для досягнення цієї мети насамперед потрібно визначити основні поняття, форми та історичні аспекти тероризму, з'ясувати його підґрунтя й основні причини, проаналізувати сучасні механізми запобігання терористичним актам, а також оцінити зусилля міжнародних організацій у боротьбі з тероризмом.

Завданням дослідження є сформулювати визначення понять «міжнародний тероризм» і «глобальна безпека», охарактеризувати їхні особливості; спираючись на історичний досвід, з'ясувати основні причини й чинники, що спонукають до терористичної діяльності; проаналізувати заходи протидії тероризму на міжнародному рівні, а також роль міжнародних організацій у забезпеченні глобальної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теми міжнародної безпеки та сучасних глобалізаційних процесів привертають увагу багатьох дослідників. Проблематика зовнішніх загроз і розвитку тероризму висвітлена в публікаціях таких відомих учених у галузі міжнародної безпеки, як Є. Азер, Р. Джексон, В. Кауфман, Ч. Мур, П. Хат, Д. Хелдом, Е. Макгрю, Д. Гольдблат, Т. Фрідман та Дж. Ператон, українських науковців С. Андрющенка, С. Галаки, В. Константинова, О. Кучика, М. Мальського, Г. Перепелиці, О. Потехіна, І. Тодорова, Ю. Тімурова, С. Федуняка.

Виклад основного матеріалу. Особливість тероризму як однієї з найсерйозніших загроз сучасного світу, що має вплив на політичну стабільність, безпеку держав і права людини, полягає в тому, що він використовує насильство або погрожує його застосуванню для досягнення політичних, релігійних чи ідеологічних цілей. Єдиного визначення цього явища в міжнародному праві поки що немає, однак загалом тероризм трактується як форма насильницького впливу на суспільство та владу через залякування, тиск і дестабілізацію [8].

Як підтверджують історичні джерела, своїм корінням тероризм сягає давніх часів. Ще в I столітті н. е. в Палестині діяла секта сікаріїв, яку вважають одним із перших терористичних угруповань. Сікарії вбивали римських чиновників, вважаючи, що це допоможе їм звільнитися від окупації. Політичні вбивства як метод боротьби із владою чинили асасини в XI ст., члени радикальної організації, яка діяла на території Ірану, Сирії, Лівану.

У XIX столітті тероризм взяли на озброєння учасники революційних рухів. До прикладу, члени організації «Народна воля» в Російській імперії здійснили кілька замахів на державних чиновників. Зокрема, 1881 року вони вбили царя Олександра II. Теракти проти правителів і політичних діячів чинили анархісти у Європі та США, у такий спосіб підкреслюючи свою ідеологічну боротьбу.

Суттєво тероризм набув масштабнішого характеру у XX столітті. Одним із найкращих прикладів стало захоплення спортсменів з Ізраїлю в Мюнхені на Олімпійських іграх 1972 року членами палестинської організації «Чорний вересень» [14]. Початком глобальної хвилі боротьби з тероризмом стала здійснена терористичною організацією «Аль-Каїда» атака на США 11 вересня 2001 року.

Сучасний тероризм набув різних форм. Діяльність таких організацій, як ІДІЛ чи «Аль-Каїда», що представляють релігійний тероризм, базується на радикальних інтерпретаціях ісламу та прагненні запровадити власний світовий порядок. Політичні терористи мають на меті повалення урядів або зміну політичного курсу країни, як це робили курдські бойовики чи Ірландська республіканська армія. До економічного тероризму вдаються ті, хто хоче знищити фінансову систему, позбавити регіон інвестиційної привабливості в економічній сфері.

У XXI столітті, крім таких класичних методів терористичних атак, як вибухи в громадських місцях, напади на урядові будівлі й захоплення заручників, з'явився кібертероризм. Тепер терористи, використовуючи комп'ютерні технології, атакують банківські системи, зламують бази даних державних установ та поширюють дезінформацію. Актуальності набуває екологічний тероризм, коли зловмисники свідомо завдають шкоди природі або провокують екологічні катастрофи, щоб таким чином тиснути на уряди в очікуванні вигідних їм рішень [3].

З огляду на це одним із пріоритетних завдань міжнародної спільноти є протидія тероризму. Починаючи з останньої чверті XX століття спільними зусиллями було підписано низку угод, скерованих на координацію дій держав у нелегкій боротьбі з цією загрозою. До прикладу, Конвенцією про боротьбу із захопленням заручників 1979 року запроваджено міжнародні норми щодо покарання акторів таких злочинів, а Конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму 1999 року зобов'язала держави унеможливлювати грошові потоки терористичних організацій.

Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом 1976 року дозволяє країнам обмінюватися інформацією про терористичні угруповання та проводити спільні операції. Підписана 2001 року, після хвилі нападів, яка прокотилася по всьому світу, Шанхайська конвенція про боротьбу з тероризмом об'єднала зусилля країн Азії у боротьбі проти загроз цілеспрямованого застосування насильства.

Боротьба з тероризмом є важливим напрямом діяльності таких міжнародних організацій, як НАТО, Інтерпол і Європол. Вони допомагають усім країнам координувати свої спецоперації, проводити розслідування та запобігати терактам.

Руйнівними наслідки тероризму є не тільки для окремих країн, а й для всього світу. Часто напади терористичних угруповань спричиняють політичну нестабільність, змушують уряди запроваджувати надзвичайний стан і посилювати контроль за населенням. Значними є також економічні втрати, оскільки атаки спричиняють жакливі руйнування інфраструктури, падіння фондових ринків і зменшення обсягів інвестицій у регіони, де спалахують вогнища тероризму.

Зростання радикалізації молоді, яке спостерігається останнім часом, є негативним наслідком розвитку інформаційних технологій. Багато терористичних угруповань

використовують соціальні мережі та інтернет для вербування нових членів, поширення своєї пропаганди та координації атак. Отже, за сучасних умов для боротьби з тероризмом самої фізичної протидії вже недостатньо, потрібен прискіпливий моніторинг інформаційного простору з метою запобігання поширенню екстремістських ідей [9].

Боротьба з тероризмом як однією з головних загроз глобальній безпеці потребує комплексного підходу, який передбачає міжнародну співпрацю, використання технологічних інновацій, вжиття профілактичних заходів та вдосконалення законодавства. Методи протидії тероризму треба вибирати з урахуванням специфіки кожної сфери, використовуючи всі можливості: від обміну інформацією між державами до повного контролю за фінансуванням терористичних угруповань.

Боротьба з тероризмом не буде ефективною без добре налагодженої співпраці між країнами. До поживлення міжнародної взаємодії у сфері боротьби з тероризмом, зокрема щодо обміну інформацією про діяльність терористичних організацій та їхніх членів, а також біометричними й біографічними відомостями про бойовиків, закликає Резолюція Ради Безпеки ООН № 2322, ухвалена 12 грудня 2016 року. До речі, одним з ініціаторів цього документа була Україна [10]. У Резолюції наголошено на тому, що для ефективного розслідування терористичних злочинів необхідною є співпраця між правоохоронними органами різних країн.

На підвищення ефективності обміну інформацією між правоохоронними структурами та спецслужбами свої зусилля спрямовують інституції Європейського Союзу. На основі документів і даних, накопичених Антитерористичною групою в Гаазі, у 2016 році було створено єдину базу даних для моніторингу терористичної діяльності, доступ до якої отримали спецслужби понад 20 європейських країн. Одночасно розроблено проєкт автоматизованого обміну інформацією між країнами – членами ЄС щодо осіб, які мають судимість.

Одним із важливих напрямів є контроль за радикалізацією в місцях позбавлення волі. До прикладу, у Китаї розглядається можливість абсолютної ізоляції терористів від інших ув'язнених.

З метою радикалізації суспільства, зокрема молоді, у багатьох країнах реалізуються програми, спрямовані на запобігання поширенню ідей екстремізму: вони передбачають інформаційні кампанії, екстраординарні проєкти для молоді та програми реабілітації осіб, що брали участь у терористичній діяльності.

Призначений спеціальний представник ОБСЄ координує обмін досвідом між багатьма країнами щодо програм протидії радикалізації.

Як уже зазначалося, сучасні терористичні угруповання активно використовують інтернет і соціальні мережі для залучення нових членів, пропаганди та координації дій. Відповіддю на це в Європі має стати створення Європейського центру боротьби з тероризмом і радикалізацією в інтернеті. Планується, що ця підпорядкована Європолу структура зосередиться на роботі моніторингу онлайн-простору та протидії екстремістському контенту.

Заслугує на увагу досвід створеного в Чехії Центру боротьби з гібридними загрозами і тероризмом, який аналізує інформацію в інтернеті та своєчасно реагує на потенційні загрози, даючи змогу виявляти підозрілих осіб ще на етапі планування терористичних актів [7].

Діяльність терористичних організацій неможлива без стабільного фінансування, яке вони отримують із різних джерел: через проведення тінювих банківських операцій, організацію нелегальної торгівлі та розбудову міжнародних донорських мереж. Для боротьби з фінансуванням тероризму Європейська комісія у грудні 2016 року запропонувала пакет заходів. Вони насамперед спрямовані на:

- посилення контролю за переміщенням готівкових коштів і золота через кордони ЄС;
- розширення повноважень органів митниці для перевірки підозрілих осіб навіть за умови перевезення менших за передбачені ліміти сум;
- обмеження використання безіменних банківських карток та електронних гарантіїв, що можуть слугувати для фінансування терористичних атак.

Для ефективнішого відстеження переміщення осіб, підозрюваних у терористичній діяльності, ЄС пропонує країнам-членам надати Європолу повний доступ до Шенгенської інформаційної системи (SIS).

Додаткові ризики для безпеки у світі створює зростання міграційних процесів, оскільки терористи можуть під них маскуватися. Враховуючи це, країни – члени ЄС, США та Канада вводять системи посиленого прикордонного контролю. Його важливими елементами є перевірка біометричних даних мігрантів, ґрунтовний аналіз їхніх маршрутів і перевірка в базі даних Інтерполу.

Із зростанням терористичної загрози майже всі країни переглянули свої закони, розширивши повноваження спецслужб і правоохоронних органів.

Так, ухвалений у Німеччині 24 червня 2016 року закон «Про заходи з протидії тероризму» передбачає:

- жорсткіші правила реєстрації номерів мобільних телефонів, що дає змогу запобігти використанню SIM-карт терористами;
- автоматизований обмін інформацією між спецслужбами Німеччини та інших країн;
- подовження термінів зберігання інформації про підозрюваних у терористичній діяльності;
- посилення контролю за міграцією нелегалів як потенційним джерелом загроз.

Після терактів у Парижі 2015 року своє законодавство також змінила Франція. Ухвалений парламентом закон щодо реформування пенітенціарної системи передбачає [15]:

- подовження термінів ув'язнення за терористичну діяльність;
- більш суворий режим утримання засуджених терористів;
- контроль електронного листування, підозрюваних у зв'язках із терористичними організаціями осіб.

Закон про антитерористичну діяльність, яким розширено повноваження спецслужб у боротьбі з тероризмом, ухвалено в Польщі 2016 року [11].

Ефективність діяльності міжнародних організацій у боротьбі з тероризмом варто оцінювати на конкретних прикладах. Як приклад розглянемо геноцид у Руанді, що стався 1994 року і в новітній історії є одним із найжахливіших проявів масових убивств. Геноцид розпочався 7 квітня 1994 року і тривав упродовж 100 днів; за цей час було вбито близько 1 000 000 осіб – переважно представників народності тутсі, а також поміркованих хуту, які не підтримували радикальний режим.

Корінням цей конфлікт сягає колоніального періоду. Після Першої світової війни Бельгія, під управлінням якої була передана Руанда, провадила в країні політику розмежування двох основних етнічних груп – хуту та тутсі [12]. Надання привілеїв тутсі викликало зростання ворожнечі між етносами. Після здобуття незалежності 1962 року владу в країні отримали хуту, що призвело до постійних утисків тутсі.

Урешті-решт чвари між тутсі і хуту спровокували громадянську війну, яка тривала протягом 1990–1993 рр. Руандійський патріотичний фронт (РПФ), до якого входили переважно біженці-тутсі, почав боротися за повернення до країни. Очолюваний президентом Жувеналем Габ'яріманого уряд хуту відповів репресіями. Початком стало збиття літака

президента Ж. Габ'ярімани 6 квітня 1994 року, що слугувало сигналом до початку масових убивств.

Радикальні хуту, зокрема організація «Ітерахамве» й урядові війська, відповіли масовими вбивствами по всій країні. Геноцид просувався організовано й систематично. Мільйони людей були закатовані, розчленовані, спалені живцем або вбиті за допомогою мачете.

Були знищені цілі сім'ї тутсі, дітей убивали на очах батьків, а жінок гвалтували.

Щоб зупинити різанину, РПФ на чолі з Полем Кагаме розпочав військову кампанію і до липня 1994 року захопив столицю Кігалі, унаслідок чого вогнище терору згасло.

На момент початку геноциду в Руанді працювала миротворча місія ООН – UNAMIR, очолювана канадським генералом Ромео Даллером (Місія ООН для надання допомоги Руанді). Генерал неодноразово попереджав керівництво ООН про можливість масових убивств і вимагав дозволу на втручання, але марно. У відповідь ООН обмежила мандат місії, і коли спалахнув геноцид, замість того щоб надіслати підкріплення, Рада Безпеки ООН ухвалила рішення зменшити контингент миротворців з 2500 до 270. У підсумку міжнародна спільнота залишила Руанду напризволяще.

Франція, яка в червні 1994 року розпочала «Операцію Бірюза», створивши гуманітарні зони, зазнала критики через співпрацю з геноцидним урядом.

Отже, реакція світу на геноцид у Руанді стала однією з найбільших поразок ООН і західних країн. США та більшість європейських держав уникали активного втручання. Адміністрація президента Білла Клінтона свідомо уникала вживання слова «геноцид», щоб не мати зобов'язань до дій згідно з Конвенцією ООН про запобігання геноциду. Пізніше Б. Клінтон визнав відповідальність США за бездіяльність, заявивши: «Ми могли б зробити більше. Ми не діяли вчасно, і я шкодую про це»[15].

Створений ООН після завершення геноциду Міжнародний кримінальний трибунал для Руанди (ICTR), який діяв у Танзанії, засудив багатьох організаторів геноциду, а саме прем'єр-міністр Жан Камбанду отримав довічне ув'язнення.

Ще одним показовим прикладом є російсько-грузинська війна 2008 року, що започаткувала ланцюг великих військових конфліктів XXI століття на пострадянському просторі. Конфлікт не виник раптово, а мав глибоке історичне та політичне підґрунтя і був зумовлений складними відносинами між Грузією та Росією [13].

Грузія здобула незалежність після розпаду СРСР 1991 року, однак майже одразу зіткнулася з конфліктами у своїх автономних регіонах – Абхазії та Південній Осетії, де були численними національні меншини.

Перший грузино-осетинський конфлікт, після якого частина території фактично вийшла з-під контролю Тбілісі, а Росія підтримала місцевих сепаратистів, спалахнув у 1991–1992 роках.

Унаслідок конфлікту в 1992–1993 роках Грузія втратила контроль над Абхазією, а велика кількість етнічних грузинів змушена була покинути свої домівки. Зрештою обидва регіони стали територією «заморожених конфліктів», а Росія використовує їх як важелі впливу на Грузію.

Після того як 2003 року президентом Грузії був обраний Михайло Саакашвілі і країна взяла курс на інтеграцію з Європейським Союзом і НАТО, Росія, намагаючись зберегти свій вплив у регіоні, вдалася до жорстких методів. Напруженість між Грузією та Південною Осетією зростала до 2008 року. Росія почала роздавати жителям регіону російські паспорти, що стало підставою для її майбутнього втручання.

У ніч на 8 серпня 2008 року грузинські війська зробили спробу відновити контроль над столицею Південної Осетії Цхінвалі. Їм вдалося швидко захопити частину міста, але Росія вже 8 серпня ввела на територію Грузії свої війська під приводом «захисту російських громадян». Конфлікт призвів до масштабних наслідків як для Грузії, так і для всього міжнародного співтовариства: до окупації грузинської території, гуманітарної катастрофи, значних людських жертв і зміни геополітичного балансу в регіоні. Унаслідок бойових дій загинуло майже 850 осіб, серед яких були як цивільні громадяни, так і військові; понад 130 000 людей стали біженцями, переважно – етнічні грузини, які вимушені були полишити свої домівки в Південній Осетії та суміжних районах.

Попри прямі бойові дії з численними жертвами, російська армія та осетинські збройні формування робили етнічні чистки, винищуючи цілі грузинські села, грабуючи та підпалюючи будинки. Про численні випадки насильства, мародерства та вбивств населення, здебільшого грузинського, яке залишалося в зонах бойових дій, повідомляли організації з прав людини, зокрема Human Rights Watch.

Свій контроль над грузинськими регіонами Абхазії та Південної Осетії після завершення бойових дій Росія закріпила 26 серпня 2008 р., офіційно визнавши незалежність обох регіонів, що стало серйозним порушенням територіальної цілісності Грузії та міжнародного права.

Розміщення на території Південної Осетії та Абхазії російських військових баз фактично означало постійну наявність російських військ і остаточну втрату контролю Тбілісі над цими регіонами. Відтоді Росія продовжує посилювати свій контроль на ці території, інтегруючи їх до своєї адміністративної та військової системи, а також обмежуючи доступ міжнародних спостерігачів.

Попри порушення територіальної цілісності Грузії, реакція Заходу була обмеженою. Російсько-грузинська війна 2008 року стала важливим випробуванням для міжнародних організацій і провідних світових держав.

Висловивши занепокоєння через російське вторгнення, ООН не вдалася до жодних жорстких заходів, пославшись на право вето Росії в Раді Безпеки [16]. Європейський Союз, хоч і засудив агресію, обмежився дипломатичним тиском і посередництвом у перемовинах. План мирного врегулювання, укладений завдяки зусиллям тодішнього президента Франції Ніколя Саркозі, не передбачав негайного виведення російських військ.

Надавши Грузії гуманітарну допомогу, США висловили підтримку її європейському курсу, однак проти Росії не застосували санкцій та не втручалися у конфлікт військовими засобами.

Отже, Росія не зазнала суттєвих політичних чи економічних наслідків за свою агресію, обмежившись лише міжнародним несхваленням. Це створило небезпечний прецедент у міжнародних відносинах, продемонструвавши неефективність існуючих інструментів стримування.

Висновки. Однією з найсерйозніших загроз для міжнародної стабільності, глобальної безпеки, суверенітету держав та прав людини залишається тероризм. Його еволюція від поодиноких випадків насильства й організованих транснаціональних структур змушує міжнародні організації та уряди постійно вдосконалювати методи боротьби. Історія свідчить, що тероризм майже завжди використовувався як засіб тиску на політичну систему. У XXI столітті він набув нових форм, а саме для підтримки злочинних угруповань тепер використовується кібертероризм, релігійний екстремізм і фінансові схеми.

Ефективно протидіяти тероризму можна лише за умови комплексного підходу, який охоплює добре налагоджену міжнародну співпрацю, удосконалення законодавства,

використання сучасних технологій і запобіжні заходи в радикалізації населення. Вирішальними кроками на цьому шляху залишаються ухвалення міжнародних конвенцій, створення спільних баз даних і підвищення контролю за фінансуванням терористичних угруповань. Особливого значення набуває боротьба з пропагандою тероризму в соціальних мережах та інтернеті, оскільки сучасні екстремістські організації енергійно використовують цифрові платформи для вербування нових членів і координації атак.

Водночас варто пам'ятати, що обмеження громадянських свобод і надмірне розширення повноважень спецслужб можуть призвести до зворотного ефекту – радикалізації суспільства і зростання соціального невдоволення. Тому посилювати заходи безпеки треба з дотриманням демократичних принципів і прав людини.

Неефективність міжнародних організацій у запобіганні збройним конфліктам і масовим злочинам, зокрема таким, як геноцид у Руанді та російсько-грузинська війна 2008 року, має стати підставою для серйозних висновків. У випадку Руанди ООН мала можливість прийняти рішення про введення військового контингенту, але замість цього фактично залишила країну напризволяще, обмеживши мандат своєї місії. Аналогічно в ситуації з Грузією міжнародне співтовариство засудило дії Росії, проте не вдалося до жодних жорстких заходів для відновлення територіальної цілісності Грузії. Така бездіяльність у підсумку сприяла ескалації подібних конфліктів у майбутньому, а саме російської агресії проти України у 2014 та 2022 роках, що тільки посилює відчуття безкарності в агресора.

З урахуванням гіркого досвіду міжнародні організації, зокрема ООН та ЄС, повинні розробити ефективні механізми для негайного реагування на військову агресію, геноцид і порушення суверенітету держав. Боротьба з тероризмом – це не тільки військові чи поліцейські операції, а й довготривала стратегія, що передбачає економічні, освітні, та соціальні ініціативи. Для її реалізації важливо сприяти інтеграції уразливих груп населення, усувати причини радикалізації і формувати глобальну систему превентивних заходів. Тільки завдяки скоординованим зусиллям національних урядів, міжнародних організацій і громадянського суспільства можна протидіяти цій загрозі та забезпечити спокій і безпеку для майбутніх поколінь.

Список використаної літератури

1. Арістова А. В. Сучасні трансформації політичного ісламу. *Релігія та соціум: міжнародний часопис*. Чернівці : ЧНУ, 2011. № 2 (6). С. 90–95.
2. Гбур З. В. Теоретико-методологічні засади поняття «міжнародного тероризму». *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2021. № 2. С. 1–7. URL: http://www.dy.nauka.com.ua/pdf/2_2021/5.pdf.
3. Громівчук І. М. Міжнародно-правове визначення тероризму як основа ефективної боротьби з ним. *Науковий вісник Інституту міжнародних відносин Національного авіаційного університету. Серія: Економіка, право, політологія, туризм*. 2011. Т. 2. № 4. С. 108–112.
4. Дорошенко А. Терор і тероризм. *Політика і час*. 2003, № 8–9.
5. Динаміка витрачання : термінологічний словник з питань запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму, фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення та корупції / А. Г. Чубенко та ін. Київ : Ваіте, 2018. С. 215.
6. Міжнародні відносини та світова політика : підручник / В. А. Манжола та ін. ; за ред. В. А. Манжоли. Київ. нац. ун-т Т. Шевченка, друге вид., переробл. і доповн. Київ : Знання, 2014. 662 с.

7. Михайлов О. Шляхи протидії тероризму. Кримінологія : навч. посіб. Київ : Знання, 2012. 565 с.
8. Національний університет оборони України. Інформація щодо історії виникнення та поняття тероризму. URL: https://www.nuozu.edu.ua/zagruzka2/12_11_20-4.pdf.
9. Проблеми та досягнення політики протидії радикалізації у Європі. *Приоритети*. 2017. № 2. С. 5–10. URL: <https://niss-priority.com/index.php/journal/article/download/48/47/>.
10. Палагнюк. Ю. Антитерористична діяльність: політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови). Київ, 2011. С. 32–33.
11. Amnesty International. “Poland: Counter-terrorism bill would give security service unchecked power.” 2016. URL: <https://www.amnesty.org/en/documents/eur37/4263/2016/en/>.
12. Des Forges A. Leave None to Tell the Story: Genocide in Rwanda. *Human Rights Watch*. 1999. URL: <https://www.hrw.org/report/1999/03/01/leave-none-tell-story/genocide-rwanda>.
13. International Crisis Group. Russia vs Georgia: The Fallout. 2008. URL: <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/caucasus/georgia/russia-vs-georgia-fallout>
14. Simon J. D. The Terrorist Trap, Second Edition: America's Experience with Terrorism. Indiana University Press, 2001. P. 106–107. URL: https://books.google.com.ua/books?id=A Wzieu562dQC&pg=PA107&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false.
15. United Nations General Assembly. Report of the Independent International Fact-Finding Mission on the Conflict in Georgia. 2009. URL: https://www.mpil.de/en/pub/publications/archive/ii_ffm.cfm.
16. United Nations. Report of the Independent Inquiry into the Actions of the United Nations during the 1994 Genocide in Rwanda. 1999. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3852481>.

INTERNATIONAL TERRORISM AND GLOBAL SECURITY PROBLEMS IN THE MODERN WORLD

Yuriy Prysiazhniuk

*Ivan Franko National University of Lviv,
Department of International Relations and Diplomacy
1 Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-1811-9937>*

Yuriy Yu. Prysiazhniuk

*Ivan Franko National University of Lviv,
Department of International Relations and Diplomacy
1 Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-4582-990X>*

Arina Pinchuk

*Ivan Franko National University of Lviv,
Department of International Relations and Diplomacy
1 Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0008-1101-9387>*

Yuriy Fedun

*Ivan Franko National University of Lviv,
Department of International Economic Relations
1 Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-4371-1841>*

International terrorism is considered as one of the main threats to global security in the 21st century. It analyzes the historical evolution of terrorism from ancient times to modern forms, including religious, political, economic, and cyber terrorism. Particular attention is given to understanding the root causes and motivations behind terrorist activities, such as social injustice, political marginalization, and radicalization.

It is noted that the roots of terrorism go back to ancient times. One of the first known terrorist groups was the Sicarii sect, which operated in Palestine in the 1st century AD. Its members carried out the murders of Roman officials, believing that this would help free their land from occupation. In the 11th century, another radical group appeared – the Assassins, who used political assassinations as a method of fighting against power.

Today, terrorism comes in many forms. Religious terrorism, such as that of ISIS or Al-Qaeda, is based on radical interpretations of Islam and the desire to establish its own world order. Political terrorism is used to overthrow governments or change the political course of countries, as the Irish Republican Army or Kurdish militants have done. Economic terrorism is aimed at destroying financial systems, reducing the investment attractiveness of a region, and creating chaos in the economic sphere.

The study investigates various tactics employed by terrorist organizations, ranging from classical violent acts to the use of advanced digital technologies. It also examines the role of international organizations (UN, EU, NATO, Interpol, Europol) in combating terrorism and promoting global security. Case studies of the Rwandan genocide and the Russia-Georgia war are used to highlight the shortcomings of international responses to mass atrocities and armed conflicts.

The conclusion emphasizes the need for a comprehensive approach to counterterrorism, which combines military measures with legal tools, socio-economic initiatives, and efforts to prevent radicalization. Effective counterterrorism requires adherence to human rights, respect for international law, and enhanced global cooperation.

Key words: international organizations, cyberterrorism, genocide, countering radicalization, terrorist organizations.

Дата першого надходження статті до видання: 27.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 355.01:327(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.54>

ТРАНСФОРМАЦІЯ ВІЙСЬКОВОЇ ДИПЛОМАТІЇ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Ніна Ржевська

*Національний університет «Київський авіаційний інститут»,
факультет права та міжнародних відносин,
кафедра міжнародних відносин та стратегічних студій
пр. Гузара Любомира, м. Київ, 03058, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-0963-1311>*

Олег Клименко

*Національний університет «Київський авіаційний інститут»,
факультет права та міжнародних відносин,
кафедра міжнародних відносин та стратегічних студій
пр. Гузара Любомира, м. Київ, 03058, Україна
<https://orcid.org/0009-0009-7306-3647>*

На основі порівняльного аналізу українського досвіду та світових стандартів оборонної взаємодії здійснено спробу розкрити особливості функціонування військової дипломатії в умовах збройного конфлікту високої інтенсивності. Особливу увагу сконцентровано на інтеграції українських оборонних інституцій до структури стратегічного планування Північноатлантичного альянсу та визначенні ролі розвідувальних даних у сучасній дипломатичній комунікації. Головним механізмом дослідження проблеми є системний аналіз інституційних трансформацій у поєднанні з порівняльно-типологічним методом, що дає можливість розглянути військову дипломатію не лише як сукупність переговорних процесів, а як складну операційну систему, що охоплює логістику, розвідку та стратегічне проєктування майбутніх сил. Дослідження ґрунтується на положеннях концепцій стратегічного розвитку ведення війни та мультидомених операцій, що розробляються Стратегічним командуванням Північноатлантичного альянсу з питань трансформації. У статті засвідчено перехід на сучасному етапі до моделі дипломатії, керованої розвідкою, де стратегічне розсекречення даних виступає ключовим інструментом легітимізації оборонних дій. Також розкрито функції Міністерства оборони як головного політичного хабу та Генерального штабу як технічного верифікатора військових аспектів міжнародних домовленостей і виявлено специфічні риси української моделі військової дипломатії високої інтенсивності, зокрема її мережецентричність та технологічну суб'єктність. Вагомою є роль Спільного центру аналізу, підготовки та освіти у процесі двостороннього обміну досвідом між Україною та західними партнерами. Представлені матеріали, висновки та перспективні пропозиції можуть впливати на вдосконалення державної стратегії у сфері міжнародного військового співробітництва, реформування апарату військових аташе та підвищення ефективності взаємодії з міжнародними організаціями.

Ключові слова: військова дипломатія, російсько-українська війна, кризова дипломатія, розвідувальні дані, НАТО, оборонне співробітництво, міжнародне військове співробітництво, інституційна трансформація.

Актуальність дослідження. Нинішній міжнародний безпековий ландшафт помітно вирізняється наявністю ознак глибокої кризи, мабуть, найбільш серйозної від моменту закінчення Другої світової війни. Повномасштабна агресія Росії проти України стала



© Ржевська Н., Клименко О., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

критичним сценарієм, де класичних дипломатичних інструментів, орієнтованих на багатосторонні переговори й засади міжнародного права, виявилося вкрай недостатньо, щоб стримувати авторитарний ревізіонізм.

Ситуація, коли фактично зникає межа між дипломатом і військовим, зумовила радикальну переоцінку ролі військових чинників у зовнішній політиці [1; 2]. З огляду на це в авангарді цих трансформацій постає військова дипломатія, складний гібридний інструмент, що в досягненні цілей забезпечення національної безпеки інтегрує стратегічну комунікацію, оперативне планування та міжнародне право [3; 4].

Потреба звернутися до означеної проблеми виходить із необхідності подолання системного розриву між застарілими теоретичними моделями оборонної співпраці та вимогами сучасної високоінтенсивної війни. Наразі спостерігаються глибокі трансформації інформаційного середовища, де на зміну закритим «кабінетним» домовленостям приходить модель *Intelligence-led Diplomacy* (керована розвідкою дипломатія).

Феномен стратегічного розсекречення даних (*strategic declassification*), сформований напередодні повномасштабного російського вторгнення в Україну 2022 року, перетворив розвідувальну інформацію із сервісного продукту на суб'єкт політичного впливу та засіб консолідації міжнародних альянсів [5; 6]. Крім того, світовий досвід, акумульований у межах NATO Allied Command Transformation (ACT), випробовується бойовими діями, вимагаючи негайної доктринальної адаптації [7; 8].

Високотехнологічна війна значної інтенсивності вимагає змін в інертних бюрократичних структурах Альянсу. Російсько-українська війна перетворює військову дипломатію на глобального прискорювача трансформацій, коли, наприклад, створення спільних аналітичних центрів, як-от JATEC, засвідчує перехід від формальної співпраці до глибокої інституційної інтеграції, неможливої без наукового осмислення та системного дослідження.

Саме тому необхідно переходити від ситуативного реагування на потреби фронту (термінові запити у форматі «Рамштайн») до формування сталої стратегічної культури, що поєднала б український досвід адаптивності зі західними стандартами довгострокового планування (*Strategic Warfare Development*).

Мега дослідження полягає в тому, щоб за результатами порівняльного аналізу українського досвіду з провідними світовими практиками та новітніми операційними механізмами взаємодії з НАТО встановити трансформаційні зміни військової дипломатії, спричинені російсько-українською війною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичне обґрунтування військової дипломатії як інструменту «м'якої» та «жорсткої» сили представлено у працях західних дослідників (зокрема, у дисертаційних дослідженнях Університету Чепмена), де оборонна дипломатія розглядається як засіб запобігання конфліктам через зміцнення взаємної довіри [1]. Питання трансформації військової дипломатії в інструмент публічної політики висвітлено іспанськими та ізраїльськими дослідниками, які акцентують увагу на вагомості медійного супроводу оборонних ініціатив [3; 4].

Про важливість стратегічного планування, що здійснюють провідні світові держави, йдеться в аналітичних звітах корпорації RAND та CNA. Зокрема, фахівці з RAND детально проаналізували російську концепцію операцій початкового періоду війни та китайську візію «системного протиборства» (*Systems Warfare*), що дало змогу порівнювати їх із західними підходами до коаліційної взаємодії та управління кризами [9; 10]. Російську модель оборонної дипломатії як інструменту примусу та шантажу ґрунтовно досліджено експертами CNA і встановлено тісний зв'язок між нею та концепцією гібридної війни [11].

Окремим актуальним напрямом є *Intelligence-led diplomacy*, який досліджується Р. Олдрічем та Д. Омандом. Зокрема, сер Р. Оманд обґрунтовує концепцію розвідки, як засобу «забезпечення безпеки держави», коли таємна інформація стає базою для публічних дипломатичних кроків [12]. Окремо автор показує еволюцію розвідувальних спільнот та їхню зростаючу роль у прогнозуванні конфліктів і формуванні міжнародних коаліцій, що є критичним для розуміння сучасних подій [13].

Сучасні дискусії з питань інтеграції розвідки в дипломатичне поле розширилися завдяки дослідженням Т. Турунена, який розглядає «розвідувальну дипломатію» як інструмент побудови довіри та формування спільного ґрунту для ухвалення рішень у кризових регіонах [14]. Цю ж думку розвиває А. Муньос, наголошуючи, що розвідка для дипломатії є «примножувачем сили» (*force multiplier*), що забезпечує об'єктивне підґрунтя для переговорів (*ground truth*) і мінімізує ризик стратегічних прорахунків [15].

Інституційний аспект взаємодії в межах НАТО представлено публікаціями Центру передового досвіду з вивчення отриманих уроків (JALLC), де зафіксовано перші результати адаптації Альянсу до досвіду російсько-української війни [7]. Важливе значення мають також офіційні матеріали Стратегічного командування НАТО з питань трансформації (ACT). Вони розкривають суть «Стратегічного діалогу – 2026» і визначають роль спільних аналітичних центрів, як-от JATEC, у формуванні майбутнього оборонного ландшафту [16; 9].

Проте, незважаючи на наявність ґрунтовних праць за окремими напрямками окресленої проблеми, військова дипломатія України, як цілісна інституційна система, що поєднує політичний рівень Міністерства оборони України, технічний рівень Генерального штабу ЗСУ й оперативний рівень розвідки (ГУР) в умовах екзистенційної війни, залишається недостатньо дослідженою, що й зумовило потребу в черговій науковій розвідці.

Виклад основного матеріалу. Сучасне військове протистояння демонструє вихід розвідувальної діяльності за межі відтворення суто сервісної функції, оскільки зазвичай розвідка забезпечувала процес «споживання» інформації командуванням. Російсько-українська війна перетворила її в інструмент активного дипломатичного маневрування. Концептуальне підтвердження така трансформація знаходить в *Intelligence-led diplomacy* (керованій розвідкою дипломатії), де таємна інформація стає публічним аргументом для формування міжнародної підтримки та консолідації союзників.

За концепцією Р. Олдріча та Д. Оманди [12; 13], розвідка в такому контексті стає механізмом «верифікації істини», що дає можливість нівелювати пропагандистські зусилля агресора. Ключовим інноваційним інструментом при цьому виступає механізм стратегічного розсекречення (*strategic declassification*). Саме тому публічне оприлюднення оперативних планів РФ напередодні вторгнення 2022 року дало змогу Україні та її партнерам сформувати «спільну операційну картину» (*Common Operating Picture*).

Як стверджує Т. Турунен, така модель створює фундамент довіри між спецслужбами та дипломатичними корпусами, перетворюючи, на переконання А. Муньоса [32; 33], розвідку на «примножувач сили» (*force multiplier*). Розвідка не просто здатна прогнозувати конфлікт, а може активно запобігати стратегічним прорахункам переговорників, забезпечуючи їх об'єктивними даними (*ground truth*) у реальному часі.

Еволюція взаємодії України з НАТО через *Allied Command Transformation* (ACT) ознаменувала перехід від процедурної взаємосумісності до доктринальної інтеграції. Таким чином, військова дипломатія в межах *Strategic Dialogue 2026* фокусується не лише на поточних потребах, а й на майбутньому образі сил.

Центральним елементом цієї архітектури є JATEC (*Joint Analysis, Training and Education Centre*), чия роль і присутність виходить за межі навчального центру, оскільки

він функціонує як інституційний хаб для «циклу отриманих уроків» (Lessons Learned loop). Україна в цій структурі є суб'єктом, що надає дані про мультидоменні операції (Multi-Domain Operations) війни високої інтенсивності, тим самим вимагаючи від Альянсу переглядати його стандарти ведення війни.

Унікальність української моделі полягає в чіткому функціональному розмежуванні дипломатичних зусиль між основними оборонними інституціями:

1. Міністерство оборони України виконує роль «політичного лобіста» та проєктного менеджера, що здебільшого фокусується на форматі «Рамштайн» і формуванні «коаліцій спроможностей», таким чином конвертуючи бойові потреби в політичні рішення держав-партнерів.

2. Щодо Генерального штабу Збройних Сил України, то саме він забезпечує технічний рівень Mil-to-Mil діалогу, відіграючи критичну роль у процесах деконфліктизації та верифікації під час підготовки мирних угод, оскільки саме він виступає гарантом реалістичності військових додатків до них.

Графічна модель еволюції ролі військового аташе (Trend-line) має такий вигляд:

– протокол → збір відкритих даних → представництво (до 2022 р.);
– логістичний менеджмент → верифікація озброєнь → пряма взаємодія з ОПК партнерів (після 2022 р.).

Об'єктивне обґрунтування трансформації військової дипломатії стало можливим завдяки компаративному аналізу класичної моделі оборонної співпраці (Peace-time / Stability Operations) та новітньої моделі в умовах війни високої інтенсивності. Його результати представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

**Компаративний аналіз моделей військової дипломатії
(за даними RAND, RUSI та NATO ACT)**

Критерій порівняння	Класична модель (Peace-time Defense Diplomacy)	Адаптивна модель України (High-Intensity Defense Diplomacy)	Верифікація (Джерела)
Інституційна архітектура	Бюрократично-ієрархічна: Апарат аташе → МЗС → МО Цивільний контроль, бюджет	Мережецентрична: гібридна вертикаль МОУ + ГШ + ГУР Політична мобілізація глобальних ресурсів	[1; 17; 18]
Операційний цикл (Agility)	Статичний (планування 5–10 років)	Динамічний (ітераційні цикли 2–4 тижні)	[19; 20]
Парадигма розвідки	Need to Know (конфіденційність, ізоляція)	Strategic Declassification (інформаційна мобілізація)	[13; 21]
Формат взаємосумісності	Процедурний (відповідність стандартам STANAG)	Бойовий / Цифровий (інтеграція в Multi-domain системи)	[9; 22]
Механізм мобілізації	Бюджетні асигнування та донорські програми	Подієво-орієнтовані Capability Coalitions	[23; 20]
Дипломатична «валюта»	Дипломатичний протокол, спільні навчання	Верифікований бойовий досвід, Lessons Learned	[7; 24]
Військові аташе	Протокольна присутність	Кризовий менеджмент логістики та ОПК	
Стратегічна домінанта	Підтримка регіонального статус-кво, Баланс сил	Стратегічний розвиток – Warfare Development та екзистенційне виживання	[16; 19]

Цей аналіз демонструє парадигмальний зсув у засобах реалізації оборонної політики. Якщо класична модель спрямована на превентивну стабілізацію та підтримку ієрархічних зв'язків, то українська модель (High-Intensity Defense Diplomacy) базується на «радикальній адаптивності» [21]. Вона перетворює військово-технічні потреби на інструмент політичного тиску, що дає змогу Україні де-факто формувати оборонний порядок денний Альянсу ще до набуття юридичного членства.

Дослідження операційних механізмів та кризового менеджменту дає можливість встановити, що ефективність військової дипломатії в умовах конвенційної війни високої інтенсивності безпосередньо залежить від дієвості операційних механізмів координації. Ключовим інструментом тут стала діяльність Ukraine Defense Contact Group (формат «Рамштайн»), що трансформувалася у глобальну мережецентричну платформу і функціонує як «оперативний парламент донорів» [5; 18]. Завдяки цьому механізму вдалося вийти за межі традиційних двосторонніх домовленостей, створивши систему колективного управління ресурсами.

Вирішальним етапом еволюції «Рамштайну» стало запровадження коаліцій спроможностей (Capability Coalitions), що охоплюють артилерію, ППО, авіацію, морську безпеку та сферу інформаційних технологій [23]. Така спеціалізація дає можливість країнам-партнерам бути довгостроковими лідерами в конкретних доменах, забезпечуючи сталість допомоги, незалежно від політичної кон'юнктури.

Важливим аспектом інституалізації допомоги став перехід від тимчасових координаційних структур до постійних механізмів Альянсу. Трансформація Security Assistance Group-Ukraine (SAG-U) у структуру NSATU (NATO Security Assistance and Training for Ukraine) є свідченням переходу координації військової допомоги на рівень офіційної архітектури НАТО [25]. Таким чином, забезпечується не лише логістична синхронізація, а й пряма технічна інтеграція української логістичної системи до мережецентричної структури Альянсу.

Кризовий менеджмент у межах військової дипломатії також охоплює канали деконфліктизації (hotlines). Послугуючись досвідом «сирійських хотлайнів», військові відомства України та країн-партнерів підтримують механізми запобігання випадковим зіткненням на кордонах НАТО та в Чорноморському басейні [26; 7]. Це – інструмент «дипломатії виживання», що мінімізує ризики стратегічних прорахунків у моменти пікової ескалації.

І, нарешті, військова дипломатія виступає критичним гарантом у гуманітарних кейсах, а саме в технічній реалізації Чорноморської зернової ініціативи [27; 11] та проведенні обмінів військовополоненими [19]. Потрібно наголосити, що в останньому випадку розвідувальні органи та представники оборонних відомств діють як автономні переговорники, забезпечуючи результат у зонах, де класична політична дипломатія є безпорадною.

Висновки. Проведене дослідження дає можливість констатувати, що російсько-українська війна стала каталізатором фундаментального переосмислення парадигми військової дипломатії, вивівши її з площини протокольного супроводу зовнішньої політики та надавши їй статусу магістрального інструменту національного виживання і стратегічної мобілізації. Головним теоретичним та прикладним результатом цієї трансформації є кристалізація моделі High-Intensity Defense Diplomacy (дипломатії високої військової інтенсивності), що є мережецентричною, має максимально адаптивні операційні цикли та інтегрує розвідувальну складову в дипломатичне поле.

Український досвід імплементації концепції Intelligence-led diplomacy створив прецедент «стратегічної прозорості», де дозоване розсекречення даних розвідки виступає не лише засобом стримування, а й критичним інструментом вибудовування довіри всередині

коаліцій. Це радикально змінює роль розвідувальних спільнот, що постають відкритими суб'єктами міжнародної безпекової архітектури.

Системна синергія між Міністерством оборони, як політичним лобістом інтересів держави, та Генеральним штабом, що є технічним верифікатором військових аспектів, забезпечує для України суб'єктність у діалозі з НАТО, перетворюючи державу з реципієнта допомоги на ключового донора унікального бойового досвіду для Альянсу (через JATEC та Strategic Dialogue 2026).

Перспективою для подальших досліджень цього напрямку буде аналіз та оцінка довгострокових ефектів інституалізації «коаліцій спроможностей» та їх впливу на майбутню архітектуру колективної безпеки Європи. Особливої ваги набуває дослідження правових і доктринальних аспектів переходу від донорської допомоги до спільних оборонних підприємств та створена під час цього форма «промислової дипломатії».

Окремим вектором майбутніх наукових розвідок може стати дослідження ролі штучного інтелекту та кібердипломатії в управлінні ескалацією, а також розробка оновлених протоколів військової дипломатії для постконфліктного періоду, де роль військових верифікаторів стане визначальною для стабільності мирних угод.

Список використаної літератури

1. Lewis D. Contesting liberal peace: Russia's emerging model management of conflict. *International Affairs*. 2022. Vol. 98 (2). P. 653–67. DOI: 10.1093/ia/iia008. URL: <https://academic.oup.com/ia/article/98/2/653/6540786>.
2. What is Diplomacy? *Cyber Diplomacy Toolbox*. URL: <https://www.cyber-diplomacy-toolbox.com/Diplomacy.html>.
3. Bueno A. (Mis)Understandings of defence diplomacy as public diplomacy: Insights from three Spanish elites. *Communication & Society*. 2023. Vol. 36 (2). P. 325–338. URL: <https://revistas.unav.edu/index.php/communication-and-society/article/view/43719>.
4. Ben-Shalom R. The Case for Military Diplomacy. *The Jerusalem Strategic Tribune*. 2021 October. URL: <https://jstribune.com/israel-military-diplomacy>.
5. Brooks M. What America Learned from Cyber War in Ukraine – Before the First Shots were Fired. *Wilson Center*. URL: https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/uploads/documents/FINAL%2024-050_Cyber-Ukraine.pdf.
6. Pentagon Press Secretary John F. Kirby Holds a Press Briefing. March 4, 2022. *U.S. DoD*. URL: <https://www.war.gov/News/Transcripts/Transcript/Article/2956340/pentagon-press-secretary-john-f-kirby-holds-a-press-briefing-march-4-2022>.
7. Russian War against Ukraine Lessons Learned Curriculum Guide. *NATO JALLC*. NATO Headquarters Brussels December. 2023. URL: <https://nllp.jallc.nato.int/iks/sharing%20public/231208-ruswar-ukraine-lessons-curriculum.pdf>.
8. Strategic Dialogue 2026. *NATO Allied Command Transformation*. January 23, 2026. URL: <https://www.act.nato.int/article/strategic-dialogue-2026>.
9. Russian Military Strategy: Organizing Operations for the Initial Period of War. *RAND. Research & Commentary*. 2021. URL: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RRA12331.html.
10. Cozad M., Engstrom J. Gaining Victory in Systems Warfare: China's Perspective on the U.S.-China Military Balance. *RAND. Research & Commentary*. 2023. URL: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RRA1535-1.html.
11. Russian Military Strategy: Core Tenets and Operational Concepts. *CNA Research Memorandum*. 2021. URL: <https://www.cna.org/reports/2021/08/Russian-Military-Strategy-Core-Tenets-and-Operational-Concepts.pdf>.

12. Omand D. *Securing the State*. Oxford University Press, 2010. 368 p.
13. Aldrich R. J., Omand D. *Secret Intelligence: The Home Office and the Intelligence Agency Connection*. Routledge, 2014. 312 p.
14. Turunen T. Intelligence diplomacy. *Baltic Rim Economies*. 2026. No. 1. URL: https://www.centrumbalticum.org/en/publications/baltic_rim_economies/baltic_rim_economies_1_2026_intelligence_and_foresight/teemu_turunen_intelligence_diplomacy.
15. Munoz A. G. Intelligence and diplomacy. *Baltic Rim Economies*. 2026. No. 1. URL: https://www.centrumbalticum.org/en/publications/baltic_rim_economies/baltic_rim_economies_1_2026_intelligence_and_foresight/arturo_g._munoz_intelligence_and_diplomacy.
16. JATEC: Ukrainian Perspective. *NATO Allied Command Transformation*. URL: <https://www.act.nato.int/article/jatec-ukr-perspective>.
17. Ukraine Defense Contact Group. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Ukraine_Defense_Contact_Group.
18. Agreement on the Military Aspects of the Peace Settlement. *FAS*. URL: https://irp.fas.org/dia/product/dayton/PC-1510-100-96_ann1a.html.
19. Charap S., Priebe M. Avoiding a Long War: U.S. Policy and the Trajectory of the Russia-Ukraine Conflict. *RAND Research & Commentary*, 2023. URL: <https://www.rand.org/pubs/perspectives/PEA2510-1.html>.
20. Ukraine Support Tracker: A Database of Military, Financial and Humanitarian Aid to Ukraine. Kiel Institute for the World Economy. 2025. URL: <https://www.ifw-kiel.de/topics/war-against-ukraine/ukraine-support-tracker>.
21. Zabrodskiy M., Watlin J. Preliminary Lessons in Conventional Warfighting from Russia's Invasion of Ukraine: February–July 2022. *RUSI Special Report*. URL: <https://rusi.org/explore-our-research/publications/special-resources/preliminary-lessons-conventional-warfighting-russias-invasion-ukraine-february-july-2022>.
22. The Military Balance 2024. London : Routledge for IISS, 2024. 552 p. URL: <https://www.google.com/search?q=https://www.iiss.org/publications/the-military-balance/the-military-balance-2024/>.
23. Faure J. The US-Russia military hotline in Europe: Key principles for risk reduction from the US-Russia deconfliction measures in Syria. *ELN*. URL: <https://europeanleadershipnetwork.org/commentary/the-us-russia-military-hotline-in-europe-key-principles-for-risk-reduction-from-the-us-russia-deconfliction-measures-in-syria>.
24. Knott S. W. The Art of Avoiding Strategic Miscalculation. *US Army War College*. 2024. URL: <https://publications.armywarcollege.edu/News/Display/Article/3706595/the-art-of-avoiding-strategic-miscalculation/>.
25. Rice A. J. Command and Control: The Essence of Coalition Warfare. *Parameters*. 1997. No. 1. P. 152–67. URL: <https://press.armywarcollege.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1817&context=parameters>.
26. In Their Own Words: Science of Military Strategy 2020. China Aerospace Studies Institute. 2022. URL: <https://www.airuniversity.af.edu/Portals/10/CASI/documents/Translations/2022-01-26%202020%20Science%20of%20Military%20Strategy.pdf>.

TRANSFORMATION OF MILITARY DIPLOMACY IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Nina Rzhevskia

*National University "Kyiv Aviation Institute",
Faculty of Law and International Relations,
Department of International Relations and Strategic Studies
Liubomyra Huzara Ave., Kyiv, 03058, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-0963-1311>*

Oleh Klymenko

*National University "Kyiv Aviation Institute",
Faculty of Law and International Relations,
Department of International Relations and Strategic Studies
Liubomyra Huzara Ave., Kyiv, 03058, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0009-7306-364>*

Based on the results of a comparative analysis of the Ukrainian experience and global standards of defense interaction, an attempt has been made to reveal the specific features of the functioning of military diplomacy under conditions of a high-intensity armed conflict. Particular attention is focused on the integration of Ukrainian defense institutions into the structure of strategic planning of the North Atlantic Alliance and on defining the role of intelligence data in modern diplomatic communication.

The principal mechanism for studying this issue is a systemic analysis of institutional transformations combined with a comparative-typological method, which makes it possible to consider military diplomacy not only as a set of negotiation processes, but also as a complex operational system that encompasses logistics, intelligence, and the strategic design of future forces. The research is based on the provisions of concepts of strategic development of warfare and multi-domain operations developed by the Strategic Command of the North Atlantic Alliance for Transformation.

The article demonstrates that at the present stage there is a transition toward a model of intelligence-driven diplomacy, in which the strategic declassification of data becomes a key instrument for legitimizing defense actions. It also reveals the functions of the Ministry of Defense as the main political hub, and of the General Staff as the technical verifier of the military aspects of international agreements. Furthermore, specific features of the Ukrainian model of high-intensity military diplomacy are identified, in particular its network-centric character and technological subjectivity.

A significant role is played by the Joint Analysis, Training and Education Center in the process of bilateral exchange of experience between Ukraine and Western partners. The presented materials, conclusions, and prospective proposals may contribute to improving the state strategy in the field of international military cooperation, reforming the system of military attachés, and increasing the effectiveness of interaction with international organizations.

Key words: military diplomacy, the Russian-Ukrainian war, crisis diplomacy, intelligence data, NATO, defense cooperation, international military cooperation, institutional transformation.

Дата першого надходження статті до видання: 26.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 327.8:327(477):327.56

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.55>

РЕКОНФІГУРАЦІЯ ДИПЛОМАТІЇ: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД У ФОРМУВАННІ СУЧАСНИХ ГЛОБАЛЬНИХ ПРАКТИК

Ростислав Романюк

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
факультет міжнародних відносин,
кафедра міжнародних відносин і дипломатичної служби
вул. Січових Стрільців, 19, 79000, м. Львів, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-5573-1474>*

Наталія Романюк

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
факультет міжнародних відносин,
кафедра європейських та регіональних студій
вул. Січових Стрільців, 19, 79000, м. Львів, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-0772-9369>*

Стаття присвячена вивченню трансформації сучасної дипломатії крізь призму українського досвіду періоду повномасштабної війни. У центрі дослідження перебуває проблема зміни тих аналітичних рамок, у межах яких дипломатія інтерпретується як специфічна форма міжнародної політичної взаємодії. Зростання складності глобального інформаційного середовища, інтенсифікація темпоральної динаміки політичних процесів та розширення кола акторів міжнародної політики формують нову конфігурацію дипломатичної діяльності, що розширює межі класичної моделі дипломатії, як міждержавних переговорів і процедурної координації зовнішньополітичних рішень.

Увага зосереджена на низці взаємопов'язаних змін, які проявляються у сучасній дипломатичній практиці. До них належить формування режиму оперативної хронополітики, у межах якого швидкість реагування перетворюється на ключовий параметр зовнішньополітичної ефективності; інструменталізація стратегічного соціального тиску через механізми публічної дипломатії та цифрової мобілізації; поширення стратегічного сторітелінгу та візуальних наративів як засобів формування міжнародної підтримки; інституалізація мережево-центричної дипломатії, що інтегрує державних і недержавних акторів у багаторівневу систему зовнішньополітичних взаємодій; утвердження стандарту радикальної прозорості як нового режиму комунікаційної легітимності в умовах інформаційної конкуренції.

Окрему увагу приділено трансформації культурної дипломатії, яка щораз інтенсивніше функціонує як простір ідентичнісної боротьби за інтерпретацію історичних наративів і символічних ресурсів у глобальному публічному просторі. У цьому контексті український досвід є специфічною «лабораторією» для нових дипломатичних практик, пов'язаних з експериментальною реконфігурацією темпоральності, суб'єктності та комунікаційних форматів міжнародної політики.

Методологічною основою дослідження є концептуально-рефлексивний підхід до вивчення дипломатії, що дає змогу розглядати її як складну систему дискурсивних і комунікативних практик, через які формуються елементи міжнародної реальності. Стаття демонструє, що український дипломатичний досвід актуалізує потребу у перегляді традиційних теоретичних уявлень про межі, суб'єктність і темпоральну логіку дипломатичної діяльності у сучасному глобальному середовищі.

Ключові слова: зовнішня політика, українська дипломатія, трансформація дипломатії, мережево-центрична дипломатія, м'яка сила, культурна дипломатія, хронополітика, сторітелінг, дискурс, глобальні процеси.



© Романюк Р., Романюк Н., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Постановка проблеми. Зміни у міжнародних відносинах, що набули значного прискорення в умовах повномасштабної російської агресії проти України, актуалізують потребу онтологічної ревізії сучасної дипломатії. Йдеться не лише про становлення нових інструментів або комунікаційних форматів, а й про поступову трансформацію традиційних епістемологічних рамок, у межах яких дипломатична діяльність інтерпретується як особлива форма організації міжнародної політики. Український досвід функціонування держави у режимі затяжної війни та міжнародно-політичної кризи демонструє появу низки практик – від темпоральної інтенсифікації ухвалення рішень до мережевої інституалізації зовнішньополітичної взаємодії, які змінюють уявлення про межі, суб'єктність та операційну логіку дипломатичного процесу.

З українських перспектив ця трансформація набуває особливого значення, адже саме в умовах екзистенційної загрози державності відбувається прискорене формування нових режимів дипломатичної раціональності. Практики оперативної хронополітики, стратегічного сторітелінгу, мережево-центричної взаємодії або радикальної прозорості формують передову конфігурацію зовнішньополітичної діяльності, у якій дипломатія функціонує як складна комунікативна практика, що інтегрує державні інституції, цифрові платформи, мережі громадянського суспільства та глобальні інформаційні аудиторії. Саме ця гібридизація інституційних і комунікаційних структур закладає основи для перегляду традиційних теоретичних уявлень про дипломатію як сферу виключної компетенції держави.

Актуальність такого аналізу полягає не лише в емпіричній унікальності українського досвіду, а й у його концептуальній репрезентативності для вивчення більш масштабних змін міжнародної політики. Нині Україна функціонує як своєрідна «лабораторія» з експериментальної реконфігурації темпоральності, суб'єктності, комунікаційних форматів і джерел легітимності зовнішньополітичної діяльності. У цьому сенсі аналіз українського дипломатичного патерну дає змогу (пере)осмислити усталені епістемологічні підходи, які традиційно використовуються політичною наукою під час вивчення дипломатії як форми міжнародних взаємодій.

Аналіз досліджень і публікацій. Особливості змін у сучасній дипломатії є предметом досліджень низки відомих іноземних учених, серед яких К. Бйола [21], П. Керр [30], К. Константіну [23], А. Купер та Дж. Корнат [24], О. Сендінг [33], П. Шарп [34] та ін. Актуальні проблеми дипломатичної діяльності порушують також українські науковці, зокрема Є. Габер [1], Н. Карпчук [2], І. Климчук [3], В. Кубко [5], В. Меженська [7], Г. Перепелиця [9], В. Резніков і Ю. Коваль [10], І. Сухорольська та Я. Турчин [13], Р. Тістик [14], І. Хоменська й О. Івашук [16]. Метатеоретичні рамки сучасного розвитку міжнародних відносин пропонують Р. Романюк та Н. Романюк [11].

Метою статті є концептуалізація змін у сучасній дипломатії крізь призму українських інновацій (реалізованих у контексті реагування на повномасштабну агресію Росії проти України), що охоплюють темпоральну інтенсифікацію зовнішньополітичних рішень, мережеву реконфігурацію суб'єктності, наративно-візуальну інструменталізацію міжнародної комунікації та виникнення нових джерел політичної легітимності.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У сучасному науковому дискурсі не досить розробленим залишається питання системних трансформацій дипломатичних практик, спричинених зміною темпоральних характеристик та розширенням суб'єктного складу дипломатичної діяльності, а також зміщенням джерел легітимності зовнішньополітичних рішень у напрямі до посилення ролі мережевих структур і публічних форм політичної мобілізації. Це актуалізує необхідність ґрунтового наукового осмислення українського досвіду, який є специфічним кейсом з реконфігурації сучасного дипломатичного патерну.

Методологічна основа дослідження ґрунтується на концептуально-рефлексивному підході до аналізу міжнародної політики, в межах якого дипломатія розглядається не лише як інституційна практика або сукупність зовнішньополітичних інструментів, а як особлива форма дискурсивної репрезентації політичної дійсності. Така перспектива передбачає зміщення аналітичного фокусу з опису конкретних подій або рішень до дослідження тих рамок, у межах яких дипломатична діяльність набуває власного онтологічного статусу як легітимна форма міжнародної взаємодії. Такий підхід відповідає метатеоретичній логіці аналізу, за якої центральним об'єктом дослідження стають не лише практики дипломатії, а й епістемологічні передумови, що визначають їхню інтерпретацію в політичній науці.

Аналітичний інструментарій дослідження поєднує елементи дискурсивного аналізу, концептуальної реконструкції та інституційно-комунікаційного підходу до міжнародних відносин. Дискурсивний вимір дає змогу простежити трансформацію смислових режимів дипломатичної комунікації, включно з появою наративних та візуальних форм політичної аргументації. Концептуальна реконструкція спрямовується на виявлення аналітичних категорій (оперативна хронополітика, стратегічний соціальний тиск, мережево-центрична дипломатія, радикальна прозорість або ідентичнісна дипломатія), через які характеризується нова конфігурація зовнішньополітичної діяльності. Інституційно-комунікаційна перспектива, своєю чергою, дає змогу розглянути дипломатію як складну мережу взаємодії державних і недержавних акторів, що функціонують у межах спільного інформаційного простору та формують багаторівневу структуру міжнародної політичної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Динаміка сучасного міжнародного середовища, що трансформується під впливом військових дій, гібридних конфліктів, інформаційної насиченості та мережевих форм політичної мобілізації, актуалізує потребу у переосмисленні дипломатії як специфічного способу організації міждержавних взаємодій. З цього погляду дипломатична практика дедалі більше перетворюється на складну комунікативну систему, що поєднує темпоральну інтенсифікацію рішень, конкуренцію наративів у разі інтерпретації подій та розширення суб'єктного поля міжнародної політики.

Український досвід функціонування держави в умовах повномасштабної війни створює унікальні емпіричні обставини, в межах яких ці процеси проявляються з особливою інтенсивністю. Саме тому аналіз українських дипломатичних практик дає змогу виявити низку структурних зрушень – від формування режиму оперативної хронополітики до інституалізації мережево-центричної взаємодії та наративної інструменталізації міжнародної комунікації. Подальший виклад матеріалу спрямований на концептуальну реконструкцію цих процесів як елементів широких трансформаційних змін у дипломатії, що розгортаються у глобальному просторі.

Перехід до «оперативної хронополітики» (War Tempo Diplomacy). У сучасних умовах стрімкого ускладнення міжнародного середовища та радикального прискорення інформаційних потоків українська зовнішня політика є одним із найбільш показових прикладів трансформації дипломатичної практики – від традиційного дотримання процедури до режиму, який можна означити як «оперативну хронополітику». Консолідація міжнародної санкційної архітектури, розгортання координаційного механізму Ukraine Defense Contact Group, укладення Чорноморської зернової ініціативи чи форсоване набуття Україною статусу кандидата в ЄС експлікують цей феномен «часової компресії».

Перехід до режиму «оперативної хронополітики» означає глибоку трансформацію темпоральної логіки дипломатичної діяльності [20, с. 21–29], в межах якої час перестає бути нейтральним ресурсом і перетворюється на ключову стратегічну змінну. Класична дипломатія, виходячи з припущення про відносну стабільність міжнародного середовища,

базувалася на переконанні, що легітимність рішень визначає насамперед дотримання процедурних норм, а не швидкість реагування. Український досвід радикально змістив цей баланс, продемонструвавши, що в умовах повномасштабної війни та гібридних загроз саме зволікання з прийняттям рішень перетворюється на політичну поразку, а інколи становить безпосередню загрозу державному суверенітету.

З цього погляду дипломатія функціонує уже не як інституційно інерційний механізм, а як постійний кризовий процес, синхронізований із воєнною та інформаційною динамікою [18]. Українські дипломатичні практики засвідчують перехід від вертикально організованих процесів ухвалення рішень до горизонтальних мереж оперативної координації, у яких ключову роль відіграють неформальні канали комунікації, захищені цифрові платформи та режим постійної доступності суб'єктів дипломатичної діяльності. Формальна легалізація рішень у вигляді нот, меморандумів чи міжурядових угод дедалі частіше виконує вторинну функцію, фіксує постфактум уже прийняті в режимі реального часу політичні домовленості. Таким чином, ідеться про структурну інверсію між процесом і результатом: спочатку формується політичний ефект – санкційне рішення, публічна позиція, військова чи фінансова підтримка, і лише згодом він набуває інституційно-правового оформлення. Дипломатична діяльність стає ближчою за логікою до оперативного управління в кризових системах, аніж до класичної міждержавної переговорної моделі. Це означає не лише прискорення темпу, а й зміну критеріїв професійної компетентності дипломата: вирішальним стає вміння працювати в умовах невизначеності, дефіциту часу та постійного інформаційного тиску.

Глобальний ефект цієї трансформації полягає у вимушеній адаптації дипломатичних апаратів інших держав до нового стандарту темпоральності. Зокрема, скорочення процедур внутрішнього узгодження публічних заяв, цифровізація погоджень чи делегування повноважень середньому рівню дипломатичної ієрархії – усе загалом свідчить про поступовий перехід від «дипломатії, орієнтованої на процедури» до «дипломатії швидкого реагування». У підсумку міжнародна політика позбувається характерного ототожнення з повільними переговорними процесами й перетворюється на безперервний потік мікрорішень, що мають негайні символічні та матеріальні наслідки. З цього погляду український досвід є прикладом нового виміру темпоральної раціональності сучасної дипломатії, у якому саме швидкість стає формою влади.

Стандарт радикальної прозорості (Radical Transparency). Традиційна дипломатична культура історично вибудовувалася на пріоритеті таємності як інструменті влади: доступ до інформації вважався ресурсом, що забезпечує переговорну перевагу, дає змогу підтримувати стратегічну невизначеність і мінімізувати репутаційні ризики. У цій парадигмі мовчання або утримання від публічних заяв трактувалися як ознака професіоналізму й контролю над ситуацією [31].

Стандарт радикальної прозорості, сформований і запроваджений Україною в умовах повномасштабної війни з Росією, став одним із найпомітніших зрушень у сучасній дипломатичній та державній комунікації. Він ґрунтується на розумінні того, що традиційні підходи, які полягали у стриманості, відкладеному розголошенні інформації або надмірній таємності, виявилися неефективними в умовах гібридних загроз, коли інформація є ключовим «полем бою». Таємність, яка вважалася необхідною передумовою безпеки, не лише втрачає свій захисний потенціал у нових реаліях, а й відкриває простір для маніпуляцій, поширення дезінформації та підризу суспільної довіри. Систематичне оприлюднення розвідувальних оцінок щодо намірів РФ, публічна експлікація масштабів руйнувань критичної інфраструктури та відкрита артикуляція потреб у ресурсному забезпеченні (зокрема, через офіційні канали розвідки та МЗС) набувають перформативного значення, трансформуючись у засіб конструювання міжнародних смислів.

Стандарт радикальної прозорості формує новий патерн у дипломатичній комунікації, який передбачає, що контроль більше не досягається через обмеження у поширенні інформації, а навпаки, завдяки її активному та випереджувальному оприлюдненню [12]. Адже в умовах гібридної війни інформаційний вакуум швидко заповнюється дезінформацією, а відсутність офіційної позиції відкриває простір для маніпулятивних наративів з боку супротивника. У відповідь формується стратегія випереджувальної комунікації, що ґрунтується на принципі «пребанкінгу»: розвідувальні або аналітичні дані про наміри ворога розголошуються ще до їхньої реалізації. Таким чином, інформація використовується не лише як інструмент для пояснення подій, а як засіб їхнього активного конструювання, зменшуючи ефект несподіванки та підриваючи довіру до агресора на міжнародному рівні.

Важливим складником цієї стратегії є супровідна правдивість щодо власних втрат і обмежень. Відкриті повідомлення про пошкодження інфраструктури, гуманітарні потреби чи військові виклики змінюють логіку кризової комунікації: замість традиційного «заспокоїливого» дискурсу формується режим прямої взаємодії із суспільством і міжнародними партнерами на основі верифікованих фактів. Це сприяє становленню довіри нового типу, що базується на образі держави як актора, здатного визнавати власну вразливість і водночас мобілізувати підтримку завдяки прозорій аргументації.

Глобальний ефект цього стандарту полягає у зростанні очікувань щодо інформаційної відкритості з боку урядів загалом. Суспільства дедалі менше трактують мовчання або абстрактні формулювання як ознаку стабільності й щораз частіше інтерпретують їх як свідчення слабкості або як намір приховати реальний стан справ. У дипломатичній практиці це означає переорієнтацію з керування сприйняттям ситуації завдяки дозуванню інформації на управління довірою через її оперативне підтвердження. Прозорість перестає бути додатковою етичною вимогою, перетворюючись на функціональний ресурс міжнародної легітимності, без якого практично неможливо забезпечити ефективну комунікацію в кризових умовах.

Стратегічний сторітелінг та візуалізація (Narrative Warfare). Класична дипломатія спиралася на принцип нейтральності, де стриманий стиль і деперсоналізована риторика розглядалися як ознака професіоналізму та політичної раціональності [32]. Однак традиційна дипломатична мова, що тяжіє до формалізованої та переважно безособової риторики, виявляється не досить ефективною в умовах кризової динаміки сучасного світу, коли оперативність, емоційна залученість і здатність впливати на поведінкові реакції стають ключовими чинниками зовнішньополітичної результативності. Український досвід періоду російсько-української війни сприяв виникненню і широкому запровадженню у дипломатичну практику підходу, який можна означити як «стратегічний сторітелінг» – цілеспрямоване використання наративів, візуальних образів та емоційних форм звернення [8] з метою формування міжнародної підтримки, мобілізації партнерів та протидії агресивним інформаційним операціям. Стратегічний сторітелінг та візуалізація означають трансформацію семіотичної логіки дипломатичної комунікації, в межах якої мова фактів і формальних визначень поступається місцем наративним конструкціям, здатним мобілізувати емоційне сприйняття та формувати ціннісні рамки інтерпретації подій.

Сучасна українська дипломатія впроваджує стратегію сторітелінгу, де відеозвернення Президента до світових парламентів є не лише засобом комунікації, а й інструментом онтологізації українського досвіду в глобальному дискурсі. Окрім того, інструменталізація візуальних образів – від фіксації наслідків екоциду на Каховській ГЕС до руйнувань енергетичної мережі – свідчить про перехід до дискретних форм мобілізації міжнародної підтримки. Систематичне поширення візуальних доказів та мережевих кампаній (як-от

#StandWithUkraine) створює ефект безпосередньої присутності, формуючи цілісний інтер-суб'єктивний простір.

У новій конфігурації дипломатична комунікація вибудовується за логікою конкуренції наративів, адже держави змагаються не лише за матеріальні ресурси чи політичну підтримку, а й за право визначати домінантний сенс подій. Короткі відеозвернення, візуальні свідчення з місць подій, персоналізовані історії людського досвіду перетворюються нині на ключові інструменти політичної аргументації. Вони апелюють не стільки до раціональної калькуляції інтересів, скільки до універсальних цінностей – справедливості, солідарності, співчуття, відповідальності, формуючи емоційний контекст, у межах якого політичні рішення сприймаються як морально виправдані та необхідні.

Ключовою зміною є також переосмислення ролі самого дипломата. Він більше не розглядається лише як «ретранслятор» офіційної позиції або технічний посередник між урядами, а перетворюється на активного продуцента смислів, здатного конструювати переконливі публічні образи реальності. Дипломатична діяльність у цьому вимірі набуває рис культурного продюсування, для якого важливими є навички роботи з візуальними форматами, драматургією повідомлення та емоційною динамікою аудиторії. Політичний меседж набуває релевантності не лише через точність формулювань, а й завдяки здатності викликати емпатію, резонанс і готовність до дій [15].

Інституційні наслідки цієї трансформації проявляються у зміні комунікаційних стандартів дипломатичної служби. Публічні виступи дедалі більше зближуються з форматами якісної журналістики та кінематографічного сторітелінгу, у яких важливу роль відіграють композиція кадру, ритм подачі, емоційна напруга та символічна насиченість образів. Тому держави змушені інвестувати у підготовку дипломатів, спроможних ефективно працювати перед камерою, взаємодіяти з візуальними матеріалами та адаптувати складні політичні сюжети до логіки масової комунікації.

У теоретичному вимірі стратегічний сторітелінг означає перехід від дискурсивної до наративної раціональності в міжнародних відносинах. Політична легітимність дедалі більше підкріплюється не формально-правовими аргументами, а здатністю створити переконливу історію, в якій події отримують моральну інтерпретацію та емоційну структуру. У такій конфігурації дипломатія функціонує як простір символічної боротьби, де контроль над смислами є не менш важливим, аніж контроль над ресурсами, а візуальний наратив перетворюється на один із ключових інструментів глобального впливу.

Інструменталізація «соціального тиску» (Strategic Social Pressure). У сучасній міжнародній політиці спостерігаємо стрімке переосмислення ролі публічної дипломатії, яка традиційно розглядалася як інструмент «м'якої сили», спрямований на сприятливе позиціонування держави в довгостроковій перспективі. Останнє досягалося завдяки поступовому накопиченню символічного капіталу довіри і симпатії. Ефективність публічної дипломатії вимірювалася, радше, в категоріях репутації та культурної привабливості, ніж у здатності безпосередньо змінювати конкретні політичні рішення іноземних урядів [25].

Українська дипломатична практика радикально трансформувала цю функцію, перетворивши публічну комунікацію на механізм мобілізації суспільств інших держав як автономного політичного ресурсу. Ключовим зрушенням стало зміщення фокусу з міжурядового формату взаємодії (модель Government-to-Government (G2G) на безпосередню апеляцію до громадян держав-партнерів (модель Government-to-People (G2P), за якої електорат є не стільки об'єктом культурного впливу, скільки активним суб'єктом політичного тиску [28]. Офіційні меседжі та публічні цифрові кампанії генералізують складні воєнні реалії до рівня зрозумілих для всіх символів. Це забезпечує «стискання» фактологічних

пластів, сприяє конкретизації цілей та легітимізує надання допомоги Україні як єдино прийнятну альтернативу. У цьому сенсі трансформація низових ініціатив діаспори, партнерських мереж (як-от American Coalition for Ukraine) чи міжнародних координаційних механізмів на зразок Кримської платформи функціонують як інструменти непрямої інтервенції у внутрішні політичні процеси інших держав, формуючи контекст впливу на державні преференції держав-партнерів.

Інструменталізація соціального тиску означає принципову зміну функціональної ролі публічної дипломатії, яка поступово втрачає класичну логіку «м'якої сили» та набуває ознак прямого політичного впливу [6]. Стратегічна новизна цього підходу полягає в трансформації комунікації із символічної у каузальну: публічні меседжі не лише репрезентують позицію держави, а безпосередньо генерують бажані наслідки у вигляді змін політичного курсу партнерів. Масова підтримка, сформована через емоційно насичені наративи, персоналізовані звернення та постійну присутність у медіапросторі, створює ситуацію, коли опір з боку іноземних урядів стає затратним з погляду внутрішньополітичної раціональності. Таким чином, соціальний тиск виконує функцію екзогенного механізму легітимації зовнішньополітичних рішень, які раніше вимагали тривалих закулісних узгоджень.

Це зрушення супроводжується суттєвими інституційними наслідками для самої дипломатичної служби. Посольства дедалі менше функціонують як «закриті канали» офіційної репрезентації держав [29] і дедалі більше – як комунікаційні центри, що працюють за логікою інформаційних кампаній. Дипломат у такій моделі набуває рис політичного комунікатора, кризового спікера та менеджера громадської думки, відповідального не лише за підтримання формальних контактів з елітами, а й за постійне виробництво публічної підтримки на рівні масової аудиторії держави перебування.

З теоретичного погляду це означає розмивання межі між зовнішньою та внутрішньою політикою: дипломатична діяльність починає опосередковано включатися у механізми демократичного представництва інших держав. Зовнішній актор більше не обмежується впливом на урядові структури, а інтегрується в процеси формування суспільного порядку денного, причому громадська думка стає проміжною ланкою між вимогами міжнародного середовища і національними рішеннями. Таким чином, соціальний тиск перетворюється з другорядного ефекту публічної дипломатії на її центральний операційний інструмент, змінюючи патерн політичних взаємодій у глобальному просторі.

Демократизація зовнішньополітичних рішень (Grassroots Legitimacy). Демократизація процесу ухвалення зовнішньополітичних рішень є однією з найпомітніших трансформацій, спричинених українським досвідом під час повномасштабної війни.

У класичній дипломатичній моделі зовнішня політика функціонувала як технократична діяльність, відокремлена від внутрішньополітичних процесів і захищена від прямого суспільного впливу аргументами про необхідність експертності, таємності та стратегічної раціональності [17]. Українська практика продемонструвала, що в умовах високої медіатизації та цифрової мобілізації ці передумови втрачають переконливість, а суспільна підтримка перетворюється на ключовий ресурс зовнішньополітичної ефективності. Таким чином, демократизація зовнішньополітичних рішень означає трансформацію джерел політичної легітимності в міжнародній сфері, за якої право визначати прийнятні межі зовнішньої політики зазнає поступового «зміщення» від вузького кола еліт до масової публічної сфери [30]. Системна практика проведення відкритих брифінгів та вебінарів МЗС є не лише комунікаційним актом, а механізмом інтерсуб'єктивної верифікації стратегічних рішень. Залучення експертних середовищ та громадських організацій до формування зовнішньополітичного порядку денного дає змогу деактуалізувати розрив між державною стратегією

та суспільними очікуваннями, «навантажуючи» дипломатичні кроки додатковою легітимністю. Таким чином, суспільна легітимність функціонує як передумова для державних рішень: санкціонування політичних актів відбувається не тоді, коли вони пройшли внутрішнє узгодження на рівні урядових структур, а тоді, коли вони є прийнятними з погляду масової аудиторії.

Особливо показовим є те, що суспільний тиск здатний впливати на зміну позицій навіть у тих сферах, які традиційно розглядалися як виключна компетенція державної влади, а саме у питаннях безпеки та військової допомоги. Публічна підтримка окремих ініціатив [27] створює ситуацію політичної неминучості, за якої утримання уряду від активних дій стає більш ризикованим, ніж ухвалення рішень, які попередньо розглядалися як сумнівні або неприйнятні. Тому зовнішньополітичний вибір легітимується не лише завдяки стратегічним аргументам, а через відповідність домінантним суспільним емоціям і ціннісним очікуванням.

Це зрушення має глибокі інституційні наслідки. Дипломатичні служби змушені інтегрувати механізми публічної комунікації безпосередньо в процес формування політики, перетворюючи громадську думку з об'єкта впливу на суб'єкта співучасті в управлінні. Поширюються практики відкритих брифінгів, публічних пояснень складних рішень, залучення громадських організацій та експертних спільнот до обговорення зовнішньополітичних стратегій. Таким чином, дипломатія втрачає характер закритої професійної сфери й набуває рис публічної політики, підзвітної широкій аудиторії.

З теоретичного погляду демократизація зовнішньої політики означає перегляд концепції політичного суверенітету. Якщо раніше він асоціювався з автономією державних інститутів у прийнятті стратегічних рішень, то нині суверенітет щораз більше розуміють як похідну від суспільної довіри та підтримки. Зовнішня політика втрачає статус «вищої» сфери (так званої High Politics), відокремленої від демократичних процедур, й інкорпорується у загальну логіку публічної підзвітності. У підсумку відбувається становлення легітимності нового типу, яку можна визначити як низову або громадянську. Дипломатія в таких умовах слугує «продовженням» демократичної політики, оскільки «вулиця» і соціальні мережі стають не менш важливими аренами напрацювання рішень, аніж урядові кабінети [22].

Мережево-центрична дипломатія (Network Diplomacy). Мережево-центричну дипломатію слід розглядати як одну з ключових інновацій сучасного міжнародного середовища, у якому традиційна модель елітарної, ієрархічно організованої зовнішньої політики поступово втрачає власну ефективність [19, с. 83]. Класична дипломатична модель ґрунтувалася на припущенні, що міжнародна політика є сферою виключної компетенції державних еліт, а всі інші учасники – громадянське суспільство, експертні спільноти, медіа – виконують периферійні або допоміжні функції. Українська практика принципово порушує цю «ієрархію». Досвід України демонструє, що класичне уявлення про дипломатію як винятковий спосіб взаємодії державних інституцій та політичних лідерів уже не відповідає динаміці розгортання глобальних процесів.

В умовах масштабних криз та гібридних викликів Україна суттєво розширила «операційне поле» дипломатичної діяльності, інституціоналізувавши участь горизонтальних мереж, які до цього традиційно перебували поза сферою формальних міжнародних практик. Успішним прикладом такого українського підходу є, зокрема, кампанія #KyivNotKiev, що забезпечила утвердження суб'єктної транслітерації у глобальному дискурсі. Водночас інструменталізація таких ініціатив, як StopFake, дає змогу координувати зусилля фактчекерів з метою протидії дезінформації, що формує горизонтальні зв'язки та посилює «вертикальні стратегії» держави.

Таким чином, мережево-центрична дипломатія означає структурну трансформацію суб'єктності міжнародної взаємодії, у межах якої держава перестає бути єдиним і монопольним носієм зовнішньополітичної діяльності, поступаючись місцем розподіленій системі акторів, об'єднаних спільною політичною метою. Центральною особливістю цього підходу є системна інтеграція недержавних акторів у зовнішньополітичний процес як автономних суб'єктів впливу. Волонтерські платформи, діаспорні організації, цифрові спільноти, журналісти-розслідувачі та фактчекінгові мережі виконують роль розширеного «дипломатичного корпусу», який, хоч і функціонує поза формальними інституційними рамками, проте діє «синхронізовано» з державними пріоритетами. У такій конфігурації дипломатична діяльність набуває багатокладного характеру: політичний сигнал продукується одночасно з багатьох центрів, посилюючи ефект присутності держави в глобальному інформаційному та політичному просторі.

Особливо показовою є роль цифрових спільнот і мережевих ініціатив, які функціонують у режимі постійної самоорганізації та високої швидкості реагування [21, с. 188–189]. Такі структури здатні оперативно збирати інформацію, верифікувати дані, виявляти дезінформаційні кампанії та поширювати альтернативні наративи швидше, ніж це дають змогу робити класичні дипломатичні канали. Тому зовнішньополітична комунікація втрачає лінійний характер і перетворюється на мережевий процес, завдяки якому генерується необхідний вплив шляхом координації автономних вузлів, а не завдяки централізованій інструкції.

Ця особливість призводить до глибоких інституційних наслідків. Держава переходить від директивного управління зовнішньою політикою до виконання функції стратегічного координатора, який задає вимір сенсам, але не контролює канали комунікації. Тому зовнішньополітична ефективність щораз більше зумовлюється здатністю інтегрувати різномірні мережі в цілісну комунікативну систему. У цьому аспекті громадянське суспільство функціонує як своєрідний «мультиплікатор сили», даючи змогу державі масштабувати власний вплив без пропорційного нарощування інституційних ресурсів.

З теоретичного погляду становлення мережево-центричної дипломатії означає розмивання класичної межі між внутрішньою та зовнішньою політикою. Актори, які формально не належать до державних структур, стають учасниками міжнародних взаємодій, здійснюючи вплив на репутацію, легітимність і переговорні позиції держав. Дипломатія втрачає характер закритої професійної сфери і перетворюється на форму колективної політичної діяльності, участь у якій беруть громадяни, експерти й активісти, продукуючи зовнішньополітичні результати.

Таким чином, формується нова модель «єдиного голосу», яка досягає узгодженості через мережеву синхронізацію [26], а не завдяки ієрархічному контролю. Держава лише конструює рамки спільної діяльності, в межах яких множинні актори відтворюють і підсилюють базовий політичний меседж. За цією логікою дипломатія набуває рис відкритої системи, у якій ефективність визначається не монополією на представництво, а здатністю координувати різномірні мережі у глобальному політичному просторі.

Культурна дипломатія як «ідентичнісна війна» (Identity Warfare). Традиційна модель культурної дипломатії ґрунтувалася на концепції «м'якої сили», відповідно до якої культура виконувала функцію нейтрального медіатора, покликаною формувати позитивний образ держави через мистецтво, освіту та міжкультурний обмін [25]. Сучасний український досвід засвідчує істотну трансформацію у розумінні та використанні культурної дипломатії, яка набуває рис «ідентичнісної війни», тобто системної боротьби за інтерпретацію історичних наративів, символічних ресурсів та культурних смислів у глобальному

публічному просторі. Наша держава опинилася у ситуації, коли культура перетворилася на чинник безпеки – засіб захисту власної ідентичності та водночас потужний інструмент з протидії імперським наративам, що десятиліттями формували уявлення світової спільноти про Східну Європу, її історію та взаємини між народами регіону.

Український досвід демонструє, що культура може функціонувати не лише як засіб комунікації, а й як інструмент структурного домінування та легітимації імперських наративів. У ситуації, коли історичні та культурні коди систематично використовуються для заперечення суб'єктності, культурна дипломатія набуває оборонно-наступального характеру. Йдеться про активне втручання в глобальні символічні режими, які відтворюють асиметрію між «центром» і «периферією» в історичному й культурному сенсі. Тому культурна дипломатія в умовах сучасного конфлікту зазнає принципової метаморфози, перетворюючись із інструменту символічної репрезентації на поле ідентичнісного протистояння. Переосмислення музейних експозицій («Reimagining the Museum») та впровадження ініціатив з документування свідчень очевидців (на зразок Museum of Civilian Voices) свідчать про формування нової парадигми в українській культурній дипломатії. Дипломатичні зусилля щодо виключення держави-агресора з престижних майданчиків (зокрема, Венеціанського бієнале) та реалізація проєктів на кшталт «Ukrainian wartime posters» експлікують перехід до активної деактуалізації імперських наративів. У такий спосіб візуальний код війни трансформується у потужний інструмент міжнародної комунікації, що нівелює позірну привабливість культури агресора й утверджує автономність українського смислового простору.

Практики, що формуються в цьому контексті, орієнтуються на деконструкцію установлених категорій і репрезентацій. Кампанії з перегляду музейних атрибуцій, корекції назв творів мистецтва, публічне оскарження участі митців, пов'язаних із пропагандистськими структурами, або критичне переосмислення академічних дисциплін на кшталт славістики, означають втручання у глобальну інфраструктуру знання та пам'яті [4]. Таким чином, дипломатія перестає бути лише посередником між культурами і перетворюється на активного агента символічної реконфігурації, що змінює правила інтерпретації історії, мистецтва й культурного надбання.

Широкий інституційний ефект полягає у поступовому визнанні того, що культура може слугувати механізмом політичного впливу й інструментом закріплення нерівності. Під тиском українських ініціатив музеїв, університетів та культурних інституцій змушені переглядати власні підходи до класифікації, канонізації та викладання, визнаючи необхідність деконструкції імперських рамок. У дипломатичному дискурсі з'являється й закріплюється поняття культурної деколонізації, яке переводить дебати про культуру з площини естетики в площину влади та відповідальності. Таким чином, культурна дипломатія трансформується на поле системної боротьби за інтерпретацію ідентичності, де символічні ресурси стають не менш важливими, ніж матеріальні чи військові спроможності.

Висновки. Аналіз українського досвіду сучасної дипломатії дає змогу виявити поступову трансформацію темпоральної логіки міжнародної політики, у межах якої час набуває статусу ключової операційної змінної дипломатичної діяльності. Темпоральна інтенсифікація змінює не лише ритм дипломатичної роботи, а і саму структуру ухвалення рішень, що дедалі більше набуває рис мережевої координації у режимі постійної комунікативної взаємодії. Паралельно з цим відбувається розширення суб'єктного поля дипломатії, яке охоплює ширший спектр недержавних акторів – громадянські мережі, експертні спільноти, цифрові платформи та діаспорні організації. У цій мережево-центричній конфігурації держава функціонує як координатор складної системи, в межах якої різнорівневі актори беруть участь у формуванні світового порядку. Не менш показовою є трансформація

семіотичної структури дипломатичної комунікації, що полягає у зростанні ролі стратегічного сторітелінгу, візуалізації та емоційно насичених форм політичної аргументації. Сучасна дипломатія функціонує як простір виробництва політичних смислів, де контроль над наративами стає важливим компонентом влади у міжнародному середовищі.

Водночас український досвід демонструє еволюцію джерел легітимності зовнішньополітичної діяльності, що проявляється у зростанні ролі публічної підтримки, цифрової мобілізації та практик радикальної прозорості. Така трансформація порушує ширшу теоретичну проблему – питання про зміну онтології дипломатії (як інституційної практики), що функціонує нині на перетині державної політики, глобальних комунікацій, взаємодії наративів та символічних репрезентацій.

Список використаної літератури

1. Габер Є. Новітні тренди у дипломатії: що змінює дипломатичний світ сьогодні і яким він буде у майбутньому? *Зовнішні справи*. 2021. Т. 31, № 5. С. 82–87.
2. Карпчук Н. Сучасні тренди дипломатичної комунікації: «Whatever works». *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2024. № 1 (18). С. 69–84. DOI: <https://doi.org/10.29038/2524-2679-2024-01-69-84>.
3. Климчук І. Роль публічної дипломатії КНР як інструмента м'якого впливу в африканському регіоні. *Регіональні студії* : науковий збірник / редкол.: М.М. Палінчак та ін. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2025. Вип. 41. С. 120–124. URL: <http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/41/22.pdf>.
4. Крицька К. Як Україна повертає культурну спадщину, вкрадену Росією – пояснюємо. URL: <https://explainer.ua/yak-ukrayina-povertaye-kulturnu-spadshhynu-vkradenu-rosiyeu-royasnuuyemo/> (дата звернення: 13.03.2026).
5. Кубко В. Культурна дипломатія в системі стратегічних комунікацій України. *Вісник Львівського університету. Серія : Філософсько-політологічні студії*. 2022. Вип. 45. С. 125–134.
6. Мандзій А.-М. Рекомендації щодо застосування «м'якої сили» України в окремих державах (G7, Австрія, Швейцарія, Греція). URL: <https://analytics.intsecurity.org/soft-power-of-ukraine-in-europe/> (дата звернення: 13.03.2026).
7. Меженська О. Російсько-українська війна – війна дипломатії. *Актуальні проблеми політики*. 2024. Вип. 73. С. 134–141.
8. Ніжейко К., Лендел О. Сторітелінг в оборонному секторі. *Social Development and Security*. 2025. Vol. 15. No. 4. С. 242–249. DOI: <https://doi.org/10.33445/sds.2025.15.4.21>.
9. Перепелиця Г. Українська дипломатія в умовах російсько-української війни. *Україна дипломатична*. Київ, 2022. Вип. 23. С. 276–295. DOI: <https://doi.org/10.37837/2707-7683-2022-16>.
10. Резніков В., Коваль Ю. Дотримання норм дипломатичного протоколу та етикету як складова державної політики на сучасному етапі. *Актуальні проблеми державного управління*. 2024. № 1 (64). С. 176–193.
11. Романюк Р., Романюк Н. Імперативи сучасного міжнародно-політичного розвитку: тренди, техніки, тенденції. *Вісник Львівського університету. Серія : Міжнародні відносини*. 2017. Вип. 42. С. 140–152. URL: <https://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/intrel/article/view/7717/7708> (дата звернення: 13.03.2026).
12. Сидоренко С. Не тільки Крим, не тільки НАТО. Нерозкриті деталі «мирної угоди» між Україною, США і Росією. *Європейська правда*. 23 квітня 2025. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2025/04/23/7210115> (дата звернення: 13.03.2026).
13. Сухорольська І., Турчин Я. Громадська дипломатія та демократичний імідж держави. Львів, 2019. 272 с.

14. Тістик Р. Еволюція дипломатичних практик: «стара» та «нова» дипломатія у міжнародних відносинах. *Вісник Львівського університету. Серія : Філософсько-політологічні студії*. 2025. Вип. 61. С. 503–512. DOI: <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.58>.
15. Трубенкова А. Євгенія Кравчук: «Американським конгресменам я привезла уламки російського «Кинджала», який збив Patriot. Це справило враження». *Sestry*. URL: <https://www.sestry.eu/statti/ievgeniya-kravchuk-amerikanskim-kongresmenam-ya-privezla-ulamki-rosiyskogo-kindzhala-yakiy-zbiv-patriot-ce-spravilo-vrazhennya> (дата звернення: 16.02.2026).
16. Хоменська І., Івашук О. Базові концепти публічної дипломатії. *Інноваційна економіка*. 2023. № 4 (38). С. 13–19. DOI: <https://doi.org/10.37332/2309-1533.2022.4.2>.
17. Adler-Nissen R. Diplomatic agency. *The SAGE handbook of diplomacy* / ed. by C. Constantinou, P. Kerr, P. Sharp. London : SAGE, 2016. P. 92–103.
18. Avenell E., Hastings Dunn D. Crisis diplomacy. *The SAGE handbook of diplomacy* / ed. by C. Constantinou, P. Kerr, P. Sharp. London : SAGE, 2016. P. 462–475.
19. Balzacq T., Charillon F., Ramel F. (eds.). *Global diplomacy: an introduction to theory and practice*. Cham : Palgrave Macmillan, 2019. 570 p.
20. Berridge G. *Diplomacy: theory and practice*. 6th ed. Basingstoke ; New York : Palgrave Macmillan, 2022. 259 p.
21. Bjola C., Kornprobst M. *Understanding international diplomacy: theory, practice and ethics*. 2nd ed. London ; New York : Routledge, 2018. 304 p.
22. Conley Tyler M., Beyerinck C. Citizen diplomacy. *The SAGE handbook of diplomacy* / ed. by C. Constantinou, P. Kerr, P. Sharp. London : SAGE, 2016. P. 521–529.
23. Constantinou C. *On the way to diplomacy*. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1996. 180 p.
24. Cooper A., Cornut J. The changing practices of frontline diplomacy: new directions for inquiry. *Review of International Studies*. 2019. Vol. 45. No. 2. P. 300–319.
25. Goff P.M. Cultural diplomacy. *Routledge handbook of public diplomacy* / ed. by N. Snow, N.J. Cull. 2nd ed. London ; New York : Routledge, 2020. P. 30–36.
26. Heine J. From club to network diplomacy. *The Oxford handbook of modern diplomacy* / ed. by A. Cooper, J. Heine, R. Thakur. Oxford : Oxford University Press, 2013. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199588862.001.0001> (дата звернення: 12.03.2026).
27. Huijgh E. Public diplomacy. *The SAGE handbook of diplomacy* / ed. by C. Constantinou, P. Kerr, P. Sharp. London : SAGE, 2016. P. 437–450.
28. Izadi F., Nelson R. Ethics and social issues in public diplomacy. *Routledge handbook of public diplomacy* / ed. by N. Snow, N.J. Cull. London ; New York : Routledge, 2020. P. 391–404.
29. Jönsson Ch. Diplomacy, communication and signaling. *The SAGE handbook of diplomacy* / ed. by C. Constantinou, P. Kerr, P. Sharp. London : SAGE, 2016. P. 79–91.
30. Kerr P. Diplomats and politicization. *The Palgrave handbook of diplomatic reform and innovation* / ed. by P.W. Hare, J.L. Manfredi-Sánchez, K. Weisbrode. Cham : Palgrave Macmillan, 2023. P. 111–131.
31. Maley W. Quiet and secret diplomacy. *The SAGE handbook of diplomacy* / ed. by C. Constantinou, P. Kerr, P. Sharp. London : SAGE, 2016. P. 451–461.
32. Pehar D. Diplomatic ambiguity: from the power-centric practice to a reasoned theory. URL: <https://files01.core.ac.uk/download/pdf/14378978.pdf> (дата звернення: 13.03.2026).
33. Sending O.J., Pouliot V., Neumann I.B. (eds.). *Diplomacy and the making of world politics*. Cambridge : Cambridge University Press, 2015. 320 p.
34. Sharp P. *Diplomatic theory of international relations*. Cambridge : Cambridge University Press, 2009. 352 p.

RECONFIGURING DIPLOMACY: UKRAINE'S ROLE IN SHAPING CONTEMPORARY GLOBAL PRACTICES

Rostyslav Romaniuk

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of International Relations,
Department of International Relations and Diplomatic Service
Sichovykh Striltsiv str., 19, 79000, Lviv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-5573-1474>*

Nataliia Romaniuk

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of International Relations,
Department of European and Regional Studies
Sichovykh Striltsiv str., 19, 79000, Lviv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-0772-9369>*

This article examines the transformation of contemporary diplomacy through the prism of Ukraine's experience during the period of full-scale war. The study addresses the problem of changing the analytical framework within which diplomacy is interpreted as a specific form of international political interaction. The growing complexity of the global information environment, the intensification of the temporal dynamics of political processes, and the expansion of the range of actors in international politics are shaping a new configuration of diplomatic activity that extends beyond the boundaries of the classical model of diplomacy as inter-state negotiation and procedural coordination of foreign policy decisions.

The analysis focuses on several interrelated transformations evident in contemporary diplomatic practice. These include the emergence of a regime of operational chronopolitics, within which the speed of response becomes a key parameter of foreign policy effectiveness; the instrumentalization of strategic social pressure through the mechanisms of public diplomacy and digital mobilization; the growing use of strategic storytelling and visual narratives as instruments for generating international support; the institutionalization of network-centric diplomacy, which integrates state and non-state actors into a multilevel system of foreign policy interactions; and the establishment of a standard of radical transparency as a new regime of communicative legitimacy in the context of intensified information competition.

Special attention is devoted to the transformation of cultural diplomacy, which increasingly functions as a space of identity contestation over the interpretation of historical narratives and symbolic resources in the global public sphere. In this context, the Ukrainian experience can be understood as a distinctive laboratory for emerging diplomatic practices associated with the experimental reconfiguration of temporality, subjectivity, and communication formats in international politics.

The methodological basis of the study is a conceptual-reflective approach to the analysis of diplomacy, which makes it possible to consider diplomacy as a complex system of discursive and communicative practices through which elements of international reality are constructed. The article demonstrates that Ukraine's diplomatic experience highlights the need to reconsider traditional theoretical assumptions about the boundaries, subjectivity, and temporal logic of diplomatic activity in the contemporary global environment.

Key words: foreign policy, Ukrainian diplomacy, transformation of diplomacy, network-centric diplomacy, soft power, cultural diplomacy, chronopolitics, storytelling, discourse, global processes.

Дата першого надходження статті до видання: 27.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 327:339.92(479.22:061.1ЄС)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.56>

ЕВОЛЮЦІЯ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ГРУЗІЇ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Михайло Сізокрилов

*Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
факультет міжнародних відносин, політології та соціології,
кафедра політології*

вул. Всеволода Змієнка, 2, 65000, м. Одеса, Україна

<https://orcid.org/0009-0008-9135-3800>

У статті здійснено комплексний аналіз еволюції євроінтеграційних процесів у Грузії від моменту відновлення незалежності до сучасного етапу набуття статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу та призупинення євроінтеграційного процесу цієї держави у зв'язку з антидемократичними діями правлячої партії «Грузинська мрія». Розглянуто ключові етапи інституційного зближення, зокрема участь держави у форматі «Європейської політики сусідства» та підписання нею Угоди про асоціацію та зону вільної торгівлі з Євросоюзом. Особливу увагу приділено внутрішнім політичним та економічним трансформаціям, що впроваджувались всередині Грузії органами центральної влади протягом різних періодів її новітньої історії.

Проаналізовано вплив зовнішньополітичних викликів, насамперед російсько-грузинського військового конфлікту 2008 року, на динаміку євроінтеграційного процесу цієї держави, а також роль безпекового виміру у формуванні стратегічних зовнішньополітичних пріоритетів Грузії. Було визначено, що процес європейської інтеграції Грузії виступає не лише її економічною чи політичною стратегією, а також і моделлю, у межах якої з'являється можливість гарантування національної безпеки держави.

Окреслено основні проблеми у межах сучасного етапу євроінтеграційного поступу Грузії, серед яких – політична поляризація, необхідність поглиблення судової реформи, забезпечення медіаплюралізму, дотримання прав людини, стандартів верховенства права і принципів демократичного врядування та проросійський зовнішньополітичний курс країни. Зроблено висновок, що успішність євроінтеграційного курсу Грузії залежить від послідовності впровадження внутрішніх реформ та відповідності цієї держави всім правилам, на яких побудована функціональна діяльність Євросоюзу. Додатковими факторами у цьому розрізі виступають збереження внутрішнього суспільного консенсусу всередині країни щодо європейського вибору та ефективної взаємодії грузинської влади з інституціями Європейського Союзу.

Ключові слова: Грузія, Європейський Союз, європейська інтеграція, реформи, демократія, Росія.

Процес європейської інтеграції Грузії на сучасному етапі переживає один із найбільш складних та суперечливих періодів у своїй новітній історії. Тривалий час ця країна вважалася абсолютним лідером серед пострадянських держав у впровадженні необхідних для євроінтеграційного процесу інституційних реформ. Однак кардинальна трансформація геополітичного ландшафту внаслідок початку повномасштабної агресії Росії проти України та внутрішньополітичні процеси у самій Грузії, що були викликані кроками правлячої партії «Грузинська мрія» щодо авторизації влади, призвели до виникнення нових політичних викликів у межах євроінтеграційного поступу цієї держави.

Проте з метою проведення якісного та структурованого дослідження сучасного стану процесу європейської інтеграції Грузії необхідно також звернути увагу на історичний вимір грузинсько-європейських відносин та історичну ретроспективу євроінтеграційного



© Сізокрилов М., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

поступу цієї держави. Офіційний початок відносин між Грузією та ЄС відбувся у 1992 році після розпаду СРСР та відновлення цієї державою своєї незалежності [14]. Додатковим фактором, що сприяв встановленню цих відносин на той момент, була часткова стабілізація складної політичної ситуації в Грузії.

У цьому контексті необхідно звернути увагу на те, що ключовими факторами, через які у 1991 році ця країна перебувала у стані критичної політичної та державної нестабільності, були авторитарне та націоналістичне правління першого президента Грузії З. Гамсахурдії та військовий переворот, що стався у цій державі наприкінці 1991 року. Однак, незважаючи на подальшу часткову стабілізацію політичної ситуації у цій країні, головною проблемою, що заважала активному розвитку відносин між Грузією та Євросоюзом на той час, була громадянська війна, що йшла у цій державі до 1993 року між урядом Е. Шеварднадзе та прихильниками экс-президента З. Гамсахурдії [4]. Додаткові проблеми, що виникали на цьому напрямі, були пов'язані із важкою економічною кризою, що на той час була у Грузії, як результат колапсу радянської економічної моделі та серйозної політичної кризи [3].

Зрештою, остаточна політична консолідація, що згодом відбулася у Грузії внаслідок завершення громадянської війни та політичного закріплення позицій нового голови цієї держави Е. Шеварднадзе, сприяла подальшому офіційному старту євроінтеграційного шляху цієї держави у 1996 році шляхом підписання Угоди про партнерство і співробітництво (УПС) з ЄС [3; 13]. Основним орієнтиром зовнішньополітичної діяльності Грузії тоді була політика багатовекторності, яка полягала у балансуванні між США та ЄС, з одного боку, та Росією і країнами пострадянського простору – з іншого [7].

Проте, незважаючи на це, ключовим зовнішньополітичним орієнтиром Грузії на той час було вибрано прозахідний вектор, що зумовило затвердження у цьому розрізі курсу цієї держави на європейську інтеграцію. Проведення такої політики на міжнародній арені тодішнім президентом Грузії Е. Шеварднадзе полягало у необхідності збалансування відносин із Російською Федерацією, які почали набувати на той період часу конфронтаційного характеру через російські експансіоністські та імперіалістичні амбіції [7].

Водночас Грузія не змогла досягнути жодних успішних результатів у рамках свого євроінтеграційного поступу за часів президентства Е. Шеварднадзе. Головною причиною цього був авторитарний характер правління тодішнього грузинського президента, що супроводжувався централізацією влади всередині країни в руках Е. Шеварднадзе та його найближчого оточення, відсутністю стало функціонуючих демократичних інститутів та політичних механізмів стримування і постійними фальсифікаціями з боку влади під час проведення у державі виборчого процесу. Додатковою проблемою у цьому розрізі був високий рівень корупції у Грузії та велика кількість корупційних скандалів, головними фігурантами яких були представники тодішньої грузинської влади [3].

Разом із тим позиція самого Європейського Союзу на той час теж не була надто оптимістичною для просування Грузії у межах її євроінтеграційного процесу. Вона полягала у наданні допомоги цій державі у проходженні періоду пострадянської політичної та економічної трансформації без надання жодних перспектив майбутнього отримання Грузією членства в ЄС. Саме через це єдині вагомі результати, яких змогла досягнути ця держава тоді у своїх відносинах з Євросоюзом, полягали у підписанні нею УПС з ЄС, а також наданні Європейським Союзом значного обсягу фінансової допомоги у розмірі 450 млн євро [13]. Окрім цього, відповідно до взятих на себе зобов'язань згідно з УПС з ЄС, у 1997 році Грузія розпочала процес адаптації національного законодавства відповідно до спільного правового доробку ЄС, що є однією з основних складових частин необхідних для процесу європейської інтеграції внутрішніх реформ [8].

Поворотним моментом у межах євроінтеграційного поступу Грузії стала Революція троянд 2003 року, приводом для якої стала фальсифікація тодішньої грузинською владою результатів тогорічних парламентських виборів [3; 7]. Внаслідок цієї політичної кризи Е. Шеварднадзе був змушений подати у відставку з посади президента Грузії. Після цього до влади у цій державі прийшла прозахідна опозиція на чолі з М. Саакашвілі, який став новим президентом країни, отримавши на позачергових виборах підтримку у 96% голосів виборців [3; 13].

У цьому контексті варто зазначити, що однією з головних причин невдоволення грузинським суспільством правлінням Е. Шеварднадзе була постійна нестабільна економічна ситуація всередині країни, що характеризувалась станом економічної рецесії [3; 7]. Окрім цього, цей фактор був також додатковим проблемним чинником, через який у межах свого євроінтеграційного процесу Грузія не могла досягнути тоді значних успішних результатів. Саме ця частина порядку денного всередині держави стала основною для внутрішньої політики нової грузинської влади починаючи з 2004 року [3].

Новий президент Грузії М. Саакашвілі розпочав проведення масштабної внутрішньої трансформації всередині Грузії, що допомогло цій державі отримати інтенсифікацію свого євроінтеграційного поступу. Його політика була спрямована на дерегуляцію та лібералізацію економіки, суттєве зниження податків для бізнесу, відкриття економіки країни для іноземних інвесторів, приватизацію державної власності, боротьбу з корупцією, контрабандою та тіньовою економікою й посилення співпраці з ЄС, США та країнами Заходу [3; 13; 14].

Саме за допомогою цього у 2004 році Грузія отримала запрошення приєднатися до нової ініціативи ЄС, яка носила назву «Європейська політика сусідства» (СПС) [13]. Однак необхідно зауважити, що цей формат теж не надавав його учасникам реальної перспективи подальшого приєднання до Євросоюзу. Його діяльність була спрямована на підтримання стабільної ситуації на нових південних та східних кордонах ЄС, які утворилися внаслідок п'ятого розширення блоку у 2004 році [5; 16].

Також у межах нової парадигми відносин між Грузією та Євросоюзом після Революції троянд у 2006 році було прийнято план дій Грузія–ЄС, який виступав дорожньою картою тих внутрішніх змін, які ця держава має імплементувати у межах свого євроінтеграційного поступу як у політичній, так і в економічній сферах. З метою сприяння цьому процесу та у межах нового етапу посиленої зовнішньополітичної кооперації з Європейським Союзом у Грузії тоді було створено нову урядову посаду – державний міністр з питань європейської інтеграції [12; 14].

Окрім цього, на той період часу процес європейської інтеграції Грузії почав ще більше розглядатися грузинською владою та суспільством крізь призму гарантування національної безпеки цієї держави. Визначальну роль у цьому зіграла ескалація Росією ситуації у тимчасово окупованих грузинських регіонах Абхазії та Південній Осетії, що, своєю чергою, спричинило повномасштабну російсько-грузинську війну у серпні 2008 року. Починаючи з того часу безпековий фактор у зовнішній політиці Грузії почав ставати одним з ключових чинників у плануванні і впровадженні цієї державою кроків щодо свого співробітництва з геополітичними акторами на міжнародній арені [1].

У цьому розрізі варто наголосити, що головним політичним наслідком російсько-грузинської війни 2008 року стало заморожування конфлікту в Абхазії та Південній Осетії. Своєю чергою це створило ще одну проблему на євроінтеграційному шляху Грузії, оскільки позиція Європейського Союзу з цього питання полягає у тому, що перспектива здобуття членства у блоці може з'явитися тільки внаслідок вирішення всередині держави міжетнічного та територіального конфліктів.

Головна проблема у цьому контексті полягала в тому, що, попри намагання грузинського уряду знайти політико-дипломатичний шлях вирішення цього конфлікту та здійснити практичну імплементацію мирного плану реінтеграції Абхазії та Південної Осетії, ці зусилля не змогли досягнути бажаного результату через постійний спротив з боку Росії [3]. Наявність на території Грузії замороженого конфлікту, через який ця держава не могла успішно просуватися у межах свого євроінтеграційного поступу, була максимально сприятливою для російської влади та її імперіалістичного порядку денного, в рамках якого, на думку російської політичної еліти, Грузія повинна була перебувати у «російській сфері впливу».

Водночас на євроінтеграційному шляху Грузії існувала й інша проблема, що була пов'язана із внутрішнім порядком денним всередині цієї держави. Цим проблемним чинником було авторитарне правління президента М. Саакашвілі, що супроводжувалось централізацією влади в руках президентської вертикалі, відсутністю політичної системи стримувань і противаг, політичними репресіями та жорстким порушенням прав людини [4]. Окрім цього, з ініціативи тодішнього президента Грузії була проведена конституційна реформа із перерозподілом владних повноважень від президента до уряду та парламенту [6].

Це, своєю чергою, давало можливість М. Саакашвілі залишитись при владі після закінчення його другого президентського терміну у 2013 році. Але головною умовою для реалізації цього політичного плану було здобуття перемоги партією тодішнього президента Грузії «Єдиний національний рух» на парламентських виборах 2012 року. Однак за рахунок невдоволення авторитарним правлінням М. Саакашвілі з боку грузинського суспільства перемогу на цих виборах здобула нова опозиційна політична сила «Грузинська мрія» на чолі з бізнесменом Б. Іванішвілі [3; 4].

Прозахідний вектор зовнішньої політики Грузії, основою якого була європейська та євроатлантична інтеграція, був продовжений новою грузинською владою, незважаючи на попередні побоювання з боку грузинського суспільства та міжнародної спільноти, що партія «Грузинська мрія» може нівелювати всі попередні досягнення на цьому напрямі та зупинити рух Грузії до членства в ЄС і НАТО. Причиною цього були відомості з біографії Б. Іванішвілі, які свідчили про те, що свою бізнес-діяльність засновник «Грузинської мрії» побудував у Росії у 1990-ті роки, маючи при цьому широкий спектр зв'язків з представниками російської політичної еліти та кримінальним середовищем [11].

Проте варто підкреслити, що збереження прозахідного вектора розвитку новою грузинською владою відбулося за рахунок того, що це відповідало національним інтересам Грузії та мало широку підтримку грузинського суспільства. Саме завдяки цьому цій державі вдалося підписати у 2014 році Угоду про асоціацію та зону вільної торгівлі (ЗВТ) з ЄС, що позначило новий етап у межах євроінтеграційного поступу Грузії. Після цього у Грузії почало відбуватися активне впровадження євроінтеграційних реформ органами центральної влади, завдяки чому цю країну було визнано тією країною пострадянського простору, яка найкраще впроваджує взяті на себе зобов'язання, згідно з Угодою про асоціацію з Євросоюзом [9]. Саме це допомогло Грузії отримати у березні 2017 року безвізовий режим з ЄС [2]. Окрім цього, рішенням грузинського парламенту зовнішньополітичний курс країни на європейську та євроатлантичну інтеграцію було закріплено у статті 78 Конституції Грузії [14].

Однак починаючи з 2019 року у межах євроінтеграційного поступу Грузії відстежується перманентна регресивна динаміка. Початком цих кардинальних змін стали події, що відбулися у червні 2019 року, коли депутат Державної думи РФ посів місце спікера у грузинському парламенті під час проведення там Міжпарламентської асамблеї православ'я.

Це викликало масштабну хвилю протесту з боку грузинського суспільства, яка, своєю чергою, отримала жорстку силову відповідь з боку грузинської влади [17].

Після зазначених подій представники європейських інституцій почали вимагати від грузинського уряду проведення виборчої та судової реформи, що водночас було передбачено тими зобов'язаннями, які Грузія взяла на себе у 2014 році після підписання Угоди про асоціацію з ЄС. Однак Євросоюз не отримав жодної відповіді з боку грузинської влади на ці вимоги, оскільки для правлячої партії «Грузинська мрія» імплементація цих перетворень вважалася стратегічно недоцільною з огляду на ризики втрати контролю над владними інститутами [17].

Черговим проявом регресивних тенденцій у межах євроінтеграційного поступу Грузії виступила відмова грузинської влади від впровадження положень, що були зазначені у документі «Шлях Грузії до європейського майбутнього». Ця угода була укладена між грузинським урядом та опозицією за посередництва тодішнього голови Європейської Ради Ш. Мішеля у 2021 році з метою подолання політичної кризи, що виникла після проведення парламентських виборів у 2020 році. Причиною цього політичного конфлікту всередині Грузії були звинувачення з боку опозиції на адресу влади у фальсифікації результатів голосування [17].

Окрім цього, у цьому ж році грузинський уряд відмовився від чергового траншу європейської фінансової допомоги через своє небажання проводити судову реформу у державі. Наступною подією, що стала ще одним деструктивним чинником, що поглибив негативну динаміку на шляху Грузії до ЄС, став арешт грузинською владою восени 2021 року экс-президента М. Саакашвілі після його повернення до цієї держави на фоні проведення чергових місцевих виборів [17].

Проте визначальною точкою біфуркації, що спричинила докорінну трансформацію парадигми відносин між Грузією та ЄС, виступила реакція цієї держави на повномасштабну збройну агресію Росії проти України, що розпочалася у 2022 році. Грузія відмовилась приєднатися до антиросійських санкцій Європейського Союзу, тим самим порушуючи один з основних євроінтеграційних принципів, який полягає у тому, що зовнішня політика тієї держави, яка прагне приєднатися до складу Євросоюзу, має корелюватись зі Спільною зовнішньою політикою та політикою безпеки ЄС [17].

Більше того, після початку повномасштабного російського вторгнення в Україну грузинська влада приступила до імплементації політики активної нормалізації стосунків із РФ на міжнародній арені [15]. Поряд із цим правляча партія «Грузинська мрія» почала впроваджувати всередині держави політику, що була спрямована на авторизацію влади і згортання демократичних принципів врядування. Головним проявом цього було прийняття у 2024 році грузинським парламентом Закону «Про прозорість іноземного впливу», який вважається фактичною копією російського закону про «іноземних агентів», що був ухвалений Державною думою РФ після початку широкомасштабної збройної агресії цієї держави проти України для посилення кампанії по боротьбі з громадянським суспільством та опозицією всередині Росії [14].

Саме з цих причин у 2022 році, на відміну від України й Молдови, Грузія не змогла отримати статус кандидата на членство в ЄС. Ця подія вважалася досить символічною, оскільки починаючи з 2021 року євроінтеграційні процеси цих трьох держав є взаємопов'язаними між собою через механізм спільного координаційного формату під назвою «Асоційоване тріо». Повномасштабне вторгнення Росії до України стало тією подією, внаслідок якої відбулася суттєва активізація євроінтеграційного поступу нашої держави. Саме за допомогою формату «Асоційоване тріо» пришвидшення також сталося і в межах євроінтеграційного поступу Молдови [10].

Проте на той час Грузія не змогла здобути схожі успішні результати у межах свого євроінтеграційного процесу через невідповідність цієї держави необхідним вимогам ЄС, насамперед у політичній сфері. Водночас у цьому контексті Європейський Союз ініціював застосування відмінної моделі взаємодії із Грузією, спрямованої на збереження динаміки партнерства за умов наявних викликів. Проявом цього було те, що у тому ж році Європейська Рада визнала «європейську перспективу» Грузії, підтвердивши таким чином її право на майбутнє членство в ЄС [10; 14].

Однак у той же самий момент ця держава здобула можливість отримання кандидатського статусу у середньостроковій перспективі за умови виконання дванадцяти умов, що були висунуті з боку Європейської Комісії. Вони включали у себе необхідність подолання політичної поляризації у суспільстві шляхом впровадження механізму міжпартійної співпраці всередині країни, забезпечення прав людини та свободи слова, проведення судової та антикорупційної реформ і забезпечення повної функціональності та підзвітності державних інститутів [14].

Незважаючи на ігнорування грузинською владою цих вимог Єврокомісії, у 2023 році цій державі було надано статус кандидата на членство в ЄС завдяки спільним зусиллям грузинського громадянського суспільства і тодішньої президентки держави С. Зурабішвілі, яка постійно перебувала в опозиції до антизахідного та антидемократичного курсу партії «Грузинська мрія». Проте надалі цю позитивну динаміку не вдалося розвинути, оскільки регресивні тенденції у межах євроінтеграційного поступу Грузії продовжили відбуватись через майбутні антидемократичні дії грузинського уряду [14].

Критичним переломом на євроінтеграційному шляху Грузії стала фальсифікація грузинською владою результатів парламентських виборів 2024 року з метою отримання партією «Грузинська мрія» одноосібної більшості у парламенті. Результати цих виборів не були визнані грузинською опозицією, громадянським суспільством та тодішньою президенткою країни С. Зурабішвілі. Внаслідок цього у Грузії відбулися масштабні акції протесту, що були, зрештою, жорстко придушені державними силовими органами [14].

Як результат, зазначені події призвели до заморожування євроінтеграційного поступу Грузії у середньостроковій перспективі до стабілізації політичної ситуації у цій державі. З одного боку, таким чином Європейський Союз зберігає можливість для відновлення євроінтеграційних перспектив Грузії. З іншого боку, для такого розвитку подій у майбутньому є доволі чіткі умови, які полягають у необхідності виконання цією країною тих зобов'язань, що були взяті нею після підписання Угоди про асоціацію з ЄС у 2014 році, та повного дотримання Грузією тих стандартів, згідно з якими Євросоюз увесь час функціонує.

Список використаної літератури

1. Берегута В.В. Нормативно-правові засади двосторонніх відносин України з державами Південного Кавказу. *Політичне життя*. 2025. № 2. С. 149–159. DOI: 10.31558/2519-2949.2025.2.17.
2. Драпак М. Європейська мрія. Яким є шлях Грузії до ЄС. *Українська призма. Рада зовнішньої політики*. 24 квітня 2023. URL: <https://prismua.org/shliakh-hruzii-do-yees>.
3. Дунаєва Л.М. Політична трансформація Грузії у постбіполярний період. *Політичне життя*. 2021. № 1. С. 20–24. DOI: 10.31558/2519-2949.2021.1.3.
4. Мачуський В. Опозиція і влада в Україні і Грузії: порівняльний аналіз. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2014. Вип. 2 (70). С. 167–194. URL: https://ipend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/machuskyi_opozytsia.pdf.

5. Палагнюк Ю.В. Європейська політика сусідства як інструмент співробітництва ЄС з Україною. *Наукові праці. Державне управління*. 2011. Вип. 147. Т. 159. С. 49–53. URL: https://www.researchgate.net/publication/338953221_EVROPEJSKA_POLITIKA_SUSIDSTVA_AK_INSTRUMENT_SPIVROBITNICTVA_ES_Z_UKRAINOI.
6. Пашаєва К. Внутрішньополітична трансформація Грузії на початку XXI століття. *Вісник Львівського університету. Серія : Філософсько-політологічні студії*. 2018. Вип. 21. С. 139–147. URL: https://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/21_2018/23.pdf.
7. Рудич Ф.М. Порівняльна політологія : навчальний посібник. Київ : МАУП, 2006. 148 с. URL: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/3bac_pravo/Porivnyalna-politohiya.pdf.
8. Abramishvili N. European Integration and Business Environment in Georgia. *European Journal of Sustainable Development*. 2016. 5, 1. P. 91–96. DOI: 10.14207/ejsd.2016.v5n1p91.
9. Association Implementation Report on Georgia. Joint Staff Working Document of the European Commission. *High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy*. 2017. Brussels. 18 p. URL: https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/association_implementation_report_on_georgia.pdf.
10. Cernicova-Dragomir T.-M. The Associated Trio, political conditionality, and the dynamics of EU enlargement policy: L'Associated Trio, la condizionalità e le dinamiche della politica di allargamentodell'Unione europea. *DPCE Online*. 2023. 61(4). URL: <https://www.dpceonline.it/index.php/dpceonline/article/view/2043/2132>.
11. Chubinidze G., Jones S.J. Bidzina Ivanishvili: Governing from the Shadows. *Central Asia-Caucasus Analyst*. 2025. 14 p. URL: <https://www.cacianalyst.org/resources/Ivanishvili.pdf>.
12. Eisele K., Wiesbrock A. Enhancing mobility in the European Neighborhood Policy? The cases of Moldova and Georgia. *Review of Central and East European Law*. 2011. 36 (2). P. 127–155.
13. Jijeishvili K., Khevturiani A. Contemporary trends in Georgia-EU relations and the Russian factor. *Політичне життя*. 2023. № 1. С. 69–73. DOI: 10.31558/2519-2949.2023.1.9.
14. Khuroshvili B.B., Safaryan S., Taşkın M.Ö. Government policy towards European integration and its features in Georgia, Armenia and Türkiye. *European Journal of Transformation Studies*. 2024. Vol. 12. № 1. URL: <https://czasopisma.bg.ug.edu.pl/index.php/journal-transformation/article/view/11833/10640>.
15. Sikharulidze V. Russian Influence Operations in Georgia: A Threat to Democracy and Regional Stability. *Foreign Policy Research Institute*. March 13, 2025. URL: <https://www.fpri.org/article/2025/03/russian-influence-operations-in-georgia-a-threat-to-democracy-and-regional-stability/>.
16. Tokar P. The European Neighborhood Policy: models of integration. *Геополітика України: історія і сучасність*. 2018. Вип 2 (21). С. 123–153. DOI: 10.24144/2078-1431.2018.2(21). 123–153.
17. Tsuladze L., Abzianidze N., Amashukeli M., Javakhishvili L. De-Europeanization as discursive disengagement: has Georgia “got lost” on its way to European integration? *Journal of European Integration*. 2024. Vol. 46. Issue 3. P. 297–319. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/07036337.2023.2278072#abstract>.

EVOLUTION OF EUROPEAN INTEGRATION PROCESSES IN GEORGIA: PROBLEMS AND PROSPECTS

Mykhailo Sizokrylov

Odesa I.I. Mechnikov National University

Faculty of International Relations, Politology and sociology,

Department of Politology

Vsevolod Zmienko str., 2, 65000, Odesa, Ukraine

<https://orcid.org/0009-0008-9135-3800>

The article provides a comprehensive analysis of the evolution of European integration processes in Georgia from the moment of restoration of independence to the current stage of acquiring the status of a candidate for accession to the European Union and the suspension of the European integration process of this state in connection with the anti-democratic actions of the ruling party “Georgian Dream”. The key stages of institutional rapprochement are considered, in particular, the participation of the state in the format of the European Neighborhood Policy and its signing of the Association Agreement and Free Trade Area with the EU. Particular attention is paid to the internal political and economic transformations that were implemented within Georgia by the central authorities during various periods of its modern history.

The impact of foreign policy challenges, primarily the Russian-Georgian military conflict of 2008, on the dynamics of the European integration process of this state, as well as the role of the security dimension in the formation of Georgia’s strategic foreign policy priorities, is analyzed. It was determined that the process of Georgia’s European integration is not only its economic or political strategy, but also a model within which the possibility of guaranteeing the state’s national security appears.

The main problems within the current stage of Georgia’s European integration progress are outlined, including political polarization, the need to deepen judicial reform, ensure media pluralism, respect for human rights, standards of the rule of law and principles of democratic governance, and the country’s pro-Russian foreign policy. It is concluded that the success of Georgia’s European integration course depends on the consistency of the implementation of internal reforms and the country’s compliance with all the rules on which the functional activities of the European Union are built. Additional factors in this context are the preservation of internal public consensus within the country regarding the European choice and effective interaction of the Georgian authorities with the institutions of the European Union.

Key words: Georgia, European Union, European integration, reforms, democracy, Russia.

Дата першого надходження статті до видання: 27.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 327.51:[327.7:061.1НАТО]:355.01(477)
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.57>

МІНІЛАТЕРАЛІЗМ ТА «КОАЛІЦІЇ ОХОЧИХ» ЯК ВІДПОВІДЬ НА КРИЗУ КОЛЕКТИВНОЇ БЕЗПЕКИ: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ КОНТЕКСТУ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Ольга Соколовська

*Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
кафедра політології*

*вул. Дворянська, 2, 65082 м. Одеса, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-5300-576X>*

У статті здійснено політологічний аналіз трансформації архітектури міжнародної безпеки в умовах триваючої російської агресії проти України (період 2022–2026 рр.). Авторка доводить, що системна криза універсальних інституцій (ООН, НАТО), спричинена «паралічем консенсусу» та зловживанням правом вето, призвела до виникнення нових форм міждержавної взаємодії. Висвітлено сутність мінілатералізму як стратегічного підходу, що базується на участі мінімально необхідної кількості держав для досягнення максимальної ефективності у вирішенні безпекових завдань. Особливу увагу приділено феномену «коаліцій охочих» та його еволюції від інструментів військово-технічної допомоги до політико-військових союзів, готових до розгортання сил підтримки на території України. Досліджено роль України як суб'єкта, що ініціює створення нових безпекових кластерів та визначає стандарти мережецентричної оборони. Спрогнозовано подальші шляхи розвитку світового порядку, що включають реформування міжнародного права та розбудову мережевої стійкості через двосторонні безпекові угоди. Встановлено, що в умовах інституційного паралічу великих організацій мінілатералізм перетворився на системний та структурно стійкий механізм колективних дій, який дозволяє агрегувати ресурси та координувати стратегічні рішення поза межами формальних багатосторонніх рамок. Обґрунтовано авторську типологію, що розмежовує «коаліцію охочих» як широкий ресурсно-функціональний формат та «коаліцію рішучих» як стратегічне ядро, готове до безпосередньої фізичної участі у забезпеченні безпекових гарантій. Зроблено висновок, що подальший розвиток світового порядку залежатиме від реформування права вето в ООН, розбудови субрегіональних безпекових кластерів у межах НАТО та укладення двосторонніх безпекових угод як проміжного механізму стримування.

Ключові слова: міжнародна безпека, мінілатералізм, «коаліція охочих», політичний процес, політичний простір, зовнішня політика, політична стратегія, гарантії безпеки, російсько-українська війна, міжнародні угоди, міжнародні альянси.

Повномасштабна війна в Україні з 2022 року стала не лише регіональним конфліктом, а каталізатором тектонічних зсувів у глобальному сприйнятті безпеки. Традиційна система колективного захисту, вибудована після Другої світової війни, виявилася мало-ефективною перед обличчям агресії постійного члена Ради Безпеки ООН. Це породило запит на нові форми міждержавної взаємодії, які базуються не на формальному членстві в організаціях, а на реальній політичній волі та оперативній спроможності.

Питання трансформації альянсів та «мережевої безпеки» розглядалися у працях В. Юрчишина, М. Сунгуровського. Також слід відзначити дослідження гнучких форматів безпеки О. Івасечко та Г. Данчук, які концептуалізували мінілатералізм як сучасний тренд, що дозволяє уникати бюрократичної інертності великих блоків [1]. Питання переформатування глобального управління крізь призму полісуб'єктності та залучення партнерських



ресурсів розкрито в працях А. Сичової, яка наголошує на перевагах стратегічних мініугод над жорстко формалізованими альянсами [5]. Фундаментальні основи функціональної багатосторонності та типологію коаліцій заклав Р. Хаас, чії ідеї щодо «елітної» та «неформальної» багатосторонності набули нового звучання в контексті українського кейсу [8].

Окремої уваги заслуговують напрацювання Дж. Раггі, який першим визначив логіку мінілатералізму як співпраці без створення громіздких постійних інституцій [12]. Сучасний дискурс щодо «магічного числа» учасників для максимального впливу продовжує розвивати М. Наїм, чия формула ефективності [13] корелює з діяльністю вузькоспеціалізованих коаліцій спроможностей (авіаційної, дрової тощо), що виникли в межах формату «Рамштайн» протягом 2024–2025 років. Проте аналіз процесів 2025–2026 років, зокрема виникнення «блокуючих тріад» усередині НАТО та перехід до моделі «самозабезпечення через партнерство», потребує детального вивчення.

Сучасне безпекове середовище характеризується конкуренцією демократичного та авторитарного світів. Як зазначає М. Сунгуровський, війна зумовила зсув у сприйнятті безпеки від суто військової до багатовимірної (кібернетичної, енергетичної, кліматичної) [6, с. 95]. Найбільшим викликом для НАТО та ЄС став принцип консенсусу. В умовах 2024–2025 років ми спостерігали ситуацію, коли окремі держави (Угорщина, Словаччина) здатні блокувати критично важливі рішення для всього континенту. Це явище отримало назву «параліч консенсусу».

Вторгнення росії виявило, що право вето в РБ ООН перетворилося з інструменту стабільності на інструмент легітимізації агресії. Немоżliвість виключення агресора із системи прийняття рішень підтверджує тезу Е. Тітко про неефективність наявної системи колективної безпеки [7, с. 130]. Через інерційність великих структур Україна та її партнери змістили фокус на мінілатералізм – неформальні, цілеспрямовані ініціативи невеликої кількості держав (3–5 учасників), що мають спільні інтереси.

З позиції політології та теорії міжнародних відносин мінілатералізм – це стратегічний підхід до дипломатії та безпеки, який передбачає взаємодію мінімально необхідної кількості держав для вирішення конкретного питання або подолання певної загрози. На відміну від мультилатералізму (де залучені великі універсальні організації на кшталт ООН чи ОБСЄ), мінілатералізм робить ставку на ефективність та швидкість, а не на всеохопність. На це звертають увагу О. Івасечко та Г. Данчук, зазначаючи, що «цей формат співпраці, що об'єднує невелику групу країн для вирішення конкретних питань, має низку переваг перед багатосторонніми організаціями, адже мінілатеральні альянси гнучкі, легко адаптуються та можуть швидко приймати рішення. Проте вони не мають такого впливу, як багатосторонні організації, та дещо обмежені у своїй діяльності» [1].

Говорячи про поняття «мінілатералізм», можна звернутися до визначення Дж. Раггі, який під мінілатералізмом розумів таку співпрацю, чия фундаментальна логіка полягає в тому, щоб мати лише невелику кількість учасників, яка здебільшого не вимагає створення спеціальних постійних інститутів [12, р. 561]. На думку М. Наїма, мінілатералізм починає сприйматися як більш розумний та цілеспрямований підхід – об'єднання мінімальної кількості країн, необхідних для надання максимально можливого впливу на вирішення конкретної проблеми. М. Наїм ввів формулу «магічного числа», яка полягає у використанні найменшого обсягу повноважень для вирішення того чи іншого політичного завдання, тим самим забезпечуючи основу для оцінки ефективності мінілатерального співробітництва [13, р. 135].

Р. Хаас виділив чотири типи мінілатеральних угруповань. Перший – «елітна багатосторонність» (група двадцяти як провідний форум міжнародного співробітництва). Другий

тип – регіональна багатосторонність (двосторонні та регіональні торгові угоди, особливо в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні). Третій тип – функціональна багатосторонність, до якого Р. Хаас відніс «коаліції охочих». Четвертий тип – «неформальна багатосторонність» – дії, що здійснюються національними урядами, особливо у фінансовій сфері, коли багатосторонні угоди блокуються національними парламентами [8, с. 13].

Серед причин прояву мінілатерального співробітництва можна виділити географічне положення, спільне виникнення загроз регіональної безпеки та (інколи) спільну історичну спадщину. Головною передумовою розквіту мінілатералізму стала інституційна криза великих організацій. Мінілатералізм дозволяє «обійти» тих, хто блокує рішення, формуючи «коаліції охочих». У форматі 3–5 держав (наприклад, Люблінський трикутник) спільні інтереси є набагато гострішими та конкретнішими, що дозволяє приймати радикальніші та дієвіші рішення. Мінілатеральні формати не мають роздутих бюрократичних апаратів, є «адхократичними», тобто створюються під конкретне завдання, забезпечуючи перехід від ієрархічних пірамід до мережі вузлів.

В українському контексті мінілатералізм став інструментом виживання. Сформувався стійкі стратегічні трійки: Україна – Польща – Велика Британія; Україна – Польща – Литва; «Танкова коаліція», «Авіаційна коаліція» в межах Рамштайну. Це класичний мінілатералізм: держави об'єднуються не тому, що вони в одному блоці, а тому, що мають спільний ресурс (літаки F-16) і спільну мету. Переваги таких угод підтверджує А. Сичова, яка зазначає, що «стратегічні мініугоди мають перевагу порівняно з формалізованими альянсами та багатосторонніми організаціями, примножуючи національні інструменти сили за рахунок залучення партнерських ресурсів» [5, с. 170].

Слід зазначити, що мінілатералізм не замінює НАТО чи ООН – він стає «швидкою допомогою» у світі, де великі структури втратили здатність до рішучих дій. Для України це спосіб інтегруватися в західну систему безпеки «частинами», не чекаючи офіційного схвалення всіх 32 членів Альянсу. При цьому контактна група з питань оборони України («Рамштайн») стала де-факто глобальною системою логістики та управління військовою допомогою. Її виникнення у квітні 2022 року маркувало перехід Заходу від «занепокоєння» до стратегії «допомога заради перемоги». У 2025 році формат «Рамштайн» еволюціонував у мережу промислових кластерів. Через політичні коливання у США Україна почала впроваджувати модель інвестування західних коштів безпосередньо в український ОПК.

Важливою зміною є перехід України від ролі «країни-жертви» до ролі «країни-сенсора». Нині саме Україна визначає стандарти сучасної війни (застосування БПЛА, мережецентричне управління). Як зазначає В. Юрчишин, Україна нагадала європейцям про їхню роль у світовій історії, ставши політично вагомим стабілізуючим фактором навіть для віддалених регіонів [11, с. 55]. Для мінілатеральної взаємодії цей чинник є важливим: Рада Україна–НАТО, створена у 2023 році, дозволила Україні стати суб'єктом, що впливає на порядок денний Альянсу, а не лише реагує на нього. Підходи до осмислення цих процесів крізь призму теорії ризику, зокрема розуміння ризику як чинника, що «сприяє здійсненню ініціатив, новаторських ідей, соціальних експериментів» і дає «шанс подолати інертність, стереотипи та обмеження, що перешкоджають впровадженню нововведень» [4, с. 35], дозволяють пояснити, чому саме Україна виступила локомотивом мінілатеральних ініціатив.

Поняття «коаліції охочих» у сучасній політології та міжнародних відносинах – це формат багатосторонньої взаємодії держав, які об'єднуються для спільного вирішення конкретного безпекового чи військового завдання поза межами формальних міжнародних організацій (наприклад, без мандату ООН або без прямої участі НАТО як інституції). Такі коаліції створюються під конкретну мету. Учасники приєднуються добровільно, виходячи

з власних ресурсів, а не статутних зобов'язань. Будь-яка країна може вийти або приєднатися, не блокуючи дії інших (на відміну від НАТО, де незгода однієї країни паралізує весь блок).

У межах дослідження трансформації архітектури безпеки важливо розрізнити два споріднених, але ієрархічно відмінних формати мінілаторальної співпраці, що сформувалися навколо українського питання. «Коаліція охочих» – це широке коло держав (станом на 2026 рік – понад 30 країн), які об'єднані загальною політичною волею підтримувати суверенітет України. Їхня участь має переважно функціональний та ресурсний характер: надання фінансової допомоги, постачання озброєння, матеріально-технічне забезпечення та санкційний тиск на агресора. Це формат «дистанційної підтримки», де держави діють як донори та логістичні партнери. «Коаліція рішучих» – це стратегічне ядро, що викристалізувалося всередині широкої коаліції (зокрема, Велика Британія, Франція, Польща, країни Балтії). Сутність цієї групи полягає в готовності до безпосередньої фізичної участі у забезпеченні гарантій безпеки.

Якщо «охочі» надають інструменти для ведення війни, то «рішучі» пропонують інструменти для стабілізації миру. Головною ознакою «Коаліції рішучих» є розробка та готовність до реалізації планів із розгортання іноземних військових контингентів безпосередньо на території України після завершення бойових дій. З погляду політології поява «Коаліції рішучих» свідчить про перехід від неоліберального підходу (колективна допомога через інституції) до неореалістичного стримування (створення «живого щита» з військ провідних держав). Така ієрархічність дозволяє системі безпеки бути гнучкою: широке коло країн створює ресурсну базу, а вузьке ядро забезпечує фізичну невідворотність гарантій безпеки. Це пояснює, чому лише 6 із 30 країн наразі готові відправити війська: вони становлять «рішуче ядро», тоді як інші 24 залишаються в межах «функціональної допомоги».

У березні 2025 року відбувся Лондонський саміт, що зібрав представників 18 держав. Підсумком зустрічі стала заява Прем'єр-міністра Великої Британії Кіра Стармера про створення розширеної коаліції країн, об'єднаних метою довгострокової підтримки України та забезпечення тривалого миру в Європі. Поява цього формату стала безпосередньою реакцією європейської спільноти на трансформацію зовнішньополітичного курсу США після зміни адміністрації у Білому домі. Станом на квітень 2025 року до «коаліції охочих» вже долучилися 30 держав. Провідну роль у цьому об'єднанні відіграють Велика Британія та Франція. Окрім ключових членів ЄС та НАТО (Німеччини, Польщі, країн Скандинавії та Балтії), до коаліції увійшли такі стратегічні партнери, як Канада, Австралія та Нова Зеландія [9].

Ключовими напрямками діяльності коаліції є акумуляція фінансових, військових та матеріально-технічних ресурсів для підтримки оборонного сектору України; розбудова потенціалу Сил оборони України на суші, в морі та в повітрі; Велика Британія та Франція офіційно розглядають можливість розгортання миротворчого контингенту на території України для фіксації стабільності після завершення активної фази бойових дій [10]. Важливим етапом інституціоналізації об'єднання стала міністерська зустріч у штаб-квартирі НАТО 10 квітня 2026 року, де сторони зосередилися на координації дій у постконфліктний період, зокрема на механізмах гарантування безпеки після підписання мирної угоди або припинення вогню.

Р. Умеров охарактеризував «коаліцію охочих» не просто як інструмент підтримки, а як фундаментальний крок до модернізації всієї архітектури європейської безпеки, яка тепер здатна функціонувати навіть за умови зміни політичних пріоритетів ключових ядерних держав [9]. В. Зеленський акцентує увагу на тому, що «важливу роль у цьому відіграють Сполучені Штати, які підтримують створення дієвих гарантій» [2], а також підкреслює: «Ми працюємо над тим, щоб гарантії безпеки включали серйозні компоненти

європейського стримування й були надійними. Ніхто не зацікавлений у третьому вторгненні росії» [2].

Наразі відбувається процес опрацювання конкретної структури коаліції. На це звернув увагу М. Рютте, відзначивши: «Ми працюємо над конкретикою того, як має бути структурована ця «коаліція охочих»: як виглядатиме розгортання? Що відбуватиметься на суші, на морі, у повітрі тощо? Усі ці елементи зараз опрацьовуються» [2]. Станом на середину грудня 2025 року процес розробки практичних механізмів безпекових гарантій перейшов у стадію фіналізації. Офіційне представництво К. Стармера підтвердило незмінність позиції Лондона щодо розміщення британського військового контингенту в Україні та завершення розробки деталізованого плану розгортання миротворчих військ [3].

Найбільш яскравим прикладом реалізації мінілаторального підходу є Контактна група з питань оборони України. У 2024–2025 роках вона остаточно структурувалася у вузькоспеціалізовані коаліції спроможностей: авіаційна коаліція (Данія, Нідерланди, США) – підготовка пілотів та передача винишувачів четвертого покоління; коаліція дронів (Латвія, Велика Британія) – забезпечення FPV та розвідувальними БПЛА; коаліція ІТ та кібербезпеки (Естонія, Люксембург) – побудова захищеної хмарної інфраструктури для ЗСУ; коаліція ППО (Німеччина, Франція) – постачання комплексів IRIS-T, Patriot та SAMP/T; коаліція морських спроможностей (Велика Британія, Норвегія) – розмінування Чорного моря та захист «зернового коридору».

Якщо НАТО потребує згоди 32 країн (де Угорщина чи Словаччина можуть заблокувати бюджет), то «коаліція охочих» дозволяє, наприклад, лише 10 країнам, які мають потрібну зброю, діяти негайно. Малі країни можуть бути лідерами в окремих нішах: Естонія не має авіації, але очолює ІТ-коаліцію, що робить її критично важливим гравцем. Коли одна країна (лідер коаліції) робить перший крок (наприклад, Велика Британія першою надала танки Challenger), це створює політичний тиск на інших, змушуючи їх приєднуватися, щоб не залишитися в ізоляції.

Незважаючи на ефективність, «коаліції охочих» мають свої слабкі місця. Перша проблема – нестабільність: допомога залежить від політичної волі конкретного уряду. Зміна влади в одній із ключових країн (наприклад, після виборів у США 2024 року) може послабити всю коаліцію. Друга проблема – логістика: оскільки кожна коаліція діє автономно, виникають труднощі сумісності (на полі бою опиняються різні типи снарядів, запчастин та систем зв'язку). Третя проблема – відсутність юридичних гарантій: це не 5-та стаття договору НАТО. Але з погляду позитивного політичного ризику [4, с. 35–36] саме ці обмеження стимулюють пошук нових інституційних рішень і прискорюють процеси стабілізації безпекової архітектури.

Висновки. Таким чином, російсько-українська війна довела, що епоха великих, але інертних союзів завершується. На зміну їм приходить ера мінілаторалізму та мережевої безпеки. Перемога України є єдиним сценарієм, за якого вона перетвориться на повноправного суб'єкта формування нової європейської безпеки. Україна вже зараз інтегрована в оборонну архітектуру Заходу через технологічну співпрацю та мережеві структури, що робить її членство в НАТО лише питанням формалізації наявного стану речей.

Подальший розвиток світового порядку залежатиме від здатності інституцій до реформування за трьома паралельними шляхами. Перший – реформування ООН у напрямі обмеження права вето у випадках масових злочинів проти людяності. Другий – мережева стійкість, коли НАТО залишатиметься «ядерною парасолькою», але оперативні завдання вирішуватимуться через субрегіональні союзи. Третій – безпекові угоди, коли двосторонні договори (зі США, Британією, Німеччиною) стають фундаментом стримування до моменту

юридичного вступу України в Альянс. Авторська типологія «коаліції охочих» (широкий ресурсно-функціональний формат) та «коаліції рішучих» (стратегічне ядро готовності до фізичних гарантій) може слугувати аналітичним інструментом для подальшого дослідження трансформацій архітектури безпеки в умовах системної кризи міжнародних інститутів.

Список використаної літератури

1. Івасечко О., Данчук Г. Мінілатералізм як сучасний тренд міжнародних відносин (на прикладі сучасних інтеграційних об'єднань в Індो-Тихоокеанському регіоні). *Вісник Львівського університету. Серія : філософсько-політологічні студії*. 2024. Вип. 52. DOI: <https://doi.org/10.30970/PPS.2024.52.43>.
2. Коаліція охочих посилює безпекову підтримку України – Президент. 11 грудня 2025. URL: <https://armyinform.com.ua/2025/12/11/koalicziya-ohochyh-posylyuye-bezpekovu-pidtrymku-ukrayiny-prezydent/> (дата звернення: 02.01.2026).
3. Куницька Я. Коаліція охочих готова надіслати війська до України. 21.12.2025. URL: <https://nsn.net.ua/ukraina/janina-koalitsiia-okhochykh-hotova-nadislady-vijska-do-ukrainy-detali/> (дата звернення: 09.01.2026).
4. Пехник А., Кройтор А., Завгородня Ю. Теорія ризику: історія та сучасні підходи. *Актуальні проблеми політики*. 2019. № 63. С. 33–47.
5. Сичова А. Полісуб'єктність як драйвер переформатування глобального управління. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2024. № 30. С. 167–175. DOI: <https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.28>.
6. Сунгуровський М. Нова Україна у повоєнному світі. *Геополітичні та геоекономічні зміни, формовані під впливом російської агресії, та оновлення місця України у світовому просторі* / наук. ред. В. Юрчишин. Київ : Центр Разумкова, 2022. С. 95–103.
7. Тітко Е. Національна та міжнародна безпека в контексті захисту прав людини в умовах сьогодення. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 2 (12). С. 126–138.
8. Хаас Р. Розхитаний світ. *Зовнішня політика Америки і криза старого ладу* / пер. з англ. М.М. Климчук. Київ : Основи, 2019. 376 с.
9. Що таке «коаліція охочих» і чим вона допомагає Україні? 11 квітня 2025. URL: <https://nako.org.ua/news/shho-take-koalitsiya-ohosix-i-cim-vona-dopomagaie-ukrayini> (дата звернення: 03.01.2026).
10. Що таке коаліція охочих і як вона допоможе Україні? 27 березня 2025. URL: <https://explainer.ua/shho-take-koalitsiya-ohochyh-i-yak-vona-dopomozhe-ukrayini/> (дата звернення: 07.01.2026).
11. Юрчишин В. Глобальні трансформації і роль України в їх прискоренні. *Геополітичні та геоекономічні зміни, формовані під впливом російської агресії, та оновлення місця України у світовому просторі*. Київ : Центр Разумкова, 2022. 103 с.
12. Ruggie J.G. Multilateralism: the anatomy of an institution. *International Organization*. 1992. Vol. 46. No. 3. P. 561–598.
13. Naim M. Minilateralism. *Foreign Policy*. 2009. No. 173. P. 135–136.

**MINILATERALISM AND “COALITIONS OF THE WILLING” AS A RESPONSE
TO THE CRISIS OF COLLECTIVE SECURITY: A POLITICAL SCIENCE
ANALYSIS OF THE CONTEXT OF THE WAR IN UKRAINE****Olha Sokolovska***Odesa I.I. Mechnikov National University,**Department of Political Science**2 Dvoryanskaya str., Odesa, 65082**<https://orcid.org/0000-0001-5300-576X>*

The article provides a political science analysis of the transformation of international security architecture in the context of ongoing Russian aggression against Ukraine (2022–2026). The author argues that the systemic crisis of universal institutions (UN, NATO), caused by the “paralysis of consensus” and abuse of the veto right, has led to new forms of interstate interaction. The essence of minilateralism as a strategic approach based on the minimum necessary number of states to achieve maximum efficiency in solving security problems is highlighted. Particular attention is paid to “coalitions of the willing” and their evolution from instruments of military-technical assistance to political-military alliances ready to deploy support forces on Ukrainian territory. The role of Ukraine as an entity initiating new security clusters and setting standards of network-centric defense is investigated. It is established that under conditions of institutional paralysis, minilateralism has become a systemic and structurally resilient mechanism of collective action, allowing states to aggregate resources and coordinate strategic decisions outside formal multilateral frameworks. The author proposes a typology distinguishing the “coalition of the willing” as a broad resource-functional format and the “coalition of the resolute” as a strategic core ready for direct physical participation in security guarantees. It is concluded that further development of the world order will depend on reforming the UN veto right, building sub-regional security clusters within NATO, and concluding bilateral security agreements as an interim deterrence mechanism.

Key words: international security, minilateralism, “coalitions of the willing”, political process, political space, foreign policy, political strategy, security guarantees, Russian-Ukrainian war, international agreements, international alliances.

Дата першого надходження статті до видання: 25.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 327.5:323.1(470.66):94(470.66)
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.58>

СЕК'ЮРИЗАЦІЯ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ ЧЕЧЕНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ У ВІДНОСИНАХ З РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ

Богдан Хмельницький

*Навчально-науковий інститут міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
вул. Юрія Іллєнка, 36/1, 04119, м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0009-0001-3626-5591>*

У цій роботі досліджується становлення онтологічної безпеки навколо політики пам'яті в Чеченській Республіці як інструменту авторитарного режиму у відносинах з РФ. Виявлено та описано трансформацію колективної пам'яті від децентралізованого антиколоніального спротиву до гібрида «кадіровізму», в якому Кремль постає «гостинною країною». Висвітлено процеси сек'юризації та десек'юризації ключових історичних травм (депортація 1944 року) та героїв (Байсангур, Хаджі-Мурат), а також диспозиції у політичному полі традиційних родових і релігійних суспільних утворень.

Оскільки колективна пам'ять незрідка сповнена несвідомими атрибутами політичного життя, наприклад, емоціями чи афектами, травмами та страхами, у статті розглядається методологія «нового конструктивізму», яка розглядає ідентичність як реляційне та процесуальне явище. Для пояснення ірраціональних дій акторів та пояснення «історичного габітусу» в міжнародних відносинах використовується концепція «логіки практики» П'єра Бурдьє. Також широко застосовується поняття сек'юризації для аналізу інструментів наративізації історії.

За результатами дослідження виявлено, що режим Кадірова здійснює системну та свідому десек'юризацію травматичних політичних подій, зокрема Депортації 1944 року, шляхом заміщення антиросійських наративів на вшанування пам'яті свого батька Ахмата Кадірова. Пояснюється, що негативний до РФ політичний потенціал політичної травми штучно перенаправляється на екстатичні прояви комеморації власного клану. Зроблено спробу довести, що використання антиросійських наративів режимом Р. Кадірова є одночасно раціональною стратегією монополізації символічного капіталу та пробліском чеченського габітусу. Розкрита парадоксальність поєднання лояльності до РФ з політикою глорифікації повстанців у сучасних відносинах регіону.

Ключові слова: сек'юризація пам'яті, Чеченська Республіка, онтологічна безпека, кадіровізм, колективний габітус.

Вступ. Політика пам'яті в Чеченській Республіці заслуговує особливої уваги з боку дослідників міжнародних відносин. Авторитарний режим на чолі з незмінним Президентом Чечні Рамзаном Кадіровим перебуває у складній політичній диспозиції у відносинах з федеральним урядом Російської Федерації, приховуючи одні колективні спогади та висуваючи на перший план інші [1, с. 33]. Констатуємо, що колективна пам'ять чеченського народу сформувалась навколо антиколоніальності, її національних героїв у боротьбі проти Росії та трагедії депортації. Воєнне покоління чеченців жило міфами та легендами XIX століття, антиросійськими прикладами для наслідування [2, с. 246], що посилює габітус Чечні до незалежності. Відразу після поразки у Другій Чеченській війні насаджений Росією новий уряд замовчує історію опору та працює над створенням русофільського культу національних героїв [1, с. 34].



Дослідження показує, як сповнена суперечок і протиріч політика пам'яті в сучасній Чечні формує онтологічну безпеку авторитарного режиму [3, с. 71], конститууючи питання колективної пам'яті як безпекову [4, с. 4–10]. Більшість чеченського народу досі може відчувати прихильність до антиросійської політичної диспозиції і це зумовлює балансування еліт Республіки Чечня у взаємодії з публічними настроями власного народу та федеральним урядом Росії. Також пояснюємо, що знайдені факти захисту антиросійських практик колективної пам'яті з боку режиму Кадірова є пробліском історичного колективного габітусу [5, с. 45], емоцій, афекту держав [6, с. 200] та впливу особистісних якостей лідера режиму у міжнародних відносинах з Росією. У цій роботі ми привертаємо увагу, як уряд Чечні всупереч логіці практики народу здійснює сек'юризацию нових національних героїв, подій, інших актантів для вибудовування сприятливого режиму онтологічної безпеки з РФ.

Методологічна основою є «новий конструктивізм», який будується на антиесенціалізмі, що спирається на конститутивний процес та «методологічну всеідність» [5, с. 13]. Привертаємо особливу увагу, що ідентичності та норми не є статичними, саме тому розглядаємо пам'ять як емерджентне, інтерактивне та процесуальне явище. Коли якась мнемонічна криза руйнує біографічний наратив держави, її ідентичність зазнає дислокації саме тому, що вона ніколи і не була сталою (нефіксованою) від самого початку [7, с. 85–91]. Будь-яка ідентичність, в особливості зовнішньополітична, є реляційною, тобто такою, що залежить від процесу сприйняття іншими акторами, а саме тому не може бути остаточно сформованою [7, с. 111]. Обґрунтування реляційної природи ідентичностей полягає у постійному взаємному конструюванні «Я» та «Іншого», у протиставленні чи розмитих уявленнях про відмінність у міжнародних відносинах [5, с. 32–33; 8, с. 324–325]. Усвідомлення «Я» таким чином обов'язково переймає перспективу «інших», а тому до початку взаємодії цих акторів їх просто не може існувати [8, с. 311].

Вважаємо, що, оскільки поле колективної пам'яті в міжнародних відносинах сповнене афектом та емоціями, воно не піддається логіці доцільності [9, с. 17–22; 5, с. 41]. Афективна природа пам'яті чудово пояснюється концепцією габітусу, тобто інтерналізованою історією, що діє без свідомого розрахунку [10, с. 56, 160]. Використовуючи логіку практики, ми можемо пояснити, як і чому онтологічна загроза колективній пам'яті змушує діяти держави, еліти та суспільства на емоційному рівні. Виокремлюються такі базові афекти та тривоги: страх смерті (втрата територій), страх безмістовності (втрати автентичної ідентичності) та страх осуду (провини) [6, с. 200; 11, с. 40–54]. Процес сек'юризації дозволяє розглядати колективну пам'ять як загрозу цінному об'єкту-референту та закликати до вжиття заходів для усунення цієї загрози [3; 4, с. 4–10]. Найвищий рівень сек'юризації відображається встановленням правових рамок та державних інститутів для регулювання історичних наративів, що призводить до створення «войовничої мемоκραції» [12, с. 22].

Основні результати. Головну частину дослідження варто почати з найбільшої колективної травми чеченського народу – Депортації чеченців та інгушів 1944 року, що дискурсивно використовується як інструмент для мобілізації чеченців з часів президентства Джохара Дудаєва [13, с. 110–114]. Вшановуючи пам'ять трагедії, Дудаєв апелював та відкрив меморіал жертвам депортації у 1994 році, таким чином йому вдалось провести сек'юризацию пам'яті про депортацію та створити екзистенційну загрозу для обґрунтування збройного захисту незалежності від РФ. Після поразки у Другій Чеченській війні та закріпленням режиму Кадірова пам'ять про депортацію стала небажаною, оскільки вона міцно асоціювалась з чеченським націоналізмом. Щоб знищити цей мобілізаційний наратив, чеченська влада демонтувала старий меморіал депортації, а у 2011 році Рамзан Кадіров переніс офіційний День пам'яті та скорботи з 23 лютого на 10 травня, день похорону

свого батька, Ахмата Кадірова [13, с. 128]. Ми можемо спостерігати, як режим Кадірова проводить десек'юризацию пам'яті про депортацію 1944 року.

У цьому дослідженні ми робимо спробу пояснити парадоксальність проявів антиросійських наративів режиму Кадірова в умовах «чеченізації» колективної пам'яті [13, с. 255]. Р. Кадіров використовує зв'язок з тайпом Беноевих, вихідцем з якого був легендарний Байсангур Беноевський, який став відомим образом боротьби проти окупації. Рамзан Кадіров зберігає у себе в колекції такі важливі артефакти Беноевських, як мушкет та шаблю Байсангура. Також його іменем називали чеченський батальйон у 2023 році. Іншим прикладом є звернення Р. Кадірова до російських структур щодо повернення черепа Гаджі-Мурата, ключової персони Кавказької війни. Його череп є символом «підкорення Кавказу», доконаним фактом контролю регіону, оспіваним у повісті Льва Толстого.

Чеченське суспільство традиційно структуроване за тейпами (родовими кланами), тухумами (союзами кланів) та вірдами (суфійськими братствами), серед яких визначити чиєсь одноосібне лідерство важко [13, с. 64, 187]. Така суспільна строкатість відображалась і на дипломатичних практиках, наприклад, під час візиту чеченської делегації до Москви 1992 року. Російські офіційні посадовці почали шукати лідера групи, проте чеченська сторона наголосила, що всі делегати мають однаковий статус без формального лідера [13, с. 64]. Російська сторона сподівалась укласти з Чечнею таку ж угоду, як і раніше з Татарстаном у межах «примусової дипломатії», розробленої віце-прем'єром РФ Сергієм Шахраєм [2, с. 12]. Щоправда, єдину переговорну групу вдалось сформувати лише у грудні 1994 року під керівництвом генерального прокурора ЧРІ Усмана Імаєва [2, с. 14]. Проте стверджувати, що провал перемовин був лише результатом егалітаризму чеченського суспільства неправильно, були й інші причини в особистій неприязні Єльцина та Дудаєва [14], відсутності послідовної стратегії з обох боків та зриві попередніх домовленостей [15]. Російські посадовці були заклопотані боротьбою за владу після розпаду СРСР, а в Чечні вирували політичні кризи, наприклад, віцепрем'єр Ярагі Мамадаєв, який керував торгівлею енергоносіями з Росією, розпочав окремий переговорний процес [15, с. 48]. Стверджуємо, що політичне поле тейпів, тухумів та вірдів чеченського представництва у дипломатії у часи незалежності було сильно децентралізованим.

Однак зі встановленням режиму Кадірових дистопозиція автономних суспільних одиниць кардинально змінилась, перетворившись на кооптовані та маргіналізовані атрибути неосултанівської вертикалі влади [13, с. 289]. Найчисельніший родовий тайп Беноей, що походить з гірських районів Нохч-Мохк, який потім розселився по всій території Чечні, є носієм колективної пам'яті про войовничості та опір Росії [16, с. 1116]. У докадіровську епоху в політичному полі тайпу не було єдиної позиції, одні підтримували незалежність Ічкерії, як-от Ахмат Кадіров, брати Ямадаєви та бізнесмен М. Саїдулаєв, згодом обрали шлях колаборації або вступили в опозицію до Дудаєва [16, с. 1114]. Після ставки РФ на найбільший тайп та сім'ю Кадірових Беноей став ядром політичної еліти. Проте лояльність і сама влада не почала будуватись не на традиційній тейповій солідарності, а на персоналізованій відданості до сім'ї Кадірових та належності до їхнього родового села Центрарой (нині Ахмат-Юрт) [13, с. 287]. Таким чином, традиційний габітус рівності всередині тейпу був знищений, уряду РФ вдалось встановити жорстку патронатну мережу Кадірових.

Рівнинний тейп Гендаргеней, традиційно прив'язаний до Надтеречного району, відрізнявся від гірських районів, а його носії характеризуються більш прагматичною культурою [13, с. 61]. У політичному полі 1990-х цей тейп був оплотом опозиції до Джохара Дудаєва, з цього клану походив Доку Завгаєв, перший проросійський керівник Республіки, і саме на території якого сформувалась Тимчасова рада Умара Автурханова у селі

Знаменское, яку підтримувала Москва у боротьбі з Ічкерією [13, с. 61–62, 111, 145]. Проте після перемоги Російської Федерації тайп Гендаргеной втратив свій політичний вплив та диспозицію як головний інструмент Москви, оскільки Кремль змінив пріоритети на закріплення і почав фінансувати Ахмата Кадірова, який мав духовний авторитет і військовий досвід [13, с. 193–195].

У Чечні існують два найбільших мусульманські тарікати, суфійські братства, які діляться на місцеві вірди (гілки). Тарікат Кадірія історично перебував у жорсткішому конфлікті з російською владою, ніж Накшбандія [13, с. 62]. Що цікаво, Джохар Дудаєв та другий президент незалежної Ічкерії Аслан Масхадов належали до помірного тарікату Накшбандія. У період Перебудови багато молодих чеченців виїхали на навчання до Саудівської Аравії та Єгипту, повернувшись, вони почали пропагувати салафітський «чистий іслам», або «вагабізм» [2, с. 125]. Через що Чечню почала заповнювати велика кількість добровольців та релігійних емісарів з Туреччини, Йорданії, Єгипту, всього Близького Сходу. Вагабіти забороняли ключові традиції тарікату Кадірія, наприклад, зірк (колективний танець-медитацію) та мавлюд (святкування дня народження Пророка) [13, с. 191]. Також салафіти, на відміну від місцевого застарілого суфізму, почали отримувати фінансову підтримку з-за кордону, давали своїм новобранцям вогнепальну зброю та щомісячну зарплату, створювали власні шаріатські суди, військові навчальні табори, наприклад, найвідомішим був табір саудівця Ібн аль-Хаттаба біля селища Сержень-Юрт [13, с. 192]. За таких умов тарікат Кадірія безпрецедентно змінює диспозицію, суфії, які століттями чинили опір Росії, тепер з нею злились. Нині Кадірія та Накшбандія офіційно інкорпоровані до підконтрольного державі духовенства Муфтіяту.

Проте чи можемо ми стверджувати, що повстанський потенціал політичного габітусу тарікату Кадірії втрачено? Для емпіричного підтвердження візьмемо до уваги найбільшу кризову ситуацію в регіоні за останній час, а саме антиєврейські протести на Північному Кавказі 2023 року. Незважаючи на палку підтримку з боку Рамзана Кадірова антиізраїльських наративів, авторами цього дослідження в публічному просторі не було знайдено жодних заворушень у Чеченській Республіці [17]. Вважаємо, що емпірична доказовість схильності колективної пам'яті у сучасній Чечні може розташовуватись у більш безпечних каналах прояву габітусу, нерідко очолюваних Кадіровими.

Стверджуємо, що чеченський габітус сформований навколо цінностей свободи («маршо»), егалітаризму, військової честі та спротиву російському колоніалізму в межах наративу про «300-літню війну з Росією» [13, с. 64]. У відповідності до логіки практики режим Кадірова змушений привласнити символічний капітал, оскільки стерти пам'ять суспільства про Росію як ворога швидко неможливо. Саме тому виникає ідеологічний гібрид антиколоніального наративу та російського патріотизму, який дослідники називають «кадіровізм» [13, с. 289–290]. Сек'юризуючи пам'ять Байсангура, який, до речі, належав до того ж тейпу, що й Кадірови, режим здійснює реконструювання наративу про нього. І щоб подолати когнітивний дисонанс між лояльністю до РФ та вшануванням антиросійського воїна, застосовується маніпулятивний конструкт, що Росія є «гостинною країною» [1, с. 41], тому боротьба невинувата.

Висновки. Режим у Чеченській Республіці займає позицію неосултанівської «держави в державі» [13, с. 289]. У міжнародному та федеральному політичному полі Кадіров виконує роль вірного «піхотинця» Кремля, що гарантує накопичення фінансового капіталу та силовий захист, але на внутрішньому полі режим має зберігати ідентичність брутального лідера, захисника віри та чеченських традицій [2, с. 245]. Сек'юризація антиросійських елементів колективної пам'яті чеченців на кшталт Байсангура чи Хаджі-Мурата

є інструментом для монополізації культурного капіталу, що вибиває цей потужний аргумент з рук чеченської діаспори та ічкерійського підпілля, які воюють проти нього, в тому числі в Україні [13, с. 341]. Російська Федерація свідомо займає диспозицію, де делегує монополію на насилля, тобто «чеченізацію» та перебудову колективної пам'яті режиму Кадірових, оскільки основним критерієм для Кремля є стабільність та постачання чисельного складу на війну проти України.

Робота також досліджує свідому сек'юризацию комеморативних практик, коли режим Кадірова реконструює наративи, змінюючи пам'ятні дати щодо депортації чеченського народу на дати, пов'язані з історією власного клану, що дозволяє нейтралізувати антиросійську диспозиції колективної пам'яті.

Чеченська Республіка переживає глибоку кризу колективної пам'яті, що відображається у ерозії традиційних соціальних інститутів. Кооптація тейпових та вірдових структур до владної структури Муфтіяту призвела до придушення егалітарної чеченської диспозиції. Спостерігається заміна децентралізованої дипломатії тейпів 1990-х років на патронатну персоналізовану мережу Рамзана Кадірова [13, с. 287].

Проте якщо розглядати сек'юризацию як раціональний інструмент влади, дослідження втрачає цілий пласт дослідницьких перспектив. Стверджуємо, що використання антиросійських наративів чеченським режимом може бути частково несвідомою рутинною. Рамзан Кадіров, як і його батько Ахмат Кадіров, є продуктом Першої чеченської війни та глибоко доксиматизованої культури. Його габітус просякнутий ідеями, де військова доблесть, опір Росії та повага до історичних постатей є невіддільною частиною автентичної Чечні як держави. Антиросійські наративи присутні досі будуть простежуватись та свідомо змінюватись, бо в межах втіленого в габітусу ідентичності неможливо уявити іншу картину світу. На додаток, нераціональність підтверджується непослідовністю в питаннях політики пам'яті, як-от під час комеморації навколо депортації чеченського народу.

Подальші **дослідницькі перспективи** повинні сфокусуватись на дослідженні синтезу раціональної сек'юритизації колективної пам'яті та несвідомої рутини акторів Чеченської Республіки у взаємодії з РФ, потенціал використання Україною. У майбутньому варто також привернути увагу до стійкості «кадіровізму».

Список використаної літератури

1. Illiyasov M. The controversies of memory politics in authoritarian Chechnya. *Defending Memory in Global Politics*. 2025. P. 33–52. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003342083>.
2. Akhmadov I., Lanskoj M., Brzezinski Z. The Chechen Struggle Independence won and lost. Palgrave Macmillan, 2010. 271 p. DOI: <https://doi.org/10.1057/9780230117518>.
3. Buzan B., Wæver O. Regions and Powers: The Structure of International Security. Cambridge University Press, 2003. 598 p.
4. Mälksoo M. “Memory must be defended”: Beyond the politics of mnemonical security. *Security Dialogue*. 2015. Vol. 46. No. 3. P. 1–17. DOI: <https://doi.org/10.1177/0967010614552549>.
5. McCourt D.M. The New Constructivism in International Relations Theory. Bristol University Press, 2022. 214 p. DOI: <https://doi.org/10.1332/policypress/9781529217827.001.0001>.
6. Buhari D. Russian securitization of memory and multiple anxieties: Defending memory through the diasporic film Haytarma. *Defending Memory in Global Politics*. 2025. P. 198–215. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003342083>.
7. Laclau E., Mouffe C. Hegemony and Socialist Strategy: Towards A Radical Democratic Politics. Verso, 1985. 217 p.

8. Jaackson P.T., Nexon D. Relations Before States: Substance, Process and the Study of World Politics. *European Journal of International Relations*. 1999. Vol. 5. No. 3. P. 291–332. DOI: <https://doi.org/10.1177/1354066199005003002>.
9. Pouliot V. *International Security in Practice: The Politics of NATO-Russia Diplomacy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511676185>.
10. Bourdieu C. *The Logic of Practice*. Stanford University Press, 1980. 340 p.
11. Tillich C. *The Courage to Be*. New Haven : Yale University Press, 1952. 240 p.
12. Chagas-Bastos F.H., Mezú R. Securitizing the past in Colombia? The mnemonical disputes over the taking of the Palace of Justice in 1985. *Defending Memory in Global Politics Mnemonical In/Security and Crisis*. 2025. P. 19–32. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003342083>.
13. Druey C., Shogenov M., Tanailova V. *Fighting for Self-Determination, Participation and Control: Statebuilding and the Role of Historical Memories in Chechnya (1986–2023)*. Peter Lang, 2024. 438 p. DOI: <https://doi.org/10.3726/b22020>.
14. Hughes J. Chechnya: The causes of a protracted post-soviet conflict. *Civil Wars*. 2007. Vol. 4. No. 4. P. 11–48. DOI: <https://doi.org/10.1080/13698240108402486>.
15. Shenfield S.D. *Tataria and Chechnya: A comparative study*. 2009. URL: https://www.circassianworld.com/pdf/tataria_chechnya.pdf.
16. Osmaev A.D., Goryushina E.M. Institutionalization of tayp's collective memory in the post-conflict Chechen Republic. *History, archeology and ethnography of the Caucasus*. 2023. P. 1110–1123. DOI: <https://doi.org/10.32653/CH1941110-1123>.
17. Chawryło K., Bartosiewicz M. *Anti-Israeli riots in the North Caucasus*. Centre for Eastern Studies, 2023. URL: <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2023-10-31/anti-israeli-riots-north-caucasus>.

THE SECURITISATION OF THE COLLECTIVE MEMORY OF THE CHECHEN REPUBLIC IN ITS RELATIONS WITH THE RUSSIAN FEDERATION

Bohdan Khmelnytskyi

Educational and Scientific Institute of International Relations

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Yuriya Illenka Street, 36/1, 04119, Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0009-0001-3626-5591>

This paper examines the emergence of ontological security surrounding the politics of memory in the Chechen Republic as a tool of the authoritarian regime in its relations with the Russian Federation. It identifies and describes the transformation of collective memory from decentralised anti-colonial resistance to a hybrid of “Kadyrovism”, in which the Kremlin appears as a “welcoming country”. The processes of securitization and desecuritization of key historical traumas (the 1944 deportation) and heroes (Baysangur, Hadji-Murat) are examined, as well as the dispositions within the political field of traditional clan-based and religious social formations.

Since collective memory is often imbued with unconscious attributes of political life, such as emotions, affect, traumas and fears, the article examines the methodology of “new constructivism”, which views identity as a relational and processual phenomenon. Pierre Bourdieu’s concept of the “logic of practice” is employed to explain the irrational actions of actors and the “historical habitus” in international relations. The concept of securitization is also widely applied to analyze the instruments of historical narrativization.

The study found that Kadyrov’s regime is systematically and deliberately de-securitizing traumatic political events, in particular the 1944 deportations, by replacing anti-Russian narratives with commemorations of his father, Akhmat Kadyrov. It is explained that the political potential of political

trauma, which is negative towards the Russian Federation, is artificially redirected towards ecstatic manifestations of commemoration of his own clan. An attempt has been made to demonstrate that the use of anti-Russian narratives by R. Kadyrov's regime is both a rational strategy for monopolizing symbolic capital and a glimpse of the Chechen habitus. The paradox of combining loyalty to the Russian Federation with a policy of glorifying insurgents in the region's contemporary relations is revealed.

Key words: securitization of memory, Chechen Republic, ontological security, Kadyrovism, collective habitus.

Дата першого надходження статті до видання: 27.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 321.01:316.77:004.738.5

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.59>

ПОЛІТИЧНІ ІНФЛЮЕНСЕРИ ЯК АЛЬТЕРНАТИВНІ ГЕЙТКІПЕРИ: ВИКЛИКИ ДЛЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО ДИСКУРСУ

Ігор Цигвінцев

*Інститут політичних та етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України,
відділ політичної культури та ідеології
вул. Генерала Алмазова, 8, 01011, м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0009-0003-8554-4292>*

У статті здійснено концептуальне обґрунтування статусу політичних інфлюенсерів як альтернативних гейткіперів у сучасній системі політичної комунікації. На основі синтезу класичної теорії гейткіпінгу (K. Lewin, D.M. White, P. Shoemaker, T. Vos), теорії двоступенєвої комунікації (E. Katz, P. Lazarsfeld) та концепції парасоціальної взаємодії (D. Horton, R. Wohl) з багатовимірною типологією політичних інфлюенсерів (E. Dubois, K. Dommett) проаналізовано механізми, через які інфлюенсери перебирають функції відбору, фільтрації та інтерпретації політичної інформації, що раніше належали переважно традиційним засобам масової інформації. Встановлено, що легітимність гейткіперської влади інфлюенсера базується не на професійній компетентності, а на парасоціальній довірі та сприйнятій автентичності. Ідентифіковано п'ять системних викликів для демократичного дискурсу: суб'єктивність інформаційного відбору, непрозорість мотивації, фрагментація публічної сфери, деліберативний дефіцит та нормативно-правова нерегульованість. Показано, що інфлюенсерський гейткіпінг є амбівалентним явищем, яке поряд із деструктивним потенціалом має значні конструктивні можливості, зокрема у контексті демократизації доступу до політичного дискурсу та громадянської мобілізації. На прикладі українського контексту, зокрема ролі Telegram-каналів як основного середовища інформаційного гейткіпінгу в умовах воєнного часу, продемонстровано специфіку гейткіперських функцій інфлюенсерів. Окремо розглянуто правове регулювання діяльності інфлюенсерів у Франції та Україні як приклади формування інституційних відповідей на виклики інфлюенсерського гейткіпінгу. Окреслено чотири взаємодоповнюючі напрями мінімізації ризиків: розвиток медіаграмотності аудиторії, саморегуляція інфлюенсерської спільноти, законодавче забезпечення прозорості та алгоритмічна підзвітність платформ.

Ключові слова: політичний інфлюенсер, гейткіпінг, демократичний дискурс, політична комунікація, соціальні медіа, публічна сфера, парасоціальна взаємодія.

Постановка проблеми. Платформізація публічної сфери [1] призвела до фундаментального перерозподілу функцій контролю над політичними інформаційними потоками. Протягом більшої частини XX століття функція гейткіпінгу (відбору, фільтрації та інтерпретації суспільно значущої інформації) належала редакціям традиційних ЗМІ, діяльність яких регулювалася професійними стандартами та інституційними механізмами підзвітності. Нині цю функцію дедалі активніше перебирають інфлюенсери соціальних медіа, не пов'язані жодними інституційними зобов'язаннями щодо якості інформації, яку вони транслюють. Класична теорія гейткіпінгу, що бере початок від праць К. Левіна [2] та Д.М. Вайта [3], описує механізм, через який певні актори визначають, яка інформація потрапляє до публічного простору. Від якості цього відбору безпосередньо залежить здатність суспільства до раціональної деліберації (процесу публічного обговорення, заснованого на аргументах), що є основою демократичного ухвалення рішень. Коли функція гейткіпінгу переходить від інституціоналізованих медіа до неінституціоналізованих акторів, виникає питання: яким чином ця трансформація впливає на якість демократичного дискурсу?



© Цигвінцев І., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Це зміщення має принципове значення для функціонування демократичного дискурсу. У другому та третьому десятиліттях ХХІ століття інфлюенсери соціальних медіа (актори, які не пов'язані жодними інституційними зобов'язаннями) дедалі активніше перебирають на себе функцію відбору, фільтрації та інтерпретації суспільно значущої інформації, що раніше належала переважно професійним журналістам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Класичну теорію гейткіпінгу систематизовано у працях П. Шумейкер та Т. Воса [4]; алгоритмічний гейткіпінг досліджували Ф. Наполі [5] та Н. Юст і М. Латцер [6]; мережевий гейткіпінг концептуалізувала К. Барзілай-Наон [7]. Інфлюенсерів як акторів політичної комунікації вивчали К. Фреберг та ін. [8], К. Абідін [9], Н. Енке та Н. Борхерс [10], Х. Баузе [11], М. Рідл та ін. [12], А. Гудвін та ін. [13]. Е. Дюбуа та К. Домметт [14] запропонували багатовимірну типологію політичних інфлюенсерів; К. фон Сікорскі та ін. [15] виокремили три додаткових виміри. Теоретичну основу для розуміння механізмів впливу становлять теорія двоступеневої комунікації Е. Каца та П. Лазарсфельда [16], теорія парасоціальної взаємодії Д. Хортон та Р. Вола [17], концепція «парасоціального лідерства думок» П. Штер та ін. [18], а також концепція «проксимальних масових лідерів думок» Д. Гарффа, П. Штер та Д. Шмук [19]. Символічні аспекти діяльності інфлюенсерів аналізувалися крізь призму соціології П. Бурдьє в працях А. Герн та С. Шенхофф [20].

В українській науці окремі аспекти функціонування інфлюенсерів досліджували Ю. Шмаленко та ін. [21], О. Бурдяк, Л. Помазан та І. Гаврилук [22], О. Горобченко [23]. Проте систематичний аналіз інфлюенсерів саме як гейткіперів (акторів, які контролюють доступ аудиторії до політичної інформації) залишається не досить розробленим.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на значний обсяг досліджень, гейткіперська функція інфлюенсерів не отримала системного концептуального обґрунтування. Наявні дослідження фіксують окремі аспекти (вплив на agenda-setting, роль у поширенні дезінформації, мобілізаційний потенціал), проте не інтегрують їх у цілісну теоретичну рамку, яка б дозволила аналізувати інфлюенсера саме як суб'єкта інформаційного контролю.

Крім того, не досить дослідженим залишається питання, яким чином специфіка інфлюенсерського гейткіпінгу (заснованого на парасоціальній довірі, а не на інституційній легітимності) трансформує якість демократичного дискурсу. Наявні дослідження фіксують роль інфлюенсерів у поширенні дезінформації, мобілізаційний потенціал та вплив на agenda-setting, проте не інтегрують ці аспекти у цілісну теоретичну рамку, яка б дозволила аналізувати інфлюенсера саме як суб'єкта контролю над інформаційними потоками у нормативному контексті демократичної теорії.

Мета статті полягає у концептуальному обґрунтуванні статусу політичних інфлюенсерів як альтернативних гейткіперів та ідентифікації системних викликів для якості демократичного дискурсу. Завдання: 1) простежити еволюцію теорії гейткіпінгу; 2) концептуалізувати інфлюенсера як нового типу гейткіпера; 3) ідентифікувати виклики для демократичного дискурсу; 4) визначити конструктивний потенціал та перспективи мінімізації ризиків.

Методологічною основою є теоретичний аналіз та концептуальне моделювання з елементами порівняльного підходу. Теоретичну рамку утворює синтез класичної теорії гейткіпінгу [4], теорії двоступеневої комунікації [16], парасоціальної взаємодії [17], соціального впливу [24] та типології політичних інфлюенсерів [14]. Добір літератури здійснено за принципом теоретичної насиченості: класичні праці та новітні дослідження 2021–2025 рр. Типології побудовано індуктивно на основі синтезу наявних класифікацій

[14; 15]. Модель є переважно описовою з нормативним компонентом вище, де характеристики інфлюенсерського гейткіпінгу оцінюються крізь призму деліберативного ідеалу.

Критеріями включення літератури слугували наявність експліцитної теоретичної рамки, публікація у рецензованих виданнях та релевантність до проблеми інформаційного контролю в цифровому середовищі. Стаття не претендує на вичерпне охоплення всіх контекстів функціонування інфлюенсерів; аналіз зосереджений переважно на моделі платформного інфлюенсерства в демократичних суспільствах. Перехід від опису до оцінки відбувається вище, де ідентифіковані характеристики інфлюенсерського гейткіпінгу зіставляються з нормативними вимогами до якості публічної сфери.

1. Гейткіпінг як теоретична категорія: від класичної моделі до цифрової трансформації

Концепцію гейткіпінгу вперше запропонував К. Левін (1947), виявивши, що у будь-якому каналі, через який рухаються одиниці інформації, існують «ворота» (gates) та гейткіпери (gatekeepers, дослівно «воротарі»), тобто актори, наділені повноваженнями ухвалювати рішення щодо пропускання або відсіювання [2]. Д.М. Вайт [3] переніс цю метафору у сферу масових комунікацій: редактор провінційної газети відхиляв дев'ять із десяти повідомлень, причому критерії визначалися не лише редакційною політикою, а й особистими уподобаннями. П. Шумейкер та Т. Вос [4] здійснили системну ревізію теорії, запропонувавши п'ятирівневу модель: індивідуальний, рутинний, організаційний, соціально-інституційний та соціосистемний рівні. Для нашого аналізу важливо: класичний гейткіпінг є інституціоналізованим, передбачає підзвітність та регулюється професійними нормами.

Це дослідження вперше емпірично зафіксувало, що між подією та її медійною репрезентацією є суб'єкт, який визначає, що стане публічно відомим, а що залишиться поза увагою аудиторії. Подальша систематизація теорії дозволила осмислити гейткіпінг не як ізольований акт рішення, а як комплексний багаторівневий соціальний процес, детермінований взаємодією індивідуальних, організаційних та системних чинників.

Подальший розвиток теорії пов'язаний із усвідомленням того, що гейткіпінг не зводиться до одноосібного рішення окремого редактора. П'ятирівнева модель П. Шумейкера та Т. Воса [4] дозволила осмислити гейткіпінг як комплексний багаторівневий соціальний процес: індивідуальний рівень охоплює особисті характеристики гейткіпера (цінності, переконання, досвід); рутинний рівень фіксує усталені практики відбору; організаційний рівень описує редакційну політику; соціально-інституційний враховує економічні, правові та політичні обмеження; соціосистемний рівень охоплює ідеологічний та культурний контекст суспільства.

Кілька системних характеристик класичного гейткіпінгу потребують окремої фіксації. По-перше, він передбачає інституційну підзвітність: діяльність гейткіпера може бути піддана зовнішній оцінці з боку професійної спільноти, аудиторії або регуляторних органів. По-друге, він регулюється професійними нормами: принципи об'єктивності, збалансованості, верифікації інформації, відділення фактів від думок становлять нормативний каркас журналістського гейткіпінгу. По-третє, існування нормативного горизонту (через механізми медіакритики, саморегуляції, судового та регуляторного контролю) є важливою умовою функціонування демократичної публічної сфери. Саме ці характеристики виявляються відсутніми або суттєво трансформованими у випадку інфлюенсерського гейткіпінгу.

Поява Web 2.0 спричинила дезінтермедіацію (усунення традиційних посередників), що породило прогнози щодо «смерті гейткіпера». Проте відбулася не ліквідація, а структурна трансформація. Ф. Наполі [5] зафіксував алгоритмічний гейткіпінг, де функцію

відбору виконують програмні алгоритми платформ. Н. Юст та М. Латцер [6] показали, що алгоритмічний відбір є формою соціального конструювання реальності, підпорядкованою комерційній логіці. К. Барзілай-Наон [7] концептуалізувала мережевий гейткіпінг як розподілений механізм контролю. Виник гібридний режим, у якому алгоритми та людські актори підсилюють одне одного: алгоритм надає перевагу контенту з високим залученням, а інфлюенсер спеціалізується на його виробництві. Інфлюенсер виконує функцію «вторинного гейткіпера»: відбирає та фреймує інформацію, а алгоритм визначає масштаб поширення.

Таким чином, еволюція теорії гейткіпінгу демонструє перехід від одновимірної моделі (редактор як одноосібний гейткіпер) через багаторівневу інституційну модель [4] та концепцію мережевого гейткіпінгу [7] до гібридної алгоритмічно-людської моделі, в якій інфлюенсери посідають структурну позицію нових гейткіперів. Проте, на відміну від традиційних медійних гейткіперів, інфлюенсери діють за принципово іншою логікою: їхній відбір інформації визначається не інституційними стандартами, а парасоціальною динамікою взаємодії з аудиторією, особистими переконаннями та комерційними стимулами.

2. Інфлюенсер як новий гейткіпер: концептуалізація

Від лідера думок до гейткіпера. Е. Кац та П. Лазарсфельд [16] емпірично продемонстрували двоступеневий рух інформації: від медіа до «лідерів думок», а від них, через фільтр інтерпретації, до менш активних членів спільноти. Лідер думок уже виконував гейткіперські функції (відбору, інтерпретації, фреймінгу), проте в масштабі первинної контактної групи. Д. Гарфф, П. Штер та Д. Шмук [19] запропонували концепцію «проксимальних масових лідерів думок» (ProMOLs): інфлюенсери поєднують масове охоплення з психологічною близькістю. ProMOLs транслують не нейтральну інформацію, а специфічні цінності; позиціонують себе як «близьких друзів» аудиторії; знижують складність політичних процесів до доступних наративів; здійснюють ціннісно-навантажений гейткіпінг, замаскований під автентичну особисту позицію.

Ця трансформація означає, що інфлюенсер посідає унікальну структурну позицію, якої не існувало в класичних моделях комунікації. Він не є журналістом (оскільки не належить до медійної організації), не є традиційним лідером думок (оскільки його вплив не обмежений первинною контактною групою) і не є класичною знаменитістю (оскільки його авторитет базується на самопрезентації в цифровому середовищі). Натомість інфлюенсер є гібридним актором, який інтегрує елементи всіх цих ролей у якісно новій конфігурації, де масове охоплення поєднується з ілюзією персонального контакту з кожним підписником.

К. Абідін [9] визначає інфлюенсерів як звичайних користувачів, які накопичують аудиторію через візуальну розповідь про життя. Й. Арнессон [25] характеризує їх як «ідеологічних посередників», що пропонують стиль життя та погляди як єдиний продукт. Х. Баузе [11] визначає політичних інфлюенсерів (PSMI) як самостійно створені персональні бренди, що здійснюють первинний відбір та фреймінг політичної інформації.

Принципово важливим є те, що інфлюенсерський гейткіпінг базується на якісно іншій основі, ніж журналістський. Якщо журналіст-гейткіпер апелює (принаймні нормативно) до принципів об'єктивності та суспільного інтересу, то інфлюенсер-гейткіпер спирається на суб'єктивність та автентичність як джерела своєї легітимності. Тим самим інфлюенсер перевизначає природу гейткіпінгу: замість інституційного відбору «найважливішого» відбувається персоналізований відбір «найближчого» до ідентичності та ціннісних установок конкретної аудиторії.

Типологічний інструментарій. Е. Дюбуа та К. Домметт [14] запропонували шість аналітичних атрибутів політичного інфлюенсера: 1) персоналізована комунікація (визначає

рівень некритичного сприйняття); 2) компенсація (індикатор фінансової мотивації); 3) розмір аудиторії (масштаб впливу); 4) політичний тематичний фокус (частота політичного контенту); 5) контроль та автономія (самостійність vs інструменталізація); 6) формальна політична роль (наявність інституційного бекграунду). К. фон Сікорські та ін. [15] доповнюють цю типологію трьома вимірами, такими як: щільність політичного контенту, стиль подачі та наближеність до політичних акторів. Різні конфігурації атрибутів продукують якісно різні моделі гейткіпінгу з різним рівнем ризику.

Кожен з атрибутів має безпосереднє відношення до характеру гейткіперської діяльності. Інфлюенсер, який систематично використовує техніки саморозкриття та пряму адресацію до аудиторії, формує таку модель гейткіпінгу, де фільтрація інформації маскується під дружню пораду. Інфлюенсер із високою компенсацією та низькою автономією здійснює не автономний, а інструменталізований гейткіпінг, де критерії відбору визначаються замовником. Особливої уваги заслуговує феномен, коли лайфстайл-інфлюенсери епізодично здійснюють політичний гейткіпінг: парасоціальна довіра, накопичена у неполітичному контексті, переноситься на політичне повідомлення, що може мати значний мобілізаційний ефект серед аполітичних верств.

Кожен із шести атрибутів має безпосереднє відношення до гейткіперської діяльності. Персоналізована комунікація визначає рівень когнітивного спротиву аудиторії: що більша психологічна близькість, то нижчий бар'єр для некритичного сприйняття. Компенсація визначає ступінь інструменталізації гейткіпінгу. Розмір аудиторії задає масштаб впливу, причому нано- та мікроінфлюенсери (1 000–100 000 підписників) демонструють вищий рівень залученості. Політичний тематичний фокус дозволяє розрізнати цілеспрямований та спорадичний гейткіпінг. Контроль та автономія показують, чи є інфлюенсер самостійним, чи інструментом зовнішніх акторів. Формальна політична роль фіксує інституційний бекграунд, причому саме інфлюенсери без фахової підготовки створюють найбільші ризики.

Парасоціальна довіра як основа гейткіперської влади. Д. Хортон та Р. Вол [17] зафіксували парасоціальну взаємодію як відчуття знайомства, що наближається до реальної дружби, хоча є односторонньою проекцією. Цифрове середовище суттєво інтенсифікувало цей ефект: інфлюенсери ефективно відтворюють двосторонню комунікацію (відповіді на коментарі, прямі трансляції, «комунікативна інтимність» за К. Абідін [9]). П. Штер та ін. [18] продемонстрували, що парасоціальні зв'язки дозволяють впливати на погляди аудиторії так само ефективно, як реальні друзі. За Г. Келманом [24], ключовим процесом є ідентифікація: аудиторія приймає погляди інфлюенсера заради підтримки емоційно значущих відносин. А. Герн та С. Шенхофф [20] пояснюють це через «капітал знаменитості» (celebrity capital), тобто накопичену увагу та визнання, що конвертуються у здатність визначати порядок денний.

Додатковим чинником, що посилює гейткіперську владу інфлюенсера, є принцип гомофільії, тобто схильності людей довіряти тим, кого вони сприймають як подібних до себе. Дослідження свідчать, що вплив інфлюенсерів посилюється, коли аудиторія сприймає їх як близьких за цінностями, стилем життя чи демографічними характеристиками. Інфлюенсер, таким чином, є не просто джерелом інформації, а «дзеркалом», у якому аудиторія впізнає власні установки, що додатково легітимізує його гейткіперський відбір.

Отже, інфлюенсер відрізняється від журналіста-гейткіпера за трьома параметрами: за джерелом легітимності (парасоціальна довіра замість інституційного мандату), за логікою відбору (резонанс з ідентичністю аудиторії замість критеріїв суспільної значущості) та за механізмом впливу (ідентифікація замість раціонального інформування). Конкретні

конфігурації атрибутів [14; 15] породжують специфічні ризики: висока компенсація з низькою автономією створює ризик маніпулятивного гейткіпінгу; високий політичний фокус з формальною роллю посилює ідеологічне нішування.

3. Виклики для демократичного дискурсу

Перш ніж ідентифікувати виклики, операціоналізуємо поняття «демократичний дискурс». Спираючись на деліберативну модель Ю. Габермаса [26], визначаємо якісний демократичний дискурс як публічну комунікацію, що відповідає таким критеріям, як: 1) достовірність інформації; 2) плюралізм джерел; 3) прозорість мотивації мовця; 4) інклюзивність доступу; 5) аргументативність; 6) відсутність системного примусу. Обрання деліберативної оптики зумовлене тим, що вона найповніше акцентує вимогу раціональної аргументації та прозорості. Водночас агоністична модель Ш. Муффа [27] могла б дати іншу оцінку мобілізаційного потенціалу інфлюенсерського гейткіпінгу.

Суб'єктивність інформаційного відбору. Гейткіпінг інфлюенсера є відкрито суб'єктивним, і саме ця суб'єктивність становить основу його привабливості: аудиторія сприймає її як «автентичність» порівняно з «упередженістю» традиційних ЗМІ [10]. Відбір визначається особистими переконаннями, алгоритмічною доцільністю, комерційними інтересами та очікуваннями аудиторії. Жоден із цих чинників не передбачає системного прагнення до достовірності, збалансованості чи повноти інформування (критерії достовірності та плюралізму).

Виникає парадоксальна ситуація: аудиторія, яка декларує недовіру до «упереджених медіа», делегує гейткіперську функцію актору, упередженість якого є не випадковою девіацією від професійної норми, а системною характеристикою його діяльності. Більше того, ця упередженість маскується під автентичність, що утруднює її критичне розпізнавання. На практиці суб'єктивний гейткіпінг означає, що відбір політичної інформації визначається не критеріями суспільної значущості, а комбінацією кількох чинників, жоден із яких не передбачає системного прагнення до повноти інформування.

Більше того, упередженість інфлюенсера маскується під автентичність, що значно утруднює її критичне розпізнавання з боку аудиторії. Традиційна журналістика функціонує в рамках комплексу професійних стандартів: відділення фактів від думок, верифікація інформації з незалежних джерел, представлення альтернативних точок зору. Ці стандарти не є ідеальними і систематично порушуються на практиці, проте вони утворюють нормативний горизонт, стосовно якого діяльність гейткіпера може бути оцінена та скоригована. У випадку інфлюенсера такий нормативний горизонт відсутній.

Непрозорість мотивації. Атрибут «компенсація» [14] фіксує непрозорість мотиваційної структури. Політичні актори можуть фінансувати інфлюенсерів через приховані механізми: прямі перекази, бартер, опосередковане фінансування через PR-агентства. Астротурфінг (astroturfing, тобто імітація масової низової підтримки) є одним із найбільш ризикових каналів впливу; парасоціальна довіра формує «презумпцію щирості», яка за умови прихованого фінансування перетворюється на інструмент маніпуляції. А. Гудвін та ін. [13] фіксують це через концепцію «політичного реляційного інфлюенсера», який мобілізує аудиторію через сприйняту дружбу та взаємність (критерій прозорості).

Це явище, відоме як астротурфінг, є особливо небезпечним саме у поєднанні з парасоціальною довірою. Якщо аудиторія традиційних ЗМІ, як правило, усвідомлює, що медіа функціонують у певному економічному та політичному контексті, то підписники інфлюенсерів значно рідше піддають сумніву автентичність його позиції. Тим самим непрозорість компенсації перетворює парасоціальну довіру на потенційний інструмент маніпуляції, підриваючи основу інформованого ухвалення рішень громадянами.

Фрагментація публічної сфери. Нормативна модель публічної сфери [26] передбачає спільний комунікативний простір. Інфлюенсери обслуговують вузькі ідеологічні ніші; їхній селективний гейткіпінг посилюється алгоритмами, утворюючи «подвійний фільтр». Результат: посилення «інформаційних бульбашок» [28] та ехо-камер [29]. С. Ротут та ін. [30] фіксують роль інфлюенсерів як «амбасадорів ідеології», які конструюють цілісні ідеологічні наративи і редукують складні питання до бінарних фреймів. Замість єдиної публічної сфери виникає сукупність ізольованих «мережевих публік» [31] (критерій інклюзивності).

Цей селективний гейткіпінг є не наслідком зловмисності, а структурною вимогою інфлюенсерської моделі комунікації, де утримання уваги аудиторії безпосередньо залежить від відповідності контенту її очікуванням та уподобанням. Алгоритм відбирає контент, який генерує максимальне залучення (а залучення, як свідчать дослідження, корелює з емоційною інтенсивністю та ідеологічною однорідністю), а інфлюенсер додатково фреймує його відповідно до позиції своєї спільноти.

У підсумку інфлюенсерський гейткіпінг сприяє тому, що кожна з «мережевих публік» має власний інформаційний порядок денний, власні авторитетні джерела та власну систему критеріїв достовірності. Це не виключає можливості продуктивного діалогу між цими спільнотами, проте суттєво ускладнює його, створюючи структурні передумови для поляризації суспільства.

Деліберативний дефіцит. Цей виклик каузально залежить від попереднього: фрагментація є структурною передумовою деградації якості аргументації. Три тенденції формують деліберативний дефіцит: емоціоналізація (афективний контент генерує більше залучення, ніж аналітичний), персоналізація (фокус на особистостях замість ідей та програм) та темпоральне стиснення (домінуючі формати, такі як короткі відео TikTok, Instagram Reels, YouTube Shorts та сторіс, обмежують можливість розгорнутої аргументації та контекстуалізації). Сукупність цих тенденцій формує системне зниження якості публічної дискусії (критерій аргументативності).

Це означає, що деліберативний дефіцит зумовлений не стільки зловмисними намірами окремих акторів, скільки структурними характеристиками самого комунікаційного середовища, в якому інфлюенсери функціонують. Контент, побудований на афективній інтенсивності (обуренні, захопленні, страху, іронії), генерує значно більше залучення, ніж раціональний аналіз. Оскільки рівень залучення є ключовим показником успішності інфлюенсера та визначає його алгоритмічну видимість, існує системний стимул до продукування емоційно зарядженого контенту на шкоду аналітичному.

По-друге, відбувається персоналізація політичного дискурсу: фокус зміщується з обговорення ідей, програм та політичних альтернатив на обговорення особистостей. Коли критерієм оцінки політичної позиції стає привабливість персони, яка її транслює, а не змістовна обґрунтованість, сам принцип раціональної деліберації опиняється під загрозою. По-третє, темпоральне стиснення дискурсу: домінуючі формати (короткі відео, сторіс, пости з обмеженим обсягом) структурно обмежують можливість контекстуалізації та представлення альтернативних позицій, тяжіючи до слоганізації та спрощення.

Нормативно-правова нерегульованість. DSA [32] зосереджений переважно на відповідальності платформ. Французький закон про інфлюенсерів (Loi n° 2023-451) [33] є ширшим: екстериторіальність (ст. 8), солідарна відповідальність інфлюенсера та замовника, обов'язок призначити юридичного представника в ЄС. В Україні Закон «Про медіа» [34] (чинний з 31.03.2023) вводить поняття «онлайн-медіа», добровільну реєстрацію інфлюенсерів у Нацраді, інститут співрегулювання та диференційовані санкції; Закон «Про рекламу» [35] регулює маркування рекламного контенту. Попри ці зрушення, специфіка

саме політичного гейткіпінгу інфлюенсерів залишається значною мірою поза спеціальним регулюванням (критерій підзвітності).

Проблема регулювання ускладнюється принциповою дилемою: будь-які спроби регламентувати діяльність інфлюенсерів неминуче стикаються з необхідністю збалансувати вимоги якості інформації з гарантіями свободи висловлювань. Надмірне регулювання загрожує обмеженням права на вільне вираження поглядів; недостатнє регулювання залишає простір для маніпуляцій та дезінформації. Пошук балансу між цими двома полюсами становить одну з ключових нормативних проблем сучасної демократичної теорії та практики.

П'ять викликів утворюють системну конфігурацію, де кожен підриває один або кілька критеріїв якісного демократичного дискурсу і взаємно підсилює інші.

4. Конструктивний потенціал інфлюенсерського гейткіпінгу та перспективи мінімізації ризиків

Демократизація доступу та мобілізація. Інфлюенсери знижують бар'єри входу до політичного дискурсу для груп, що залишалися на його периферії, артикують інтереси маргіналізованих спільнот та пропонують альтернативні фрейми. Дослідження Х. Клювер [36] (перший кількісний доказ впливу інфлюенсера на електоральні результати методом differences-in-differences, кейс Rezo, Німеччина, 2019) фіксує статистично значущий вплив на явку молоді. За типологією [14], інфлюенсери з низьким політичним фокусом (лайфстайл-блогери) демонструють найбільший мобілізаційний ефект серед аполітичних верств, оскільки їхнє звернення до політики сприймається як щира позиція, а не ідеологічна агітація.

Варто зазначити, що конструктивний потенціал не обмежується кількісним розширенням аудиторії. Інфлюенсери нормалізують політичну дискусію як частину повсякденного життя, знімаючи відчуття відчуженості від політичних процесів, характерне для значної частини молоді. Мобілізаційний ефект пояснюється гейткіперською функцією: інфлюенсери «перекладають» складну політичну мову на регістр, зрозумілий та емоційно доступний для своєї аудиторії, знижуючи когнітивні та мотиваційні бар'єри політичної участі.

Український контекст: гейткіпінг в умовах війни. Після повномасштабного вторгнення (лютий 2022) українські інфлюенсери стали агентами національної консолідації, волонтерської мобілізації та міжнародної адвокації. Ключовим середовищем є Telegram: 86% українців мають акаунт, 47% вважають Telegram-канали основним джерелом новин. Архітектура Telegram (відсутність алгоритмічної стрічки, push-сповіщення, модель «один до багатьох») робить гейткіпінг прямим: адміністратор каналу одноосібно визначає контент без алгоритмічної «прокладки». Функції у війні: альтернативне інформування, контргейткіпінг (протидія дезінформації), громадянський контроль, волонтерська мобілізація. Водночас дослідження DFRLab/Atlantic Council (2025) виявило мережу з 3634 фейкових акаунтів (понад 316 000 проросійських коментарів, січень 2024 – квітень 2025), що ілюструє вразливість Telegram до координованого астротурфінгу.

Це фундаментально відрізняє модель інфлюенсерського гейткіпінгу в Telegram від платформ із рекомендаційними алгоритмами (Instagram, TikTok) і робить українську ситуацію унікальним полігоном для перевірки теорій гейткіпінгу. Гейткіперська функція українських інфлюенсерів в умовах війни набула нового змісту та нової якості, що виходить за межі розважальної чи маркетингової діяльності, характерної для мирного часу.

По-перше, інфлюенсери стали альтернативними каналами поширення верифікованої інформації у ситуації, коли традиційні ЗМІ зазнали значних інфраструктурних та кадрових втрат. По-друге, вони забезпечували функцію громадянського контролю, привертаючи

увагу суспільства до проблем, які потребували негайного вирішення, від забезпечення Збройних сил до гуманітарних потреб переміщених осіб. По-третє, інфлюенсери стали ключовими агентами збору коштів, конвертуючи свій парасоціальний капітал у конкретні матеріальні ресурси для потреб оборони.

Крім того, в умовах воєнного часу критична оцінка інфлюенсерського контенту ускладнюється: будь-яка спроба верифікації інформації може бути сприйнята як прояв нелояльності. Інфлюенсери, які набули авторитету завдяки патріотичній позиції, можуть використовувати накопичений символічний капітал для просування партикулярних інтересів, маскуючи їх під загальнонаціональні. Ці ризики потребують окремого дослідження, проте вони не скасовують загального висновку про значний конструктивний потенціал інфлюенсерського гейткіпінгу в українських умовах.

Перспективи мінімізації ризиків. Чотири взаємодоповнюючі напрями: 1) медіаграмотність (розпізнавання суб'єктивності відбору, непрозорості мотивації, парасоціальних технік); 2) саморегуляція (маркування спонсорського контенту, верифікація інформації); 3) законодавче забезпечення прозорості (маркування політичного спонсорства, заборона астротурфінгу); 4) алгоритмічна підзвітність платформ. Ефективність зростає у поєднанні: медіаграмотність формує «попит» на якісний гейткіпінг, саморегуляція задає стандарти, законодавство створює рамку, алгоритмічна прозорість змінює структурні стимули.

Першим і, ймовірно, найважливішим напрямом є медіаграмотність: оскільки гейткіперська влада інфлюенсера базується на парасоціальній довірі, формування у громадян навичок критичної оцінки інфлюенсерського контенту є найбільш дієвим засобом мінімізації ризиків без обмеження свободи висловлювань. Другим напрямом є саморегуляція, за аналогією з журналістськими кодексами етики. Третій напрям – законодавче регулювання – зосереджений на прозорості, не обмежує право інфлюенсера висловлювати будь-які погляди, проте забезпечує аудиторію інформацією для критичної оцінки. Четвертий напрям – алгоритмічна підзвітність – є необхідним, оскільки інфлюенсерський гейткіпінг функціонує у симбіозі з алгоритмічним.

Висновки. Простежено еволюцію теорії гейткіпінгу від класичної моделі через багаторівневу та мережеву до гібридної алгоритмічно-людської моделі. Здійснено концептуалізацію інфлюенсера як нового типу гейткіпера: на основі теорії двоступенєвої комунікації та концепції ProMOLs показано, що інфлюенсер поєднує масове охоплення з парасоціальною близькістю. Із застосуванням типологій продемонстровано, що різні конфігурації атрибутів продукують різні моделі гейткіпінгу. Ідентифіковано п'ять системних викликів, кожен із яких підриває конкретні критерії якісного демократичного дискурсу. Обґрунтовано амбівалентний характер: на прикладі Telegram-середовища в Україні показано конструктивний потенціал (контргейткіпінг, мобілізація) поряд із ризиками (астротурфінг).

Загальним теоретичним результатом є положення про те, що інфлюенсер як гейткіпер відрізняється від журналіста як гейткіпера за трьома фундаментальними параметрами: за джерелом легітимності (парасоціальна довіра замість інституційного мандату), за логікою відбору (резонанс з ідентичністю аудиторії замість критеріїв суспільної значущості) та за механізмом впливу (ідентифікація замість раціонального інформування). Ця тричленна відмінність визначає як деструктивний, так і конструктивний потенціал інфлюенсерського гейткіпінгу і може слугувати аналітичною рамкою для подальших досліджень.

Обмеження та перспективи. Стаття має теоретичний характер; нормативна рамка спирається на деліберативну модель, тоді як агоністична може дати іншу оцінку; український контекст подано узагальнено. Емпіричне дослідження у воєнний час потребує уваги до приватності, деанонімізації та безпеки дослідника. Перспективні напрями:

контент-аналіз практик гейткіпінгу українських інфлюенсерів із застосуванням типології вивчення сприйняття гейткіперської функції аудиторією, порівняльний аналіз на різних платформах, дослідження впливу на політичну культуру молоді.

У контексті запланованої емпіричної програми необхідно зазначити етичні аспекти: емпіричне вивчення Telegram-каналів та інфлюенсерських практик у воєнний час потребує особливої уваги до приватності підписників, етики роботи з даними соціальних мереж, ризиків деанонімізації учасників дослідження, безпеки дослідника та інформантів, а також сумісності з правилами платформ та процедурою етичного схвалення.

Список використаної літератури

1. Poell T., Nieborg D.B., van Dijck J. Platformisation. *Internet Policy Review*. 2019. Vol. 8. No. 4. <https://doi.org/10.14763/2019.4.1425>.
2. Lewin K. Frontiers in group dynamics II: Channels of group life; social planning and action research. *Human Relations*. 1947. Vol. 1. No. 2. P. 143–153. <https://doi.org/10.1177/001872674700100201>.
3. White D.M. The “gate keeper”: A case study in the selection of news. *Journalism Quarterly*. 1950. Vol. 27. No. 4. P. 383–390. <https://doi.org/10.1177/107769905002700403>.
4. Shoemaker P.J., Vos T.P. Gatekeeping theory. Routledge, 2009. <https://doi.org/10.4324/9780203931653>.
5. Napoli P.M. Social media and the public interest: Governance of news platforms in the realm of individual and algorithmic gatekeepers. *Telecommunications Policy*. 2015. Vol. 39. No. 9. P. 751–760. <https://doi.org/10.1016/j.telpol.2014.12.003>.
6. Just N., Latzer M. Governance by algorithms: Reality construction by algorithmic selection on the Internet. *Media, Culture & Society*. 2017. Vol. 39. No. 2. P. 238–258. <https://doi.org/10.1177/0163443716643484>.
7. Barzilai-Nahon K. Toward a theory of network gatekeeping: A framework for exploring information control. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*. 2008. Vol. 59. No. 9. P. 1493–1512. <https://doi.org/10.1002/asi.20857>.
8. Freberg K., Graham K., McGaughey K., Freberg L. A. Who are the social media influencers? A study of public perceptions of personality. *Public Relations Review*. 2011. Vol. 37. No. 1. P. 90–92. <https://doi.org/10.1016/j.pubrev.2010.11.001>.
9. Abidin C. Communicative intimacies: Influencers and perceived interconnectedness. *Ada: A Journal of Gender, New Media, & Technology*. 2015. No. 8.
10. Enke N., Borchers N.S. Social media influencers in strategic communication: A conceptual framework for strategic social media influencer communication. *International Journal of Strategic Communication*. 2019. Vol. 13. No. 4. P. 261–277. <https://doi.org/10.1080/1553118X.2019.1620234>.
11. Bause H. Politische Social-Media-Influencer als Meinungsführer? *Publizistik*. 2021. Vol. 66. No. 2. P. 295–316. <https://doi.org/10.1007/s11616-021-00666-z>.
12. Riedl M.J., Lukito J., Woolley S.C. Political influencers on social media: An introduction. *Social Media + Society*. 2023. Vol. 9. No. 2. <https://doi.org/10.1177/20563051231177938>.
13. Goodwin A., Joseff K., Riedl M.J., Lukito J., Woolley S.C. Political relational influencers: The mobilization of social media audiences via perceived friendship and reciprocity. *International Journal of Communication*. 2023. Vol. 17. P. 1613–1633.
14. Dubois E., Dommett K. Reconceptualising political influencers: An alternative means of definition and analysis. *New Media & Society*. 2025. P. 1–19. Advance online publication. <https://doi.org/10.1177/14614448251395272>.
15. von Sikorski C., Merz P., Heiss R., Karsay K., Naderer B., Schmuck D. The political role of social media influencers: Strategies, types, and implications for democracy. *American Behavioral Scientist*. 2025. <https://doi.org/10.1177/00027642251344208>.

16. Katz E., Lazarsfeld P.F. Personal influence: The part played by people in the flow of mass communications. Free Press, 1955.
17. Horton D., Wohl R.R. Mass communication and para-social interaction: Observations on intimacy at a distance. *Psychiatry*. 1956. Vol. 19. No. 3. P. 215–229. <https://doi.org/10.1080/00332747.1956.11023049>.
18. Stehr P., Rössler P., Leißner L., Schönhardt F. Parasocial opinion leadership: Media personalities' influence within parasocial relations. *International Journal of Communication*. 2015. Vol. 9. P. 982–1001.
19. Harff D., Stehr P., Schmuck D. Revisiting opinion leadership in the digital realm: Social media influencers as proximal mass opinion leaders. *New Media & Society*. 2025. Advance online publication. <https://doi.org/10.1177/14614448251336441>.
20. Hearn A., Schoenhoff S. From celebrity to influencer: Tracing the diffusion of celebrity value across the data stream. A Companion to Celebrity / ed. P.D. Marshall, S. Redmond. Wiley, 2016. P. 194–212. <https://doi.org/10.1002/9781118475089.ch11>.
21. Shmalenko I., Yeftieni N., Semenets-Orlova I. Impact of social media influencers on the formation of public policy and political discourse. *Proceedings of the International Conference on Social Science, Psychology and Legal Regulation (SPL 2021)*. Atlantis Press, 2021. P. 88–93. <https://doi.org/10.2991/assehr.k.211218.015>.
22. Бурдяк О.М., Помазан Л.М., Гаврилюк І.І. Роль інфлюенсерів соціальних мереж в забезпеченні ефективності реклами. *Економіка та суспільство*. 2024. № 60. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-60-125>.
23. Горобченко О. Інфлюенсерство як інструмент розвитку е-бізнесу. *Економіка та суспільство*. 2022. № 38. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-38-54>.
24. Kelman H.C. Compliance, identification, and internalization: Three processes of attitude change. *Journal of Conflict Resolution*. 1958. Vol. 2. No. 1. P. 51–60. <https://doi.org/10.1177/002200275800200106>.
25. Arnesson J. Influencers as ideological intermediaries: Promotional politics and authenticity labour in influencer collaborations. *Media, Culture & Society*. 2023. Vol. 45. No. 3. P. 528–544. <https://doi.org/10.1177/01634437221122920>.
26. Habermas J. Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft. Suhrkamp, 1962.
27. Mouffe C. Deliberative democracy or agonistic pluralism? *Social Research*. 1999. Vol. 66. No. 3. P. 745–758.
28. Pariser E. The Filter Bubble: What the Internet Is Hiding from You. Penguin Press, 2011.
29. Sunstein C.R. Republic.com 2.0. Princeton University Press, 2007.
30. Rothut S., Schulze H., Hohner J., Rieger D. Ambassadors of ideology: How political influencers embed ideological stances in their social media content. *New Media & Society*. 2023. Vol. 26. No. 12. P. 7120–7147. <https://doi.org/10.1177/14614448231164409>.
31. Boyd D. Social network sites as networked publics: Affordances, dynamics, and implications. A Networked Self: Identity, Community, and Culture on Social Network Sites / ed. Z. Papacharissi. Routledge, 2010. P. 39–58.
32. Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market for Digital Services (Digital Services Act). Official Journal of the European Union. L 277. 2022.
33. Loi n° 2023-451 du 9 juin 2023 visant à encadrer l'influence commerciale et à lutter contre les dérives des influenceurs sur les réseaux sociaux. *Journal officiel de la République française*. 2023.
34. Про медіа : Закон України від 13.12.2022 № 2849-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 19. Ст. 79.

35. Про рекламу : Закон України від 03.07.1996 № 270/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 39. Ст. 181.
36. Klüver H. Social influencers and election outcomes. *Comparative Political Studies*. 2024. <https://doi.org/10.1177/00104140241306955>.

POLITICAL INFLUENCERS AS ALTERNATIVE GATEKEEPERS: CHALLENGES FOR DEMOCRATIC DISCOURSE

Ihor Tsyhvintsev

*Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Department of Political Culture and Ideology
8 Generala Almazova St., 01011, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0003-8554-4292>*

The article provides a conceptual justification for the status of political influencers as alternative gatekeepers in the contemporary system of political communication. Drawing upon a synthesis of classical gatekeeping theory (K. Lewin, D. M. White, P. Shoemaker & T. Vos), the two-step flow of communication theory (E. Katz & P. Lazarsfeld), parasocial interaction theory (D. Horton & R. Wohl), and the multidimensional typology of political influencers (E. Dubois & K. Dommett), the study examines the mechanisms through which influencers assume the functions of selecting, filtering, and interpreting political information. It is established that the legitimacy of an influencer's gatekeeping power rests on parasocial trust and perceived authenticity. Five systemic challenges are identified: subjectivity of information selection, opacity of motivation, fragmentation of the public sphere, deliberative deficit, and regulatory gaps. The article demonstrates that influencer gatekeeping is an ambivalent phenomenon with significant constructive capacities, particularly in the context of civic mobilisation. The Ukrainian wartime context, with Telegram channels as the primary gatekeeping environment, illustrates the specificity of influencer gatekeeping functions. The regulatory responses in France and Ukraine are examined as emerging institutional frameworks. The article also discusses four complementary strategies for risk minimisation: media literacy, self-regulation, legislative transparency, and algorithmic accountability. It is determined that the influencer as gatekeeper differs from the journalist in terms of the source of legitimacy, the logic of selection, and the mechanism of influence. The article discusses four complementary strategies for risk minimisation: media literacy, self-regulation, legislative transparency, and algorithmic accountability. Prospects for further research related to the empirical verification of the proposed theoretical framework, including content analysis of gatekeeping practices across platforms, are outlined.

Key words: political influencer, gatekeeping, democratic discourse, political communication, social media, public sphere, parasocial interaction.

Дата першого надходження статті до видання: 27.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 327.56/.57:341.67:351.071]:004.056](529:520)
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.60>

БЕЗПЕКОВИЙ ВИМІР ТАЙВАНСЬКО-ЯПОНСЬКИХ ВІДНОСИН

Андрій Чередніченко

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
факультет міжнародних відносин,
кафедра міжнародної безпеки та стратегічних студій
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна
<https://orcid.org/0009-0008-6949-050X>*

У статті здійснено ґрунтовний аналіз тайвансько-японських безпекових відносин у військовому, політичному, економічному, технологічному та інформаційному вимірах. Зазначено про співпрацю сторін протягом двох тисяч років, що зумовлює розвинені політичні, культурні та торговельні зв'язки. Звернено увагу на відсутність дипломатичних відносин між Японією та Тайванем, що не заважає налагоджувати співпрацю через «Японсько-тайванську асоціацію обміну» та «Економічне та культурне представництво Тайбею в Японії». Вказано на приналежність Японії та Тайваню до стратегії острівних ланцюгів, яка обмежує можливості КНР в Азійсько-Тихоокеанському регіоні.

Зауважено про наявність територіального спору в тайвансько-японських відносинах щодо островів Сенкаку (Дяояйдао), на які також висуває вимоги КНР. Зазначено про важливу роль Японії у формуванні міжнародного іміджу Тайваню. Наголошено на послідовній підтримці офіційним Токіо миру та стабільності в Тайванській протоці. Проаналізовано «офіційно неофіційний» візит до Японії прем'єр-міністра Тайваню Чжоу Жунтая разом з очільником Тайбейського економічного та культурного представництва в Японії Лі Йяном та міністром спорту Тайваню Лі Йяном для підтримки тайванської бейсбольної команди в грі проти Чехії на Всесвітньому бейсбольному турнірі. Акцентовано на історичному характері візиту, який став першим із моменту розірвання дипломатичних відносин у 1972 р.

У дослідженні вказано, що, попри відсутність торговельної угоди, Японія та Тайвань є важливими торговельними партнерами. Зазначено про взаємний інтерес у технологічній галузі: сторони зацікавлені в поглибленні зв'язків у сфері виробництва і постачання чипів та напівпровідників. Також аргументовано значущість інвестицій «Taiwan Semiconductor Manufacturing Company» у виробництво передових наночипів у Японії. Зауважено про важливість тайвансько-японського співробітництва в питаннях, що стосуються інформаційної безпеки. Згадано про так звану «стратегію когнітивної війни» КНР проти Тайваню.

Резюмовано, що Японія та Тайвань мають спільні інтереси, з-поміж яких на тлі зростання динаміки конфліктів в Азійсько-Тихоокеанському регіоні найголовнішим залишається збереження миру та стабільності.

Ключові слова: Тайвань, Японія, КНР, міжнародна безпека, регіональна безпека, безпекова політика, Азійсько-Тихоокеанський регіон, Тайванська протока.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження питань міжнародної безпеки зумовлена стратегічним суперництвом між США і КНР, а також трансформацією системи міжнародних відносин загалом, що безпосередньо впливає на інших, територіально менших, проте не менш важливих, акторів Азійсько-Тихоокеанського регіону. Посилення ролі КНР та наростання конфліктної активності в регіоні потребують наукового дослідження безпекового виміру тайвансько-японських відносин. Зростання напруженості між КНР і Японією після формування в останній уряду прем'єр-міністра Санае Такаїті



в 2025 р., а також погіршення тайвансько-китайських відносин з приходом до влади в Тайвані представників Демократичної прогресивної партії – Цай Інвень у 2016 р. та Лай Цінде в 2024 р. – сприяють переосмисленню важливості тайвансько-японської співпраці в безпековому вимірі.

Мета статті – дослідити тайвансько-японські безпекові відносини у військовому, політичному, економічному, технологічному та інформаційному вимірах.

Виклад основного матеріалу. Японсько-китайські відносини охоплюють понад 2 тисячі років. Країни мають значні політичні, культурні та торговельні контакти. Японія перемогла в першій японсько-китайській війні (1894–1895 рр.) та отримала контроль над Тайванем та Пескадорськими островами на наступні 50 років. Цей період характеризується відсутністю політичної автономії на Тайвані, з одного боку, та інвестиціями в галузі освіти й охорони здоров'я, а також у цивільну інфраструктуру – з іншого [1, с. 2]. За результатами другої японсько-китайської війни (1937–1945 рр.), яка стала складовою частиною Другої світової війни після нападу японської армії на Перл-Гарбор у 1941 р., Китайська Республіка відновила контроль над Тайванем та Пескадорськими островами [2, с. 178–179].

Утім у самій Китайській Республіці тривала громадянська війна (1927–1949 рр.) між силами Гоміндану (Націоналістичної партії Китаю) та Комуністичної партії Китаю. Зазнавши поразки в громадянській війні, націоналістичний уряд на чолі з Чан Кайші в 1949 р. емігрував на острів Тайвань, де продовжив керувати Китайською Республікою. Під його контролем перебувала лише 1/260 території Китаю [3, с. 511].

У 1971 р. членство в ООН, а водночас і місце в Раді Безпеки перейшло від Китайської Республіки до Китайської Народної Республіки. Держави одна за одною почали встановлювати дипломатичні відносини з Китайською Народною Республікою та розривати їх з Китайською Республікою. Серед них у 1972 р. була і Японія – держава з другою найбільшою економікою після США на той час та важливий партнер Китайської Республіки.

Доцент кафедри міжнародних відносин Східної Азії в Школі глобальних та міжнародних досліджень Гамільтона Лугара в Університеті Індіани А. Ліфф та доцент Школи міжнародних відносин Сема Нанна в Технологічному інституті Джорджії Д. Лін зазначають, що візити президента США Річарда Ніксона та прем'єр-міністра Японії Танаки Какуея до Китаю 1972 р. «означували двадцятирічний «золотий вік» економічної співпраці та стратегічного узгодження між США, Японією та КНР, значною мірою сприяли «піднесенню» Китаю після 1978 р. та змінили як холодну війну в Азії, так і міжнародну політику загалом» [4, с. 978].

На сучасному етапі тайвансько-японські відносини мають неофіційний характер з огляду на відсутність дипломатичного визнання між сторонами та зобов'язання Японії дотримуватися політики «одного Китаю» згідно з підписаною спільною декларацією з КНР у 1998 р. [5]. Японія розвиває відносини з Тайванем насамперед через створену «Японсько-тайванську асоціацію обміну», а Тайвань – через «Економічне та культурне представництво Тайбею в Японії».

Безпекові відносини між Тайванем та Японією варто розглянути у військовому, політичному, економічному, технологічному та інформаційному вимірах.

У військовому вимірі Японія та Тайвань є частиною «першого острівного ланцюга», який разом з «другим острівним ланцюгом» обмежує доступ КНР до Тихого океану. Японія (де-юре) і Тайвань (де-факто) є основними союзниками США поза НАТО [6]. У Японії в префектурі Окінава розміщений американський військовий контингент, який може бути задіяний у разі загострення безпекової ситуації довкола Тайваню. Офіційний Пекін це враховує, що простежується і за зростанням кількості польотів китайських супутників над Японією і Тайванем у 2026 р. [7].

Погіршення безпекової ситуації в Тайванській протоці безпосередньо загрожує національній безпеці Японії. Офіційний Токіо усвідомлює загрозу та вживає заходів оборонного характеру, зокрема до кінця березня 2026 р. Японія планує розмістити модернізовані ракети Туре-12 класу земля-корабель у префектурі Кумамото. Особливість полягає в тому, що це перші ракети великої дальності (1 000 км) власного виробництва, які, відповідно, можуть досягати і КНР [8].

Директор групи з питань стратегії та стримування Фонду миру Сасакави (Японія, Токіо) Кацуя Ямамото зазначає, що в разі посилення конфлікту між КНР і Тайванем це перестане бути двосторонньою або внутрішньою справою. «Незалежно від форми конфлікту, будь-який спір між ними призведе до руйнівних наслідків та трагедії для міжнародної спільноти» [9, с. 9].

Японія і Тайвань мають спір щодо суверенітету над групою островів та скель у Східнокитайському морі, які в Японії називають Сенкаку, а у Тайвані – Дяюйдао. КНР також претендує на ці території, які офіційний Пекін визначає як острови Дяюй [10, с. 1]. Наявність територіального спору, що виник у 1971 р., не впливає на тайвансько-японські відносини, проте додає напруженості в китайсько-японські відносини. КНР вдається до так званої стратегії «сірої зони» (неоднозначні та гібридні методи для уникнення прямої ескалації) стосовно спірної території, що є спробою змінити статус-кво та баланс сил у регіоні. Аналогічний підхід використовується і проти Тайваню, оскільки Тайбей контролює не лише о. Тайвань, але і групу менших островів, частина з яких розташована безпосередньо біля берегів КНР. Прикладом є пошкодження китайськими цивільними суднами підводних кабелів мережі Інтернет довкола Тайваню у 2025 р. щонайменше двічі, згідно з офіційними заявами Тайбею [11, с. 7].

З політичної точки зору Японія відіграє важливу роль у формуванні міжнародного іміджу Тайваню. У 2021 р. держава підтримала заявку Тайваню на приєднання до «Всеосяжної та прогресивної угоди про Транстихоокеанське партнерство» як «Окрема митна територія Тайвань, Пенху, Цзиньмень і Мацзу». Подання заявки Тайванем менше ніж через тиждень після подання заявки КНР стало продовженням зусиль офіційного Тайбею щодо приєднання до угоди з 2016 р. [12]. Примітним є те, що такі дії відбулися після перемоги на президентських виборах у Тайвані представниці Демократичної прогресивної партії Цай Інвень, політику якої КНР називає «шляхом незалежності Тайваню та конфронтації» – так званим «шляхом Цай Інвень» [13].

Під час головування Японії у «Групі Семи» в 2023 р. в офіційних документах та заявах дедалі частіше згадувався Тайвань у контексті миру та стабільності. Зокрема, у спільній заяві прем'єр-міністра Японії Фуміо Кішіди та Президента України Володимира Зеленського за результатами саміту в Києві 21 березня 2023 р. йшлося про важливість «миру та стабільності в обох частинах Тайванської протоки як невід'ємного елемента безпеки та процвітання міжнародної спільноти» [14]. Лідери обох держав «закликали до мирного вирішення питань, пов'язаних з обома сторонами протоки» [14]. І хоча це не пряма згадка Тайваню, такі формулювання в будь-якому разі привертають увагу до важливості Тайваню в безпековій політиці Японії.

Черговим прикладом послідовності підтримки Японією Тайваню на міжнародній арені є зустріч прем'єр-міністра Японії Санае Такаїті з президентом США Дональдом Трампом у Білому домі в березні 2026 р., за результатами якої офіційний Вашингтон опублікував інформаційний бюлетень, зокрема з формулюванням про відданість «миру та стабільності в Тайванській протоці як невід'ємному елементу регіональної безпеки та глобального процвітання» [15].

У березні 2026 р. прем'єр-міністр Тайваню Чжоу Жунтай відвідав Японію для підтримки тайванської бейсбольної команди в грі проти Чехії на Всесвітньому бейсбольному турнірі. Прем'єр-міністр Тайваню відвідав гру разом з Лі Йяном – очільником Тайбейського економічного та культурного представництва в Японії та Лі Яном – міністром спорту Тайваню. І хоча візит мав особистий характер і, згідно із заявами японської влади, Чжоу Жунтай не мав жодних зустрічей з урядовцями, це очікувано викликало критику з боку офіційного Пекіна [16].

Варто розглянути низку важливих моментів у цьому візиті. По-перше, він відбувся на тлі загострення китайсько-японських відносин після минулорічних заяв прем'єр-міністра Японії Санае Такаїті в парламенті щодо загрози для Японії в разі блокади Тайваню та використання сили проти нього. По-друге, поїздки тайванських урядовців до Японії зазвичай є конфіденційними. По-третє, хоча візит є «офіційно неофіційним», він усе ж має риси дипломатичного візиту з огляду на посади, які обіймають Чжоу Жунтай, Лі Йян та Лі Ян. У Тайвані поїздки охарактеризували «своєрідною бейсбольною дипломатією» [16]. По-четверте, візит чинного прем'єр-міністра Тайваню до Японії став першим з часів розривання дипломатичних відносин між країнами в 1972 р.

З позиції економічної безпеки сторони є важливими торговельними партнерами. Згідно з даними, опублікованими Адміністрацією міжнародної торгівлі (агенція Міністерства економіки Тайваню), двостороння торгівля між Тайванем та Японією в 2025 р. збільшилася на 17,36% (до 84,86 млрд дол. США) [17]. Таким чином, японський експорт до Тайваню за підсумками минулого року зріс на 18,01% та становив 54,84 млрд дол. США, тоді як тайванський експорт до Японії зменшився на 16,20% та становив 30,02 млрд дол. США. Хоча Тайвань не має з Японією торговельної угоди, аналогічної до угоди про розширене торговельне партнерство з Великою Британією 2023 р. [18], підписання меморандуму про регіональне митне співробітництво та угоди про цифрову торгівлю в грудні 2025 р. свідчить про посилення партнерства між сторонами і може розглядатися як кроки до торговельної угоди.

У технологічному вимірі Японія зацікавлена в поглибленні співпраці з Тайванем у виробництві чипів та напівпровідників. У лютому 2026 р. генеральний директор «Taiwan Semiconductor Manufacturing Company» заявив про інвестиції у виробництво передових наночипів на півдні Японії в префектурі Кумамото [19]. Новина є важливою з цілої низки причин. По-перше, для Тайваню це можливість диверсифікувати ланцюги виробництва та постачання чипів і напівпровідників, що є актуальним з огляду на загрозу блокади Тайваню з боку КНР. Компанія також інвестувала в будівництво заводів у Європі (Німеччина, Дрезден) та Америці (США, Арізона). По-друге, Японія є важливим постачальником матеріалів для виробництва чипів та напівпровідників [20]. Відкриття заводу в Японії сприятиме зменшенню логістичних затримок. По-третє, це також поглибить економічну співпрацю. Адже це вже другий за рахунком завод у Японії, яка є одним з найбільших імпортерів тайванських чипів та напівпровідників, попит на які у світі особливо зріс у зв'язку з розвитком великих мовних моделей.

На тлі нещодавньої кризи на Близькому Сході Японія допомогла евакуювати двох тайванців урядовими чартерними рейсами. Хоча цифра не є великою, важливість такої підтримки варто розглядати крізь призму інформаційної безпеки. В інформаційному вимірі висвітлення допомоги є важливим з позиції протидії пропаганді КНР, яка використовує потребу евакуації тайванців на свою користь. Наприклад, у березні 2026 р. речник Управління у справах Тайваню Чень Бінхуа (КНР) зазначив, що «Китай завжди дбає про безпеку китайських громадян за кордоном», а «дипломатичні місії Китаю допомогли 93 тайванським співвітчизникам, які застрягли на Близькому Сході, повернутися додому рейсами

материкового Китаю» [21]. Тайванські урядовці зазначають про так звану «стратегію когнітивної війни» Пекіна, спрямовану на послаблення довіри до влади Тайваню [22].

Висновки. Отже, у статті досліджено безпековий вимір відносин між Тайванем та Японією. У військовому плані співпраця сторін є важливою з огляду на зростання динаміки конфліктів у Тайванській протоці, Південнокитайському та Східнокитайському морях. З позиції політичної безпеки Тайвань зацікавлений у співпраці з Японією, яка послідовно підтримує його на міжнародній арені, зокрема через постійне нагадування світовій спільноті про важливість миру та стабільності в Тайванській протоці для регіональної та глобальної безпеки. Японія та Тайвань поглиблюють співпрацю в економічній сфері, незважаючи на відсутність торговельної угоди. З ідеологічної точки зору сторони мають спільні демократичні цінності. Технологічна безпека є важливою для сторін, оскільки Тайвань є одним з найбільших постачальників чипів та напівпровідників не лише до Японії, але і для світу. В інформаційному плані тайвансько-японська співпраця є важливою для протидії дезінформації зі сторони КНР.

Загалом безпековий вимір японсько-тайванських відносин характеризується наявністю спільних інтересів, серед яких найважливішими є збереження миру та стабільності в Азійсько-Тихоокеанському регіоні.

Список використаної літератури

1. Swanström N., Heck L. Taiwan-Japan (Unofficial) Relations: In a Sea of Troubles. *Institute for Security & Development Policy*, 2020. 9 p. URL: <https://www.isdp.eu/wp-content/uploads/2020/06/Sea-of-Troubles-Taiwan-Japan-IB-03.06.20.pdf>.
2. Олійник О.М. Китайсько-японські відносини в контексті історичного розвитку. *Problems of World History*. 2024. № 27. С. 177–198. URL: <https://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-27-9>.
3. Guy N. Governing the Arts, Governing the State: Peking Opera and Political Authority in Taiwan. *Ethnomusicology*. 1999. Vol. 43. No. 3. P. 508–526. URL: <https://doi.org/10.2307/852559>.
4. Liff A.P., Lin D. The “One China” Framework at 50 (1972–2022): The Myth of “Consensus” and Its Evolving Policy Significance. *The China Quarterly*. 2022. P. 1–24. URL: <https://doi.org/10.1017/s030574102200131x>.
5. MOFA: Japan-China Joint Declaration On Building a Partnership of Friendship and Cooperation for Peace and Development. Ministry of Foreign Affairs of Japan. URL: <https://www.mofa.go.jp/region/asia-paci/china/visit98/joint.html>.
6. Major Non-NATO Ally Status. United States Department of State. URL: <https://www.state.gov/major-non-nato-ally-status/>.
7. Chinese Satellites Pass Over Japan Every 10 Minutes, Monitoring U.S. Military Bases. *The Yomiuri Shimbun*. URL: <https://japannews.yomiuri.co.jp/politics/defense-security/20260315-316694/>.
8. Yamaguchi M. Japan prepares for deployment of its first home-developed long-range missile. *AP News*. URL: <https://apnews.com/article/japan-china-longrange-missile-a8e483b5f21609ee3b68e38772b59c86>.
9. Yamamoto K. Taiwan from the Japanese perspective. Tokyo: Toda Peace Institute, 2025. 10 p. URL: https://toda.org/wp-content/uploads/2026/01/t-pb-245_taiwan-from-the-japanese-perspective_yamamoto.pdf.
10. Grieger G. Sino-Japanese controversy over the Senkaku/Diaoyu/Diaoyutai Islands. European Parliamentary Research Service, 2021. 12 p. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/696183/EPRS_BRI\(2021\)696183_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/696183/EPRS_BRI(2021)696183_EN.pdf).

11. Molock D. A Plan B for PRC Cable-Cutting: Taiwan's Satellite Communications. Washington DC : Global Taiwan Institute, 2025. 19 p. URL: <https://globaltaiwan.org/wp-content/uploads/2025/07/GTB-10.13.pdf>.
12. Young A. Taiwan follows China and applies to join CPTPP trade pact. *The New Zealand Herald*. URL: <https://www.nzherald.co.nz/business/taiwan-follows-china-and-applies-to-join-cptpp-trade-pact/SPNKLRXVHHFDD4TLV75B2LZTZM/>.
13. DPP's stubborn pursuit for "Taiwan independence" extremely harmful: mainland spokesperson. URL: <https://english.news.cn/20240101/e91e71227ccc450e8859a23a0180edac/c.html>.
14. Joint Statement On Special Global Partnership Between Japan And Ukraine. Ministry of Foreign Affairs of Japan. URL: <https://www.mofa.go.jp/files/100478707.pdf>.
15. Fact Sheet: President Donald J. Trump Strengthens U.S.-Japan Alliance for the Benefit of All Americans. The White House. URL: <https://www.whitehouse.gov/fact-sheets/2026/03/fact-sheet-president-donald-j-trump-strengthens-u-s-japan-alliance-for-the-benefit-of-all-americans/>.
16. Johnson J. Taiwan's premier makes rare visit to Japan for WBC. *The Japan Times*. URL: <https://www.japantimes.co.jp/news/2026/03/07/japan/politics/taiwan-premier-japan-visit-wbc/>.
17. International Trade Administration, Ministry of Economic Affairs: Bilateral Trade. The International Trade Administration, MOEA. URL: <https://www.trade.gov.tw/english/BilateralTrade/BilateralTrade.aspx?code=7030&nodeID=4639>.
18. Department for Business and Trade. Enhanced Trade Partnership arrangement between Taiwan and the United Kingdom. GOV.UK. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/uk-and-taiwan-enhanced-trade-partnership-arrangement/enhanced-trade-partnership-arrangement-between-taiwan-and-the-united-kingdom>.
19. TSMC CEO flags 3-nanometre chip production in Japan, investment reported at \$17 billion. Reuters. URL: <https://www.reuters.com/world/asia-pacific/tsmc-plans-3-nanometre-chip-production-japan-with-17-billion-investment-yomiuri-2026-02-04/>.
20. Tuyen T.T.M. The Taiwan-Japan chip partnership – Taipei Times. *Taipei Times*. URL: <https://www.taipeitimes.com/News/editorials/archives/2025/03/09/2003833105>.
21. Mainland facilitates 93 Taiwan compatriots stranded in Middle East to return home via Shanghai. *Xinhua*. URL: <https://english.news.cn/20260318/32161a9ad04a4c28af8d-8186479cd044/c.html>.
22. Yee Y.W. Taipei warns of cognitive warfare as China offers to evacuate Taiwanese from Middle East. *The Straits Times*. URL: <https://www.straitstimes.com/asia/taipei-warns-of-cognitive-warfare-as-china-offers-to-evacuate-taiwanese-from-middle-east>.

THE SECURITY DIMENSION OF TAIWAN-JAPAN RELATIONS**Andrii Cherednichenko***Ivan Franko National University of Lviv,**Faculty of International Relations,**Department of International Security and Strategic Studies**Sichovykh Striltsiv str., 19, 79000, Lviv, Ukraine**<https://orcid.org/0009-0008-6949-050X>*

The article provides a thorough analysis of Taiwan-Japan security relations in military, political, economical, technological and information dimensions. It is indicated that cooperation between the parties over two thousand years has shaped well-developed political, cultural, and trade ties. Attention is drawn to the lack of diplomatic relations between Japan and Taiwan, which does not prevent the cooperation through the “Japan-Taiwan Exchange Association” and the “Taipei Economic and Cultural Office in Japan”. It is indicated that Japan and Taiwan belong to the island chain strategy, which limits the capabilities of the PRC in the Asia-Pacific region.

The study notes the territorial dispute between Taiwan and Japan over the Senkaku Islands (Diaoyutai), which are also claimed by the PRC. The important role of Japan in shaping Taiwan’s international image is highlighted. The consistent support by official Tokyo for peace and stability in the Taiwan Strait is emphasized. The article also analyzes the “officially unofficial” visit to Japan by Taiwanese Prime Minister Cho Jung-tai, accompanied by the head of the Taipei Economic and Cultural Office in Japan, Lee I-yang, and Taiwan’s Minister of Sports, Lee Yang, to support the Taiwanese baseball team in its game against the Czech Republic at the World Baseball Classic. The historic nature of this first visit since the severance of diplomatic relations in 1972 is emphasized.

The study states that, despite the absence of a trade agreement, Japan and Taiwan are important trading partners. The mutual interest in the technological sector is noted, particularly their shared interest in deepening ties in the production and supply of chips and semiconductors. The significance of the investment of “Taiwan Semiconductor Manufacturing Company” in the production of advanced nanochips in Japan is also argued. The importance of Taiwanese-Japanese cooperation on issues related to information security is highlighted. The PRC’s so-called “cognitive warfare strategy” against Taiwan is also noted.

It is concluded that Japan and Taiwan share common interests, among which the preservation of peace and stability remains paramount against the backdrop of increasing tensions in the Asia-Pacific region.

Key words: Taiwan, Japan, PRC, international security, regional security, security policy, Asia-Pacific region, Taiwan Strait.

Дата першого надходження статті до видання: 26.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

УДК 323.2:316.325](091)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.61>

ПРОБЛЕМА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ГРОМАДСЬКОЇ САМООРГАНІЗАЦІЇ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ МИКИТИ ШАПОВАЛА

Сергій Шкірчак

*Чорноморський національний університет імені Петра Могили,
факультет політичних наук, кафедра журналістики та політології
вул. 68 Десантників, 10, Миколаїв, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-7016-4516>*

Стаття присвячена комплексному аналізу творчої спадщини видатного українського політика, соціолога та громадського діяча Микити Шаповала (1882–1932). Актуальність дослідження зумовлена інтенсифікацією процесів суспільної самоорганізації у сучасній Україні, особливо в умовах відсічі російської агресії, що потребує переосмислення історичного досвіду державотворення та взаємодії інститутів громадянського суспільства з владою. Автор зауважує, що, попри значну кількість розвідок про внесок М. Шаповала у соціологію та національну ідею, його погляди на становлення громадянського суспільства часто залишалися поза увагою дослідників.

У статті запропоновано класифікувати доробок мислителя за двома напрямками: теоретико-соціологічні дослідження та праці ідеологічного спрямування. У межах першого напрямку автор детально розглядає розроблену М. Шаповалом типологію соціальних груп, де ключовим критерієм є добровільність членства: «відкриті» (наприклад, політичні партії), «закриті» (раса, каста) та «проміжні» (держава, церква). Важливе місце посідає диференціація колективів на «демократичні», що базуються на рівності та спільних інтересах, та «примусові», де панують взаємини «панування – підкорення».

Особливу увагу у статті приділено спробам М. Шаповала впорядкувати українську суспільствознавчу термінологію. Мислитель пропонував розрізняти поняття «громада» (як територіальна одиниця – село чи місто), «товариство» (організація з ознаками професійної солідарності та рівноправності) та «спілка» (група з певною матеріальною метою). Така класифікація цілком корелює із сучасним науковим дискурсом щодо інституцій громадянського суспільства. Окрім цього, автор описує функціональну типізацію організацій за М. Шаповалом: від наукових та естетичних до благодійних і «змішаних» об'єднань.

Дослідження простежує зміну поглядів М. Шаповала від ідей «революційного соціалізму» з певною опікою держави над «трудовими спілками» до концепції «трудової демократії». У зрілих працях М. Шаповал обстоює модель, де державні функції мінімізовані (охорона порядку), а управління господарством переходить до автономних економічних груп. Унікальним аспектом українського дискурсу, на якому наголошує М. Шаповал, є роль кооперації. Вона розглядається не просто як економічний інструмент, а як фундамент національної єдності та школа самодіяльності і солідарності, яка необхідна для здобуття політичної незалежності.

Автор статті полемізує з твердженнями про малий вплив ідей тогочасних мислителів на сучасний дискурс щодо громадянського суспільства, доводячи, що концептуальні ідеї М. Шаповала щодо пріоритету громадської самодіяльності у протидії диктатурам випередили свій час. Науковий внесок мислителя у класифікацію громадських об'єднань та його бачення «культурної роботи» як шляху до підвищення суспільної свідомості зберігають теоретичну актуальність для сучасного аналізу інституційної спроможності організацій громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадська самоорганізація, кооперація, трудова демократія, політична освіта, українська політична думка, Микита Шаповал.



© Шкірчак С., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Інтенсифікація процесів суспільної самоорганізації в Україні зумовлює зростання наукового інтересу до механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та органів державної влади. Сучасні розвідки охоплюють не лише аналіз поточного стану соціуму, а й ретроспективний огляд вітчизняної суспільно-політичної думки. Творча спадщина видатних мислителів минулого містить концептуальний базис для пояснення актуальних тенденцій та розробки стратегій гармонізації державно-суспільних відносин.

В умовах відсічі російської агресії роль інституцій громадянського суспільства набуває стратегічного значення. Це актуалізує вивчення історичного досвіду діячів, які у минулому були безпосередньо залучені до національно-визвольних змагань за українську державність.

Визначне місце у цьому контексті посідає постать Микити Шаповала (1882–1932) – провідного політичного діяча, одного з фундаторів української соціологічної школи та ініціатора розбудови освітньо-наукових інституцій у Празі. Його теоретичний доробок у сфері суспільних наук та досвід державного будівництва періоду 1917–1921 рр. становлять вагомий науковий інтерес для сучасних суспільно-політичних досліджень.

Слід зазначити, що творча спадщина М. Шаповала знайшла широке відображення у науковій літературі. Переважно сучасні дослідники у сфері суспільних наук аналізують його внесок у розробку соціологічної проблематики (напр., Ю. Горбань [1], А. Зотова [2], А. Лобанова [3], С. Петрухін [4]) або акцентують увагу на його баченні розвитку української національної ідеї, української нації та державності (напр., І. Бичук [5], Ю. Гордієнко [6], Д. Курас [7; 8], І. Телегуз [9], О. Туркова [10], О. Юренко [11]). Водночас більшість із цих праць спираються на визначальний методологічний принцип українського дискурсу у суспільних науках: досліджується спрямованість поглядів представників вітчизняної суспільно-політичної думки на український народ, націю та державність. Як наслідок, роздуми М. Шаповала щодо громадської самоорганізації та становлення громадянського суспільства залишаються у тіні його внеску в розвиток державотворчих традицій та української соціологічної школи. Проте це аж ніяк не означає, що вони є менш цінними чи не заслуговують на належну увагу.

Отже, **метою статті** є аналіз ролі та місця концептів громадської самодіяльності й громадянського суспільства у творчому доробку М. Шаповала.

Аналізуючи доробок М. Шаповала в межах зазначеної проблематики, його праці доцільно класифікувати за двома основними напрямками: 1) теоретико-соціологічні дослідження; 2) праці ідеологічного та програмно-політичного спрямування.

У межах першого напрямку, зокрема у праці «Суспільна будова» (1936) [12], М. Шаповал аналізує типологію суспільних зв'язків та засади соціальної організації. Важливим аспектом дослідження є запропонований автором методологічний інструментарій для диференціації об'єднань, які у сучасній політичній науці ідентифікуються як інститути громадянського суспільства, від інших форм соціальної агрегації.

По-перше, аналізуючи природу соціальних груп (авторський термін – «скупини»), М. Шаповал виокремлює критерій добровільності та способу їхньої організації: «коли людина може легко, на своє бажання входити в склад скупини і по своїй волі з неї виходити, то ця скупина називається одкритою (напр. партія) і навпаки: всі скупини, в якій людина опиняється не по своїй волі і не може ніколи з неї вийти, називаються закритими (напр. раса, поголів'я, вік, каста), всі інші скупини є проміжні, напр. людина родиться мимо своєї волі в родині, мимо своєї волі стає членом держави, іноді й церкви, але може вийти з родини, з держави, з членів церкви і перейти в інші подібні скупини...» [12, с. 20].

По-друге, розглядаючи проблему ієрархічного співвідношення суб'єктів управління та об'єктів підпорядкування у соціальній групі, М. Шаповал класифікує колективи за двома основними типами – демократичні групи та примусові колективи (автор також виокремлює третій тип – «юрба» (натовп), проте з методологічних міркувань розглядає його як окрему категорію): «Скупина організована на засаді рівності. Це є демократія. <...> Характерною рисою демократії є залежність членів скупини від керуючого шару, котрий в свою чергу залежить від волі скупини, яка установлює мету. Цілком інший характер мають такі суспільні організації, в яких обмін місцями між членами керуючого і підлеглого шару до крайности утруднений або й просто неможливий. В науці їм дано назву примусові колективи. Напр. держава, церква, військо» [12, с. 23]. Резюмуючи запропоновану типологію, М. Шаповал наголошує, що найбільш сприятливою для гармонійного розвитку особистості є «демократична скупина», функціонування якої спрямоване на реалізацію спільних інтересів усіх членів об'єднання [12, с. 23].

Варто зауважити, що, аналізуючи приклади спілок і товариств, М. Шаповал пропонує їхню типологію за чотирма категоріями: 1) релігійні спілки; 2) професійні спілки; 3) партійні товариства; 4) господарські, наукові, мистецькі та «всякі (спортові, добродійні, розважні, пропагандистські, інформаційні і т.д.) товариства» [12, с. 26–27]. Особливу увагу автор приділяє господарським, науковим та мистецьким об'єднанням, акцентуючи на їхній визначальній ролі в історичному розвитку суспільства. Концептуально важливо, що більшість зазначених структур сучасні дослідники класифікували б як інститути громадянського суспільства. Проте М. Шаповал вибудовує складнішу диференціацію: наприклад, релігійні спілки він характеризує як організовані та відкриті структури, тоді як церкву відносить до примусових колективів через «відірваність керуючого шару від підлеглого». Натомість релігійні секти дослідник трактує як демократичні об'єднання [12, с. 26–27]. Специфіка такої класифікації зумовлена виразною антиклерикальною позицією автора, який розглядав церкву як інституційну перешкоду на шляху до соціальної революції. Аргументацію такого підходу відображено у праці «Велика революція і українська визвольна програма» (1927) [13], зокрема в контексті критичного аналізу діяльності митрополита А. Шептицького: «Митрополит Шептицький так само проти соціальної революції, бо хто-ж йому тоді оброблятиме десятки тисяч гектарів його власної і церковної землі? Тепер “владика” володіє землями й лісами, в яких працюють “вірні” раби. Шептицькому і попам немає чого визволятися від капіталістів і поміщиків, бо вони їм не підлеглі, а українським Іванам треба визволяти свою працю. Ось через що з усіх українських груп найбільш ворожа супроти соціальної революції є церква» [13, с. 34].

Праця «Суспільна будова» за своєю суттю є підсумковою частиною попередніх напрацювань автора, зокрема таких робіт, як «Соціологія і політика» (рік видання не вказано, ймовірно – 1929) [14] та «Загальна соціологія» (1934) [15]. У цих працях М. Шаповал приділяє особливу увагу термінологічному апарату, оскільки, як зазначає дослідник, українська політична та загальносуспільствознавча термінологія перебуває на етапі свого становлення [14, с. 32]. У контексті зазначеної теми важливо навести визначення таких категорій, як «громада», «товариство», «спілка», до яких М. Шаповал подає суттєві коментарі.

«Громада – вживається для означення агрегатів – села і міста, але українська інтелігенція в XIX ст. почала безкритично прикладати термін «громада» до студентських товариств, до товариств клубного та просвітнього характеру або колоній, напр. «українські громади» по містах, партійні громади / «Вільні громади Рев.Укр.Партії» / і т. п. За останніх часів уживається «громадський», навіть зроблено юридичний термін «громадянство», що

означає належність до держави. Треба вернути слову «громада» його первісний зміст – назву сільського чи міського агрегату» [14, с. 32].

Варто зауважити, що автор цієї статті також виявив проблему неоднозначного тлумачення терміна «громада» у вітчизняній суспільно-політичній думці. Зокрема, під час аналізу програм українських політичних партій першої чверті XX століття виникали труднощі з розмежуванням вживання поняття «громада» на позначення органів місцевого самоврядування або ж організацій громадянського суспільства [16].

«Товариство – організована група з підкресленням характеру професійно-корпоративної солідарності. Напр. Товариство низове запорізьке, товариство – кооператив, товариство наукове, театральне, мистецьке. Характерна риса товариства – рівність прав і обов'язків членства та культурна соціальна рівноправність членів» [14, с. 32].

«Спілка – організована група з певною матеріальною та професійною метою» [14, с. 32].

Останні два визначення цілком корелюють із сучасним науковим дискурсом щодо інституцій громадянського суспільства.

У дев'ятій лекції («Соціологія і політика» та «Загальна соціологія» за структурою є конспектами лекцій із низкою авторських коментарів), присвяченій «іншим скупченням» (групам), М. Шаповал пропонує дещо інакший підхід до класифікації. Він групує «інші скупчення» виходячи з людських потреб та інтересів:

1. Скупчення, що мають за мету задовільнити розумово-пізнавальні потреби людини. Це передусім наукові і науково-аматорські організації як: дослідницькі установи та товариства; шкільні та виховні організації; аматорські товариства, що підтримують діяльність вищезазначених.

2. Організації / установи, товариства, школи і т. п., що мають за мету задовільнити естетично-чуттєві потреби людини. Передусім це – мистецькі організації та аматорські організації для їх підтримки; туристичні гуртки; спортивні, розважальні та колекціонерські товариства.

3. Скупчення, що об'єднують людей з однаковими вольовими спонуканнями, бажаннями дії, активності тощо, наприклад: об'єднання для здобуття матеріальних благ (кооперативи, акціонерні товариства і т. ін.); благодійні об'єднання (для надання допомоги бідним, людям з інвалідністю, хворим, для захисту тварин і т. д.); різноманітні ліги для боротьби з певними вадами суспільства або пропаганди різних ідей.

4. Змішані організації, напр., інформаційні бюро та бюро для збирання газетних вирізок, товариства проповідників, бібліографів і т. п. [14, с. 67–68].

М. Шаповал зауважує, що сукупність подібних об'єднань і груп утворює надзвичайно складну мережу (тканину) суспільних взаємодій. Серед згаданих товариств та організацій вагому роль відіграють, зокрема, наукові спільноти: «Діяльність отих гуртків наукового і мистецького люду буває на зовні мало помітна, вплив її не очевидний, але він є хоч і посередній, великий. Щоб зрозуміти суспільний процес в цілому, треба знати і розуміти не лише діяльність головних скупчень – мовних, державних, релігійних, політичних і т.д., але й діяльність щойно вказаних менших реальних скупчень» [14, с. 68].

У цьому контексті доцільно порівняти позицію М. Шаповала з поглядами сучасного дослідника громадянського суспільства А. Арато. Останній, аналізуючи проблему багатоманітності форм організацій громадянського суспільства, ставить цілком слушне запитання: «Який сенс називати весь цей складний набір понять громадянським суспільством?» [17, р. 48], оскільки таке розмаїття складно піддається систематизації та компаративному аналізу.

Як бачимо, М. Шаповал не вдається до подібної рефлексії, а лише виокремлює критерії для класифікації тих чи інших об'єднань. Його підхід до типологізації організацій за критеріями відкритості (відкриті, закриті, проміжні) та характером внутрішньої взаємодії (демократичні чи примусові), а також їх диференціація за функціональними потребами, зберігає теоретичну релевантність для сучасного аналізу інституційної структури громадянського суспільства.

Завершуючи розгляд теоретико-соціологічного доробку М. Шаповала, варто згадати працю «Проблема демократії у Т.Г. Масарика» (1925) [18]. У ній автор аналізує погляди першого президента Чехословаччини (зокрема, його нариси «Ідея народовладдя і політика», «Труднощі демократії» та «Синдикалізм і демократія») і солідаризується з ідеєю, що держава має базуватися на принципах федералізму громад (комун). Громада в цій системі виступає базовою політичною одиницею, тоді як центральна влада повинна бути мінімізована. Водночас М. Шаповал ставить влучне запитання щодо ролі організацій громадянського суспільства в державі: «Але як з іншими угрупованнями? Сьогодні є досить таких автономних груп, хоч би напр. робітничі корпорації, професіональні організації і т. д.» [18, с. 5].

Аналіз теоретико-соціологічних досліджень засвідчив ґрунтовну обізнаність М. Шаповала в питаннях громадської самоорганізації та різноманітних форм інституціоналізації громадянського суспільства. Тому подальший розгляд його праць ідеологічного та програмно-політичного спрямування дає змогу з'ясувати, як теоретичні надбання автора корелюють із його баченням місця громадянського суспільства у критиці тогочасного суспільного ладу та у вибудовуванні перспективної моделі суспільного розвитку.

Ідеологічні праці М. Шаповала на початковому етапі були просякнуті ідеєю утвердження єдності влади «знизу догори» та поєднання принципу централізованої держави з максимальною самодіяльністю на місцях. У книзі «Револьюційний соціалізм на Україні» (1921) [19], розглядаючи «процес соціалізації» (перехід власності від капіталістів до трудового народу), він зазначає, що держава виконуватиме лише функцію «посередника між націоналізованою індустрією і приватним сільським господарством» [19, с. 162]. Основою господарських відносин, за його задумом, мають стати «трудові спілки» – органи добровільної самоорганізації населення, які перебуватимуть під «опікою» держави: «Трудова спілка може творитися по приватній ініціативі бажаючих, але держава буде опікуватися ними: це задача соціалістичної політики» [19, с. 163]. Згодом мережа «трудових спілок» має злитися в єдину організацію, що, на думку автора, призведе до «відмирання держави».

Розробляючи деталі такої суспільної трансформації, М. Шаповал фактично уникає (або не усвідомлює) проблеми «примусу до самодіяльності», адже беззастережно виходить із припущення, що всі члени суспільства прагнутимуть до утворення «трудових спілок» та їх поступового злиття. Усі ці процеси, за його концепцією, відбуватимуться під «наглядом» держави-посередника та громади, яку держава «притягне» до виконання ролі свого контрагента. Водночас не відкидається ідея соціалістичної диктатури трудових мас: «виразом такої суспільної волі трудових мас, її політичною формою, є диктатура їх, це-б-то, щоб вони стали господарем» [19, с. 163]. Загалом, ідеї, висловлені М. Шаповалом у зазначеній праці, за логікою та змістом тісно перегукуються з концепціями українських націонал-комуністів того періоду (зокрема, див. брошуру «Комунізм і кооперація» Г. Піддубного, також видану у Відні 1921 року [20]).

Згодом, із посиленням зацікавленості М. Шаповала теоретико-соціологічними дослідженнями, його погляди на особливості трансформації суспільних відносин у період до, під час та після «соціалістичної революції» зазнали істотних змін. Зокрема, трансформацій зазнали погляди мислителя щодо громадської самоорганізації. Так, у першому нарисі

праці «Шлях визволення» (1923) [21] під назвою «Складка сил» М. Шаповал обґрунтовує ідею створення «єдиного національного фронту трудової демократії», яку раніше висунув В. Винниченко [21, с. 6]. Ключовим лейтмотивом твору є аналіз становища українського народу в умовах більшовицької окупації та визначення стратегій виборення державної самостійності. Автор наголошує на необхідності розмежування питань політичного об'єднання та інших форм суспільної взаємодії між різними угрупованнями [21, с. 18].

Концепцію «єдиного фронту» дослідник інтегрує у власну модель «трудової демократії» – оптимального, на його думку, устрою для майбутньої незалежної соборної України: «Трудова демократія принципово вимагає такої політичної організації, в якій був би як-найбільший простір для самоврядування місцевих громад і як-найменшої участі державної влади в господарстві» [21, с. 19].

Спираючись на європейський досвід, М. Шаповал аналізує перспективу між-класового компромісу в українських реаліях. Він зазначає, що передумовою такої згоди є наявність у основних верств (землевласників, капіталістів, середнього класу, робітників і селян) розвиненої мережі політичних, економічних та професійних інституцій. Як приклад автор наводить організованість пролетаріату та селянства у Німеччині й Чехословаччині: «...робітництво: має органи для різнобічного життя, для ведення політики – партію (й не одну), для захисту щоденних класових інтересів – професійні спілки, для економічної самопомогі – різнорізнотипну кооперацію. Це сила, яка може мірятися з пануючими. Не може їх ще перемогти, але й не дасть на собі безборонно їздити. Селянство? Воно так само має партії, спілки, кооперативи» [21, с. 18].

Натомість українці на власних теренах перебували у статусі пригнобленої нації та були зосереджені на нижчих щаблях соціальної ієрархії, що суттєво ускладнювало формування дієвих об'єднань. У зв'язку з цим М. Шаповал резюмує: «Щоб створити повне українське суспільство – треба захопити в руки українства: промисловість, торгівлю, адміністрацію, культурну творчість, і наповнити суспільну просторінь українським змістом. Це ціле історичне завдання! Для сповнення його треба праці кількох поколінь» [21, с. 15–16].

З огляду на те, що українські політичні сили того часу поставали як «маленькі інтелігенські групування, малозв'язані або зовсім не зв'язані з масами» [21, с. 28], М. Шаповал закликав національну еліту (інтелігенцію) зосередитися на стимулюванні розвитку інституцій громадянського суспільства. Цей процес він визначав як «культурну роботу», першочерговою метою якої є всебічна організація селянства та робітництва. Дослідник виокремлював професійні та економічні об'єднання як найбільш пріоритетні: «Треба приступити до організації селян у селянські спілки, робітників – у професійні спілки. В боротьбі за звичайні, щоденні конкретні інтереси селянство й робітництво дістане першу культуру солідарності і зрозуміє залежність своїх щоденних інтересів од організації суспільства... Професійна організація трудових клас є першою школою організованої боротьби за своє визволення. <...> Професійна боротьба з невблаганною логікою вимагатиме й економічної організації мас... І тут кооперація є тією формою господарської організації, вагу якої вже маси розуміють, хоч не дуже вміють практично її здійснювати» [21, с. 30].

Концепцію значущості громадських організацій М. Шаповал поглиблює у нарисі «До програми українського визволення» зі згаданої праці «Шлях визволення» [21, с. 35–64]. Автор акцентує на важливості кооперативного господарства та обстоює лімітовану роль держави як «внутрішньої та зовнішньої поліції», чиї функції обмежуються охороною правопорядку та територіальної цілісності. Натомість організація господарства та формування економічної політики, на переконання мислителя, мають належати до компетенції «господарських одиниць, груп і центральних їх об'єднань» [21, с. 53].

Прикметно, що в умовах визвольних змагань релігійні, мистецькі та спортивні товариства М. Шаповал вважав другорядними. Серед розмаїття громадських об'єднань він надавав перевагу кооперативам, вбачаючи в них потенціал для розвитку економічних потужностей, а також науковим товариствам, діяльність яких була спрямована на громадянську та політичну просвіту населення [21, с. 60].

У наступних працях – «Большевизм і Україна» (1926) [22] та «Велика революція і українська визвольна програма» (1927) [23] – М. Шаповал поглиблює аргументацію щодо визначальної ролі кооперації та науково-освітніх об'єднань. Аналізуючи ідеологічну кризу в радянській росії та колоніальний характер її влади над Україною, мислитель окреслює стратегію розбудови «трудової демократії». Фундаментальними умовами реалізації цієї моделі в економічній сфері автор вважає «тільки вільну кооператизацію й автономізацію господарства і розкріпощення селянства» [22, с. 46]. У царині ж культурної політики він наголошує на подоланні «убогості свідомості» через розвиток освіти й науки, а також «шляхом прискорення циркуляції індивідів знизу вгору до вищих занять, шляхом збільшення самодіяльності населення» [22, с. 47].

Підсумовуючи критику радянського більшовицького авторитаризму, М. Шаповал знову акцентує на значущості громадської самоорганізації: «Ми домагаємося скасування диктатури, як передумови для розвитку самодіяльності й співпраці мільйонів одиниць, що тільки в свободі руху, ініціативі (самодіяльності) й співпраці на всіх полях людської праці зможуть розвиватись по-за шкільним шляхом і збільшувати свою суспільну свідомість» [22, с. 49].

Пріоритетність кооперативних та освітньо-наукових організацій у концепції М. Шаповала значною мірою зумовлена його практичним досвідом державного будівництва. Він констатує гострий дефіцит кваліфікованих українських кадрів, що призводило до неефективного розпорощення зусиль: «одні й ті самі люде робили в сфері політичній, культурній, адміністративній, в кооперації, у видавництвах. Для кожного громадського діяча було багато амплуа, а за те мало спеціальности. Паралелізм праці виснажував українство. Замість поділу праці, єдиного здорового суспільного принципу, був брак його, цеб-то українство було замкнутою в собі інтелігентською групою, в якій майже нема поділу праці!» [24, с. 44].

Підсумовуючи аналіз творчої спадщини М. Шаповала, варто звернутися до позиції А. Колодій щодо зазначеної в цій статті проблематики: «Визначні українські вчені цього періоду М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, Б. Кістяківський, М. Шаповал присвячують свої твори теорії громад, громадського життя і правової держави. Деякі з їхніх праць не втратили свого значення до сьогодні. Проте загалом їхні інтелектуальні здобутки кардинально не вплинули на дискурс громадянського суспільства, бо як і в інших державах, в Україні в той час його витіснив на узбіччя дискурс соціалізму, який заволодів умами європейців більш як на ціле століття. Соціалістами певного напрямку (хоч і не марксистами) були названі і українські вчені, окрім Б. Кістяківського. Соціалістична орієнтація зумовила деякі їхні ілюзії у сприйнятті тогочасної дійсності, що призвели до політичних помилок у період національної революції 1917–20 рр. Вона «романтизувала» їхнє уявлення про роль громад і громадського самоврядування в майбутньому» [25].

Грунтуючись на результатах розгляду ідей М. Шаповала, ми вважаємо за доцільне лише частково погодитися з тезою А. Колодій, що інтелектуальні здобутки тогочасних мислителів не справили кардинального впливу на дискурс громадянського суспільства. На нашу думку, теоретичні розвідки вітчизняних авторів періоду національного відродження та визвольних змагань кінця XIX – початку XX століть є особливо цінними, оскільки вони

доповнювали поширені в західній науці підходи до аналізу громадянського суспільства специфічним досвідом українського суспільно-політичного буття. У своїх працях вони наділяли інститути громадянського суспільства характеристиками, які не були властиві аналогічним організаціям в інших країнах або відігравали там другорядну роль.

Яскравим прикладом цього є феномен кооперації. Як було продемонстровано вище, М. Шаповал відводив кооперативам чи не ключову роль у формуванні здатності українського суспільства до національно-визвольної боротьби. У цьому контексті ідеї М. Шаповала корелюють із поглядами таких видатних українських діячів, як Б. Мартос [26], М. Туган-Барановський [27], Є. Чикаленко [28], та інших. Вагомість такої позиції підтверджується і висновками С. Бородаєвського, який зазначав, що в більшості країн історія кооперації обмежувалася сферою приватних економічних відносин: «Однак, в історії кооперації слов'янських країн помічаються, безумовно, і політичні мотиви. Тут, під впливом гніту, який довгий час був одним з основних методів управління, населення шукало в кооперативах не лише захисту від економічного утиску домінуючих народностей, воно вбачало в них також один з способів закріпити свою національну єдність і підготувати ґрунт для здійснення мрій про політичну незалежність» [29, с. 53].

Твердження С. Бородаєвського репрезентативно ілюструє характер українського дискурсу щодо значення кооперативного руху. Незважаючи на первинно економічну природу кооперації, її специфіка в українських реаліях дозволяє фахівцям зараховувати кооперативи до організацій громадянського суспільства. Цю думку поділяють і представники економічної науки. Зокрема, В. Грек та Ю. Ушкаренко зазначають: «коли йдеться про кооперативний рух, підкреслюється соціальний аспект і характер діяльності кооперації. У цьому розумінні кооперативний рух, крім усього іншого, виступає як історичний елемент громадянського суспільства» [30, с. 375].

Після окупації України більшовицькою росією М. Шаповал розглядав громадську самоорганізацію та самодіяльність як чи не єдиний шлях до відновлення боротьби за державну самостійність. Концептуальні положення М. Шаповала щодо пріоритетної ролі громадянського суспільства у протидії диктатурам та здобутті політичної свободи випередили свій час. Вони виявляють глибоку суголосність із пізнішими теоретичними розробками, що аналізували роль громадянського суспільства в поваленні комуністичних режимів у країнах Східної Європи (див., напр. [31; 32; 33]).

Окремої уваги заслуговує і науковий внесок М. Шаповала в розробку класифікації громадських об'єднань. Його підхід до типології громадських організацій за ознаками «відкриті – закриті – проміжні» та «демократичні – примусові» (а також поділ за функціональними потребами) залишається релевантним і для сучасної практики ідентифікації інститутів громадянського суспільства.

Список використаної літератури

1. Горбань Ю. Соціологічний аналіз структури української нації в науковому доробку Микити Шаповала (початок ХХ ст.). *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право* : збірник наукових праць. 2010. № 1 (5). С. 49–53.
2. Зотова А., Хутка С. Цикл праць Микити Шаповала з вивчення міста і села: дослідження невідомих рукописних автографів. *Наукові записки НаУКМА*. 2008. Т. 83: *Соціологічні науки*. С. 70–77.
3. Лобанова А., Петрухін С. Соціологічні ідеї Микити Шаповала: історична репрезентація. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. Київ, 2020. № 2. С. 90–98. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2020.02.090>.

4. Петрухін С. Теорія «неповного суспільства» фундатора української соціології Микити Шаповала. *Габітус*. 2021. Вип. 24. Т. 1. С. 7–12. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.1.1>.
5. Бичук І. Українська національна ідея у поглядах М. Шаповала. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. Дніпропетровськ, 2015. № 3 (119). С. 72–78. DOI: <https://doi.org/10.15421/1715062>.
6. Гордієнко Ю. Ідея соборності України в соціологічних концепціях М. Шаповала. *Соціологічні технології: актуальні проблеми теорії і практики* : збірник наукових праць. Запоріжжя, 2011. Вип. 50. С. 87–93.
7. Курас Д. Микита Шаповал про українську націю, державу та її творення: погляд із сьогодення. *Історичний журнал*. 2008. № 2. С. 31–42.
8. Курас Д. Соціальне підґрунтя боротьби за національне визволення у концепції М.Ю. Шаповала. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Юридичні науки*. Херсон, 2014. Вип. 2. С. 73–76.
9. Телегуз І. Дослідження проблем формування української нації у науковій спадщині Микити Шаповала. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 38. С. 321–323.
10. Туркова О. Чинники невдач української революції 1917–1920 років у працях М. Шаповала. *Вісник Одеського національного університету. Серія «Соціологія і політичні науки»*. 2007. Т. 12, № 14. С. 121–125.
11. Юренко О. Микита Шаповал про «сутність нації» як соціального феномена. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001, № 1. С. 64–73.
12. Шаповал М. Суспільна будова. Прага : Український Соціологічний Інститут в Празі, 1936. 40 с.
13. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма (Виклади в Америці). Прага : Накладом видавництва «Вільна Спілка» і Українського Робітничого Університету, 1927. 334 с.
14. Шаповал М. Соціологія і політика : підручник соціотехніки. Прага : Український Робітничий Університет при Українському Інституті Громадознавства в Празі, б.д. 108 с.
15. Шаповал М. Загальна соціологія. Друге стереотипне видання. Прага : Видавництво «Вільна Спілка», 1934. 238 с.
16. Шкірчак С. Громадянське суспільство і державна влада в програмних документах українських політичних партій першої чверті ХХ століття. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Філософія, Соціологія, Політологія*. Том 20. Вип. 22 (4). Дніпропетровськ : Вид-во «Інновація», 2012. С. 229–235.
17. Arato A. The rise, Decline and reconstruction of the concept of civil society and directions for future research. *Javnost – The Public. Journal of the European Institute for Communication and Culture*. 1994. Volume 1. P. 45–54. DOI: <https://doi.org/10.1080/13183222.1994.11008562>.
18. Шаповал М. Проблема демократії у Т. Г.-Масарика (Відбитка з збірника «Суспільство», кн. I-II, 1925). Прага : Український інститут громадознавства в Празі, 1925. 11 с.
19. Шаповал М. Революційний соціалізм на Україні. Книга I. Відень : Накладом видавництва «Борітєся-Поборете», 1921. 256 с.
20. Піддубний Г. Комунізм і кооперація. Відень : Видання Української секції Комуністичної партії Австрії, 1921. 45 с.
21. Шаповал М. Шлях визволення. Суспільно-політичні нариси. Прага–Берлін : Видавництво «Нова Україна», 2023. 70 с.
22. Шаповал М. Большевизм і Україна. Прага : Видавництво «Вільна Спілка», 1926. 60 с.
23. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма (Виклади в Америці). Прага : Накладом видавництва «Вільна Спілка» і Українського Робітничого Університету, 1927. 334 с.

24. Шаповал М. Соціологія українського відродження. Прага : Український Соціологічний Інститут в Празі, 1937. 45 с.
25. Колодій А. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу). *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2001. № 21. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/kolodij.htm> (дата звернення: 29.03.2026).
26. Мартос Б. Визвольний здвиг України. Нью-Йорк : Наукове Товариство ім. Шевченка, 1989. 320 с.
27. Туган-Барановський М. Кооперація, соціальні основи її та мета. Київ : Дніпросоюз, 1918. 420 с.
28. Чикаленко Є. Де вихід? (Лист до редакції). Відень – Київ : Видавництво «Наша Воля», 1921. 21 с.
29. Бородаєвський С. Висновки з історії кооперації. *Нова Україна*. Ч. 3–4 (Березень – Квітень). Прага : [б.в.], 1926. С. 49–53.
30. Ушкаренко Ю., Грек В. Ідентифікація понять «кооперативний рух» і «кооперативна система». *Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України : збірник науково-технічних праць*. Львів : РВВ НЛТУ України. 2011. Вип. 21.7. С. 374–377.
31. Dahrendorf R. Reflections on the Revolution in Europe: in a letter intended to have been sent to a gentleman in Warsaw. New York : Random House, 1990. 144 p.
32. Geremek Bronislaw. Problems of Postcommunism: Civil Society Then and Now. *Journal of Democracy*. 1992. Vol. 3. No. 2. P. 3–12. DOI: <https://dx.doi.org/10.1353/jod.1992.0020>.
33. The Reemergence of Civil Society in Eastern Europe and the Soviet Union / ed. Zbigniew Rau. Boulder : Westview Press, 1991. 181 p.

CIVIL SOCIETY AND PUBLIC SELF-ORGANIZATION IN THE CREATIVE LEGACY OF MYKYTA SHAPOVAL

Serhii Shkirchak

*Petro Mohyla Black Sea National University, Faculty of Political Sciences,
Department of Journalism and Political Science
68 Desantnykiv str., 10, Mykolaiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-7016-4516>*

This article offers a comprehensive analysis of the intellectual legacy of Mykyta Shapoval (1882–1932), an eminent Ukrainian politician, sociologist, and public figure. The relevance of this study is driven by the intensification of social self-organization processes in contemporary Ukraine, particularly in the context of resisting Russian aggression, which necessitates a re-evaluation of historical state-building experiences and the interaction between civil society institutions and the state. The author observes that while Shapoval's contributions to sociology and the Ukrainian national idea are well-documented, his conceptualization of civil society development has often been overlooked by researchers.

The article proposes a classification of the thinker's work into two primary domains: theoretical-sociological research and ideological-political writings. Within the former, the author examines Shapoval's typology of social groups, where the key criterion is the voluntariness of membership: "open" groups (e.g., political parties), "closed" groups (race, caste), and "intermediate" groups (state, church). A significant portion of the analysis is dedicated to the differentiation of collectives into "democratic" ones, based on equality and shared interests, and "coercive" ones, characterized by "domination-submission" relationships.

Attention is paid to Shapoval's efforts to systematize Ukrainian social science terminology. The thinker proposed a distinction between the concepts of "hromada" (as a territorial unit–village or city), "tovarystvo" (an organization defined by professional solidarity and equality), and "spilka" (a group formed for a specific material objective). This classification correlates closely with modern scientific discourse

regarding civil society institutions. Furthermore, the author describes Shapoval's functional categorization of organizations, ranging from scientific and aesthetic to charitable and "mixed" associations.

The study traces the evolution of Shapoval's views from the ideas of "revolutionary socialism", which suggested state oversight of "labor unions", to the concept of "labor democracy". In his mature works, Shapoval advocated for a model where state functions are minimized (limited to maintaining public order), while economic management is transferred to autonomous economic groups. A unique aspect of the Ukrainian discourse emphasized by Shapoval is the role of cooperation movement. It is viewed not merely as an economic instrument, but as the foundation of national unity and a school of self-activity and solidarity essential for achieving political independence.

The author challenges the assertion that the ideas of early 20th-century thinkers have little impact on the modern discourse of civil society, arguing that Shapoval's conceptual ideas regarding the priority of social self-activity in countering dictatorships were ahead of their time. The thinker's scientific contribution to the classification of public associations and his vision of "cultural work" to raise social consciousness remain theoretically relevant for the contemporary analysis of the institutional capacity of civil society organizations.

Key words: civil society, social self-activity, cooperation, labor democracy, political education, Ukrainian political thought, Mykyta Shapoval.

Дата першого надходження статті до видання: 27.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026

НОТАТКИ